

Buddhaghosa

अट्ठसालिनी

ATTHASĀLINĪ

Commentary on Dhammasaṅgaṇi, the First Book of the
Abhidhammapiṭaka of the Buddhists of the Thera-
vāda School, for the first time critically
edited in Devanāgarī characters

BY

P. V. BAPAT, M.A., Ph.D.

AND

R. D. VADEKAR, M.A.

Fergusson College, Poona.

First Edition

POONA

1942

Other Works

by

Prof. P. V. Bapat

Prof. R. D. Vadekar

1. सुत्तनिपातो (Out of print)	1. पातिमाक्खो
2. Vimuttimagga and Visuddhi-magga : A Comparative Study	2. मिलिन्दपण्हो
3. घ भ म सं ग णि	

In Preparation

by

P. V. Bapat

1. A Practical Pali Dictionary for the use of students in High Schools and Colleges.
2. Chinese version of the Atthakavagga (Arthavargiya Sūtras).
3. Chinese Version of the Samantapāsādikā, Commentary on Vinayapiṭaka, by Sanghabhadra.
4. Rnam-par-Grol-baḥi Lam-las Sbyaṅs-paḥi Yon-tan bStan-pa Shes-bya-ba (विमुक्तिमार्गधृतगुणानिर्देशनाम) : A Tibetan Version of the Third Chapter of the Vimuttimagga.
5. Visuddhimagga : A Study

Printed by Lakshman Narayan Chapekar at the Aryasanskṛti Press, 198(17) Sadashiv Peth, Tilak Road, Poona 2, and published by Dr. R. N. Dandekar for the B. O. R. Institute, Poona 4.

CONTENTS

	PAGES
Contents	iii-vi
Preface	vii-x
Abbreviations	xi-xiv
Select Books on the Abhidhamma	xiv
A Chronological Note on our Edition	xiv
Introduction	xv-xi
वीसतिगाथा	१
१ निदानकथा (१-८९)	२-३१
२ मातिकाय अनुपुव्वपदवण्णना (१-५८)	३१-४५
(i) तिकमातिका (१-३८)	३१-४०
(ii) दुक्कमातिका (३९-५८)	४०-४५
(a) अभिधम्ममातिका (३९-५२)	४०-४३
(b) सुत्तन्तमातिका (५३-५८)	४३-४५
३ चित्तुप्पादकण्डवण्णना (१-६६६) Cm. on Dhs.	४६-२३९
I कुसला धम्मा (१-५३९)	§§1-364 ४६-२००
(A) तेमूमक-कुसलं (१-४६५)	§§1-276 ४६-१७५
(1) कामावचर-कुसलं (१-३२५)	§§1-159 ४६-१३३
पठमं चित्तं (१-३०८)	§§1-145 ४६-१२७
(i) धम्मववत्थानवारो (१-३००)	§§1-57 ४६-१२४
(a) उद्देसवारो (१-२६४)	§1 ४६-१११
द्वारकथा (९२-१७२)	६७-८७
कम्मद्वारानि (९३-११४)	६७-७२
कम्मानि (११५-१३६)	७३-७९
विज्झाणानि, विज्झाणद्वारानि (१३७)	७९
संकस्सा, संकस्सद्वारानि (१३८)	७९
असंवरा, असंवरद्वारानि (१३९-१४०)	७९-८०

	PAGES
संवरा, संवरद्वारानि (१४१)	८०
अकुसलकम्मपथकथा (१४२-१६२)	८०-८४
कुसलकम्मपथकथा (१६२-१७२)	८५-८७
(b) निद्देसवारो (२६५-२९९) §§२-५७	११२-१२४
(ii) संगहवारो (३०१-३०६) §§५८-१२०	१२४-१२६
(iii) सुञ्जतवारो (३०७-३०८) §§१२१-१४५	१२६-१२७
दुतियं... अट्टमं चित्तं (३०९-३१३) §§१४६-१५९	१२७-१२८
पुञ्जकिरियवत्थुनि (३१४-३२०)	१२८-१३१
अनन्तानि, चत्तारि (३२१-३२२)	१३१-१३२
पुञ्जायूहनं, छव्विधेन (३२३)	१३२
दक्खिणाविसुद्धियो, चतस्सो (३२४)	१३२
(२) रूपावचर-कुसलं (३२६-४२६) §§१६०-२६४	१३३-१६४
कसिणकथा (३२६-३८९) §§१६०-२०३	१३३-१५३
पठवीकसिणं (३२६-३८५) §§१६०-२०२	१३३-१५२
चतुक्कनयो (३२६-३६७) §§१६०-१६६	१३३-१४६
पञ्चकनयो (३६८-३७३) §§१६७-१७५	१४६-१४९
पटिपदा, चतस्सो (३७४-३८०) §§१७६-१८०	१४९-१५०
आरम्मणचतुक्कं (३८१) §§१८१-१८५	१५०-१५१
सोळसक्खत्तुक्कं (३८२-३८५) §§१८६-२०२	१५१-१५२
सेसकसिणा (३८६-३८९) §२०३	१५२-१५३
अभिभायतनकथा (३९०-३९४) §§२०४-२४७	१५३-१५५
विमोक्खकथा (३९५-३९८) §§२४८-२५०	१५५-१५६
ब्रह्मविहारकथा (३९९-४१६) §§२५१-२६२	१५६-१६१
पक्किणकथा (४००-४१६) ...	१५७-१६१
असुमकथा (४१७-४२५) §§२६३-२६४	१६१-१६३
पक्किणकथा (४१९-४२५)	१६२-१६३
(३) आरुप-कुसलकथा (४२७-४६०) §§२६५-२६८	१६४-१७३
हीनादि-पमेदो (४६१-४६३) §§२६९-२७०	१७३-१७४
पक्किणकथा (४६४-४६५)	१७४-१७५

(B) लोकुत्तर-कुसलं=	
(4) लोकुत्तर-कुसलकथा (४६६-५३९) §§२७७-३६४	१७५-२००
पठमो मग्गो (४६६-५२४) §§२७७-३६१	१७५-१९४
पक्किणकथा (४९३-५२१)	१८४-१९३
दुतियो... चतुत्थो मग्गो (५२५-५३९)	१९४-२००
II अकुसला धम्मा (५४०-५७०) §§३६५-४३०	२००-२११
पठमं चित्तं (५४०-५५५) §§३६५-३९८	२००-२०६
दुतियं... द्वादसमं (५५६-५६८) §§३९९-४३०	२०६-२१०
पक्किणकं (५६९-५७०)	२१०-२११
III अव्याकता धम्मा (५७१-४.११९) §§४३१-९८०	२११-२७४
(१) विपाक-कथा (५७१-६५८) §§४३१-५६५	२११-२३७
(a) कामावचरकुसलविपाककथा (५७१-६५०)	२११-२३३
अट्टमहाविपाका (५८४-५८६) §§४९८	२१४-२१६
विपाक-उद्धारकथा (५८७-६४५)	२१६-२३२
(i) तिपिटक-चूळनागत्थेरवादो (५८८-६३४)	२१६-२२९
पक्किणकनयो (६१५-६३४)	२२५-२२९
(ii) मोरवापीवासी-महादत्तथेरवादो (६३५-६४१)	२२९-२३१
(iii) महाधम्मरक्खितथेरवादो (६४२-६४५)	२३१-२३२
(b-c) रूपावचरारूपावचरविपाककथा (६५१)	२३३-२३४
(d) लोकुत्तरविपाककथा (६५२-६५७) §§५०५-५५५	२३४-२३६
(e) अकुसलविपाककथा (६५८) §§५५६-५६५	२३६-२३७
(२) किरियकथा (६५९-६६६) §§५६६-५८२	२३७-२३९
(३) रूप-अव्याकतकथा=	२३९-२७४
४ रूपकण्डवण्णना (१-११९)	२३९-२४५
मातिकावत्थानं (१-१९)	२४५-२४५

	PAGES
एककनिद्देसवण्णना (२०-२४)	§595 २४५-२४७
दुविधसंगहवण्णना (२५-१०७)	§§596-741 २४७-२७०
उपादारूप ,, (२५-९१)	§§596-646 २४७-२६८
नो-उपादारूप ,, (९२-१०३)	§§647-652 २६८-२६९
उपादिनादिसेसदुकवण्णना (१०४-१०७)	§§653-741 २६९-२७०
तिविधादिसंगहवण्णना (१०८-१११)	§§742-980 २७१-२७२
पकिण्णकं (११२-११९)	२७२-२७५
५ निक्खेपकण्डवण्णना (१-१५०)	§§981-1367U २७५-३२३
तिकवण्णना (१-४४)	§§981-1052 २७५-२८८
दुकवण्णना (४५-१५०)	§§1053-1367U २८८-३२३
(i) अभिधम्मदुकं (४५-१०६)	§§1053-1295 २८८-३०८
मिद्धस्स रूपारूपकथा (८०-९४)	§§1157 ३००-३०४
(ii) सुत्तन्तदुकं (१०७-१५०)	§§1296-1367U ३०८-३२३
६ अट्ठकथाकण्डवण्णना (१-३७) 1368-end of Dhs.	३२३-३२६
तिकवण्णना (१-३३)	§§1368-1423 ३२३-३२५
दुकवण्णना (३४-३७)	§§1424-1599 ३२५-३२६
निगमनं (१-३)	३२६-३२७
Appendix A— विपाक-उद्धारकथा	३२८-३४१
Appendix B—	३४२-३४३
(i) Points of Discussion or Subjects of Controversy.	
(ii) Scholastic Discursions.	
(iii) Scholastic Quibbling.	
(iv) Knotty or Tricky Passages.	
Index	३४४-३९७
Corrections and Additions	३९८-४०४

PREFACE

As we promised about three years ago, we are now presenting to the world of scholars a critical edition, in Devanāgarī characters, of *Aṭṭhasālinī*, the Commentary on *Dhammasaṅgaṇī*, the first Book of the *Abhidhamma-piṭaka*. In preparing this edition, we have made use of the following material:—

- (i) Sinhalese edition of *Aṭṭhasālinī*, edited by Sobhita-tatthera and Ratanasāratthera and printed in *Samayavaḍḍhana-muddalaya* (1916).
- (ii) Burmese edition of the same, printed in *Zabu Meit Swe Press, Rangoon*, 1934.
- (iii) Siamese edition prepared by *Rājakavi Cattasallatthera* and published by *Mahāmakutṭha-rājavidyālaya, Bangkok*, 2463 B.E. (i. e. 1920 A.D.).
- (iv) Pali Text Society's edition of the same, prepared by *Dr. Edward Müller*, 1897.
- (v) A Sinhalese manuscript secured from *Adyar Library*, through *Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona*. The manuscript is dated "*Nabhi-gotra*"¹ of the Buddhist era; i. e. 2340 - 543 = 1797 A.D.

While collating the different copies, we noticed that the Sinhalese and Burmese editions generally agreed, while the Siamese one gave a text which seemed to be considerably altered and tampered with. Hence, although the readings of the Siamese text seemed, at times, to be ingenious emendations, they often had to be rejected as they were thought to be unreliable. The Sinhalese manuscript often agreed with the text of the Pali Text Society. This manuscript was found to be more reliable than the one we used for our edition of *Dhammasaṅgaṇī*. At times (as in 4.41, last line), it proved to be the only source that gave the correct reading. The Pali Text Society's edition was the least serviceable of all, as it made at several places (on p. 47, for instance, corresponding to our 2.41), a hopeless mess. At numerous places, paragraphs are found to be ill-devised; important words in the text are either omitted or improperly spelt or split; punctuation is far from satisfac-

1 See below pp.viii-ix.

tory. Thus, there is left a general impression on the reader that the Editor could not do justice to the text. This is, perhaps, because in 1897 when the text was edited by Dr. Edward Müller, our knowledge of Pali literature, of the Abhidhamma, in particular, was very meagre. The material at his disposal was very scanty and hence he must have found it to be a dense jungle through which he could not wade but with great hesitation and uncertainty.

The manuscript that we could secure from Adyar Library is not very old. It reads at the end "Sugata-vacchara-Nābhigotra". (See note 3 on p. 337). A Bhikkhu named Dharmāvāsa from Ceylon visited Poona. When we saw him on 21st February 1940, he explained to us that the word 'Nābhigotra' indicated the date when the manuscript was written¹. He supplied to us the following key:—

क = १ = ट = प = य
ख = २ = ठ = फ = र
ग = ३ = ड = ब = ल

1. This was also later confirmed by Rev. A. P. Buddadatta of Ambalangoda, Ceylon. Further investigation into the matter has revealed that this is a chronogram, and that this system of using letters for figures has been in use in India for centuries. महासिद्धान्त, for instance, of आर्यभट्ट the Second (middle of 10th century A.D.), in the 2nd stanza of the first chapter refers to this very system:—

रूपात् क-ट-प-य-पूर्वा वर्णा वर्णक्रमाद्भवत्यङ्काः ।
अ-नौ शून्यं प्रथमायं आ छेदे ये तृतीयायै ॥

The method of using letters for figures has been also found to be used by Aryabhaṭṭa the first (referred to in a book, of 499 A. D., by Varāha-mihira) though his system is a little-bit different. See भारतीय ज्योतिःशास्त्र, p. 232, (1931 ed. in Marathi) by S. B. Dikshit. Also see Ojha's Lipimālā p. 123. We are indebted to Dr. V. S. Sukthankar of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, for having drawn our attention to the following passage from the Mahābhārata Commentary by Nilakaṇṭha (circa 1700 A.D., published by S. N. Joshi, Chitrasālā Press, Poona City, 1929-33), which has adopted exactly this very system (vol. i, p. 40, end of the comment on the Second Parvan):—

पर्वसंग्रहो वरुचिप्रोक्त्या कादिनव-टादिनव-पादिपञ्च-याद्यष्टाविति परिभाषया क्रियते—
आदि-ध्यान (१९) सभा-धनं (९) वन-चयं (१६) वैराट-भू (४) द्योग-युक् (११)
भीष्म-द्रोण-म (५) जं (८) च कर्ण-कु (१) तथा शल्य-म (४) सौपुत-ग (३) म् ।
कौ-शं (५) शान्ति-म (४) दानवर्म-कु (१) हयैज्या-रा (२) श्रमावास-ग (३) म्
कं (१) कं (१) मौसलयानयोर्युगति-कं (१) वंश-ख (२) मेतच्छतम् ॥

This stanza has been quoted by Dr. Sukthankar in his 'Epic Studies (Journal of the Bombay B. R. A. Society, p. 174, New Series, 4th Vol.)

व = ४ = ढ = भ = व
ड = ५ = ण = म = श
च = ६ = त = ष
छ = ७ = थ = स
ज = ८ = द = ह
झ = ९ = ध = ङ
ञ = ० = न

The vowels have no value.¹

So ना = न = ०, मि = भ = ४, गो = ग = ३, and र (the last in the conjunct consonant त्र) = २. Putting these figures from right to left (अङ्कानां वामतो गतिः), we get the number 2340 of the Buddhist era; i. e. 2340 - 543 = 1797 A.D.

In preparing this edition, we also found very helpful the Mūla-ṭikā by Ānandācariya, the Aṭṭhasālinī-Yojanā by Nāpakitti and Anu-ṭikā and Madhusārathā-dīpanī, sub-commentaries on Mūla-ṭikā. Readers will note, in foot-notes, several references to these works, and occasionally some passages also are reproduced. The "Expositor," the English translation of Aṭṭhasālinī by Prin. Maung Tin of the University of Rangoon, was also found to be indispensable. We are indebted to him for the numerous references traced to the canonical or non-canonical texts from which passages are quoted in this work. References given by him were checked, and in a large majority of cases were found, on verification, to be correct. In a few cases where corrections were needed, we made them. A few more passages we could trace and references to these sources, we have added¹. But there are still a number of passages which are not traced, and we have indicated them by putting blanks within square brackets.

Words from Dhammasaṅgaṇī, reproduced here for being commented upon, are put in black type with relevant references, at intervals, to the paragraphs of Dhammasaṅgaṇī (later abbreviated into Dhs.). In the top-line of headings, on the inner side of each page, we have put the figures of the paragraphs of Dhs. and on the outer side the figures of the division and of the paragraphs of that division. For reasons mentioned above (p. vii), we could not follow the numbering of paragraphs of the PTS edition. But for facilitating references to that edition, we have given, in the

1. Also see 'Corrections and Additions', pp. 398-404.

running matter, the figure of the page of that edition, in black type, within square brackets. Occasionally, the figure for this pagination, to be true to the original (as for instance in 3.602; 4.46,78), necessitated an awkward split of a word. In such cases, we have indicated, by the use of hyphens, the continuity of the word. Proper names have been indicated by putting their first letter in black type. We have divided the text into six divisions and devised paragraphs of our own for each of these divisions.

On account of the difficulties created by war-situation, we had to curtail our Index, as it tended to grow out of bounds. So, from 3.265 onwards, we decided to mostly omit, from this index, words from Dhs. reproduced here for being commented upon, as they can be easily located here from the references to them in the Index of Dhs.

Considerable additions to foot-notes, giving references to parallel passages, are made in 'Corrections and Additions' pp.398-404. Readers are requested to consult these as well as the corrections indicated there.

While working on this text we had, on several occasions, to refer to Prof. Dharmanand Kosambi, and he was as usual ever ready to give his guidance for which our sincere thanks are due to him. We have to thank Miss Kamal P. Bapat, B.A. (Hons.), for the patient and laborious work of preparing the Index to this text. We are also indebted to our colleague Dr. V. V. Gokhale, for his uniform courtesy in going through the pages of the Introduction and for making some valuable suggestions.

When we look back at the difficulties through which we had to wade our way, we look with a great sense of relief at the completion of this self-imposed task which, off and on, has taken a major portion of our spare hours during four or five¹ years and which we still do not claim to be faultless, or without lacunæ.

Lastly we have to acknowledge our indebtedness to the University of Bombay for the substantial financial help it has granted towards the cost of the publication of this work.

POONA }
December 1942 }
P. V. BAPAT
R. D. VADEKAR

ABBREVIATIONS OF WORKS CONSULTED

[References are to the volume (where possible) and page, unless specifically mentioned otherwise. A figure preceded by the sign § refers to the number of the paragraph in our edition of Dhammasaṅgāṇī. Burmese edition means the edition printed by Zabu Meit Swe Press, Rangoon.]

- अ०— अट्टकथा of the work indicated by a preceding letter;
दी० अ० = दीघनिकाय-अट्टकथा etc.
- अं०— अंगुत्तरनिकाय published by the Pali Text Society.
- अनु or अनुटीका—A sub-commentary on मूलटीका, Burmese edition.
- अभि०— अभिधम्मसूत्रसंग्रह with नवनीतटीका edited by Prof. Dharmānanda Kosambi, Mahābodhi Society, Sarnath, Benares, 1941.
- अभि० वि०— अभिधम्मसूत्रविभावनी (Vidyodaya Tīkā Publication in Sinhalese characters.)
- अभि० व्या०—अभिधर्मकोशव्याख्या by यशोमित्र.
- अ० यो०— अट्टसालिनी-योजना by ज्ञानकिर्ति, Burmese edition, 1928.
- इति०— इतिवृत्तक, published by the Pali Text Society.
- उ०— उदान, " " " "
- क०— कथावत्थु, " " " "
- जा०— जातक edited by Fausboll.
- तर्कसंग्रह of अक्षम्मट edited by Y. V. Athalye and M. R. Bodas (Bombay Sanskrit Series No. LV).
- तिकप०— तिकपट्टान, published by the Pali Text Society.
- शेर०— शेरगाथा, " " " " (verses are referred to).
- शेरी अ०— शेरीगाथा-अट्टकथा (Simon Hewavitarane Bequest Fund).
- दी०— दीघनिकाय, published by the Pali Text Society.
- दुकप०— दुकपट्टान, published by the Pali Text Society.
- ध०— धम्मपद; verses are referred to.
- ध० अ०— धम्मपद-अट्टकथा, published by the Pali Text Society.
- निग०— निगमन, coming at the end of this text.

¹. See our note on this on p. xiv.

- निदा०— निदानकथा of जातकट्टकथा edited by Prof. D. Kosambi (Paragraphs are referred to).
- पटि०— पटिसम्भिता, published by the Pali Text Society.
- पु०— पुमलपञ्जति, " " "
- बोधि०— बोधिचर्यावितार of शान्तिदेव edited by Louis de la Vallée Poussin.
- वृ० उ०— वृहदारण्यक-उपनिषद्.
- म०— मरम्म (in connection with readings); Burmese edition of अट्टसालिनी described on p.vii.
- म०— मज्झिमनिकाय, published by the Pali Text Society.
- म० अ०— मज्झिमनिकाय-अट्टकथा.
- मधु०— मधुसारत्वदीपनी, a sub-commentary on अट्टसालिनी.
- मध्य०— मध्यमकवृत्ति, edited by Louis de la Vallée Poussin, Bibliotheca Buddhica, Vol. IV.
- मा०— मातिका of धम्मसंगणि, our edition, 1940.
- मिलि०— मिलिन्दपञ्च edited by Trenckner.
- मूल०— मूलटीका, Burmese Text
- मो०— मोमल्लानव्याकरण edited by Bhikkhu Jagadīs'a Kās'yaapa. Mahābodhisabbhā, Sarnath, Benares, 1940.
- य०— यमक (PTS ed.)
- यो० सू०— योगसूत्र.
- वसु०— Vasubandhu's Abhidharmakos'a (chapter and Verse).
- वि०— विभंग (PTS ed.)
- वि० अ०— विभंग-अट्टकथा (PTS ed.)
- विन०— विनय, Oldenberg's Edition. (Vol. and page).
- विमु०— विमुत्तिमग्ग (Vimuttimaggā, described below on p.xiv).
- विसु०— विसुद्धिमग्ग (Visuddhimaggā, described below on p.xiv).
- शिक्षा०— शिक्षासमुच्चय edited by Cecil Bendall, Bibliotheca, Buddhica, Vol. I.
- सं०— संयुक्तनिकाय (PTS ed.)
- सम० or समन्त०— समन्तपासादिका (PTS ed.). On p.16 note 4, there is a reference to the बाहिरनिदानवर्णना of this text edited in Devanāgarī characters by Prof. D. Kosambi, Poona, 1914.

- सि०— Siamese Edition of अट्टसालिनी described on, p. vii.
- सी०— Sinhalese " " " p. vii.
- सु० नि०— सुतनिपात; the number of stanzas is referred to.
- स्फुटार्थ०— स्फुटार्थ अभिषर्माकोशव्याख्या edited by Prof. U. Wogihara.
- A.— Anguttaranikāya (PTS ed.)
- Chart— The Chart, चित्तुप्पादकण्ड at A Glance, given at the end of our edition of Dhammasaṅgaṇi.
- Cm.— Commentary; or Commentary on the work indicated by the preceding letter, if any.
- D.— Dīghanikāya (PTS ed.)
- Dh. or Dhṡ.— Dhammapada (PTS ed.; reference is to the Gathās).
- Dhs— Dhammasaṅgaṇi (Our edition; references are to the paragraphs of our text.)
- Dialogues— Dialogues of the Buddha, by Rhys Davids (English Translation of Dīghanikāya).
- It.— Itivuttaka (PTS ed.)
- J. or. Jāt.— Jātaka, edited by Fausböll.
- K.— Kathāvatthu (PTS ed.)
- KA.— Kathāvatthu-Atthakathā (PTS ed.)
- M.— (in connection with readings) refers to the Manuscript in Sinhalese characters consulted by us for our edition. See p. vii.
- M.— Majjhimanikāya (PTS ed.)
- Mal.— Malalasekara, Dictionary of Pali Proper Names.
- Mhv. or Mv.— Mahāvamsa, Geiger's edition.
- Miln.— Milinda-pañha, Trenckner's edition.
- Nd.¹, Nd.²—Niddesa, Volumes 1 and 2 (PTS ed.)
- Pāt. Mahā.— Pātañjala Mahābhāṣya.
- Ps.— Paṭisambhidāmagga (PTS ed.)
- PTS.— Pali Text Society's edition of the Atthasālinī.
- S.— Samyuttanikāya (PTS ed.)
- Sn. or S.N. or SN.— Suttanipāta; stanzas are referred to.

- U. or Ud.— *Udānavagga* (PTS ed.; section and Sutta are referred to.)
 Vbh.— *Vibhanga* (PTS ed.)
 Vim.— *Vimuttimagga* and *Visuddhimagga*: A Comparative Study, by P. V. Bapat, Poona, 1937.
 Vin. or V.— *Vinaya-Piṭaka* (Oldenberg's ed.)
 Vis.— *Visuddhimagga* edited by Prof. D. Kosambi (Bharatiya Vidya Series, Vol. I, Andheri, Bombay 1940.)

Select Books on the Abhidhamma

In addition to the general books mentioned on p. viii of our edition of *Dhammasaṅgāṇi*, the following books are recommended:—

- (1) *Visuddhimagga* by Buddhaghosācariya, described above.
- (2) *Abhidhammatṭhasaṅgaha* by Anuruddha.
- (3) *Vibhāvanī-Tikā* by Sumaṅgala.
- (4) *Paramatthadīpanī* by the famous Burmese Scholar, Ledi Sayadaw.
- (5) *Navanīta-Tikā* by Prof. D. Kosambi.
[Nos. 3-5 are commentaries on No. 2.]
- (6) *Abhidhamma Philosophy* (in two volumes), by Bhikkhu Jagadīśa Kās'yapa, published by Mahābodhi Society, Sarnath, Benares.

A Chronological Note on our Edition

Writing of the Ms. of the Text commenced ...	Sept. 1933
" " " completed ...	22-7-1934
Collation work commenced ...	24-12-1938
" " completed ...	30-9-1940
Printing commenced ...	17-5-1941
Printing completed ...	31-12-1942

INTRODUCTION

The text of the *Aṭṭhasālinī* we have conveniently divided into six books or divisions:—(1) *Nidāna-kathā*, the introduction to the whole text; (2) *Mātikā-vaṇṇanā*, verbal commentary on the *mātikā* or Table of Contents of the *Dhamma-saṅgāṇi*; (3) *Cittuppāda-kaṇḍa-vaṇṇanā*; (4) *Rūpa-kaṇḍa-vaṇṇanā*; (5) *Nikkhepa-kaṇḍa-vaṇṇanā*, and (6) *Aṭṭha-kathā-kaṇḍa-vaṇṇanā*—these last four divisions containing the commentary on the four divisions of the *Dhammasaṅgāṇi*. Besides these, there are Twenty Stanzas (*Viśati-gāthā*) at the beginning of the text and *Nigamana* (concluding portion) at the end.

(1) The *Nidāna-kathā* opens with the interpretation of the word 'Abhidhamma' as Higher Dhamma (1.2), in that there is a special, absolute, method of treatment in it (1.3); names the various treatises that form its constituents (1.4); refers to the controversy raised by some unorthodox sectarians about including *Kathāvatthu* in the *Abhidhamma-piṭaka* in as much as it has been ascribed to Moggaliputta Tissa-thera (1.5-9); and gives the subjects detailed in the chapters of all the seven treatises of the *Abhidhamma* (1.24-28) over which the Buddha cogitated for four weeks, in the last one of which, as a consequence of his reflection on the *Mahā-pakarāṇa*—the last Book of the *Abhidhamma*—the whole world-system was flooded over with light (1.29-35). It further explains the traditional view of the *Abhidhamma* being first preached by the Buddha, in the *Tāvātimsa* Heaven, with reference to his own mother (1.36); and then repeated by him, on the *Anotatta* Lake, to *Sāriputta* who, in turn, taught the same to his five hundred companions in holy life (1.36-42). Thus the first study of the *Abhidhamma* was made, mentally of course, by the Buddha himself when he reflected upon the Dhamma penetrated into by him under the Bodhi Tree (1.28, 35, 44).

Then follows, by way of a digression, a detailed ex-

planation of what is called the Buddha's word (बुद्धवचन), in its fourfold classification—(i) the three Piṭakas (1.46-60), (ii) four Nikāyas (1.61-65), (iii) nine Angas (1.66) and (iv) eighty-four thousand topical sections (1.67)—along with the mention of devices such as tables of contents, classification into smaller or larger groups of ten or fifty, etc. (1.68). Abhidhamma, when looked at from the point of view of this four-fold classification, is identified with the Abhidhammapiṭaka, is included in the Khuddaka-nikāya, belongs to the Veyyākaraṇa type, and numbers a few thousands of topical sections (1.69).

The writer seems to be quite aware of the objections, raised by some unorthodox sectarians, to include Abhidhamma in the Buddha's "Word," and gives quotations from the Vinayapiṭaka as well as Suttapiṭaka (Mahāgosingasutta) to prove that these piṭakas do support its inclusion in the Buddha's "Word" (1.70, 71). The writer goes on further to say that it is the student of the Abhidhamma alone who is the real preacher of the Law. Others are preachers only by courtesy (1.72). To the objection raised by some unorthodox sectarians that the Abhidhammapiṭaka cannot be the "Word" of the Buddha, as it does not contain, like other works ascribed to the Buddha, a *nidāna*, a prefatory remark like एकं समयं भगवा राजगृहे विहरति (once upon a time the Buddha was living at Rājagaha) etc., the writer replies—(i) that there are several works, also ascribed to the Buddha, like the Jātaka, Suttanipāta, Dhammapada, etc. which do not contain such a prefatory remark (1.73); (ii) that the Abhidhamma is beyond the province of the non-Buddhas, and that the Buddhas, whose sphere of knowledge is unlimited, do not need such a prefatory remark for the Abhidhamma (1.75); (iii) that according to Tissabhūti of Maṇḍalarāma, there is for the Abhidhamma a prefatory remark contained in the Padesavihāra-sutta (1.74-75); (iv) that according to Gāmaṇī Sumanadeva, there is, as given in 1.76, a prefatory remark, even the very existence of which the unorthodox sectarian does not know; (v) that it has not only no *nidāna* but that it has *two* *nidānas*—(a) *adhigama-nidāna*, the introductory narrative, telling how the Buddha struggled for the attainment of this knowledge, from the time he made a resolution at the feet of the Buddha, Dipankara, upto its

attainment under the Bodhi Tree (1.81-87); and (b) *desanā-nidāna*, the introductory narrative telling us the various events, in succession, culminating in his being persuaded by the Brahmā to preach his doctrine to the world (1.88); and (vi) that, finally, it may be added that it has not only these two *nidānas*, but that it may be described to have as well three other *nidānas*—*dūre-nidāna*, *avidūre-nidāna* and *santike-nidāna* (1.89). The long story of the *adhigama-nidāna* goes over the same narrative as is found in the *Nidānakathā*—of the *Jātakaṭṭhakathā* and hence, as in the PTS text, we have not given it here in full. The relevant foot-notes on 1.81-85 may be consulted. So also 1.46-67 may be compared with the *Bāhiranidāna-vaṇṇanā* of the *Samantapāsādikā* (PTS ed. i. 18-29) and the introduction of the *Dīghanikāya-Aṭṭhakathā* (i. 17-24). Attention may be drawn to foot-note No. 7 on 1.46 which shows that the Chinese version of the *Samantapāsādikā* omits *Khuddakapāṭha* from the list of books constituting the *Khuddaka-nikāya* and gives the number fourteen instead of fifteen.

(2) The second division, *Mātikā-vaṇṇanā*, shows at first how the *mātikā* is classified into fifteen sections—one for the *tikas* and fourteen for the *dukas* (2.3-5). These sections can be put under two groups—one which admits a partial treatment and the other complete (2.6). Then follows a brief verbal commentary on all the words in the *mātikā* with occasional digression as on the expression *kusalā dhammā* (2.8-13). A fuller and detailed treatment of the *mātikā* is reserved for the following divisions. It may also be noted that some of the knotty or tricky passages in the text are found in this division (2.11-13, 25, 41) and the Editors had to spend several hours in consulting the commentaries and sub-commentaries before they could finally fix the readings of the text.

(3) The third division, *Cittuppāḍakaṇḍa-vaṇṇanā*, is the largest and the most important division, covering a little less than three-fifths of the whole text, although it does not exhaust the treatment of even the first *tika* of the *mātikā*. It covers the treatment of the *kusala-dhammas* (3.1-539), *akusala-dhammas* (3.540-569), and only a part of the *abyākata-dhammas*, i.e. (i) *vipākā-*

abyākata (3.571-658) and (ii) *kiriya-abyākata* (3.659-666). The kusala-dhammas are first divided under two main heads: (i) worldly, belonging to the three lower planes of existence (*tebhūmaka*, 3.1-465), and (ii) transcendent (*lokuttara* 3.466-539). The first of these is further sub-divided into three classes—the *kāmāvacara*, belonging to the plane of desire (3.1-325), *rūpāvacara*, belonging to the plane of Form (3.326-426), and *arūpāvacara*, the Formless (3.427-460). The explanation of the kusala-dhammas, as represented by the first type of the *kāmāvacara-kusala-citta*, in its three-fold aspect of the Dhamma-vavatthāna-vāra (3.1-300), Sangha-vāra (3.301-306) and Suññata-vāra (3.307-308), naturally takes up a larger part of the whole division, while that of the kusala-dhammas represented by the remaining seven cittas is disposed of in only a few paragraphs (3.309-313). Then follow by way of supplementary information some paragraphs giving more details about meritorious things (3.314-325). All the kusala-dhammas belonging to the plane of desire are covered over by these eight types of cittas. In this portion of the commentary on the *kāmāvacara-kusala-cittāni*, there is one long digression in the form of *Dvārakathā* (3.92-172), based upon Mahā-Aṭṭhakathā. It contains a very lucid exposition of the Kammas (actions, 3.115-136), Kammadvāras (gateways of action, 3.92-114), viññātis (intimations 3.95-101, 108-111), and *akusala* or *kusala* kamma-pathas (ways of action, demeritorious and meritorious, 3.142-162, 163-172).

Next comes the commentary on the kusala-dhammas connected with the *rūpāvacara*, *arūpāvacara* and *lokuttara* cittas with their various associations already detailed in our Introduction to Dhs. (pp. xiv, xv).

The exposition of Evil or *akusala* dhammas (3.540-570) connected with the twelve types of demeritorious consciousness is given next in brief. The method of treatment is the same as for *kusala* cittas.

The section on *vipāka-abyākata* is rather complicated and here the author goes again into a long digression called *vipāka-uddhārakathā* (3.588-645) giving several minute details as propounded by three Great Masters of Ceylon—Tipiṭaka-Cūḷanāgattthera (3.588-634), Moravāpivāsī-Mahā-

dattatthera (3.635-641) and Mahādharmarakkhitatthera (3.642-645). He sums up their points-of-view and accepts what sounds to be reasonable to him in all the three views (3.646-649). These details, with all their differentiation, have been clearly tabulated in Appendix A, pp. 338-341.¹

The *vipāka* in the *kāmāvacara* sphere is not necessarily similar, as far as the hetus are concerned, to the actions from which the *vipāka* is produced. For, it is possible to have *duhetuka-paṭisandhi* even from *tīhetuka-kamma*, or *ahetuka-paṭisandhi* from *duhetuka-kamma*. The meritorious actions in the *kāmāvacara* sphere, if they are *sa-hetuka*, bear fruition in the world of human beings as well as in that of the *kāmāvacara* gods (3.585; if they are *a-hetuka* they lead to re-birth among human beings with some organic deficiencies such as those found in people who are born blind, deaf, mad, lacking in intellect or sex-virility, or those who are born as hermaphrodites (3.533). The demeritorious actions lead to re-birth in the *apāyas* (inferior states, 3.658). The *vipākas* in the *rūpāvacara* or *arūpāvacara* planes are exactly similar to the meritorious actions in those planes. These bear fruit immediately in the next life, while those in the *kāmāvacara* sphere bear fruition at some indefinite time (3.651). The treatment of the *lokuttara* (transcendent) *vipāka* is like that of the *kusala* in the same plane. Here (3.652-654), also, the writer goes on discussing, as in the treatment of the *kusala*, the three words—*suññata*, *animitta* and *appaṇihita*.

The next section on *kiriya-abyākata* refers to the inoperative *ahetuka* actions of all beings as well as to the inoperative *sahetuka* actions of those who have destroyed the āsavas. These actions cannot be described as *kusala* or *akusala*. They are mere actions (*kiriya*) and will not bear any fruition, good or bad. The paragraph (3.665) on *hasanaka-cittāni* (smiling thoughts) is interesting.

(4) Next we come to the fourth division, *Rūpakaṇḍa-vannanā*, which explains *rūpa*, the third of the four *abyākata* dhammas mentioned in 3.571. Several of the paragraphs in the explanation of *rūpa* closely agree with the corresponding paragraphs in the Visuddhimagga. See, for

¹Also see D. Kosambi's अग्नि pp. 100-102.

instance, relevant foot-notes on 4.4,12,28,38,46, etc. The twenty-five rūpas referred to in 4.2 (i.e. those mentioned in Dhs. §§ 596 and 647) are the same as twenty-seven referred to in 4.12, where the four mahābhūtas are taken separately instead of *phoṭṭhabbāyatana* and *āpo-dhātu*. *Phoṭṭhabbāyatana* covers the remaining three dhātus—*pathavī*, *tejo* and *vāyo* (Dhs. §648). Visuddhimagga (14.71) gives the number twenty-eight as it includes *hadaya-vatthu* in the upādā-rūpas, which thus are twenty-four instead of twenty-three as given in this text (4.12,25). (See foot-note on Dhs. §596). This number is the same as twenty-six referred to in 4.112, where again, according to the nomenclature adopted in the Dhs., the *phoṭṭhabbāyatana* is used for the three dhātus—*pathavī*, *tejo*, *vāyo*. As to the explanation of why *hadaya-vatthu* is not included in this list of the Abhidhamma (Dhs. §596), we may refer to a special note on this word given by Shwe Zan Aung in his 'Compendium of Philosophy,' pp. 277-279. The Buddha did not accept the popular belief of the heart being the seat or the place of origin of mental activity. In the explanation of *nissaya-paccaya* in in the Tika-paṭṭhāna (i.4)—यं रूपं निस्साय मनोभातु च मनोविज्जणभातु च वृत्ति— we have the confirmation of the same, in as much as it refers to a *rūpa*, a material thing, being the basis of thought. Commentators explain it as *hadaya-vatthu*, taking their stand, perhaps, on the belief that this word *hadaya* may be used, on the authority of Dhs. §6, as a synonym for *citta*. The commentators seem to have taken this *hadaya* as a distinct *rūpa* and so it later came to be included in the list of rūpas.

The author refers to the views of some who believed in the existence of *middha-rūpa* or to that of others who advocated the existence of other rūpas such as *bala-rūpa*, *sambhava-rūpa*, *jāti-rūpa* and *roga-rūpa*. A brief refutation of these views is given and finally the author, as in Visuddhimagga 14.71, sticks to the orthodox list of twenty-six (containing *hadaya-vatthu*) which is the same as twenty-eight of Visuddhimagga as explained above (last para). Vimuttimagga, p.95, adds to this orthodox list only two rūpas—*jāti-rūpa* and *middha-rūpa*. The advocacy of *middha-rūpa* is ascribed by commentaries to the Abhayagiri School, which was a rival school of the Mahāvihāravāsins. Hence a

great insistence on rejecting this un-orthodox view is met with in the works of the Mahāvihāra School. Visuddhimagga (14.71), Paramattha-mañjūsā (Dhammapāla's Commentary on the Visuddhimagga, Burmese ed., Mundyne Pitaka Press, Rangoon, vol. ii. pp. 520-21), Abhidhammattha-vibhāvanī (Vidyodaya-Tikā Publication, 1933, pp.60-61) are at great pains to refute this view. For a clearer and detailed exposition of this problem, readers are referred to the article 'Middha and Middhavādins' mentioned in the foot-note, No.6 on 3.557.

The rest of this division is a verbal commentary on the text of Dhs. with occasional discussion on certain philosophical points, such as the composition of the various sensitive organs like the eye, ear, nose (4.39-41); or whether these organs reach their corresponding objects (4.42-49); or the writer's views on the origin and transformation of sex. He opines (4.64) that in the case of the beings of the first *kappa*, sex was determined in active life, but in later times, sex came to be determined at the time of conception, although it was liable to be transformed during the course of active life. For the possibility of such a transformation, he gives the authority of Vinaya (वि० at the end of 4.64 should be corrected into विन०). The writer further expatiates on two kinds of hermaphrodites, who can have marks of both the sexes, but of only one at a time. One of them, the female hermaphrodite, is capable of conceiving as well as impregnating, while the other, the male hermaphrodite, is capable of only the latter (4.66).

The information given by the author regarding the relative grossness or subtleness of food of different kinds of living beings is interesting (4.90-91). *Āpo-dhātu*, it must be remembered, is, according to the Buddhist philosophy as propounded here, intangible (4.100-102) and so it is excluded from the *phoṭṭhabbāyatana*, although the other three elements are included in the same. Another interesting comment is on the word *rajata* (4.54), which is explained as कदापणो¹, लोहमासको, दाहमासको, जलमासको—ये बोद्धारं गच्छन्ती ति वृत्तं, तं सब्बं नि इयं गहितं. This comment is the same as in Vin.iii.238, DCm.i.78 and SCm.iii.304. VinCm.iii. 689-90 may as well be read to

1 Read the text in 4.54 as corrected here.

supplement the information. *Kahāpaṇa* or *Kāṣāpaṇa* was considered to be a current standard coin, made either of gold or silver; or it was ordinary, such as of lead, etc. (VinCm.iii.689). *Māsaka* or *Māṣaka* was a coin of low value, made of copper, wood, or even lac, with some estampage on it (*rūpaṃ samutthāpetvā*, VinCm.iii.690). VinCm.ii.297 tells us that at the time of the Magadha king, Seniya, Bimbisāra, the *kahāpaṇa* was equal to twenty *māsakas*, for a quarter of a *kahāpaṇa* is spoken there to be equal to five *māsakas*. The writer of the VinCm. further adds that this was applicable to the blue¹ *kahāpapas* of olden times (*porāṇassa nīlakahāpaṇassa vassena*) and not to other coins such as Rudradāmakas.² Jat.iii.448 also speaks of four *māsakas* as coming lower in valuation than a *pāda* i.e. a quarter (of a *kahāpaṇa*). It, however, appears that this *kahāpaṇa* later on depreciated and was considered to be equal to sixteen *māsakas* (Manusmṛti 8.135-36, धरण). Our author also speaks of *Kahāpaṇas* being accidentally found, by village-children, while playing in dust in the streets. Some of them were attracted by its white colour (पण्डर), while others noted its big size and four-sided shape (पुथुल, चतुरस्र). One of them recognised it to be a standard coin and gave it to his mother who made use of it in her worldly transactions (3.622). Our author seems to be relying upon the traditional explanation found in the Suttavibhanga itself (Vin.iii.238). On this subject we should very much like to recommend to our readers Dr. D. R. Bhandarkar's Carmichael Lectures (1921) on 'Ancient Indian Numismatics,' particularly, lectures III-V, pp. 76-123.

Before passing on to the next division, we may as well

1 Copper-sulphate colour of old rusted coins.

2 Does this refer to the silver coins of Rudradāman, one of the Western Kṣatrapa kings, well-known for his Sanskrit inscription (about 154 A.D.), at Girnār in Kathiawad, in ornate prose? His coins have been described by E. J. Rapson in his Catalogue of Indian Coins (Āndhras and Western Kṣatrapas) in the British Museum (1908), pp. 78-79; also see Plate X. Several coins have the following inscription in Brāhmi script:— राज्ञो क्षत्रपस जयदामपुत्रस राज्ञो महाक्षत्रपस रुद्रदामस. His son's coins also have the inscription:— राज्ञो महाक्षत्रपस रुद्रदामपुत्रस राज्ञो क्षत्रपस (or महाक्षत्रपस in later coins) रुद्रसीहस. Also, cf. Gazetteer of the Bombay Presidency (1896) vol. i, part i, History of Gujarat, pp. 34-35, 42.

call attention of readers to our foot-notes on Dhs. §§ 658 and 660 regarding incomplete or defective explanations and our remarks in connection with the same on p. xv of our Introduction to the same work. Our author is silent and quietly passes over the same without any remark.

(5) The division that comes next is the Nikkhepakaṇḍa-vaṇṇanā. Two explanations of the title, Nikkhepa-kaṇḍa, are offered (5.1-2). The name is so given (i) because it has rejected a detailed exposition (वित्यारदेसनं निक्खिपित्वा), or (ii) because it gives the exposition as per topics laid down (निक्खिपित्वा देसितत्ता). This division gives in brief the explanation of the whole of the *mātikā*. For reasons mentioned in brief on p. xvi of our Introduction to the Dhs., this division in the Dhs. itself appears to be later. The Suttanta-mātikā portion is ascribed by our author to Sāriputta (1.18). This division gives on the text a verbal comment, with occasional discussions as when the author takes a fresh opportunity of expatiating on what he considers to be the false view of some unorthodox sectarians—on the material or non-material nature of *middha* (5.80-94). This time, he goes into a detailed discussion giving the arguments and counter-arguments of both sides.

Though the comment on the words in the *lobha-niddesa* (5.47-52) agrees with that in Mahāniddesa Commentary i.38-42, or that on *nāma* with the explanation in DCm. iii.977-78, the comment on *bhogaṇe mattaññutā* (5.136-139) differs considerably from the corresponding comment in the Visuddhimagga (1.89-94).

(6) The last division, Aṭṭhakathākaṇḍa-vaṇṇanā, is the briefest of all the divisions in the text. The original Aṭṭhakathākaṇḍa itself is ascribed by a certain tradition to Sāriputta, but, remarks our author, this is rejected by महा-अट्ठकथा which ascribes it to the Buddha himself (6.2), as Abhidhamma cannot be a subject for non-Buddhas (6.2; 1.73). It goes over the Abhidhamma portion only of the *mātikā* explained in the Nikkhepakaṇḍa but its explanation is not in general terms as in the latter, but more exact and pointed, often taking recourse to the numerical specification, such as of different consciousnesses, mental factors, planes, Paths, Fruits or such other technical terms as are already met with in the preceding divisions. Several paragraphs are devoted in our

text to the explanation of twelve-fold *rūpāvacara-catuttha* (6.6-9) and different kinds of *ārammaṇas* (6.4 33). It is curious to note that the Commentator has nothing to say on Nibbāna in Dhs. § 1370. Likewise, he passes over *asankhatā dhātu* in Dhs. § 983, although while commenting on the same expression in Dhs § 583, he simply says—असंखता धातु ति पदेन निब्वानं निष्पदेस्य गहिं, 'by the term *asankhatā dhātu* the whole of *nibbāna* is implied' (4.2).

That Dhammasaṅgapi was also called by another name, Dhammasaṅgaha, is clear from several uses of the latter. Vibhanga-Commentary, for instance, uses the latter name on pp.290,432, along with the name Dhammasaṅgapi on pp.287, 301. DCM. i.17, iii.898-99, MCM. iv.116 use the same name. Consequently, the Commentary on Dhs. is also called by the name Dhammasaṅgaha-Atthakathā along with Atthasālinī, in the concluding title at the end of the Commentary on each of the four divisions of Dhs. This same title is also found to be used in VbhCm. pp. 43, 105, 396, 578. Curiously enough, the name Atthasālinī-Dhammasaṅgaha-Atthakathā is found not only in the present Pali version of the Vinaya-Atthakathā i. e. Samantapāsādikā vol. i. pp.150-151, but also in the Chinese version of the same (Taisho, 24.701 b 22; bold-type edition of 1923, 4.25b 5-6). This mention is probably an interpolation, because Samantapāsādikā itself is referred to not only in this text (3.143,144) but also in several Atthakathās on the Nikāyas.¹ While commenting on *upekkhako ca vihāsin*, VinCm.i.150-51 mentions ten kinds of *upekkhā* and refers for a detailed explanation to Atthasālinī Dhammasaṅgaha-Atthakathā. The Chinese version in the corresponding portion says that the details are given at three places—Sā-li-ni, Tha-mo-san-kya-ho-ni-ye and Chin-tao-tao (Visuddhimagga). There is here a confusion between the two titles Dhammasaṅgaha and Dhammasaṅgapi. Besides, this latter work does not give the details. If it is an inaccurate use for the Dhammasaṅgaha-Atthakathā, the translator seems to be betraying his ignorance of the identity of the texts indicated by the first two of these titles. Perhaps a casual marginal note on a copy came to be later on included in the text.

1 See p. xxxiv below.

The Commentaries on Dhs. and Vibhanga seem to be keeping a close touch. The VbhCm.

The Relation of our Text with the Commentary on Vibhanga not only refers, as pointed out above, to the former as a whole, but also by name mentions individual chapters or sections. It also frequently uses the word *hetthā* (above) before the name of the chapter mentioned :—हेट्ठा चित्तुप्पादकण्डे रूपावचरनिर्देशे (p.371); हेट्ठा चित्तुप्पादकण्डे आगतनयेनेव (p.372); ओळारिकादीनि रूपकण्डवण्णनायं वुत्तथानेव (p.8); हेट्ठा रूपकण्डे विचारितनयेनेव (p.36); तथ 'कतमा इन्द्रियेसु अगुत्तद्वारता' ति आदीसु पन यं वत्तव्वं तं सव्वं निक्खेपकण्डवण्णनायं वुत्तमेव (p.374); विचारकथा पनेथ अट्टकथाकण्डवण्णनायं वुत्तनयेनेव वेदितव्वा (p.374). The use of the word *hetthā* suggests at least a very close association of the two commentaries, if not a common authorship. DhsCm. also, on the other hand, refers (5.55,145) to VbhCm. and assures the reader that a detailed comment on a word or a particular topic *will*¹ appear in it. It mentions the names Paṭicca-samuppāda-vibhanga (5.119) and Bojjhanga-vibhanga (3.70) where he promises details of certain explanations. This suggests that the writer of DhsCm. had at the time of writing his Commentary on Dhs. planned to write a commentary on Vibhanga also.

The style and method of comment is in keeping with that of other well-known Com-

The Style and Methods of Comment mentaries, as the Atthakathās on the Nikāyas, as well as that of the Visuddhimagga. Like the Dīghanikāya-Atthakathā, it gives at the beginning a long introductory narrative, giving the orthodox view of the origin and contents of the Abhidhamma. It also discusses the views of some unorthodox sectarians (*vitandavādī*) about the inclusion of the Abhidhamma in the Buddha's "word," refutes them and gives its final conclusion. Like other commentaries, it gives the various interpretations of a word, with the final choice of an interpretation that is applicable in a particular context. It also gives, following other commentaries, verbal interpretations in which some fanciful

1 At times, however, this promise does not seem to be fulfilled (5.55).

interpretation is ascribed to different letters that go to make up a word. As an instance, see the word *kusala* which is interpreted as कु-सल, i.e. कुच्छिते पापके धम्मे सल्यन्ती ति, कुच्छितेन आकरेण सयन्ती ति; or कुस-ल i.e. कुच्छितानं वा सानतो, तनुकरणतो, ओसानकरणतो बाणं कुसं नाम; तेन कुसेन लालब्ध्वा ति कुसला (२-१०). सुख is interpreted as सु-ख, i.e. सुदु वा खादति, खणति च, कायचित्ताबाधं (३.२०८); चित्त is interpreted as आरम्भणं चिन्तेती ति, सन्तानं चिनोती ति, विपाकं कम्मकिलेसेहि चित्तं ति चित्तं; चित्तकरणताय चित्तं (३.३३); वदती ति वच्छो; महियं सेती ति महिसो (३.२८). While explaining a word, the writer resorts to the classical method of explaining it in all its four aspects:— *lakkhana* (characteristic), *rasa* (function), *paccupatthāna* (appearance or manifestation), and *paratthāna* (immediate cause). To make the meaning clear, the writer often employs similes or illustrations, as when he explains the word *citta* or *cittuppāda*—राजा आगतो ति वुत्ते (3.43; 6.3); or in explaining the leading role of *cetanā*, he gives the simile of a chief disciple (the monitor in a modern class-room) of a teacher, or of a carpenter-in-chief (modern *mistry*, 3.192).

Certain similes seem to be the favourites of the author as they are used more than once—the simile of the king accompanied by his retinue (3.43; 6.3, already referred to above); or that of a person not effectively seeing the king (2.24; 5.32); the simile of an army of re-enforcement (3.211, 213); that of water-crystal (*udakappasādaka-maṇi* 3.213, *amaṇiṃ yeva udakaṃ maṇiṃ katvā*, 4.8); that of people cutting a tree (4.43; 6.19); or of a washerman washing clothes (4.43; 6.19); or of flood-water leaving a mark (3.99; 4.82).

Another noteworthy feature is that our author uses several protracted similes. While he is explaining the *pañcakanaya* of the jhānas, he uses a long protracted simile of an *amaccaputta* (3.370-73). To illustrate the simultaneous penetration into Four Truths, we are given *pelopamā* (3.532, 533). The destruction of the twelve demeritorious thoughts is explained by the simile of a great king getting thoroughly quelled the rioters, in his border-province, with the help of his officers (3.538, 539). The similes of *amboṇamā* and *pañca-ucchu-nāliyantopamā* are often used (3.598-99, 606-07) to illustrate respectively the thought-process

since an object comes within the range of a particular organ of sense, and the *vipākacittas*. (See Appendix A). For the former, another simile is also found to be used—that of a king and his deaf door-keeper (3.619-620).

The explanations are often based upon some older authorities like the Pali texts (3.177, 238, 247, 272, 274, 288 etc.), or *Porāṇas* (3.103, 191, 655; 4.6, 41; 5.131), or *Aṭṭhakathā* (3.180, 200, 211, 225; 6.22), or *Ācariyā* (3.531), or *Aṭṭhakathā-Ācariyā* (3.105, 229, 473), or *Āgamatṭhakathā* (3.109, 390), or *Mahā-Aṭṭhakathā* (3.83, 92, 109, 175, 313; 6.2), or *Milindapañha* (3.180, 198, 211, 214, 218, 226, 277), or *Visuddhimagga* (3.329-367, 386, 389, 400-417, 427-460). The writer often reproduces, from *Visuddhimagga* or *Commentaries* on *Nikāyas*, or other sources, anecdotes or stories mostly from Ceylonese life, as when he explains *ubbegā-pīti* (joy capable of raising a person bodily from the earth, 3.204-205), he tells us of a girl in a village called *Vattakālakagāma*, standing at the door of her house with her attention concentrated on the burning lamps of a shrine in the *Girikaṇḍavihāra* nearby, and being subsequently transported, as a result of *ubbegā-pīti*, to the court-yard of the shrine; or when he tells us the story of *Cakkaṇa*, a lay-disciple in Ceylon, who let go a hare wanted for the cure of his ailing mother, but by the moral force of his truthful declaration saw his mother restored to perfect health (3.164); or of a lay-disciple living on the mountain *Uttara-vaḍḍhamāna* (3.165) escaping from the fatal grasp of a big snake; or the stories of Ceylonese kings in 5.130.

The writer often gives alternative interpretations. Sometimes he merely introduces them by the expression *aparō nayo* (3.208, 212, 216, 219, 223, 228 etc.). Often he quotes the authorities such as *Aṭṭhakathā* (4.43; 3.200, 211, 225; 6.24), *Āgamatṭhakathā* (3.390-91), or *Mahā-Aṭṭhakathā* (3.109, 175), or of even Reciters of the *Dīghanikāya* (*Dīghabhāṇakā* 3.297, 317). *Mahāśivātthera* is oft mentioned as differing from orthodox point-of-view (3.481, 586; 5.140). The view concerning *vipākacittas* as propounded by the three master-minds of Ceylon, namely, *Tipiṭaka-Cūlanāgatthera* (3.588-634), *Moravāpivāsī-Mahādattatthera* (3.635-41) and *Tipiṭaka-Mahādhammarakkhitatthera* (3.642-45) are

given in detail. Occasionally the views of others are merely introduced by the word *keci* (3.464) or *apare* (4.39, 40). As the writer depends mostly on older authorities, it is no wonder that his comments are often identical with, or closely similar to, those found in other commentaries. For instance, the comment upon

uppanna (3.240-42)=that in MCm. iii. 251 ff., ACm.

ii.45-49, Vis. xxii.81-82, VbhCm. 298ff.;

rajata (4.54)=that in Vin. iii. 238, DCm. i. 78, MCm.

ii. 209, SCm. iii.304;

jarā (4.82)=that in MCm. i. 215-16, SCm. ii. 11-12,

VbhCm. 98-99;

āhāra (4.90)=that in MCm. i. 208;

agamānīyatthāna (3.146-147)=that in DCm. iii. 1048-49;

nāmanatthēna nāmaṃ (5.115)=that in DCm.iii.977-78.

So also the story of

Cakkapa-upāsaka-kathā (3.163)=that in SCm. ii. 150,

MCm. i. 203;

Uttaravaḍḍhamāna-pabbatavāsī-upāsaka-kathā = that

in MCm. i. 204.

Occasionally it is discovered that although a good part of the comment is similar to that found in other Commentaries, there is a remark or two, peculiar to this text, not found in the corresponding portion elsewhere. For instance, the comment on *akusala-vinicchaya* (3.157-162) contains two more sentences (indicated in foot-note 2 on 3.161) not found in MCm. i.203. The explanation of *Dasa Puññakiriyavathāni* (3.314-16) contains a few more sentences (*kiṃ panevaṃ..... vuḍḍhi yeva pana hoti ti veditabbā*, 3.316) not to be met with in DCm. iii. 999-1000. It is remarkable to find that out of the comment on the word *samaya* (3.13-24) only the passage in 3.14 is found in DCm. i.31-32, MCm. i.7-8, SCm. i. 9-10, ACm. i.11-12, VinCm. i. 107, while nothing corresponding to 3.14-24 is found in these parallel comments. It is only in a few rare cases that the author gives an independent comment as when he explains *Catubbidham nāmaṃ* (5.112-113), or when under *bhojane mattañ-kutā* he gives the explanation of *neva davāya, na madāya.....na vibhūsanāya* etc. His explanation of the former differs from that in Vis. 7.54. That on the latter also

differs from what is found in Vis. 1.89-94, which is referred to as an authoritative explanation in several commentaries of Buddhaghosa, such as MCm. i.77, SCm. ii.106, ACm. ii.185.

Much reliance, however, is placed on the authority of *Aṭṭhakathā* (1.86; 3.21, 197, 200, 339 along with Vis.) and nothing unsupported by the latter will be accepted by the author without proper discrimination:—अट्टकथासु पन अनागतत्ता वीमंसित्वा गहेतव्वा (३.१४९); अट्टकथायं पन 'अयं थेरस्स (महासीक्खेयस्स) मनोरथो, नत्थि एतं' ति पटिक्खित्वा (३.५८६); अट्टकथासु आगतं (६.२१); अट्टकथासु पटिक्खित्तं (६.२२); अयमेत्थ अट्टकथानयो (६.२४); अयं पन नयो नेव पालियं न अट्टकथाय दिस्सति (३.४६४). As a rare case, however, it may be pointed out that the view of even *Aṭṭhakathā* is not accepted by the author (4.43). If a certain point is not considered by the *Aṭṭhakathā*, he is prepared to accept what stands to reason:—अविचारितं एतं अट्टकथायं । अयं पनेत्थ युत्ति... (३.१९५). We are sometimes given, as alternatives, the conclusions outside the pale of *Aṭṭhakathā*:—अयमेत्थ अट्टकथामुत्तको एकस्सा चरियस्स मतिविनिच्छयो (३.४८८); इदानीं पकतिया दिट्ठादीनं वसेन आपाथगमने अयमपरो पि अट्टकथामुत्तको नयो (३.६१). These conclusions, however, he will not be prepared to accept as they lack the authority of the *Aṭṭhakathā*—इदं अट्टकथामुत्तकं आचरियानं मतं; न पनेत्तं सारतो दट्ठव्वं (३.१७६).

The author has made a full use of the discursive or reasoning method, giving the arguments on both sides of a debatable point and arriving at the final conclusion in consonance with the orthodox view maintained by his School. As outstanding examples, may be pointed out the debate on *middhassa rūpārūpakathā* (5.80-94), or discussions on *Kathāvatthu* (1.5-9), *Abhidhamma* (1.70-89), or on *jaratā* and *aniccatā* (4.114-117). For a fuller list see Appendix B, pp.342-43. Whenever there is found some inconsistency with a statement in, or a quotation from, *Suttapiṭaka*, or whenever an inconvenience is forestalled by a statement against a normal expectation, there always comes in handy, in the absence of any sound reasoning, one or the other of the following arguments:—

- (i) The statement in the *Suttapiṭaka* is a relative one (*pariyāya-desanā*), while here we deal with absolute statements (*nippariyāya-desanā*, 3.304, 484, 486, 488).

- (ii) The Buddha makes different statements at different times (a) in accordance with his deep, inscrutable, intention (अज्ञासय, 3.391); or (b) to suit the capacity of his hearers (*veneyya-ajjhāsayaṇuloma*,¹ 1.48; 3.289, 383, 523); (c) to exhibit the graceful variety² of his preaching (*desanā-vilāsa* 3.523); or (d) because of both the last (2.39; 3.368, 383-384).
- (iii) Words from the Sutta or Vinaya-piṭaka are not to be understood at their face-value. We should always take them in their context and understand them in their implied or inferred sense, rather than in their apparent, superficial meaning,³ (किं पन सुचं नेय्यत्थं, उदाहु नीतत्थं ? ३.१३०).

During the course of the debate, if there is no reasoned argument suggesting itself to the author, he does not spare his opponent from ridicule : त्वं अतिविय विनये पकतञ्जू, यो स्तथारा अपञ्चते टाने आपत्तिं पञ्जापेसि (३.१३०); त्वं बुद्धेहि पि अदिट्ठं पस्ससि । वदुसच्चो नाम त्वं (३.५३१); or even from a curse : गच्छ, विघासादो हुत्वा जीवस्ससि 'Go ye, be a demon living on scraps of food' (1.72), in addition to his advocacy of every lawful step that could be taken against him for entertaining a heretic view.

In giving his comment, the writer occasionally gives expression to his views or beliefs. He remarks in one place (4.118) that by eating disagreeable food and by walking in the sun, one gets freckles. About Brahmā-gods, he makes remarks that although they have an attachment for their place of residence, or wish-fulfilling tree (कम्पस्वख), or ornaments, it is not strong enough to become a *kāmasava* (5.63.77).

It is only from casual references during the course of the comment that we come to know something about contemporary social and religious conditions. While explaining *rajata* (4.54) the writer of our text refers to the standard

Social and Religious Conditions as revealed by the Text

1. बोधि. ३६२—वेनेयजनाशयानुशयवञ्जात; also 377.
2. मध्य. p. 366—विनयजनेभ्यो विविधप्रकारेभ्यो धर्मदेवना देशिता ।
3. See मध्यमकवृत्तिः (Bib. Buddhica) p. 355—तस्माद्विशनामिप्रायोऽन भगवतो अन्वेध्यः । Also pp. 41-44. Cf. देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवञ्जानुमा (भामती II. 2.18.)

coin of a *kahāpaṇa* or *kārsāpaṇa* and the smaller coin of a *māsaka* or *māṣaka* made of copper (*loha* i.e. *tambaloha*, VinCm. iii.689), or of wood, or lac, with some estampage on it (VinCm. iii.690). We have already made some remarks on this subject (p.xxi-xxii), and so it need not detain us here except for a remark that counterfeit (कूट, ३.४३५) coins also of these types were not altogether neglected. *Ādāsa-maṇḍala* is explained as *kāṃsamaya*, made of bronze, thus suggesting that glass was, perhaps, not yet known (4.54). The author reproduces from Vis. 10.46 the illustration of workers in ivory, wearing only one sheet of garment round the lower part of the body and wrapping the head with another, and with limbs scattered over with fine ivory dust (3.446). The writer also refers to the red arsenic mark (*maṃsilāya bindu*, 3.270) consisting of one or more points put on the forehead of a young child.

We meet with (3.35) some technical words in the art of painting such as *lekhāgaṇa*¹ (drawing an outline), *rañjana* (adding the colour), *ujjotana* (brightening up²) and *vattana* (rounding off²). It appears that during the life-time of the author, portraits (*caraṇaṃ cittaṃ*, 3.35), or pictures on the wall (*cittakammāni*), plaster-statues³ (*pothakamma*), images (*paṭimāyo*) or shrines (*cetiyaṇi*) had become common. He refers to them in connection with *vihāra-pūjā* (4.98). There is also a reference to offers of kindled lamps (*dīpa-pūjā*, 3.204) to a *cetiya*, and to various kinds of gifts or offerings to the 'Jewels' of the Buddha and the rest. These gifts are in the form of *vapaṇadāna*, *saddadāna*, *gandhadāna*, *rasadāna*, *phoṭṭhabbadāna*, *ojadāna*, *pānadāna* and *jīvitadāna*, i. e. gifts of objects of colour such as fine, bright sheets of cloth, or of gifts of musical orchestra, or provision of reciters of sacred texts or of preachers, or gifts of scents or savoury objects, or of useful things like cots, or providing Bhikkhus with ghee, butter etc., or drinks, or occasional

1 Drop the hyphen between लेखा and गण in the text.

2—2 Maung Tin translates these words (i.86) by 'touching up and embellishing'. See मानसोल्लस of King समिद्धर vol. ii (Gaekwad's Oriental Series) pp. 14-17.

3. Pe Maung Tin's rendering is 'works of carving' (ii. 435), which does not appear to be correct.

meals, or medicines, or securing the release of fish from a fisherman's net, or of beasts from a hunter's snare, or of birds from a cage, or announcing, by the beating of a drum, safety of lives of all living beings (3.74-90). These gifts are either initiated by one's own will (*dānamaya*), or actuated by the desire of continuing a family-tradition (*silamaya*), or it is accompanied by the philosophical reflection on the transitory nature of these gifts (*bhāvanāmaya*). These offerings may be given personally (*kāyakamma*), or by giving commands to some one such as wife, son, or a servant (*vacikamma*), or by mere mental resolution (*manokamma*). The details of *saddadāna* are interesting. The writer explains it as arranging for the beating of drums, or for the playing of musical instruments (*bheri-mutingādīsu aññātara-turiyena* 3.78), or for arranging religious recitations, or delivering of sermons. It may also include offerings, to the religious preachers, of honey or throat-curing oil to maintain the efficient pitch of his voice (*sara-bhesajja-tela-phāṇitādīni*, 3.78). In one place (3.161), the writer very artfully refers to the practice of the patrons of such religious preachers, of going late to the sermons, and asking them, who have been already paid by them, to begin the sermon afresh (पठमं दित्रवेतनेन एकेन पच्छा आगन्त्वा आदितो पट्टाय कथेही ति वुत्ते, ३.१६१), and getting depressed, on the preacher mildly pointing out to them the inconvenience that would be caused by throwing the flow of the sermon out of context, thus creating confusion into the minds of his audience. All these details seem to be not much different from what we see in Indian temples. In another place (3.132), the writer has actually mentioned Brahmanical gods—Khanda (Skanda) and Siva¹ (S'iva) who, on account of a heretic belief, remarks the author, are considered to be the 'highest'. From the details mentioned in this passage, it appears that the writer has in his mind actually the images of these gods, for he speaks of salutations to and folding of hands before them, and offerings of meal (*pitthaka*) to them and smearing clean of the ground

1. Cf. UdCm. 351—'Khandadeva-Sivādi-paricaranaṃ'; VinCm. iii, 626—*pupphaṃ nāma...maṇḍanatthāya pana, Sivalingādi-pūjanatthāya vā, kassaci dātum na vaṭṭati.*

in front of them (*paribhaṇḍa*).¹

According to tradition recorded in the Mahāvamsa 37.215-46, Aṭṭhasālinī has been

ascribed to the famous Commentator, Buddhaghosa, who wrote his Aṭṭhakathās, at least, on the four Nikāyas, Dīgha, Majjhima, Samyutta and

Anguttara. Mahāvamsa records in its account that Buddhaghosa was a Brahmin living near the Bodhi Tree where he chanced to meet a Buddhist teacher Revata, who subsequently was successful in converting Buddhaghosa to the Buddhist faith. It further states (37.225) that there Buddhaghosa, having written a short treatise (*pakarāṇa*) called Nānodaya, wrote Aṭṭhasālinī

तथ आणोदयं नाम कत्वा पकरणं तदा ।

धम्मसंगणिया'कासि कच्छं सो अट्ठसालिनिं ॥ (Mhv. 37.225)

Sāsanavamsa (p.31) confirms this statement. Saddhammasangaha (JPTS. 1890, p.53) records another tradition that Buddhaghosa after going to Ceylon rendered the Mahāpaccariy-aṭṭhakathā from Sinhalese into Māgadhī and then composed Aṭṭhasālinī, the Commentary on Dhammasaṅgaṇi (p.56). Tradition ascribes to the same author several other commentaries such as those on the Khuddakapāṭha, Suttanipāta, Dhammapada, Vinaya and Abhidhamma.

That Aṭṭhasālinī could have been composed in India before Buddhaghosa wrote his Visuddhimagga is impossible, for, as has been pointed out by Prof. D. Kosambi in his Introduction (pp. xiv-xv) to his Devanāgarī edition of the Visuddhimagga, Aṭṭhasālinī refers to the Visuddhimagga in the very introductory stanzas (1.1.18) and numerous in the body of the text (3.339, 377, 386, 389, 392, 394, 399 etc.). Aṭṭhasālinī had in its originally conceived plan thought of excluding the topics like *kammattāṇa*, *cariyā*, *abhiññā* etc. (1.1.18). While it begins to comment upon the four-fold

1. The writer, perhaps, has mentioned these details, relying upon his observations of the practices in Hindu temples of Tamilians who came in large numbers in northern Ceylon and colonised there. Many of them were devotees of S'iva. Mahāvamsa (93.9,10) refers to such, though of later days. Fightings between Tamilian and Sinhalese kings are often referred to in Mhv. See, for instance, Mhv. 21.13; 25.7,19, etc.

jhānas, it gives the same comment as in Visuddhimagga (481-88), and then the writer says, as if by way of an apology for saying what has been already said in Visuddhimagga:—सब्वकम्मट्टानानं हि मावनाविधानं सब्वं अट्टकथानयेन गहेत्वा त्रिसुद्धिमग्गे वित्थारितं । किं तेन तत्थ तत्थ पुन वुत्तेना ति न तं पुन वित्थारयाम । पालिया पन हेत्ता अनागतं अत्थं अपरिहापित्वा निरन्तरं अनुपदवण्णनमेव करिस्साम ।

That Buddhaghosa should have been the author of all the other commentaries—as they exist to-day—ascribed to him by tradition is also impossible. For instance, we find that in the present version of the Commentary on Vinaya, i.e. Samantapāsādikā, which is itself quoted profusely in DCM. i.84, 133; ii.530, 567, 592, 593; iii.981, 1000, 1043; MCM. i.198, 199; iii.106; SCM. i.3, 348, ii 37, 145 and DhsCm. (3.143, 144), there have been references to Dīghanikāya-Commentary, Sumaṅgalavilāsiṇī (in i.172), Majjhimanikāya-Commentary, Papañcasūdanī (in i.172, 173; v.965) and Dhammasaṅgaha-Commentary, Aṭṭhasālinī (in i.150-151). Similarly, Vibhaṅga-Commentary, Sammohavinodanī, which is certainly later than DhsCm. (see above p. xxv) refers in one place (p.334) to Vinaya-aṭṭhakathā, while it is itself referred to in MCM. ii.30 (*Sammohavinodaniyā Vibhaṅgaṭṭhakathāya vutto*) and SCM. ii.45 (*Vibhaṅgaṭṭhakathāya ceva Papañcasūdanīyā ca*). It is obvious therefore that Samantapāsādikā, which existed even before the Commentaries on the Nikāyas or before Aṭṭhasālinī, must have been worked over again and again. At the time of a fresh version, in order to bring it up-to-date, interpolations were made. That there existed a smaller version or versions than the present one of the Samantapāsādikā can be proved by the comparison of the present text with the Chinese version of the same by Sanghabhadra made in or about 488-89 A.D. Out of the six folios of the Chinese version, a little less than four folios corresponds to the first two volumes of the PTS edition, while the rest, i.e. a little more than two folios, corresponds to the wider range of three published volumes (iii, iv, v in the PTS edition) and the unpublished text which may come to at least one more volume. Obviously, in the later volumes of the Pali text, there have been several additions which have nothing corresponding to them in the Chinese version. This is particularly found in the passages of the Pali text based

upon older Commentaries. See, for instance, PTS i. 236ff. ii.311; iii. 614, 616, 626-629; iv. 892ff. A passage in Samantapāsādikā iii.626 is interesting: पुष्पं नाम... मण्डनत्थाय पन, सिवल्लिङ्गादि पूजनत्थाय वा, कस्सचि दातुं न वट्ठति। 'It is not proper to give, flowers for ornamentation or for the worship of Sivalinga!' In the corresponding passage in the Chinese version we fail to see such a sentence.

This little bit of digression has been made to show that the tradition, about the authorship of the Commentaries, or about the belief in the existence of their present form since their first composition, is not reliable.

Though there have been numerous places where the Aṭṭhasālinī shows agreement with the Visuddhimagga—such places have been indicated in foot-notes—there are not a few places where the interpretation in our text differs from that in the Visuddhimagga. And this difference is not restricted to mere interpretations but also noted in philosophical views or technicalities of Buddhist philosophy. We give below a comparative table:—

DhsCm.	Vis. or other Aṭṭhakathās
(1) <i>Duvidham—jhānaṃ ārammaṇūpaniṭṭhānaṃ lakkaṇūpaniṭṭhānaṃ ti. Paccanikajjhāpanato vā</i> is given at the end of 3.337 as an alternative explanation.	4.119— <i>Ārammaṇūpaniṭṭhānato paccanikajjhāpanato vā jhānaṃ</i> DCM. i. 219, MCM. i. 124, SCM. ii. 175, ACM. ii. 100 as well VinCM. i. 142-147 refer to Vis.; SCM. iii. 111 however agrees with our text.
(2) <i>Vedanā</i> , explained in 3.184-187; similes in 3.186.	Very brief explanation in 14. 125; no similes or illustrations as in our text.
(3) <i>Saññā</i> (3.188-89)— <i>Rasa</i> as given here is slightly different. The simile of the carpenter is expanded. The explanation given in Vis. is given here as <i>aparo nayo</i> .	14.130 includes the simile of the carpenter but it is not expanded as in our text.

- (4) *Cetanā*-(3.190-192)—Explanation of *lakkhaṇa*, *rasa* etc. is the same as in. Vis. but there is added an explanation from the *Porāṇas* and the similes of *jetthasissa* and *Mahāvādḍhakkī* are given in detail. 14.135; no expansion of the simile of *jetthasissa* or *mahāvādḍhakkī*, though they are merely referred to. No explanation from the *Porāṇas*.
- (5) *Sukha* (3.208-210) — *Lakkhaṇa*, *rasa* etc. are different, though the same as given in Vis. are added as *aparō nayo*. The similes referred to in Vis. are expanded here. 4.100; *lakkhaṇa*, *rasa* etc. given here are given as an alternative in our text. The similes of *kantārakkhinna* - *sa vanantodakadassana* or *vanacchāyappavesa* - *udaka-paribhoga* are merely referred to.
- (6) *Cittassekaggatā* (3.211-212)—The two *lakkhaṇas* are given from *Aṭṭha-kathā*. The remark *nāṇapaccupatthāno vā* in 3.212 is not found in Vis. = *Samādhi* in 14.139. *Lakkhaṇa*, *rasa* etc. as given here are given in our text as an alternative, with the addition of one expression.
- (7) *Saddhā* (3.213-216)—Two *lakkhaṇas* are given. They are different. The similes are expanded. The explanation of Vis. is given as *aparō nayo*. 14.140. The similes of *udakappasādakamaṇi* and *oghuttaraṇa* are not expanded.
- (8-10) *Viriya* (3.218-219), *Sati* (3.221-223) and *Paññā* (3.225-228) — *Lakkhaṇas* etc. are different, though the explanation of Vis. is given as an alternative. 14.137, 142 and 143 (*amoha* which is the same as *paññā*) — The *lakkhaṇa*, *rasa* etc. as given in Vis. are accepted in our text as an alternative.
- (11-12) *Hiri* and *Ottappa* (3.234-240, 247) — Very detailed explanation is given here. The *lakkha-* 14.142; very brief explanation; *hiri* and *ottappa* are compared to *kulavadhū* and *vesiyā*; they are simply

- ṇa* is different. Their nature of being the guardian of the world (*lokapāla*) is illustrated by a passage from A.i.51
- (13) *Nāmaṃ*, *catubbidhaṃ* (5.112-113) — *sāmañña-nāmaṃ*, *guṇanāmaṃ*, *kittināmaṃ*, *opapātika-nāmaṃ*. 7.54. *āvatthikaṃ*, *lingikaṃ*, *nemittikaṃ*, *adhicca-samuppannaṃ*—a quite different list.
- (14-15) *Neva davāya*, *na madāya* etc. (5.136-140) *Dava* is compared to *nata-langhakādayo*. *Mada* is compared to *rājarājamahāmatta*. 1.89-94. *Dava* is compared to *gāmadārakādayo*. *Mada* is compared to *mutthimallakādayo*.
- (16) To illustrate *maṇḍana* the similes used are:—*rūpūpajīvinīyo mātu-gāmā*, *antepurikādayo* - *ca*. Similes used are *antepurika-vesiyādayo* who eat excellent food to make their bodies plump and comely.
- (17) To illustrate *vibhūsaṇa*, the similes used are *nibbuddhamalla-m u t-thikamalla-cetakādayo* who develop their bodies to endure blows. *Natanaccakādayo* who eat excellent food to make their bodies look brighter.
- (18) *Navam ca vedanaṃ*—(5.137). No simile is used. Illustrated (1.93) by similes of the five kinds of Brahmins — *āhara-hatthaka*, *alaṃsāt-aka*, *tatra-vattaka*, *kākamā-saka*, *bhuttavamitaka*.
- (19-20) *Anavajjātā ca phāsu-vihāro ca* (5.138-139) — explained separately. In the explanation of the latter, the author has used the simile of the five kinds of Brahmins used in Vis. 1.93, while 1.94. Explained together. No similes are used. The explanation is given in pairs of clauses. [In all these cases (14-20), MCm.i.77, SCm.ii.105, ACm. ii.185 refer to Vis. for explanation].

alternative explanations, though his views are not always acceptable (3.586). Other Sinhalese theras like Maṇḍalārāma-vāsi Tissabhūttitthera (1.72) and Gāma-vāsi Sumanadevatthera (1.76) are mentioned as great exponents of Abhidhamma. Most of these names along with those of Mahānāgatimiya-Tissada-ttathera (1.27), Pingalabuddharakkhitatthera (3.165) and Dīghabhāṇaka-Abhayatthera (5.130) are often to be met with in Buddhaghosa's works. That the author belonged to the same tradition as that of Buddhaghosa is clear from the internal evidence as well as from his remarks, in the introductory stanzas, about the decisions as per tradition of the Mahāvihāravāsīs (1.1.16). The words *idhamuttamaṃ dipaṃ* (1.1.14) make it clear that the author was writing this work in Ceylon. He mentions several kings of Ceylon, like Duṭṭhagāmaṇi-Abhaya (3.83), Coranāgarājā and Mahānāgarājā (5.130); mountains like Cetiyapabbata (5.130) and Cittalapabbata (4.19), villages like Vattakālaka (3.204) and Setambangaṇa (5.130), shrines like Mahācetiya (3.74, 203; 4.98) and Sinhalese theras mentioned above. All this proves his Sinhalese associations. His acquaintance with Indian life and conditions when he refers to Kelāsa (4.98), Gangā and Godhāvāri (3.274), Bhāratyuddha and Sītāharaṇa (3.153, 161), Āthabbāṇa-iddhikā (3.127), Khandhā-Siva (3.132) or to Vinaya teachers in India upto the Third Council of Pāṭaliputta (1.80) seems to be merely academic or traditional, or gathered from his observation of Indians in northern Ceylon. The writer promises to satisfy his discriminating readers by adopting what was acceptable from the Āgama-aṭṭhakathās also (1.1-17). He further mentions that he is undertaking this work at the desire of a mendicant (*bhikkhu*) Buddhaghosa by name (1.1.8). Who is this Buddhaghosa? A mere namesake of the famous Buddhagosa-cariya¹? It is important to note that the epithet used in connection with him is mere *bhikkhu* (*bhikkhunā Buddhaghosena*) and not *Thera* or *Ācariya*.

1. Mrs. Rhys Davids throws out a suggestion (*A Manual of Buddhism for Advanced Students*, 1932, p. 80) that he is perhaps the famous Buddhagosa-cariya himself and that the author of the *Aṭṭhasālinī* is his pupil.

अट्टसालिनी नाम धम्मसंगणिपकरणट्टकथा

[नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासंबुद्धस्स ।]

(१)[1] करुणा विद्य सत्तेसु पञ्जा यस्स महेसिनो ।
जेय्यधम्मेषु सब्बेषु पवत्तिथ यथारुचिं ॥१॥
दयाय ताय सत्तेसु समुत्साहितमानसो ।
पाटिहीरावसानाहि वसन्तो तिदसालये ॥२॥
पारिच्छत्तकमूलमिह पण्डुकम्बलनामके ।
सिलसने सन्निसिन्नो आदिच्चो'व युगन्धरे ॥३॥
चक्रवालसहस्सेहि दसहागम्म सब्बसो ।
सन्निसिन्नेन देवानं गणेन परिवारितो ॥४॥
मातरं पमुखं कत्वा तस्सा पञ्जाय तेजसा ।
अभिधम्मकथामगं देवानं सम्पवत्तयि ॥५॥
तस्स पादे नमस्सित्वा सम्बुद्धस्स सिरीमतो ।
सद्धम्मं च'स्स पूजेत्वा कत्वा सद्धस्स च'ज्जलि ॥६॥
निपच्चकारस्सेतस्स कतस्स रतनत्तये ।
आनुभावेन सोसेत्वा अन्तराये असेसतो ॥७॥
विसुद्धाचारसीलेन निपुणामलबुद्धिना ।
भिक्षुना बुद्धघोसेन सककच्चं अभियाचितो ॥८॥
यं देवदेवो देवानं देसेत्वा न यतो पुन ।
थरस्स सारिपुत्तस्स समाचिक्खि विनायको^३ ॥९॥
अनोत्तदहे कत्वा उपट्ठानं महेसिनो ।
यं च सुत्वा न सो थेरो आहस्तिवा महीतलं ॥१०॥

१ सी०, म०-यथारुचि । २ सि०-पाटिहेर० । ३ M.-सनायको.

भिक्षून् पयिरुदाहासि^१ इति भिक्षूहि धारितो ।

सङ्गीतिकाले सङ्गीतो वेदेहमुनिना पुन ॥११॥

तस्स गम्भीराणेन ओगाळहस्स अभिण्हसो ।

नानानयविचित्तस्स अभिधम्मस्स आदितो ॥१२॥

या महाकस्सपादीहि वसीहट्टकथा पुरा ।

सङ्गीता अनुसङ्गीता पच्छा पि च इसीहि या ॥१३॥

आमया पन^२ थेरेन महिन्देनेधमुत्तमं ।

या दीपं दीपवासीनं भासाय अभिसङ्ख्याता ॥१४॥

[२] अपनेत्वा ततो भासं तम्बपण्णिनिवासिनं ।

आरोपयित्वा निहोसं भासं तन्तिनयानुगं ॥१५॥

निकायन्तरलद्धीहि असम्मिस्सं अनाकुलं ।

सहाविहारवासीनं दीपयन्तो विनिच्छयं ॥१६॥

अत्थं पकासयिस्सामि आगमट्टकथासु पि ।

गहेतब्बं गहेत्वान तोसयन्तो विचक्खणे ॥१७॥

कम्मट्टानानि सब्बानि चरियामिञ्जा विपस्सना ।

विमुद्धिमग्गे पनिदं यस्मा सब्बं प्रकासितं ॥१८॥

तस्मा तं अगहेत्वा^३ सकलाय पि तन्तिता ।

पदानुक्रमतो एव करिस्सामत्थवण्णनं ॥१९॥

इति मे भासमानस्स अभिधम्मकथं इदं ।

अविविक्खत्ता निसामेथ दुल्लमा हि अयं कथा ति ॥२०॥

१

[निदानकथा]

(२) तस्य अभिधम्मो ति^४ केनट्टेन अभिधम्मो? धम्मातिरेकधम्माविसेसट्टेन ।
अतिरेकविसेसत्थदीपको हि एत्थ 'अभि'-सदो । "बाळ्हा मे आरुसो दुक्खा वेदना
अभिक्रमन्ति नो^५ पटिकमन्ति^६" [] "अभिक्रन्तवण्णा" [सं० १.१] ति

१ सि०-पयिरुदाहासि. २ म०, सि०-^०जाणेहि. ३ सि०, सी०-पुन.
४ म०, सि०-अगहेत्वान. ५-५ म०-omits. ६ सी०, M. omit. ७-७ M.-
omits. We fail to notice this expression in S. iv. 120, the
reference given by Maung Tin.

२

आदीसु विथ । तस्मा यथा समुस्सितेसु बहूसु छत्तेसु च धजेसु च यं अतिरेकप्प-
माणं विसेसवण्णसण्ठानं च छत्तं, तं 'अतिच्छत्तं' ति बुच्चति, यो अतिरेकप्पमाणो
नानाविरागवण्णविसेससम्पन्नो च धजो सो 'अतिधजो' ति बुच्चति, यथा च एकतो
सन्निपतितेसु बहूसु राजकुमारेसु चैव देवेसु च यो जाति-भोग-यस-इस्सरियादिसम्प-
त्तीहि अतिरेकतरो चैव विसेसवन्ततरो च राजकुमारो सो 'अतिराजकुमारो' ति बुच्चति,
यो आयु-वण्ण-इस्सरिय-सम्पत्तिआदीहि अतिरेकतरो चैव विसेसवन्ततरो चैव देवो सो
'अतिदेवो' ति बुच्चति, तथारूपो ब्रह्मा पि 'अतिब्रह्मा' ति बुच्चति, एवमेव अयं
पि धम्मो धम्मातिरेक-धम्मविसेसट्टेन 'अभिधम्मो' ति बुच्चति ।

(३) सुत्तन्तं हि पत्वा पञ्चखन्धा एकदेसेनेव विमत्ता, न निष्पदेसेन; अभि-
धम्मं पत्वा पन^७ सुत्तन्तमाजिनिय-अभिधम्ममाजिनिय-पञ्चापुच्छकनयानं वसेन निष्प-
देसतो विमत्ता । तथा द्वादसायतनानि, अट्ठारस धातुयो, चत्तारि सच्चानि, त्रयोविंशति-
द्वियानि, द्वादसपदैको पच्चयाकारो । [३] केवलं हि इन्द्रियविमङ्गे [वि० १२२...]
सुत्तन्तमाजिनियं नत्थि, पच्चयाकारे [वि० १३५...] च पञ्चापुच्छकनं नत्थि । सुत्तन्तं
च पत्वा चत्तारो सतिपट्टाना एकदेसेनेव विमत्ता, न निष्पदेसेन; अभिधम्मं पत्वा
पन तिण्णं पि नयानं वसेन निष्पदेसतो विमत्ता । तथा चत्तारो सम्मपधाना^८,
चत्तारो इद्धिपादा, सत्त योज्झङ्गी, अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो, चत्तारि ज्ञानानि,
चतस्सो अप्पमज्जायो, पञ्च सिक्खापदानि, चतस्सो पटिसम्मिदा तिण्णं पि नयानं
वसेन निष्पदेसतो विमत्ता । केवलं हि एत्थ सिक्खापदविमङ्गे [वि० २८५...]
सुत्तन्तमाजिनियं नत्थि । सुत्तन्तं हि^९ पत्वा पन^{१०} जागं एकदेसेनेव विमत्तं न निष्प-
देसेन; तथा किलेसा । अभिधम्मं पत्वा पन "एकविधेन आणक्खुं" ति [वि०
३०६...] आदिना नयेन मातिकं उपेत्वा निष्पदेसतो विमत्तं । तथा एकैकतो
पट्ठाय अनेकेहि नयेहि किलेसा विमत्ता । सुत्तन्तं पत्वा च पन^{११} भुम्मन्तरपरिच्छेदो
एकदेसेनेव विमत्तो, न निष्पदेसेन; अभिधम्मं पत्वा पन^{१२} तिण्णं पि नयानं वसेन
भुम्मन्तरपरिच्छेदो निष्पदेसतो विमत्तो । एवं धम्मातिरेक-धम्माविसेसट्टेन अभि-
धम्मो ति वेदितव्यो ।

(४) पकरणपरिच्छेदतो पनेस धम्मसंगणि-विमंग-धातुकथा-पुगलपञ्जात्ति-

१ सि०, M.-omit. २ सि०-विसेसवण्णं. ३ M.-अभि. ४ M.-
omits. ५ M.-पत्वान. ६ सी०, M.-पञ्च. ७ सि०-द्वादसङ्गदीपको.
८ सि०, M.-omit. ९ सि०-हि. १०-१० सी०, M.-चत्तारि सम्मपधानानि.
११ सि०-संबोझङ्गा. १२ M.-omits. १३ M.-अप्पमज्जा. १४-१४ म०, सी०-
omit. १५ M., सी०, म०-omit. १६ M., सी०, म०-च. १७ सि०-"जागक्खुं".
१८ सी०-एकतो. M.-एकतो. १९ सी०, म०, M.-omit. २० सी०, म०,
M.-omit. २१-२१ सी०, M.-पन पत्वा. २२-२२ सि०, M.-च पञ्चतो.

३

कथावत्थु-यमक-पट्टानानं सत्तन्नं पकरणानं वसेन ठितो^१। अयमेत्थ आचरियानं समानकथा ।

(५) वितण्डवादी पनाह—‘कथावत्थुं कस्मा गहितं ? ननु सम्भासम्बुद्धस्स परिनिब्बानतो अट्टारसवस्साधिकानि द्वे वस्ससतानि अतिककमत्वा मोग्गालिपुत्त-त्तिस्सत्थेरेन एतं ठपितं ? तस्मा सावकमासितत्ता छड्ढेत्थ नं’ ति । ‘किं पन छप्पकर-णानि अमिधम्मो’ति ? ‘एवं न वदामी’ति । ‘अथ किं वैदेसी’ति । ‘सत्तप्पकर-णानी’ति । ‘कतरं गहेत्वा सत्तं करोसी’ति ? ‘महाधम्महदये नाम अत्थि, एतेन सह सत्ता’ति । ‘महाधम्महदये अपुब्बं नत्थि, कतिपया वं पञ्चवारा अवसेसा, कथावत्थुना सद्धिं सत्ता’ति । ‘नो कथावत्थुना, [४]महाधातुकर्था नाम अत्थि, ताय सद्धिं सत्ता’ति । ‘महाधातुकथायं अपुब्बं नत्थि, अप्पमत्तिकां व तन्ति अव-सेसा । कथावत्थुना व सद्धिं सत्ता’ति ।

(६) सम्भासम्बुद्धो हि सत्तप्पकरणानि देसेन्तो कथावत्थुं पत्वा यी एसा पुग्गलवादे ताव चतुसु पञ्हेसु द्विन्नं पञ्चकानं वसेन अट्टमुत्सवादयुत्ति तं औदि कत्वा सब्बकथामग्गेसु असम्पुण्णमाणवारमत्ताय पालिया मातिकं ठपेसि । सा पनेसा तन्ति “पुग्गलो उपलब्धमति सच्छिकत्थपरमत्थेना ति । आमन्ता । यो सच्छिकत्थो पर-मत्थो ततो सो पुग्गलो उपलब्धमति सच्छिकत्थपरमत्थेना ति । न हेवं वत्तव्वे । आजाना-हि निग्गहं । ...पे० ... पुग्गलो नूपलब्धमति सच्छिकत्थपरमत्थेना ति । आमन्ता । यो सच्छिकत्थो परमत्थो ततो सो पुग्गलो नूपलब्धमति सच्छिकत्थपरमत्थेना ति । न हेवं वत्तव्वे । आजानाहि निग्गहं ... पे० ... । सब्बत्थ पुग्गलो नूपलब्धमति, सब्बदा पुग्गलो उपलब्धमति सब्बदा पुग्गलो नूपलब्धमति, सब्बेसु पुग्गलो उपलब्धमति सब्बेसु पुग्गलो नूपलब्धमति सच्छिकत्थपरमत्थेना”ति एवं पठमं वार्द निस्साय पठमं निग्गहं, दुतियं निस्साय दुतियं निग्गहं ... पे० ... अट्ठमं निस्साय अट्ठमं निग्गहं दस्सेन्तेन सत्थारा ठपिता । इमिना नयेन सब्बत्थ मातिकाठपनं वेदितव्वं ।

(७) तं पनेतं मातिकं ठपेन्तो इदं दिस्वीं ठपेसि—मम परिनिब्बानतो अट्टा-रसवस्साधिकानि द्विन्नं वस्ससतानं मत्थके मोग्गालिपुत्तत्तिस्सत्थेरो नाम भिक्खुं भिक्खु-

१ सि० adds after this पि. २ M.—कथावत्थुं. ३ सि०—वदासि. ४ सि०—सत्तमं. ५ ‘In the Great Commentary’ [Maung Tin]. ६ सि०—च. ७ सि०—पञ्चवारा. ८ ‘A book compiled in Ceylon’ [Maung Tin]. Also see Mal. under धातुकथा. ९ सि०, सी०, M. insert before this महाधम्महदये ताव कतिपया व पञ्चवारा अवसेसा. १० सि०—अप्पमत्तका. ११ सि०—याव. १२ Cf. क० १-११; KA.15. १३ सि०—आदिकं. १४ सि०—M.—omit. १५ क० १.१-११. १६ सि०—adds व. १७-१७ M.—अट्टारसाधिकानं परिनिब्बानतो. १८ सि०—omits.

सहस्समज्जे निसिन्नो सकवादे पञ्च सुत्तसतानि परवादे पञ्चा ति सुत्तसहस्सं समो-धानेत्वा दीधनिकायप्पमाणं कथावत्थुप्पकरणं माजेस्सती ति । मोग्गालिपुत्तत्तिस्स-त्थेरो पि इदं पकरणं देसेन्तो न अत्तनो जाणेन देसेति, सत्थारा पने दिन्ननयेन ठपितमातिकाय देसेसि । इति सत्थारा दिन्ननयेन ठपितमातिकाय देसितत्ता सकलं पेतं^३ पकरणं बुद्धमासितमेवं नाम जातं ।

(८) यथा किं ? यथा मधु-[५]-पिण्डकसुत्तन्तादीनि । मधुपिण्डकसुत्तस्मिं हि भगवा “यतो निदानं भिक्खु परिसं पञ्चसञ्जासंखा समुदाचरन्ति, एत्थ चे नत्थि अभिनन्दितव्वं अभिवदितव्वं अज्झोसितव्वं, एसेवन्तो रागानुसयानं” [म० १.१०९] ति मातिकं ठपेत्वा उट्ठयासना विहारं पाविसि । धम्मपटिग्गाहका भिक्खू महाकच्चानत्थेरं उपसङ्कमत्वा दसवलेन ठपितमातिकाय अत्थं पुच्छिसु । थेरो पुच्छितमत्तकेनेवं अकथेत्वा दसवलस्स अपचितिदस्सन्तं “सेय्यथा पि आवुसो पुरिसो सारत्थिको सारगवेसी” [म० १.१११] ति सारोपमं आहारत्वा सारक्खो विय भगवा साखापलाससदिसा सावका, “सो हावुसो भगवा जानं जानाति, परसं पस्सति चक्खुभूतो जाणभूतो धम्मभूतो ब्रह्मभूतो वत्ता पवत्ता अत्थस्स निज्जेता अमत्तस्स दाता धम्मसामी तथागतो” [म० १.१११] ति सत्थारं थोमेत्वा पुनपुनं थेरेहि याचितो सत्थारा ठपितमातिकाय अत्थं विमाजित्वा “आकङ्कमाना च पन तुम्हे आयस्सन्तो भगवन्तं येव उपसङ्कमत्वा एतमत्थं पुच्छेय्याथ” [म० १.११३]; सचे सब्बञ्जुतजाणेन सद्धिं संसन्दिथमानं समेति^१ गणहेय्याथ, नो चे मा गणित्थी^२ ति इमिना अधिप्पायेन “यथा वो^३ भगवा व्याकरोति तथा तं धारेय्याथा” [म० १.११३] ति क्त्वा उय्योजेसि । ते सत्थारं उपसङ्कमित्वा पुच्छिसु । सत्था दुक्कथितं^४ कच्चानेनीं ति अवत्वा सुवण्णालिङ्गं उस्सापेन्तो विय गीवं उपनामेत्वा सुगुणितसत्तपत्तं^५ सैस्सिरिकं विय महामुखं पूरेन्तो ब्रह्मस्सरं निच्छोरेत्वा साधु साधू ति थेरस्स साधुकारं दत्वा “पण्डितो भिक्खवे महाकच्चानो^६, महापज्जो भिक्खवे

१ सि०, म०, M.—इमं. २ M.—omits. ३ सि०—चेत्. ४ M.—omits एव नाम. ५ सि०—पुच्छितमत्तेनेव. ६ सि०—puts this after तुम्हे. ७ सि०—inserts तं after this. ८ सि०—गणह्य. ९ सि०—adds च after this. १० M.—नो. ११ सि० inserts after this एतमत्थं. १२ सि०—दुक्कथितं. १३ सि०—कच्चायनेन. १४ सि०, PTS. सुवण्णालिङ्गं. मूलटीका—सुवण्णमयं आलिङ्गं, खुदकमुदिगं । म०—सुवण्णालिङ्गं; See later (१.७१) where most of the authorities read सुवण्णालिङ्गं. अट्टसालिनीयोजना also says: सुवण्णेन पकतं आलिङ्गं. Also Cf. Jā. V.156 सुवण्णालिङ्गतलसन्निभा गीवा । मधुसारत्थ दोपनी [p. 52] adds:—खुदकमुदिगं नाम मज्जे संखितं, उभतो वित्थतं । १५ M.—सत्तपक्कं. १६ सि०—महाकच्चानयो.

महाकचानो, मं चे पि तुम्हे भिक्खवे एतमत्थं पटिपुच्छेय्याथ, अहं पि तं एवमेव व्याकरोम्यं यथा तं महाकचानेन व्याकृतं” [म० १.११४] ति आह । एवं सत्थारा अनुमोदितकालतो पट्टाय पन सकलं सुत्तन्तं बुद्धमासितं नाम जातं । आनन्दत्थे-रादीहि विथारितसुत्तन्तेसु^१ पि एसेव नयो ।

(१) एवमेव सम्मासम्बुद्धो सत्तप्पकरणानि देसेन्तो कथावत्थुं पत्वा वुत्तनयेन मातिकं ठपेसि । [6] ठपेन्तो च इदमहसं-मम परिनिब्बानतो अट्टारसवस्साधिकानं द्विचं वस्ससतानं मत्थके मोग्गाल्लिपुत्तितस्सत्थेरो नाम भिक्खु भिक्खुसहस्समज्जे निस्सितो सकवादे पञ्च सुत्तसतानि परवादे पञ्चा ति सुत्तसहस्सं समोधानेत्वा दीध-निकावप्पमाणं कथावत्थुप्पकरणं भाजेस्सती ति । मोग्गाल्लिपुत्तितस्सत्थेरो पि इमं पकरणं देसेन्तो न अत्तनो जाणेन देसेसि, सत्थारा पन दिन्ननयेन ठपितमातिकाय देसेसि । इति सत्थारा दिन्ननयेन ठपितमातिकाय देसितत्ता सकलमेतं पकरणं बुद्ध-मासितं एव जातं । एवं कथावत्थुना सद्धिं सत्तप्पकरणानि अभिधम्मो नाम ।

(१०) तत्थ धम्मसङ्गणिप्पकरणे चतस्सो विमत्तियो — चित्तविमत्ति रूप-विमत्तिं निक्खेपरौसि अत्थुद्धारो ति ।

(११) तत्थ कामावचरकुसलतो अट्ट, अकुसलतो द्वादस, कुसलविपाकतो सोलस, अकुसलविपाकतो सत्त, किरियतो एकादस; रूपावचरकुसलतो पञ्च, विपा-कतो पञ्च, किरियतो पञ्च; अरूपावचरकुसलतो चत्तारि, विपाकतो चत्तारि, किरियतो चत्तारि; लोकुत्तरकुसलतो चत्तारि, विपाकतो चत्तारो ति एकूननवुति चित्तानि चित्त-विमत्ति नाम । चित्तुप्पादकण्डं ति पि एतस्सेव नामं । तं वाचनामग्गतो अतिरेक-छमाणवारं, विथारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

तदनन्तरं एकविधेन दुविधेना ति आदिना नयेन मातिकं ठपेत्वा विथारेन विमज्जित्वा दस्सिता रूपविमत्ति नामं । रूपकण्डं ति पि एतस्सेव नामं । तं वाचनामग्गतो अतिरेकद्विमाणवारं । विथारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

तदनन्तरं मूलतो खन्धतो द्वारतो भूमितो अत्थतो धम्मतो नामतो लिङ्गतो ति एवं मूलादीहि निक्खिपित्वा देसितो निक्खेपरासि नाम ।

मूलतो खन्धतो चापि द्वारतो चापि भूमितो ।

अत्थतो धम्मतो चापि नामतो चापि लिङ्गतो ।

निक्खिपित्वा देसितत्ता निक्खेपो ति पवुच्चति ॥

निक्खेपकण्डं ति पि तस्सेव नामं । तं वाचनामग्गतो तिमत्तमाणवारं । विथारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

१ सि०- सुत्तन्तेस्वपि. २ सि० inserts नाम after this. ३ §§1-582. ४ §§583-980. ५ §§981-1367u. ६ §§1368-1599. ७ सि०- विम-ज्जिता. ८ सी०- द्वि०. ९ सि०- एतस्स. १० सि०- omits.

तदनन्तरं पन तेपिटकस्स बुद्धवचनस्स अत्थुद्धारभूतं याव स-रणदुका नि-क्खित्तं अट्टकथाकण्डं नाम । [7] यतो महापकरणिया भिक्खु महापकरणे गणनचारं^१ असल्लक्खेन्ता गणनचारं^२ समानेन्ति । तं वाचनामग्गतो द्विमत्तमाणवारं । विथारिय-मानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

इति सकलं पि^३ धम्मसङ्गणिप्पकरणं^४ वाचनामग्गतो अतिरेकतेरसमत्त-माणवारं । विथारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति । एवमेतं—

चित्तविमत्ति रूपं च निक्खेपो अत्थजोतना ।

गम्भीरं निपुणं ठानं^५ तं पि बुद्धेन देसितं ॥

(१२) तदनन्तरं विमङ्गलपकरणं नाम । तं खन्धविमङ्गो आयतनविमङ्गो धातुविमङ्गो सच्चविमङ्गो इन्द्रियविमङ्गो पच्चयाकारविमङ्गो सतिपट्टानविमङ्गो सम्मप्पधानविमङ्गो इद्धिपादविमङ्गो बोज्झङ्गविमङ्गो मग्गविमङ्गो ज्ञानविमङ्गो अप्पमज्जाविमङ्गो सिक्खापदविमङ्गो पटिसम्भिदाविमङ्गो ज्ञानविमङ्गो खुद्दकवत्थु-विमङ्गो धम्महृदयविमङ्गो ति अट्टारसविधेन विमत्तं ।

तत्थ खन्धविमङ्गो सुत्तन्तमाजनिय-अभिधम्ममाजनिय-पञ्हापुच्छकानं वसेन तिधा विमत्तो । सो वाचनामग्गतो पञ्चमत्तमाणवारो, विथारियमानो पन अनन्तो अपरिमाणो होति । ततो परं आयतनविमङ्गादयो पि तेहेव तीहि नयेहि विमत्ता । तेषु आयतनविमङ्गो वाचनामग्गतो अतिरेकमाणवारो, धातुविमङ्गो द्विमत्तमाणवारो । तथा सच्चविमङ्गो । इन्द्रियविमङ्गे सुत्तन्तमाजनियं नत्थि; वाचनामग्गतो पनेस अतिरेकमाणवारमत्तो । पच्चयाकारविमङ्गो छमत्तमाणवारो, पञ्हापुच्छनकं पनेत्थ नत्थि । सतिपट्टानविमङ्गो अतिरेकमाणवारमत्तो; तथा सम्मप्पधान-इद्धिपाद-बोज्झङ्ग-मग्गविमङ्गा । ज्ञानविमङ्गो द्विमाणवारमत्तो, अप्पमज्जाविमङ्गो अतिरेक-माणवारमत्तो । सिक्खापदविमङ्गे पि सुत्तन्तमाजनियं नत्थि; वाचनामग्गतो पनेस अतिरेकमाणवारमत्तो; [8] तथा पटिसंभिदाविमङ्गो । ज्ञानविमङ्गो दसविधेन विमत्तो; वाचनामग्गतो पनेस तिमत्तमाणवारो । खुद्दकवत्थुविमङ्गो पि दसविधेन विमत्तो; वाचनामग्गतो पनेस तिमत्तमाणवारो । धम्महृदयविमङ्गो तिविधेन विमत्तो; वाचनामग्गतो पनेस अतिरेकद्विमाणवारमत्तो । सब्बे पि विथारियमाना अनन्ता अपरिमाणा होन्ति । एवमेतं विमङ्गलपकरणं नाम वाचनामग्गतो पञ्चतिसमत्तमाणवारं; विथारतो^६ विथारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

(१३) तदनन्तरं धातुकथापकरणं नाम । तं (१) संगहो असङ्गहो, (२) सङ्गहितेन असङ्गहितं, (३) असङ्गहितेन सङ्गहितं, (४) सङ्गहितेन सङ्गहितं,

१ सी०- M.-गणनवारं. २ सि०- M.- गणनं. ३ सि०- omits. ४ सि०- puts a stop and begins the next sentence with तं. ५ सी०- जाणं. ६ M.- जाणवत्थुं. ७ सि०- विथारियमानं.

(५) असङ्गहितेन असङ्गहितं; (६) सम्पयोगो विष्पयोगो, (७) सम्पयुत्तेन विष्पयुत्तं, (८) विष्पयुत्तेन सम्पयुत्तं, (९) सम्पयुत्तेन सम्पयुत्तं, (१०) विष्पयुत्तेन विष्पयुत्तं; (११) सङ्गहितेन सम्पयुत्तं विष्पयुत्तं; (१२) सम्पयुत्तेन सङ्गहितं असङ्गहितं, (१३) असङ्गहितेन सम्पयुत्तं विष्पयुत्तं, (१४) विष्पयुत्तेन सङ्गहितं असङ्गहितं [धातु०१] ति चुद्सविधेन विभक्तं। तं वाचनामगगतो अतिरेकछभाणवारमत्तं, विथारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति।

(१४) तदनन्तरं पुगलपञ्जति नाम। सा “खन्धपञ्जति आयतनपञ्जति धातुपञ्जति सच्चपञ्जति इन्द्रियपञ्जति पुगलपञ्जती” [पु०१] ति छब्बिधेन विभक्ता। सा वाचनामगगतो अतिरेकपञ्चभाणवारा; विथारियमाना पन अनन्ता अपरिमाणा वं होति।

(१५) तदनन्तरं कथावत्थुपकरणं नाम। तं सकवादे पञ्च सुत्तसतानि परवादे पञ्चा ति सुत्तसहस्रं समोधनेत्वा विभक्तं। तं वाचनामगगतो इदानी पोत्थके लिखितं अगहेत्वा सङ्गीतिआरोपितनयेन दीघनिकायपमाणं, विथारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति।

(१६) तदनन्तरं यमकं नाम। तं मूलयमकं खन्धयमकं आयतनयमकं धातुयमकं सच्चयमकं सङ्गारयमकं अनुसर्गयमकं चित्तयमकं धम्मयमकं इन्द्रिययमकं ति दसविधेन विभक्तं। [९] तं वाचनामगगतो वीसभाणवारमत्तं, विथारतो अनन्तमपरिमाणं होति।

(१७) तदनन्तरं महापकरणं नाम। पट्टानं ति पि तस्सेव नाम। तं (१) हेतुपच्चयो (२) आरम्भणपच्चयो (३) अधिपतिपच्चयो (४) अनन्तरपच्चयो (५) समनन्तरपच्चयो (६) सहजातपच्चयो (७) अज्जमज्जपच्चयो (८) निस्सयपच्चयो (९) उपनिस्सयपच्चयो (१०) पुरेजातपच्चयो (११) पच्छाजातपच्चयो (१२) आसेवनपच्चयो (१३) कम्मपच्चयो (१४) विपाकपच्चयो (१५) आहारपच्चयो (१६) इन्द्रियपच्चयो (१७) ज्ञानपच्चयो (१८) मग्गपच्चयो (१९) सम्पयुत्तपच्चयो (२०) विष्पयुत्तपच्चयो (२१) अत्थिपच्चयो (२२) नत्थिपच्चयो (२३) विगतपच्चयो (२४) अविगतपच्चयो ति। पच्चयवसेन ताव चतुवीसतिविधेन विभक्तं।

(१८) इमस्मिं पन ठाने पट्टानं समानेतव्वं। कुसलत्तिकादयो हि द्वावीसतितिका, हेतुधम्मा न हेतुधम्मा...पे०...स-रणा धम्मा अ-रणां धम्मा, इमे सत्तं दुक्का। अपरे पि विज्जामागिणो धम्मा अविज्जामागिणो धम्मा...पे०...खये

१ सि०-चेव. २ सि०-कोट्टके. ३ सि० adds पकरण. ४ सि०-अनुसय०. ५ सि०-वीसति०, M.-वीस. ६ सि०-वावीसति०. ७ सि०, M.-असरणा. ८ सि०-सत्तदुका; See मा० १-१२२. ९ सि०- adds दुका.

आणं, अनुप्पादे आणं ति द्वाचत्तालीस सुत्तन्तिकदुका नाम। तेषु द्वावीसति तिका सत्तं दुक्का ति अयं आहच्च भासिता जिनवचनमूता सव्वञ्जुबुद्धेन देसिता सत्तं पकरणानं मातिका नाम।

अथापरे द्वाचत्तालीस सुत्तन्तिकदुका कुतोपमवा केन ठपिता केन देसिता ति? धम्मसेनापति-सारिपुत्तथेरपमवा, तेन ठपिता, तेन देसिता ति। इमे ठपन्तो पन थेरो न सामुक्कसिकेन अत्तनो जाणेन ठपेसि। एकुत्तरियं पन एकनिपातं-दुकनिपात-सङ्गीति-दसुत्तरसुत्तन्तेहि समोधनेत्वा आभिधम्मिकत्थेरानं सुत्तन्तं पत्वा अकिलमन्तं ठपिता। ते पनेते एकस्मिं निक्खेपकण्डे येव मत्थकं पापेत्वा विभक्ता। सेसट्टानेषु याव स-रणदुका अभिधम्मो विभक्तो।

(१९) सम्मासम्बुद्धेन हि अनुलोमपट्टाने द्वावीसतितिके^१ निस्साय तिकपट्टानं नाम निहिटं^२। सत्तं दुके निस्साय दुकपट्टानं नाम निहिटं^२। ततो परं द्वावीसतितिके गहेत्वा दुकसते पक्खिपित्वा दुकतिकपट्टानं नाम दस्सितं^३। ततो दुकसत्तं गहेत्वा द्वावीसतिया तिकेसु पक्खिपित्वा तिकदुकपट्टानं नाम दस्सितं^३। [१०] तिके पन तिकेसु येव पक्खिपित्वा तिकतिकपट्टानं नाम दस्सितं^३। दुके च दुकेसु येव पक्खिपित्वा दुकदुकपट्टानं नाम दस्सितं^३। एवं—

तिकं च पट्टानवरं दुकुत्तमं। दुकं तिकं चेव तिकं दुकं च।

तिकं तिकं चेव दुकं दुकं च। छ अनुलोममिह नया सुगम्भीरं^४ ति।

(२०) पच्चनीयपट्टाने पि द्वावीसतितिके निस्साय तिकपट्टानं नाम। दुकसत्तं निस्साय दुकपट्टानं नाम। द्वावीसतितिके दुकसतेसु पक्खिपित्वा दुकतिकपट्टानं नाम। दुकसत्तं द्वावीसतिया तिकेसु पक्खिपित्वा तिकदुकपट्टानं नाम। तिके तिकेसु येव पक्खिपित्वा तिकतिकपट्टानं नाम, दुके दुकेसु पक्खिपित्वा दुकदुकपट्टानं नामा ति पच्चनीये पि छहि नयेहि पट्टानं निहिटं^२। तेन वुत्तं—

तिकं च पट्टानवरं दुकुत्तमं। दुकं तिकं चेव तिकं दुकं च।

तिकं तिकं चेव दुकं दुकं च। छ पच्चनीयमिह^५ नया सुगम्भीरं^४ ति॥

(२१) ततो परं अनुलोमपच्चनीये पि एतेनेव उपायेन छ नया दस्सिता। तेनाह—

तिकं च पट्टानवरं दुकुत्तमं। दुकं तिकं चेव तिकं दुकं च।

१ मा०-१-१२२. २ सि०-सव्वञ्जुत्तजाणबुद्धेन. ३ सि०, M.-omit सुत्तन्तिक. ४ सि०-एकनिपातादि. ५ सि०-अभिधम्मिक. ६ सि०-अकिलमन्तं. ७ M.-only reads ठपितं; all others read ठपिता. ८ सि०-तेन. ९ तिकपट्टान-अट्टकथा. ८-९ १० धम्मसंगणि १-२२ of मातिका. ११ धम्मसंगणि २३-१२२. मा० १२ सि०-निहिटं, १३ सि०-दस्सेति. १४ सि०-पन. १५ See तिकपट्टान ii, ७१. १६ All texts read so. १७ सि०, M.-पच्चनीयानुलोममिह. १८ See तिकपट्टान ii, ७१ (last two lines).

तिकं तिकं चैव दुकं दुकं च । छ अनुलोमपच्चनीयमिह नया सुगम्भीरौ ति ॥
(२२) तदनन्तरं पच्चनीयानुलोमे पि^१ एतेहैव छहि नयेहि निदिट्ठं । तेनाह—
तिकं च पट्टानवरं दुकुत्तमं । दुकं तिकं चैव तिकं दुकं च ।

तिकं तिकं चैव दुकं दुकं च । छ पच्चनीयानुलोममिह नया सुगम्भीरौ ति ॥
(२३) एवं अनुलोमे छ पट्टानानि, पटिलोमे छ, अनुलोमपच्चनीये छ, पच्चनीयानु-
लोमे छ पट्टानानी ति इदं चतुर्वीसति-समन्तपट्टान-समोधानं पट्टानं महापकरणं^२ नाम ।

(२४) इदानीं इमस्स अभिधम्मस्स गम्भीरमावविजानन्तं चत्तारो सागरा
वेदितव्वा— संसारसागरो, जलसागरो, नयसागरो, जाणसागरो ति ।

(२५) तथ संसारसागरो नाम—

खन्धानं च पटिपाटि धातु-आयतनानं^३ च ।

अब्बोच्छिन्नं वत्तमाना संसारो ति पवुच्चती ति ॥

एवं वुत्तं संसारवट्ठं । स्वायं यस्मा इमेसं सत्तानं उपपत्तिया पुरिमकोटि न पञ्चायति
एत्तकानं हि वस्ससत्तानं वा [११] वस्ससहस्सानं वा वस्ससतसहस्सानं वा, कप्प-
सत्तानं वा कप्पसहस्सानं वा कप्पसतसहस्सानं वा मत्थके सत्ता उपपन्ना, ततो पुब्बे
नाहेसुं ति वा, असुकस्स नार्म रज्जो काले उपपन्ना, असुकस्सं बुद्धस्स काले उपपन्ना
ततो पुब्बे नाहेसुं ति वा, अयं परिच्छेदो नत्थि; “पुरिमा भिक्खवे कोटि न
पञ्चायति अविज्जाय, इतो पुब्बे अविज्जा नाहोसि अथ पच्छा संभवी” [अं०
५.११३] ति इमिना पन नयेन अयं संसारसागरो नाम अनमतगो वं ।

(२६) महासमुदो पन जलसागरो नामा ति वेदितव्वो । सो चतुरासीति-
योजनसहस्सगम्भीरो । तथ उदकस्स आळ्हकस्सेहि वा आळ्हकसहस्सेहि वा
आळ्हकसतसहस्सेहि वा पमाणं^४ नाम नत्थि । अथ खो असंखेय्यो अप्पमेय्यो
महाउदकस्खन्धो त्वेव संखं गच्छति । अयं जलसागरो नाम ।

(२७) कतमो नयसागरो ? तेपिटकं बुद्धवचनं । द्वे पि हि^५ तन्तियो पच्च-
वेक्खन्तानं सद्दासम्पन्नानं पसादबहुलानं जाणुत्तरानं कुलपुत्तानं अनन्तं पीतिसोम-
नस्सं उपपज्जति । कतरौ द्वे^६ ? विनयं च अभिधम्मं च । विनयधरानं भिक्खून्
विनयतन्ति पच्चवेक्खन्तानं दोसानुरूपं सिक्खापदपञ्चापनं नाम— इमस्मिं दोसे
इमस्मिं वीतिक्रमे इदं नाम होती ति सिक्खापदपञ्चापनं— अज्जेसं अविशयो,

१ See तिकपट्टान ii.72. २ सि०, M.— पञ्चनयानुलोममिह. ३ सि०—
wrongly reads अनुलोमपच्चनीयमिह. ४ See तिकपट्टान ii.73 ५ सि०—
समन्तपट्टानस्स समोधानपट्टानं महापकरणं. ६ सी०— M.— धातु-आयतनानि. ७ सि०
adds संसारसागरो नाम. ८ सि० omits. ९ M. adds नाम after this.
१० सि०—च. ११ M.— परिमाणं. १२ सि०— omits; M. द्वे हि. १३ सी०, म०—
कतमा. १४ सि० adds पि after this. १५ M.— omits the first member.

बुद्धानमेव विसयो ति । उत्तरिमनुस्सधम्मपेय्यालं^७ पच्चवेक्खन्तानं नीलपेय्यालं^८ पच्च-
वेक्खन्तानं सञ्चरित्तेय्यालं^९ पच्चवेक्खन्तानं अनन्तं^{१०} पीतिसोमनस्सं उपपज्जति ।
आभिधम्मिकाभिक्खून् पि खन्धन्तरं पि आयतनन्तरं पि धावन्तरं पि इन्द्रियन्तरं
बल-ब्रोज्झङ्ग-कम्म-विपाकन्तरं रूपारूपपरिच्छेदं सण्ह-सुखुमधम्मं गगनतले तारक-
रूपानि गणन्तो^{११} विषय रूपारूपधर्मे पव्वं पव्वं कोट्टासं कोट्टासं कत्वा विमज्जन्तो^{१२}
दस्सेसि वत नो सत्था ति अभिधम्मतन्ति पच्चवेक्खन्तानं अनन्तं पीतिसोमनस्सं
उपपज्जति ।

एवं उपपत्तिया पनस्स इदं वत्थुं^{१३} पि वेदितव्वं— महानाग-तिमिर्ध-तिस्सदत्त-
त्थेरो [१२] किर नाम महाबोधि वन्दिस्सामी ति परतीरं गच्छन्तो नावाय उपरितले
निसिन्नो महासमुदं ओलोकेसि । अयं स्स तरिंमं समये नेव परतीरं पञ्चायित्थ, न
ओरिमतीरं, ऊमिवेगपपमेद-समुग्गत-जलचुण्ण-परिकिण्णो पर्नं^{१४} पसारित-रजतपट-सुमन-
पुष्पसन्धरसदिसो महासमुदो वं^{१५} पञ्चायित्थ । सो किं नु खो महासमुदस्स ऊमिवेगो
बलवा उदाटु चतुर्वीसतिपपमेदे समन्तपट्टाने नयमुखं बलवं ति चिन्तोसि । अयं स्स
महासमुदे परिच्छेदो पञ्चायति—अयं हि हेट्ठा पटविषया परिच्छिन्नो, उपरि आकासेन,
एकतो चक्रवाळपव्वतेन, एकतो वेल्हन्तेन परिच्छिन्नो; समन्तपट्टानस्स पन परिच्छेदो
न पञ्चायती ति सण्हसुखुमधम्मं पच्चवेक्खन्तस्स बलवपीति उपपन्ना । सो पीतिं
विकल्पमेवा विपरस्सन् वट्ठेत्वा यथानिसिन्नो वं^{१६} सब्बकिलेसे खेपेत्वा अगगफले अरहत्ते
पटिद्वाय उदानं उदानेसि—

अत्थेव गम्भीरगतं सुदुब्बुधं । सयं अभिज्जाय सहेतुसम्भवं ।

यथानुपुब्बं निखिलेन देसितं । महेसिना रूपगतं व पस्सती ति ॥

अयं नयसागरो नाम ।

(२८) कतमो जाणसागरो ? सब्बज्जुतजाणं जाणसागरो नाम । अयं
संसारसागरो नाम, अयं जलसागरो नाम, अयं नयसागरो नामा ति हि^{१७} तं अज्जेन
न सक्का जानितुं, सब्बज्जुतजाणेनेव सक्का जानितुं ति सब्बज्जुतजाणं जाण-
सागरो नाम ।

(२९) इमेसु चतूसु सागरेसु इमस्मिं ठाने नयसागरो अधिपेतो । इमं हि
सब्वज्जु बुद्धा व पटिविज्जन्ति । अयं पि भगवा बोधिमूले निसिन्नो ‘इमं पटिविज्जित्वा
इमं वत मे धम्मं एसन्तस्स गवेसन्तस्स कप्पसतसहस्साधिकानि चत्तारि असंखेय्यानि

१ विन०—३.९२. २ विन०—३.११३. ३ विन०—३.१३९. ४ सि०—अनन्त
(?). ५ सी० म०— गणहन्तो, PTS, गन्धन्तो, M.— गन्धन्तो. ६ सी० M.— विमज्जेन्तो.
७ सि०—वत्थु. ८ सी०, M.— महागातिम्वयं, म०— महागातिगामयं. ९ सि०—विष्ण-
किण्णं. १० सि०—omits. ११ म०—च, सि०, M. omit. १२ सि० omits.
१३ सि० omits.

वीतिवत्तानि, अथ मे इमस्मिं पलङ्के निसिन्नेन दियड्ढकिलेससहस्सं खेपेत्वा अयं धम्मो पटिविद्धो'ति पटिविद्धधम्मं पच्चवेकखन्तो सत्ताहं एकपलङ्केन निसीदि । ततो तस्मा पलङ्का बुट्ठाय 'इमस्मिं वत मे पलङ्के सब्बञ्जुतजाणं पटिविद्ध'ति अनिमिसेहि चक्खूहि सत्ताहं पलङ्कं ओलोकितो अट्ठासि । ततो देवतानं 'अज्जा पि नून सिद्ध-[13]-त्थस्स कत्तब्बकिच्चं अत्थि, पलङ्कस्मिं आलयं न विजहती'ति परिवितक्को उदपादि । सत्था देवतानं वितक्कं जत्वा तावदेव तासं वितक्कं वृषसमत्थं वेहासं अब्भुगन्त्वा यमकपाटिहारियं दस्सेसि । महाबोधिपलङ्कस्मिं हि कतपाटिहारियं च, जातिसमागमे कतपाटिहारियं च, पाटालुत्तसमागमे कतपाटिहारियं च, सब्बं गण्डम्वरूखमूले कर्त-यमकपाटिहारियसदिसमेव अहोसि । एवं पाटिहारियं कत्वा पलङ्कस्स च ठितट्ठानस्स च अन्तरे आकासतो ओरुद्ध सत्ताहं चङ्गमि ।

(३०) इमेसु च एकवीसतिया दिवसेसु एकदिवसे पि सत्थु सरीरतो रस्मियो न निक्खन्ता । चतुत्थे पन सत्ताहे पच्छिमुत्तराय दिसाय रतनघरे निसीदि—रतन-घरं नाम न रतनमयं गेहं । सत्तन्नं पन पकरणानं सम्मसितट्ठानं रतनघरं ति वेदि-तब्बं—तत्थ धम्मसङ्गणिं सम्मसन्तस्सा पि सरीरतो रस्मियो न निक्खन्ता । विमङ्ग-पकरणं धातुकथं पुग्गलपञ्चात्तिं कथावत्थुपकरणं यमकपकरणं सम्मसन्तस्सा पि सरीरतो रस्मियो न निक्खन्ता ।

(३१) यदा पन महापकरणं ओरुद्ध "हेतुपच्चयो आरम्भणपच्चयो ... पे०... अविगतपच्चयो"ति सम्मसनं आरभि, अथ'स्स चतुवीसतिसमन्तपट्ठानं सम्मसन्तस्स एकन्ततो सब्बञ्जुतजाणं महापकरणे येव ओकासं लमि । यथा हि तिमिरतिमिङ्गलमहामच्छो चतुरासीतियोजनसहस्सगम्भीरे महासमुद्दे येव एकन्ततो ओकासं लमति, एवमेव सब्बञ्जुतजाणं एकन्ततो महापकरणे येव ओकासं लमि ।

(३२) सत्थु एवं लद्धोकासेन सब्बञ्जुतजाणेन यथासुखं सण्हसुखमधम्मं सम्मसन्तस्स सरीरतो नीलपीतलोहितोदातमज्जेट्ठप्पमस्सरवसेन छव्वणारस्मियो निक्ख-मिंसु । केसमस्सूहि चेव अक्खीनं च नीलट्ठानेहि नीलरस्मियो निक्खमिंसु, यासं वसेन गगनतलं अज्जनचुण्णसमाकिण्णं विय उम्मापुष्फनीलुप्पलदलसञ्चलं विय वीतिपतन्तं मणितालवण्टं विय सम्पसारितमेचकपटं विय च अहोसि । छवितो चेव अक्खीनं च पीतट्ठानेहि [14] पीतरस्मियो निक्खमिंसु; यासं वसेन दिसामागा सुवण्णरसधारा निसिञ्चमानो विय सुवण्णपटपसारितो विय कुकुर्मचुण्णरञ्जिता विय

कणिणकारपुष्फसम्परिक्किणा विय च विरोचिंसु । मंसलोहितेहि चेव अक्खीनं च रत्तट्ठानेहि लोहितरस्मियो निक्खमिंसु यासं वसेन दिसामागा चीनपिट्टुचुण्णरञ्जिता विय सुपक्कलाखारसनिसिञ्चमानो विय रत्तकम्बलपरीक्खिता विय जयसुमन-पालि-भदक-बन्धुजीवककुसुमसम्परिक्किणा विय च विरोचिंसु । अट्ठीहि चेव दन्तेहि चेव अक्खीनं च सेतट्ठानेहि ओदातरस्मियो निक्खमिंसु; यासं वसेन दिसामागा रजत-घटेहि आसिञ्चमानखीरधारा सम्परिक्किणा विय संपसारितरजतपट्टविताना विय, वीतिपतन्तरजततालवण्टा विय, कुन्द-कुमुद-सिन्दुवार-सुमन-मल्लिकादि-कुसुमसञ्चला विय च विरोचिंसु । मज्जेट्ठप्पमस्सरा पन तम्हा तम्हा सरीरपदेसा निक्खमिंसु ।

(३३) इति ता छव्वणारस्मियो निक्खमित्वा घनमहापटविं गण्हिंसु । चतु-नहुताधिक-द्वियोजनसतसहस्सब्रह्मा महापटवी निदन्तसुवण्णपिण्डि विय अहोसि । पटविं मिन्दित्वा हेट्ठा उदकं गण्हिंसु । पटवीसन्धारकं अट्ठनहुताधिकं चतुयोजन-सतसहस्सब्रह्म उदकं सुवण्णकलसेहि आसिञ्चमानं विलीनसुवण्णं विय अहोसि । उदकं विनिविज्झित्वा वातमगहेसुं । छन्नहुताधिक-सवयोजनसतसहस्सब्रह्मो वातो समुस्सितसुवण्णकखन्धो विय अहोसि । वातं विनिविज्झित्वा हेट्ठा अज्जाकासं पक्खमिंसु । उपरिमाणेन उग्गन्त्वा पि चातुम्महाराजिके गण्हिंसु । ते विनिविज्झित्वा तावतिसे ततो यामे ततो तुसिते ततो निम्मानरती ततो परनिमित्तवसवत्ती ततो नव ब्रह्मलोके ततो वेहफले ततो ऽड्ड सुद्धावासे विनिविज्झित्वा चत्तारो आरुपे गण्हिंसु । चत्तारो आरुपे विनिविज्झित्वा अज्जाकासं पक्खन्दिंसु । तिरियमाणेहि अनन्ता लोकधातुयो पक्खन्दिंसु ।

(३४) एत्तकेसु ठानेसु चन्दभि चन्दप्पमा नत्थि, सुरिये सुरियप्पमा नत्थि, तारकरूपेसु तारकप्पमा नत्थि, देवतानं उय्यानविमानकप्पस्सु चेव सरीरेसु च आमरणेसु चा ति सब्बत्थ पमा नत्थि । तिसहस्सि-महासहस्सि-लोकधातुया आलोकफरणसमत्थो महाब्रह्मा पि [15] सुरियुग्गमने खज्जोपनको विय अहोसि । चन्दसुरियतारकरूप-देवउय्यानविमान-कप्पस्सुखानं परिच्छेदकमत्तकमेव पञ्चायित्थ । एत्तकं ठानं बुद्धरस्मीहि येव अज्जेत्थयं अहोसि ।

(३५) अयं च नेव बुद्धानं अधिट्ठान-इद्धि, न भावनामया इद्धि । सण्ह-सुखम-धम्मं पन सम्मसतो लोकनाथस्स लोहितं पसीदि, वत्थुरूपं पसीदि, छवि-वण्णो पसीदि । चित्तसमुद्धाना वण्णधातु समन्ता असीतिहत्थमत्ते पदेसे निच्चला व अट्ठासि । इमिना नीहारेन सत्ताहं सम्मसि । सत्तरत्तिन्दवानि सम्मसितधम्मो कित्तको अहोसी ति ? अनन्तो अपरिमाणो अहोसि । अयं ताव मनसा देसना नाम ।

१ M.—एकपलङ्के २. M.—पटिविद्धं. ३ सि०, M.—omit. ४ M.—पाटिकपुत्त°. ५ म०—कण्डम्ब°. ६ सि०, M.—omit. ७ सि०, M.—insert before this सत्त. ८ See १.१७ above. ९ सि०—लमति. १० सि० M.—तिमिरपिङ्गल° Cf. Kalpasūtra i.43 where we have तिमि and तिमितिमिङ्गल. ११ So reads M. १२ M.—पवारिता. १३ सि०—कुकुट; म०—कुकुट्ट.

१ सि०' M.—कणिणकार. २ So reads M. ३ सि०—जयकुसुम°. ४ सि०, M.—रजतकूटेहि. ५ सि०, म०—सिन्दवार. ६ सि०—अज्जट° ७ सि०—ते पि. ८ सि०—अरुपे.

(३६) सत्था पन एवं सत्ताहं मनसा चिन्तितं धम्मं वचीयेदं कत्वा देसेन्तो वस्ससतेन पि वस्ससहस्सेन पि वस्ससतसहस्सेन पि मत्थकं पापेत्वा देसेतुं न सकोती ति न वत्तव्व । अपरभागस्मिं हि तथागतो तावतिसमवने पारिच्छत्तकमूले पण्डुकम्बल-सिलायं दससहस्रचक्रवाढदेवतानं मज्जे निमिन्नो मातरं कायसक्खिं कत्वा कुसला धम्मा, अकुसला धम्मा, अव्याकता धम्मा [ध० मा० १] ति धम्मं देसेन्तो सतमागेन सहस्समागेन सतसहस्समागेन धम्मन्तरा धम्मन्तरं संकमित्वा संकमित्वा वै देसेसि । तयो मासे निरन्तरं पवत्तितदेसनावेगेन पवत्तआकासगङ्गा विष्य अधोमुख-उपितउदकघटा निक्खन्तउदकधारा विष्य च हुत्वा अनन्ता अपरिमाणा अहोसि ।

(३७) बुद्धानं हि भत्तानुमोदनकाले थोकं वट्टेत्वा अनुमोदेन्तानं देसना दीव-मज्झिमानिकायप्पमाणा होति । पच्छामत्तं पन सम्पत्तपरिषाय धम्मं देसेन्तानं देसना संयुत्त-अंगुत्तरिके-द्वेमहानिकायप्पमाणा व होति । कस्मा ? बुद्धानं हि भवङ्गपरिवासो लहुको दन्तावरणं सुफस्सितं सुखादानं सिलिट्ठं जिह्वा मुटुका सरो मधुरो वचनं लहुपरिवत्तं । तस्मा तं मुहुत्तं देसितधम्मो पि एत्तको होति । तेमासं देसितधम्मो पन अनन्तो अपरिमाणो वेव ।

(३८) आनन्दथेरो हि बहुस्सुतो तिपिटकधरो पञ्चदसगाथासहस्सानि सट्ठिपदसहस्सानि लतापुष्पानि आकङ्कन्तो विष्य टितप्पदेनेव उवा गण्हाति वा वाचेति वा देसेति वा । एत्तको थेरस्स एको उद्देसमग्गो होति । थेरस्स हि अनुपदं उद्देसं ददमानो अज्जो दातुं न सकोति, न सम्पापुणाति । सम्मासम्बुद्धो व सम्पापुणेय्य । एवं अधिमत्तसतिमा अधिमत्तगतिमा अधि-[16]-मत्तधितिमा तथाविधसावको सत्थारा तेमासं इमिना नीहारेन देसितं देसनं वस्ससतं वस्ससहस्सं उगण्हन्तो पि मत्थकं पापेत्तुं न सकोति ।

(३९) एवं तेमासं निरन्तरं देसेन्तस्स पन तथागतस्स कवळिङ्काराहारपटिवद्धं उपादिन्नकसरीरं कथं यापेसी ति ? पटिजगनेनेव । बुद्धानं हि सो सो कालो सु-वत्थितो सुपरिच्छिन्नो सुपचक्खो । तस्मा भगवा धम्मं देसेन्तो मनुस्सलोके कालं ओलोकेति । सो भिक्षवाचारवेलं सलक्खेत्वा निम्मितबुद्धं मापेत्वा 'इमस्स चीवरगहणं पत्तगहणं च सरकुत्ति-आकप्पो एवरूपो नाम होतु, एत्तकमेव धम्मं देसेतु' ति अधिठ्ठाय पत्तचीवरमादाय अनोत्तदहं गच्छति । देवता नागलतादन्तकट्टं देन्ति । तं खादित्वा अनोत्तदहं सरीरं पटिजगित्वा मनोसिलातले टितो सुरत्त-दुपट्ठं निवासेत्वा चीवरं पारुपित्वा चातु-महाराजदत्तियं सेलमयं पत्तं आदाय उत्तरकुटं गच्छति । ततो पिण्डपातं आहरित्वा अनोत्तत्तीरे निमिन्नो तं परिमुञ्जित्वा दिवा-विहाराय चन्दनवनं गच्छति ।

१ सो०, म०-अपरभागे पि. २-३ सि०, M. omit. ४ सि०-संखिपित्वा संखिपित्वा. ५ M.-एकुत्तरिक, सि०-अंगुत्तरनिकाय, ६ म०-सुफस्सितं, सि०-सुफस्सितं.

(४०) धम्मसेनापति सारिपुत्तथेरो पि तत्थ गत्वा सम्मासम्बुद्धस्स वत्तं कत्वा एकमन्तं निसीदति । अथस्स सत्था नयं देति । 'सारिपुत्त, एत्तको धम्मो देसितो' ति आचिक्खति । एवं सम्मासम्बुद्धे नयं देन्ते पटिसम्मिदापत्तस्स अग्ग-सावकस्स वेलन्ते उवा हत्थं पसारेत्वा दस्सितसमुद्दासिं नयदानं होति । थेरस्सा पि नयसतेन नयसहस्सेन नयसतसहस्सेन भगवता देसितधम्मो उपट्ठाति वेव ।

(४१) सत्था दिवाविहारं निसीदित्वा धम्मं देसेत्वा काय वेलाय गच्छती ति ? सावात्थिवासीनं कुलपुत्तानं सम्पत्तानं धम्मदेसनविला नाम अत्थि, ताय वेलाय गच्छति । धम्मं देसेत्वा गच्छन्तं वा आगच्छन्तं वा के जानन्ति के न जानन्ती ति ? महेसक्खा देवता जानन्ति, अप्पेसक्खा न जानन्ती ति । कस्मा न जानन्ती ति ? सम्मासम्बुद्धस्स वा निम्मितबुद्धस्स वा रस्मिआदीसु नानत्ताभावा । उभिन्नं पि हि तेसं रस्मीसु वा सरेसु वा वचनेसु वा नानत्तं नत्थी ति । सारिपुत्तथेरो पि सत्थारा देसितं देसितं धम्मं आहरित्वा अत्तनो सद्धिविहारिकानं पञ्चन्नं भिक्षुसत्तानं देसेती ति ।

(४२) तेसं अयं पुब्बयोगो— [17] ते किर कस्सपदसवलस्स काले खुद्दक-वग्गुलि-योनियं निव्वत्ता पम्भारे ओलम्बन्ता द्विन्नं आभिधम्मिकभिक्षून् अभिधम्मं सज्झायन्तानं सेरे निमित्तं गहेत्वा कण्हपक्खं सुक्कपक्खं अजानित्वा पि सेरे निमित्तग्गा-हमत्तकेनेव कालं कत्वा देवल्लोके निव्वत्तिसु । एकं बुद्धन्तरं देवल्लोके वसित्वा तस्मिं काले मनुस्सलोके निव्वत्ता यमकपाटिहारिये पसीदित्वा थेरस्स सन्तिके पव्वजिसु । थेरो सत्थारा देसितदेसितधम्मं आहरित्वा तेसं देसेसि । सम्मासम्बुद्धस्स अभिधम्मदेसना-परियोसानं च तेसं भिक्षून् सत्तप्पकरण-उग्गहणं च एकपहारेनेव अहोसि ।

(४३) अभिधम्मे वाचनामग्गो नाम सारिपुत्तथेरप्पमवो । महापकरणे गणनवारो पि थेरेनेव ठपितो । थेरो हि इमिना नीहारेन धम्मन्तरं अमक्खेत्वा व सुखं गहेत्तुं धारेत्तुं परियापुणितुं वाचेत्तुं च पढोती ति^३ गणनवारं ठपेसि ।

(४४) एवं सन्ते थेरो च पठमतरं आभिधम्मिको होती ति ? न होति । सम्मासम्बुद्धो च पठमतरं आभिधम्मिको होति । सो हि तं महावोधिपलङ्के निसी-दित्वा पटिविज्झि । बुद्धो हुत्वा च पन सत्ताहं एकपलङ्केन निमिन्नो उदानं उदानेसि—

यदा हवे पातुभवन्ति धम्मा । आतापिनो ज्ञायतो ब्राह्मणस्स ।

अथस्स कङ्खा वपयन्ति सव्वा । यतो पजानाति सहेतुधम्मं ॥

यदा हवे पातुभवन्ति धम्मा । आतापिनो ज्ञायतो ब्राह्मणस्स ।

अथस्स कङ्खा वपयन्ति सव्वा । यतो खयं पच्चयानं अवेदि ॥

यदा हवे पातुभवन्ति धम्मा । आतापिनो ज्ञायतो ब्राह्मणस्स ।

१ सो०, म०-देसेत्तु; M. inserts after this पत्तचीवरमादाय. २ सि० omits; M.-सम्पत्तानं. ३ सि०, M.-होती ति.

विधूपयं तिष्ठति मारसेनं, सूरौ^१ व ओमासयमन्तल्लिखं ति ॥
इदं पठमबुद्धवचनं नाम ।

[18] धम्मपदभाषणा पन

“अनेकजातिसंसारं सन्धाविरसं अनिच्छिसं ।

गहकारकं गवेसन्तो दुक्खा जाति पुनपुनं ॥

गहकारकं दिट्ठो^२सि पुन गेहं न काहसि ।

सब्बा ते फासुका भग्गा गहकूटं विसंखतं ।

विसङ्खारगतं चित्तं तण्हानं खयमज्झगा^३” ति ॥ [ध० १५३-५४]

इदं पठमबुद्धवचनं नामा ति वदन्ति ।

यमकसालानमन्तरे निपन्नेन भगवता परिनिव्वानसमये “हृद दानि भिक्खवे
आमन्तयामि वो, वयधम्मा सङ्गारा, अप्पमादेन सम्पादेथा”ति [दी० २.१५६]
वृत्तवचनं पच्छिमबुद्धवचनं नाम । उभयमन्तरे पञ्चवत्तालीसवत्सानि पुष्पदामं
गन्धेत्तेन विय, रतनावलि^४ आवुणन्तेन^५ विये, च कथितो अमत्तप्पकासनो सद्धम्मो
मज्झिमबुद्धवचनं नाम ।

(४५) तं सब्बं पि सङ्गहमानं पिटकतो तीणि पिटकानि होन्ति, निकायतो
पञ्चनिकाया, अङ्गतो नव अङ्गानि, धम्मस्खन्धतो चतुरासीति धम्मस्खन्धसहस्रानि ।

(४६) कथं ? सब्बं पि हेतं पिटकतो विनयपिटकं सुत्तन्तपिटकं अभिधम्म-
पिटकं ति^६ तिप्पमेदमेव होति । तत्थ उभयानि पातिमोक्खानि द्वे विमज्जा द्वावीस-
ति खन्धका सोळस परिवारा ति इदं विनयपिटकं नाम । ब्रह्मजालादिचतुत्तिस-
सुत्तसङ्गहो दीधनिकायो । मूलपरियायसुत्तादि-दियङ्कुसत-द्वेसुत्तसङ्गहो मज्झिम-
निकायो । ओघतरणसुत्तादि-सत्तसुत्तसहस्र-सत्तसत्तद्वेसादिसुत्तसङ्गहो संयुत्तनिकायो ।
चित्तपरियादान-सुत्तादि-नवसुत्तसहस्र-पञ्चसत-सत्तपण्णासुत्तसङ्गहो अंगुत्तर-
निकायो । खुद्दकपाठ-धम्मपद-उदान-इतिवृत्तक-सुत्तनिपात-विमानवत्थु-पेतवत्थु-
थेरगोथा-थेरीगाथा-जातक-निदेस-पटिसम्मिदा-अपदान-बुद्धवंस-चरियापिटकवसेन
पण्णरसप्पमेदो खुद्दकनिकायो ति इदं सुत्तन्तपिटकं नाम । धम्मसङ्गणि-आदीनि
सत्तप्पकरणानि अभिधम्मपिटकं नाम ।

(४७) [19] तत्थ

विविधविसेसनयत्ता विनयनतो चैव कायवाचानं ।

विनयत्थविदूहि अयं विनयो विनयो ति अक्खातो ॥

१ M., म०, सी० - सुरियो. २ विन ०-१.२. ३ M., - omits. ४ Cf.
समन्त० pp.16-27, §§22-43. ५ M., - सुत्तसत्त०. ६ M., - सुत्तपञ्चास०
Chinese version of समन्तपासादिका omits this and mentions only
fourteen books. See n. 5 on p.18 of the PTS ed. of this book.

विविधा हि एत्थ पञ्चविधपातिमोक्खुद्देस-पाराजिकादि-सत्तआपत्तिवखन्धमातिका
विमज्जादिप्पमेदनया विसेसभूता च दब्बहीकम्मसिथिलकरणप्पयोजना अनुपज्जति-
नया । कायिकवाचसिकअज्झाचार-निसेधनतो एस कायं वाचं च विनेति । तस्मा
विविधनयत्ता विसेसनयत्ता कायवाचानं च विनयनतो अयं विनयो विनयो ति
अक्खातो । तेनेतमेतस्स वचनत्थकोसल्लत्थं वुत्तं—

विविधविसेसनयत्ता विनयनतो चैव कायवाचानं ।

विनयत्थविदूहि अयं विनयो विनयो ति अक्खातो ति ॥

(४८) इतरं पन

अत्थानं सूचनतो सुवुत्ततो सवनतो^७थ सूदनतो ।

सुत्ताणा सुत्तसमागतो च सुत्तं सुत्तं ति अक्खातं ॥

तं हि अत्तत्थपरत्थादिभेदे अत्थे सूचेति । सुवुत्ता चेत्थ अत्था वेनेत्थ^८ज्झासयानुलोमेन
वुत्तत्ता । सवति चेत्तं अत्थे, सस्समिव फलं, पसवती ति वुत्तं होति । सूदति चेत्तं,
धेनु वियं सारं, पग्वरती ति वुत्तं होति । सुद्धु च ने तायति रक्खती ति वुत्तं होति ।
सुत्तसमागं चेत्तं । यथा हि तच्छकानं सुत्तं पमाणं होति एवमेत्तं पि विज्जूनं । यथा
च सुत्तेन सङ्गहितानि पुष्पानि न विकिरियन्ति विद्धंसियन्ति एवमेतेन सङ्गहिता
अत्था । तेनेतमेतस्स वचनत्थकोसल्लत्थं वुत्तं—

सुत्तानं सूचनतो सुवुत्ततो सवनतो च सूदनतो ।

सुत्ताणा सुत्तसमागतो च सुत्तं सुत्तं ति अक्खातं ति ॥

(४९) अभिधम्मस्स वचनत्थो वुत्तो येव । अपरो पन नयो—

यं एत्थ बुद्धिमन्तो सल्लखणा पूजितो परिच्छिन्ना ।

वुत्ताधिका च धम्मा अभिधम्मो तेन अक्खातो ॥

[20] अयं हि अभि-सद्दो बुद्धि-सल्लखणा-पूजित-परिच्छिन्नाधिकेसु दिस्सति ।

तथा हेस “बाळ्हा मे आवुसो दुक्खा वेदना अभिक्कमन्ति, नो पटिक्कमन्ती
[] ति^९ आदीसु बुद्धियं आगतो । “या ता रत्तियो अभिज्जाता अभि-
लक्खिता” [] ति आदीसु सल्लखणे । “राजाधिराजा मनुजिन्दो” [सु० नि०
५५३] ति आदीसु पूजिते । “पटिवलो विनेतुं अभि-धम्मे अभि-विनये” [विन०
१.६४] ति आदीसु परिच्छिन्ने; अज्जमज्जसंकरविरहिते धम्मे च विनये चा ति
वुत्तं होति । “अभिक्कन्तेन वण्णेना [Cf. सं० १.१....] ति आदीसु अधिके ।
एत्थ च “रूपपपत्तिया मगं भावेति मेत्तासहगतेन चेतसा एकं दिसं फरित्वा विह-
रती” [§१६०] ति आदिना नयेन बुद्धिमन्तो पि धम्मा वुत्ता । “रूपारम्भणं वा
सद्धारम्मणं वा” [§१] ति आदिना नयेन आरम्भणादीहि लक्खणीयत्ता सल्लखणा
पि । “सेक्खा धम्मा, असेक्खा धम्मा, लोक्कुत्तरा धम्मा” [] ति आदिना

१ M., सी०-विद्धंसेन्ति. २ M., - पूरिता. ३ See n. 7 in १.२.

नयेन पूजिता पि; पूजारहा ति अधिष्ठाया। “कस्सो होति, वेदना होती” [११]
ति आदिना नयेन समावपरिच्छिन्नत्वा परिच्छिन्ना पि । “महग्गता धम्मा,
अप्पमाणा धम्मा, अनुत्तरा धम्मा” [] ति आदिना नयेन अधिका पि धम्मा
वुत्ता । तेनेतमेतस्स वचनत्थकोसल्लत्थं वुत्तं—

यं एत्थं वुट्ठिमन्तो सल्लखणा पूजिता परिच्छिन्ना ।
वुत्ताधिका च धम्मा अभिधम्मो तेन अक्खातो ति ॥

(५०) यं पनेत्थं अविसिद्धं तं
पिटकं पिटकत्थविदू परियत्तिभाजनत्थतो आहु ।
तेनं समोधानेत्वा तयो पि विनयादयो जेय्या ॥

परियत्ति पि हि “मा पिटकसंपदानेना” [अ० १.१८९] ति आदीसु
पिटकं ति वुच्चति । “अथ पुरिसो आगच्छेय्य कुद्दालपिटकमादाया” [म० १.१२७]
ति आदीसु यं किञ्चि भाजनं पि । तस्मा

पिटकं पिटकत्थविदू परियत्तिभाजनत्थतो आहु ।

इदानी

तेन समोधानेत्वा तयो पि विनयादयो जेय्या ति ॥

तेन एवं दुविधत्थेन पिटकसद्देन सह समासं कत्वा विनयो च सो पिटकं च
परियत्तिभावतो, तस्स तस्स अत्थस्स भाजनतो चा ति विनयपिटकं । यथावुत्तेन नयेन
सुत्तं च तं पिटकं चा ति सुत्तपिटकं । अभि-[२१]-धम्मो च सो पिटकं चा ति
अभिधम्मपिटकं ति एवमेते तयो पि विनयादयो जेय्या ।

(५१) एवं अत्वा च पनै पि तेष्वेव पिटकेसु नानप्पकारकोसल्लत्थं
देसना-सासन-कथाभेदं तेषु यथारहं ।
सिक्खा-पहान-गंभीरभावो च परिदीपये ॥
परियत्तिभेदं संपत्तिं विपत्तिं चा पि यं यहिं ।
पापुणाति यथा भिक्खु तं पि सब्बं विमार्थये ॥

(५२) तत्थायं परिदीपना विभावना च— एतानि हि तीणि पिटकानि यथा-
क्रमं आणा-वोहार-परमत्थदेसना, यथापराध-यथानुलोम-यथाधम्मसासनानि, संवरा-
संवर-दिट्ठिविनिवेठन-नामरूपपरिच्छेदकथा चा ति वुच्चन्ति ।

एत्थ हि विनयपिटकं आणारहेन भगवता आणाब्राहुल्लतो देसितत्ता आणा-
देसना; सुत्तपिटकं वोहारकुसलेन भगवता वोहारब्राहुल्लतो देसितत्ता वोहारदेसना;
अभिधम्मपिटकं परमत्थकुसलेन भगवता परमत्थब्राहुल्लतो देसितत्ता परमत्थदेसना
ति वुच्चति ।

१ M.— अवसिद्धं. २ सि०— inserts इदानी before this word.

३ सि०, म०— पुन. ४. सी०, म०— add ति. ५ सी०, म०— तत्रायं.

तथा पठमं ये ते पचुरापराधा सत्ता ते यथापराधं एत्थ सासिता ति यथा-
पराधसासनं; दुतियं अनेकज्झासयानुसयचरियाधिमुत्तिका सत्ता यथानुलोमं एत्थ
सासिता ति यथानुलोमसासनं; ततियं धम्मपुञ्जमत्ते ‘अहं ममा’ ति सज्जिनो सत्ता
यथाधम्मं एत्थ सासिता ति यथाधम्मसासनं ति वुच्चति ।

तथा पठमं अज्झाचारपटिपक्खमूतो संवरासंवरो एत्थ कथितो ति संवरा-
संवरकथा; संवरासंवरो ति खुद्दको चैव महन्तो च संवरो, कम्माकम्मं विय फलाफले
विय च; दुतियं द्वासट्ठिदिट्ठिपटिपक्खमूता दिट्ठिविनिवेठना एत्थ कथिता ति
दिट्ठिविनिवेठनकथा; ततियं रागादिपटिपक्खमूतो नामरूपपरिच्छेदो एत्थ कथितो
ति नामरूपपरिच्छेदकथा ति वुच्चति ।

(५३) तीसु पि च एतेसु तिस्रो सिक्खा तीणि पहानानि चतुर्विधो च
गंभीरभावो वेदितव्वो । तथा हि विनयपिटके विसेसेन अधिशीलसिक्खा वुत्ता,
सुत्तपिटके अधिचित्तसिक्खा, अभिधम्मपिटके अधिपज्जासिक्खा । विनयपिटके
च [२२] वीतिककमप्पहानं, किलेसानं वीतिककमपटिपक्खत्ता सीलस्स; सुत्तपिटके
परियुट्ठानप्पहानं, परियुट्ठानपटिपक्खत्ता समाधिस्स; अभिधम्मपिटके अनुसयप्पहानं,
अनुसयपटिपक्खत्ता पज्जाय । पठमे च तदङ्गप्पहानं किलेसानं, इतरेसु सिक्खधम्मन-
समुच्छेदप्पहानानि । पठमे च दुच्चरितसंकिलेस्स पहानं, इतरेसु तण्हादिट्ठिसंकिले-
सिकानं पहानं ।

(५४) एकमेकस्मिं चेत्य चतुर्विधो पि धम्म-अत्थ-देसना-पटिवेध-गंभीर-
भावो वेदितव्वो—तत्थ धम्मो ति तन्ति । अत्थो ति तस्सा येव अत्थो । देसना ति
तस्सा मनसा ववत्थापिताय तन्तिर्या देसना । पटिवेधो ति तन्तिर्या तन्तिअत्थस्स च
यथामूतावबोधो । तीसु पि चेत्येसु एते धम्म-अत्थ-देसना-पटिवेधा । यस्मा ससादीहि
विय महासमुद्दो मन्दबुद्धीहि दुक्खोगाळ्हा अलब्भनेय्यपतिट्ठा च तस्मा गंभीरा ।
एवं एकमेकस्मिं एत्थ चतुर्विधो पि गंभीरभावो वेदितव्वो ।

(५५) अपरो नयो— धम्मो ति हेतु । वुत्तं हेतं— “हेतुमिह आणं
धम्मपटिसंमिदा” [वि० २९३] ति । अत्थो ति हेतुफलं । वुत्तं हेतं— “हेतुफले
आणं अत्थपटिसंमिदा” [वि० २९३] ति । देसना ति पज्जत्ति, यथाधम्मं धम्मा-
लापो ति अधिष्ठाया; अनुलोम-पटिलोमसंसेवपक्खारादिवसेन वा कथनं । पटि-
वेधो ति अभिसमयो । सो च लोकियलोकुत्तरो । विसयतो असंमोहतो च; अत्था-
नुरूपं धम्मेषु, धम्माम्मरूपं अत्थेषु, पज्जत्तिपथानुरूपं पज्जत्तीसु अवबोधो । तेसं तेसं
वा तत्थ तत्थ वुत्तधम्मानं पटिविज्झितव्वं; सल्लखणसंखातो अविपरीतसभावो ।

इदानी यस्मा एतेसु पिटकेसु यं यं धम्मजातं वा अत्थजातं वा यो चायं यथा यथा
आपेतव्वो अत्थो सोतूनं जाणस्स अभिमुखो होति तथा तथा तदत्थजोतिका देसना,

१ म.— पाळिया.

यो चेत्थ अविपरीतावबोधसंखातो पटिवेधो तेसं तेसं वा धम्मानं पटिविज्झितब्बो सलक्खणसंखातो अविपरीतसभावो— सव्वं पेत्तं अनुपचितकुसलसंभारेहि दुप्पज्जेहि, ससादीहि विय महासमुद्दो, दुक्खोगाळ्हं अलब्भनेय्यपटिट्ठं च, तस्मा गंभीरं । एवं पि एकमेकस्मि एत्थ चतुब्बिधो पि गंभीरभावो वेदितब्बो ।

(५६) एत्तावता च

[23] देसना-सासन-कथामेदं तेसु यथारहं ।

सिक्खापहानगंभीरभावं च परिदीपये ॥

इति अयं गार्था वुत्तत्था होति ।

(५७) परियत्तिभेदं संपत्तिं विपत्तिं चापि यं यहिं ।

पापुणाति यथा भिक्खु तं पि सव्वं विभावये ति ॥

एत्थ पन तीसु पिटकेसु तिविधो परियत्तिभेदो दट्ठब्बो । तिरस्सो हि परियत्तियो— अलगद्दूपमा निस्सरणत्था भण्डागारिकपरियत्ती ति ।

(५८) तत्थ यं दुग्गहीता उपारंभादिहेतुपरियापुटा अयं^१ अलगद्दूपमा । यं संधाय वुत्तं— “सेय्यथा पि भिक्खवे पुरिसो अलगद्दत्थिको अलगद्दगवेषी अलगद्दपरियेसनं चरमानो, सो परसेय्य महन्तं अलगद्दं, तमेनं भोगे वा नंगुठे वा गण्हेय्य, तस्स सो अलगद्दो पटिपरिवत्तिवो हत्थे वा बाहाय वा अञ्जतरस्मिं वा अंगपच्चंगे डसेय्य, सो ततो निदानं मरणं वा निगच्छेय्य मरणमत्तं वा दुक्खं । तं किस्स हेतु ? दुग्गहितत्ता भिक्खवे अलगद्दस्स । एवमेव खो भिक्खवे इधेकच्चे मोघपुरिसा धम्मं परियापुणान्ति सुत्तं... पे०... वेदलं, ते तं धम्मं परियापुणित्वा तेसं धम्मानं पञ्जाय अत्थं न उपपरिक्खन्ति, तेसं ते धम्मा पञ्जाय अत्थं अनुपपरिक्खन्ते न निज्झानं खमन्ति, ते उपारंभानिसंसा चेव धम्मं परियापुणन्ति इतिवादप्पमोक्खानिसंसा च । यस्स च^२— त्थाय धम्मं परियापुणन्ति तं च^३स्स अत्थं नानुमोन्ति । तेसं ते धम्मा दुग्गहीता दीघरत्तं अहिताय दुक्खाय संवत्तन्ति । तं किस्स हेतु ? दुग्गहितत्ता भिक्खवे धम्मानं” [म० १.१३३-३४] ति ।

या पन सुग्गहीता सीलक्खन्धादिपरिपूर्^३ येव आक्खमानेन परियापुटा न उपारंभादिहेतु, अयं निस्सरणत्था । यं सन्धाय वुत्तं— “तेसं ते धम्मा सुग्गहीता दीघरत्तं हिताय सुखाय संवत्तन्ति । तं किस्स हेतु ? सुग्गहीतत्ता भिक्खवे धम्मानं” [म० १.१३४] ति ।

यं पन परिज्जातक्खंधो पहीनकिलेसो भावितमग्गो [24] पटिविद्वाकुप्पो सच्छिंकृतनिरोधो खीणासवो केवलं पवेणिपालनत्थाय वंसानुक्खणत्थाय परियापुणाति, अयं भण्डागारिकपरियत्ती ति ।^४

१ See १.५१ above. २ M., सि० omit. ३ सि०, म० परिवत्तित्वा. ४ M., सि०, सी० म० — परिपूर्. ५ सि० inserts after this एवमेव तीड पिटकेसु तिविधो परियत्तिभेदो वेदितब्बो ।

(५९) विनये पन सुप्पटिपन्नो भिक्खु सीलसंपदं निस्साय तिरस्सो विज्जा पापुणाति, तासं येव च तत्थ पमेदवचनतो । सुत्ते सुप्पटिपन्नो समाधिपसंपदं निस्साय छल्लभिज्जा पापुणाति, तासं येव च तत्थ पमेदवचनतो । अभिधम्मे सुप्पटिपन्नो पञ्जासंपदं निस्साय चतरस्सो पटिसंभिदा पापुणाति तासं च तत्थेव पमेदवचनतो । एवमेतेसु सुप्पटिपन्नो यथाक्कमेन इमं विजात्तय-छल्लभिज्जा-चतुपटिसंभिदा-पमेदसंपत्तिं पापुणाति ।

विनये पन दुप्पटिपन्नो अननुज्जातसुखसंफस्स-अत्थरण-पापुणादिसंफस्स-सामञ्जतो पाटिक्खित्तेसु उपादिन्नफस्सेसु अनवजसञ्जी होति । वुत्तं पि हेतं— “तथाहं भगवता धम्मं देसितं आजानामि, यथा ये^५मे अन्तरायिका धम्मा वुत्ता भगवता ते पटिसेवतो नालं अन्तरायाया” [म० १.१३०] ति । ततो दुस्सील-भावं पापुणाति । सुत्ते दुप्पटिपन्नो “चत्तारो^६मे भिक्खवे पुग्गला सन्तो संविज्जमाना लोकरिं” [अं० २.२०५] ति आदीसु अधिप्पायं अजानन्तो दुग्गहीतं गण्हाति । यं संधाय वुत्तं— “अत्तना दुग्गहीतेन अम्हे चेव अब्भाच्चिक्खति अत्तानं च खनति वहुं च अपुञ्जं पसवती” ति । ततो मिच्छादिट्ठिं पापुणाति । अभिधम्मे दुप्पटिपन्नो धम्मचिन्तं^७ अतिधावन्तो अचिन्तेय्यानि पि चिन्तेति, ततो चित्तविकल्पं पापुणाति । वुत्तं हेतं— “चत्तारि^८मानि भिक्खवे अचिन्तेय्यानि, न चिन्तेतब्बानि, यानि चिन्तेन्तो उम्मादस्स विघातस्स भागी अस्सा” [अं० २.८०] ति । एवमेतेसु दुप्पटिपन्नो यथाक्कमेन इमं दुस्सीलभाव-मिच्छादिट्ठिता-चित्त-विकल्पेपमेदं विपत्तिं पापुणाति ।

(६०) एत्तावता

परियात्तिभेदं संपत्तिं विपत्तिं चा पि यं यहिं ।

पापुणाति यथा भिक्खु तं पि सव्वं विभावये ति ॥

अयं पि गाथा वुत्तत्था होति । एवं नानप्पकारतो पिटकानि जत्वा तेसं वसेन सव्वमेतं संग्रहमानं तीणि पिटकानि होन्ति ।

(६१) [25] कथं निकायतो पञ्च निकाया ति ? सव्वमेव हेतं दीघनिकायो मज्झिमनिकायो संयुत्तनिकायो अंगुत्तरनिकायो खुदकनिकायो ति पञ्चप्प-भेदो होति ।

(६२) तत्थ कतमो दीघनिकायो ? तिवग्ग-संग्रहानि ब्रह्मजालादीनि चतु-त्तिसं सुत्तानि ।

चतुत्तिसेव सुत्तन्ता तिवग्गो यस्स संग्रहो ।

एस दीघनिकायो ति पठमो अनुलोमिको ॥

१ सी०, सि०, म०—अनुज्जात but M.—अननुज्जात. २ Cf. दी० ३.२३२ म० १.३४१. ३ म०— १.१३३. ४ सी०— धम्मचिन्तं. ५ See १.५१ above.

कस्मा पनेस दीघनिकायो ति बुचति ? दीघपमाणानं सुत्तानं समूहतो च निवासतो च । समूहनिवासा हि निकायो ति पबुचन्ति । “नाहं भिक्खवे अञ्जं एकनिकायं पि समनुपस्सामि एवं-चित्तं यथयिदं भिक्खवे तिरच्छानिगता पाणा, पोणिकनिकायो, चिक्खल्लिकनिकायो” ति । एवमादीहि चैथ साधकानि सासनतो लोकतो च । एवं सेसानं पि निकायभावे वचनत्थो वेदितव्वो ।

(६३) कतमो मज्झिमनिकायो ? मज्झिमपमाणानि पंचदस-वग्गसंगहानि मूलपरियायसुत्तादीनि दियड्डसतं द्वे च सुत्तानि ।

दियड्डसतसुत्तन्ता द्वे च सुत्तानि यत्थ सो ।

निकायो मज्झिमो पञ्च-दसवग्गपरिगहो ॥

(६३ अ) कतमो संयुत्तनिकायो ? देवतासंयुत्तादिवसेन ठितानि ओघतरणादीनि सत्त सुत्तसहस्सानि सत्तसुत्तसतानि द्वासट्ठि चैव सुत्तानि ।

सत्त सुत्तसहस्सानि सत्त सुत्तसतानि च ।

द्वासट्ठि चैव सुत्तन्ता एसो संयुत्तसंगहो ॥

(६४) कतमो अंगुत्तरनिकायो ? एकेकअंगतिरेकवसेन ठितानि चित्त-परियादानादीनि नव सुत्तसहस्सानि पञ्च सुत्तसतानि सत्तपञ्चासं च सुत्तानि ।

नव सुत्तसहस्सानि पञ्च सुत्तसतानि च ।

सत्तपञ्चाससुत्तानि संखा अंगुत्तरे अयं ॥

(६५) [26] कतमो खुद्दकनिकायो ? सकलं विनयपिटकं, अभिधम्मपिटकं, खुद्दकपाठे-धम्मपदादयो च पुब्बे दस्सिता पञ्चदसपमेदा; ठपेत्वा चत्तारो निकाये अवसेसं बुद्धवचनं ति ।

ठपेत्वा चतुरो पेते निकाये दीघ-आदिके ।

तदञ्जं बुद्धवचनं निकायो खुद्दको मतो ति ॥

(६६) कथं अंगवसेन नव अंगानी ति ? सब्बमेव हिंदं ‘सुत्तं गेय्यं वेय्याकरणं गाथा उदानं इतिवुत्तकं जातकं अब्भुतधम्मं वेदल्लं’ ति नवङ्गपमेदं होति ।

तत्थ उमतोधिगंग-निद्देस-खन्धक-परिवारा सुत्तनिपाते मंगलसुत्त-रतनसुत्त-नालकसुत्त-तुवट्ठकसुत्तादीनि अञ्जं पि च सुत्तन्तनामकं तथागतवचनं सुत्तं ति वेदितव्वं । सब्बं पि सगाथकं सुत्तं गेय्यं ति वेदितव्वं । विसेसेन संयुत्ते सकलो पि सगाथकवग्गो । सकलं पि अभिधम्मपिटकं, निगाथकसुत्तं, यं च अञ्जं अट्ठहि अंगेहि असंगहितं बुद्धवचनं, तं वेय्याकरणं ति वेदितव्वं । धम्मपद-थेरगाथा-थेरीगाथा सुत्तनिपाते नो-सुत्तनामिका सुद्धिकगाथा च गाथा ति वेदितव्वं । सोमनस्सजाणमयिक-गाथापटिसंयुत्ता द्वे-असीति सुत्तन्ता उदानं ति वेदितव्वं । ‘वुत्तं हेतं भगवता’ति आदिनयपवत्ता दसुत्तरसतसुत्तन्ता इतिवुत्तकं ति वेदि-

तव्वं । अपण्णकजातकादीनि पञ्चासाधिकानि पञ्च जातकसतानि जातकं ति वेदि-तव्वं । “चत्तारो”मे भिक्खवे अच्छरिया अब्भुतधम्मा आनन्दे” [अं० २. १३२] ति आदिनयपवत्ता सब्बे पि अच्छरियव्भुतधम्म-पटिसंयुत्ता सुत्तन्ता अब्भुत-धम्मं ति वेदितव्वं । सुल्लवेदल्लं-महावेदल्लं-सम्मादिट्ठिं-सकपव्हे-संखारमाजनिथं-महापुण्णमसुत्तादयो सब्बे पि वेदं च तुट्ठिं च लद्धा लद्धा पुच्छितसुत्तन्ता वेदल्लं ति वेदितव्वं । एवमेतं अंगतो नव अंगानि ।

(६७) कथं धम्मक्खन्धतो चतुरासीति धम्मक्खन्धसहस्सानि ति ? सब्बमेव हिंदं बुद्धवचनं

[27] द्वासीति बुद्धतो गहिं द्वे सहस्सानि भिक्खुतो ।

चतुरासीति सहस्सानि ये’मे धम्मा पवत्तिनो ति ॥

एवं परिदीपितधम्मक्खन्धवसेन चतुरासीतिसहस्सपमेदं होति । तत्थ एका-नुसंधिकं सुत्तं एको धम्मक्खन्धो । यं अनेकानुसंधिकं तत्थ अनुसन्धिवसेन धम्म-क्खन्धगणना । गाथाबन्धेषु पञ्चापुच्छनं एको धम्मक्खन्धो, विस्सज्जनं एको । अभिधम्मे एकमेकं तिकटुकमाजनं एकमेकं च चित्तवारमाजनं एको धम्मक्खन्धो । विनये अत्थि वत्थु, अत्थि मातिका, अत्थि पदमाजनियं, अत्थि आपत्ति, अत्थि अनापत्ति, अत्थि अन्तरापत्ति, अत्थि तिकच्छेदो । तत्थ एकमेको कोट्टासी एक-मेको धम्मक्खन्धो ति वेदितव्वो । एवं धम्मक्खन्धतो चतुरासीति धम्मक्खन्ध-सहस्सानि ।

(६८) एवमेतं सब्बं पि बुद्धवचनं पंचसतिकसंगीतिकाले संगायन्तेन महा-कस्सपमुखेन वसीगणेन इदं पठमबुद्धवचनं, इदं मज्झिमबुद्धवचनं, इदं पच्छिम-बुद्धवचनं, इदं विनयपिटकं, इदं सुत्तन्तपिटकं, इदं अभिधम्मपिटकं, अयं दीघ-निकायो ... पे० ... अयं खुद्दकनिकायो, इमानि सुत्तादीनि नवंगानि, इमानि चतुरासीति-धम्मक्खन्धसहस्सानि ति इमं पमेदं ववत्थपेत्वा व संगीतं । न केवलं च इममेव अञ्जं पि उद्दानसंगह-वग्गसंगह-पेय्यालसंगह-एकनिपात-दुकनिपातादि-निपातसंगह-संयुत्तसंगह-पञ्चाससंगहादिमनेकविधं, तीसु पिटकेसु सन्दिस्समानं संगहपमेदं ववत्थपेत्वा व सत्तहि मासेहि संगीतं । संगीतिपरियोसानि च’स्स इदं महाकस्सपत्थेरेन दसब्रलस्स सासनं पंचवस्ससहस्सपरिमाणकालं पवत्तनसमत्थं कतं ति संजातपपमोदा साधुकारं विय ददमाना अयं महापटवी उदकपरियन्तं कत्वा अनेकपकारं संकम्पि संपकम्पि संपवेधि । अनेकानि च अच्छरियानि पातुरहेसु ।

१ म० १.२९९; १.२९२; १.४६. २ दी० २.२६३. ३ म० ३.९९ gives संखारपत्तिसुत्त. ४ म० ३.१५. ५ Ms., PTS.-omit. ६ सि० adds hereafter अत्थि अतेकिच्छो अत्थि सतेकिच्छो. ७ सी०, म०—insert hereafter अयं धम्मो, अयं विनयो.

(६९) एवं सङ्गीते पनेत्य अयं अभिधम्मो पिटकतो अभिधम्मपिटकं, निकायतो खुद्दकनिकायो [28], अंगतो वेय्याकरणं, धम्मखण्डतो कतिपयानि धम्मखण्डसहस्रानि होति^१ । तं धारयन्तेसु भिक्खुसु पुब्बे एको भिक्खु सब्बसामायिकपरिसाय निसीदत्वा अभिधम्मतो सुत्तं आहरित्वा धम्मं कथेन्तो “रूपखण्डो अव्याकतो, चत्तारो खण्डा सिया कुसला सिया अकुसला सिया अव्याकता; दसायतना अव्याकता, द्वे आयतनानि सिया कुसला सिया अकुसला सिया अव्याकता; सोलसधातुयो अव्याकता, द्वे धातुयो सिया कुसला सिया अकुसला सिया अव्याकता; समुदयसच्चं अकुसलं, मग्गसच्चं कुसलं, निरोधसच्चं अव्याकतं, दुक्खसच्चं सिया कुसलं सिया अकुसलं सिया अव्याकतं; दसिन्द्रिया अव्याकता, सोमनस्सिन्द्रियं अकुसलं, अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रियं कुसलं, चत्तारिन्द्रियानि सिया कुसला सिया अव्याकता, छ इन्द्रियानि सिया कुसला सिया अकुसला सिया अव्याकता^२” ति धम्मकथं कथेसि ।

(७०) तस्मिं ठाने एको भिक्खु निसिन्नो ‘धम्मकथिक त्वं सिनेरं परिक्षिपन्तो विद्य दीघसुत्तं आहरसि, किं सुत्तं नामेतं’ ति आह । ‘अभिधम्मसुत्तं नाम आवुसो’ ति । ‘अभिधम्मसुत्तं कस्मा आहरसि ? किं अञ्जं बुद्धमासितं सुत्तं आहरित्तुं न वड्ढती’ ति ? ‘अभिधम्मो केन मासितो’ ति ? ‘न एसो बुद्धमासितो’ ति । ‘किं पन ते आवुसो चिनयपिटकं उग्गहितं’ ति ? ‘न उग्गहितं आवुसो’ ति । ‘अविनयधारिताय मज्जे त्वं अजानन्तो एव वदेसी’ ति । ‘चिनयमत्तमेव आवुसो उग्गहितं’ ति । ‘तं पि ते दुग्गहीतं, परिसपरियन्ते निसीदित्वा निदायन्तेन उग्गहितं भविस्सति; तुम्हादिसे हि पव्वाजेन्तो वा उपसंपादेन्तो वा सातिसारो होति’ । ‘किं कारणा’ ? ‘चिनयमत्तस्स पि दुग्गहितत्ता; वुत्तं हेतं^३—“तत्थ अनापत्ति, न विवण्णेतुकामो इध ताव सुत्तन्तं वा गाथायो वा अभिधम्मं वा परियापुणस्सु, पच्छा पि चिनयं परियापुणस्ससी” ति । “सुत्तन्ते ओकासं कारापेत्वा अभिधम्मं वा चिनयं वा पुच्छति, अभिधम्मे ओकासं कारापेत्वा सुत्तन्तं वा चिनयं वा पुच्छति, चिनये ओकासं कारापेत्वा सुत्तन्तं वा अभिधम्मं वा पुच्छती” ति^४ । त्वं पन एत्तकं पि न जानासी’ ति एत्तकेना पि परवादी निग्गहितो होति ।

(७१) महागोसिगमुत्तं पन इतो पि बलवतरं । तत्र हि धम्मसेनापति सारिपुत्तथेरो अञ्जमञ्जं पुच्छितपहं च विस्सज्जनं च आरोचेत्तु सत्थु सन्तिकं गन्त्वा महामोग्गल्लानत्थेरस्स विस्सज्जनं आरोचेन्तो [29] “इधावुसो सारिपुत्त द्वे भिक्खु अभिधम्मकथं कथेन्ति, ते अञ्जमञ्जं पहं पुच्छन्ति, अञ्जमञ्जस्स पहं पुट्ठा

विस्सज्जेन्ति, नो च संसादेन्ति, धम्मिका च नेसं कथा पवत्तनी होति, एवरूपेन खो आवुसो, सारिपुत्त, भिक्खुना गोसिगसालवनं सोमेय्या” ति आह । सत्था अभिधम्मिका नाम मम सासने परिव्राहिरा ति अवत्वा सुवण्णालिगंसदिसं गीवं उन्नामेत्वा पुण्णचन्द-सस्सिरिकं महामुखं पूरेत्वा ब्रह्मघोसं निच्छरेन्तो “साधु साधु सारिपुत्ता” ति महामोग्गल्लानत्थेरस्स साधुकारं दत्वा “यथा तं मोग्गल्लानो व सम्मा व्याकरमानो व्याकरेय्य, मोग्गल्लानो हि सारिपुत्त धम्मकथिको” [म० १.२१८] ति आह ।

(७२) अभिधम्मिका भिक्खू येव हि किर धम्मकथिका नाम, अवसेसा धम्मं कथेन्ता पि न धम्मकथिका । कस्मा ? ते हि धम्मकथं कथेन्ता कम्मन्तरं विपाकन्तरं रूपारूपपरिच्छेदं धम्मन्तरं आलेखित्वा कथेन्ति । अभिधम्मिका पन धम्मन्तरं न आलेखेन्ति । तस्मा अभिधम्मिको भिक्खु धम्मं कथेतु वा मा वा, पुच्छितकाले पन पहं कथेस्सती ति । अयमेव किर एकन्तधम्मकथिको नामा ति । इदं सन्धाय सत्था साधुकारं दत्वा ‘सुकथितं मोग्गल्लानेना’ ति आह । अभिधम्मं पटिव्राहेन्तो इमस्मिं जिनचक्रे पहारं देति, सब्बञ्जुतजाणं पटिव्राहति, सत्थु वेसारज्जजाणं पटिनिर्वत्तेति, सोतुकामं परिसं विसंवादेति, अरियमग्गे आवरणं वन्धति, अट्टारससु भेदकरवत्थूसु एकरिं सन्दिस्सति उक्खेपनियकम्म-निस्सयैकम्म-तज्जनीयकम्मरहो होति । तं तं कम्मं कत्वा उय्योजेतब्बो ‘गच्छ विधासादो हुत्वा जीविस्ससी’ ति ।

(७३) अथापि एवं वदेय्य— ‘सचे अभिधम्मो बुद्धमासितो, यथा अनेकेसु सुत्तसहस्सेसु “एकं समयं भगवा राजगहे विहरती” ति आदिनानयेन निदानं सज्जितं, एवं अस्सा पि निदानं सज्जितं भवेय्या’ ति । सो ‘जातक-सुत्तनिपात-धम्म-पदादीनं एवरूपं निदानं नत्थि, न चेतानि बुद्धमासितानी’ ति पटिक्खपित्वा उत्तरिं पि एवं वत्तब्बो— ‘पण्डित, अभिधम्मो नामेस सब्बञ्जुबुद्धानं येव विसयो, न अञ्जेसं विसयो । बुद्धानं हि ओक्कन्ति पाकटा, अभिजाति पाकटा, अभिसंवाधि पाकटा, धम्मचक्कपवत्तनं पाकटं । [30] यमकपाटिहारियं पाकटं, तिदिवक्कमो पाकटो, देवलोके देसितमावो पाकटो, देवोरोहणं पाकटं । यथा नाम चक्कवत्तिरञ्जो हत्थिरतनं वा अस्सरतनं वा थेनेत्वा यानके योजेत्वा विचरणं नाम अट्टानं अकारणं; चक्करतनं वा पन थेनेत्वा पलालसकटे ओलम्बेत्वा विचरणं नाम अट्टानं अकारणं; योजनप्पमाणं ओमासनसमथं मणिरतनं वा पन कप्पासपच्छियं पक्खित्वा वल्लेजनं नाम अट्टानं अकारणं;

१ सि०— विसंवादन्ति, म०— संसरन्ति. २ सि०— सुवण्णालिग. सी०, म०, PTS— सुवण्णालिग; see note on this in १.८. ३ M.— अतिमन्तेति. ४ V.ii.204 = Vin; Texts iii. 266; also V. i.354. ५ सी०, म०— omit.

१. All authorities except PTS read होन्ति; PTS होति.

२ वि०— ६२, ७३, ९०, ११२, १२५.

३. विन०— ४.१४४.

४ विन०— ४.३४४. ५ म०— १.२१२ (Sutta No. 32). ६ म०— १.२१८.

कस्मा ? राजारहमण्डताय; एवमेव अभिधम्मो नाम अञ्जेसं अ-विसयो, सब्बज्जु-
बुद्धानं येव विसयो । तेसं वसेन देसितव्यदेसना । बुद्धानं हि ओक्कन्ति पाकटा...
पे०... देवोरोहणं पाकटं । अभिधम्मस्स निदानकिच्चं नाम नत्थि पण्डिता'ति । न
हि सक्का एवं वुत्ते परवादिना सहधम्मिकं उदाहरणं उदाहरितुं ।

(७४) मण्डलारामवासी तिस्रसुत्तियेरो पन झोवोधिनिदानो एस अभि-
धम्मो नामा ति दस्सेत्तु "येन स्वाहं भिक्खवे विहारेन पठमामिसंबुद्धो विहरामि
तस्स पदेसेन विहासि" ति इमं पदेसविहारसुत्तन्तं [सं० ५.१२] आहरित्वा कथेसि ।

(७५) दसविधो हि पदेसो नाम— खन्धपदेसो, आयतनपदेसो, धातुपदेसो,
सच्चपदेसो, इन्द्रियपदेसो, पचयाकारपदेसो, सतिपट्टानपदेसो, ज्ञानपदेसो, नामपदेसो,
धम्मपदेसो ति । तेसु सत्था महाबोधिमण्डे पञ्चखन्धे निष्पदेसतो पटिविज्झि, इमं
तेमासं वेदनाखन्धवसेनेव विहासि । द्वादसायतनानि अट्टारसधातुयो निष्पदेसेन
पटिविज्झि । इमं तेमासं धम्मायतने वेदनावसेन धम्मधातुयं च वेदनावसेनेव
विहासि । चत्तारि सच्चानि निष्पदेसेन पटिविज्झि, इमं तेमासं दुक्खसच्चे वेदनावसेनेव
विहासि । बावीसतिन्द्रियानि निष्पदेसेन पाटविज्झि, इमं तेमासं वेदनापञ्चके इन्द्रिय-
वसेनेव विहासि । द्वादसपदिकं पचयाकारवट्टं निष्पदेसेन पटिविज्झि, इमं तेमासं
कस्सपचयवेदनावसेनेव विहासि । चत्तारो सतिपट्टाने निष्पदेसेन पटिविज्झि, इमं
तेमासं वेदनासतिपट्टानवसेनेव विहासि । [३१] चत्तारि ज्ञानानि निष्पदेसेन
पटिविज्झि, इमं तेमासं ज्ञानंगेसु वेदनावसेनेव विहासि । नामं निष्पदेसेन पटिविज्झि,
इमं तेमासं तत्थ वेदनावसेनेव विहासि । धम्मे निष्पदेसेनेव पटिविज्झि, इमं तेमासं
वेदनातिकवसेनेव विहासी ति । एवं थेरो पदेसविहारसुत्तन्तवसेन अभिधम्मस्स
निदानं कथेसि ।

(७६) गामवासी सुमनदेवत्थेरो पन हेट्ठा-ल्लोहपासादे धम्मं परिवत्तेन्तो
'अयं परवादी ब्राह्म पगग्ह अरञ्जे कन्दन्तो विय, असक्खिकं अट्टं करोन्तो विय च,
अभिधम्मे निदानस्स अत्थिमावं पि न जानाती' ति वत्वा निदानं कथेन्तो एवमाह—
'एकं समयं भगवा देवेषु विहरति तावत्तिसेसु पारिच्छत्तकमूले पण्डुकम्बलसिलायं ।
तत्र खो भगवा देवानं तावत्तिसानं अभिधम्मकथं कथेसि— "कुसला धम्मा, अकुसला
धम्मा, अव्याकता धम्मा" ति ।

(७७) अञ्जेसु पन सुत्तेसु एकमेव निदानं । अभिधम्मे द्वे निदानानि—
अधिगमनिदानं च देसनानिदानं चा ति । तत्थ अधिगमनिदानं दीपंकरदसबलतो
पट्टाय याव महाबोधिपलंका वेदितव्यं । देसनानिदानं याव धम्मचक्कप्पवत्तना ।
एवं उभयनिदानसंपन्नस्स पन'स्स अभिधम्मस्स निदानकोसलत्थं इदं ताव पण्ड-
कम्मं वेदितव्यं—

१ सि०— तिस्रसुत्तियेरो. २ See also विमु० १७.९. ३ सी०, म०, M—
फस्सपचया. ४ सि०— सुधम्म°. ५ सि०, म०— पण्डा°.

(७८) अयं अभिधम्मो नाम केन पमावितो ? कत्थ परिपाचितो ? कत्थ
अधिगतो ? कदा अधिगतो ? केन अधिगतो ? कत्थ विचितो ? कदा विचितो ?
केन विचितो ? कत्थ देसितो ? कस्स'त्थाय देसितो ? किमत्थं देसितो ? केहि
पटिग्गहितो ? के सिक्खन्ति ? के सिक्खितसिक्खा ? के धोरन्ति ? कस्स वचनं ?
केनामतो ति ?

(७९) तत्रिदं विस्सज्जनं । केन पमावितो ति बोधिअभिनीहारसद्भाय
पमावितो । कत्थ परिपाचितो ति अट्टुछक्केसु जातकसत्तेसु । कत्थ अधिगतो ति
बोधिमूले । कदा अधिगतो ति विसाखपुण्णमासियं । केन अधिगतो ति
सब्बज्जुबुद्धेन । कत्थ विचितो ति बोधिपण्डे । [३२] कदा विचितो ति
रतनघरसत्ताहि । केन विचितो ति सब्बज्जुबुद्धेन । कत्थ देसितो ति देवेषु
तावत्तिसेसु । कस्स'त्थाय देसितो ति देवतानं । किमत्थं देसितो ति चतुरोष-
नित्थरणत्थं । केहि पटिग्गहितो ति देवेहि । के सिक्खन्ती ति सेक्खा पुथुज्जन-
कल्याणा च । के सिक्खितसिक्खा ति अरहन्तो खीणासवा । के धोरन्ती ति येसं
वत्ति' ते धोरन्ति । कस्स वचनं ति भगवतो वचनं, अरहतो सम्मासंबुद्धस्स ।
केनामतो ति आचारियपरम्पराय ।

(८०) अयं हि सारिपुत्तत्थेरो' महजि स्सामितो पियजाली पियपालो
पियदस्सी कोसियपुत्तो सिग्गवो सन्देहो मोग्गालिपुत्तो सुदत्तो' धम्मियो दासको
सोणको रेवतो ति एवमादीहि याव ततियसंगीतिकाला आमतो । ततो उद्धं तेसं
येव सिस्सानुसिस्सेही ति एवं ताव जम्बुदीपतले आचारियपरम्पराय आमतो । इमं
पन दीपं— ततो

महिन्दो इट्ठियो उत्तियो भदनामो च संबलो' ।

एते नागा महापज्जा जुंबुदीपा इधागता ति ।

इमेहि महानागेहि आमतो । ततो उद्धं तेसं येव सिस्सानुसिस्ससंखाताय आचारिय-
परंपराय' याव'ज्जकाला आमतो ।

(८१) एवं आमतस्स पन'स्स यं तं दीपंकरदसबलतो पट्टाय याव महाबो-
धिपलंका अधिगमनिदानं, याव धम्मचक्कप्पवत्तना देसनानिदानं च वुत्तं, तस्स
आविभाक्त्थं अयमानुपुब्बी कथा वेदितव्या— इतो किर कप्पसतसहस्साधिकानं

१ सी०— बोधिअभिनीहारं संधाय. M., बोधिअभिनीहार संधाय. २ M.— अट्टुछट्ठेसु.
३ म०, सी०— ये संवत्तन्ति; सि०— येसं वत्तन्ति. ४ See N. Dutt, Aspects
of Hinayāna and Mahāyāna Buddhism p.17, n. 5. ५ सि०—
तिस्रसुत्तो; M, PTS— विसुदत्तो. ६ म०— ततो महिन्दो इट्ठियो उत्तियो संबलो तथा ।
पण्डितो भदनामो (सी०— भदसालो) च. Also cf समन्त० p.58.

चतुर्न असंख्येयानं मत्थके अमरवती नाम नगरं अहोसि । तत्थ सुमेधो^१ नाम ब्राह्मणो पटिवसति उभतो सुजातो, मातितो च पितितो च, संसुद्धगहणिको, याव सत्तमा कुलपरिवट्टा अक्खित्तो अनुपकुट्ठो जातिवादेन, अभिरूपो दस्सनीयो पासादिको परमाय वण्णपोक्खरताय समन्नागतो । सो अज्जं कम्मं अक्त्वा ब्राह्मणसिप्पमेव उग्गण्हि । तस्स दहरकाले येव मातापितरो कालमकंसु । अथ^२स्स रासिवड्डको अमच्चो आयपोत्थकं आहरित्वा सुवण्णरजतमणिमुत्तादिमरिते गम्भे विवरित्वा 'एत्तकं ते कुमार मातुसन्तकं, एत्तकं पितुसन्तकं, एत्तकं अय्यक-पय्यकादीनं^३ ति याव सत्तमा कुलपरिवट्टा धनं आचिक्खित्वा एतं पटिपज्जाही^४ ति आह । सुमेधपण्डितो चिन्तेसि— 'इमं धनं संहरित्वा मय्हं पितुपितामहादयो परलोकं गच्छन्ता एककहापणं पि गहेत्वा न गता, मया पन गहेत्वा गमनकारणं कातुं वट्ठो^५ ति रज्जो आरोचेत्वा नगरे मेरिं चरापेत्वा महाजनस्स दानं दत्त्वा तापसपव्वज्जं पव्वजि^६ ।

(८२) इमस्मिं ठाने सुमेधकथा कथेतव्वा । वुत्तं हेतं बुद्धवंसे^७—

कपे च सतसहस्से चतुरो च असंखिये ।

अमरं नाम नगरं दस्सनेय्यं मनोरमं ॥

... ..

... ..

अब्भन्तरिह सत्ताहे अभिज्जाबलं पापुणि^८ ति ॥

(८३) तर्थ "अस्समो सुकतो मय्हं पण्णसाला सुमापिता" ति^९ इमाय पालिया सुमेध-पण्डितेन 'पव्वजिस्सामी' ति निक्खमन्तेन अस्समपण्णसाला चकमा सहर्था मापिता विय वुत्ती । वीसतिवस्ससहस्सानि आयू ति ।

१ Read D. Kosambi's निदानकथा or Bom. Uni. Ed. §§3-72 excepting the prose comment in §§4-9, 17-39; excepting gāthās in §§40-70, and excepting §71 and the first and last sentences in §72. २ सि०- अय्यक-अय्यकानं; म०, सी०- अय्यकपय्यकानं. ३ निदा० inserts hereafter इमस्स पन अत्थस्स आविभावत्थं. ४ बुद्धवंस, गाथा- २.१-३४; निदानकथा- गाथा only, without prose, in §§4-9. ५ बुद्धवंस २.३४ ends here. ६-६ निदा० omits. ७ सि०- सहगता. ८ निदानकथा [§§१०-१६] followed by बुद्धवंस २.३५-२१९ [=gāthā portion only in निदा० §§१७-३९] which are further followed by the prose portion only (without gāthās) in निदा० §§४०-७०. ९ निदानकथा §७० (without verse) ends here.

(८४) तस्स पन भगवतो ओरमागे^१ ठपेत्वा पन इमं अम्हाकं सम्मासम्बुद्धं अज्जो बुद्धो नाम नत्थी ति ।... .. एवं महापटवीकम्पनानि^२ महापुज्जानि कत्वा आयुपरियोसाने इतो चुतो तुसित-भवने निव्वत्ति ।

(८५) तत्थ अज्जे देवे दसहि ठानेहि अधिगण्हित्वा यावतायुकं दिव्वसंपत्तिं अनुभवन्तो मनुस्सगण-[33]-नाय सट्ठिवस्ससतसहस्साधिकानि^३ सत्तपज्जासवस्स-कोटियो^४ इदानी सत्तहि दिवसेहि आयुक्खयं पापुणिस्सती ति वत्थानि किलिस्सन्ति, माला मिलायन्ति, कच्छेहि सेदा मुच्चत्तिं, काये वेवणियं ओक्कमति, देवो देवासने न सण्ठहती ति इमेसु पञ्चसु पुब्बनिमित्तेसु^५ उप्पन्नेसु तानि दिस्वा 'सुज्जा वत मो^६ सग्गा भविस्सन्ती' ति संवेगजाताहि देवताहि महासत्तस्स पूरितपारमिभावं जत्वा, इमस्मिं इदानी अज्जं देवलोकं अनुपगन्त्वा मनुस्सलोकं उप्पजित्वा बुद्धभावं पत्ते, पुज्जानि कत्वा जुता जुता मनुस्सा देवलोकं परिपूरेस्सन्ती ति चिन्तेत्वा

यतो^७हं तुसिते काये संतुसितो नाम^८हं तदा ।

दससहस्सी समागन्त्वा याचन्ति पञ्जली^९ ममं ॥

कालो^{१०}यं ते महावीर उप्पज मातुकुच्छियं ।

सदेवकं तारयन्तो बुज्जस्सु अमतं पदं ति ॥

एवं बुद्धभावाय आयाचितो कालं, दीपं, देसं, कुलं, जनेत्थिया आयुपरिमाणं ति इमानि पञ्च महाविलोकनानि विलोकित्वा कतसन्निट्ठानो ततो चुतो स्वयराजकुले पटिसन्धि गहेत्वा तत्थ महासम्पात्तिया परिचारियमानो^{११} अनुक्कमेन मद्रयोध्वनं अनुपापुणि ।

(८६) इमस्मिं अन्तरे "सतो सम्पजानो आनन्द बोधिसत्तो तुसितकाया चवित्वा मातुकुच्छि ओक्कमती" [म० ३.११९] ति आदीनं सुत्तपदानं चेव तेसं अट्ठकथाय वसेन वित्थारो वेदितव्वो ।

(८७) सो तिण्ण उत्तूनं अनुच्छविकेसु तीसु पासादेसु देवलोकसिरिं विय रजसिरिं अनुभवमानो उय्यानकीळाय गमनसमये अनुक्कमेन जिण्णव्याधिमत्त-

१-१ §७१ and first sentence of §७२ of निदा० are not found here; निदा० §७२ reads कस्सपस्स पन भगवतो अपरमागे. २ End of निदान §७२ (except the last sentence) ३ सी०, M. omit; म० omits वस्स. ४ सि०, M.- मुच्चन्ति. ५ निदानकथा §७३ does not specify these. Further compare निदा० §§73-158 with our १.८५-८९. ६ M., PTS- नो. ७ सि०, म०- अजली. ८ म०, सि०- देव. ९ निदानकथा §७४. १० सी०, M.- परिहारियमानो; म०- अपरिहारियमानो.

संखाते तयो देवदूते दिस्वा संजातसंवेगो निवृत्तिवा चतुर्थवारे पञ्चजितं दिस्वा
'साधु पञ्चज्जा'ति पञ्चजाय रुचिं उपादेत्वा उय्यानं गत्वा तत्थ दिवसं खेपेत्वा
मंगलपोकखरणीतीरे निसिन्नो कप्पकवेसं गहेत्वा आगतेन विस्सकम्मेन देवपुत्तेन
अलंकृतपटियत्तो [34] राहुलकुमारेस्स जातसासनं सुवा पुत्तसिनेहस्स बलवभावं
जत्वा 'याव इमं बन्धनं न वड्ढति तावदेव नं छिन्दिस्सामी'ति चिन्तेत्वा सायं नगरं
पविसन्तो

निव्वुता नून सा माता निव्वुतो नून सो पिता ।

निव्वुता नून सा नारी यस्सायं ईदिसो पतीति ॥

किसागेतामियां नाम पितुच्छाधीताय मासितं इमं गाथं सुत्वा, 'अहं
इमाय निव्वुतपदं सावितो' ति गीवतो सतसहस्सग्घनिकं मुत्ताहारं मुञ्चिन्वा, तस्सा
पेसेत्वा, अत्तनो भवनं पविसित्वा, सिरिसयने निसिन्नो निदावसेन नाटकानं विप्पकारं
दिस्वा, निव्विन्नहृदयो छन्नं उट्ठपित्वा, कन्थकं आहरापेत्वा, कन्थकं आरुह्य,
छन्नसहायो दससहस्सिलोकधातूहि देवताहि कतपरिवारो महाभिनिक्खमनं निक्ख-
मित्वा, तेनेव रत्तावसेसेन तीणि महारज्जानि अतिककम्म अनोमानदीतीरे पञ्च-
जित्वा, अनुक्कमेन राजगहं गत्वा, तत्थ पिण्डाय चरित्वा, पण्डवपञ्चतपम्भारे निसिन्नो
मगधराजेन रुज्जेन निमन्तिममानो तं पटिक्खित्वा, सब्बज्जुतं पत्वा तस्स विजितं
आगमन्तथाय तेन गहितपटिज्जो, आळारं च उह्कं च उपसंकमत्वा, तेसं सन्तिके
अधिगतविसेसेन अपरितुट्ठो छव्वस्सानि महापधानं पदहित्वा, विसाखपुण्णमदिवसे
पातो व सेनानिगमे सुजाताय दिन्नं पायासं परिमुञ्जित्वा, नेरञ्जराय नदिया सुवण्ण-
पातं पवाहेत्वा, नेरञ्जराय तीरे महावनसण्डे नानासमापत्तीहि दिवसमागं वीतिनामेत्वा,
सायण्हसमये सोत्थियेन दिन्नं अट्ठ तिणमुट्ठिं गहेत्वा, काळेन नागराजेन अभित्थुत-
गुणो बोधिमण्डं आरुह्य तिणानि सन्थरित्वा, 'न ताविमं पल्लं कमिन्दिस्सामि याव
मे न अनुपादाय आसवेहि चित्तं विमुच्चिस्सती' ति पटिज्जं कत्वा, पाचीनदिसा-
भिमुखो निसीदित्वा, सुरिये अनत्थमिते' येव भारबलं विधमित्वा, पटमयामे
पुब्बेनिवासजाणं, मज्झिमयामे जुत्तपपातजाणं पत्वा, पच्छिमयामावसाने दसबल-
चतुवेसारज्जादिसव्ववु- [35]-द्वगुणपटिमण्डितं सब्बज्जुतज्जाणं पटिविज्जन्तो येव
इमं अभिधम्मनयसमुद्दं अधिगच्छि । एवमस्स अधिगमनिर्दानं वेदितव्वं ।

(८८) एवं अधिगताभिधम्मो एकपल्लंकेन निसिन्नसत्ताहं अनिमिससत्ताहं

१ सी०, M. PTS— 'मदस्स. २. All authorities except PTS
read so; PTS— इदं. ३ निदा० §९५. ४ M.— आळारकालाम. ५ सी०
M., PTS— सेनानो. ६ सि० inserts hereafter. बोधिपल्लंके. ७ सि०—
मो— अनत्थं गमित्ते. ८ See §77 above.

चंकमनसत्ताहं अतिकमत्वा, चतुर्थे सत्ताहे सयंभुजाणाधिगमेन अधिगतं अभि-
धम्मं विचिन्तिवा अपरानि पि अजपाल-मुचलिन्द-राजायतनेषु तीणि सत्ताहानि
वीतिनामेत्वा, अट्ठमे सत्ताहे अजपालनिग्रोधक्खमूले निसिन्नो धम्मगंभीरतापच-
वेक्खणेन अप्पोस्सुक्तं आपजमानो दससहस्सी-महोब्रह्मपरिवारेन सहंपतित्रमुना
आयाचितधम्मदेसनो बुद्धचक्खुना लोकं वोलोकेत्वा, ग्रन्थुनो अज्झेसनं आदाय
'कस्स नु खो अहं पटमं धम्मं देसेय्य'ति ओलोकेन्तो आळारहृकानं कालकतमावं
जत्वा, पंचवगियानं भिक्खूनं बहूपकारतं अनुस्सरित्वा, उट्ठायासना कासिपुरं
गच्छन्तो अन्तरामग्गे उपकेन सद्धिं मन्तेत्वा, आसाळहपुण्णमदिवसे इतिपत्तेन
मिगदाये पंचवगियानं वसनट्ठानं पत्वा, अननुच्छविकेन समुदाचारेन समुदाचरन्ते
सज्जापेत्वा, धम्मचक्कं पवत्तेन्तो अज्जाकोण्डञ्जत्थेरप्पमुखा अट्ठारस ब्रह्मकोटियो
अमत्तापानं पायेसि । एवं याव धम्मचक्कपवत्तना देसनानिदानं वेदितव्वं । अयमेव
संखेपो । वित्थारो पन साट्ठकथानं अरियपरियेसन-पञ्चजासुत्तादीनं वसेन वेदितव्वो ।

(८९) एवं अधिगमनिदान-देसनानिदानसम्पन्नस्स पन'स्स अभिधम्मस्स
अपरानि पि दूरे-निदानं, अविदूरे-निदानं, सन्तिके-निदानं ति तीणि निदानानि ।
तत्थ दीपंकरपादमूलतो पट्ठाय याव तुसितपुरा दूरेनिदानं वेदितव्वं । तुसितपुरतो
पट्ठाय याव बोधिमण्डा अविदूरे-निदानं । 'एकं समयं भगवा देवेषु विहरति
तावत्तिसेषु पारिच्छत्तकमूलमिह पण्डुकम्बलसिलायं, तत्थ खो भगवा देवानं तावत्ति-
सानं अभिधम्मं कथेसी'ति इदमस्स सन्तिके-निदानं । अयं ताव निदानकथा ।

२

[मातिकाय अनुपुब्बपदवण्णना]

[तिकमातिका]

(१) इदानी [36]

इति मे भासमानस्स अभिधम्मकथं इमं ।

अविक्खित्ता निसामेथ दुल्लभा हि अयं कथो ति ॥

एवं पटिज्जाताय अभिधम्मकथाय कथनोकासो सम्पत्तो ।

१ विन० - १.२-४, निदा० §१३२. २ म०, सी० omit. ३ See
१.७७ above. ४ See निदा० §§२, १२७, १५८. ५ Last stanza
in the Introductory verses of this text.

(२) तत्थ यस्मा अभिधम्मो नाम धम्मसंगाणि-आदीनि सत्तप्पकरणानि; धम्म-संगाण्या पि चित्तुप्पादकण्डादीनं वसेन चत्तारि कण्डानि; चित्तुप्पादकण्डं पि मातिका-पदभाजनियवसेन दुविधं; तत्थ मातिका आदि; सा पि तिकमातिका दुक्-मातिका ति दुविधा; तत्थ तिकमातिका आदि; तिकमातिकाय पि कुसलत्तिकं आदि; कुसलत्तिके पि कुसला धम्मा ति [मा० १] इदं पदं; तस्मा

इतो पट्ठाय गंभीरं अभिधम्मकथं इमं ।

वुच्चमानं निसामेथ एकग्गा साधु साधवो ति ॥

(३) “कुसला धम्मा, अकुसला धम्मा, अब्याकता धम्मा” [मा० १] ति अयं ताव आदिपदेन लद्धनामो कुसलत्तिको नाम । “सुखाय वेदनाय सम्प-युत्ता धम्मा, दुक्खाय वेदनाय सम्पयुत्ता धम्मा, अदुक्खमसुखाय वेदनाय संपयुत्ता धम्मा” [मा० २] ति अयं सब्बपदेहि लद्धनामो वेदनातिको नाम । एवं आदि-पदवसेन वा सब्बपदवसेन वा सब्बेसं पि तिकदुकानं नाम वेदितव्यं । सब्बे चेते पञ्चदसहि परिच्छेदेहि ववत्थिता । तिकानं हि एको परिच्छेदो, दुकानं चतुद्दस ।

(४) “हेतु धम्मा, न-हेतु धम्मा” [मा० २३] ति आदयो हि छ दुका गन्थतो च अत्थतो च अञ्जमञ्जसम्बन्धेन पुष्पकणिका विय घटा विय हुत्वा ठितत्ता ‘हेतुगोच्छको’ ति वुच्चति । ततो परं “सपच्चया धम्मा अप्पच्चया धम्मा” [मा० २९] ति आदयो सत्त दुका, अञ्जमञ्जं असम्बन्धा, [३७] केवलं दुक्सामञ्जतो उच्चिन्तिवा उच्चिन्तिवा विसुं विसुं गोच्छकन्तरे ठपितत्ता अञ्जेहि च महन्तरदुकेहि [मा० ७७-९०] चूलकत्ता ‘चूलन्तरदुका’ ति वेदितव्या । ततो परं आसवदुकादीनं छन्नं दुकानं वसेन ‘आसवगोच्छको’ [मा० ३६-४१]; संयोजनदुकादीनं वसेन ‘संयोजनगोच्छको’ [मा० ४२-४७]; तथा गन्ध-ओघ-योग-नीवरण-दुकादीनं वसेन ‘गन्ध-ओघ-योग-नीवरण-गोच्छका’ [मा० ४८-७१]; परामासदुकादीनं पञ्चन्नं वसेन ‘परामास-गोच्छको’ [मा० ७२-७६] ति । सब्बे पि सत्त गोच्छका वेदितव्या ।

(५) ततो परं “सारम्मणा धम्मा” ति आदयो चतुद्दस दुका ‘महन्तरदुका’ [मा० ७७-९०] नाम । ततो उपादानदुकादयो छ दुका ‘उपादानगोच्छको’ [मा० ९१-९६] नाम । ततो किलेसदुकादयो अट्ठ दुका ‘किलेसगोच्छको’ [मा० ९७-१०४] नाम । ततो परं दस्सनेन पहातव्वदुकादयो अट्ठारस दुका अभिधम्ममातिकाय परियोसाने ठपितत्ता ‘पिट्ठिदुका’ [मा० १०५-१२२] नाम । “विज्जाभागिनो धम्मा अविज्जाभागिनो धम्मा” ति आदयो पन द्वाचत्तालीस दुका ‘सुत्तन्तिकदुका’ [मा० १२३-१६४] नाम । एवं सब्बे पेते पञ्चदसहि परिच्छेदेहि ववत्थिता ति वेदितव्या ।

(६) एवं ववत्थिता पनेते सप्पदेस-निष्पदेसवसेन द्वे वै कोट्ठासा होन्ति । एतेसु हि नव तिका एकसत्तति च दुका सप्पदेसानं रूपारूपधम्मानं परिगहितत्ता

१ म०-अपरे; सि०-परं. २ सि०-हेतुकादयो. ३ M., सी०, PTS-इ च.

सप्पदेसा नाम । अवसेसा तेरस तिका एकसत्तति च दुका निष्पदेसा नाम ।

(७) तत्थ तिकेसु ताव वेदनत्तिको वितक्कत्तिको पीतित्तिको उप्पन्नत्तिको अतीतत्तिको चत्तारो आरम्मणत्तिका ति इमे नव तिका सप्पदेसा नाम । दुकेसु हेतुगोच्छकादीनं उपादानगोच्छकपरियोसानानं नवन्नं गोच्छकानं परियोसाने तयो तयो दुका [३८], किलेसगोच्छकपरियोसाने चत्तारो दुका, “चित्तसम्पयुत्ता धम्मा, चित्तविप्पयुत्ता धम्मा” “चित्तसंसट्ठा धम्मा, चित्तविसंसट्ठा धम्मा” [मा० ८०-८१] ति द्वे महन्तरदुका, सुत्तन्तिकदुकेसु अधिवचनदुकं निरुत्तित्तिकं पञ्चत्तित्तिकं नाम-रूपदुकं ति इमे चत्तारो दुके ठपेत्ता अवसेसा अट्ठत्तिं दुका चा ति एते सप्पदेसा नाम । वुत्तावसेसा तिकदुका सब्बे पि निष्पदेसा ति वेदितव्या ।

(८) इदानि कुसला धम्मा ति [मा० १] आदीनं मातिकापदानं अयं अनु-पुब्बपदवण्णना—“कुसलं-सहो ताव आरोग्य-अनवज्ज-छेक-सुखविपाकेसु दिस्सति । अयं हि “काच्चि नु भोतो कुसलं, कच्चि भोतो अनामयं” ति आदीसु आरोग्ये दिस्सति । “कतमो पन भन्ते कायसमाचारो कुसलो ? यो खो महाराज कायसमाचारो अनवज्जो” [म० २.११५] ति च, “पुन च परं भन्ते एतदनुत्तरियं यथा भगव धम्मं देसेति कुसलेसु धम्मेसू” [Cf. दी० ३.१०२] ति च एवमादीसु अनवज्जे । “कुसलो त्वं रथस्स अङ्गपच्चङ्गानं” [Cf. म० २.९४], “कुसला नच्चगीतस्स सिक्खिता चतुरिस्थियो” [जा० ६.२५] ति आदीसु छेके । “कुसलानं भिक्खवे धम्मानं समादानहेतु” [दी० ३.५८], “कुसलस्स कम्मस्स कतत्ता उपचितत्ता” [§४३१] ति आदीसु सुखविपाके । स्वायमिध आरोग्ये पि अनवज्जे पि सुखविपाके पि वट्ठति ।

(९) ‘धम्म’-सहो पनायं परियत्ति-हेतु-गुण-निरसत्तनिजीवतादीसु दिस्सति । अयं हि “धम्मं परियापुणाति सुत्तं गेय्यं” [म० १.१३३] ति आदीसु परियत्तियं दिस्सति । “हेतुमिह जाणं धम्मपटिसंभिदा [वि० २.९३] ति आदीसु हेतुमिह ।

“न हि धम्मो अधम्मो च उभो समविपाकिनो ।

अधम्मो निरयं नेति धम्मो पापेति सुगति” [थे० ३.०४] ति ॥
आदीसु गुणे । “तस्मिं खो पन समये धम्मा होन्ति” [§१२१], “धम्मेसु धम्मानुपस्सी विहरती” [म० १.६१] ति आदीसु निरसत्तनिजीवताय । स्वायमिधा पि निरसत्तनिजीवतायमेव वट्ठति ।

(१०) [३९] वचनत्थो पनेत्थ—कुच्छिते पापके धम्मे सलयन्ति चलयन्ति

१ मा० २.६, ७, १७, १८; १३, १६, १९, २१. २ The last three *drukas* in each of the sections 1, 3-9 and 11 of दुक्मातिका (धम्म० pp. 4-12). ३ मा०-१०१-१०४. ४ मा०-१२८-१३१. ५ We fail to trace this to Jā. No. 461. ६ M.-धम्मस्स.

कम्पोन्ति विद्धसेन्तीति कुसला । कुच्छित्तेन वा आकरेण सयन्तीति कुसा । ते अकुसलसंखाते कुसे लुनन्ति छिन्दन्तीति कुसला । कुच्छित्तानं वा सानतो तनुकरणतो ओसान-करणतो^१ आणं कुसं नाम । तेन कुसेन लातव्वाति कुसला; गहेतव्वा पवत्तेतव्वाति अत्थो । यथा वा कुसा उभयभागगतं हृत्थपदेसं लुनन्ति, एवमिमे पि उपन्नानुपन्नभावेन उभयभागगतं संकिलेसपक्खं लुनन्ति । तस्मा कुसा विय लुनन्तीति पि कुसला । अत्तनो पन सभावं धारेन्तीति धम्मा । धारियन्ति वा पच्चयेहि, धारयन्ति वा यथासभावतोति धम्मा । न कुसलाति^२ अ-कुसला । मित्तपटिपक्खा अमित्ता विय, लोभादिपटिपक्खा अलोभादयो विय च, कुसलपटिपक्खाति अत्थो । न व्याकताति अव्याकता, कुसलाकुसलभावेन अकथिताति अत्थो । तेसु पन अनवजसुखविपाकलक्खणा कुसला, सावज्जदुक्खविपाकलक्खणा अकुसला, अविपाकलक्खणा अव्याकता ।

(११) 'किं पनेतानि 'कुसला'ति वा 'धम्मा'ति वा आदीनि एकत्थानि उदाहु नानत्थानि ?' 'किञ्चित्थ ? यदि ताव एकत्थानि 'कुसला धम्मा'ति इदं 'कुसला कुसला'ति वुत्तसदिसं होति । अथ नानत्थानि तिकदुकानं छक्कचतुक्कभावो आपज्जति पदानं च असम्बन्धो । यथा हि 'कुसला' 'रूपं' 'चक्खुमा'ति वुत्ते अत्थवसेन अञ्जमञ्जं अनोलोकेन्तानं पदानं न कोचि सम्बन्धो, एवमिधा पि पदानं असम्बन्धो आपज्जति । पुब्बापरसम्बन्धरहितानि च पदानि निष्पयोजनानि नाम होन्ति । या पि चेसा परतो 'कतमे धम्मा कुसला'ति [११] पुच्छा, ताय पि सद्धिं विरोधो आपज्जति । नेव हि धम्मा कुसला; अथ च पनिदं वुच्चति—कतमे धम्मा कुसला'ति ।

(१२) अपरो नयो—'यदि एतानि एकत्थानि, तिण्णं 'धम्मानं' एकत्ता कुसलादीनं पि एकत्तं आपज्जति । कुसलादिपदानं हि तिण्णं 'धम्मानं' धम्मभावेन एकत्तं । तस्मा धम्मत्तयेन सद्धिं अत्थतो निन्नानत्थानं कुसलादीनं पि एकत्तं आपज्जति । यदेव कुसलं, तं अकुसलं, तं अव्याकतं'ति । 'अथा पि तिण्णं धम्मानं एकत्तं न सम्पटिच्छथ, अञ्जो च कुसलपरो धम्मो, [४०] अञ्जो च अकुसलपरो धम्मो, अञ्जो च अव्याकतपरो धम्मो ति वदथ, एवं सन्ते धम्मो नाम भावो, भावतो च अञ्जो अभावो ति कुसलपरा भावसंखाता धम्मा अञ्जो अकुसलपरो धम्मो अभावो सिया, तथा अव्याकतपरो । तेहि च अञ्जो कुसलपरो पि । एवं अभावत्तं आपन्नेहि धम्मेहि अनञ्जे कुसलादयो पि अभावा येव सियु'ति ।

(१३) सव्वमेतं अकारणं । कस्मा ? यथानुमतिवोहारसिद्धितो ति । वोहारो

१ सि०, M omit. २ Cf. धम्म० ३११. ३ सि०— धरियन्ति. ४ All authorities but सि० omit. ५ मूलटीका— धम्मसद्धत्थानं धम्मभावेन एकत्ता. ६ सि०— अञ्जे.

हि यथा यथा अत्थेसु अनुमतो संपटिच्छित्तो तथा तथेव सिद्धो । न चायं "कुसला धम्मा" ति आदीसु कुसलपुब्बो धम्माभिलापो धम्मपरो च कुसलाभिलापो, यथा 'कुसला कुसला' एवं, अत्तनो अत्थविससामावेन पण्डितेहि सम्पटिच्छित्तो; न च 'कुसला'-'रूपं'-'चक्खुमा'-सद्दा विय अञ्जमञ्जं अनोलोकितात्थभावेन । 'कुसल'-सद्दो पनेत्थ अनवजसुखविपाकसंखातस्स अत्थस्स जोतनभावेन संपटिच्छित्तो, 'अकुसल'-सद्दो सावज्जदुक्खविपाकसंखातस्स अत्थस्स अनवजसुखविपाकसंखातस्स अत्थस्स जोतनभावेन संपटिच्छित्तो, 'धम्म'-सद्दो सभावधारणादि-अत्थजोतकत्तेन । सो एतेसं अञ्जतरान्तरे वुच्चमानो अत्तनो अत्थसामञ्जं दीपेति । सव्वे व हि एते सभावधारणादिना लक्खणेन धम्मा । 'कुसला'दि-सद्दा चापि धम्मसद्धस्स पुरतो वुच्चमाना अत्तनो अत्थविससें तस्स दीपेन्ति । धम्मो हि कुसलो वा होति अकुसलो वा अव्याकतो वा । एवमेते विसुं विसुं वुच्चमाना अत्तनो अत्तनो अत्थमत्तदीपकत्तेन संपटिच्छित्ता । धम्मसद्देन सह वुच्चमाना अत्तनो अत्थसामञ्ज-अत्थविससेदीपकत्तेन लोके पण्डितेहि संपटिच्छिता । तस्मा यदेतमेत्थ एकत्थनानत्थतं विकप्पेत्वा दोसारोपणकारणं वुत्तं सव्वमेतं अकारणं ।

(१४) अयं ताव कुसलत्तिकस्स अनुपुब्बपदवण्णना । इमिना व नयेन सेसत्तिकदुकानं पि वेदितव्वा । इतो परं विसेसमत्तमेव वक्खाम ।

(१५) सुखाय वेदनाया [मा० २] ति आदीसु 'सुख'-सद्दो ताव सुख-वेदना-सुखमूल-सुखारम्भण-सुखहेतु-सुखपचयद्वान-अव्यापज्ज-निब्बानादीसु दिस्सति । अयं हि "सुखस्स च पहाना" [दी० १.७५] ति आदीसु सुखवेदनाय दिस्सति । "सुखो बुद्धानं उप्पादो" [ध० १९४], "सुखा विरागता लोके" [उ० २.१] ति आदीसु सुखमूले । [४१] "यस्मा च खो महालि रूपं सुखं सुखानुपतितं सुखावक्कन्तं" [सं० ३.६९] ति आदीसु सुखारम्भणे । "सुखस्सेतं भिक्खवे अधिवचनं यदिदं पुज्जानी" [अं० ४.८८-८९] ति आदीसु सुखहेतुभि । "यावच्चिदं भिक्खवे न सुकरं अक्खानेन पापुणितुं याव सुखा सग्गा" [Cf. म० ३.१७२], "न ते सुखं पजानन्ति ये न पस्सन्ति नन्दनं" [सं० १.५, २००] ति आदीसु सुखपचयद्वाने । "दिट्ठधम्मसुखविहारा एते धम्मा" [Cf. म० १.४०-४१] ति आदीसु अव्यापज्जे । "निब्बाणं परमं सुखं" [ध० २०३, २०४] ति निब्बाणे । इध पनायं सुखवेदनायमेव दट्ठव्वो ।

(१६) 'वेदना'-सद्दो "विदिता मे वेदना उप्पज्जन्ती" [] ति आदीसु वेद-यितस्मिं येव वट्ठति । 'दुक्ख'-सद्दो दुक्खवेदना-दुक्खवत्थु-दुक्खारम्भण-दुक्खपचय-दुक्खपचयद्वानादीसु दिस्सति । अयं हि "दुक्खस्स च पहाना" [दी० १.७५]

१- १ सि०, M., PTS omit. २ सी०, म०, PTS.— नयो वेदितव्वो. ३ सि०, सी०, M.— अव्यापज्ज.

ति आदीसु दुक्खवेदनायं दिस्सति । “जाति पि दुक्खा” [विन० १.१०] ति आदीसु दुक्खवत्थुस्मि । “यस्मा च खो महालि रूपं दुक्खं दुक्खानुपतिं दुक्खावक्कन्त” [सं. ३.७०] ति आदीसु दुक्खारम्भणे । “दुक्खो पापस्स उच्चयो” [ध० १.१७] ति आदीसु दुक्खपच्चये । “यावच्चिदं भिक्खवे न सुकरं अक्खानेन पापुणितुं याव दुक्खा निरया” [म० ३.१६७] ति आदीसु दुक्खपच्चयद्वाने । इध पनायं दुक्खवेदनायमेव दट्ठब्बो ।

(१७) वचनत्थो पनेत्थ—सुखयती ति सुखा । दुक्खयती ति दुक्खा । न दुक्खा न सुखा ति अदुक्खमसुखा । ‘म’-कारो पदसन्धिबन्धेन वुत्तो । सञ्चा पि आरम्भणस्स रसं वेदयन्ति अनुभवन्ती ति वेदना । तामु इट्ठानुभवनलक्खणा सुखा, अनिट्ठानुभवनलक्खणा दुक्खा, उभयविपरीतानुभवनलक्खणा अदुक्खमसुखा ।

(१८) यो पनायं तीसु पदेसु ‘संपयुत्त’-सद्दो, तस्स त्थो—समं पकारेहि युत्ता ति संपयुत्ता । कतरेहि पकारेही ति ? एकुप्पादादीहि । [४२] “नत्थि केचि धम्मा केहिचि धम्मेहि सम्पयुत्ता ति ? आमन्ता” [क० २.३३७] ति हि इमस्स पञ्चस्स पटिक्खेपे “ननु अत्थि केचि धम्मा केहिचि धम्मेहि सहगता सहजाता संसट्ठा एकुप्पादा एकनिरोधा एकवत्थुका एकारम्भणा” ति [क० २.३३७] एवं एकुप्पादादीनं वसेन संपयोगत्थो वुत्तो । इति इमेहि एकुप्पादादीहि समं पकारेहि युत्ता ति सम्पयुत्ता ।

(१९) विपाकत्तिके [मा० ३] अञ्जमञ्जं विसिट्ठानं कुसलकुसलानं पाका ति विपाका । विपाकभावमापन्नानं अरूपधम्मानमेतं अधिवचनं । **विपाक-धम्मधम्मा** ति विपाकसभावधम्मा^१ । यथा जातिजरासभावा जातिजरापकतिका सत्ता जातिधम्मा जराधम्मा ति वुच्चन्ति एवं विपाकजनकट्टेन विपाकसभावा विपाकपकतिका धम्मा ति अत्थो । ततियपदं उभयसभावपटिक्खेपवसेन वुत्तं ।

(२०) उपादिबुपादानियत्तिके [मा० ४] आरम्भणकरणवसेन तण्हादिट्ठीहि उपेतेन कम्मुना आदिन्ना, फलभावेन गहिता ति **उपादिन्ना** । आरम्भणभावं उपगन्त्वा उपादानसम्बन्धेन उपादानानं हिता ति उपादानिया । उपादानस्स आरम्भणपच्चयभूतानं एतं अधिवचनं । उपादिन्ना च ते उपादानिया चा ति उपादि-बुपादानिया; सासवकम्मनिब्वत्तानं रूपारूपधम्मानमेतं अधिवचनं । इति इमिना नयेन सेसपदद्वये पटिसेधसहितो अत्थो वेदितव्वो ।

(२१) संकिलिडुसंकिलेसिकत्तिके [मा० ५] संकिलेसेती ति संकिलेसो, विवा-धेति, उपतापेती ति अत्थो । संकिलेसेन समन्नागता **संकिलिडु** । अत्तानं आरम्भणं कत्वा पवत्तनेन संकिलेसं अरहन्ति, संकिलेसे वा नियुत्ता, तस्स आरम्भणभावं अन-

तिककमनतो ति संकिलेसिका । संकिलेसस्स आरम्भणपच्चयभूतानं एतं अधिवचनं । संकिलिडु च ते संकिलेसिका चा ति **संकिलिडु-संकिलेसिका** । सेसपदद्वयं पुरि-मत्तिके वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ।

(२२) [४३] वितक्कत्तिके [मा० ६] संपयोगवसेन वत्तमानेन सहवितक्केन सवितक्का । सहविचारेण सविचारा । सवितक्का च ते सविचारा चा ति **सवि-तक्क-सविचारा** । उभयरहिता **अवितक्क-अविचारा** । वितक्कविचारेसु विचारो व मत्ता, पमाणं, एतेसं ति विचारमत्ता । विचारतो उत्तरिं वितक्केन सद्धिं संपयोगं न गच्छती ति अत्थो । अवितक्का च ते विचारमत्ता चा ति **अवितक्क-विचार-मत्ता** ।

(२३) पीतित्तिके [मा० ७] पीतिया सह एकुप्पादादिभावं गता ति **पीति-सहगता**, पीतिसम्पयुत्ता ति अत्थो । सेसपदद्वये पि एसेव नयो । **उपेक्खा** ति चेत्थ अदुक्खमसुखा वेदना वुत्ता । सा हि सुखदुक्खाकारप्पवत्ति उपेक्खति, मज्झत्ता-कारसण्ठितत्ता तेनाकोरन नप्यवत्तती ति उपेक्खा । इति वेदनातिकतो पदद्वयमेव गहेत्वा निष्पीतिकस्स सुखस्स सप्पीतिकसुखतो विसेसदस्सनवसेन अयं तिको वुत्तो ।

(२४) दस्सनत्तिके [मा० ८] **दस्सनेना** ति सोतापत्तिमग्गेन । सो हि पठमं निब्वानं दस्सनतो दस्सनं ति वुत्तो । गोत्रभू पन किञ्चा पि पठमत्तरं पस्सति, यथा पन रञ्जो सन्तिकं केनचिदेव करणीयेन आगतो पुरिसो दूरतो व रथिकाय चरन्तं हत्थिक्खन्धगतं राजानं दिस्वा पि ‘दिट्ठो ते राजा’ ति पुट्ठो दिस्वा पि कत्तब्ब-किच्चस्स अकत्तत्ता ‘न पस्सामी’ ति आह, एवमेव निब्वानं दिस्वा पि कत्तब्बस्स किलेसपहानस्साभावा न दस्सनं ति वुच्चति । तं हि जाणं मग्गस्स आवज्जनद्वाने तिट्ठति । **भावनाया** ति सेसमग्गत्तयेन । सेसमग्गत्तयं हि पठममग्गेन दिट्ठस्मिं येव धम्मे भावनावसेन उपपज्जति, अदिट्ठपुब्बं किञ्चि न पस्सति, तस्मा भावना ति वुच्चति । ततियपदं उभयपटिक्खेपवसेन वुत्तं ।

(२५) तदनन्तरत्तिके [मा० ९] दस्सनेन पहातव्वो हेतु एतेसं ति **दस्सनेन-पहातव्व-हेतुका** । दुतियपदे पि एसेव नयो । ततियपदे नेव-दस्सनेन-न-भावनाय-पहातव्वो हेतु एतेसं ति एवमत्थं अ-गहेत्वा नेव दस्सनेन न भावनाय पहातव्वो हेतु एतेसं अत्थी ति एवमत्थो [४४] गहेत्तव्वो । इतरथा हि अहेतुकानं अग्गहणं भवेत्तु; हेतु येव तेसं नत्थि यो दस्सनभावनाहि पहातव्वो सिया । सहेतुकेसु पि हेतुवज्जानं पहातं आपज्जति, न-हेतूनं; हेतु येव हि एतेसं ‘नेव दस्सनेन न भावनाय पहा-

१ सी०, म०- उपचयो. २ सी०, M.- वेदियन्ति. ३ सि०- विपाकधम्मानं धम्मा विपाकजनका धम्मा. ४ सि०, M.- जनकत्तेन.

१ सी०, म० omit न. २ सि०-च. ३ सि० inserts hereafter च.

४ See मूलटीका, ५ M.-गहनं.

तव्वो'ति वुत्तो, न ते धम्मा । उभयं पि चेत्तं न अधिप्पेतं । तस्मा नेव दस्स-
नेन न भावनाय पहातव्वो हेतु एतेसं अत्थी ति नेव दस्ससेन न भावनाय
पहातव्वहेतुका ति अयमत्थो गहेतव्वो ।

(२६) आचयगामित्तिके [मा० १०] कम्मकिलेसेहि आचीयती ति आचयो ।
पटिसंघि-चुति-गतिप्पवत्तानं एतं नामं । तस्स कारणं हुत्वा निष्कादनकभावेन तं
आचयं गच्छन्ति, यस्स वा पवत्तन्ति तं पुग्गलं यथावुत्तमेव आचये गमेन्ती ति पि
आचयगामिनो; सासवकुसलाकुसलानं एतं अधिवचनं । ततो एव आचयसंखाता
चया अपेतत्ता, निब्बानं अपेतं चया ति अप-चयो । तं आरम्मणं कत्वा पवत्तन्तो
अपचयं गच्छन्ती ति अपचयगामिनो; अरियमग्गानमेतं अधिवचनं । अपि च
पाकारं इट्ठकवट्ठकी विय पवत्तं आचिनन्ता गच्छन्ती ति आचयगामिनो । तेन
चित्तं चित्तं इट्ठकं विद्धंसयमानो पुरिसो विय तदेव पवत्तं अपचिनन्ता गच्छन्ती ति
अपचयगामिनो । ततियपदं उभयपटिक्लेपेन वुत्तं ।

(२७) सेक्खत्तिके [मा० ११] । तीसु सिक्खासु जाता ति सेक्खा । सत्तत्रं
सेक्खानं एते ति पि सेक्खा । अपरियोसितसिक्खत्ता सयमेव सिक्खन्ती ति पि
सेक्खा । उपरि-सिक्खितव्वाभावतो न सेक्खा ति असेक्खा । वुट्ठिप्पत्ता वा सेक्खा ति
पि असेक्खा । अरहत्तकलधम्मानं एतं अधिवचनं । ततियपदं उभयपटिक्लेपेन वुत्तं ।

(२८) परित्तत्तिके [मा० १२] समन्ततो खण्डितत्ता अप्पमत्तकं परित्तं ति
वुत्तन्ति; 'परित्तं गोमयपिण्डं'ति आदीसु विय । इमे पि अप्पानुभावताय परित्ता
विया ति परित्ता; कामावचरधम्मानमेतं अधिवचनं । किलेसविकखंभनसमत्थताय
विपुलकलताय दीघसंतानताय च महन्तभावं गता, महन्तेहि वा उलारच्छन्दविरिय-
चित्तपञ्चेहि गता पटिपन्ना ति पि महग्गता । [४५] पमाणकरा धम्मा रागादयो पमाणं
नाम । आरम्मणतो वा संपयोगतो वा नत्थि एतेसं पमाणं, पमाणस्स च पटिपक्खा
ति अप्पमाणा ।

(२९) परित्तारम्मणत्तिके [मा० १३] परित्तं आरम्मणं एतेसं ति परित्ता-
रम्मणा । सेसपदद्वये पि एसेव नयो ।

(३०) हीनत्तिके [मा० १४] हीना ति लामका अकुसला धम्मा । हीनपणी-
तानं मज्झे भवा ति मज्झिमा । अवसेसा तेभूमका धम्मा उत्तमद्वेन अनप्पकद्वेन
च पणीता; लोकुत्तरा धम्मा ।

(३१) मिच्छत्तिके [मा० १५] 'हितसुखावहा मे भविस्सन्ती'ति एवं
आसंसिता पि तथा अभावतो, 'अमुमादीसु येव सुभं'ति आदिविपरीतपवत्तितो च
मिच्छासमावा ति मिच्छत्ता; विपाकदाने सति खन्धभेदानन्तरमेव विपाकदानतो

१ अहेतुकानं अगगहणं, हेतुवज्जान पद्धान च (अ० यो०) २ सि०-अतिप्पकत्थेन.

नियता; मिच्छत्ता च ते नियता चा ति मिच्छत्तनियता । वुत्तविपरीतेन अत्थेन
सम्मा-समावा ति सम्मत्ता; सम्मत्ता च ते नियता च अनन्तरमेव फलदानेना ति
सम्मत्तनियता । उभयथा पि न नियता ति अनियता ।

(३२) मग्गारम्मणत्तिके [मा० १६] निब्बानं मग्गति, गवेसति, किलेसे
वा मारेन्तो गच्छती ति मग्गो । मग्गो आरम्मणं एतेसं ति मग्गारम्मणा ।
अट्ठंगिको पि मग्गो पच्चयद्वेन एतेसं हेतू ति मग्गहेतुका । मग्गसंपयुत्ता वा हेतू
मग्गो वा हेतू ति मग्गहेतू । ते एतेसं हेतू ति मग्गहेतुका । सम्मादिट्ठि सयं मग्गो
चेव हेतु च । इति मग्गो हेतु एतेसं ति पि मग्गहेतुका । अभिभविता पवत्तनद्वेन
मग्गो अधिपति एतेसं ति मग्गाधिपतिनो ।

(३३) उप्पन्नत्तिके [मा० १७] उप्पादतो पट्टाय याव मज्जा उद्धं पन्ना
गता पवत्ता ति उप्पन्ना । न उप्पन्ना ति अनुप्पन्ना । परिनिद्धितकारणेकदेसत्ता
अवस्सं उप्पजिस्सन्ती ति उप्पादिनो ।

(३४) अतीतत्तिके [मा० १८] अत्तनो सभाव उप्पादादिलक्खणं वा
पत्वा अतिककन्ता ति अतीता । तदुभयं पि न आगता ति अनागता । तं तं
कारणं पटिच उप्पन्ना ति पच्चुप्पन्ना ।

(३५) अनन्तरत्तिके [मा० १९] अतीतं आरम्मणं एतेसं ति अतीतारम्मणा ।
सेसपदद्वये पि एसेव नयो ।

(३६) [४६] अज्झत्तिके [मा० २०] 'एवं पवत्तमाना मयं अत्ता' ति गहणं,
'गमिस्सामा' ति इमिना विय अधिप्पायेन अत्तानं अधिकारं कत्वा पवत्ता ति अज्झत्ता ।
'अज्झत्त'-सहो पनायं गोचर'ज्झत्ते नियक'ज्झत्ते अज्झत्त'ज्झत्ते विसय'ज्झत्ते ति
चतसु अत्थेसु दिस्सति । "तेन आनन्द भिक्खुना तस्मिं येव पुरिमस्मिं समाधि-
निमित्ते अज्झत्तमेव चित्तं सण्ठपेतव्वं" [म० ३.११२], "अज्झत्तरतो समाहितो"
[दी० २.१०७] ति आदीसु हि अयं गोचर'ज्झत्ते दिस्सति । "अज्झत्तं संपसादनं
[दी० १.७४]", "अज्झत्तं वा धम्मेषु धम्मानुपस्सी विहरती" [दी० २.३०१] ति
आदीसु नियक'ज्झत्ते । "छ अज्झत्तिकानि आयतनानी" [पटि० १.१२२] ति
आदीसु अज्झत्त'ज्झत्ते । "अयं खो पन आनन्द विहारो तथागतेन अभिसम्बुद्धो
यदिदं सब्बनिमित्तानं अमनसिकारा अज्झत्तं सुज्जत्तं उपसम्पज्ज विहरती" ति
[म० ३.१११] आदीसु विसय'ज्झत्ते; इस्सरियद्वाने ति अत्थो । फलसमापत्ति
हि बुद्धानं इस्सरियद्वानं नाम । इध पन नियक'ज्झत्ते अधिप्पेतो । तस्मा अत्तनो
सन्ताने पवत्ता पाटिपुग्गालिका धम्मा अज्झत्ता ति वेदितव्वा । ततो बहिमूता पन
इन्द्रियवद्धा वा अनिन्द्रियवद्धा वा बहिद्धा नाम । ततियपदं तदुभयवसेन वुत्तं ।

(३७) अनन्तरत्तिके [मा० २१] पन ते येव तिप्पकारे पि धम्मे आरम्मणं
कत्वा पवत्तनवसेन वुत्तो ।

(३८) सनिदस्सनत्तिके [मा० २२] दट्ठव्वभावसंखातेन सह निदस्सनेना ति सनिदस्सना । पटिहननभावसंखातेन सह पटिधेना ति सप्पटिघा । सनिदस्सना च ते सप्पटिघा चा ति सनिदस्सन-सप्पटिघा । नत्थि एतेसं दट्ठव्वभावसंखातं निदस्सनं ति अनिदस्सना । अनिदस्सना च ते वुत्तनयेनेव सप्पटिघा चा ति अनिदस्सन-सप्पटिघा । ततियपदं उभयपटिक्खेपेन वुत्तं ।

अयं ताव तिकमातिकाय अनुपुब्बपदवण्णना ।

[दुकमातिका]

(३९) दुकमातिकाय पन तिकेसु अनागतपदवण्णनं येव करिस्साम । हेतु-गोच्छके [मा० २३-३८] ताव हेतू धम्मा ति मूलद्वेन हेतुसंखाता धम्मा । हेतुधम्मा ति पि पाठो । [४७] न-हेतू ति तेसं येव पटिक्खेपवचनं । संपयोगतो पवत्तेन सह हेतुना ति सहेतुका । तथेव पवत्तो नत्थि एतेसं हेतू ति अहेतुका । एकुप्पादादिताय हेतुना संपयुत्ता ति हेतुसंपयुत्ता । हेतुना विप्पयुत्ता ति हेतुविप्पयुत्ता । इमेसं द्वित्रं पि दुकानं किञ्चा पि अत्थतो नानत्तं नत्थि, देसना-विलासेन पन तथा-वुज्झन्तानं वा पुग्गलानं अज्झासयवसेन वुत्ता ।

(४०) ततो परं पठमदुकं दुतियततिथेहि सद्धिं योजेत्वा तेसं 'हेतू न-हेतू' ति [मा० २३] आदीनं पदानं वसेन यथासंभवतो अपरे पि तयो दुका वुत्ता । तत्थ यथेव 'हेतू चेव धम्मा सहेतुका चा' ति एतं संभवति, तथा 'हेतू चेव धम्मा अहेतुका चा' ति इदं पि । यथा च 'सहेतुका चेव धम्मा न च हेतू' ति एतं संभवति, तथा 'अहेतुका चेव धम्मा न च हेतू' ति इदं पि । हेतुसंपयुत्तदुकेन सद्धिं योजनाय पि एसेव नयो ।

(४१) तत्र यदेतं 'न-हेतू धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पी' ति सिद्धे, 'न-हेतू खो पन धम्मा' [मा० २८] ति अतिरिक्तं 'खो पना' ति पदं वुत्तं, तस्स वसेन अयं अतिरिक्तथो संगहितो ति वेदितव्वो—कथं ? न केवलं 'न-हेतू धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पि' इचेव, अथ खो अज्जे पि अज्जथा पी ति । इदं वुत्तं होति—यथेव हि 'न-हेतू धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पि', एवं 'हेतू धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पि' । यथा च 'न-हेतू धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पि', एवं 'न-हेतू धम्मा हेतु-सम्पयुत्ता पि हेतुविप्पयुत्ता पी' ति अतिरिक्तथो ।

(४२) ब्रूळत्तरदुके [मा० २९-३५] अत्तनो निष्फादकेन सह पच्चयेना ति सप्पच्चया । नत्थि एतेसं उप्पादे वा टितियं वा पच्चयो ति अप्पच्चया । पच्चयेहि समागन्त्वा कता ति संखता । न संखता ति असंखता । अविनिम्भोगवसेन रूपं एतेसं अत्थी ति रूपिनो । तथाविधं नत्थि एतेसं रूपं ति अरूपिनो । रूपन-

लक्खणं वा रूपं; तं एतेसं अत्थी ति रूपिनो । न रूपिनो अरूपिनो । लोकिया धम्मा ति लोको वुच्चति लुज्जन-पलुज्जनद्वेन वट्ठं; तस्मिं परियापन्नभावेन लोके नियुत्ता ति लोकिया । [४८] ततो उत्तिण्णा ति उत्तरा; लोके अपरियापन्नभावेन लोकतो उत्तरा ति लोकुत्तरा । केनचि विज्जेय्या ति चक्खुविज्जाणादीसु केनाचि एकेन चक्खुविज्जाणेन वा सोतविज्जाणेन वा विजानितव्वा । केनचि न विज्जेय्या ति तेनेव चक्खुविज्जाणेन वा सोतविज्जाणेन वा न विजानितव्वा । एवं सन्ते द्वित्रं पि पदानं अत्थनानत्ततो दुको होति ।

(४३) आसवगोच्छके [मा० ३६-४१] आसवन्ती ति आसवा । चक्खुतो पि ... पे० ... मनतो पि सन्दन्ति पवत्तन्ती ति वुत्तं होति । धम्मतो याव गोत्रमुं, ओकासतो याव भवगं सवन्ती ति वा आसवा । एते धम्मे एतं च ओकासं अन्तो करित्वा पवत्तन्ती ति अत्थो । अन्तोकरणत्थो हि अयं 'आ'-कारो । चिर-पारिवासि-यद्वेन मदिरादयो आसवा विद्या ति पि आसवा । लोकस्मिं हि चिर-पारिवासिका मदिरादयो आसवा ति वुच्चन्ति । यदि च चिर-पारिवासियद्वेन आसवा, एते येव भवितुमरहन्ति । वुत्तं हेतं—“पुरिमा भिक्खवे कोटि न पज्जायति अविज्जाय, इतो पुब्बे अविज्जा नाहोसी” [अ० ५.११३] ति आदि । आयतं वा संसारदुक्खं सवन्ति पसवन्ती ति पि आसवा । ततो अज्जे नो-आसवा नाम । अत्तानं आरम्भणं कत्वा पवत्तेहि सह आसवेही ति सासवा । एवं पवत्तमाना नत्थि एतेसं आसवा ति अनासवा । सेसं हेतुगोच्छके वुत्तनयेनेव वेदितव्वं । अयं पन विसो—यथा तत्थ 'न हेतू खो पन धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पी' [मा० २८] ति अयं ओसान-दुके पठमदुक्कस्स दुतियपदं आदिमिह ठपेत्वा वुत्तो, एवं इध 'नो-आसवा खो पन धम्मा सासवा पि अनासवा पी' ति न वुत्तो । किञ्चा पि न वुत्तो, अथ खो अयं च अज्जो च भेदो तत्थ वुत्तनयेनेव वेदितव्वो ।

(४४) संयोजनगोच्छके [मा० ४२-४७] यस्स संविज्जन्ति तं पुग्गलं वट्ठस्मिं संयोजेन्ति, बन्धेन्ती ति संयोजना । ततो अज्जे नो-संयोजना नाम । आरम्भण-भावं उपगन्त्वा संयोजनसम्बन्धेन संयोजनानं हिता ति संयोजनिया । संयोजनस्स आरम्भण-पच्चयभूतानं एतं अधिवचनं । न [४९] संयोजनिया असंयोजनिया । सेसं हेतुगोच्छके वुत्तनयेनेव योजेतव्वं ।

(४४ अ) गन्थगोच्छके [मा० ४८-५३] यस्स संविज्जन्ति तं दुतिपटिसं-धिवसेन वट्ठस्मिं गन्थेन्ति घटेन्ती ति गन्था । ततो अज्जे नो-गन्था । आरम्भण-करणवसेन गन्थेहि गन्थितव्वा ति गन्थनिया । सेसं हेतुगोच्छके वुत्तनयेनेव योजेतव्वं । यथा च इध, एवं इतो पेरु पि वुत्तावसेसं तत्थ तत्थ वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ।

(४५) ओघगोच्छके [मा० ५४-५९] यस्स संविज्जन्ति तं वट्ठस्मिं ओह-

नन्ति ओसीदपिन्ती ति ओघा । आरम्मणं कत्वा अतिककमनीयतो ओघेहि अति-
क्कमित्त्वा ति ओघनिया । ओघानं आरम्मणधम्मा येव वेदितव्वा ।

(४६) योगगोच्छके [मा० ६०-६५] यस्स संविजन्ति तं वट्ठस्मिं योजेन्ती
ति योगा । योगनिया ओघनिया विद्य वेदितव्वा ।

(४७) नीवरणगोच्छके [मा० ६६-७१] चित्तं नीवरन्ति परियोनन्धन्ती ति
नीवरणा । नीवरणिया संयोजनिया विद्य वेदितव्वा ।

(४८) परामासगोच्छके [मा० ७२-७६] धम्मानं यथारूपं अनिच्चादिआकारं
अतिककमित्त्वा 'निच्चं' ति आदिवसेन पवत्तमाना परतो आमसन्तीति परामासा ।
परामासेहि आरम्मणकरणवसेन परामट्ठत्ता परामट्ठा ।

(४९) महन्तरदुकेसु [मा० ७७-९०] आरम्मणं अगहेत्वा अप्पवत्तितो ति
सह आरम्मणेना ति सारम्मणा । नत्थि एतेसं आरम्मणं ति अनारम्मणा ।
चिन्तनट्ठेन चित्तं; विचित्तेन वा चित्तं । अविप्पयोगवसेन चेतसि नियुत्ता ति
चेतसिका । निरन्तरमावूपगमनताय, उपादतो याव मंगा, चित्तेन संसट्ठा ति
चित्तसंसट्ठा । एकतो वत्तमाना पि निरन्तरमावं अनुपगमनताय चित्तेन विसंसट्ठा
ति चित्तविसंसट्ठा । समुट्ठहन्ति एतेना ति समुट्ठानं । चित्तं समुट्ठानं एतेसं ति
चित्तसमुट्ठाना । सह भवन्ती ति सहभुनो । चित्तेन सहभुनो चित्तसहभुनो ।
अनुपरिवत्तन्ती ति अनुपरिवत्तिनो । किं अनुपरिवत्तन्ति ? चित्तं । चित्तस्स
अनुपरिवत्तिनो चित्तानुपरिवत्तिनो । चित्तसंसट्ठा च ते चित्तसमुट्ठाना येव चा
ति चित्तसंसट्ठसमुट्ठाना । [50] चित्तसंसट्ठा च ते चित्तसमुट्ठाना च चित्तसहभुनो
येव चा ति चित्तसंसट्ठ-समुट्ठान-सहभुनो । चित्तसंसट्ठा च ते चित्तसमुट्ठाना च
चित्तानुपरिवत्तिनो येव चा ति चित्तसंसट्ठ-समुट्ठानानुपरिवत्तिनो । सेसानि
सव्वपदानि वुत्तपदानं पटिक्खेपवसेन वेदितव्वानि । अज्झत्त'ज्झत्तत्तं सन्धाय
अज्झत्तत्तिके [मा० २०] वुत्तवसेन अज्झत्ता व अज्झत्तिका । ततो ब्रहिभूता ति
बाहिरा । उपादियन्तेव भूतानि, न भूता विद्य उपादियन्ती ति उपादा । न
उपादियन्तेवा ति नो-उपादा ।

(५०) उपादानगोच्छके [मा० ९१-९६] मुसं आदियन्ती ति उपादाना;
दल्लहाहं गण्हन्ती ति अत्थो । ततो अज्जे नो-उपादाना ।

(५१) किलेसगोच्छके [मा० ९७-१०४] संकिलिट्ठत्तिके [मा० ५] वुत्त-
नयेनेव अत्थो वेदितव्वो ।

(५२) पिट्ठिदुकेसु [मा० १०५-१२२] कामे अवचरन्ती ति कामावचरा
[मा० ११५]। रूपे अवचरन्ती ति रूपावचरा । अरूपे अवचरन्ती ति अरूपाव-

चरा । अयमेत्थ संखेपो । वित्थारो पन परतो^१ आविभाविस्सति । तेभूमकवट्टे
परियापन्ना अन्तोगधा ति परियापन्ना । तरिंम न परियापन्ना ति अपरियापन्ना ।
वट्टमूलं छिन्दन्ता निब्बाणं आरम्मणं कत्वा वट्टतो निव्यन्ती ति निव्यनिका ।
इमिना लक्खणेन न निव्यन्ती ति अनिव्यनिका । चुतिया वा अत्तनो वा पव-
त्तिया अनन्तरं फलदाने नियतत्ता नियता । तथा अनियतत्ता अनियता । अज्जे
धम्मे उत्तरन्ति पजहन्ती ति उत्तरा । अत्तानं उत्तरितुं समत्थेहि सह उत्तरेही ति
स-उत्तरा । नत्थि एतेसं उत्तरा ति अनुत्तरा । रणन्ति एतेही ति रणा; येहि
अभिभूता सत्ता नानप्पकारेण कन्दन्ति परिदेवन्ति, तेसं रागादीनं एतं अधिवचनं ।
संपयोगवसेन पहानेकट्ठतावसेन च सह रणेही ति स-रणा^२ । तेनाकारेण नत्थि
एतेसं रणा ति अ-रणा ।

(५३) सुत्तन्तिकदुकेसु [मा० १२३-१६४] संपयोगवसेन विज्जं भजन्ती
ति विज्जाभागिनो; विज्जाभागे विज्जाकोट्टासे वत्तन्ती ति पि विज्जाभागिनो । तत्थ-
विप्पस्सनाज्जाणं, मनोमयिद्धि, छ अभिज्जा ति अट्ठ विज्जा । पुरिमेन अत्थेन ताहि
सम्पयुत्तधम्मा पि विज्जाभागिनो । [51] पच्छिमेन अत्थेन तासु या काचि एका
विज्जा विज्जा । सेसा विज्जाभागिनो ति । एवं विज्जा पि विजाय सम्पयुत्तधम्मा
पि विज्जाभागिनो त्वेव वेदितव्वा । इध पन संपयुत्तधम्मा व अधिण्णेता । संपयो-
गवसेन अविज्जं भजन्ती ति अविज्जाभागिनो । अविज्जाभागे अविज्जाकोट्टासे वत्तन्ती
ति पि अविज्जाभागिनो । तत्थ दुक्खपटिच्छादकं तमो समुदयादिपटिच्छादकं ति
चतरसो अविज्जा । पुरिमनयेनेव ताहि सम्पयुत्ता धम्मा पि अविज्जाभागिनो । तासु
या काचि एका अविज्जा अविज्जा । सेसा अविज्जाभागिनो ति । एवं अविज्जा पि
अविज्जासम्पयुत्तधम्मा पि अविज्जाभागिनो त्वेव वेदितव्वा । इध पन सम्पयुत्त-
धम्मा व अधिण्णेता ।

(५४) पुन अनज्झोत्थरणभावेन^३ किलेसन्धकारं विद्धंसेतुं असमत्थताय विज्जु
उपमा एतेसं ति विज्जूपमा^४ । निस्सेसविद्धंसेनसमत्थताय वजिरं उपमा एतेसं ति
वजिरूपमा । बालेसु ठितत्ता यत्थ ठिता तदुपचारेण बाला । पण्डितेसु ठितत्ता
पण्डिता । बाल-करत्ता वा बाला, पण्डित-करत्ता वा पण्डिता । कण्हा ति काळका,
चित्तस्स अप्पभस्सरभावकरणा । सुक्का ति ओदाता, चित्तस्स पभस्सरभावकरणा ।
कण्हाभिजातिहेतुतो कण्हा; सुक्काभिजातिहेतुतो सुक्का । इध चेव संपराये च तपन्ती
ति तपनीया । न तपनीया अतपनीया । अधिवचनदुकादयो तयो [मा० १२८-

१ Cm. on §§ 1280-84, 1584-88; also see २.२५-२८.

२ पटि० १.२; अंभि० व्या० १.२२-२३; Poussin i-13-14; VIIth. 86-87

(Cm. on VII.35-36) ३ सि०-अज्झोत्थरण^०. ४ मा० १२४ and the

following. ५ Most of the authorities read so.

१३०] अथतो निन्नानाकरणा; व्यञ्जनमेवेत्थ नानं । सिरिवड्ढो धनवड्ढो को ति आदयो हि अधिवचनमत्तमेव अधिकारं कत्वा पवत्ता **अधिवचना** नाम । अधिवचनानं पथा धम्मा **अधिवचनपथा** । “अभिसंखरोन्ती ति खो भिक्खवे तस्मा संखारो” [सं० ३.८७] ति एवं निद्वारेत्वा सहेतुकं कत्वा वुच्चमाना अभिलापा **निरुत्ति** नाम । निरुत्तीनं पथा **निरुत्तिपथा** । तक्को वितक्को संकप्पो ति एवं तेन तेन पकारेन आपनतो **पञ्जत्ति** नाम । पञ्जत्तीनं पथा **पञ्जत्तिपथा** । [52] एत्थ च एकं दुक्कं वत्ता पि इतरेसं वचने पयोजनं हेतुगोच्छकै^१ वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ।

(५५) नामरूपदुके [मा० १३१] नामकरणद्वेन नमनद्वेन नामनद्वेन च नामं । रूपनद्वेन रूपं । अयमेत्थ संखेपो । विथारो पन निक्खेपकण्ठे^२ आविभविस्सति । **अविज्जा**^३ ति दुक्खादीसु अञ्जाणं । **भवतण्हा** ति भवपत्थना । **भवदिट्ठी** ति भवो वुच्चति सस्सतं; सस्सतवसेन उप्पज्जनदिट्ठि । **विभवदिट्ठी** ति विभवो वुच्चति उच्छेदो; उच्छेदवसेन उप्पज्जनदिट्ठि । सस्सतो अत्ता च लोको चा ति पवत्ता दिट्ठि **सस्सतदिट्ठि** । उच्छिज्जिस्सती ति पवत्ता दिट्ठि **उच्छेददिट्ठि** । अन्तवा ति पवत्ता **अन्तवादिट्ठि** । अनन्तवा ति पवत्ता **अनन्तवादिट्ठि** । पुब्बन्तं अनुगता दिट्ठि **पुब्बन्तानुदिट्ठि** । अपरन्तं अनुगता दिट्ठि **अपरन्तानुदिट्ठि** । **अहिरिकं** ति यं न हिरियति हिरियितव्वेनो^४ ति एवं विथारितो निलज्जता । **अनोत्तप्यं** ति यं न ओत्तपति ओत्तपितव्वेनो^५ ति एवं विथारितो अ-भायनक-आकारो । हिरियना हिरि, ओत्तपना **ओत्तप्यं** । दोवचस्सतादीसु दुक्खे वचो एतस्मिं विप्पटिकूलगाहमिह विपचनीकसति अनादरे पुग्गले ति दुब्बचो । तस्स कम्मं दोवचस्सं । तस्स भावो **दोवचस्सता** । पापा अस्सद्वादयो पुग्गला एतस्स भित्ता ति पापमित्तो; तस्स भावो **पापमित्तता** । **सोवचस्सता** च **कल्याणमित्तता** च वुत्तपटिपक्खनयेनेव वेदितव्वं ।

(५६) ‘पञ्च पि आपत्तिकखन्धा आपत्तियो, सत्ते पि आपत्तिकखन्धा आपत्तियो’ [§ १३२९] ति एवं वुत्तासु आपत्तीसु कुसलभावो **आपत्तिकुसलता** । [मा० १४१] ताहि आपत्तीहि वुट्ठाने कुसलभावो **आपत्तिवुट्ठानकुसलता** । समापत्तीसु कुसलभावो **समापत्तिकुसलता** । समापत्तीनं अप्पनापरिच्छेदपञ्चायेतं अधिवचनं । [53] समापत्तीहि वुट्ठाने कुसलभावो **समापत्तिवुट्ठानकुसलता** । अट्ठारससु धातूसु कुसलभावो **धातुकुसलता** । तासं येव धातूनं मनसिकारो कुसलभावो **मनसिकारकुसलता** । चक्खायतनादीसु कुसलभावो **आयतनकुसलता** । द्वादसङ्गे पटिचसमुप्पादे कुसलभावो **पटिचसमुप्पादकुसलता** । तस्मिं तस्मिं

ठाने कुसलभावो **ठानकुसलता** । ठानं ति कारणं वुच्चति । तस्मिं हि ठाने तदायत्तवुत्तिताय फलं तिट्ठति नाम, तस्मा ठानं ति वुत्तं । अट्ठानेसु कुसलभावो **अट्ठानकुसलता** । उज्जुनो भावो **अज्जवो** । मुदुनो भावो **मदवो** । अधिवासन-संखातो खमनभावो **खन्ति** । सुरतस्स भावो **सौरच्चं** । संमोदकमुदुभाक्खसंखातो सखिलभावो **साखल्यं** । यथा परेहि सद्धिं अत्तनो छिदं न होति एवं धम्माभिसेहि पटिसंथरणं **पटिसंथारो** । इन्द्रियसंवरभेदसंखातो मनच्छट्ठेसु इन्द्रियेसु अगुत्तद्वार-भावो **इन्द्रियेसु अगुत्तद्वारता** । पटिग्गहण-परिभोगवसेन भोजने मत्तं अजानन-भावो **भोजने अमत्तञ्जुता** । अनन्तरदुको [मा० १५०] वुत्तपटिपक्खवसेन वेदितव्वो ।

(५७) सतिविप्पवाससंखातो मुट्ठस्सतिभावो **मुट्ठस्सच्चं** [मा० १५१] । असं-पजाननभावो **असंपजज्जं** । सरती ति **सति** । संपजानाती ति **संपजज्जं** । अप्पटिसंखाने अकंपनद्वेन पटिसंखानसंखातं वलं **पटिसंखानवलं** । विरियसीसेन सत्तवोज्झङ्गे भावेन्तस्स उप्पन्नवलं **भावनावलं** । पचचनीकधम्मे समेती ति **समथो** । अनिच्चादिवसेन विविधेन आकारेन पस्सती ति **विपस्सना** । समथो व तं आकारं गहेत्वा पुन पवत्तेतव्वस्स समथस्स^१ निमित्तवसेन **समथानिमित्तं** । **पग्गाहनिमित्ते** पि एसेव नयो । [54] संपयुत्तधम्मे पग्गाहाती ति **पग्गाहो** । न विक्खिपती ति **अविक्खेपो** । सीलविनासिका असंवरसंखाता सीलस्स विपत्ति **सीलविपत्ति** । सम्मादिट्ठिविनासिका मिच्छादिट्ठिसंखाता दिट्ठिया विपत्ति **दिट्ठिविपत्ति** । सौरचमेव सीलस्स सम्पादनतो सीलस्स परिपूरणतो सीलस्स संपदा ति **सीलसम्पदा** । दिट्ठि-पारिपूरिमूतं जाणं दिट्ठिया संपदा **दिट्ठिसम्पदा** । विसुद्धिभावं संपत्ता सीलसंखाता सीलस्स विसुद्धि, **सीलविसुद्धि** । निब्बानसंखातं विसुद्धिं पापेतुं समत्था, दस्सन-संखाता, दिट्ठिया विसुद्धी ति **दिट्ठिविसुद्धि** । **दिट्ठिविसुद्धि खो पन यथा-दिट्ठिस्स च पधानं** [मा० १६०] ति कम्मस्सकतजाणादिसंखाता दिट्ठिविसुद्धि चैव यथा-दिट्ठिस्स च अनुरूपदिट्ठिस्स कल्याणदिट्ठिस्स तं-संपयुत्तमेव पधानं ।

(५८) **संवेगो** [मा० १६१] ति जाति-आदीहि पटिच उप्पन्नमयसंखातं संवेजनं । **संवेजनियट्ठानं** ति संवेगजनकं जाति-आदिकारणं । **संविग्गस्स च योनिसो पधानं** ति एवं संविग्गजातस्स उपायपधानं । **असंतुट्ठिता च कुसलेसु धम्मेसु** ति कुसलधम्मपूरणे असंतुट्ठिभावो । **अप्पटिवाविता च पधानस्मिं** ति अरहत्तं अप्पत्वा पधानस्मिं अनिवत्तनता च अनोसकनता । विजाननतो **विज्जा** । विमुचनतो **विमुत्ति** । **खये जाणं** ति किलेसक्खयकरे अरियमग्गे जाणं । **अनुप्पादे जाणं** ति पटिसन्धिबसेन अनुप्पादमूते तं-तं-मगवज्झकिलेसानं अनुप्पादपरियोसाने उप्पन्ने अरियफले जाणं ।

अयं मातिकाय अनुपुब्बपदवण्णना ।

३

[चित्तुप्पादकण्डवण्णना]

[पदभाजनियं]

[कुसला धम्मा]

(१) इदानीं यथानिखत्ताय मातिकाय संगहिते धम्मे पमेदतो दस्सेतुं कतमे धम्मा कुसला ति [§१] इदं पदभाजनियं आरब्धं । तत्थ यदेतं यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होती ति [§१]

पठमं कामावचरं कुसलं

दस्सितं, तस्स ताव निद्देसे (i) धम्म - [55]-ववत्थानवारो (ii) संगहवारो (iii) सुञ्जतवारो ति तयो महावारा होन्ति । तेसु

(i) धम्मववत्थानवारो

उद्देस-निद्देसवसेन द्विधा ठितो । तेसु

(a) उद्देसवारस्स

पुच्छा, समयनिद्देसो, धम्मउद्देसो, अप्पना ति चत्तारो परिच्छेदा ।

(२) तेसु 'कतमे धम्मा कुसला' ति अयं पुच्छा नाम । 'यस्मिं समये कामावचरं ... पे० ... तस्मिं समये' ति अयं समयनिद्देसो नाम । 'फस्सो होति पे० ... अविक्खेपो होती' ति अयं धम्मउद्देसो नाम । 'ये वा पन तस्मिं समये अञ्जे पि अत्थि पटिच्चसमुप्पन्ना अरूपिनो धम्मा इमे धम्मा कुसला' [§१] ति अयं अप्पना नाम ।

(३) एवं चतुहि परिच्छेदेहि ठितस्स उद्देसवारस्स ख्यायं पठमो पुच्छा-परिच्छेदो, तत्थ 'कतमे धम्मा कुसला' ति अयं कथेतुकम्यता-पुच्छा । पञ्चविधा हि पुच्छा—अदिट्ठजोतनापुच्छा, दिट्ठसंसन्दनापुच्छा, विमतिच्छेदनापुच्छा, अनुमति-पुच्छा, कथेतुकम्यता-पुच्छा ति । तासं इदं नानत्तं—

(४) कतमा अदिट्ठजोतना-पुच्छा ? पकतिया लक्खणं अञ्जातं होति, अदिट्ठं अतुलितं अतीरितं अविभूतं अविभावितं । तस्स जाणाय दस्सनाय तुलनाय तीरणाय विभूताय [sic] विभावनत्थाय पञ्च पुच्छति । अयं अदिट्ठजोतना पुच्छा ।

(५) कतमा दिट्ठसंसन्दना-पुच्छा ? पकतिया लक्खणं जातं होति, दिट्ठं तुलितं तीरितं विभूतं विभावितं, सो अञ्जेहि पण्डितेहि सद्धिं संसन्दनत्थाय पञ्च पुच्छति । अयं दिट्ठसंसन्दना-पुच्छा ।

† § १. २ Apparently for विभूतताय.

(६) कतमा विमतिच्छेदना पुच्छा ? पकतिया संसयपक्खन्तो होति, विमति-पक्खन्तो द्वेहकजातो—'एवं नु खो, ननु खो, किं नु खो, कथं नु खो' ति । सो विमतिच्छेदनात्थाय पञ्च पुच्छति । अयं विमतिच्छेदना पुच्छा ।

(७) कतमा अनुमति-पुच्छा ? भगवा भिक्खून् अनुमतिया पञ्च पुच्छति—“तं किं मञ्जथ भिक्खवे रूपं निचं वा अनिचं वा” [56] ति ? ‘अनिचं भन्ते’ । ‘यं पनानिचं दुक्खं वा तं सुखं वा’ ति ? ‘दुक्खं भन्ते’ । ‘यं पनानिचं दुक्खं विपरिणामधम्मं, कल्लं नु तं समनुपस्सितुं एतं मम, एसोहमस्मि, एसो मे अत्ता’ ति ? ‘नो हेतं भन्ते’ [म० १.१३८, ३.१९] ति । अयं अनुमतिपुच्छा ।

(८) कतमा कथेतुकम्यता-पुच्छा ? भगवा भिक्खून् कथेतुकम्यताय पञ्च पुच्छति । “चत्तारो मे भिक्खवे सतिपट्ठाना । कतमे चत्तारो ?” [Cf. दी० २.२९०] ति । अयं कथेतुकम्यता-पुच्छा ।

(९) तत्थ बुद्धानं पुरिमा तिरस्सो पुच्छा नत्थि । कस्मा ? बुद्धानं हि तीसु अद्वासु किञ्चि संखतं, अद्वाधिसुत्तं वा असंखतं, अदिट्ठं अजोतितं अतुलितं अतीरितं अविभूतं अविभावितं नाम नत्थि । तेन तेसं अदिट्ठजोतना पुच्छा नत्थि । यं पन भगवता अत्तनो जाणेन पटिविद्धं, तस्स अञ्जेन समणेन वा ब्राह्मणेन वा देवेन वा मारेन वा ब्रह्मना वा सद्धिं संसन्दनकिञ्चं नत्थि । तेन स्स दिट्ठसंसन्दना पुच्छा नत्थि । यस्मा पनेस अकथंकथी तिण्णविचिकिच्छो सब्बधम्मेषु विगतसंसयो, तेन स्स विमति-च्छेदना पुच्छा नत्थि । इतरा द्वे पन पुच्छा भगवतो अत्थि । तासु अयं कथेतु-कम्यतापुच्छा ति वेदितव्वा ।

(१०) तत्थ 'कतमे' ति पदेन निद्दिसितव्वधम्मे पुच्छति । 'धम्मा कुसला' ति वचनमत्तेन 'किं कता किं वा करोन्ती' ति न सक्का आतुं । 'कतमे' ति वुत्ते पन तेसं पुट्टमावो पञ्चायति । तेन वुत्तं 'कतमे ति पदेन निद्दिसितव्वधम्मे पुच्छती' ति । 'धम्मा कुसला' ति पदद्वयेन पुच्छाय पुट्टधम्मे दस्सेति । तेसं अत्थो हेट्ठा पकासितो एव ।

(११) कस्मा पनेत्थ मातिकायं विय 'कुसला धम्मा' ति अवत्वा 'धम्मा कुसला' ति पदानुक्कमो कतो ति ? पमेदतो धम्मानं देसनं दीपेत्वा पमेदवन्त-दस्सनत्थं । इमस्मिं हि अभिधम्मे धम्मा व देसेतव्वा । ते च कुसलादीहि पमेदेहि अनेकप्पमेदा । तस्मा धम्मा एव इध देसेतव्वा । नायं वोहारदेसना । ते च अनेक-प्पमेदतो देसेतव्वा, न धम्ममत्ततो । पमेदतो हि देसना धनविनिब्भोगपटिसंभिदा-जाणावहा होती ति 'कुसला धम्मा' ति एवं पमेदतो धम्मानं देसनं दीपेत्वा, इदानीं ये तेन पमेदेन देसेतव्वा धम्मा [57] ते दस्सेतुं, अयं 'कतमे धम्मा कुसला' ति पदानुक्कमो कतो ति वेदितव्वा । पमेदवन्तेसु हि दस्सितेसु पमेदो दस्सियमानो

१ See २.८-१३.

युजति सुविज्जेय्यो च होतीति ।

(१२) इदानीं यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं [११] ति । एत्थ समये निहिसि चित्तं चित्तेन समयं मुनि ।

नियमेत्वान दीपेतुं धम्मे तत्थ पमेदतो ॥

‘यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं’ ति हि निहिसन्तो भगवा समये चित्तं निहिसि । किं-कारणा ? तेन समयनियमितेन चित्तेन परियोसाने ‘तस्मिं समये’ ति एवं समयं नियमेत्वान, अथ विज्जमाने पि समयनानत्ते यस्मिं समये चित्तं होती तस्मिं येव समये फस्सो होती, वेदना होती ति एवं तस्मिं चित्तनियमिते समये एते सन्तति-समूह-किञ्चारम्मण-घनवसेन दुरनुबोधपमेदे फस्सवेदनादयो धम्मे बोधेतुं ति अत्थो ।

(१३) इदानीं ‘यस्मिं समये’ ति आदीसु अयं अनुपुत्त्वपदवण्णना । यस्मिं ति अनियमतो भुम्भनिहिसो । समये ति अनियमनिहिट्टपरिदीपनं । एत्तावता अनियमतो समयो निहिट्टो होती । तत्थ समयसहो

समवाये खणे काले समूहे हेतुदिट्ठिसु ।

पटिलामे पहाने च पटिवेधे च दिस्सति ॥ [Cf. सुमं० १.३१....]

तथा हि’स्स “अप्येव नाम स्वे पि उपसंक्रमेय्याम कालं च समयं च उपादाया” [दी० १.२०५] ति एवमादीसु समवायो अत्थो । “एको च भिक्खवे खणो च समयो च ब्रह्मचरियवासाया” [अं० ४.२२७] ति आदीसु खणो । “उण्हसमयो परिळाहसमयो” [विन० ४.११७] ति आदीसु कालो । “महासमयो पवनस्मिं” [दी० २.२५४] ति आदीसु समूहो । “समयो पि खो ते भद्दालि अप्पटि-विद्धो अहोसि-भगवा पि खो सावत्थियं विहरति, भगवा पि मं जानिस्सति ‘भद्दालि नाम भिक्खु सत्थु सासने सिक्खाय अपरिपूरकारी’ ति । अयं पि खो ते भद्दालि समयो अप्पटिविद्धो अहोसी” [म० १.४३८] ति आदीसु हेतु । “तेन खो पन समयेन उग्गाहनामो परिब्बाजको स- [58]-मणमुण्डिकापुत्तो समयप्पवादके तिन्दुकाचीरे एक-सालके मल्लिकाय आरामे पटिवसती” [म० २.२२] ति आदीसु दिट्ठि ।

“दिट्ठे व धम्मे यो अत्थो यो च’त्थो सम्पराधिको ।

अत्थाभिसमया धीरो पण्डितो ति पवुच्चती” [सं० १.८७] ति ॥

आदीसु पटिलामो । “सम्मा मानाभिसमया अन्तमकासि दुक्खस्सा” [अं० ४.८] ति आदीसु पहानं । “दुक्खस्स पीलनट्ठो संखतट्ठो संतापट्ठो विपरिणामट्ठो अभि-समयट्ठो” [पटि० २.१०७] ति आदीसु पटिवेधो ।

(१४) एवमनेकेसु समयेसु

समवायो खणो कालो समूहो हेतु येव च ।

एते पञ्च पि विज्जेय्या समया इध विज्जुना ॥

‘यस्मिं समये कामावचरं कुसलं’ ति इमस्मिं हि कुसलाधिकारे तेसु नवसु समयेसु एते समवायादयो पञ्च समया पण्डितेन वेदितव्या ।

(१५) तेसु पच्चयसामग्गी समवायो, खणो पन ।

एको च नवमो जेय्यो चक्कानि चतुरो पि वा ॥

या हि एसा साधारणफलनिष्पादकत्तेन सण्ठितानं पच्चयानं सामग्गी, सा इध समवायो ति जानितव्वा । “एको च खो भिक्खवे खणो च समयो च ब्रह्म-चरियवासाया” [अं० ४.२२७] ति एवं वुत्तो पन नवमो व एको खणो ति वेदितव्यो । यानि वा पनेतानि “चत्तारि’मानि भिक्खवे चक्कानि येहि समन्नागतानं देव-मनुस्सानं चतुचक्कं पवत्तती” [अं० २.३२] ति—एत्थ ‘पटिरूपदेसवासो, सप्पु-रिसूपनिस्सयो, अत्तसम्मापणिधि, पुब्बे च कतपुज्जता’ ति चत्तारि चक्कानि वुत्तानि, तानि वा एकज्जं कत्वा ओक्कासट्ठेन खणो ति वेदितव्वानि । तानि हि कुसलुप्प-त्तिया ओकासभूतानि ।

(१६) एवं समवायं च खणं च जत्वा इतरेसु

तं तं उपादाय पञ्चत्तो कालो वोहारमत्तको ।

पुज्जो फस्सादिधम्मानं समूहो ति विभावितो ॥

‘चित्तकालो रूपकालो’ ति आदिना नयेन धम्मे वा, ‘अतीतो अनागतो’ ति आदिना नयेन धम्मवुत्तिं वा, ‘बीजकालो अंकुरकालो’ ति आदिना नयेन धम्म-पटिपाटिं वा, ‘उप्पा- [59]-दकालो जराकालो’ ति आदिना नयेन धम्मलक्खणं वा, ‘वेदियनकालो संजाननकालो’ ति आदिना नयेन धम्मकिञ्चं वा, ‘नहानकालो पानकालो’ ति आदिना नयेन सत्तकिञ्चं वा, ‘गमनकालो ठानकालो’ ति आदिना नयेन इरियापथं वा, ‘पुव्वण्ह-सायण्ह-दिवा-रत्ती’ ति आदिना नयेन चन्दिमसुरिया-दिपरिवत्तनं वा, ‘अट्ठमासो मासो’ ति आदिना नयेन अहोरत्तादिसंखातं कालसंचयं वा ति — एवं तं तं उपादाय पञ्चत्तो कालो नाम । सो पनेस सभावतो अविज्ज-मानत्ता पञ्चत्तिमत्तको एवा ति वेदितव्वो ।

यो पनेस फस्सवेदनादीनं धम्मानं पुज्जो सो इध समूहो ति विभावितो ।

(१७) एवं काल-समूहे पि जत्वा इतरो पन

हेतू ति पच्चयो चेत्थ तस्स द्वारवसेन वा ।

अनेकभावो पि विज्जेय्यो पच्चयानं वसेन वा ॥

एत्थ पच्चयो व हेतु नाम, तस्स द्वारानं वा पच्चयानं वा वसेन अनेक-भावो वेदितव्वो । कथं ? चक्खुद्वारादीसु हि उप्पज्जमानानं चक्खुविज्जाणादीनं चक्खु-रूप-आलोक-मनसिकारादयो पच्चया, महापकरणे च “हेतुपच्चयो आर-

१. See D. iii.276. २ सं० - ० समयं. ३ See Vis. xv.39; Vim.101.

म्मणच्चयो”ति [तिकप० १] आदिना नयेन चतुर्वीसति पच्चया वुत्ता । तेषु ठपेत्वा विपाकपच्चयं च पच्छाजातपच्चयं च, सेसा कुसलधम्मानं पच्चया होन्ति येव । ते सब्बे पि इध हेतु ति अधिप्पेता । एवमस्स इमिना द्वावसेन वा पच्चयवसेन वा अनेकभावो वेदितव्वो ।

एवमेते समवायादयो पञ्च अथा इध समयसंहेन परिग्गहिता ति वेदितव्वा ।

(१८) ‘कस्मा पनेतेसु यं किञ्चि एकं अपरिग्गहेत्वा सब्बेसं परिग्गहो कतो ति’ ? ‘तेन तेन तस्स तस्स अत्थविसेसस्स दीपनतो । एतेसु हि समवायसंखातो समयो अनेकहेतुतो वुत्तिं दीपेति । तेन एककारणवादो पटिसेधितो होति । समवायो च नाम साधारणफलनिष्पादने अञ्जमञ्जापेक्खो होति । तस्मा ‘एको कत्ता नाम नत्थी’ति इमं पि अत्थं दीपेति । समावेन हि कारणे सति कारणन्तरापेक्खा अयुत्ता ति । एवं एकस्स कस्सचि कारणस्स अभावदीपनेन “सयं कतं सुखदुक्खं” ति आदि पटिसेधितं होति ।

(१९) तत्थ सिया- ‘यं वुत्तं अनेकहेतुतो वुत्तिं दीपेति ति तं न युत्त’ । [60] ‘किं-कारणा ?’ ‘असामगियं अहेतून् सामगियं पि अहेतुभावापत्तितो’ । ‘न हि एकस्मि अन्धे ददुं असक्कोन्ते अन्धसतं परसती’ति । ‘नो न युत्तं; साधारण-फलनिष्पादकत्तेन हि ठितभावो सामग्गी’; न अनेकेसं समोधानमत्तं । न च अन्धानं दस्सनं नाम साधारणफलं । ‘कस्मा ?’ ‘अन्धसते’ सति पि तस्स अभावतो । चक्खादीनं पन तं साधारणफलं, तेसं भावे भावतो । असामगियं अहेतून् पि च सामगियं हेतुभावो सिद्धो । स्वायं असामगियं फलाभावेन, सामगियं च’स्स भावेन, वेदितव्वो । चक्खादीनं हि वेकळे चक्खुविज्जाणादीनं अभावो, अवेकळे च भावो, पच्चक्खसिद्धो लोकस्सा ति । अयं ताव समवायसंखातेन समयेन अत्थो दीपितो ।

(२०) यो पनेस अट्ठहि अक्खणेहि परिवज्जितो नवमो खणो, पटिरुपदेस-वासादिको च चतुचक्रसंखातो ओकासट्ठेन खणो वुत्तो, सो मनुस्सत्त-बुदुप्पाद-सद्धम्मिद्वि-आदीनं खणसामग्गि विना नत्थि । मनुस्सत्तादीनं च काणकच्छपोपमा-दीहि दुल्लभभावो । इति खणस्स दुल्लभत्ता सुदुतरं खणायत्तं लोकुत्तरधम्मानं उपकारमूतं कुसलं दुल्लभमेव । एवमेतेसु खणसंखातो समयो कुसलुप्पत्तिया दुल्लभ-मावं दीपेति । एवं दीपेन्तेन अनेन अधिगतखणानं खणायत्तस्सेव तस्स कुसलस्स अनुद्वानेन मोघक्खणं कुरुमानानं पमादविहारो पटिसेधितो होति । अयं खणसंखा-

१ See para. 14 above. २ सि०- कारकं सति; सी०, M.- कारक

असति. ३ सि०, सी०, M.- कारकस्स. ४ सं०- २.२२. ५ विबु०-

१७.१८; बोधि० ३४७. ६ PTS- °सम्मादिट्ठि; सि०- °सद्धम्मसवनसम्मादिट्ठि.

७ Cf. म०- ३. १६९, सं०- ५.४५५, थेरी०- ५००.

तेन समयेन अत्थो दीपितो ।

(२१) यो पनेतस्स कुसलस्स चित्तस्स पवत्तिकालो नाम होति, सो अति-परितो । सा च’स्स अतिपरितता “यथा च भिक्खवे तस्स पुरिसस्स जवो, यथा च चन्दिमसुरियानं जवो, यथा च या देवता चन्दिमसुरियानं पुरतो धावन्ति तासं देवतानं जवो, ततो सीधतरं आयुसंखारा खीयन्ती” [सं० २.२६६] ति—इमस्स सुत्तस्स अट्ठकथावसेन वेदितव्वा । तत्थ हि सो रूपजीवितिन्द्रियस्स ताव परित्तको कालो वुत्तो । याव पच्चुप्पन्नं रूपं तिद्वति ताव सोलसचित्तानि उप्पज्जित्वा भिज्जन्ति । इति तेसं कालपरितताय [61] उपमा पि नत्थि । तेनेवाह- “यावच्चिदं भिक्खवे उपमा पि न सुकरा याव लहुपरिवत्तं चित्तं” [अं० १.१०] ति । एवमेतेसु कालसंखातो समयो कुसलचित्तपवत्तिकालस्स अतिपरित्तं दीपेति । एवं दीपेन्तेन चानेन अतिपरित्तकालताय, विज्जुनोभासेन मुत्तावुणनं वियं, दुप्पटिविद्धमिदं चित्तं, तस्मा एतस्स पटिवेधे महाउस्साहो च आदरो च कत्तव्वो ति ओवादो दिन्नो होति । अयं कालसंखातेन समयेन अत्थो दीपितो ।

(२२) समूहसंखातो पन समयो अनेकेसं पि सहुप्पत्तिं दीपेति । फस्सादीनं हि धम्मानं पुञ्जो समूहो ति वुत्तो । तस्मिं च उप्पज्जमानं चित्तं सह तेहि धम्मेहि उप्पज्जति ति अनेकेसं सहुप्पत्तिं दीपिता । एवं दीपेन्तेन चानेन एकस्सेव धम्मस्स उप्पत्ति पटिसेधिता होति । अयं समूहसंखातेन समयेन अत्थो दीपितो ।

(२३) हेतुसंखातो पन समयो परायत्तवुत्तितं दीपेति । ‘यस्मिं समये’ ति हि पदस्स यस्मा ‘यस्मि हेतुस्मि सति’ उप्पन्नं होती ति अयमत्थो, तस्मा ‘हेतुस्मि सति’ पवत्तितो परायत्तवुत्तितो दीपिता । एवं दीपेन्तेन चानेन धम्मानं स-वसवत्तित-भिमानो पटिसेधितो होति । अयं हेतुसंखातेन समयेन अत्थो दीपितो होति ।

(२४) तत्थ ‘यस्मिं समये’ ति कालसंखातस्स समयस्स वसेन ‘यस्मिं काले’ ति अत्थो; समूहसंखातस्स ‘यस्मिं समूहे’ ति । खण-समवाय-हेतुसंखातानं ‘यस्मिं खणे सति, याय सामगिया सति, यस्मि हेतुस्मि सति’ कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होति, तस्मिं येव सति ‘फस्सादयो’ पी ति अयमत्थो वेदितव्वो । अधि-करणं हि कालसंखातो समूहसंखातो च समयो । तत्थ वुत्तधम्मानं ति अधिकरण-वसेनेत्थ भुम्मं । खण-समवाय-हेतुसंखातस्स च समयस्स भावेन तेसं भावो लक्खियती ति भावेन भावलक्खणवसेनेत्थ भुम्मं ।

(२५) कामावचरं ति “कतमे धम्मा कामावचरा ? हेद्वतो अवीचिनिरयं परियन्तं कत्वा उपरितो परनिम्मितवस्सवत्तिदेवे अन्तो करित्वा” ति [§ १२८०] आदिना नयेन वुत्तेसु कामावचरधम्मेसु परियापन्नं ।

१ M.- पटिवेदे. २ सी०- सभाववत्तित्ताभिमानो, सि०- वसवत्तित्ताभिमानो.

३ सि० alone agrees with § 1280.

(२६) तत्रायं वचनत्थो- [62] उद्दानतो द्वे कामा, वत्थुकामो च किलेस-
कामो च । तत्थ किलेसकामो अत्थतो छन्दरागो व; वत्थुकामो तेभूमकवट्ठं ।
किलेसकामो चेत्थ कामेती ति कामो; इतरो कामियती ति । यस्मिं पन पदेसे दुविओ
पेसो कामो पवत्तिवसेन अवचरति, सो चतुञ्च अपायानं, मनुस्सानं, छञ्चं च
देवलोकानं वसेन एकादसविओ पदेसो । कामो एत्थ अवचरती ति कामावचरो,
स-सत्थावचरो विय । यथा हि यस्मिं पदेसे स-सत्था पुरिसा अवचरन्ति, सो विज्ज-
मानेसु पि अज्जेसु द्विपदचतुप्पदेसु अवचरन्तेसु, तेसं अभिलिखितत्ता 'स-सत्था-
वचरो' त्वेव वुच्चति, एवं विज्जमानेसु पि अज्जेसु रूपावचरादीसु तत्थ अवचरन्तेसु,
नेसं अभिलिखितत्ता अयं पदेसो 'कामावचरो' त्वेव वुच्चति । स्वायं यथा रूपमवो
रूपं, एवं उत्तरपदे लोपं कत्वा 'कामो' त्वेव वुच्चति । एवमिदं चित्तं इमस्मिं
एकादसपदेससंखाते कामे अवचरती ति कामावचरं ।

(२७) किंवा पि हि एतं रूपारूपमवेसु पि अवचरति, यथा पन संगामे अव-
चरणतो संगामावचरो ति लद्धनामो नगरे चरन्तो पि 'संगामावचरो' त्वेव वुच्चति,
थल-जलचरा च पाणा अथले अजले च ठिता पि 'थलचरा जलचरा' त्वेव वुच्चन्ति,
एवमिदं अज्जत्थ अवचरन्तं पि कामावचरमेवा ति वेदितव्यं ।

(२८) आरम्मणकरणवसेन वा एत्थ कामो अवचरती ति पि कामावचरं ।
कामं चेस रूपारूपावचरेसु अवचरति, यथा पन वदती ति 'वच्छो', महियं सेती
ति 'महिसो' ति वुत्ते, न यत्तंका वदन्ति, महियं वा सेन्ती ति स्व्वेसं तं नामं होति,
एवं सम्पदमिदं वेदितव्यं । अपि च कामभवसंखाते कामे पटिसन्धि अवचारेती ति
कामावचरं ।

(२९) कुसलं ति कुच्छित्तानं सलनादीहि अत्थेहि वुत्तं । अपि च
आरोग्यद्वेन अनवज्जेन कोसलसंभूतद्वेन च कुसलं । यथेव हि 'कच्चि नु भोतो
कुसलं' ति रूपकाये अनातुरताय अगोलज्जेन निव्याधिताय आरोग्यद्वेन कुसलं वुत्तं,
एवं अरूपधर्मे पि किलेसातुरताय किलेसगोलज्जस्स च [63] किलेसव्याधिनी च
अमावेस आरोग्यद्वेन कुसलं वेदितव्यं । किलेसवज्जस्स पन किलेसदोस्स किले-
सदरथस्स च अमावा अनवज्जेन कुसलं । कोसलं वुच्चति पज्जा; कोसलतो
संभूतत्ता कोसलसंभूतद्वेन कुसलं ।

(३०) 'जाणसम्पयुत्तं' ताव एवं होतु; जाणविप्पयुत्तं कथं ति ? तं पि
रुद्धिहसदेन कुसलमेव । यथा हि तालपण्णेहि अकत्वा किलज्जादीहि कते पि तं-
सरिक्खत्ता रुद्धिहसदेन तालवण्णं त्वेव वुच्चति, एवं 'जाणविप्पयुत्तं' पि कुसलं
त्वेव वेदितव्यं । निप्परियायेन पन 'जाणसम्पयुत्तं' आरोग्यद्वेन अनवज्जेन

१ सी०, M.- पन्नपवत्ति° २ See २.१०. ३ सी० adds कच्चि अनामयं.
४ See §§ 147, 149 etc. ५ सि०- तालपण्णं.

कोसलसंभूतद्वेन तिविधेना पि कुसलं ति नामं लभति, जाणविप्पयुत्तं दुविधेनेव ।
इति यं च जातकपरियायेन यं च बाहितिकुसुत्तपरियायेन यं च अभिधम्मपरियायेन
कुसलं कथितं सब्बं तं तीहि पि अत्थेहि इमस्मिं चित्ते लब्धमिति ।

(३१) तदेतं लक्खणादिवसेन अनवज्जसुखविपाकलक्खणं, अकुसलविद्धि-
सनरसं, वोदानपच्चुपट्टानं, योनिमोमनसिकारपदट्टानं । सावज्जपटिपक्खत्ता वा अन-
वज्जलक्खणमेव कुसलं, वोदानमावरसं, इट्ठविपाकपच्चुपट्टानं, यथावुत्तपदट्टानमेव ।

(३२) लक्खणादीसु हि तेसं तेसं धम्मानं समावो वा सामञ्जं वा लक्खणं
नाम । किच्चं वा संपत्ति वा रसो नाम । उपट्टानाकारो वा फलं वा पच्चुपट्टानं
नाम । आसन्नकारणं पदट्टानं नाम । इति यत्थ यत्थ लक्खणादीनि वक्खाम तत्थ
तत्थ इमिना व नयेन तेसं नानत्तं वेदितव्यं ।

(३३) चित्तं ति आरम्मणं चित्तेती ति चित्तं; विजानाती ति अत्थो ।
यस्मा वा 'चित्तं' ति सब्बचित्तसाधारणो एस सदो, तस्मा यदेत्थ लोकिय-कुसला-
कुसल-महाकिरियचित्तं, तं जवनवीथिवसेन अत्तनो संतानं चिनोती ति चित्तं ।
वियाकं कम्मकिलेसेहि चित्तं ति चित्तं । अपि च सब्बं पि यथानुरूपतो चित्ताय
चित्तं । चित्तकरणताय चित्तं ति एवमेत्थ अत्थो वेदितव्यो ।

(३४) तत्थ यस्मा अज्जदेव सरागं चित्तं, अज्जं [64] सदोसं, अज्जं
समोहं; अज्जं कामावचरं, अज्जं रूपावचरादिभेदं; अज्जं रूपारम्मणं, अज्जं
सदादिआरम्मणं; रूपारम्मणेसु पि अज्जं नीलारम्मणं, अज्जं पीतादिआरम्मणं;
सदादिआरम्मणेसु पि एसेव नयो; सब्बेसु पि तेसु अज्जं हीनं अज्जं मज्झिमं
अज्जं पणीतं; हीनादिसु पि अज्जं छन्दाधिपतेय्यं, अज्जं विरियाधिपतेय्यं
अज्जं चित्ताधिपतेय्यं, अज्जं वीमंसाधिपतेय्यं, तस्मास्स इमेसं सम्पयुत्तमूमि-आर-
म्मण-हीनमज्झिमपणीताधिपतीनं वसेन चित्ता वेदितव्या । कामं चेत्थ एकमेव
एवं चित्तं न होति, चित्तानं पन अन्तोगधत्ता एतेसु यं किञ्चि एकं पि चित्ताय
चित्तं ति वत्तुं वट्ठति । एवं ताव चित्ताय चित्तं ।

(३५) कथं चित्तकरणताया ति ? लोकरिंम हि चित्तकम्मतो उत्तरिं अज्जं
चित्तं नाम नत्थि । तस्मिं पि चरणं नाम चित्तं अतिचित्तमेव होति । तं करो-
न्तानं चित्तकारानं 'एवंविधानि एत्थ रूपानि कातव्वानी' ति चित्तसज्जा उपपज्जति ।
ताय चित्तसज्जाय लेखा-गहण-रञ्जन-उज्जोतन-वत्तनादिनिष्पादिका चित्तकिरिया
उपपज्जन्ति, ततो चरणसंखाते चित्ते अज्जतरं विचित्तरूपं निष्पज्जति । ततो
'इमस्स रूपस्स उपरि इदं होतु, हेट्ठा इदं, उमयपरसे इदं' ति चिन्तेत्वा यथा-चिन्ति-
तेन कम्मेन सेसचित्तरूपनिष्पादनं होति, एवं यं किञ्चि लोके विचित्तं सिप्पज्जातं

१ म०-२.११६; सि०-बाहिरक° २ M.-विनोदेती ति. ३ M.-विचित्तकरण-
व्याय. ४ सि०-उयं. ५ सी०-अधिचित्तमेव; M.-अनिमित्तमेव. ६ सि०, M.-चित्ताय.

सब्बं तं चित्तेनेव कथिरति, एवमिमाय करणविचित्ताय तस्स चित्तस्स निष्पादकं चित्तं पि तथेव चित्तं होति । यथा-चिन्तितस्स वा पन अनवसेसस्स अनिष्फज्जनतो^१ ततो पि चित्तमेव चित्ततरं । तेनाह भगवा “दिट्ठं वो भिक्खवे चरणं नाम चित्तं” ति ? ‘एवं मन्ते’ ति । ‘तं पि खो भिक्खवे चरणं चित्तं चित्तेनेव चिन्तितं ति । तेन पि खो भिक्खवे चरणेन चित्तेन चित्तमेव चित्ततरं’ [सं० ३.१५१] ति ।

(३६) तथा यदेतं देव-मनुस्स-निरय-तिरच्छानभेदासु गतीसु कम्म-लिङ्ग-सञ्जा-वोहारादिभेदं अञ्जत्तिकं चित्तं तं पि चित्तकतमेव । कायकम्मादिभेदं हि दान-सील-हिंसा-थेय्यादिनयप्पवत्तं कुसलाकुसलकम्मं चित्तनिष्पादितं कम्मनानत्तं । कम्म-नानत्तेनेव तासु तासु [६५] गतीसु हत्थ-पाद-कर्ण-उदर-गीव-मुखादि-सण्ठानभिन्नं लिङ्गनानत्तं । लिङ्गनानत्ततो यथागहितसण्ठानवसेन ‘अयं इत्थी अयं पुरिसो’ ति उप्पज्जमानाय सञ्जाय सञ्जानानत्तं । सञ्जानानत्ततो सञ्जानुरूपेन ‘इत्थी’ ति वा ‘पुरिसो’ ति वा वोहरन्तानं वोहारनानत्तं । वोहारनानत्तवसेन पन यस्मा ‘इत्थी भविस्सामि पुरिसो भविस्सामि, खत्तियो भविस्सामि ब्राह्मणो भविस्सामी’ ती एवं तस्स तस्स अत्तभावस्स जनककम्मं करीयति, तस्मा वोहारनानत्ततो कम्मनानत्तं । तं पनेतं कम्मनानत्तं यथापत्थितं भवं निव्वत्तेत्तं यस्मा गतिवसेन निव्वत्तेति तस्मा कम्मनानत्ततो गतिनानत्तं । कम्मनानत्तेनेव च तेषं तेषं सत्तानं तस्सा तस्सा गतिया अपादक-द्विपादकादिता, तस्सा तस्सा उप्पत्तिया^२ उच्च-नीचादिता, तस्मिं तस्मिं अत्तमावे सुवण्णदुव्वण्णादिता, लोकधम्मेषु^३ लामालाभादिता च पञ्जायति । तस्मा सब्बमेतं देवमनुस्स-निरय-तिरच्छानभेदासु गतीसु कम्म-लिङ्ग-सञ्जा-वोहारादि-भेदं अञ्जत्तिकं चित्तं चित्तेनेव कतं ति वेदितव्यं ।

(३७) स्वायमर्थो इमस्स संगीतिं अनारूढस्स सुत्तस्स वसेन वेदितव्यो-वुत्तं हेतं “कम्मनानत्तपुत्तुत्तप्पमेदववत्थानवसेन लिङ्गनानत्तपुत्तुत्तप्पमेदववत्थानं भवति, लिङ्गनानत्तपुत्तुत्तप्पमेदववत्थानवसेन सञ्जानानत्तपुत्तुत्तप्पमेदववत्थानं भवति, सञ्जानानत्तपुत्तुत्तप्पमेदववत्थानवसेन वोहारनानत्तपुत्तुत्तप्पमेदववत्थानं भवति, वोहारनानत्तपुत्तुत्तप्पमेदववत्थानवसेन कम्मनानत्तपुत्तुत्तप्पमेदववत्थानं भवति । कम्म-नानाकरणं पटिच्च सत्तानं गतिया नानाकरणं पञ्जायति — अपदा द्विपदा चतुप्पदा बहुप्पदा, रूपिनो अरूपिनो, सञ्जिनो असञ्जिनो नेवसञ्जिनासञ्जिनो । कम्मनाना-करणं पटिच्च सत्तानं उप्पत्तिया नानाकरणं पञ्जायति — उच्चनीचता हीनपणीतता सुगतदुगतता । कम्मनानाकरणं पटिच्च सत्तानं अत्तमावे नानाकरणं पञ्जायति — सु-वण्णदुव्वण्णता सुजातदुजातता सुसण्ठितदुसण्ठितता । कम्मनानाकरणं पटिच्च सत्तानं लोकधम्मेषु नानाकरणं पञ्जायति — लामालाभे यसायसे निंदापसंसायं सुखदुक्खे” ति ।

१ सं०, म० - करियति. २ सं० - अभिनिष्फज्जनतो. ३ सं०, M. - omit. ४ सं०, M. - omit.

(३८) अपरं पि वुत्तं [६६] —

कम्मतो लिङ्गतो चेव लिङ्गसञ्जा पवत्तरे ।

सञ्जातो भेदं गच्छन्ति इत्थायं पुरिसो ति वा ॥

“कम्मना वत्तति लोको कम्मना वत्तति पजा ।

कम्मनिब्वन्धना सत्ता रथस्साणी व यार्यतो” ॥

कम्मेन कित्तिं लभते पसंसं । कम्मेन जानिं च वधं च बन्धं ।

तं कम्मनानाकरणं^१ विदित्वा । कस्मा वदे नत्थि कम्मं ति लोके ॥

“कम्मस्सका हि माणव सत्ता कम्मदायादा कम्मयोनी कम्मबन्धू कम्मपाटि-सरणा; कम्मं सत्ते विभजति यदिदं हीनपणीतताया” [मिल० ६५] ति ।

एवं इमाय करणचित्ताय पि चित्तस्स चित्तता वेदितव्या ।

(३९) सब्बानि पि हि एतानि विचित्तानि चित्तेनेव कतानि । अलद्धो-कासस्स पन चित्तस्स यं वा पन अवसेसपच्चयविकलं तस्स एकच्चचित्तकरण-भावतो यदेतं चित्तेन कतं अञ्जत्तिकं चित्तं वुत्तं, ततो पि चित्तमेव चित्ततरं । तेनाह भगवा — “ नाहं भिक्खवे अञ्जं एकनिकायं पि समनुप्पसामि एवं-चित्तं यथयिदं भिक्खवे तिरच्छानगता पाणो तेहि पि खो भिक्खवे तिर-छानगतेहि पाणेहि चित्तं येव चित्ततरं” [सं० ३.१५२] ति ।

(४०) उप्पन्नं होती ति एत्थ वत्तमान-भूर्तापगत-ओकासकत-भूमिलद्ध-वसेन उप्पन्नं नाम अनेकप्पमेदं । तत्थ सब्बं पि उप्पादजराभंगसमङ्गिसंखातं वत्त-मानुप्पन्नं नाम । आरम्भणरसं अनुभवित्वा निरुद्धं, अनुभूर्तापगतसंखातं कुसला-कुसलं, उप्पादादित्तयं अनुप्पत्वा निरुद्धं, हुत्वापगतसंखातं, सेससंखातं च भूता-पगतुप्पन्नं नाम । “यानि^२ स्स तानि पुब्बे कतानि कम्मानी” ति एवमादिना नयेन वुत्तं कम्मं अतीतं पि समानं, अञ्जं विपाकं पाटिवाहित्वा अत्तनो विपाकस्सोकासं कत्वा टितत्ता, तथा कतोकासं च विपाकं अनुप्पन्नं पि समानं एवं कतोकासे एक-त्तेन उप्पज्जनतो ओकासकतुप्पन्नं नाम । [६७] तासु तासु भूमीसु असमूहते अ-कुसलं भूमिलद्धुप्पन्नं नाम ।

(४१) एत्थ च भूमिया भूमिलद्धस्स च नानत्तं वेदितव्यं । भूमी ति विपस्स-नाय आरम्भणभूता तेभूमका पञ्चकखन्धा । भूमिलद्धं नाम तेसु खन्धेषु उप्पत्तिरहं किलेसजातं । तेन हेसा भूमि लद्धा नाम होति, तस्मा भूमिलद्धं ति वुच्चति ।

१ सु० नि० - ६५४. २ M, PTS. - कम्मस नानाकरणं. ३ म० - ३.२०३. ४ म०, सं०, M. - चित्तकरणभावतो; ५ A few words in the original passage are dropped here. ६ म०, सं० - भूत्वा°. ७ Cf. Vis. xxii. 81-82; MCm iii. 251ff.; VbhCm. 298ff., ACm. ii. 45 ff. ८ म०, सं० - अनुभूत्वा°. ९ म०, सं०, M. - भूत्वा°. १० म० - ३.१६४, १७१.

(४२) एवमेतेषु चतुसु उप्पन्नेसु इध 'वत्तमानुप्पन्नं' अधिष्णेतं । तत्रायं वचनस्थो — पुब्बन्ततो उद्धं उप्पादादि-अभिमुखं पन्नं ति उप्पन्नं । 'उप्पन्नं'-सद्दो पनेस अतीते पटिलद्धे समुद्धिते अविक्खंभिते असमुच्छिन्ने खणत्तयगते ति अनेकेसु अथेसु दिस्सति । अयं हि "तेन खो पन भिक्खवे समयेन ककुसन्धो भगवा अरहं सम्मा-सम्बुद्धो लोके उप्पन्नो" [सं० २.१९१] ति एत्थ अतीते आगतो । "आयस्मतो आनन्दस्स अतिरेकचीवरं उप्पन्नं होती [विन० १.२८९]" ति एत्थ पटिलद्धे । "सेवयथा पि भिक्खवे उप्पन्नं महामेघं तमेनं महावातो अन्तरा येव अन्तरधापेती" [सं० ५.५०] ति एत्थ समुद्धिते । "उप्पन्नं गमियचित्तं दुप्पटिविनोदनीयं; उप्पन्नुप्पन्ने पापके अकुसले धम्मे ठानसो अन्तरधापेती" [अं० ३.१८५] ति एत्थ अविक्ख-म्मिते । "अरियं अट्टुगिकं मगं भावेन्तो बहुलीकरोन्तो उप्पन्नुप्पन्ने पापके अकुसले धम्मे ठानसो अन्तरा येव अन्तरधापेती" [सं० ५.५०] ति एत्थ असमुच्छिन्ने । "उप्पज्जमानं उप्पन्नं ति? आमन्ता" [य० २.१८] ति एत्थ खणत्तयगते । स्वाय-मिधा पि खणत्तयगते व दट्ठब्बो । तस्मा 'उप्पन्नं होती' ति एत्थ खणत्तयगतं होति, वत्तमानं होति, पच्चुप्पन्नं होती ति । अयं संखेपस्थो ।

(४३) चित्तं उप्पन्नं होती [§ १] ति चेत्तं देसनासीसमेव । न पन चित्तं एकक्रमेव उप्पज्जति । कस्मै? यथा राजा आगतो ति वुत्ते न परिसं पहाय एकको व आगतो, राजपरिसाय पन सद्धिं येव आगतो ति पज्जायति, एवमिदं चित्तं पि परोपणार्त्त-कुसलधम्मेहि सद्धिं येव उप्पन्नं ति वेदितव्वं । पुब्बंगमद्वेन पन चित्तं उप्पन्नं होत चेव वुत्तं ।

(४४) लोकियधम्मं हि पत्वा चित्तं जेट्टकं चित्तं धुरं चित्तं पुब्बंगमं होति । [68] लोकुत्तरधम्मं पत्वा पज्जा जेट्टिका पज्जा धुरा पज्जा पुब्बंगमा ।

(४५) तेनेव भगवा विनयपरियायं पत्वा पृहं पुच्छन्तो 'किं-फस्सो'सि, किं-वेदनो'सि, किं-सज्जो'सि, किं-चेतनो'सी'ति अपुच्छित्वा "किं-चत्तो त्वं भिक्खु" [विन० ३.५८] ति चित्तमेव धुरं कत्वा पुच्छति । "अथेय्यचित्तो अहं भगवा" [विन० ३.५८] ति वुत्ते 'अनापत्ति अथेय्यफस्सस्स'ति आदीनि अवत्वा "अनापत्ति भिक्खु अथेय्यचित्तस्स" [वि० ३.५८] ति वदति । न केवलं च विनयपरियायं, अज्जं पि लोकियदेसनं देसेन्तो चित्तमेव धुरं कत्वा देसेति । यथाह— "ये केचि भिक्खवे धम्मा अकुसला अकुसलमागिया अकुसलपक्खिका सब्बे ते मनोपुब्बंगमा । मनो तेसं धम्मानं पटमं उप्पज्जति" [अं० १.११] ।

"मनोपुब्बंगमा धम्मा मनोसेट्ठा मनोमया ।

मनसा चे पटुट्ठेन भासति वा करोति वा ।

१-२ In one passage ठानसो, and in another अन्तरा येव. ३ सी०, म०, M - तस्मा. ४ See § १ and note 9 on the same; also note on ३.१९७.

ततो नं दुक्खमन्वेति चक्कं व वहतो पदं ॥
मनोपुब्बंगमा धम्मा मनोसेट्ठा मनोमया ।
मनसा चे पसन्नेन भासति वा करोति वा ।
ततो नं सुखमन्वेति छाया व अनपायिनी" ॥ [ध० १-२]

"चित्तेन निर्यति लोको चित्तेन परिकस्सति ।

चित्तस्स एकधम्मस्स सब्बे व वसमन्वसू"ति ॥ [सं० १.३९]

"चित्तसंकिलेसा भिक्खवे सत्ता संकिलिस्सन्ति चित्तवोदाना विसुज्झन्ति" [सं० ३.१५१]; "पमस्सरमिदं भिक्खवे चित्तं, तं च खो आगन्तुकेहि उपकिलेसेहि उपक्किलिट्ठं" [अं० १-१०]; "चित्ते गहपति अरक्खिते कायकम्मं पि अरक्खितं होति, वचीकम्मं पि अरक्खितं होति, मनोकम्मं पि अरक्खितं होति; चित्ते गह-पति रक्खिते ... पे० ... चित्ते गहपति व्यापन्ने ... पे० ... चित्ते गहपति अब्बा-पन्ने ... पे० ... चित्ते गहपति अवस्सुते ... पे० ... चित्ते गहपति अनवस्सुते कायकम्मं पि अनवस्सुतं होति, वचीकम्मं पि अनवस्सुतं होति, मनोकम्मं पि अन-वस्सुतं होति" [अं० १.२६१-६२] । एवं लोकियधम्मं पत्वा चित्तं जेट्टकं होति, चित्तं धुरं होति, चित्तं पुब्बङ्गमं होती ति वेदितव्वं । [69] इमेसु पन सुत्तेसु एकं वा द्वे वा अग्गहेत्वा सुत्तानुरक्खन्त्याय सच्चानि पि गहितानी ति वेदितव्वानि ।

(४६) लोकुत्तरधम्मं पुच्छन्तो पन 'कतरफस्स अधिगतो'सि, कतरवेदनं कतरसज्जं कतरचेतनं कतरचित्तं'ति अपुच्छित्वा, 'कतरपज्जं त्वं भिक्खु अधिगतो'सि, किं पटमं मग्गपज्जं, उदाहु दुतियं ... पे० ... ततियं ... पे० ... चतुत्थं मग्गपज्जं अधिगतो'सी'ति पज्जं जेट्टकं कत्वा पज्जं धुरं कत्वा पुच्छति । पज्जु-त्तरा सब्बे कुसला धम्मा न परिहायन्ति । पज्जा पन किमस्थिया? "पज्जावतो भिक्खवे अरियसावकस्स तदन्वया सद्धा सण्ठाति, तदन्वयं विरियं सण्ठाति, तद-न्वया सति सण्ठाति, तदन्वयो समाधि सण्ठाती" [सं० ५.२२९] ति एवमादीनि पनेत्थ सुत्तानि दट्ठव्वानि । इति लोकुत्तरधम्मं पत्वा पज्जा जेट्टिका होति पज्जा धुरा होति पज्जा पुब्बंगमा होती ति वेदितव्वं । अयं लोकियदेसना । तस्मा चित्तं धुरं कत्वा देसेन्तो "चित्तं उप्पन्नं होती" ति आह ।

(४७) सोमनस्ससहगतं ति सातमधुरवेदयितसंखातेन सोमनस्सेन एकुप्पादादिभावं गतं । अयं पन 'सहगत'-सद्दो तन्मावे वोकिण्णे निस्सये आरम्भणे संसेट्ठे ति इमेसु अथेसु दिस्सति । तत्थ "या'यं तण्हा पोनोपयिका नन्दिरागसहगता" [म० १.४८, सं० ३.१५८] ति तन्मावे वेदितव्वो; नन्दिरागभूता ति अत्थो ।

१ सी०, म० - अनुपायिनी. २ We fail to notice these two cases in the PTS.ed. of A. i. ३ मूलटीका - 'कतरं पज्जं त्वं'ति आदि न पालि-आरू-च्छं । एवं भगवा पुच्छती ति अट्ठकथायमेव वत्तं.

“यं” भिक्खवे वीमंसा कोसजसहगता कोसजसम्पयुत्ता” [सं० ५.२८०] ति वोकिण्णे वेदितव्यो; अन्तरन्तरा उपपज्जमानेन कोसजेन वोकिण्णा ति अयमेत्थ अत्थो । “अट्ठिकसञ्जासहगतं सतिसम्बोज्झङ्गं भावेती” [सं० ५.१३१] ति निस्सये वेदितव्यो; अट्ठिकसञ्जं निस्साय अट्ठिकसञ्जं भावेत्वा पटिलद्धं ति अत्थो । “लामी होति रूपसहगतानं वा समापत्तीनं अरूपसहगतानं वा” [] ति आरम्मणे; रूपारूपारम्मणानं ति अत्थो । “इदं^२ सुखं इमाय पीतिया सहगतं होति सह- [70]-जातं संसट्ठं सम्पयुत्तं” [वि० २५८] ति संसट्ठे । इमस्मिं पदे अयमेव अत्थो अधिपेत्तो । सोमनस्ससंसट्ठं हि इध सोमनस्ससहगतं ति वुत्तं ।

(४८) ‘संसट्ठ’-सद्दो पि चेस सदिसे अवस्सुते भित्तसंथेयं सहजाते ति च बहूसु अत्थेसु दिस्सति । अयं हि

“किसे थूले विवज्जित्वा संसट्ठा योजिता हया” [जा० ६.२२] ति एत्थ सदिसे आगतो । “संसट्ठा व तुम्हे अये विहरथा” [विन० ४.२४०] ति अवस्सुते । “गिहिसंसट्ठो विहरती” [विन० २.४] ति भित्तसन्थेयं । “इदं^२ सुखं इमाय पीतिया सहगतं संसट्ठं सम्पयुत्तं” [वि० २५८] ति सहजाते । इधा पि सहजाते अधिपेत्तो ।

(४९) तत्थ ‘सहगतं’ असहजातं असंसट्ठं असम्पयुत्तं नाम नत्थि । सहजातं पन संसट्ठं सम्पयुत्तं होति पि, न होति पि । रूपारूपधम्मेषु हि एकतो जतेसु रूपं अरूपेन सहजातं होति, न संसट्ठं, न सम्पयुत्तं; तथा अरूपं रूपेन; रूपं च रूपेन; अरूपं पन अरूपेन सिद्धिं नियमतो व सहगतं सहजातं संसट्ठं सम्पयुत्तमेव होती ति । तं सन्धाय वुत्तं ‘सोमनस्ससहगतं’ ति ।

(५०) जाणसम्पयुत्तं ति जाणेन सम्पयुत्तं, समं एकुप्पादादिपकारेहि^३ युत्तं ति अत्थो । यं पनेत्थ वत्तव्वं सिया तं मातिकावण्णनाय वेदनातिके वुत्तमेव । तस्मा एकुप्पादा एकनिरोधा एकवत्थुका एकारम्मणा ति इमिना लक्खणेन तं सम्पयुत्तं ति वेदितव्वं । उक्कट्टनिदेसो चेस । आरूपे पन विना पि एकवत्थुकामाव संयोगो लब्धमिति ।

(५१) एत्तावता किं कथितं ? कामावचरकुसलेसु सोमनस्ससहगतं तिहेतुक-जाणसम्पयुत्तं असंखारिकं महाचित्तं कथितं । “कतमे धम्मा कुसला” ति हि अनियमितपुच्छाय चतुभूमकं कुसलं गहितं । “कामावचरं कुसलं चित्तं उपपन्नं होती” ति वचनेन तेभूमकं कुसलं परिचत्तं, अट्ठविधं कामावचरकुसलमेव गहितं । ‘सोमनस्ससहगतं’ ति वचनेन ततो चतुब्बिधं उपेक्खासहगतं परिचज्जित्वा चतुब्बिधं सोमनस्ससहगतमेव गहितं । ‘जाणसम्पयुत्तं’ ति वचनेन ततो दुविधं जाणविप्पयुत्तं

[71] परिचज्जित्वा द्वे जाणसम्पयुत्तानेव गहितानि । असंखारिकभावो पन अना-भट्ठतायेव न गहितो । किञ्चा पि न गहितो, परतो पन ‘संस्खारेना’ ति वचनतो इध ‘असंखारेना’ ति अवुत्ते पि असंखारिकभावो वेदितव्यो । सम्मासंबुद्धो हि आदितो व इदं महाचित्तं भाजेत्वा दस्सेतुं नियमेत्वा व इमं देसनं आरम्भी ति एवमेत्थ सन्निधानं कतं ति वेदितव्वं ।

(५२) इदानीं तमेव चित्तं आरम्मणतो दस्सेतुं रूपारम्मणं वा [§ १] ति आदिमाह । भगवा हि अरूपधम्मं दस्सेन्तो वत्थुना वा दस्सेति, आरम्मणेन वा, वत्थारम्मणेन वा, सरसभावेन वा । “चक्खुसम्फस्सो ... पे० ... मनोसम्फस्सो; चक्खुसम्फस्सजा वेदना ... पे० ... मनोसम्फस्सजा वेदना; चक्खुविज्जाणं ... पे० ... मनोविज्जाणं” [सं० २.२५१] ति आदीसु वत्थुना अरूपधम्मा दस्सिता । “रूपसञ्जा ... पे० ... धम्मसञ्जा, रूपसञ्चेतना ... पे० ... धम्मसञ्चेतना” [सं० २.२५१] ति आदीसु हि आरम्मणेन । “चक्खुं च पटिच्च रूपे च उपपज्जति चक्खुविज्जाणं, तिण्णं संगति फस्सो ... पे० ... मनं च पटिच्च धम्मे च उपपज्जति मनोविज्जाणं, तिण्णं सङ्गति फस्सो” [म० १.१११; सं० ४.३२] ति आदीसु हि वत्थारम्मणेहि । “अविजापच्चया, भिक्खवे, संखारा, संखारपच्चया विज्जाणं” [सं० २.२] ति आदीसु सरसभावेन अरूपधम्मा दस्सिता । इदानीं इमस्मिं ठाने आरम्मणेन दस्सेन्तो ‘रूपारम्मणं’ वा ति आदिमाह ।

(५३) तत्थ चतुसमुद्धानं अतीतानागतपच्चुप्पन्नं रूपमेव रूपारम्मणं । द्वि-समुद्धानो अतीतानागतपच्चुप्पन्नो सद्दो व सहारम्मणं । चतुसमुद्धानो अतीतानागत-पच्चुप्पन्नो गन्धो व गन्धारम्मणं । चतुसमुद्धानो अतीतानागतपच्चुप्पन्नो रसो व रसारम्मणं । चतुसमुद्धानं अतीतानागतपच्चुप्पन्नं फोढव्वमेव फोढव्वारम्मणं । एकसमुद्धाना द्विसमुद्धाना तिसमुद्धाना चतुसमुद्धाना न-कुतो पि समुट्ठिता अतीता-नागतपच्चुप्पन्ना चेयं, तथा न-वत्तव्वा च, वुत्तावसेसा चित्तगोचरसंखाता धम्मा येव धम्मारम्मणं ।

(५४) [72] ये^२ पन अनापाथगता रूपादयो पि धम्मारम्मणमिच्चैव वदन्ति ते इमिना सुत्तेन पटिक्खपितव्वा—वुत्तं हेतं “इमेसं खो आवुसो पञ्चन्नं इन्द्रियानं नानागोचरानं न अञ्जमञ्जस्स गोचरविसयं पच्चनुमोत्तानं मनो पटिसरणं मनो नेसं गोचरविसयं पच्चनुमोती” [म० १.२९५] ति । एतेसं हि रूपारम्मणादीनि गोचरविसयो नाम । तानि मनेन पच्चनुमवियमानानि पि रूपारम्मणादीनि येवा ति अयमत्थो सिद्धो होति । दिव्वचक्खुजाणादीनं च रूपादिआरम्मणत्ता पि अयमत्थो सिद्धो येव होति । अनापाथगतानेव हि रूपारम्मणादीनि दिव्वचक्खुआदीनं^३

१ S. v. 280 reads वा. २ Vbh. 258 reads इति. ३ See

२.१८. ४ § १३६८. ५ सी०— परिचज्जित्वा.

१ सी०, म०—चित्तचेतसिका. २ अ० या०—“यं आचरिया”. ३ सि०—

दिव्वचक्खुजाणादीनं.

आरम्भणानि, न च तानि धम्मारम्भणानि भवन्तीति वुत्तनयेनेव आरम्भणवक्तव्यान् वेदितव्यं ।

(५५) तथ्य एकेकं आरम्भणं द्वीसु द्वारेसु आपाथमागच्छति । रूपा-
रम्भणं हि चक्षुप्पसादं घट्टेत्वा तं खणं येव मनोद्वारे आपाथमागच्छति; भवंग-
चलनस्स पंचयो होतीति अत्थो । सद्-गन्ध-रस-फोट्टव्वारम्भणेषु पि एसेव नयो ।
यथा हि सकुणो आकासेनागन्त्वा स्वस्वगगे निलीयमानो व स्वस्वसाखं च घट्टेति,
छाया च रस पटविद्यं पटिहञ्जति साखाघट्टनछायाकरणानि अपुव्वं अचरिमं एक-
क्खणे येव भवन्ति, एवं पच्चुप्पन्नरूपादीनं चक्षुप्पसादादिघट्टनं च भवंगचलन-
समत्थताय मनोद्वारे आपाथममनं च अपुव्वं अचरिमं एकक्खणे येव होति । ततो
भवङ्गं विच्छिन्दित्वा चक्षुद्वारादीसु उप्पन्नानं आवज्जनादीनं वोट्टव्वनपरियोसानानं
अनन्तरा तेसं आरम्भणानं अञ्जतरस्मिं इदं महाचित्तं उप्पजति ।

(५६) सुद्धमनोद्वारे पन पसादघट्टनकिच्चं नत्थि । पकतिया दिट्ठ-सुत-घायित-
सायित-फुट्टवसेन एव एतानि आरम्भणानि आपाथमागच्छन्ति । कथं? इधेकच्चो कत-
सुद्धाकम्मं हरितालमनोसिलादिवण्णविचित्तं पग्गहितनानप्पकारधजपताकं मालादाम-
विनद्धं दीपमालापरिक्खित्तं अतिमनोरमाय सिरिया विरोचमानं अलंकतपटियत्तं
महाचेतियं पदक्खिणं कत्वा सोलससु पादपिट्टिकासु पञ्चपटिट्ठितेन^१ वन्दित्वा अञ्जलिं
पग्गच्छ ओलोकित्तो बुद्धार-[73]-म्भणं पीति गहेत्वा तिट्ठति । तस्स एवं चेतियं
परिस्सत्वा बुद्धारम्भणं पीति निव्वत्तेत्वा अपरभागे यत्थकत्थचि गतस्स रत्तिट्ठानदिवा-
ट्टानेसु निसिन्नस्स आवज्जमानस्स अलंकतपटियत्तं महाचेतियं चक्षुद्वारे आपाथं
आगतसोदसमेव होति, पदक्खिणं कत्वा चेतियवन्दनकालो विय होति । एवं ताव
दिट्ठवसेन रूपारम्भणं आपाथमागच्छति ।

(५७) मधुरेन पन सरेन धम्मकथिकस्स वा धम्मकथं कथेत्तस्स, सरमाण-
कस्स वा सरेन भणन्तस्स सद् सुत्वा अपरभागे यत्थकत्थचि निसीदित्वा आवज्ज-
मानस्स धम्मकथा वा सरमञ्जं वा सोतद्वारे आपाथगतं विय होति, साधुकारं कत्वा
सुणनकालो विय होति । एवं सुतवसेन सद्धारम्भणं आपाथमागच्छति ।

(५८) सुगन्धं पन गन्धं वा मालं वा लभित्वा आसने वा चेतिये वा
गन्धारम्भणेन चित्तेन पूजं कत्वा अपरभागे यत्थकत्थचि निसीदित्वा आवज्जमानस्स
तं गन्धारम्भणं घाणद्वारे आपाथगतं विय होति, पूजाकरणकालो विय होति । एवं
घायितवसेन गन्धारम्भणं आपाथमागच्छति ।

१ महावंस. 32.1,6. २ Cf. बाहुभ्यां चैव जानुभ्यां शिरसा वचसा (v.1.
वक्षसा) इशा । पञ्चाङ्गोऽयं प्रणामः स्यात् पूजासु प्रवरः स्मृतः ॥ [विद्वान्तशब्दकोश p. 5];
दो जाणू दोणि करा पञ्चमङ्गं होइ उत्तिमङ्गं तु । सम्मं सपणिवाओ पेयो पञ्चपणिवायो ॥
[अग्निधानराजेन्द्र v.pp.43,380].

(५९) पणीतं पन खादनीयं वा भोजनीयं वा सन्नहचारीहि सद्धिं संवि-
मजित्वा परिमुञ्जित्वा अपरभागे यत्थकत्थचि कुट्टसकादिभोजनं लभित्वा 'असुककाले'
पणीतं भोजनं सन्नहचारीहि सद्धिं संविमजित्वा परिमुत्तं' ति आवज्जमानस्स तं रसा-
रम्भणं जिह्वाद्वारे आपाथगतं विय होति, परिमुञ्जनकालो विय होति । एवं सायित-
वसेन रसारम्भणं आपाथमागच्छति ।

(६०) मुटुकं पन सुखसम्फस्सं मञ्चपीठं वा अत्थरणं वा पापुरणं वा परि-
मुञ्जित्वा अपरभागे यत्थकत्थचि दुक्खसेय्यं कप्पित्वा 'असुककाले मे मुटुकं मञ्चपीठं
परिमुत्तं' ति आवज्जमानस्स तं फोट्टव्वारम्भणं कायद्वारे आपाथगतं विय होति । सुख-
सम्फस्सं वेदियनकालो विय होति । एवं फुट्टवसेन फोट्टव्वारम्भणं आपाथमागच्छति ।
एवं सुद्धमनोद्वारे^१ पसादघट्टनकिच्चं नत्थि । पकतिया दिट्ठ-सुत-घायित-सायित-
फुट्टवसेन एतानि आरम्भणानि आपाथमागच्छन्तीति वेदितव्वानि ।

(६१) इदानीं पकतिया दिट्ठादीनं वसेन आपाथगमने [74] अयमपरो पि
अट्टकथामुत्तको नयो होति । दिट्ठं सुतं उभयसम्बन्धं ति इमे ताव दिट्ठादयो वेदि-
तव्वा । तथ्य 'दिट्ठं' नाम पञ्चद्वारवसेन गहितपुव्वं । 'सुतं' ति पञ्चक्खतो अदिस्वा
अनुस्सववसेन गहिता रूपादयो व । तेहि द्वीहि पि सम्बन्धं 'उभयसम्बन्धं' नाम ।
इति इमेसं पि दिट्ठादीनं वसेन एतानि मनोद्वारे आपाथमागच्छन्तीति वेदितव्वानि ।

(६२) तथ्य दिट्ठवसेन ताव आगमनं हेट्ठो पञ्चहि नयेहि वुत्तमेव ।

(६३) एकच्चो पन सुणाति—'भगवतो पुञ्जातिसवनिव्वत्तं एवरूपं नाम रूपं,
अतिमधुरो सहो, किरिमिचि पदेसे केसंचि पुप्फानं अतिमनुञ्जो गन्धो, केसंचि
फलानं अतिमधुरो रसो, केसंचि पापुरणादीनं अतिसुखो सम्फस्सो' ति । तस्स,
चक्षुप्पसादादिघट्टनं विना, सुतमत्तौनेव तानि रूपादीनि मनोद्वारे आपाथमागच्छन्ति ।
अथ^२स्सेतं चित्तं तस्मिं रूपे वा सद्दे वा पसादवसेन गन्धादीसु अरियानं दातुकामता-
वसेन अञ्जेहि दिन्नेसु अनुमोदनावसेन वा पवत्तति । एवं सुतवसेन एतानि मनोद्वारे
आपाथमागच्छन्ति ।

(६४) अपरेन यथावुत्तानि रूपादीनि दिट्ठानि वा सुतानि वा होन्ति । तस्स
'ईदिसं रूपं आयतिं उप्पज्जनकबुद्धस्सा पि भविरससी' ति आदिना नयेन चक्षुप्प-
सादादिघट्टनं विना दिट्ठसुतसम्बन्धेनेव तानि मनोद्वारे आपाथमागच्छन्ति । अथ^३स्स
हेट्ठा वुत्तनयेनेव तेसु अञ्जतरारम्भणं इदं चित्तं^४ पवत्तति । एवं उभयसम्बन्धवसेन
एतानि मनोद्वारे आपाथमागच्छन्तीति ।

(६५) इदं पि च मुखमत्तमेव । सद्धा-रुचि-आकार-परिवितक-दिट्ठिनिज्ज्ञान-
क्खन्तिआदीनं पन वसेन वित्थारतो एतेसं मनोद्वारे आपथूपगमनं वेदितव्वमेव ।
यस्मा पन एवं आपाथमागच्छन्तानि भूतानि होन्ति अभूतानि पि, तस्मा अयं

नयो अट्ठकथायं न गहिती । एवं एकेकारम्मणं जवनं द्वीसु द्वीसु द्वीसेसु उप्पज्जती ति वेदितव्वं । रूपारम्मणं हि जवनं चक्खुद्वारे पि उप्पज्जति मनोद्वारे पि । सदादि-आरम्मणेषु पि एसेव नयो ।

(६६) तत्थ मनोद्वारे उप्पज्जमानं रूपारम्मणं जवनं दानमयं सीलमयं भावनामयं ति तिविधं [75] होति । तेसु एकेकं कायकम्मं वचीकम्मं मनोकम्मं ति तिविधमेव होति । सह-गन्ध-रस-फोढव्व-धम्मारम्मणेषु पि एसेव नयो ।

(६७) तत्थ रूपं ताव आरम्मणं कत्वा उप्पज्जमानं एतं महाकुसलं नील-पीतलोहितओदातवण्णेषु पुण्णवत्थधातुसु अञ्जतरं सुमनिमित्तसंखातं इट्ठं कन्तं मनापं रजनीयं वण्णं आरम्मणं कत्वा उप्पज्जति ।

(६८) ननु चेत्तं इट्ठारम्मणं लोमस्स वत्थुं ? कथं ? एतं चित्तं कुसलं नाम जातं ति ? नियमितवसेन परिणामितवसेन समुदाचारवसेन आमुजितवसेना ति । यस्स हि 'कुसलमेव मया कत्तव्वं' ति कुसलकरणे चित्तं नियमितं होति, अकुसल-पवत्तितो निवत्तित्वा कुसलकरणे येव परिणामितं, अभिण्हकरणे कुसलसमुदा-चारनेव समुदाचारितं, पटिरूपदेसवास-सप्पुरिसूपनिस्सय-सद्धम्मस्सवन-पुब्बेकतपुञ्ज-तादीहि च उपनिस्सयेहि योनिसो च आमोगो पवत्तित्ति, तस्स इमिना नियमित-वसेन परिणामितवसेन समुदाचारवसेन आमुजितवसेन च कुसलं नाम होति ।

(६९) आरम्मणवसेन पनेत्थ सोमनस्ससहगतभावो वेदितव्वो । इट्ठार-म्मणस्मिं हि उप्पन्नत्ता एतं सोमनस्ससहगतं जातं । सद्भावहुलतादीनि पेत्य कारणानि येव । अस्सद्धानं हि मिच्छादिट्ठानं च एकन्तं इट्ठारम्मणभूतं तथागतरूपं पि दिस्वा सोमनस्सं न उप्पज्जति । ये च कुसलुप्पत्तिर्ये आनिसंसं न पस्सन्ति तेसं परेहि उस्साहितानं कुसलं करोन्तानं पि सोमनस्सं उप्पज्जति । तस्मा सद्भावहुलता विसुद्धिदिट्ठिता आनिसंसदस्साविता । एवं चेत्थ सोमनस्ससहगतभावो वेदितव्वो ।

(७०) अपि च एकादसधम्मा पीतिसम्बोज्झंगस्स उप्पादाय संवत्तन्ति— बुद्धानुस्सति धम्मानुस्सति संधानुस्सति सीलानुस्सति चागानुस्सति देवतानुस्सति उपसमानुस्सति लूखपुग्गलपरिवज्जनता सिनिद्धपुग्गलसेवनता पसादनीयसुत्तन्तपच-वेक्खणता तदधिमुत्तत्ता ति । [76] इमेहि पि कारणेहेत्थ सोमनस्ससहगतभावो वेदि-तव्वो । इमेसं पन वित्थारो बोज्झंगविमंगे^१ आविभविस्सति ।

(७१) कम्मतो, उपपत्तितो, इन्द्रियपरिपाकतो, किलेसदूरीभावतो इति इमेहि पनेत्थ कारणेहि जाणसम्पयुत्तता वेदितव्वता । यो हि परेसं धम्मं देसेति अनवज्जानि सिप्पायतन-कम्मायतन-विजाठानानि सिक्खापेति धम्मकथिकं सक्कारं कत्वा धम्मं कथापेति, 'आयतिं पञ्चवा भविस्सामी' ति पत्थनं ठपेत्वा नानप्पकारं दानं देति, तस्स एवरूपं कम्मं उपनिस्साय कुसलं उप्पज्जमानं जाणसम्पयुत्तं उप्प-

१ सि०-० वत्थु०. २ M., PTS-वत्थुकत्त. ३ Vis.-iv. 56. ४ Vbh.-227.

ज्जति । अव्यापजे लोके उप्पन्नस्सा पि "तस्स तत्थ सुखिनो धम्मपदां पिलवन्ति... दन्धो भिक्खवे सतुप्पादो, अथ सो सत्तो खिप्पमेव विसेसभागी होती" [अ०२. १८५] ति इमिना नयेन उप्पत्तिं निस्साय उप्पज्जमानं कुसलं जाणसंपयुत्तं उप्प-ज्जति । तथा इन्द्रियपरिपाकं उपगतानं पञ्चादसकप्पेत्तानं इन्द्रियपरिपाकं निस्साय पि कुसलं उप्पज्जमानं जाणसम्पयुत्तं उप्पज्जति । येहि पन किलेसा विक्खम्भिता तेसं किलेसदूरीभावं निस्साय पि उप्पज्जमानं कुसलं जाणसम्पयुत्तं उप्पज्जति । वुत्तं पि चेत्तं—

योगा वे जायते भूरि अयोगा भूरि संखयो । [ध०२८२]

एवं कम्मतो उपपत्तितो इन्द्रियपरिपाकतो किलेसदूरीभावतो ति इमेहि कारणेहि जाणसम्पयुत्तता वेदितव्वता ।

(७२) अपि च सत्तं धम्मा धम्मविचयसम्बोज्झंगस्स उप्पादाय संवत्तन्ति— परिपुच्छकता^२, वत्थुविसदकिरिया, इन्द्रियसमत्तपटिपादना, दुप्पञ्चपुग्गलपरिवज्जना, पञ्चवन्तपुग्गलसेवना, गंभीरजाणचरियपचवेक्खणा, तदधिमुत्तता ति । इमेहि कारणेहेत्थ जाणसम्पयुत्तता वेदितव्वता । इमेसं पन वित्थारो बोज्झंगविमंगे^३ आवि-भविस्सति ।

(७३) एवं जाणसंपयुत्तं हुत्वा उप्पन्नं चेत्तं असं-[77]-खारेन अपपयोगेन अनुपादाय चिन्तनताय उप्पन्नत्ता असंखारं नाम जातं । तथेदं रजनीयं वण्णारम्मणं हुत्वा उप्पज्जमानमेव तिविधेन नियमेन उप्पज्जति— दानमयं वा होति, सीलमयं वा, भावनामयं वा ।

(७४) कथं ? यदा हि नीलपीतलोहितोदातेसु पुण्णादीसु अञ्जतरं लभित्वा वण्णवसेन आमुजित्वा 'वण्णदानं मय्हं' ति बुद्धरतनादीनि पूजेति, तदा दानमयं होति । तत्रिदं वत्थु— भण्डागारिकसंघमित्तो किर एकं सुवण्णखचित्तं वत्थं लभित्वा इदं पि वत्थं सुवण्णवण्णं, सम्मासंबुद्धो पि सुवण्णवण्णो, सुवण्णवण्णं वत्थं सुवण्ण-वण्णस्सेव अनुच्छविकं, अम्हाकं च वण्णदानं भविस्सती ति म्हाचेतिये आरोपेसि । एवरूपे काले दानमयं होती ति वेदितव्वं । यदा पन तथारूपमेव देय्यधम्मं लभित्वा 'मय्हं कुलवंसो, कुलतन्ति कुलप्पवेणि एसा, वत्तं एतं' ति बुद्धरतनादीनि पूजेति तदा सीलमयं होति । यदा पन तादिसेन वत्थुना रतनत्तयपूजं कत्वा 'अयं वण्णो खयं गच्छिस्सति, वयं गच्छिस्सती' ति खयवयं पट्टपेति, तदा भावनामयं होति ।

(७५) दानमयं पन हुत्वा वत्तमानं पि यदा तीणि रतनानि पूजेन्तो पुत्तदार-दास-कम्मकर-पोरिसादयो पि आणापेत्वा पूजापेति तदा वचीकम्मं होति । यदा तदेवं

१ A. ii. 185 as given in PTS text reads धम्मपदानि पि लपन्ति but see its Cm. which in a variant supports our reading.

२ See Vis. xx. 50. ३ Vis. iv. 54. ४ Vbh.-227.

वुत्तप्पकारं विज्जमानकवत्थुं आरब्ध वण्णदानं दस्सामी ति चिन्तेति तदा मनोकम्मं होति । चिन्तयपरिपायं पत्वा हि 'दस्सामि करिस्सामी' ति वाचा भिन्ना होती ति इमिना लक्खणेन दानमयं नाम होति । अभिधम्मपरिपायं पत्वा पन विज्जमानकवत्थुं आरब्ध 'दस्सामी' ति मनसा चिन्तितकालतो पट्ठाय कुसलं होति । अपरमागे कायेन वा वाचाय वा कत्तब्बं करिस्सती ति वुत्तं । एवं दानमयं कायवचीमनोकम्मवसेन तिविधं होति ।

(७६) यदा पन वुत्तप्पकारं वत्थुं लभित्वा कुलवंसादिवसेन सहत्था रतनत्तयं पूजेति तदा सीलमयं वा कायकम्मं होति । यदा कुलवंसादिवसेनेव पुत्तदारादयो आणापेत्वा पूजयेति तदा वचीकम्मं होति । [78] यदा 'मय्हं कुलवंसो, कुलतन्ति कुलप्पवेणि एसा, वत्तं एतं' ति विज्जमानकवत्थुं आरब्ध 'वण्णदानं दस्सामी' ति चिन्तेति तदा मनोकम्मं होति । एवं सीलमयं कायवचीमनोकम्मवसेन तिविधं होति ।

(७७) यदा पन तं वुत्तप्पकारं वत्थुं लभित्वा तीणि रतनानि पूजेत्वा चंकमन्तो खयवयं पट्टपेति तदा भावनामयं कायकम्मं वा होति । वाचाय सम्मसनं पट्टपेत्तस्स वचीकम्मं होति, कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा मनसा व संमसनं पट्टपेत्तस्स मनोकम्ममेव होति । एवं भावनामयं कायवचीमनोकम्मवसेन तिविधं होति ।

एवमेत्थ रूपारम्भणं कुसलं विविधपुञ्जकिरियवत्थुवसेन नवहि कम्मद्वारेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

(७८) सद्धारम्मणादिसु पि एसेव नयो । भेरिसद्दादीसु हि रजनीयसदं आरम्भणं कत्वा हेट्ठा वुत्तनयेनेव तीहि नियमेहेतुं कुसलं उपपज्जति । तत्थ सदं कन्दमूलं विय उप्पाटेत्वा नीलुप्पलहत्थकं विय च हत्थे ठपेत्वा दातु नाम न सक्का, सवत्थुकं पन कत्वा देन्तो सहदानं देति नाम । तस्मा यदा 'सहदानं दस्सामी' ति भेरिमुत्तिंगादीसु अञ्जतरतुरियेन तिण्णं रतनानं उपहारं करोति, 'सहदानं मे' ति भेरिआदीनि ठपयेति, धम्मकथिकमिक्खूनं सरमेसज्जतेलफाणितादीनि^१ देति, धम्मसवणं घोसेति, सरमञ्जं भणति, धम्मकथं कथेति, उपनिसिन्नकथं अनुमोदनकथं कथेति, तदा दानमयं होति । यदा एतदेव विधानं कुलवंसादिवसेन वत्तसीसेनं करोति तदा सीलमयं होति । यदा सब्बं पेतं कत्वा अयं एत्तको सदो ब्रह्मलोकप्पमाणो पि दुवा 'खयं गमिस्सति, वयं गमिस्सती' ति सम्मसनं पट्टपेति तदा भावनामयं होति ।

(७९) तत्थ दानमयं ताव यदा भेरिआदीनि गहेत्वा सहत्था उपहारं करोति, निच्चूपहारत्थाय ठपेन्तो पि सहत्था ठपेति, 'सहदामं मे' ति धम्मस्सवणं घोसेतुं गच्छति, धम्मकथं सरमञ्जं क्कान्तुं वा गच्छति, तदा कायकम्मं होति । यदा

१ म०, सि०— मुदिंगादीसु. २ सि०— वज्जापेति. ३ M.— कण्ठसरवभेमञ्जं तेलफाणितादि; सी०— कण्ठसरवभेमसज्जतेलफाणितादीनि. ४ All but सी०— वत्तवसेन but see below 3.80.

'गच्छथ, ताता, अम्हाकं सहदानं तिण्णं [79] रतनानं उपहारं करोथा' ति आणापेति, 'सहदानं मे' ति चेतियङ्गणे 'इमं भेरि, इमं मुत्तिगं ठपेथा' ति आणापेति, सयमेव धम्मसवणं घोसेति, धम्मकथं कथेति, सरमञ्जं भणति, तदा वचीकम्मं होति । यदा कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा 'सहदानं दस्सामी' ति विज्जमानकवत्थुं मनसा परिचजति, तदा मनोकम्मं होति ।

(८०) सीलमयं पि 'सहदानं नाम मय्हं कुलवंसो कुलतन्ति कुलप्पवेणी' ति भेरिआदीनि सहत्था उपहारं करोन्तस्स, भेरिआदीनि सहत्था चेतियङ्गणादिसु ठपेन्तस्स, धम्मकथिकानं सरमेसज्जं सहत्था ददन्तस्स, वत्तसीसेन धम्मस्सवणं घोसण-धम्मकथाकथन-सरमञ्जभणनत्थाय च गच्छन्तस्स कायकम्मं होति । 'सहदानं नाम अम्हाकं कुलवंसो कुलतन्ति कुलप्पवेणि, गच्छथ, ताता, बुद्धरतनादीनं उपहारं करोथा' ति आणापेत्तस्स कुलवंसादिवसेनेव अत्तना धम्मकथं वा सरमञ्जं वा करोन्तस्स च वचीकम्मं होति । 'सहदानं नाम मय्हं कुलवंसो सहदानं दस्सामी' ति कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा मनसा व विज्जमानकवत्थुं परिचजन्तस्स मनोकम्मं होति ।

(८१) भावनामयं पि यदा चंकमन्तो सदे खयवयं पट्टपेति तदा कायकम्मं होति । कायङ्गं पन अचोपेत्वा वाचाय संमसनं वचीकम्मं होति । कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा मनसा व सहायतनं सम्मसन्तस्स मनोकम्मं होति ।

एवं सद्धारम्मणं पि कुसलं तिविधपुञ्जकिरियवत्थुवसेन नवहि कम्मद्वारेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

(८२) मूलगन्धादीसु पि रजनीयगन्धं आरम्भणं कत्वा हेट्ठा वुत्तनयेनेव तीहि नियमेहेतुं कुसलं उपपज्जति । तत्थ यदा मूलगन्धादीसु यं किञ्चि गन्धं लभित्वा गन्धवसेन आमुजित्वा 'गन्धदानं मय्हं' ति बुद्धरतनादीनि पूजेति, तदा दानमयं होती ति सब्बं वण्णदाने वुत्तनयेनेव विधातो वेदितव्यं । एवं गन्धारम्मणं पि कुसलं तिविधपुञ्जकिरियवत्थुवसेन नवहि कम्मद्वारेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

(८३) मूलरसादीसु पन रजनीयरसं आरम्भणं कत्वा हेट्ठा वुत्तनयेनेव तीहि नियमेहेतुं कुसलं उपपज्जति । तत्थ यदा मूलरसादीसु यं किञ्चि रजनीयं रसवत्थुं [80] लभित्वा रसवसेन आमुजित्वा 'रसदानं मय्हं' ति देति परिचजति, तदा दानमयं होती ति सब्बं वण्णदाने वुत्तनयेनेव विधातो वेदितव्यं । सीलमये पनेत्थ 'संघस्स अदत्ता परिमुञ्जानं नाम अम्हाकं न औचिण्णं' ति द्वादसभं^३ भिक्खुसहस्सानं दापेत्वा सादुरसं परिमुत्तस्स दुट्ठेगामणि-अभयरञ्जो वत्थुं आदि कत्वा महाअट्ठकथायं वत्थुनि आगतानि । अयमेव विसेसो । एवं रसारम्मणं पि कुसलं तिविधपुञ्जकिरियवत्थुवसेन नवहि कम्मद्वारेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

१. See n.4 on 3-78 above. २ Cf. Mhv. 22.80; 24.23-24; 25.114. ३ M.— दत्तं, but see Mhv. 22.42-44. ४ M. omits बुद्ध.

(८४) फोट्टब्बारम्मणे पि पठवीधातु तेजोधातु वायोधातु ति तीणि महाभूतानि फोट्टब्बारम्मणं^१ नाम । इमस्मिं ठाने एतेसं वसेन भोजनं अकत्वा मच्च-पीठादिवसेन कातब्बा । यदा हि मच्चपीठादिसु यं किंचि रजनीयं फोट्टब्बवत्थुं लभित्वा फोट्टब्बवसेन आमुजित्वा 'फोट्टब्बदानं मय्हं'ति देति परिचजति, तदा दानमयं होती ति सब्बं वण्णदाने वुत्तनयेनेव विथारतो वेदितब्बं । एवं फोट्टब्बारम्मणं पि कुसलं तिविधपुञ्जकिरियवत्थुवसेन नवहि कम्मद्वारेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

(८५) धम्मारम्मणे पन छ अज्झत्तिकायतनानि, तीणि लक्खणानि, तयो अरूपिनो सन्धा, पण्णरससुखमरूपानि, निब्बानपञ्जत्ती ति इमे धम्मावतने परियापन्ना च, अपरियापन्ना^२ च^३, धम्मा धम्मारम्मणं नाम । इमस्मिं पन ठाने एतेसं वसेन योजनं अकत्वा ओजदान-पानदान-जीवितदानवसेन कातब्बा । ओजादीसु हि रजनीयं धम्मारम्मणं आरम्मणं कत्वा हेट्ठा वुत्तनयेनेव तीहि नियमेहेतं कुसलं उप्पज्जति ।

(८६) तत्थ यदा 'ओजदानं मय्हं'ति सप्पिनवनीतादीनि देति, पानदानं ति अट्ठं पानानि देति, जीवितदानं ति सलाकमत्त-पक्खिकमत्त-संघमत्तादीनि देति, अफासुकमिक्खून् भेसज्जं देति, वेज्जं पच्चुपट्टापेति, जालं फालापेति, कुमिन् विद्धंसापेति, सकुणपञ्जरं विद्धंसापेति, बन्धनमोक्खं कारापेति, 'मा-धात'-भेरिं चारापेति, अज्झानि पि जीवितपरित्ताणत्थं एवरूपानि करोति तदा दानमयं होति । यदा पन 'ओजदान-पानदान-जीवितदानानि मय्हं कुलवंसो कुलतन्ति कुलपवेणी'ति च वत्तसीसेन ओजदानादीनि पवत्तेति तदा सीलमयं होति । यदा धम्मारम्मणस्मिं खयवयं पट्टपेति [८१] तदा भावनामयं होति ।

(८७) दानमयं पन हुत्वा पवत्तमानं पि यदा ओजदान-पानदान-जीवितदानानि सहत्था देति, तदा कायकम्मं होति । यदा पुत्तदारादयो आणापेत्वा दापेति, तदा वचीकम्मं होति । यदा कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा ओजदान-पानदान-जीवितदानवसेन विजमानकवत्थुं 'दस्सामी'ति मनसा चिन्तेति, तदा मनोकम्मं होति ।

(८८) यदा पन वुत्तप्पकारं विजमानकवत्थुं कुलवंसादिवसेन सहत्था देति, तदा सीलमयं कायकम्मं होति । यदा कुलवंसादिवसेनेव पुत्तदारादयो आणापेत्वा दापेति, तदा वचीकम्मं होति । यदा कुलवंसादिवसेन वुत्तप्पकारं विजमानकवत्थुं 'दस्सामी'ति मनसा चिन्तेति, तदा मनोकम्मं होति ।

(८९) चंक्रमित्वा धम्मारम्मणे खयवयं पट्टपेत्तस्स पन भावनामयं कायकम्मं होति । कायङ्गं अचोपेत्वा वाचाय खयवयं पट्टपेत्तस्स वचीकम्मं होति । कायङ्ग-

१ Cf. § ६४८. २-२ M., म०- omit, but see मूलटीका p. 70.

३ See Nd¹ 372, Vin. i. 246, (VI.35.6).

वाचङ्गानि अचोपेत्वा मनसा व धम्मारम्मणे खयवयं पट्टपेत्तस्स मनोकम्मं^१ होति । एवं भावनामयं कायवचीमनोकम्मवसेन तिविधं होति । एवमेत्थ धम्मारम्मणं कुसलं तिविधपुञ्जकिरियवत्थुवसेन नवहि कम्मद्वारेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

(९०) एवमिदं चित्तं नानावत्थुसु नानारम्मणवसेन दीपितं । इदं पन एकवत्थुस्मिं पि नानारम्मणवसेन लब्धमिति येव । कथं ? चतूसु हि पच्चयेसु चीवरे छ आरम्मणानि लब्धन्ति— नवरत्तस्स हि चीवरस्स वण्णो मनापो दस्सनीयो होति, इदं वण्णारम्मणं । परिभोगकाले पन पटपटसहं करोति, इदं सद्धारम्मणं । यो तत्थ कालकच्छकादिगन्धो, इदं गन्धारम्मणं । रसारम्मणं पन परिभोगरसवसेन कथितं । या तत्थ सुखसम्पस्सता, इदं फोट्टब्बारम्मणं । चीवरं पटिच्च उप्पन्ना सुखा वेदना, इदं धम्मारम्मणं । पिण्डपाते रसारम्मणं निष्परियायेनेव लब्धमिति । एवं चतूसु पच्चयेसु नानारम्मणवसेन योजनं कत्वा दानमयादिभेदो वेदितब्बो ।

(९१) इमस्स पन चित्तस्स आरम्मणमेव निवृद्धं, विना आरम्मणेन अनुपपज्जनतो । द्वारं पन अनिवृद्धं । कस्मा ? कम्मस्स अनिवृद्धत्ता । कम्मस्मिं हि अनिवृद्धे द्वारं पि अनिवृद्धमेव होति ।

[द्वारकथा]

[कायकम्मद्वारं]

(९२) इमस्स पन अत्थ-[८२]-स्स पकासनत्थं इमस्मिं ठाने महाअट्ठ-कथायं द्वारकथा कथिता । तत्थ तीणि कम्मानी, तीणि कम्मद्वारानि, पञ्च विज्जाणानि, पञ्च विज्जाणद्वारानि, छ फस्सा, छ कस्सद्वारानि, अट्ठ असंवरा, अट्ठ असंवरद्वारानि, अट्ठ संवरा, अट्ठ संवरद्वारानि, दस अकुसलकम्मपथा, दस कुसलकम्मपथा ति, इदं एत्तकं द्वारकथाय मातिकाठपनं नाम ।

(९३) तत्थ किञ्चा पि तीणि कम्मानी पठमं वुत्तानि, तानि पन ठपेत्वा आदितो ताव तीणि कम्मद्वारानि भाजेत्वा दस्सितानि । कतमानि तीणि ? कायकम्मद्वारं, वचीकम्मद्वारं, मनोकम्मद्वारं ति ।

(९४) तत्थ चतुब्बिधो कायो— उपादिन्नको, आहारसमुद्धानो, उतुसमुद्धानो, चित्तसमुद्धानो ति । तत्थ चक्खायतनादीनि जीवितिन्द्रियपरियन्तानि अट्ठ कम्मसमुद्धानरूपानि पि, कम्मसमुद्धानानेव चतस्सो धातुयो वण्णो गन्धो रसो ओजा ति अट्ठ उपादिन्नककायो नाम । तानेव अट्ठ आहारजानि आहारसमुद्धानिक-

१. सी०, म०-कालाच्छकादि^० but see अट्ठ० योजना p.83 which supports our reading. २ Here begins a long digression which ends with ३.१७२. ३ See § 653.

कायो नाम । अट्ट उतुजानि उतुसमुद्धानिककायो नाम । अट्ट चित्तजानि चित्त-
समुद्धानिककायो नाम ।

(९५) तेसु कायकम्मद्वारं ति नेव उपादिन्नककायस्स नामं न इतरेसं ।
चित्तसमुद्धानेसु पन अट्टसु रूपेसु एका विज्जन्ति अत्थि, इदं कायकम्मद्वारं नाम ।
ये सन्धाय वुत्ते— “कतमं तं रूपं कायविज्जन्ति ? या कुसलचित्तस्स वा, अकुसल-
चित्तस्स वा, अब्बाकतचित्तस्स वा, अमिक्कमन्तस्स वा पटिक्कमन्तस्स वा,
आलोकैन्तस्स वा विच्छेकैन्तस्स वा, सम्मिज्जेन्तस्स वा पसारैन्तस्स वा, कायस्स
यंमना संयंमना संयमित्तं, विज्जन्ति विज्जापना विज्जापितत्तं, इदं तं रूपं
कायविज्जन्ती” [१६३६] ति ।

(९६) ‘अमिक्कमिस्सामि पटिक्कमिस्सामी’ ति हि चित्तं उप्पज्जमानं
रूपं समुद्भापेति । तत्थ या पठवीधातु आपोधातु तेजोधातु वायोधातु तन्निसितो
वण्णो गंधो रसो ओजा ति इमेसं अट्टन्नं रूपकलापानं अब्भन्तरे चित्तसमुद्धाना
वायोधातु, सा अत्तना सहजातं रूपं कार्यं संयंमेति सन्धारेति चालेति अमिक्कमा-
पेति पटिक्कमापेति । तत्थ एकावज्जनवीथियं सत्तसु जवनेसु पठमचित्तसमुद्दिता
[८३] वायोधातु संयंमेतुं सन्धारेतुं सक्कोति, अपरापरं पन चालेतुं न सक्कोति ।
दुतियादीसु पि एसेव नयो । सत्तमचित्तेन पन समुद्दिता वायोधातु हेट्ठा
छहि चित्तेहि समुद्दिता वायोधातुं उपथम्मनपच्चयं लमित्वा अत्तना सहजातं रूपकार्यं
संयंमेतुं सन्धारेतुं चालेतुं अमिक्कमापेतुं पटिक्कमापेतुं आलोकापेतुं विच्छेकापेतुं
सम्मिज्जापेतुं पसारेतुं सक्कोति । तेन गमनं नाम जायति, आगमनं नाम जायति,
गमनागमनं नाम जायति । ‘योजनं गतो दसयोजनं गतो’ ति वत्तव्वत् आपज्जापेति ।

(९७) यथा सत्तहि युगेहि आकाङ्कितव्वे सक्कटे पठमयुगे युत्तगोणा युगं ताव
संयंमेतुं सन्धारेतुं सक्कोन्ति, चक्कं पन न पवत्तेन्ति; दुतियादीसु पि एसेव नयो;
सत्तमयुगे पन गोणे योजेत्वा यदा छेको सारथि धुरे निसीदित्वा योत्तानि आदाय
सव्वपुरिमतो पट्ठाय पतोदलट्ठिया गोणे आकोटेति, तदा सव्वे व एकवला हुत्वा
धुरं च सन्धारेन्ति चक्कानि च पवत्तेन्ति । ‘सक्कटं गहेत्वा दसयोजनं गतो वीसति-
योजनं गतो’ ति वत्तव्वत् आपादेन्ति — एवंसम्पदमिदं वेदितव्वं ।

(९८) तत्थ यो चित्तसमुद्धानिककायो न सो विज्जन्ति, चित्तसमुद्धानाय पन
वायोधातुया सहजातं रूपकार्यं संयंमेतुं सन्धारेतुं चालेतुं पच्चयो भवितुं समत्थो
एको आकारविकारो अत्थि, अयं विज्जन्ति नाम । सा अट्ट रूपानि विय न चित्त-
समुद्धाना । यथा पन अनिच्चादिभेदानं भ्रम्मानं जरामरणत्ता, “जरामरणं भिक्खवे
अनिच्चं संखत्तं” [सं० २. २६] ति आदि वुत्तं, एवं चित्तसमुद्धानानं रूपानं विज्जन्तिताय
सा पि चित्तसमुद्धाना नाम होती ति । विज्जापनत्ता पनेसा विज्जन्ती ति वुच्चति । किं
विज्जापेती ति ? एकं कायिककरणं । चक्खुपथस्मिं हि ठितो हत्थं वा पादं वा

उत्थिपति, सीसं वा ममुकं वा चालेति, अयं हत्थादीनं आकारो चक्खुविज्जेय्यो
होती ति । विज्जन्ति पि न चक्खुविज्जेय्या मनोविज्जेय्या एव । चक्खुना हि
हत्थविकारादिवसेन विप्फन्दमानं वण्णारम्मणमेव पस्सति । विज्जन्ति पन मनोद्वारिक-
चित्तेन चिन्तेत्वा ‘इदञ्चिदं च एस करोति मज्जे’ ति जानाति ।

(९९) यथा हि अरज्जे निदाघसमये उदकट्टाने मनुस्सा ‘इमाय सज्जाय इध
उदकस्स अत्थिमावं जानिस्सन्ती’ ति रक्खग्गे तालपण्णादीनि बन्धापेन्ति, सुरापानद्वारे
धञ्जं उरसापेन्ति, उद्धं [८४] वा पन रक्खवं वातो पहरित्वा चालेति, अन्तो उदके मच्छे
चलन्ते उपरि बुब्बुल्लकानि उट्टुहन्ति, महोघस्स गतमग्गपरियन्ते तिणपण्णकसटं
उरसादितं होति । तत्थ तालपण्ण--धञ्ज-साम्माचलन-बुब्बुल्लक-तिणपण्णकसटं दिस्वा
यथा चक्खुना अदिट्ठं पि ‘एत्थ उदकं भविस्सति, सुरा भविस्सति, अयं रक्खो
वातेन पढ्यो भविस्सति, अन्तो उदके मच्छो भविस्सति, एत्तकं ठानं अज्झोत्थरित्वा
ओधो गतो भविस्सती’ ति मनोविज्जाणेन जानाति, एवमेव विज्जन्ति पि न
चक्खुविज्जेय्या मनोविज्जेय्या व । चक्खुना हि हत्थविकारादिवसेन विप्फन्दमानं
वण्णारम्मणमेव पस्सति । विज्जन्ति पन मनोद्वारिकचित्तेन चिन्तेत्वा ‘इदञ्चिदं
चेस करोति मज्जे’ ति जानाति ।

(१००) न केवलं चेसा विज्जापनतो व विज्जन्ति नाम । विज्जेय्यतो पि पन
विज्जन्ति येव नाम । अयं हि परेसं अन्तमसो तिरच्छानगतानं पि पाकटा होति ।
तत्थ तत्थ संनिपतिता हि सोण-सिगाळ-काक-गोणादयो दण्डं वा लेट्टुं वा गहेत्वा
पहरणाकारे दस्सिते ‘अयं नो पहरितुकामो’ ति अत्वा येन वा तेन वा पलायन्ति ।
पाकारकुट्टादिअन्तरितस्स पन परस्स अपाकट्ठालो पि अत्थि । किञ्चा पि तस्मिं
खणे अपाकट्ठ सम्मुखीभूतानं पन पाकट्ठत्ता विज्जन्ति येव नाम होति ।

(१०१) चित्तसमुद्धानिके पन काये चलन्ते ते-समुद्धानिको चलति न चलती
ति ? सो पि तथैव चलति । तं-गतिको तदनुवत्तिको व होति । यथा हि उदके
गच्छन्ते उदके पतितानि सुक्खदण्डकतिणपण्णादीनि पि उदकगतिकानेव भवन्ति,
तस्मिं गच्छन्ते गच्छन्ति, तिट्ठन्ते तिट्ठन्ति—एवंसम्पदमिदं वेदितव्वं । एवमेसा
चित्तसमुद्धानेसु रूपेसु विज्जन्ति कायकम्मद्वारं नामा ति वेदितव्वं ।

(१०२) या पन तस्मिं द्वारे सिद्धा चेतना याय पाणं हन्ति, अदिन्नं आदियति,
मिच्छाचारं चरति, पाणातिपातादीहि विरमति, इदं कायकम्मं नाम । एवं पर-
वादिमिह सति कायो द्वारं, तमिह द्वारे सिद्धा चेतना कायकम्मं ‘कुसलं वा असकुलं
वा’ ति ठपेतव्वं । परवादिमिह पन असति^३ ‘अव्याकतं वा’ ति तिकं पूरेत्वा व ठपेतव्वं ।

(१०३) तत्थ यथा नगरद्वारं कतट्टाने येव तिट्ठति, अंगुलिमत्तं पि अपरापरं न

१ See वि० १४. ६२. २ म०, सि०—उच्चं. ३ सि० alone inserts

hereafter कुसलं वा असकुलं वा.

संकमति, तेन तेन पन द्वारेन महाजनो सञ्चरति, एवमेव द्वारे द्वारं न चरति, कम्मं पन तस्मिं तस्मिं द्वारे उप्पज्जनतो चरति । तेनाहु पोराणा—

द्वारे चरन्ति कम्मानी न द्वारा द्वारचारिणो ।

तस्मा द्वारेहि कम्मानी अञ्जमञ्जं ववत्थिता ति ॥ []

(१०४) [85] तथै कम्मने पि द्वारं नामं लमति, द्वारेन पि कम्मं । यथा हि विज्जाणादीनं उप्पज्जनट्टानानि विज्जाणद्वारं फस्सद्वारं असंवरद्वारं संवरद्वारं ति नामं लमन्ति, एवं कायकम्मस्स उप्पज्जनट्टानं कायकम्मद्वारं ति नामं लमति । वचीमनोकम्मद्वारेसु पि एसेव नयो । यथा पन तस्मिं तस्मिं रुक्खे अधिवत्था देवता सिम्बल्लिदेवता पलासदेवता पुचिमन्ददेवता फन्दनदेवता ति तेन तेन रुक्खेन नामं लमति, एवमेव कायद्वारेन कतं कम्मं पि कायकम्मं ति द्वारेन नामं लमति । वचीकम्ममनोकम्मसु पि एसेव नयो ।

(१०५) तथै अञ्जो कायो, अञ्जं कम्मं, कायेन पन कतत्ता तं काय-कम्मं ति वुच्चति । तेनाहु अट्टकथावरिया—

सूचिया^१ चे कतं कम्मं सूचिकम्मं ति वुच्चति ।

सूची च सूचिकम्मं च अञ्जमञ्जं ववत्थिता ॥

वासिया चे कतं कम्मं वासिकम्मं ति वुच्चति ।

वासी च वासिकम्मं च अञ्जमञ्जं ववत्थिता ॥

पुरिसेन चे कतं कम्मं पुरिसकम्मं ति वुच्चति ।

पुरिसो च पुरिसकम्मं च अञ्जमञ्जं ववत्थिता ॥

एवमेव

कायेन च कतं कम्मं कायकम्मं ति वुच्चति ।

कायो च कायकम्मं च अञ्जमञ्जं ववत्थिता ति ॥

(१०६) 'एवं सन्ते नेव द्वारववत्थानं युज्जति, न कम्मववत्थानं । कथं ? कायविज्जत्तियं हि "द्वारे चरन्ति कम्मानी" ति वचनतो^२ वचीकम्मं पि पवत्तति, तेन^३ ससा कायकम्मद्वारं ति ववत्थानं न युत्तं । कायकम्मं च वचीविज्जत्तियं पि पवत्तति, तेन^४ ससा कायकम्मं ति ववत्थानं न युज्जति । 'नो न युज्जति । कस्मा ? येमुय्यवुत्तिताय चैव तब्बहुलवुत्तिताय च । कायकम्ममेव हि येमुय्येन कायविज्जत्तियं पवत्तति न इतराणि, तस्मा कायकम्मस्स येमुय्येन पवत्तितो अस्सा काय-कम्मद्वारमावो सिद्धो । ब्राम्हणगाम-अम्बवन-नागवनादीनं ब्राम्हणगामादिमावो विथा ति द्वारववत्थानं युज्जति । कायकम्मं पन कार्यद्वारमिह यैव बहुलं पवत्तति अप्पं वचीद्वारे । तस्मा कायद्वारे बहुलं पवत्तितो [86] एतस्स कायकम्ममावो

१ M.—तस्मा. २ सि०, म० insert before this the last stanza in this paragraph. ३ See ३.१०३.

सिद्धो, वनचरक-थुल्लकुमारिकादिगोचरानं वनचरकादिमावो विथा ति । एवं कम्म-ववत्थानं पि युज्जती^५ ति ।

कायकम्मद्वारकथा निद्विता ।

[वचीकम्मद्वारं]

(१०७) वचीकम्मद्वारकथायं पन चेतना-विरति-सहवसेन तिविधा वाचा नाम । तथै "चतूहि भिक्खवे अंगेहि समन्नागता वाचा सुभासिता होति नो दुब्भासिता, अनवज्जा च अननुवज्जा च विज्जूनं" [सं० १. १८८; सुत्तनिपात, सु. ३. ३. (no. 29)] ति, अयं चेतना-वाचा नाम । या "चतूहि वचीदुच्चरितेहि आरति विरति ... पे०... अयं वुच्चति सम्मावाचा" [वि० २३७] ति, अयं विरति-वाचा नाम । "वाचा गिरा व्यप्पथो उदीरणं घोसो घोसकम्मं वाचा वचीमेदो" [१६३७] ति, अयं सह-वाचा नाम ।

(१०८) तासु वचीकम्मद्वारं ति नेव चेतनाय नामं न विरतिया । सहसद्दा पन एका विज्जत्ति अत्थि, इदं वचीकम्मद्वारं नाम । यं सन्धाय वुत्तं—"कतमं तं रूपं वचीविज्जत्ति ? या कुसलचित्तस्स वा अकुसलचित्तस्स वा अब्याकतचित्तस्स वा वाचा गिरा व्यप्पथो उदीरणं घोसो घोसकम्मं वाचा वचीमेदो, अयं वुच्चति वाचा । या ताय वाचाय विज्जत्ति विज्जापना विज्जापितत्तं, इदं तं रूपं वची-विज्जत्ती" [१६३७] ति ।

(१०९) 'इदं वक्खामि एतं वक्खामी' ति हि वितक्कयतो वितक्कविप्फार-सद्दो नाम उप्पज्जति । अयं न सोतविज्जेय्यो मनोविज्जेय्यो ति महाअट्टकथायं आगतो । जागमट्टकथासु पन "वितक्कविप्फारसद्दं" ति वितक्कविप्फारवसेन उप्पन्नं विप्पलपन्तानं सुत्तप्पमत्तादीनं सद्दं; 'सुत्वा' ति तं सुत्वा, यं वितक्कयतो तस्स सो सद्दो उप्पन्नो; तस्स वसेन 'एवं पि ते मनो, इत्थं पि ते मनो' ति आदिसती" ति वत्वा वत्थुनि पि कथितानि । पट्टाने पि "चित्तसमुट्ठानं सहायतनं सोतविज्जा-णस्स आरम्भणपच्चयेन पच्चयो" ति आगतं । तस्मा विना विज्जत्तिघटनाय उप्पज्ज-मानो असोतविज्जेय्यो वितक्कविप्फारसद्दो नाम नत्थि ।

(११०) 'इदं वक्खामि एतं वक्खामी' ति उप्पज्जमानं पन चित्तं पटवी-धातु [87] आपोधातु तेजोधातु वायोधातु वण्णो गन्धो रसो ओजा ति अट्ठरूपानि समुट्ठापेति । तेसं अन्तरे चित्तसमुट्ठाना पटवीधातु उपादिन्नकं संघट्टयमाना व उप्पज्जति । तेन धातुसंघट्टनेन सद्देव सद्दो उप्पज्जति । अयं चित्तसमुट्ठानो सद्दो नाम । अयं न विज्जत्ति । तस्सा पन चित्तसमुट्ठानाय पटवीधातुया उपादिन्नक-घट्टनस्स पच्चयभूतो एको आकारविकारो अत्थि, अयं वचीविज्जत्ति नाम । इतो-

१ See ३.१०३ above.

परं सा अट्ठरूपानि विय न चित्तसमुद्धानां ति आदि सब्बं हेट्ठा^१ वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ।

(१११) इथा पि हि^२ 'तिस्स-दत्त-मिक्का' ति पक्कोसेत्तस्स सद्दं सुत्वा विज्झत्ति मनोद्वारिकचित्तेन चित्तेत्वा 'इदं चिदं च एस करोति मज्जे' ति जानाति । काय-विज्झत्ति विय च अयं पि तिरच्छानगतानं पि पाकया होति । 'एहि, याही' ति हि सद्दं सुत्वा तिरच्छानगता पि 'इदं नामेस करोति मज्जे' ति जत्वा आगच्छन्ति चैव गच्छन्ति च ।

(११२) ते-समुद्धानिककायं चालेति न चालेती^३ ति, अयं पन वारो इध न लब्धमि । पुरिमचित्तसमुद्धानाय उपपत्त्यम्भनकिच्चं पि नत्थि । या पन तस्मिं वची-द्वारे सिद्धा चेतना, याय मुसा कथेति, पेमुज्जं कथेति, फरुसं कथेति, सम्फं पल-पति, मुसावादादीहि विरमति, इदं वचीकम्मं नाम । इतोपरं सब्बं कम्मववत्थानं द्वारववत्थानं च हेट्ठा^४ वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ति ।

वचीकम्मद्वारकथा निट्ठिता ।

[मनोकम्मद्वारं]

(११३) मनोकम्मद्वारकथायं पन कामावचरादिवसेन चतुर्विधो मनो मनो नाम । तत्थ कामावचरो चतुपञ्जासविधो होति, रूपावचरो पण्णरसविधो, अरूपा-वचरो द्वादसविधो, लोकुत्तरो अट्ठविधो ति सब्बो पि एकूननवुतिविधो होति । तत्थ अयं नाम मनो मनोद्वारं न होती ति न वत्तव्वो । यथा हि अयं नाम चेतना कम्मं न होती ति न वत्तव्वो, अन्तमसो पञ्चविज्जाणसम्पयुत्ता पि हि चेतना महा-पकरणे कम्मं त्वेव निट्ठिता, एवमेव अयं नाम मनो मनोद्वारं न होती ति न वत्तव्वो ति ।

(११४) एत्थाह—कम्मं नामेतं किं करोती ति ? आयूहति, अभिसंखरोति, पिण्डं करोति, चेतति, कप्पेति, पक्कपेती ति । एवं सन्ते पञ्चविज्जाणचेतना किं आयूहति, अभिसंखरोति, [८८] पिण्डं करोति, चेतति, कप्पेति, पक्कपेती ति ? । सहजातधम्मे । सा पि हि सहजाते सम्पयुत्तलन्धे आयूहति अभिसंखरोति पिण्डं करोति चेतति कप्पेति पक्कपेती ति । किं वा इमिना वादेन ? सब्बसंगाहिकवसेन हेतं वुत्तं । इदं पनेत्थ सन्निट्ठानं—तेमूमककुसलाकुसलो एकूनतिसविधो मनो मनोकम्मद्वारं नाम । या पन तस्मिं मनोद्वारे सिद्धा चेतना याय अभिज्ज्ञा-व्यापाद-मिच्छादस्सनानि चैव अनभिज्ज्ञा-अव्यापाद-सम्मादस्सनानि च गण्हाति, इदं मनो-कम्मं नाम । इतोपरं सब्बं कम्मववत्थानं द्वारववत्थानं च हेट्ठा^५ वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ति ।

मनोकम्मद्वारकथा निट्ठिता ।

इमानि तीणि कम्मद्वारानि नाम ।

(११५) इदानीं यानि तीणि कम्मद्वारानि ठपेत्वा इमानि कम्मद्वारानि दस्सि-तानि, तानि आदिं कत्वा अवसेसस्स द्वारकथाय मातिकाठपनस्स वित्थारकथा होति । तीणि हि कम्मानी—कायकम्मं वचीकम्मं मनोकम्मं ति । किं पनेतं कम्मं नामा ति ? चेतना चैव, एकच्चे च चेतनासम्पयुत्ता धम्मा ।

(११६) तत्थ चेतनाय कम्मभावे इमानि सुत्तानि—“चेतनाहं भिक्खवे कम्मं वदामि, चेतयित्वा कम्मं करोति कायेन वाचाय मनसा” [अं० ३.४१५] । “काये वा हि, आनन्द, सति कायसंचेतनाहेतु उपपज्जति अज्झत्तं सुखदुक्खं, वाचाय वा, आनन्द, सति वचीसंचेतनाहेतु उपपज्जति अज्झत्तं सुखदुक्खं; मने वा, आनन्द, सति मनोसञ्चेतनाहेतु उपपज्जति अज्झत्तं सुखदुक्खं” [सं० २.३९, अं० २.१५७] । “तिविधा, भिक्खवे, कायसंचेतना अकुसलं कायकम्मं दुक्खुद्वयं,^१ दुक्खविपाकं; चतुर्विधा हि भिक्खवे वचीसंचेतना... पे०... ति विधा भिक्खवे मनोसञ्चेतना, कुसलं मनोकम्मं सुखुद्वयं^२ सुखविपाकं” । [] “सचायं, आनन्द, समिद्धि मोघपुरिसो पोतलिपुत्तस्स^३ परिव्वाजकस्स एवं पुट्ठो एवं व्याकरेय्य—संचेतनियं, आवुसो पोतलिपुत्तं, कम्मं कत्वा कायेन वाचाय मनसा, सुखवेदानियं सुखं सो वेदियति^४ ...पे०... अदुक्खमसुखवेदानियं अदुक्खमसुखं सो वेदियती ति; एवं व्याकरमानो खो, आनन्द, समिद्धि मोघपुरिसो पोतलिपुत्तस्स^५ परिव्वाजकस्स सम्मा व्याकरमानो व्याकरेय्य” [मं० ३.२०८-२०९] ति । इमानि ताव चेतनाय कम्मभावे सुत्तानि ।

(११७) चेतनाय संपयुत्तधम्मानं पन कम्मभावो कम्मचतुक्केन दीपितो । वुत्तं हेतं—“चत्तारि-[८९]-मानि भिक्खवे कम्मानी यानि मया सयं अभिज्ज्ञा सञ्चिकत्वा पवेदितानि । कतमानि चत्तारि ? अत्थि भिक्खवे कम्मं कण्हं कण्ह-विपाकं, अत्थि भिक्खवे कम्मं सुक्कं सुक्कविपाकं, अत्थि भिक्खवे कम्मं कण्हसुक्कं कण्हसुक्कविपाकं, अत्थि भिक्खवे कम्मं अकण्ह-असुक्कं अकण्ह-असुक्कविपाकं कम्मं कम्मक्खयाय संवत्तति । ... कतमं च भिक्खवे कम्मं अकण्ह-असुक्कं अकण्ह-असुक्कविपाकं कम्मं कम्मक्खयाय संवत्तति ? यदिदं सत्त-सम्बोद्धिर्गा—सतिसम्बोद्धिर्गा...पे०... उपेक्खासम्बोद्धिर्गा, इदं वुत्तति भिक्खवे कम्मं अकण्हं असुक्कं अकण्ह-असुक्क-विपाकं कम्मं कम्मक्खयाय संवत्तति । ... कतमं च भिक्खवे कम्मं अकण्ह-असुक्कं अकण्ह-असुक्क-विपाकं कम्मं कम्मक्ख-याय संवत्तति ? अयमेव अरियो अट्ठंगिको मग्गो—सेय्यथीदं, सम्मादिट्ठि...पे०...

१ म०, सि०, PTS—दुक्खिन्द्रियं.

२ म०, सि०, PTS—सुखिन्द्रियं.

३ सि०, म०, PTS—पाटलिपुत्तस्स. ४ M. ३.२०९ reads संचेतनिकं. ५ सि०

म० PTS—पाटलिपुत्त. ६ म०—वेदयति. ७ See ४ यो०सु० ४.७ and

Comment on it. ८-८. The order in the original passage varies.

१ See ३.९८. २ See ३.१०१ above. ३ See ३.१०६ above.

सम्मासमाधि । इदं वुच्चति भिक्खवे कम्मं अकण्ह-असुक्कं अकण्ह-असुक्क-विपाकं कम्मं कम्मस्वयाय संवत्तती” [अ० २. २३०-२३७] ति । एवमिमे बोद्धाङ्ग-मग्गङ्ग-भेदतो पण्णरस धम्मा कम्मचतुक्केन दीपिता । अभिज्झा, व्यापादो, मिच्छादिट्ठि, अनभिज्झा, अव्यापादो, सम्मादिट्ठि ति इमेहि पन छहि सद्धिं एकवीसति चेतना-सम्प्युत्ता धम्मा वेदितव्वा ।

(११८) तथ लोकुत्तरमग्गो भजापियमानो कायकम्मादीनि तीणि कम्मनि भजति । यं हि कायेन दुस्सील्यं अज्झाचरति, तम्हा संवरो कायिको वेदितव्वो । यं वाचाय दुस्सील्यं अज्झाचरति, तम्हा संवरो वाचसिको वेदितव्वो । इति सम्मा-कम्मन्तो कायकम्मं, सम्मावाचा वचीकम्मं । एतस्मिं द्वये गहिते सम्माआजीवो तप्पक्खिकत्ता गहितो व होति । यं पन मनेन दुस्सील्यं अज्झाचरति, तम्हा संवरो मानसिको वेदितव्वो । सो दिट्ठि-सङ्कप्प-वायाम-सति-समाधिवसेन पञ्चविधो होति । अयं पञ्चविधो पि मनोकम्मं नाम । एवं लोकुत्तरमग्गो भजापियमानो तीणि कम्मनि भजति ।

(११९) इमस्मिं ठाने द्वारसंसन्दनं नाम होति । कायवचीद्वारेसु हि चोपनं पत्वा कम्मपथं अप्पत्तं पि अत्थि, मनोद्वारे च समुदाचारं पत्वा कम्मपथं [९०] अप्पत्तं अत्थि; तं गहेत्वा तं तं द्वारपक्खिकमेव अकंसु । तत्रायं नयो — यो ‘मिगवं गमिस्सामी’ ति धनुं सज्जेति, जियं वट्टेति, सत्तिं निसेति, भत्तं भुज्जति, वत्थं परि-दहति, एतावता कायद्वारे चोपनं पत्तं होति । सो अरञ्जे दिवसं चरित्वा अन्तमसो ससव्विलालमत्तं पि न लभति, इदं अकुसलं कायकम्मं नाम होति न होती ति ? न होति । कस्मा ? कम्मपथं अप्पत्तताय । केवलं पन कायदुचरितं नाम होती ति वेदितव्वं । मच्छगहणादिपयोगेसु पि एसेव नयो ।

(१२०) वचीद्वारे पि ‘मिगवं गमिस्सामी’ ति ‘वेगेन धनुआदीनि सज्जेथा’ ति आणापेत्वा पुरिमनयेनेव अरञ्जे किञ्चि अलमन्तस्स किञ्चा पि वचीद्वारे चोपनं पत्तं, कम्मपथं अप्पत्तताय पन वचीकम्मं न होति । केवलं वचीदुचरितं नाम होती ति वेदितव्वं ।

(१२१) मनोद्वारे पन वधकचेतनाय उप्पन्नमत्ताय एव कम्मपथमेदो होति । सो च खो व्यापादवसेन न पाणातिपातवसेन । अकुसलं हि कायकम्मं कायवची-द्वारेसु समुट्ठाति, नो मनोद्वारे; तथा अकुसलं वचीकम्मं । अकुसलं मनोकम्मं पन तीसु पि द्वारेसु समुट्ठाति; तथा कुसलानि कायवचीमनोकम्मनि ।

(१२२) कथं ? सहत्था हि पाणं हनन्तस्स अदिन्नं आदियन्तस्स मिच्छा-

१. For 3.119-136, see Prof. P. V. Bapat's article on *Karma in Buddha-Prabhā*, vol. 9, no. 2 (April 1941) pp. 3101-3107. २ See ३.१३३ below.

चारं चरन्तस्स कम्मं कायकम्ममेव होति । द्वारं पि कायद्वारमेव होति । एवं ताव अकुसलं कायकम्मं कायद्वारे समुट्ठाति । तेहि पन चित्तेहि सहजाता अभिज्झा-व्यापाद-मिच्छादिट्ठियो चेतनापक्खिका वा भवन्ति, अब्बोहारिका वा । ‘गच्छ इत्थं-नामं जीविता वोरपेहि, इत्थं-नामं भण्डं अवहरा’ ति आणापेन्तस्स पन कम्मं काय-कम्मं होति, द्वारं वचीद्वारं । एवं अकुसलं कायकम्मं वचीद्वारे समुट्ठाति । तेहि पन चित्तेहि सहजाता अभिज्झाव्यापादमिच्छादिट्ठियो चेतनापक्खिका वा भवन्ति अब्बो-हारिका वा । एत्तिका आचरियानं समानट्ठकथा नाम ।

(१२३) वितण्डवादी पनाह — ‘अकुसलं कायकम्मं मनोद्वारे पि समु-ट्ठाती’ ति । सो ‘तयो संगहे आरुळ्हसुत्तं आहराही’ ति वुत्तो इदं कुलुम्भसुत्तं नाम आहरि — ‘पुन च [९१] परं भिक्खवे इधेकच्चो समणो वा ब्राह्मणो वा इद्धिमा चेतोवसिप्पत्तो अज्झिस्सा कुच्छिगतं गम्भं पापकेन मनसा अनुपेक्खको होति — ‘अहो वतायं कुच्छिगतो गम्भो न सोत्थिना अभिनिक्खमेय्या’ ति । एवं भिक्खवे कुलुम्भस्सै उपघातो होती’ ति । इदं सुत्तं आहरित्वा आह — ‘एवं चिन्तितमत्ते येव पन’स्सौ कुच्छिगतो गम्भो केनपिण्डो विय विलीयति । एत्थ कुतो कायङ्गचोपनं वा वाचङ्गचोपनं वा ? मनोद्वारस्मिं येव पन इदं अकुसलं कायकम्मं समुट्ठाती’ ति ।

(१२४) तमेन ‘तव सुत्तस्स अत्थं तुलयिस्सामा’ ति वत्वा एवं तुलयिसु — ‘त्वं इद्धिया परूपघातं वदेसि । इद्धि नाम चेसा-अधिट्ठाना इद्धि, विकुब्बना इद्धि, मनोमया इद्धि, जाणविष्कारा इद्धि, समाधिविष्कारा इद्धि, अरिया इद्धि, कम्मविपाकजा इद्धि, पुञ्जवतो इद्धि, विज्जामया इद्धि, तत्थ तत्थ सम्मापयोग-पचया इज्झनट्टेन इद्धी ति दसविधा । तत्थ कतरं इद्धिं वदेसी’ ति ? ‘भावना-मयं’ ति । ‘किं पन भावनामयाय इद्धिया परूपघातकम्मं होती’ ति ? ‘आम, एकचे आचरिया ‘एकवारं होती’ ति; यथा हि परं पहरितुकामेन उदकमरिते घटे खित्ते घटो पि भिज्जति, उदकं पि नस्सति, एवमेव भावनामयाय इद्धिया एकवारं परूपघातकम्मं होति । ततो पट्ठाय पन सा नस्सती’ ति ।

(१२५) अथ नं ‘भावनामयाय इद्धिया नेव एकवारं न द्वे वारे परूपघातकम्मं होती’ ति वत्वा सज्जत्तिं अगच्छन्तं पुच्छिसु — ‘भावनामया इद्धि किं कुसला, अकुसला, अब्बाकता ? सुखाय वेदनाय सम्प्युत्ता, दुक्खाय वेदनाय सम्प्युत्ता,

१ समन्त ०२.४४०, ४४१; ४.७४२, ७४३. २ मूलटीका (p. 76) — गम्भस्स, कुलस्सेव वा. ३ म० — मनसा; सी० M., PTS — परस्स. ४-४ PTS, Maung Tin omit. ५ PTS, सि०, सी० insert hereafter भावना-मया इद्धि which is not found in म०, Ps. ii. 205-14 and Vis. xii. 22-44. ६ मूलटीका (p. 76) — अधिट्ठानिद्धि सत्थाय बद्धि. ७ सि० — वाचासज्जत्ति, म० — पञ्जत्ति. ८ म० — आगच्छन्तं, M. — गच्छन्तं.

अदुक्खमसुखाय वेदनाय सम्पयुत्ता? सवितकसविचारा, अवितकविचारमत्ता, अवितकविचारा? कामावचरा, रूपावचरा, अरूपावचरा?

(१२६) इमं पन पङ्गं यो जानाति सो एवं वक्खति—‘भावनामया इद्धि कुसला वा होति, अब्बाकता वा; अदुक्खमसुखवेदनीया एव, अवितक-अविचारा एव, रूपावचरा एवा’ ति । सो वत्तब्बो—‘पाणातिपातचेतना कुसलादीसु कतरं कोट्ठासं भजती’ ति ? जानन्तो वक्खति—‘पाणातिपातचेतना अकुसला च, दुक्ख-वेदनीया च, सवितकसविचारा च, कामावचरा एवा’ ति । ‘एवं सन्ते तव पङ्गो नेव कुसलत्तिकेन समेति, न वे-[९२]-दनत्तिकेन, न वितकत्तिकेन, न भुम्मन्तरेना’ ति ।

(१२७) ‘किं पन एवं महन्तं सुत्तं निरत्थकं’ ति ? ‘नो निरत्थकं; त्वं पन’स्स अत्थं न जानासि । “ इद्धिमां चेतोवसिप्पतो” ति एत्थ हि न भावनामया इद्धि अधिप्पेता, आथव्वनिद्धि पन अधिप्पेता । सा हि एत्थ लब्धमाना लब्धमति । सा पन कायवचीद्वारानि मुञ्चित्वा कातुं न सक्का । आथव्वनिद्धिका हि सत्ताहं अलोपकं मुञ्चित्वा दम्भे अत्थरित्वा पठवियं सयमाना तपं चरित्वा सत्तमे दिवसे सुसानभूमिं सज्जेत्वा सत्तमे पदे ठत्वा हत्थं वट्टेत्वा वट्टेत्वा मुखेन विज्जं परिजप्पन्ति । अथ नेसं कम्मं समिज्जति । एवं अयं पि इद्धि कायवचीद्वारानि मुञ्चित्वा कातुं न सक्का’ ति । ‘न कायकम्मं मनोद्वारे समुट्ठाती’ ति निट्ठमेत्थ गन्तव्वं ।

(१२८) हत्थमुदाय पन मुसावादादीनि कथेन्तस्स कम्मं वचीकम्मं, द्वारं पन कायद्वारं होति । एवं अकुसलं वचीकम्मं पि कायद्वारे समुट्ठाति । तेहि पन चित्तेहि सहजाता अभिज्ज्ञा-व्यापाद-मिच्छादिद्विद्यो चेतनापक्खिका वा भवन्ति, अब्बोहारिका वा । वचीमेदं पन कत्वा मुसावादादीनि कथेन्तस्स कम्मं पि वचीकम्मं द्वारं पि वचीद्वारमेव । एवं अकुसलं वचीकम्मं वचीद्वारे समुट्ठाति । तेहि पन चित्तेहि सह-जाता अभिज्ज्ञाव्यापादमिच्छादिद्विद्यो चेतनापक्खिका वा भवन्ति अब्बोहारिका वा । एत्तिका आचरियानं समानद्वकथा नाम ।

(१२९) वितण्डयादी पनाह—‘अकुसलं वचीकम्मं मनोद्वारे पि समुट्ठाती’ ति । सो ‘तयो संगहे आरूढमुत्तं आहराही’ ति वुत्तो इदं उपोसथक्खन्धकतो सुत्तं आहरि—‘यो पन भिक्खु यावततियं अनुस्सावियमाने सरमानो सन्ति आपत्तिं नाधिकरेय्य संपजानमुसावादस्स होती’ [विन० १.१०३] ति इदं सुत्तं आहरित्वा आह—‘एवं आपत्तिं अनाविकरोन्तो तुण्हीभूतो व अज्जं आपत्तिं आपज्जति, एत्थ कुतो कायङ्गचोपनं वा वाचङ्गचोपनं वा ? मनोद्वारस्मिं येव पन इदं अकुसलं वचीकम्मं समुट्ठाती’ ति ।

(१३०) सो वत्तब्बो—‘किं पनेतं सुत्तं नेय्यत्थं उदाहु नीतत्थं’ ति ?

१ See ३.१२३ above. २ Vin. i. 101-136. ३ A.i.60; Nett.

21. मूलटीका (76) - वचनन्तरं गतेतवत्थं नेय्यत्थं; सयमेव गमितवत्थं नीतत्थं ।

‘नीतत्थमेव मय्हं सुत्तं’ ति । सो ‘मा एवं अवच, तुल्यिस्साम’स्स अत्थं’ ति कत्वा एवं पुच्छितव्वो—‘संपजानमुसावादे पन किं होती’ ति ? जानन्तो ‘संपजानमुसावादे दुक्कटं होती’ ति वक्खति । ततो वत्तब्बो ‘विनयस्स [९३] द्वे सूलानि—कायो च वाचा च; सम्मासम्बुद्धेन हि सब्बापत्तियो इमेसु येव द्वीसु द्वारेसु पज्जन्ता, मनो-द्वारे आपत्तिपज्जापनं नाम नत्थि । त्वं अतिविद्य विनये पकत्तज्ज, यो सत्थारा अपज्जन्ते ठाने आपत्तिं पज्जापेसि, सम्मासम्बुद्धं अब्भाचिक्खसि, जिज्जचकं पहरसी’ ति आदिवचनेहि निग्गण्हित्वा उत्तरं पङ्गं सो एवं पुच्छितव्वो—‘संपजान-मुसावादो किरियतो समुट्ठाति उदाहु अ-किरियतो’ ति ? जानन्तो ‘किरियतो’ ति वक्खति । ततो वत्तब्बो—‘अनाविकरोन्तो कतरं किरियं करोती’ ति ? अद्धा किरियं अपस्सन्तो विघातं आपज्जिस्सति । ततो इमस्स सुत्तस्स अत्थेन सज्जापेत्तव्वो ।

(१३१) अयं हेत्थ अत्थो—य्वायं ‘संपजानमुसावादो होती’ ति वुत्तो, सो आपत्तितो किं होति ? ‘कतरापत्ति होती ?’ ति अत्थो । ‘दुक्कटापत्ति होति’ । सा च खो न मुसावादलक्खणेन, भगवतो पन वचनेन वचीद्वारे अकिरिय-समुट्ठाना आपत्ति होती ति वेदितव्वा । वुत्तं पि चेतं—

अनालपन्तो मनुजेन केनचि । वाचा गिरं नो च परे भण्येय्य ।

आपजेय्य वाचसिकं न कायिकं । पङ्गा-मे-सा कुखलेहि चिन्तितौ ॥

एवं अकुसलं वचीकम्मं न मनोद्वारे समुट्ठाती ति निट्ठमेत्थ गन्तव्वं ।

(१३२) यदा पन अभिज्ज्ञासहगतेन चेतसा कायङ्गं चोपेन्तो हत्थगाहा-दीनि करोति, व्यापादसहगतेन चेतसा दण्डपरामासादीनि, मिच्छादिद्विस्सहगतेन चेतसा ‘खन्ध-स्सिवादयो सेट्ठा’ ति तेसं अभिवादन-अज्जलिकम्म-भूतपिट्ठकं-परि-मण्डादीनि करोति, तदा कम्मं मनोकम्मं होति, द्वारं पन कायद्वारं । एव अकुसलं मनोकम्मं कायद्वारे समुट्ठाति । चेतना पनेत्थ अब्बोहारिका । यदा अभिज्ज्ञासह-गतेन चेतसा वाचङ्गं चोपेन्तो ‘अहो वत यं परस्स, तं मम’स्सा’ ति परविचूपकरणं अभिज्ज्ञायति, व्यापादसहगतेन चेतसा ‘इमे सत्ता हज्जन्तु वा, वज्जन्तु वा, उच्छिज्जन्तु वा, मा वा अहेसुं’ ति वदति, मिच्छादिद्विस्सहगतेन चेतसा ‘नत्थि दिन्नं, नत्थि विट्ठं’ ति आदीनि वदति, तदा कम्मं मनोकम्मं होति, द्वारं पन वचीद्वारं । एवं अकुसलं मनोकम्मं वचीद्वारे समुट्ठाति । चेतना पनेत्थ अब्बोहारिका । यदा पन कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा रहो निसिन्नो अभिज्ज्ञाव्यापादमिच्छादिद्विस्सह-[९४]-गतानि चित्तानि उप्पादेति, तदा कम्मं मनोकम्मं, द्वारं पि मनोद्वारमेव । एवं

१ सी०, M., PTS—किरियतो; म०, सि०—अकिरियतो. For this see मधुसारत्थदीपनी (p. 150, Bur. ed.) a sub-Tīkā on the मूलटीका. २ सी०, M—विज्जापेत्तव्वो. ३ विन० ५.२१६; समन्त० (Sinh. ed. by रतनसार) २.४११. ४ सी०, M.—पिण्डिक.

अकुसलं मनोकम्मं मनोद्वारे समुट्ठाति । इमस्मिं पन ठाने चेतनासम्पयुत्ता धम्मा पि मनोद्वारे येव समुट्ठहन्ति । एवं अकुसलं मनोकम्मं तीसु पि द्वारेसु समुट्ठाती ति वेदितव्वं ।

(१३३) यं पन वुत्तं 'तथा कुसलानि काय-वची-मनोकम्मानी'ति, तत्रायं नयो—यदा हि केनचि कारणेन वत्तुं असक्कोन्तो 'पाणातिपाता अदिन्नादाना कामेसु मिच्छाचारा पटिविरमामी'ति इमानि सिक्खापदानि हत्थमुद्दाय गण्हाति, तदा कम्मं कायकम्मं द्वारं पि कायद्वारमेव । एवं कुसलं कायकम्मं कायद्वारे समुट्ठाति । तेहि चित्तेहि सहगता अनभिज्झादयो चेतनापक्खिका वा होन्ति, अब्बोहारिका वा । यदा पन तानेव सिक्खापदानि वचीमेदं कत्वा गण्हाति, तदा कम्मं कायकम्मं, द्वारं पन वचीद्वारं होति । एवं कुसलं कायकम्मं वचीद्वारे समुट्ठाति । तेहि चित्तेहि सहगता अनभिज्झादयो चेतनापक्खिका वा होन्ति, अब्बोहारिका वा । यदा पन तेसु सिक्खापदेसु दीयमानेसु कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा मनसा व 'पाणातिपाता अदिन्नादाना कामेसु मिच्छाचारा पटिविरमामी'ति गण्हाति, तदा कम्मं कायकम्मं, द्वारं पन मनोद्वारं होति । एवं कुसलं कायकम्मं मनोद्वारे समुट्ठाति । तेहि चित्तेहि सहगता अनभिज्झादयो चेतनापक्खिका वा होन्ति, अब्बोहारिका वा ।

(१३४) 'मुसावादा वेरमणी'-आदीनि पन चत्तारि सिक्खापदानि वुत्तनयेनेव कायादीहि गण्हन्तस्स कुसलं वचीकम्मं तीसु द्वारेसु समुट्ठाती ति वेदितव्वं । इधा पि अनभिज्झादयो चेतनापक्खिका वा होन्ति, अब्बोहारिका वा ।

(१३५) अनभिज्झादिसहगतेहि पन चित्तेहि कायङ्गं चोपेत्वा चेतियङ्गणसम्म-जन-गन्धमालादिपूजन-चेतियवन्दनादीनि करोन्तस्स कम्मं मनोकम्मं होति, द्वारं पन कायद्वारं । एवं कुसलं मनोकम्मं कायद्वारे समुट्ठाति । चेतना पनेत्थ अब्बोहारिका । अनभिज्झासहगतेन चित्तेन वाचङ्गं चोपेत्वा 'अहो वत यं परस्स वित्थप-करणं न तं ममस्सा'ति अनभिज्झायतो अब्बापादसहगतेन चित्तेन 'सब्बे [९५] सत्ता अवेरा अब्बापज्जा अनीधा सुखी अत्तानं परिहरन्तू'ति वदन्तस्स सम्मादिट्ठिसहगतेन चित्तेन 'अत्थि दिन्नं'ति आदीनि उदाहरन्तस्स कम्मं मनोकम्मं होति, द्वारं पन वची-द्वारं । एवं कुसलं मनोकम्मं वचीद्वारे समुट्ठाति । चेतना पनेत्थ अब्बोहारिका । कायङ्ग-वाचङ्गानि पन अचोपेत्वा रहो निसिन्नस्स मनसा व अनभिज्झादिसहगतानि चित्तानि उप्पादेन्तस्स कम्मं मनोकम्मं, द्वारं पि मनोद्वारमेव । एवं कुसलं मनोकम्मं मनोद्वारे समुट्ठाति । इमस्मिं पन ठाने चेतना पि चेतनासम्पयुत्ता धम्मा पि मनोद्वारे येव समुट्ठहन्ति ।

(१३६) तत्थ आणत्तिसमुट्ठितेसु पाणातिपात-अदिन्नादानेसु कम्मं पि काय-कम्मद्वारं पि कम्मवसेनेव कायद्वारं ति वदन्तो कम्मं रक्खति, द्वारं भिन्दति नाम ।

१ See ३.१२१ above.

हत्थमुद्दासमुट्ठितेसु मुसावादादीसु द्वारं पि कायद्वारं, कम्मं पि द्वारवसेनेव कायकम्मं ति वदन्तो द्वारं रक्खति कम्मं भिन्दति नाम । तस्मा 'कम्मं रक्खामी'ति द्वारं न भिन्दितव्वं, 'द्वारं रक्खामी'ति कम्मं न भिन्दितव्वं । यथावुत्तेनेव पन नयेन कम्मं च द्वारं च वेदितव्वं । एवं कथेन्तो हि नेव कम्मं न द्वारं भिन्दती ति ।

कम्मकथा निट्ठिता ।

(१३७) इदानीं 'पञ्च विज्जाणानि पञ्च विज्जाणद्वारानी'ति आदीसु चक्खु-विज्जाणं सोतविज्जाणं घाणाविज्जाणं जिह्वाविज्जाणं कायविज्जाणं ति इमानि पञ्च विज्जाणानि नाम । चक्खुविज्जाणद्वारं सोत...घान...जिह्वा...कायविज्जाणद्वारं ति इमानि पञ्च विज्जाणद्वारानि नाम । इमेसं पञ्चन्नं द्वारानं वसेन उप्पन्ना चेतना नेव कायकम्मं हाति, न वचीकम्मं, मनोकम्ममेव होती ति वेदितव्वं ।

(१३८) चक्खुसंफस्सो सोत...घान...जिह्वा...काय...मनोसंफस्सो ति इमे पन छ संफस्सो नाम । चक्खुसंफस्सद्वारं सोत...घान...जिह्वा...काय...मनोसंफस्सद्वारं ति इमानि छ संफस्सद्वारानि नाम ।

(१३९) चक्खुअसंवरो सोत...घान...जिह्वा...पसादकाय...चोपनकाय-असंवरो वाचाअसंवरो मनोअसंवरो—इमे अट्ट असंवरा नाम । ते अत्थतो 'दुस्सील्यं सुट्ठसच्चं अज्जाणं अक्खन्ति कोसज्ज'ति इमे पञ्च धम्मा होन्ति । तेसु एकधम्मो पि [९६] पञ्चद्वारे वोट्ठब्बनपरियोसनेसु चित्तेसु नुप्पज्जति, जवनक्खणे येव उप्पज्जति । जवने उप्पन्नो पि पञ्चद्वारे असंवरो ति वुच्चति । चक्खुविज्जाणसह-जातो हि फस्सो चक्खुसंफस्सो नाम, चेतना मनोकम्मं नाम, तं चित्तं मनोकम्म-द्वारं नाम । एत्थ पञ्चविधो असंवरो नत्थि । संपटिच्छनसहजातो फस्सो मनो-संफस्सो नाम, चेतना मनोकम्मं नाम, तं चित्तं मनोकम्मद्वारं नाम । एत्था पि असंवरो नाम नत्थि । संतीरणवोट्ठब्बनेसु पि एसेव नयो । जवनसहजातो पन फस्सो मनोसंफस्सो नाम, चेतना मनोकम्मं नाम, तं चित्तं मनोसंफस्सद्वारं नाम । एत्थ असंवरो चक्खुअसंवरो नाम होति । सोतधाणजिह्वापसादकायद्वारेसु पि एसेव नयो ।

(१४०) यदा पन रूपादीसु अज्जतरारम्मणं मनोद्वारिकजवनं विना वची-द्वारेन सुद्धं कायद्वारसंखातं चोपनं पापयमानं उप्पज्जति, तदा तेन चित्तेन सहजातो फस्सो मनोसंफस्सो नाम, चेतना कायकम्मं नाम, तं पन चित्तं अब्बोहारिकं, चोपनस्स उप्पन्नत्ता मनोद्वारिकं ति संखं न गच्छति । एत्थ असंवरो पन चोपन-काय-असंवरो नाम । यदा तादिसं येव जवनं विना कायद्वारेन सुद्धं वचीद्वारसंखातं चोपनं पापयमानं उप्पज्जति, तदा तेन चित्तेन सहजातो फस्सो मनोसंफस्सो नाम, चेतना वचीकम्मं नाम, तं पन चित्तं अब्बोहारिकं, चोपनस्स उप्पन्नत्ता मनोद्वारं

१ See २.९२.

२ M., PTS—उप्पन्न.

त संखं न गच्छति । एत्थ असंवरो वाचाअसंवरो नाम । यदा पन तादिसं जवनचित्तं विना कायवचीद्वारेहि सुद्धं मनोद्वारमेव हुत्वा उप्पज्जति, तदा तेन चित्तेन सहजातो फस्सो मनोसम्पस्सो नाम, चेतना मनोकम्मं नाम, तं पन चित्तं मनोकम्म-द्वारं नाम । एत्थ असंवरो मनोअसंवरो नाम । इति इमेसं अट्ठञ्जं असंवरानं वसेन चक्खुअसंवरद्वारं, सोत...घाण...जिह्वा...पसादकाय...चोपनकाय...वाचा...मनो-असंवरद्वारं' ति इमानि अट्ठ असंवरद्वारानि वेदितव्वानि ।

(१४१) चक्खुसंवरो सोत...घाण...जिह्वा...पसादकाय...चोपन-काय...वाचा...मनोसंवरो ति इमे पन अट्ठ संवरा नाम । ते अत्थतो 'सीलं सति आणं खन्ति विरियं' ति इमे [९७] पञ्च धम्मा होन्ति । तेसु पि एकधम्मो पि पञ्चद्वारे वोढुव्वनपरियोसानेसु चित्तेसु नुप्पज्जति । जवनक्खणे येव उप्पज्जति । जवने उप्पन्नो पि पञ्चद्वारे संवरो ति वुच्चाति । तस्स सव्वस्सा पि चक्खुविज्जाणसहजातो हि फस्सो चक्खुसम्पस्सो ति आदिना असंवरो वुत्तनयेनेव उप्पत्ति वेदितव्व्वा । इति इमेसं अट्ठञ्जं संवरानं वसेन चक्खुसंवरद्वारं...पे०...मनोसंवरद्वारं ति इमानि अट्ठ संवरद्वारानि वेदितव्वानि ।

[अकुसलकम्मपथकथा]

(१४२) पाणातिपातो, अदिन्नादानं, कामेसु मिच्छाचारो, मुसावादो, पिमुणा वाचा, फरुसा वाचा, सम्पप्पलापो, अभिज्झा, व्यापादो, मिच्छादिट्ठी ति इमे पन दस अकुसलकम्मपथा नाम ।

(१४३) तत्थ पाणस्स अतिपातो पाणातिपातो नाम; पाणवधो, पाणघातो ति वुत्तं होति । पाणो ति चेत्थ वोहारतो सत्तो, परमत्थतो जीवित्तिन्द्रियं । तस्मिं पन पाणे पाणसञ्चिनो जीवित्तिन्द्रियुपच्छेदक-उपकमसमुत्पापिका कायवचीद्वारानं अञ्जतरद्वारप्पवत्ता वधकचेतना पाणातिपातो । सो गुणविरहितेसु तिरच्छानगतादीसु पाणेषु खुद्दके पाणे अप्पसावज्जो, महासरिरे महासावज्जो । कस्मा ? पयोगमहन्तताय । पयोगसमत्ते पि वत्थुमहन्तताय । गुणवन्तेसु मनुस्सादीसु अप्पगुणे पाणे अप्पसावज्जो, महागुणे महासावज्जो । सरिरगुणानं पन सममावे सति किलेसानं उपकमानं च मुदुताय अप्पसावज्जो, तिक्खताय महासावज्जो वेदितव्वो । तस्स पञ्च संभारा होन्ति—पाणो, पाणसञ्चिता, वधकचित्तं, उपकमो, तेन मरणं ति । छप्पयोगा—साहत्थिको, आणत्तिको, निस्संगियो, थावरो, विज्जामयो, इद्धिमयो ति । इमस्मिं पन अत्थे वित्थारियमाने अतिपपञ्चो होति । तस्मा तं न वित्थारयाम । अज्जं च एवरूपं अत्थिकेहि पन समन्तपासादिकं विनयट्ठकथं ओलोकेत्वा गहेत्तव्वं ।

१ सि०, म०- संखे. २ M. PTS—उपपन्ने. ३ सि० inserts

hereafter दुविधं.

४ सी० म० PTS—पनेत्थ.

५ सद्धा० २.४१९.

(१४४) अदिन्नस्स आदानं 'अदिन्नादानं'; परस्स हरणं, थेय्यं, चोरितं ति वुत्तं होति । तत्थ अदिन्नं ति परपरिगहितं, यत्थ परो यथाकामकारिकं आपञ्जन्तो अदण्डारहो अनुपवज्जो च होति । तस्मिं पन परपरिगहिते परपरिगहित- [९८]-सञ्चिनो तदादायक-उपकमसमुत्पापिका थेय्यचेतना अदिन्नादानं । तं हीने परसन्तके अप्पसावज्जं, पणीति महासावज्जं । कस्मा ? वत्थुप्पणीतताय । वत्थुसमत्ते सति गुणाधिकानं सन्तके वत्थुस्मिं महासावज्जं । तं तं गुणाधिकं उपादाय ततो ततो हीनगुणस्स सन्तके वत्थुस्मिं अप्पसावज्जं । तस्स पञ्च संभारा होन्ति—परपरि-गहितं, परपरिगहितसञ्चिता, थेय्यचित्तं, उपकमो, तेन हरणं ति । छप्पयोगा—साहत्थिकादयो व । ते च खो यथानुरूपं थेय्यावहारो, पसव्हावहारो, पङ्क्तिच्छन्नावहारो, परिकप्पावहारो, कुसावहारो ति इमेसं पञ्चञ्जं अवहारानं वसेन पवत्तन्ति । अयमेत्थ संखेपो । वित्थारो पन समन्तपासादिकार्यं वुत्तो ।

(१४५) 'कामेसु मिच्छाचारो' ति एत्थ पन 'कामेसू' ति मेथुनसमाचारेसु; 'मिच्छाचारो' ति एकन्तनिन्दितो लामकाचारो । लक्खणतो पन असद्धम्माधिप्पायेन कायद्वारप्पवत्ता अगमनीयद्वान-वीत्तिकमचेतना कामेसु मिच्छाचारो ।

(१४६) तत्थ अगमनीयद्वानं नाम—पुरिसानं ताव मातुरक्खित्तो, पितुर-क्खिता, मातापितुरक्खिता, मातुरक्खिता, भगिनिरक्खिता, जातिरक्खिता, गोत्त-क्खिता, धम्मरक्खिता, सारक्खा, सपरिदण्डा ति मातुरक्खितादयो दस; धन-क्कीता, छन्दवासिनी, भोगवासिनी, पटवासिनी, ओदपत्तिकिनी, ओमट्ठुम्बवा, दासी च भरिया, कम्मकारी च भरिया, धजाहटा, मुहुत्तिका ति एता धनक्कीतादयो दसा ति वीसति इत्थियो । इत्थीसु पन द्विजं सारक्खा-सपरिदण्डानं, दसञ्चं च धनक्कीतादीनं ति द्वादसञ्चं इत्थीनं अज्जेसं पुरिसानं इदं अगमनीयद्वानं नाम ।

(१४७) सो पनेस मिच्छाचारो सीलादिगुणरहिते अगमनीयद्वाने अप्प-सावज्जो, सीलादिगुणसम्पन्ने महासावज्जो । तस्स चत्तारो संभारा—अगमनीयवत्थु, तस्मिं सेवनचित्तं, सेवनप्पयोगो, मग्गेन-मग्गापटिपत्ति-अधिवासनं ति । एको पयोगो साहत्थिको एव ।

(१४८) 'मुसा' ति विसंवादनपुरेक्खारस्स अत्थमज्झको वचीपयोगो, कायप्प-योगो वा । विसंवादनाधिप्पायेन परस्स परं विसंवादका कायवचीपयोगसमुत्पा-पिका [९९] चेतना मुसावादो । अपरो नयो—'मुसा' ति अभूतं अतच्छं वत्थु । 'वादो' ति तस्स भूततो तच्छतो विज्जापनं । लक्खणतो पन अतथं वत्थुं तथतो परं विज्जापेतुकामस्स तथाविज्जतिसमुत्पापिका चेतना मुसावादो ति । सो यमत्थ मज्जति तस्स अप्पताय अप्पसावज्जो, महन्तताय महासावज्जो । अपि च गहद्वानं

१ With ३.१४३-१४८ cf. MCm. i.198-205. २ सि०—भण्डहरणं.

३ सम० २.३०४. ४ See Vin. iii. 139; A. v. 264.

अत्तनो सन्तकं अदातुकामताय 'नत्थी'ति आदिनयप्पवत्तो अप्पसावज्जो । सक्खिना हुत्वा अत्थमञ्जनत्थं वुत्तो महासावज्जो । पव्वजितानं अप्पकं पि तेलं वा सप्पि वा लभित्वा हस्साधिप्पायेन 'अज गामे तेलं नदी मज्जे सन्दती'ति पूरणकथानयेन पवत्तो अप्पसावज्जो । अदिट्ठं येव पन दिट्ठं ति आदिना नयेन वदन्तानं महासावज्जो ।

(१४९) तस्स चत्तारो संभारा होन्ति—अतथं वत्थुं, विसंवादनचित्तं, तज्जो वायामो, परस्स तदत्थविजाननं ति । एको पयोगो—साहत्थिको व । सो कायेन वा कायपटिब्रद्धेन वा वाचाय वा परविसंवादककिरियकरणे दट्ठब्बो । ताथ चे किरियाय परो तमत्थं जानाति, अयं किरियसमुट्ठापिकचेतनाखणे येव मुसावादकम्मुना वज्झति । यस्मा पन यथा कायपटिब्रद्धवाचाहि परं विसंवादेति, तथा इमस्स 'इमं भणाही'ति आणापेत्तो पि, पणं लिखित्वा पुरतो निस्सज्जन्तो पि, 'अयमत्थो एवं दट्ठब्बो' ति कुट्ठादीसु लिखित्वा ठपेत्तो पि; तस्मा एत्थ आणत्तिक-निस्सगिय-थावरो पि पयोगा युज्जति । अट्ठकथासु पन अनागतत्ता वीमसित्वा गहेतब्बा ।

(१५०) 'पिसुणा वाचा' ति आदीसु याय वाचाय यस्स तं वाचं भासति तस्स हृदये अत्तनो पियमावं परस्स पेसुज्जमावं करोति, सा पिसुणा वाचा । याय पन अत्तानं पि परं पि फरुसं करोति, या वाचा सयं पि फरुसा नेव कण्णसुखा, न हृदयंगमा, अयं 'फरुसा वाचा' नाम । येन सम्फं पलपति, निरत्थकं, सो 'सम्फप्प-लापो' । तेसं मूलभूता चेतना पि पिसुणावाचादिनाममेव लभति । सा एव च इध अधिपेता ति ।

(१५१) तत्थ संकिल्लित्तस्स परेसं वा भेदाय अत्तनो पियकम्पताय वा कायवचीपयोगसमुट्ठापिका चेतना पिसुणा वाचा नाम । सा [100] यस्स भेदं करोति तस्स अप्पगुणताय अप्पसावज्जा, महागुणताय महासावज्जा । तस्सा चत्तारो संभारा—'भिन्दितब्बो परो' इति 'इमे नाना भविस्सन्ती' ति भेदपुरेक्खारता वा, 'इति अहं पियो भविस्सामि विस्सासिको' ति पियकम्पता वा, तज्जो वायामो, तस्स तदत्थविजाननं ति । परे पन अभिन्ने कम्मपथभेदो नत्थि, भिन्ने एव होति ।

(१५२) परस्स मम्मच्छेदक-कायवचीपयोगसमुट्ठापिका एकन्तफरुसचेतना 'फरुसावाचा' । तस्सा आविभावत्थमिदं वत्थु—एको किर दारको मातुवचनं अनादि-यित्वा अरज्जं गच्छति । तं माता निवत्तेतुं असक्कोन्ती 'चण्डा तं महिसी अनु-बन्धतू'ति अक्कोसि । अयं स्स तथेव अरज्जे महिसी उट्ठासि । दारको 'यं मम माता मुखेन कथेसि तं मा होतु, यं चित्तेन चिन्तेसि तं होतू' ति सच्चकिरियं अकासि । महिसी तथेव बद्धा विय अट्ठासि । एवं मम्मच्छेदको पि पयोगो चित्त-सण्हाताय फरुसवाचा न होति । मातापितरो हि कदाचि पुत्तके एवं पि वदन्ति—

१ सो०—पुराणं but अत्थ० यो० (p. 94) explains पूरणस्स कथननयेन पवत्तो मुसावादो. २ See ३.१४३ above. ३ सो०, M.—पियसुज्ज०.

'चोरा वो खण्डाखण्डिकं करोन्तू'ति, उप्पलपत्तं पि च नेसं उपरि पतन्तं न इच्छन्ति । आचरियुपज्झाया च कदाचि निस्सितके एवं वदन्ति—'किं इमे अहिरिका अनोत्तपिनो वदन्ति, निक्कट्ठय ने' ति; अथ च नेसं आगमाधिगमसम्पत्तिं इच्छन्ति । यथा पि चित्तसण्हाताय फरुसा वाचा न होति, एवं वचनसण्हाताय अफरुसवाचा पि न होति । न हि मारापेतुकामस्स 'इमं सुखं सयापेथा'ति वचनं अफरुसवाचा होति । चित्तफरुसताय पनेसा फरुसवाचा व । सा यं सन्धाय पवत्तिता तस्स अप्प-गुणताय अप्पसावज्जा, महागुणताय महासावज्जा । तस्सा तयो संभारा—अक्कोसि-तब्बो परो, कुपितचित्तं, अक्कोसना ति ।

(१५३) अनत्थविज्जापिका कायवचीपयोगसमुट्ठापिका अकुसलचेतना 'सम्फप्पलापो' । सो आसेवनमन्दताय अप्पसावज्जो । आसेवनमहन्तताय महासावज्जो । तस्स द्वे संभारा—भारतयुद्ध-सीताहरणादि-निरत्थककथापुरेक्खारता, तथारूपि-कथाकथनं च । परे पन [101] तं कथं अगण्हन्ते कम्मपथभेदो नत्थि, परेन सम्फप्पलापे गहिते येव होति ।

(१५४) अभिज्झायती ति 'अभिज्झा' । परमण्डाभिमुखी हुत्वा तन्निन्नताय पवत्तती ति अत्थो । सा 'अहो तव इदं ममस्सा' ति एवं परमण्डाभिज्झायन-लक्खणा । अदिन्नादानं विय अप्पसावज्जा महासावज्जा च । तस्सा द्वे संभारा—परमण्डं, अत्तनो परिणामनं च । परमण्डवत्थुके हि लोभे उप्पन्ने पि न ताव कम्मपथभेदो होति याव न 'अहो वत इदं ममस्सा'ति अत्तनो परिणामेति ।

(१५५) हितसुखं व्यापादयती ति 'व्यापादो' । सो परविनासाय मनोपदोस-लक्खणो । फरुसा वाचा विय अप्पसावज्जो च महासावज्जो च । तस्स द्वे संभारा—परसत्तो च, तस्स च विनासचिन्ता । परसत्तवत्थुके हि कोपे उप्पन्ने पि न ताव कम्मपथभेदो होति याव 'अहो वतायं उच्छिजेय्य विनस्सेय्या' ति तस्स विनासं न चिन्तेति ।

(१५६) यथामुचगहणामावेन मिच्छा परसती ति 'मिच्छादिट्ठि' । सा 'नत्थि दिन्नं' ति आदिना नयेन विपरीतदस्सनलक्खणा । सम्फप्पलापो विय अप्प-सावज्जा महासावज्जा च । अपि च अनियता अप्पसावज्जा, नियता महासावज्जा । तस्सा द्वे संभारा—वत्थुनो च गहिताकारविपरीतता, यथा च तं गण्हाति तथामावेन तस्सुपट्ठानं ति । तत्थ नत्थिक-अहेतुक-अकिरियदिट्ठीहि एव कम्मपथभेदो होति, न अज्जदिट्ठीहि ।

(१५७) इमेसं पन दसन्नं अकुसलकम्मपथानं धम्मतो कोट्ठासतो आरम्भणतो वेदनातो मूलतो चा ति पञ्चहाकारेहि विनिच्छयो वेदितब्बो—

१ M.—निसिक्के. २ See ३.१६१ below; also DCm. i. 76; iii.914. ३ सि०—यथातच्छगहणा०.

(१५८) तत्थ 'धम्मतो' ति एतेसु हि पटिपाटिया सत्त चेतना धम्मा होन्ति, अभिज्झादयो तयो चेतनासम्पयुत्ता ।

(१५९) 'कोट्ठासतो' ति पटिपाटिया सत्त, मिच्छादिट्ठि चा ति इमे अट्ठ कम्मपथा एव होन्ति; नो मूलानि । अभिज्झाव्यापादा कम्मपथा चेव मूलानि च । अभिज्झा हि मूलं पत्वा 'लोभो अकुसलमूल' होति, व्यापादो 'दोसो अकुसलमूल' ।

(१६०) 'आरम्मणतो' ति पाणातिपातो जीवितिन्द्रियारम्मणतो संखारारम्मणो होति । अदिन्नादानं सत्तारम्मणं वा होति संखारारम्मणं वा । मिच्छाचारो कोट्ठव्वसेन संखारारम्मणो; सत्तारम्मणो ति पि एके । मुसावादो सत्तारम्मणो वा, संखारारम्मणो वा । तथा पिसुणा वाचा । फरुसा [102] वाचा सत्तारम्मणा व । सम्फप्पलापो दिट्ठसुतमुतविज्जातवसेन सत्तारम्मणो वा संखारारम्मणो वा । तथा अभिज्झा । व्यापादो सत्तारम्मणो व । मिच्छादिट्ठि तेमूकधम्मवसेन संखारारम्मणा व ।

(१६१) 'वेदनातो' ति पाणातिपातो दुक्खवेदनो होति । किञ्चा पि हि राजानो चारं दिस्वा हसमाना पि 'गच्छथ नं घातापेथा' ति वदन्ति, सन्निट्ठापकचेतना पन नेसं दुक्खवसम्पयुत्ता व होति । अदिन्नादानं ति-वेदनं । तं हि परमणं दिस्वा हट्ठ-तुट्ठस्स गण्हतो सुखवेदनं होति, भीतितसितस्स गण्हतो दुक्खवेदनं । तथा विपाकनिसन्दफलानि पच्चवेक्खन्तस्स । गहणकाले मज्झत्तमावे ठितस्स पन गण्हतो अदुक्खमसुखवेदनं होती ति । मिच्छाचारो सुखमज्झत्तवसेन द्वि-वेदनो । सन्निट्ठापकचित्ते पन मज्झत्तवेदनो न होति । मुसावादो अदिन्नादाने वुत्तनयेनेव ति-वेदनो; तथा पिसुणा वाचा । फरुसा वाचा दुक्खवेदना । सम्फप्पलापो ति-वेदनो । पेरेसु हि साधुकारं देन्तेसु चेलादीनि उक्खिपन्तेसु हट्ठतुट्ठस्स सीताहरण-भारत-युद्धादीनि^१ कथनकाले सो सुखवेदनो होति । पठमं दिन्नवेतनेन एकेन पच्छा आगन्वा 'आदितो पट्ठाय कथेही' ति वुत्ते 'अननुसन्धिकं पक्किणककथं कथेस्सामि नु खो नो' ति दोमनस्सितस्स कथनकाले दुक्खवेदनो होति, मज्झत्तस्स कथयतो अदुक्खमसुखवेदनो होति । अभिज्झा सुखमज्झत्तवसेन द्वि-वेदना; तथा मिच्छादिट्ठि । व्यापादो दुक्खवेदनो ।

(१६२) 'मूलतो' ति पाणातिपातो दोसमोहवसेन द्वि-मूलको होति । अदिन्नादानं दोसमोहवसेन वा लोममोहवसेन वा । मिच्छाचारो लोममोहवसेनेव । मुसावादो दोसमोहवसेन वा लोममोहवसेन वा; तथा पिसुणा वाचा सम्फप्पलापो च । फरुसा वाचा दोसमोहवसेन । अभिज्झा मोहवसेन एकमूला; तथा व्यापादो । मिच्छादिट्ठि लोममोहवसेन द्वि-मूला ति ।

अकुसलकम्मपथकथा निट्ठिता ।

^१ सि०, PTS भीतभीतस्स. ^२ See note on this in ३.१५३. This sentence and the next are not found in MCm. i. 203.

[कुसलकम्मपथकथा]

(१६३) पाणातिपातादीहि पन विरतियो अनभिज्झा-अव्यापाद-सम्मादिट्ठियो चा ति इमे दस कुसलकम्मपथा नाम । तत्थ पाणातिपातादयो वुत्तथा एव । पाणातिपातादीहि एताय विरमन्ति, सयं वा विरमति, विरमणमत्तमेव वा एतं ति विरति । या पाणातिपाता विरमन्तस्स "या तस्मिं समये पाणातिपाता आरति विरती" [वि० २८५] ति एवं वुत्ता कुसलचित्तसम्पयुत्ता विरति, सा पमे-[103]-दतो ति विधा होति— सम्पत्तविरति, समादानविरति, समुच्छेदविरती ति ।

(१६४) तत्थ असमादिन्नसिक्खापदानं अत्तनो जाति-वय-बाहुसच्चादीनि पच्चवेक्खित्वा 'अयुत्तं अम्हाकं एवरूपं पापं कातुं' ति सम्पत्तवत्थुं अवीतिककमन्तानं उप्पज्जमाना विरति 'सम्पत्तविरती' ति वेदितव्वा ! तन्निदं वत्थुं— सीहलदीपे चकैन-उपासकस्स विय । तस्स किर दहरकाले येव मातुया रोगो उप्पाज्जि । वेज्जेन च "अल्लससमंसं लड्डुं वट्ठी" ति वुत्तं । ततो चक्कनस्स माता 'गच्छ, तात, खेत्तं आहिण्डाही' ति चक्कनं पेसेसि । सो तत्थ गतो । तस्मिं च समये एको ससो तरुण-स्ससं खादितुं आगतो होति । सो तं दिस्वा वेगेन धावन्तो वल्लिया बद्धो 'किरि किरि' ति सद्मकासि । चक्कनो तेन सद्मेन गन्त्वा तं गहेत्वा चिन्तेसि— 'मातु मेसज्जं करोमी' ति । पुन चिन्तेसि— 'न मे' तं पटिरूपं ख्वाहं मातु जीवितकारणा परं जीविता वोरपेय्यं' ति । अथ नं 'गच्छ, अरज्जे ससेहि सद्धिं तिणोदकं परिमुञ्जा' ति मुञ्चि । मातरा च 'किं तात ससो लद्धो' ति पुच्छितो तं पवत्ति आचिक्खि । ततो नं माता परिमासि । सो मातु सत्तिकं गन्त्वा 'यतो' हं जातो नामिजानामि सच्चिच्च पाणं जीविता वोरपेता' ति सच्चं वत्वा अट्ठासि । तावदेव स्स माता अरोगा अहोसि ।

(१६५) समादिन्नसिक्खापदानं पन सिक्खापदसमादाने व ततुत्तरि च अत्तनो जीवितं परिचजित्वा वत्थुं अवीतिककमन्तानं उप्पज्जमाना विरति 'समादान-विरती' ति वेदितव्वा । उत्तरवट्ठमानपव्वतर्वासि—उपासकस्स विय । सो किर अंवरियैविहारवासिनो पिङ्गल-बुद्धरिक्खित्तथेरस्स सन्तिके सिक्खापदानि गहेत्वा खेत्तं कसति । अथ स्स गोणो नट्ठो । सो तं गवेसन्तो उत्तरवट्ठमानपव्वतं आरुहि । तत्थ नं महासप्पो अगगहेसि । सो चिन्तेसि— 'इमाय' स्स तिखिणवासिया सीसं छिन्दामी' ति । पुन चिन्तेसि— 'न मे' तं पटिरूपं ख्वाहं भावनीयस्स गुरुनो सन्तिके सिक्खापदानि गहेत्वा भिन्देय्यं' ति एवं यावत्ततियं चिन्तेत्वा 'जीवितं परिचजामि, न सिक्खापदं' ति अंसे ठपितं तिखिणदण्डवासिं अरज्जे छड्डेसि । तावदेव नं महा-

१ M., सि०-omit. २ M., सी०-omit. ३ म०- जग्न throughout. ४ M. omits पव्वत; सि०- दन्तरवट्ठमानं; Cf. SCm.- ii. 150; MCm. i. 204. ५ म०- अम्बतिस्स°.

वालो मुखित्वा अगमासी ति ।

(१६६) [104] अरियमग्गसंपयुत्ता विरति 'समुच्छेदविरती' ति वेदितव्वा, यस्सा उपपत्तिं पभुति 'पाणं घातेस्सामी' ति अरियपुग्गलानं चित्तं पि न उपपज्जती ति ।

(१६७) इदानीं यथा अकुसलानं एवं इमेसं पि कुसलकम्मपथानं धम्मतो कोट्टासतो आरम्भणतो वेदनातो मूलतो ति पञ्चहाकरेहि विनिच्छयो वेदितव्वो-

(१६८) तत्थ 'धम्मतो' ति एतेसु हि पटिपाटिया सत्त चेतना पि वट्ठन्ति, विरतियो पि; अन्ते तयो चेतनासंपयुत्ता व । 'कोट्टासतो' ति पटिपाटिया सत्त कम्मपथा एव, नो मूलानि । अन्ते तयो कम्मपथा चैव मूलानि च । अनभिज्झा हि मूलं पत्वा 'अलोमो कुसलमूलं' होति । अव्यापादो 'अदोसो कुसलमूलं', सम्मादिट्ठि 'अमोहो कुसलमूलं' । 'आरम्भणतो' ति पाणातिपातादीने आरम्भणानेव एतेसं आरम्भणानि । वीतिक्कमित्तव्वतो येव हि वैरमणी नाम होति । यथा पन निव्वानारम्भणो अरियमग्गो किलेसे पजहति, एवं जीवित्तिन्द्रियादि-आरम्भणा पेटे कम्मपथा पाणातिपातादीनि दुस्सील्यानि पजहन्ती ति वेदितव्वा । 'वेदनातो' ति सव्वे सुखवेदना वा होन्ति मज्झत्तवेदना वा । कुसलं पत्वा हि दुक्खवेदना नाम नत्थि । 'मूलतो' ति पटिपाटिया सत्त आणसम्पयुत्तचित्तेन विरमन्तस्स अलोम-अदोस-अमोहवसेन ति-मूला होन्ति; आणविप्पयुत्तचित्तेन विरमन्तस्स द्वि-मूला । अनभिज्झा आणसंपयुत्तचित्तेन विरमन्तस्स द्वि-मूला होति; आणविप्पयुत्तचित्तेन एक-मूला । अलोमो पन अत्तना व अत्तनो मूलं न होति । अव्यापादे पि एसेव नयो । सम्मादिट्ठि अलोमादोसवसेन द्वि-मूला वा ति । इमे दस कुसलकम्मपथा नाम ।

(१६९) इदानीं इमस्मिं ठाने कम्मपथसंसन्दनं नाम वेदितव्वं । पञ्च-फस्सद्वारवसेन हि उपपन्नो असंवरो अकुसलं मनोकम्ममेव होति । मनोफस्सद्वारवसेन उपपन्नो तीणि पि कम्मानी होन्ति— सो हि कायद्वारे चोपनं पत्तो अकुसलं काय-कम्मं होति, वचीद्वारे अकुसलं वचीकम्मं, उभयत्थ चोपनं अपत्तो अकुसलं मनोकम्मं । पञ्चअसंवरद्वारवसेन उपपन्नो अकुसलं मनोकम्ममेव होति । चोपन-काय-असंवरद्वारवसेन उपपन्नो अकुसलं कायकम्ममेव होति, वाचाअसंवरद्वारवसेन उपपन्नो अकुसलं वचीकम्ममेव होति, मनोअसंवरद्वारवसेन उ-[105]-पन्नो अकुसलं मनोकम्ममेव होति । तिविधं कायदुच्चरितं अकुसलं कायकम्ममेव होति, चतुब्बिधं वचीदुच्चरितं अकुसलं वचीकम्ममेव होति, तिविधं मनोदुच्चरितं अकुसलं मनोकम्ममेव होति ।

(१७०) पञ्चफस्सद्वारवसेन उपपन्नो संवरो पि कुसलं मनोकम्ममेव होति । मनोफस्सद्वारवसेन उपपन्नो पन अयं पि, असंवरो विथ, तीणि पि कम्मानी होति । पञ्चसंवरद्वारवसेन उपपन्नो पि कुसलं मनोकम्ममेव होति, चोपनकाय-संवरद्वार-

१ सि०-महासप्पो २ सि० inserts hereafter विरति. ३ म०, सी० insert hereafter कम्मपथा.

वसेन उपपन्नो कुसलं कायकम्ममेव होति, वाचासंवरद्वारवसेन उपपन्नो कुसलं वची-कम्ममेव होति, मनोसंवरद्वारवसेन उपपन्नो कुसलं मनोकम्ममेव होति । तिविधं कायसुचरितं कुसलं कायकम्ममेव होति, चतुब्बिधं वचीसुचरितं कुसलं वचीकम्ममेव होति, तिविधं मनोसुचरितं कुसलं मनोकम्ममेव होति ।

(१७१) अकुसलं कायकम्मं पञ्चफस्सद्वारवसेन नुप्पज्जति; मनोफस्सद्वार-वसेनेव उपपज्जति । तथा अकुसलं वचीकम्मं । अकुसलं मनोकम्मं पन छफस्सद्वार-वसेन उपपज्जति; तं कायवचीद्वारेसु चोपनं पत्तं अकुसलं कायकम्मवचीकम्मं होति, चोपनं अपत्तं अकुसलं मनोकम्ममेव । यथा च पञ्चफस्सद्वारवसेन, एवं पञ्चअसंवर-द्वारवसेन पि अकुसलं कायकम्मं नुप्पज्जति, चोपनकाय-असंवरद्वारवसेन पन वाचाअसंवरद्वारवसेन च उपपज्जति; मनोअसंवरद्वारवसेन नुप्पज्जति । अकुसलं वचीकम्मं पि पञ्चअसंवरद्वारवसेन नुप्पज्जति, चोपनकाय-वाचाअसंवरद्वारवसेन उपपज्जति; मनोअसंवरद्वारवसेन नुप्पज्जति । अकुसलं मनोकम्मं अट्ठअसंवरद्वारवसेन पि उपपज्जतेव । कुसलकायकम्मादीसु पि एसेव नयो ।

(१७२) अयं पन विसेसो—यथा अकुसलकायकम्मवचीकम्मानी मनोअसं-वरद्वारवसेन नुप्पज्जन्ति, न तथा एतानि । एतानि पन कायङ्गवाचङ्गे अचोपेत्वा सिक्खापदानि गण्हन्तस्स मनोसंवरद्वारे पि उपपज्जन्ति एव । तत्थ कामावचरकुसलचित्तं तिविधकम्मद्वारवसेन उपपज्जति, पञ्चविज्जाणद्वारवसेन नुप्पज्जति; 'यमिदं चक्खु-संफस्सपच्चया उपपज्जति वेदयितं, सुखं वा दुक्खं वा अदुक्खमसुखं वा' ति इमिना पन नयेन छफस्सद्वारवसेन उपपज्जति; अट्ठअसंवरद्वारवसेन नुप्पज्जति, अट्ठसंवरद्वारवसेन उपपज्जति; दस-[106]-अकुसलकम्मपथवसेन नुप्पज्जति, दसकुसलकम्मपथवसेन उपपज्जति; तस्मा इदं पि चित्तं तिविधकम्मद्वारवसेन वा उपपन्नं होति, छफस्स-द्वारवसेन वा, अट्ठसंवरद्वारवसेन वा दसकुसलकम्मपथवसेन वा । "कामावचरं कुसलं चित्तं उपपन्नं होति...पे०...रूपारम्भणं वा...पे०...धम्मारम्भणं वा" ति [§ १] वुत्ते सब्बं वुत्तमेव होती ति ।

द्वारकथो निट्ठिता ।

(१७३) यं यं वा पनारब्भा [§ १] ति एत्थ अयं योजना— हेट्ठा वुत्तेसु रूपारम्भणादीसु रूपारम्भणं वा आरब्भ, आरम्भणं कत्वा ति अत्थो । सद्धारम्भणं वा...पे०...धम्मारम्भणं वा आरब्भ उपपन्नं होती ति । एत्तावता एतस्स चित्तस्स एतेसु आरम्भणेषु यं किञ्चि एकमेव आरम्भणं अनुज्जातसदिसं होति । इदं च एतस्मिं समये एकस्स वा पुग्गलस्स रूपारम्भणं आरब्भ उपपन्नं पुन अज्जरस्मिं समये अज्जरस्स वा पुग्गलस्स सद्दादीसु पि अज्जतरं आरम्भणं आरब्भ उपपज्जति

१ सी०, M.- असंवरं. २ This commenced with ३.९२.

एव। एवं उप्पज्जमानस्स च'स्स एकस्मिं भवे पठमं रूपारम्भणं आरब्धं पवत्ति होति, पच्छा सद्धारम्मणं ति अयं पि कमो नत्थि। रूपादीसु चा पि पठमं नीलारम्भणं पच्छा पीतकारम्मणं ति अयं पि नियमो नत्थि। इति इमं सब्बारम्मणतं च, कमाभावं च, कामाभावे पि च नीलपीतादीसु नियमाभावं च दस्सेतुं 'यं यं वा पनारब्धं' ति आह।

(१७४) इदं वुत्तं होति— इमेसु रूपादीसु न यं किंचि एकमेव, अथ खो यं यं वा पनारब्धं उप्पन्नं होति। एवं उप्पज्जमानं पि च 'पठमं रूपारम्भणं पच्छा सद्धारम्मणं आरब्धं' ति एवं पि अनुप्पज्जित्वा यं यं वा पनारब्धं उप्पन्नं होति; 'पटिलोमतो वा अनुलोमतो वा, एकन्तरिक-द्वन्तरिकादिनयेन वा, रूपारम्भणादीसु यं वा तं वा आरम्भणं कत्वा उप्पन्नं होती' ति अत्थो। रूपारम्भणेषु पि च 'पठमं नीलारम्भणं पच्छा पीतारम्भणं' ति इमिना पि नियमेन अनुप्पज्जित्वा, यं यं पनारब्धं 'नीलपीतकादीसु रूपारम्भणेषु यं वा तं वा रूपारम्भणं आरब्धं उप्पन्नं होती' ति अत्थो। सद्धारम्मणादीसु पि एसेव नयो। अयं ताव एका योजना।

(१७५) अयं पन अपरा— रूपं आरम्भणं एतस्सा ति रूपारम्भणं। ... पे०... धम्मो आरम्भणं एतस्सा ति [107] धम्मारम्भणं। इति रूपारम्भणं वा... पे०.... धम्मारम्भणं वा चित्तं उप्पन्नं होती ति वत्वा पुन 'यं यं वा पनारब्धं' ति आह। तस्स'त्थो— एतेसु रूपादीसु हेट्ठा वुत्तनयेनेव यं वा तं वा पनारब्धं उप्पन्नं होती ति। महाअट्ठकथायं पन 'यं-यं-वा-पनैके अभिनवं नत्थि, हेट्ठागहितमेव गहितं' ति वत्वा 'रूपं वा आरब्धं... पे०... धम्मं वा आरब्धं, इदं वा इदं वा आरब्धं ति कथेतुं इदं वुत्तं' ति एत्तकमेव आगतं।

(१७६) तस्मिं समये [§ १] ति इदं अनियमनिहिट्टस्स समयस्स नियमतो पटिनिद्देसवचनं। तस्मा 'यस्मिं समये कामाभ्युच्चं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होति, तस्मिं येव समये फस्सो होति... पे०... अविक्खेपो होती' ति अयमत्थो वेदितव्यो। तत्थ यथेव चित्तं एवं फस्सादीसु पि फस्सो होति। किं होति? 'कामावचरो होति, कुसलो होति, उप्पन्नो होति, सोमनस्ससहगतो होती' ति आदिना नयेन लब्धमानपदवसेन योजना कातव्या। वेदनायं हि 'सोमनस्ससहगता' ति पज्जिन्द्रिये च 'आणसम्पयुत्तं' ति न लब्धति, तस्मा 'लब्धमानपदवसेना' ति वुत्तं। इदं अट्ठकथामुत्तकं आचरियानं मतं; न पनेतं सारतो दट्ठव्वं।

(१७७) कस्मा पनेत्थ फस्सो व पठमं वुत्तो ति? चित्तस्स पठमाभि-

१ सि०— इमं सद्धारम्मणं तं चेव, M.— इमं सद्धारम्मणं चेव, सो०— इमेसं सब्बारम्मणानं चेव. २ म०, सि०— ये-वा-पनैकं. ३ सी०, म० omit. ४ रेवताचरियस्स [मूलटीका p.83; Burmese text reads incorrectly येवता°.]

निपातत्ता। आरम्भणास्मि हि चित्तस्स पठमाभिनिपातो हुत्वा फस्सो आरम्भणं फुसमानो उप्पज्जति, तस्मा पठमं वुत्तो। फस्सेन फुसित्वा वेदनाय वेदियति, सज्जाय सज्जानाति, चेतनाय चेतैति। तेन वुत्तं— "फुट्ठो भिक्खवे वेदेति, फुट्ठो सज्जानाति फुट्ठो चेतैति [सं० ४.६८]" ति। अपि च, अयं फस्सो नाम यथा पासादं पत्वा थंमो नाम सेसदब्बसम्भारानं बलवपच्चयो, तुला-संघाट-भित्ति-पाद-कूट-गोपानसी-पक्खपासक-मुखवाट्टियो थंमे बद्धा थंमे पतिट्ठिता, एवमेव सहजातसम्पयुत्तधम्मानं बलवपच्चयो होति। थंमसदिसो हि एस। अवसेसा दब्बसंभारसदिसा ति। तस्मा पि पठमं वुत्तो।

(१७८) इदं पन अकारणं। एकचित्तरिं हि उप्पन्नधम्मानं 'अयं पठमं उप्पन्नो अयं पच्छा' ति इदं वत्तुं न लब्धं। बलवपच्चयभावे पि फस्सस्स कारणं न दिस्सति। देसनावारेनेव [108] फस्सो पठमं वुत्तो। वेदना होति फस्सो होति, सज्जा होति फस्सो होति, चेतना होति फस्सो होति, चित्तं होति फस्सो होति, वेदना होति सज्जा होति, चेतना होति वितक्को होती ति आहरितुं पि हि वट्ठेय्य। देसनावारेन पन फस्सो व पठमं वुत्तो ति वेदितव्यो। यथा चेत्थ एवं सेसधम्मेषु पि पुब्बापरक्कमो नाम न परियेसितव्यो।

(१७९) वचनत्थलक्खणरसादीहि पन धम्मा एव परियेसितव्या। सेय्यथीदं— फुसती ति फस्सो। स्वायं फुसनलक्खणो, संघट्टनरसो, संनिपातपच्चुपट्ठानो, आपाथगतविसयपदट्ठानो। अयं हि अरूपधम्मो समानो पि आरम्भणे फुसनाकारेनेव पवत्तती ति फुसनलक्खणो। एकदेसेन च अनल्लीयमानो पि रूपं विय चक्खुं, सहो विय च सोतं, चित्तं आरम्भणं च संघट्टेती ति संघट्टनरसो। वत्थारम्भणसंघट्टनतो वा उप्पन्नत्ता संपत्तिअत्थेन पि रसेन संघट्टनरसो ति वेदितव्यो।

(१८०) वुत्तं हेतं अट्ठकथायं— "चतुष्पूमिकफस्सो हि नो-फुसनलक्खणो नाम नत्थि। संघट्टनरसो पन पञ्चद्वारिको व होति। पञ्चद्वारिकस्स हि फुसनलक्खणो ति पि संघट्टनरसो ति पि नामं; मनोद्वारिकस्स फुसनलक्खणो त्वेव नामं, न संघट्टनरसो" ति। इदं च वत्वा इदं सुत्तं आमतं— "यथा महाराज द्वे मेण्डा युज्जेयुं, यथा एको मेण्डो एवं चक्खु दट्ठव्वं, यथा दुतियो मेण्डो एवं रूपं दट्ठव्वं; यथा तेसं संनिपातो एवं फस्सो दट्ठव्वो" [मि० ६०]। एवं फुसनलक्खणो च फस्सो, संघट्टनरसो च। "यथा च महाराज द्वे सम्मा वज्जेयुं, द्वे पाणियो वज्जेयुं, यथा एको पाणि एवं चक्खु दट्ठव्वं, यथा दुतियो पाणि एवं रूपं दट्ठव्वं, यथा च तेसं सन्निपातो एवं फस्सो दट्ठव्वो। एवं फुसनलक्खणो च फस्सो संघट्टनरसो चा" [मि० ६०] ति वित्थारो।

१ PTS. inserts hereafter पन. २ See विबु० १४.१३४.

३ Miln. p. 60 mentions पाणी first and then सम्मा.

(१८१) यथा वा “चक्खुना रूपं दिस्वा” [म० १.१८०] ति आदीसु चक्खुविज्जाणादीनि चक्खुआदिनामेन वुत्तानि, एवमिधा पि तानि चक्खुआदिनामेनेव वेदितव्वानि । तस्मा ‘एवं चक्खु दट्ठव्वं’ ति आदीसु एवं चक्खुविज्जाणं दट्ठव्वं ति इमिना नयेन अत्थो वेदितव्वो । एवं सन्ते [109] चित्तारम्भणसंघट्टनतो इमस्मिं पि सुत्ते किञ्चट्टेनेव रसेन संघट्टनरसो ति सिद्धो होति ।

(१८२) तिकसन्निपातसंखातस्स पन अत्तनो कारणस्स वसेन पवेदितत्ता सन्निपातपच्चुपट्टानो । अयं हि तत्थ तत्थ “तिण्णं संगतिया फस्सो” [म० १.१११] ति एवं कारणस्स वसेन पवेदितो ति । इमस्स च सुत्तपदस्स तिण्णं संगतिया फस्सो ति अयमत्थो; न संगतिमत्तमेव फस्सो । एवं पवेदितत्ता पन तेनेवाकारेन पच्चुपट्टाती ति सन्निपातपच्चुपट्टानो ति वुत्तो ।

(१८३) फलट्टेन पन पच्चुपट्टानेनेस वेदनापच्चुपट्टानो नाम होति । वेदनं हेस पच्चुपट्टापेति उप्पादेती ति अत्थो । उप्पादयमानो^१ च यथा बाहिद्धा उण्हपच्चया पि लाखासंखातधातुनिरसिता उस्मा अत्तनो निस्सये मुदुभावकारी होति, न अत्तनो पच्चयभूते पि बाहिद्धा वीतच्चिकङ्गारसंखाते उण्हमावे, एवं क्त्थारम्भणसंखातो अज्जपच्चयो पि समानो, चित्तिनिरसितत्ता अत्तनो निस्सयभूते चित्ते येव एस वेदनुप्पादको होति, न अत्तनो पच्चयभूते पि कत्थुमिह आरम्भणे वा ति वेदितव्वो । तज्जासमन्नाहारेन पन इन्द्रियेन च परिक्रयते विसये अनन्तरायेन उप्पज्जनतो एस आपायगतविसयपदट्टानो ति वुत्तति ।

(१८४) वेदियती ति वेदना [११] । सा वेदयितलैक्खणा, अनुभवनरसा इट्ठाकारसंभोगरसा वा, चेतसिकअस्सादपच्चुपट्टाना, परसद्विपदट्टाना ।

(१८५) ‘चतुभूमिकवेदना हि नो-वेदयितलैक्खणा नाम नत्थि । अनुभवनरसता पन सुखवेदनायमेव लब्धती’ ति वत्ता पुन तं वादं पठिक्खित्वा ‘सुखवेदना वा होतु, दुक्खवेदना वा, अदुक्खमसुखवेदना वा, सब्बा अनुभवनरसा’ ति वत्ता अयमत्थो दीपितो—आरम्भणरसानुभवनट्टानं पत्वा सेससम्पयुत्तधम्मा एकदेसमत्तकमेव अनुभवन्ति । फस्सस्स हि फुसनमत्तकमेव होति, सज्जाय सज्जाननमत्तकमेव, चेतनाय चेतनमत्तकमेव, विज्जाणस्स विज्जाननमत्तकमेव । एकंसतो पन इस्सरवताय विसविताय सामिमावेन वेदना व आरम्भणरसं अनुभवति ।

(१८६) राजा वियं हि वेदना, सूदो वियं सेसा धम्मा । यथा सूदो नानारसभोजनं संपादेत्वा पेलाय पक्खित्वा लज्जनं दत्वा रज्जो सन्तिके ओतरेत्वा लज्जनं भिन्दित्वा पेलं विवरित्वा सब्बसूपव्यंजेनेहि [110] अगगं आदाय भाजने पक्खित्वा सदोस-निदोसभाववीमंसनत्थं अज्जोहरति, ततो रज्जो नानारसभोजनं उपनेति । राजा इस्सरवताय विसविताय सामी हुत्वा इच्छितिच्छितं मुञ्जति । तत्थ हि

१ Cf. S. ii. 72. २ सि० उप्पादियमानो. ३ विसु०—१४.१२५.
४ See ३.१८० above. ५ सि०—नानगरसं०. ६ म०, सी०, M—नानगरसं०.

सूदस्स मत्तवीमंसनमत्तमिव सेसधम्मानं आरम्भणरसस्स एकदेसानुभवनं । यथा हि सूदो मत्तेकदेसमत्तमेव वीमंसति एवं सेसधम्मा पि आरम्भणरसेकदेसमेव अनुभवन्ति । यथा पन राजा इस्सरवताय विसविताय सामी हुत्वा यदिच्छितं मुञ्जति, एवं वेदना पि इस्सरवताय विसविताय सामिमावेन आरम्भणरसं अनुभवति । तस्मा अनुभवनरसा ति वुत्तति । दुत्तिये अत्थविकपे अयं इध अधिपेता वेदना यथा वा तथा वा आरम्भणस्स इट्ठाकारमेव संमुञ्जती ति इट्ठाकारसंभोगरसा ति वुत्ता ।

(१८७) चेतसिकअस्सादतो पनेसा अत्तनो सभावेनेव उपट्टानं सन्धाय चेतसिक-अस्सादपच्चुपट्टाना ति वुत्ता । यस्मा पन “परसद्वकायो सुखं वेदेति” [म० १.३७] तस्मा परसद्विपदट्टाना ति वेदितव्वो ।

(१८८) नीलादिभेदं आरम्भणं सज्जानाती ति सज्जा [११] । सा सज्जाननलक्खणा पच्चाभिज्जाणरसा । चतुभूमिकसज्जा हि नो-सज्जाननलक्खणा नाम नत्थि । सब्बा सज्जाननलक्खणा व । या पनेत्थ अभिज्जाणेन सज्जानाति सा पच्चाभिज्जाणरसा नाम होती ति । तस्सा, वट्ठुकिस्स दारुमिह अभिज्जाणं कत्वा पुन तेन अभिज्जाणेन तं पच्चाभिज्जाननकाले, पुरिसस्स काळतिलकादीहि अभिज्जाणं सलक्खेत्वा पुन तेन अभिज्जाणेन असुको नाम एसो ति तस्स पच्चाभिज्जाननकाले, रज्जो पिलन्धनगोपकै-भण्डागारिकस्स तस्मिं तस्मिं पिलन्धने नामपण्णकं बन्धित्वा ‘असुकपिलन्धनं नाम आहरा’ ति वुत्ते दीपं जालेत्वा तेन रतनगग्धं पविसित्वा पण्णं वाचेत्वा तस्स तस्सेव पिलन्धनस्स आहरणकाले च, पवत्ति वेदितव्वो ।

(१८९) अपरो नयो—सब्बसंगाहिकवसेन हि सज्जाननलक्खणा सज्जा । पुन सज्जाननपच्चयानिमित्तकरणरसा, दारुआदीसु तच्छेकादयो विय । यथागहित-निमित्तवसेन अभिनिवेसकरणपच्चुपट्टाना, हत्थिदस्सकअन्धा विय । आरम्भणे अनोगाळह-[111]-वुत्तिताय अचिरट्टानपच्चुपट्टाना वा, विज्जु विय । यथाउपट्टित-विसयपदट्टाना, तिणपुरिसकेसु मिगपोतकानं ‘पुरिसा’ ति उप्पन्नसज्जा विय । या पनेत्थ जाणसम्पयुत्ता होति सा सज्जा जाणमेव अनुवत्तति । ससंभारपठवीआदीसु सेसधम्मा पठवीआदीनि विया ति वेदितव्वो ।

(१९०) चेतयती ति चेतना [११]; सद्धिं अत्तना संपयुत्तधम्मे आरम्भणे अभिसन्दहती ति अत्थो । सा चेतयितलक्खणा, चेतनाभावलक्खणा ति अत्थो । आयूहनरसा । चतुभूमिकचेतना हि नो-चेतयितलक्खणा नाम नत्थि । सब्बा चेतयितलक्खणा व । आयूहनरसा पन कुसलाकुसलेसु एव होति । कुसलाकुसल-कम्मायूहनट्टानं हि पत्वा सेससम्पयुत्तधम्मानं एकदेसमत्तकमेव किञ्च होति । चेतना पन अतिरेकउस्साहा अतिरेकवायामा, दिगुणउस्साहा दिगुणवायामा ।

१-१ See ३.१८४ above; सी०, म०—अधिपेता । २ M.—गोपायक, सि०—गोपायिक. ३ See विसु०—१४.१३०. ४ For ३.१९०-१९२, see विसु०—१४.१३५.

(१९१) तेनाहु पोराणा— “थावरियेसभावसण्ठिता च पनेसा चेतना”ति । थावरियो^१ ति खेत्तसामी वुच्चति । यथा हि खेत्तसामि-पुरिसो पञ्चपण्णासबल्लिपुरिसे गहेत्वा ‘लायिस्सामी’ ति एकतो खेत्तं ओतरति । तस्स अतिरेको उस्साहो अतिरेको वायामो, दिगुणो उस्साहो दिगुणो वायामो होति, ‘निरन्तरं गण्ठया’ ति आदीनि वदति, सीमं आचिक्खति, तेसं सुरामत्तगन्धमालादीनि जानाति, मग्गं समकं हरति । एवं-सम्पदमिदं वेदितव्वं । खेत्तसामिपुरिसो विय हि चेतना । पञ्चपण्णास-बल्लिपुरिसा विय चित्तङ्गवसेन उप्पन्ना पञ्चपण्णासकुसला धम्मा । खेत्तसामिपुरिसस्स दिगुणउस्साहदिगुणवायामकरणकालो विय कुसलाकुसलकम्मायूहनट्टानं पत्वा चेतनाय दिगुणुस्साहो दिगुणवायामो होति । एवमस्सा आयूहनरसता वेदितव्वा ।

(१९२) सा पनेसा संविदहनपच्चुपट्टाना । संविदहमाना हि अयं उपट्टहति, सकिच्चपरकिच्चसाधिका, जेट्ठसिस्स-महावड्ढकिआदयो विय । यथा हि जेट्ठसिस्सो उपज्झायं दूरतो व आगच्छन्तं दिस्वा सयं अधीयमानो इतरे पि दारके अत्तनो अत्तनो अज्झयनकम्मे पवत्तयति, तस्मिं हि अधीयितुं आरद्धे ते पि अधीयन्ति, तदनुवत्तिताय । यथा च महावड्ढकी सयं तच्छन्तो इतरे पि तच्छके अत्तनो [112] अत्तनो तच्छनकम्मे पवत्तयति, तस्मिं हि तच्छित्तुं आरद्धे ते पि तच्छन्ति, तदनुवत्तिताय । यथा च योधनायको सयं युज्झमानो इतरे पि योधे सम्पहारवुत्तिं पवत्तयति, तस्मिं हि युज्झितुं आरद्धे ते पि अनुवत्तमाना युज्झन्ति, तदनुवत्तिताय । एवमेसा पि अत्तनो किच्चेन आरम्भणे वत्तमाना पि अज्जे पि संपयुत्तधम्मे अत्तनो अत्तनो किरियाय पवत्तेति । तस्सा हि अत्तनो किच्चं आरद्धाय, तं-संपयुत्ता पि आरभन्ति । तेन वुत्तं—‘सकिच्चपरकिच्चसाधिका, जेट्ठसिस्स-महावड्ढकिआदयो विया’ ति । अच्चायिक-कम्मानुस्सरणादीसु च पनायं सम्पयुत्तधम्मानं उस्साहनभावेन पवत्तमाना पाकटा होती ति वेदितव्वा ।

(१९३) ‘आरम्भणं चिन्तेती’ ति चित्तं ति आदिनी नयेन चित्तस्स वचनत्थो वुत्तो एव । लक्खणादितो पन विज्ञाननलक्खणं चित्तं, पुब्बंगमरसं, सन्दहनपच्चुपट्टानं, नामरूपपदट्टानं ।

(१९४) चतुमूमिकचित्तं हि नो-विज्ञाननलक्खणं नाम नत्थि । सव्वं विज्ञाननलक्खणमेव । द्वारं पन पत्वा आरम्भणविभावनट्टाने चित्तं पुब्बंगमं पुरे-चारिकं होति । चक्खुना हि दिट्ठं रूपारम्भणं चित्तेनेव विजानाति । ...पे०... मनेन विज्जातं धम्मारम्भणं चित्तेनेव विजानाति । यथा हि नगरगुत्तिको नाम नगरमज्जे सिंघाटके निसीदित्वा ‘अयं नेवासिको अयं आगन्तुको’ ति आगतागतं जनं उपधारेति वक्थ्यापेति—एवं-सम्पदमिदं दट्ठव्वं । वुत्तं पि चेतं महाथेरेन—

१ M.—वाचरिय, PTS.—वाचारिय. २ M.—वाचारियो, Maung Tin refers to another reading पावारिय. ३ M.—लावपुरिसे. ४ See ३.३३.

“यथा महाराज नगरगुत्तिको नाम मज्जे नगरे सिंघाटके निमिच्चो पुरस्थिमतो दिसतो पुरिसं आगच्छन्तं पस्सेय्य... पच्छिमतो... दक्खिणतो... उत्तरतो दिसतो पुरिसं आगच्छन्तं पस्सेय्य, एवमेव खो महाराज यं चक्खुमा रूपं पस्सति तं विज्जाणेन विजानाति, यं सोतेन सद् सुणाति, धानेन गधं घायति, जिह्वाय रसं सायति, कायेन फोट्ठव्वं फुसति, मनसा धम्मं विजानाति, तं विज्जाणेन विजानाती” [मि० ६२] ति । एवं द्वारं पत्वा आरम्भणविभावनट्टाने चित्तमेव पुब्बंगमं चित्तं पुरेचारिकं होति । तस्मा [113] पुब्बंगमरसं ति वुच्चति । तदेतं पच्छिमं पच्छिमं उप्पज्जमानं पुरिमं पुरिमं निरन्तरं कत्वा सन्दहमानमेव उपट्टाती ति सन्दहनपच्चु-पट्टानं । पञ्चवोकारमवे पन^१स्स नियमतो नामरूपं, चतुवोकारमवे नाममेव पदट्टानं । तस्मा नामरूपपदट्टानं ति वुत्तं ।

(१९५) किं पनेतं चित्तं पुरिमनिदिट्ठचित्तेन सद्धिं एकमेव उदाहु अज्जं ति ? एकमेव । अथ कस्मा पुरिमनिदिट्ठं पुन वुत्तं ति ? अविचारितं एतं अट्ठ-कथायं । अयं पनेत्थ युत्ति—यथा हि रूपादीनि उपादाय पज्जात्ता सुरियादयो न अत्थतो रूपादीहि अज्जे होन्ति, तेनेव यस्मिं समये सुरियो उदेति तस्मिं समये तस्स तेजसंखातं रूपं पज्जायति । एवं वुच्चमाने पि न रूपादीहि अज्जो सुरियो नाम अत्थि । न तथा चित्तं; फस्सादयो धम्मे उपादाय पज्जापियति; अत्थतो पनेतं तेहि अज्जमेव । तेन ‘यस्मिं समये चित्तं उप्पन्नं होति एकंसेनेव तस्मिं समये फस्सादीहि अत्थतो अज्जदेव तं होती’ ति इमस्स अत्थस्स दीपनत्थाय एतं पुन वुत्तं ति वेदितव्वं ।

(१९६) यथा च “यस्मिं समये रूपपपत्तिया मग्गं भावेति ...पे०... पठवीकसिणं, तस्मिं समये फस्सो होती” [§ १६०] ति आदीसु भावेन्तेन वक्थ्या-पिते समये यो भावेति न सो अत्थतो उप्पज्जति नाम, तेनेव तत्थ यथा फस्सो होति वेदना होती” [§ १६०] ति वुत्तं, न एवं “यो भावेति सो होती” ति वुत्तं । “यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होती” [§ १] ति आदीसु पन चित्तेन वक्थ्यापिते समये समयवक्थ्यापितं^२ चित्तं न तथा अत्थतो नुप्प-ज्जति । यथेव पन तदा ‘फस्सो होति वेदना होती’ ति वुत्तं, तथा ‘चित्तं पि होती’ ति इमस्सा पि अत्थस्स दीपनत्थमिदं पुन वुत्तं ति वेदितव्वं ।

(१९७) इदं पनेत्थ सन्निट्टानं—उद्देसवारे संगणहनत्थं निद्देसवारे च विमज्जनत्थं पुरिमेन हि ‘चित्तं’-सद्देन केवलं समयो वक्थ्यापितो । तस्मिं पन चित्तेन वक्थ्यापिते समये ये धम्मा होन्ति तेसं दस्सनत्थं “फस्सो होती [§ १]” ति आदि आरद्धं । ‘चित्तं’ चा पि तस्मिं समये होति येव । तस्मा तस्सा पि संगण्ह-[114]न-

१ All authorities except सि० omit and substitute पी ति [पि+इति]. २ All authorities except सि० omit. ३ M.—वक्थ्यापकं.

त्थमेतं पुन वुत्तं । इमस्मिं च ठाने एतस्मिं अवुच्चमाने “कतमं तस्मिं समये चित्तं” [§ ६] ति न सक्का भवेय्य निहेसवारे विमज्जितुं । एवमस्स विमज्जनं एव परिहायेथ । तस्मा तस्स निहेसवारे विमज्जनत्थं पि एतं पुन वुत्तं ति वेदितव्वं । यस्मा वा “उप्पन्नं होती” [§ १] एत्थ चित्तं उप्पन्नं ति एतं देसनासीसमेव, “न पन चित्तं एककमेव उप्पज्जती” ति अट्ठकथायं विचारितं, तस्मा “उप्पन्नं” ति [§ १] एत्था पि चित्तमत्तमेव अगहेत्वा परोपण्णासैकुसलधम्महे सिद्धिं येव चित्तं गहितं । एवं तत्थ संखेपतो सब्बे पि चित्तचेतसिकधम्मे गहेत्वा इध सरूपेन पभेदतो दस्सेतुं “कस्सो होती” ति आदि आरब्धं । इति फस्सादयो विय चित्तं पि वुत्तमेवा ति वेदितव्वं ।

(१९८) वितक्केती ति वितक्को [§ १]; वितक्कनं वा वितक्को; ऊहनं ति वुत्तं होती । स्वायं आरम्मणे चित्तस्स अभिनिरोपनलक्खणो । सो हि आरम्मणे चित्तं आरोपेति । यथा हि कोचि राजवल्लभं जातिं वा मित्तं वा निस्साय राजगेहं आरोहति, एवं वितक्कं निस्साय चित्तं आरम्मणं आरोहति । तस्मा सो आरम्मणे चित्तस्स अभिनिरोपनलक्खणो ति वुत्तो । नागसेनत्थेरो पनाह—आकोटनलक्खणो वितक्को । “यथा महाराज भेरी” आकोटिता अथ पच्छा अनुरवति अनुसद्दायति, एवमेव खो महाराज यथा आकोटना एवं वितक्को दट्ठव्वो । यथा पच्छा अनु-
खना अनुसद्दना एवं विचारो दट्ठव्वो” [Cf. मि० ६२] ति । स्वायं आहनन-
परियाहननरसो । तथा हि तेन योगावचरो आरम्मणं वितक्काहतं वितक्कपरियाहतं करोती ति वुच्चति । आरम्मणे चित्तस्स आनयनपच्चुपट्ठानो ।

(१९९) आरम्मणे तेन चित्तं विचरती ति विचारो; विचारणं वा विचारो । अनुसञ्चरणं ति वुत्तं होती । स्वायं आरम्मणानुमज्जनलक्खणो । तत्थ सहजातानु-
योजनरसो । चित्तस्स अनुप्पवन्धपच्चुपट्ठानो ।

(२००) सन्ते पि च नेसं कथंचि अवियोगे ओळारिकट्टेन पुब्बंगमट्टेन च घण्टाभिघातो विय अभिनिरोपनट्टेन चेतसो पटमाभिनिपातो [115] वितक्को । सुखुमट्टेन अनुमज्जनसमावट्टेन घण्टानुरवो विय अनुप्पवन्धो विचारो । विष्फारवा चेत्य वितक्को, पटमुप्पत्तिकाले परिष्फन्दमूतो चित्तस्स । आकासे उप्पतितुकामस्स पक्खिनो पक्खविकल्पेो विय । पटुमाभिमुखपातो विय च गन्धानुबर्द्धचेतसो भमरस्स । सन्तवुत्ति विचारो नातिपरिष्फन्दनभावो चित्तस्स, आकासे उप्पतितरस्स पक्खिनो पक्खस्सपारणं विय, परिष्फमनं विय च पटुमाभिमुखपतितरस्स भमरस्स पटुमस्स उपरिमागे । अट्ठकथायं पन “आकासे गच्छतो महासकुणस्स उमोहि पक्खेहि

१ So M. २ See note 9 on § 1; also ३.४३, १.९७, २.५१, २.५२, २.५६, २.६५, ३.०२, ३.०८ and ३.१२. ३ See विमु ४.८८. ४ Miln. (62) gives कथथालं. ५ विमु ४.८९-९०. ६ सि०- म०, M. “अनुवन्धो”. ७ सि०- दुक्किपात; also Cf. वि० ४.९०.

वातं गहेत्वा पक्खे सन्निसीदापेत्वा गमनं विय आरम्मणे चेतसो अभिनिरोपनभावेन पवत्तो वितक्को । सो हि एकग्गो हुत्वा अप्पेति वातगहणत्थं पक्खे कन्दापयमानस्स गमनं विय । अनुमज्जनभावेन पवत्तो विचारो । सो हि आरम्मणं अनुमज्जती ति वुत्तं, तं अनुप्पवन्धेन पवत्तियं अतिविय युज्जति । सो पन नेसं विसेसो पटमदुतिय-
ज्ज्ञानेसु पाकटो होति ।

(२०१) अपि च मलगहितं कंसभाजनं एकेन हत्थेन दळ्हं गहेत्वा इतरेन हत्थेन चुण्णतेलवालण्डुपकेन वा परिमज्जन्तस्स दळ्हगहणहत्थो विय वितक्को, परिमज्जनहत्थो विय विचारो । तथा कुंभकारस्स दळ्हगहारेण चक्कं ममथित्वा भाजनं करोन्तस्स उप्पीळनहत्थो विय वितक्को, इतो चित्तो च सञ्चरणहत्थो विय विचारो । तथा मण्डलं करोन्तस्स मज्जे सन्निरुज्झित्वा ठितकण्टको विय अभि-
निरोपनो वितक्को, बहिपरिष्फमनकण्टको विय अनुमज्जनो विचारो ।

(२०२) पीणयती ति पीति [§ १] । सा सम्पियायनलक्खणा । काय-
चित्तपीणनरसा, फरणरसा वा । ओदग्यपच्चुपट्ठाना । सा पनेसा खुदिका पीति, खणिका पीति, ओक्कन्तिका पीति, उब्बेगा पीति, फरणा पीति ति पञ्चविधा होति । तत्थ खुदिका पीति सरिरे लोमहंसमत्तमेव कातुं सक्कोति । खणिका पीति खणे खणे विज्जु-
प्पादसदिसा होति । ओक्कन्तिका [116] पीति, समुद्दीरं वीचि विय, कायं ओक्कमित्वा ओक्कमित्वा मिज्जति । उब्बेगा पीति बलवती होति, कायं उद्दग्गं कत्वा आकासे लङ्घनपणप्पत्ता ।

(२०३) तथा हि पुण्णवल्लिकवासी महातिस्सत्थेरो पुण्णमदिवसे सायं चेतियं-
गणं गन्वा चन्दालोके दिस्वा महाचेतियाभिमुखो हुत्वा ‘इमाय वत वेलाय चतस्सो परिसा महाचेतियं वन्दन्ती’ ति पकतिया दिट्ठारम्मणवसेन बुद्धारम्मणं उब्बेगपीति उप्पादेत्वा सुधातले पट्टचित्रगेण्डुको विय आकासे उप्पतित्वा महाचेतियंगणे येव पतिट्ठासि ।

(२०४) तथा गिरिकण्डकविहारस्स उपनिस्सये वत्तकालकगामे एका कुलधीता पि बलवबुद्धारम्मणाय उब्बेगपीतिया आकासे लङ्घेसि । तस्सा किर मातापितरो साय धम्मस्सवनत्थाय विहारं गच्छन्ता ‘अम्म त्वं गरुभारा, अकाले विचरितुं न सक्कोसि, मयं तुय्हं पत्तिं कत्वा धम्मं सोत्सामा’ ति अगमंसे । सा गन्तुकामा पि तेसं वचनं पट्टिब्राहितुं असक्कोन्ती धरे ओहीयित्वा घरद्वारे ठत्वा चन्दालोकेन गिरिकण्डके आकासे चेतियङ्गणं ओलोकेन्ती चेतियस्स दीपपूजं अहस । चतस्सो च परिसा मालागन्धादीहि चेतियपूजं कत्वा पदक्खिणं करोन्तियो

१ Cf. विमु ४.९४-९९. २ सो०, M.— विज्जुप्पात°. ३ सि०- उद्दग्गं. ४ सो० M.— भेण्डुको, °गेण्डको. ५ M.— वराजिरे.

भिक्षुसंघस्स गणसज्जायसहं अरुओसि । अथ'स्सा 'धञ्जा वतिमे मनुस्सा ये विहारं गन्त्वा एवरूपे चेतियंगणे अनुसंचरितुं एवरूपं च मधुरं धम्मकथं सोतुं लभन्ती'ति मुत्तरासिसदिंसं चेतियं पस्सन्तिया एव उब्बेग्गा पीति उदपादि । सा आकासे लंघेत्वा मातापितुन्नं पुरिमत्तरं येव आकासेन चेतियंगणे ओरुह चेतियं वन्दिता धम्मं सुणमाना अट्ठासि ।

(२०५) अथ नं मातापितरो आगन्त्वा 'अम्म त्वं कतरेन मग्गेन आगता'सी' ति पुच्छिषु । सा 'आकासेन आगतमिह, न मग्गेना' ति वत्वा 'अम्म आकासेन नाम खीणसवा सञ्चरन्ति, त्वं कथं आगता'सी' ति वुत्ता आह—'मय्हं चन्दालोकेन चेतियं ओलोकेन्तिया ठिताय बुद्धारम्भणा बलवपीति उप्पज्जि, अथाहं नेव अत्तनो टितमावं न निसिन्नमावं अञ्जासि, गहितनिमित्तेनेव पन आकासं लङ्घित्वा चेतियंगणे पतिट्ठितमही' ति । एवं उब्बेगा पीति आकासे लंघापनप्पमाणा होती । [117]

(२०६) करणापीतिया पन उप्पन्नाय सकलसरीरं फरित्वा पूरितवात्थ विय, महता उदकोधेन पक्खन्तपक्वतकच्छि विय च अनुपरिप्फुटं होती ।

(२०७) सा पनेसा पञ्चविधा पीति गब्भं गण्हन्ती परिपाकं गच्छन्ती दुविधं पस्सद्धिं परिपूरेति—कायपस्सद्धिं च चित्तपस्सद्धिं च । पस्सद्धिं गब्भं गण्हन्ती परिपाकं गच्छन्ती दुविधं पि सुखं परिपूरेति—कायिकं चेतसिकं च । सुखं गब्भं गण्हन्तं परिपाकं गच्छन्तं तिविधं समाधिं परिपूरेति—खणिकसमाधिं उपचारसमाधिं अप्पनासमाधिं ति । तासु ठपेत्वा अप्पनासमाधिपूरतं इतरा द्वे पि इध युज्जन्ति ।

(२०८) सुखवती ति सुखं^१; यस्सुप्पज्जति तं सुखितं करोती ति अत्थो । सुट्ठु वा खादति, खणति च कायचित्ताघाथं ति सुखं । सोमनस्सधेदनायेतं नामं । तस्स लक्खणादीनि वेदनापदे वुत्तनयेनेव धेदितव्वानि । अपरो नयो—सातलक्खणं सुखं, संपयुत्तानं उपवृहन्नरसं, अनुग्गहणपच्चुपट्टानं ।

(२०९) सति पि च नेसं पीतिसुखानं कत्थचि अविप्पयोगे, इट्ठारम्भण-पटिलाभतुट्ठि पीति; पटिलद्धरसानुभवानं सुखं । यत्थ पीति तत्थ सुखं । यत्थ सुखं तत्थ न नियमतो पीति^२ । संखारक्खन्धसंगहिता पीति, वेदनाखन्धसंगहितं सुखं । कन्तारखिन्नस्स वनन्तोदकं दस्सनसवणेसु विय पीति । वनच्छायप्पवेसउदकपरिमोगेसु विय सुखं ।

(२१०) यथा हि पुरिसो च महाकन्तारमगं पटिपन्नो धम्मपरेतो तसितो पिपासितो पटिपयं पुरिसं दिस्वा 'कथं पानीयं अत्थी' ति पुच्छेय्य । सो 'अट्ठवि उत्तरित्वा व जातस्सखनसण्डो अत्थि, तत्थ गन्त्वा लभिस्ससी' ति वदेय्य । सो तस्स कथं सुत्वा हट्ठपहट्ठो भवेय्य । जत्तो गच्छन्तो भूमियं पतितानि उप्पलदल-

१ सो० M.—पुट्टा. २ M.—वसित्वा. ३ विसु० ४-१००. ४ सि०—वनन्तूदकन्तं.

नालपत्तादीनि दिस्वा सुट्ठुत्तरं हट्ठपहट्ठो हुत्वा गच्छन्तो अल्लकथे अल्लकेसे पुरिसे पस्सेय्य, वनकुक्कुटवनमोरादीनं सहं सुणेय्य, जातस्सरपरियन्ते जातं मणिजालसादेसं नीलवनसण्डं पस्सेय्य, सेरे जातानि उप्पलपटुमकुमुदादीनि पस्सेय्य, अच्छं विप्पसन्नं उदकं पस्सेय्य । सो भिय्यो हट्ठपहट्ठो हुत्वा [118] जातस्सरं ओतरित्वा यथाक्खिं नहात्वा च पिबित्वा च पटिप्पस्सद्धरथो भिसमुज्जालपोक्खरादीनि खादित्वा नीलु-प्पलादीनि पिलन्धित्वा मंदालकमूलानि खन्धे करित्वा उत्तरित्वा साटकं निवासित्वा, उदकसाटकं आतपे कत्वा, सीतच्छायाय मन्दमन्दे वाते पहरन्ते निपन्नो 'अहो सुखं, अहो सुखं' ति वदेय्य । एवं-सम्पदमिदं दट्ठव्वं— तस्स हि पुरिसस्स जातस्सरवन-सण्डसवनतो पट्टाय याव उदकदस्सना हट्ठपहट्ठकालो विय पुव्वमागारम्भणे हट्ठपहट्ठा-कारा पीति । नहात्वा च पिबित्वा च सीतच्छायाय मन्दमन्दे वाते पहरन्ते 'अहो सुखं, अहो सुखं' ति वदतो निपन्नकालो विय बलप्पत्तं आरम्भणरसानुभवनाकारसण्ठितं सुखं । तस्मिं तस्मिं समये पाकटमावतो चेत्तं वुत्तं ति वेदितव्वं । यत्थ पन पीति सुखं पि तत्थ अत्थी ति वुत्तमेवेत्तं ।

(२११) चित्तस्सेकगता [९१] ति चित्तस्स एकग्गमावो; समाधिस्सेत्तं नामं । लक्खणादीसु पन'स्स अट्ठकथायं ताव वुत्तं—“पामोक्खलक्खणो च समाधि अविकखेपलक्खणो च” [] । यथा हि कूटागारकणिका सेसदव्वसंभारानं आबन्धनतो पमुखा होती एवमेव सब्बकुसलधम्मानं समाधिचित्तेन इज्झनतो सब्बेसं पि तेसं धम्मानं समाधि पामोक्खो होती । तेन वुत्तं—“सेय्यथा पि महाशष्प कूटागारस्स या काचि गोपानसियो सब्बा ता कूटंगमा होन्ति, कूटनिन्ना कूटसमो-सरणौ, कूटं तासं अग्गमक्खायति, एवमेव खो महाराज ये केचि कुसला धम्मा सब्बे ते समाधिनिन्ना होन्ति, समाधिपोणा, समाधिपम्भारा, समाधि तेसमग्गमक्खा-यती” [मि० ३८] ति । यथा च सेनङ्गं पत्वा राजा नाम यत्थ यत्थ सेना ओसीदति तं तं टानं गच्छति, तस्स गतगतट्ठाने सेना परिपूरति, परसेना मिज्जित्वा राजानमेव अनुवत्ति, एवमेव सहजातधम्मानं विक्खिपितुं विप्पाकिरितुं अप्पदानतो समाधि अविकखेपलक्खणो नाम होती ति ।

(२१२) अपरो पन नयो— अयं चित्तस्स एकगतासंखातो समाधि नाम अविसारणलक्खणो वा अविकखेपलक्खणो वा, सहजातानं संपिण्डनरसो नहानिय-चुण्णानं उदकं विय, उपसमपच्चुपट्टानो जाणपच्चु-[119]-पट्टानो वा । “समो-हितो यथाभूतं पजानाति पस्सती” ति वुत्तं । विसेसतो सुखपदट्टानो, निवाते दीप-चीनं टिति विय चेतसो टिती” ति दट्ठव्वो ।

(२१३) सहहन्ति एताय, अयं वा सहहति, सहहनमत्तमेव वा एसा ति

१ सो०—मन्दालव°. २ See ३.२०९ above. ३ सि० inserts hereafter कूटपम्भारा. ४ अं० ५.३, दी० १.८३. ५ Cf. विसु० १४.१३९.

सद्धा । सा च अस्सद्धियस्स अभिभवन्तो अधिपतियट्ठेन इन्द्रियं । अधिमोक्खलक्खणे वा इन्दुं करोतीति इन्द्रियं । सद्धा एव इन्द्रियं सद्धिन्द्रियं । सा पनेसा सम्पसादनलक्खणा च सद्धा पक्खन्दनलक्खणा^१ च । यथा हि रज्जो चक्कवत्तिस्स उदकप्पसादको^२ मणि उदके पक्खित्तो पंक-सेवाल-पणक-कदमं सन्निसीदापेति, उदकं अच्छं करोति विप्पसन्नं अनाविलं, एवमेव सद्धा उपपज्जमाना नीवरणे विक्खंमेति, किलेसे सन्निसीदापेति, चित्तं पसादेति, अनाविलं करोति । पसन्नेन चित्तेन योगावचरो कुलपुत्तो दानं देति, सीलं समादियति, उपोसथकम्मं करोति, भावनं आरभति । एवं ताव सद्धा सम्पसादनलक्खणा ति वेदितव्वा ।

(२१४) तेनाह आयस्मा नागसेनो— “यथा महाराज राजा चक्कवत्ति चतुरंगिनीया सेनाय सद्धिं अद्धानमगपटिपन्नो परिचं उदकं तरेय्य, तं उदकं हत्थीहि च अस्सेहि च रथेहि च पत्तीहि च संखुभितं भवेय्य आविलं लुळितं कललीभूतं, उत्तिण्णो राजा मनुस्से आणापेय्य ‘पानीयं भणे आहरथ, तं पिक्खिस्सामी’ति । रज्जो च उदकप्पसादको मणि भवेय्य । ‘एवं देवा’ति खो ते मनुस्सा रज्जो पटिस्सुणित्वा तं उदकप्पसादकं मणि उदके पक्खिपेय्युं । सहसा उदके पक्खित्तमत्ते पङ्क-सेवाल-पणक-कदमो च सन्निसीदेय्य, अच्छं भवेय्य उदकं विप्पसन्नं अनाविलं, ततो रज्जो पानीयं उपनामेय्युं— ‘पिवतु देवो पानीयं’ति । यथा महाराज उदकं एवं चित्तं दद्व्वं । यथा ते मनुस्सा एवं योगावचरो दद्व्वो । यथा पङ्कसेवालपणककदमो एवं किलेसा दद्व्व्वा । यथा उदकप्पसादको मणि एवं सद्धा दद्व्व्वा । यथा उदकप्पसादकमणिभिह पक्खित्तमत्ते पङ्क-सेवाल-पणक-कदमो च सन्निसीदति, अच्छं भवति उदकं विप्पसन्नं अनाविलं, एवमेव खो महाराज सद्धा उपपज्जमाना नीवरणे विक्खंमेति, [120] विनिवरणं चित्तं होति अच्छं विप्पसन्नं अनाविलं” [मि० ३५] ति ।

(२१५) यथा च पन कुम्भील-भकर-गाह-रक्खसादिसंक्रिण्णं पूरं महानदिं आगम्म मीक्कजनो उभोसु तीरेसु तिद्व्वति । संगामसूरो पन महायोधो आगन्वा ‘कस्मा ठितत्था’ति पुच्छित्वा ‘सण्णटिभयभावेन ओतरितुं न विसहामा’ति वुत्ते सुनिसितं असिं गहेत्वा ‘मम पच्छतो एथ, मा भायित्था’ति वत्ता नदिं ओतरित्वा आगतगते कुम्भीलदयो पटिवाहित्वा ओरिमतीरतो मनुस्सानं सोत्थिभावं करोन्तो पारिमतीरं नेति । पारिमतीरतो पि सोत्थिना ओरिमतीरं आनेति । एवमेव दानं ददतो सीलं रक्खतो उपोसथकम्मं करोतो भावनं आरभतो सद्धा पुब्बंगमा पुरेचारिका होति । तेन वुत्तं ‘पक्खन्दनलक्खणां च सद्धा’ ति ।

(२१६) अपरो नयो— सद्धहनलक्खणा सद्धा, ओकप्पनलक्खणा वा । पसा-

१ See ३.२१५ below. २ Cf. विमु० १४.१४०. ३-३ M., सी०-omit. ४ ३.२१३ above.

दनरसा उदकप्पसादकमणि विय, पक्खन्दनरसा वा ओधुत्तरणो विय । अकालु-स्सियपच्चुपट्टाना, अधिमुत्तिपच्चुपट्टाना वा । सद्धेय्यवत्थुपदट्टाना सोतापत्तियङ्ग-पदट्टाना वा, हत्थ-वित्त-बीजानि^१ विय दद्व्व्वा ।

(२१७) वीरस्स भावो विरियं, वीरानं वा कम्मं विरियं । विधिना वा नयेन उपायेन ईरयितव्वं पवत्तयितव्वं ति विरियं । तदेव कोसज्जरस्स अभिभवन्तो अधिपतियट्ठेन इन्द्रियं^२ । पग्गहनलक्खणे वा इन्दुं करोतीति इन्द्रियं । विरियमेव इन्द्रियं विरियिन्द्रियं^३ ।

(२१८) तं पनेतं उपत्थंभनलक्खणं च विरियं पग्गहनलक्खणं च । यथा हि जिण्णघरं आगन्तुकेन थूणुत्थंभेन^४ तिद्व्वति, एवमेव योगावचरो विरियुत्थंभेन उपत्थंभितो हुत्वा सब्बकुसलधम्मं^५ न हायति, न परिहायति । एवं ताव^६ स्स उपत्थंभनलक्खणता वेदितव्वा । तेनाह थेरो नागसेनो— “यथा महाराज गेहे पि पतन्ते तमज्जेन दारुना उपत्थंभेय्य, उपत्थंभितं सन्तं एव तं गेहं न पतेय्य, एवमेव खो महाराज [121] उपत्थंभनलक्खणं विरियं, विरियुत्थंभिता सब्बे कुसलधम्मा न हायन्ति न परिहायन्ती” [मि० ३६] ति । यथा वा पन खुद्धिकाय च महत्तिकाय च सेनाय संगामे पवत्ते खुद्धिका सेना ओलीयेय्यं, ततो रज्जो आरोचेय्य, राजा बलवाहनं पेसेय्य, तेन पग्गहिता सकसेना परसेनं पराजेय्य, एवमेव विरियं सहजात-संपयुत्तधम्मानं ओलीयितुं ओसक्खितुं न देति, उक्खिपति, पग्गहाति । तेन वुत्तं ‘पग्गहनलक्खणं च विरियं’ ति ।

(२१९) अपरो नयो— उस्साहन-लक्खणं विरियं, सहजातधम्मानं उपत्थंभनरसं, असंसीदनभावपच्चुपट्टानं, “संविग्गो योनिस्सो पदहती” [अ० २.११५] ति वचनतो संवेगपदट्टानं, विरियारंभवत्थुपदट्टानं वा । सम्मा आरद्धं सब्बासं सम्पत्तीनं मूलं होतीति वेदितव्वं^७ ।

(२२०) सरन्ति एताय, सयं वा सरति, सरणमत्तमेव वा एसा ति सति । सा च मुट्ठसच्चस्स अभिभवन्तो अधिपतियट्ठेन इन्द्रियं, उपट्टानलक्खणे वा इन्दुं करोतीति इन्द्रियं । सति एव इन्द्रियं सतिन्द्रियं^८ ।

(२२१) सा पनेसा अपिलापनलक्खणा सति उपग्गहनलक्खणा च । यथा हि रज्जो भण्डागारिको दसविधं रतनं गोपयन्तो सायं पातो राजानं इस्सरियसंपत्तिं सल्लक्खापेति सारेति, एवमेव सति कुसलं धम्मं सल्लक्खापेति सारेति । तेनाह थेरो—

१ सी०—सहत्थ-वित्त-बीजानि; म०—सहत्थ-वित्त बीजानि. Cf. सु० नि० ७७. १८२; विमु० १४.१४०. २ Cf. विमु० १४.१३७. ३ सि०—थुलपत्थंभेन. ४ सि०, M.-omit. ५ सि०—ओसीदेय्य. ६ सि०, म०—दद्व्वं. ७ Cf. विमु० १४-१४१.

“यथा महाराज रज्जो भण्डागारिको राजानं चक्रवर्त्तिं सायं पातो^१ सरापेति^२—
‘एतका देव हत्थी, एतका अस्सा, एतका रथा, एतका पत्तियो, एतकं हिरज्जं,
एतकं सुवण्णं, एतकं सब्बं सापत्तेय्यं, तं देवो सरतू’ ति, एवमेव खो महाराज सति
कुसलधम्मे अपिलापेति— इमे चत्तारो सतिपट्ठाना, इमे चत्तारो सम्मपधाना, इमे
चत्तारो इद्धिपादा, इमानि पञ्चिन्द्रियानि, इमानि पञ्च बलानि, इमे सत्त बोद्धङ्गा,
अयं अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो, अयं समथो, अयं विपस्सनी, अयं विज्जा, अयं
विमुत्ति, इमे लोकुत्तरा धम्मा ति । एवं खो महाराज अपिलापनलक्खणा सती”
[मि० ३७] ति ।

(२२२) यथा पन रज्जो चक्रवर्त्तिसस परिणायकरतनं रज्जो अहिते च
हिते च अत्वा अहिते अपयापेति, हिते उपयापेति, एवमेव सति हिताहितानं
धम्मानं गतियो समन्नेसित्वा ‘इमे कायदुचरितादयो धम्मा अहिता’ ति अहिते धम्मे
[122] अपनुदेति, ‘इमे कायसुचरितादयो धम्मा हिता’ ति हिते धम्मे उपगण्हाति ।
तेनाह थरो— “यथा महाराज रज्जो परिणायकरतनं रज्जो हिताहितं जानाति ‘इमे
रज्जो हिता इमे अहिता, इमे उपकारा इमे अनुपकारा’ ति, ततो अहिते अपनुदेति
हिते उपगण्हाति, एवमेव खो महाराज सति उप्पज्जमाना हिताहितानं धम्मानं
गतियो समन्नेसति ‘इमे धम्मा हिता इमे धम्मा अहिता, इमे धम्मा उपकारा इमे
धम्मा अनुपकारा’ ति, ततो अहिते धम्मे अपनुदेति हिते धम्मे उपगण्हाति । एवमेव
खो महाराज उपगण्हनलक्खणा सती” [मि० ३८] ति ।

(२२३) अपरो पन नयो— अपिलापनलक्खणा सति, असम्मोसनरसा,
आरक्खपच्चुपट्ठाना विसयाभिमुखीभावपच्चुपट्ठाना वा, थिरसज्जापदट्ठाना, कायादि-
सतिपट्ठान-पदट्ठाना वा, आरम्भणे दब्बहं पतिट्ठित्ता पन एसिका विय, चक्खु-
द्वारादिरक्खणतो दोवारिको विय च दट्ठब्बा ।

(२२४) आरम्भणे चित्तं सम्मा आधीयति ठपेती ति समाधि । सो च
विक्लेपस्स अभिभवन्तो अधिपतियट्ठेन इन्द्रियं । अविक्लेपलक्खणे वा इन्दट्ठं
कारेती ति इन्द्रियं । समाधि येव इन्द्रियं समाधिन्द्रियं । लक्खणादीनि पन^३ रस्स
हेट्ठा वुत्तयेनेव वेदितव्वानि ।

(२२५) पजानाती ति पज्जा । किं पजानाती ति ? ‘इदं दुक्खं’ ति आदिना
नयेन अरियसच्चानि । अट्ठकथायं पन ‘पज्जापेती ति पज्जा’ ति वुत्तं । किं ति
पज्जापेति ? अनिच्चं दुक्खं अनत्ता ति पज्जापेति । सा च अविज्जाय अभि-
भवन्तो अधिपतियट्ठेन इन्द्रियं । दस्सनलक्खणे वा इन्दट्ठं कारेती ति पि इन्द्रियं ।
पज्जा व इन्द्रियं पञ्चिन्द्रियं ।

१ Miln., म०, सि० insert hereafter यसं; सि०— इस्सरियसंपत्ति.

२ M. reads सं-सरापेति. ३ सि० inserts hereafter इमानि अरियसच्चानि.

(२२६) सा पनेसा ओभासनलक्खणा च पज्जा पजाननलक्खणा च ।
यथा हि चतुमिक्तिके गेहे रत्तिभागे दीपे जलिते अन्धकारो^१ निरुज्झति आलोको पातु-
भवति, एवमेव ओभासनलक्खणा पज्जा । पज्जोभाससमो ओभासो नाम नत्थि ।
पज्जवतो हि एकपल्लंकेन निसिन्नस्स दससहस्रिलोकधातु एकालोका होति । तेनाह
थरो— “यथा महाराज पुरिसो अन्धकारे गेहे तेलपदीपं पवेसेय्य, पविट्ठो पदीपो
अन्धकारं विधमेति^२, ओभासं जनेति, [123] आलोकं विदंसेति^३, पाकटानि च
रूपानि करोति, एवमेव खो महाराज पज्जा उप्पज्जमाना अविज्जन्धकारं विधमेति^४,
विज्जोभासं जनेति, जाणालोकं विदंसेति, पाकटानि च अरियसच्चानि करोति ।
एवमेव खो महाराज ओभासनलक्खणा पज्जा” [मि० ३९] ति ।

(२२७) यथा पन छेको भिसक्को आतुरानं सप्पायासप्पायानि भोजनानि^५
जानाति, एवं पज्जा उप्पज्जमाना कुसलाकुसले सेवितव्वासैवितव्वे हीनपणीते कण्ह-
सुक्के सप्पटिभाग-अप्पटिभागे धम्मे पजानाति । वुत्तं पि चेत्तं धम्मसेनापतिना—
“पजानाति पजानाती ति खो आवुसो तस्मा पज्जा^६ ति वुत्तति । किं च पजानाति ?
इदं दुक्खं ति पजानाती” [Of. म० १.२९२] ति विरथरेतव्वं । एवमस्सा पजानन-
लक्खणता वेदितव्वा ।

(२२८) अपरो नयो— यथासभावपटिवेधलक्खणा पज्जा; अक्खलित-
पटिवेधलक्खणा वा कुसलस्सासखित्तउसुपटिवेधो विय । विसयोभासनरसा पदीपो
विय । असंमोहपच्चुपट्ठाना अरज्जगतमुदेसको विय ।

(२२९) मनुते इति मनो; विजानाती ति अथो । अट्ठकथाचरिया पनाहु—
नाल्लिया मिनमानो विय, महातुलाय धारयमानो विय च, आरम्भणं मिनति पजा-
नाती ति मनो । तदेव मननलक्खणे इन्दट्ठं कारेती ति इन्द्रियं । मनो व इन्द्रियं
मनिन्द्रियं । हेट्ठा वुत्तचित्तस्सेवेत्तं वेवचनं ।

(२३०) पीतिसोमनस्ससंपयोगतो सोमनं मनो अस्सा ति सुमनो । सुमनस्स
भावो सोमनस्सं । सातलक्खणे इन्दट्ठं कारेती ति इन्द्रियं । सोमनस्समेव इन्द्रियं
सोमनस्सिन्द्रियं । हेट्ठा वुत्तवेदनायेवेत्तं वेवचनं ।

(२३१) जीवन्ति तेनं तं-सम्पयुत्तधम्मा ति जीवितं । अनुपालनलक्खणे
इन्दट्ठं कारेती ति इन्द्रियं । जीवितमेव इन्द्रियं जीवितिन्द्रियं^७ । तं पवत्तसन्तता-
धिपतेय्यं होति । सलक्खणादीहि पन अत्तना अविनिष्पुत्तानं^८ धम्मानं अनुपालन-
लक्खणं जीवितिन्द्रियं, तेसं पवत्तनरसं, तेसं येव ठपनपच्चुपट्ठानं, यापयितव्व-

१ So reads सि० although other authorities read अन्धकारं.
२ सी०— विदंसेति. ३ सि०— विदंसेति. ४ Miln. shows slight variations.
५ सि०— भेसज्जानि. ६ M. i. 292 reads पज्जवा. ७ सी०, म०— विसयोभासं.
८ सी०, म०— मनति. ९ ३.१९३-१९७. १० ३.१८४-१८७. ११ See विसु०
१४.५९. १२ सि०— अविनाभूतानं.

धम्मपदद्वानं । सन्ते पि च अनुपालनलक्खणादिहि विधाने अत्थि- [124]-क्खणे येव तं ते धम्मे अनुपालेति उदकं विय उप्पलादीनि, यथासकं पच्चयुप्पन्ने पि च धम्मे पालेति धाती विय कुमारं, सयं-पवत्तितधम्मसम्बन्धेनेव पवत्तयति^१ नियामको विर्यं, न भङ्गतो उदं पवत्तयति अत्तनो च पवत्तयितव्वानं च अभावा, न भंगक्खणे ठपेति सयं भिज्जमानत्ता खीयमानो विय वट्टिस्नेहो दीपसिखं । न च अनुपालन-पवत्तनठपनानुभावविरहितं यथावुत्तक्खणे तस्स तस्स साधनतो ति दट्ठव्वं ।

(२३२) सम्मादिट्ठि-आदीसु दस्सनट्ठेन सम्मादिट्ठि । अभिनिरोपनट्ठेन सम्मासंकप्पो, पग्गण्हनट्ठेन सम्मावायामो, उपट्ठानट्ठेन सम्मासति, अविक्खे-पनट्ठेन सम्मासमाधि वेदितव्वो । वचनत्थो पन सम्मा पस्सति, सम्मा वा ताय पस्सन्ती ति सम्मादिट्ठि । सम्मा संकप्पेति, सम्मा वा तेन संकप्पेन्ती ति सम्मा-सङ्कप्पो । सम्मा वायामेति, सम्मा वा तेन वायमन्ती ति सम्मावायामो । सम्मा सरति, सम्मा वा ताय सरन्ती ति सम्मासति । सम्मा समाधियति, सम्मा वा तेन समाधियन्ती ति सम्मासमाधि । अपि च, पसत्था सुन्दरा वा दिट्ठि सम्मादिट्ठी ति । इमिना पि नयेन तेसं वचनत्थो वेदितव्वो । लक्खणादीनि पन हेट्ठा वुत्तानेव ।

(२३३) सद्दाब्रलादीसु पि सद्दादीनि वुत्तत्थानेव । अकम्पियट्ठेन पन बलं ति वेदितव्वं । एवमेतेसु अस्सद्धिये न कम्पती ति सद्दाबलं । कोसज्जे न कम्पती ति विरियबलं । मुट्ठसच्चे न कम्पती ति सतिबलं । उद्धच्चे न कम्पती ति समाधि-बलं । अविज्जाय न कम्पती ति पञ्जाबलं । अहिरिके न कम्पती ति हिरिवलं । अनोत्तप्पे न कम्पती ति ओत्तप्पबलं^२ ति । अयं उभयपदवसेन अत्थवण्णना होति ।

(२३४) तत्थ पुरिमानि पञ्च हेट्ठा लक्खणादीहि पकासितानेव । पच्छिमद्वये कायदुच्चरितादीहि हिरियती ति हिरि; लज्जायेतं अधिवचनं । तेहि येव ओत्तप्पती ति ओत्तप्पं; पापतो उब्बेगस्सेतं अधिवचनं । तेसं नानाकरणदीपनत्थं 'समुट्ठान-अधिपति-लज्जा-भय-लक्खणेन वा' ति इमं मातिकं ठपेत्वा [125] अयं वित्थार-कथा वुत्ता — अज्झत्तसमुट्ठाना हिरि नाम; बहिद्वासमुट्ठानं ओत्तप्पं नाम । अत्ताधिपति हिरि नाम; लोकाधिपति ओत्तप्पं नाम । लज्जासभावसण्ठिता हिरि नाम; भयसभावसण्ठितं ओत्तप्पं नाम । सप्पटिस्सवलक्खणा हिरि नाम; वज्ज-भीरुकमयदस्सावलक्खणं ओत्तप्पं नाम ।

(२३५) तत्थ अज्झत्तसमुट्ठानं हिरिं चतुहि कारणेहि समुट्ठापेति — जातिं पच्चवेक्खित्वा, वयं पच्चवेक्खित्वा, सूरमावं पच्चवेक्खित्वा, बाहुसच्चं पच्चवेक्खित्वा । कथं? 'पापकरणं नामेतं न जातिसम्पन्नानं कम्मं, हीनजचानं केवट्ठादीनं इदं कम्मं ।

१ सि०-सन्ते. २ सी०, म०-पवत्तति. ३ सि० adds after this नावं.

४ Also see ३.२४७ below. ५ ३.२१३-२२८; See विट्ठ० १४.१४२.

मादिसस्स^३ जातिसम्पन्नस्स इदं कम्मं कातुं न युत्तं^४ ति, एवं ताव जातिं पच्चवेक्खित्वा पाणातिपातादिपापं अकरोन्तो हिरिं समुट्ठापेति । तथा 'पापकरणं नामेतं दहरेहि कत्तव्वं कम्मं, मादिसस्स वये ठितस्स इदं कम्मं कातुं न युत्तं' ति, एवं वयं पच्चवेक्खित्वा पाणातिपातादिपापं अकरोन्तो हिरिं समुट्ठापेति । तथा 'पापकरणं नामेतं दुब्बलजातिकानं कम्मं, न सूरमावानं^५ । मादिसस्स सूरमावसंपन्नस्स इदं कम्मं कातुं न युत्तं' ति, एवं सूरमावं पच्चवेक्खित्वा पाणातिपातादिपापं अकरोन्तो हिरिं समुट्ठापेति । तथा 'पापकरणं नामेतं अन्धबालानं कम्मं, न पण्डितानं । मादिसस्स पण्डितस्स बहुस्सुतस्स इदं कम्मं कातुं न युत्तं' ति, एवं बाहुसच्चं पच्चवेक्खित्वा पाणातिपातादि-पापं अकरोन्तो हिरिं समुट्ठापेति । एवं अज्झत्तसमुट्ठानहिरिं चतुहि कारणेहि समु-ट्ठापेति । समुट्ठापेत्वा च पन अत्तनो चित्ते हिरिं पवेसेत्वा पापकम्मं न करोति । एवं अज्झत्तसमुट्ठाना हिरि नाम होति ।

(२३६) कथं बहिद्वासमुट्ठानं ओत्तप्पं नाम ? 'सचे त्वं पापकम्मं करिस्ससि चतूसु परिसासु गरहप्पत्तो भविस्ससि ।

गरहिस्सन्ति तं विज्जू असुचिं नागरिको यथा ।

वज्जितो सीलवन्तेहि कथं भिक्खु करिस्ससी' ति ॥

एवं पच्चवेक्खन्तो हि बहिद्वासमुट्ठितेन ओत्तप्पेन पापकम्मं न करोति । एवं बहिद्वा-समुट्ठानं ओत्तप्पं नाम होति ।

(२३७) कथं अत्ताधिपति हिरि नाम ? इधेकच्चो कुलपुत्तो [126] अत्तानं अधिपतिं जेट्ठकं कत्वा 'मादिसस्स' सद्दापव्वञ्चितस्स बहुस्सुतस्स धुतवादस्स न युत्तं पापकम्मं कातुं' ति पापकम्मं न करोति । एवं अत्ताधिपति हिरि नाम होति । तेनाह भगवा— "सो अत्तानं एव अधिपतिं जेट्ठकं करित्वा अकुसलं पजहति कुसलं भावेति, सावज्जं पजहति अनवज्जं भावेति, सुद्धं अत्तानं परिहरती" [Cf. अं० १.१४८] ति ।

(२३८) कथं लोकाधिपति ओत्तप्पं नाम ? इधेकच्चो कुलपुत्तो लोकं अधि-पतिं जेट्ठकं कत्वा पापकम्मं न करोति । यथाह— "महा खो पनायं लोकसंनिवासो । महन्तस्मिं खो पन लोकसंनिवासे सन्ति समणब्राह्मणा इद्धिमन्तो दिव्वचक्खुका परचित्तविदुनो, ते दूरतो पि पस्सन्ति, आसन्ना पि न दिस्सन्ति, चेतसा पि चित्तं पजानन्ति, ते पि मं एवं जानिस्सन्ति 'पस्सथ मो इमं कुलपुत्तं, सद्दाय अगारस्सा अनगारियं पव्वजितो समानो वोकिण्णो विहरति पापकेहि अकुसलेहि धम्मेही' ति । सन्ति देवता इद्धिमन्तियो दिव्वचक्खुका परचित्तविदुनियो । ता दूरतो पि पस्सन्ति, आसन्ना पि न दिस्सन्ति, चेतसा पि चित्तं पजानन्ति, ता पि मं एवं जानिस्सन्ति 'पस्सथ मो इमं कुलपुत्तं, सद्दाय अगारस्सा अनगारियं पव्वजितो समानो वोकिण्णो

१ M. तादिसस्स throughout in this para. २ सि०-omit.

विहरति पापकेहि अकुसलेहि धम्मेही' ति सो लोकं येव अधिपतिं जेट्ठकं कत्वा अकुसलं पजहति कुसलं भावेति, सावज्जं पजहति अनवज्जं भावेति, सुद्धं अत्तानं परिहरती' [अ० १.१४८] ति । एवं लोकाधिपति ओत्तपं नाम होति ।

(२३९) लज्जासमावसण्ठिता हिरि, भयसमावसण्ठितं ओत्तपं ति । एत्थ पन लज्जा ति लज्जनाकारो; तेन समावेन सण्ठिता हिरि । भयं ति अपायभयं; तेन समावेन सण्ठितं ओत्तपं । तदुभयं पि पापपरिवज्जने पाकटं होति । एकच्चो हि, यथा नाम एको कुलपुत्तो उच्चारपस्सावादीनि करोन्तो लज्जितव्ययुत्तकं एकं दिस्वा लज्जनाकारपत्तो भवेय्य हीळितो^१, एवमेव अज्झत्तं लज्जिधम्मं ओक्कमित्वा पापकम्मं न करोति । एकच्चो अपायभयमीतो हुत्वा पापकम्मं न करोति । तत्रिदं ओपम्मं— यथा द्वीसु अयोगुल्लेसु एको सीतलो भवेय्य गूथमक्खितो, एको उण्हो आदित्तो । तत्थ पण्डितो सीतलं गूथमक्खितत्ता जिगुच्छन्तो न गण्हाति, इतरं दाहमयेन । तत्थ सीतलस्स गूथमक्खितत्ता जिगुच्छाय अगण्हनं विय अज्झत्तं लज्जिधम्मं ओक्कमि- [127]-त्वा पापस्स अकरणं । उण्हस्स दाहमयेन अगण्हनं विय अपायभयेन पापस्स अकरणं वेदितव्वं ।

(२४०) सप्पटिस्सवलक्खणा हिरि, वज्जमीरुक्रमयदस्साविलक्खणं ओत्तपं ति । इदं पि द्वयं पापपरिवज्जने एव पाकटं होति । एकच्चो हि जातिमहत्तपच्च-वेक्खणा सत्थुमहत्तपच्चवेक्खणा दायज्जमहत्तपच्चवेक्खणा सन्नहाचारिमहत्तपच्च-वेक्खणा ति चतूहि कारणेहि सप्पटिस्सवलक्खणं हिरिं समुट्ठापेत्वा पापं न करोति । एकच्चो अत्तानुवादभयं परानुवादभयं दण्डभयं दुग्गतिभयं ति चतूहि कारणेहि वज्जमीरुक्रमयदस्साविलक्खणं ओत्तपं समुट्ठापेत्वा पापं न करोति । तत्थ जाति-महत्तपच्चवेक्खणादीनि चैव अत्तानुवादभयादीनि च वित्थरेत्वा कथेतव्वानी ति ।

(२४१) न लुब्भन्ति एतेन, सयं वा न लुब्भति, अलुब्भनमत्तमेव वा तं ति अलोभो । अदोसामोहेसु पि एसेव नयो । तेसु अलोभो आरम्भणे चित्तस्स अरोधलक्खणो, अलग्गमावलक्खणो वा कमलदले जलविन्दु विय । अपरिग्गहणै-रसो मुत्तमिक्खु विय । अनल्लीनभावपच्चुपट्ठानो असुचिम्हि पतितपुरिसो विय । अदोसो अचण्डिकलक्खणो, अविरोधलक्खणो वा अनुकूलमित्तो विय । आघात-विनयरसो परिळाहविनयरसो वा चन्दनं विय । सोम्मभावपच्चुपट्ठानो पुण्णचन्दो विय । अमोहो लक्खणादीहि हेट्ठां पञ्चिन्द्रियपदे विभावितो^४ एव । इमेसु पन तीसु अलोभो मच्छेरमलस्स पटिपक्खो, अदोसो दुस्सील्यमलस्स, अमोहो कुसलेसु धम्मेसु अभावनाय । अलोभो चैत्थ दानहेतु, अदोसो सीलहेतु, अमोहो भावनाहेतु ।

१ M. पीळितो, सि०- नीलीतो लज्जितो. २ See VbhCm. 281.
३ A. ii. 121, VbhCm. 502. ४ अत्थ० यो०- अंगुत्तरट्ठकथायं बुद्धवोसा-
चरियेन उत्तनयेन । See ACm. iii. 123 (on A. ii. 121) for the latter.
५ सी०, M.- अपरिग्गह०. ६ See ३.२२५-२८. ७ सि०- ठितो.

(२४२) तेसु अलोभेन अनधिकं गण्हाति, लुद्धस्स अधिकगण्णतो । अ-
दोसेन अनूनं, दुट्ठस्स ऊनगण्णतो । अमोहेन अविपरीतं, मूळहस्स विपरीतगण्णतो !
अलोभेन चैत्थ विज्जमानं दोसं दोसतो व धारेन्तो दोसे पवत्तति; लुद्धो हि दोसं
पटिच्छादेति । अदोसेन विज्जमानं गुणं गुणतो धारेन्तो गुणे पवत्तति; दुट्ठो हि
[128] गुणं मक्खेति । अमोहेन याथावसभाव^१ याथावसभावतो^२ धारेन्तो याथा-
वसभाव^३ पवत्तति । मूळहो हि 'तच्छमतच्छं अतच्छं तच्छं' ति गण्हाति । अलोभेन
च पियविप्पयोगदुक्खं न होति, लुद्धस्स पियसभावतो पियविप्पयोगासहनतो च ।
अदोसेन अप्पियसंपयोगदुक्खं न होति, दुट्ठस्स अप्पियसभावतो अप्पियसंपयोगा-
सहनतो च । अमोहेन इच्छितालामदुक्खं न होति, अमूळहस्स हि 'तं कुतेत्थ
लब्भा' ति एवमादि-पच्चवेक्खणसभावतो^४ । अलोभेन चैत्थ जातिदुक्खं न होति,
अलोभस्स तण्हापटिपक्खत्ता तण्हामूलकत्ता च^५ जातिदुक्खस्स । अदोसेन जरादुक्खं
न होति, तिक्खदोसस्स खिप्पजरासंभवतो^६ । अमोहेन मरणदुक्खं न होति, संमोह-
मरणं हि दुक्खं, न च तं अमूळहस्स होति ।

(२४३) अलोभेन च गहट्ठानं, अमोहेन पव्वजितानं, अदोसेन पन सब्बेसं
पि सुखसंवासता होति । विसेसतो चैत्थ अलोभेन पेत्तिविसये उपपत्तिं^७ न होति ।
येमुच्येन हि सत्ता तण्हाय पेत्तिविसयं उपपज्जन्ति, तण्हाय च पटिपक्खो अलोभो ।
अदोसेन निरये उपपत्तिं न होति । दोसेन हि चण्डजातिताय दोससदिसं निरयं
उपपज्जन्ति । दोसस्स च पटिपक्खो अदोसो । अमोहेन तिरच्छानयोनियं निव्वत्ति
न होति । मोहेन हि निच्चं संमूळहं तिरच्छानयोनिं उपपज्जन्ति । मोहपटिपक्खो
च अमोहो । एतेसु अलोभो रागवसेन उपगमनस्स अभावकरो, अदोसो दोसवसेन
अपगमनस्स, अमोहो मोहवसेन मज्झत्तभावस्स । तीहि पि चेतैहि यथापटिपाटिया
नेक्खम्मसज्जा अव्यापादसज्जा अविहिंससज्जा ति इमा तिस्रो सज्जा होन्ति ।
असुभसज्जा अप्पमाणसज्जा धातुसज्जा ति इमा च तिस्रो सज्जा होन्ति ।

(२४४) अलोभेन पन कामसुखल्लिकानुयोगन्तस्स, अदोसेन अत्तकिलमथा-
नुयोगन्तस्स परिवज्जने होति; अमोहेन मज्झिमाय पटिपत्तिया पटिपज्जने । तथा
अलोभेन अभिज्झाकायगन्थस्स पमेदनं होति, अदोसेन व्यापादकायगन्थस्स,
अमोहेन सेसगन्थद्वयस्स । पुरिमानि च द्वे सतिपट्ठानानि पुरिमानं द्वित्रं आनुभावेन,
पच्छिमानि पच्छिमस्सेव आनुभावेन इज्झन्ति । अलोभो चैत्थ आरोग्यस्स पच्चयो
होति; अलुद्धो हि लोभनीयं पि असप्पायं न सेवति, तेन खो अरोगो होति ।
[129] अदोसो योव्वनस्स; अदुट्ठो हि वलिपलितवहेन दोसगिणा अड्ढमानो

१ सी०, M.- यथासभाव. २ सी०, M.- यथावतो. ३ सी०, M.- यथासभावे.
४ सि०- सम्भवतो. ५ M.- वा. ६ सि०- सभावतो. ७ सी०, M. read उपपत्ति
उपपज्जन्ति throughout.

दीघरत्तं युवा होति । अमोहो दीघायुकताय; अमूळ्हो हि हिताहितं अत्वा अहितं परिवज्जन्तो हितं च पटिसेवमानो दीघायुको होति । अलोमो चेत्थ भोगसम्पत्तिया पच्चयो होति, चागेन हि भोगपटिलमो । अदोसो मित्तसम्पत्तिया, भेत्ताय मित्तानं पटिलामतो चेव अपरिहानितो च । अमोहो अत्तसम्पत्तिया, अमूळ्हो हि अत्तनो हितमेव करोन्तो अत्तानं सम्पादेति । अलोमो च दिव्विहारस्स पच्चयो होति, अदोसो ब्रह्मविहारस्स, अमोहो अरियविहारस्स ।

(२४५) अलोमेन चेत्थ सकपक्खेसु सत्तसंखारेसु निव्वुतो होति, तेसं विनासेन अभिसंगहेतुकस्स दुक्खस्स अभावो; अदोसेन परपक्खेसु, अदुट्ठस्स वेरीसु पि वेरिसञ्जाय अभावतो; अमोहेन उदासीनपक्खेसु, अमूळ्हस्स सब्बाभिसंगताय अभावतो । अलोमेन अनिच्चदस्सनं होति; लुद्धो हि उपभोगासाय अनिच्चे पि संखारे अनिच्चतो न पस्सति । अदोसेन दुक्खदस्सनं; अदोसज्झासयो हि परिच्चत्त-आघातवत्थुपरिग्गहो संखारे येव दुक्खतो पस्सति । अमोहेन अनत्तदस्सनं; अमूळ्हो हि याथावगहणकुसलो अपरिणायकं खन्धपञ्चकं अपरिणायकतो बुज्झति । यथो च एतेहि अनिच्चदस्सनादीनि एवमेवेते पि अनिच्चदस्सनादीहि होन्ति । अनिच्चदस्सेनेन हि अलोमो होति, दुक्खदस्सेनेन हि अदोसो, अनत्तदस्सेनेन अमोहो । को हि नाम 'अनिच्चमिदं' ति सम्मा जत्वा तस्स'त्थाय पिदं उप्पादेय्य, संखारे वा 'दुक्खा' ति जानन्तो अपरं पि अच्चन्तं तिखिणं कोधदुक्खं उप्पादेय्य, अत्तमुज्जत्तं च बुज्झित्वा पुन संमोहं आपज्जेय्या ति ? ।

(२४६) नामिज्झायती ति अनभिज्झा । कायिकचेतसिकसुखं इधलोक-परलोकहितं गुणानुभावपटिलद्धं कित्सिदं च न व्यापादेती ति अव्यापादे । सम्मा पस्सति, सोमना वा दिट्ठी ति सम्मादिट्ठी । अलोमादीनं येव तानि नामानि । हेट्ठो पनेते धम्मा मूलवसेन गहिता, इध कम्मपथवसेना ति वेदितव्वा ।

(२४७) हिरोत्तपानि पि हेट्ठो बलवसेन गहितानि, इध लोकपालवसेन । लोकं हि इमे द्वे धम्मा पालेन्ति । यथाह— "द्वे'मे भिक्खवे सुक्का धम्मा लोकं पालेन्ति । कतमे द्वे ? हिरि च ओत्तपं च । इमे खो भिक्खवे द्वे सुक्का धम्मा लोकं पालेन्ति । सचे भिक्खवे [130] द्वे सुक्का धम्मा लोकं न पालेय्युं, न यिध पञ्जा-येत्थ माता ति वा, मातुच्छा ति वा, मातुलानी ति वा, आचरियमरिया ति वा, गरुनं दारा ति वा । संभेदं लोको अगमिस्स यथा अजेळका कुक्कुटसूकरा गोण-सिंगाली । यस्मा च खो भिक्खवे इमे द्वे सुक्का धम्मा लोकं पालेन्ति, तस्मा पञ्जायति माता ति वा मातुच्छा ति मातुलानी ति वा आचरियमरिया ति वा गरुनं दारा ति वा" [अं० १.५१, इति ०४२] ति ।

१ M.—सम्भातिसंक्रियाय. २ सि०—यथासभाव°. ३ सी०, M.—यानि. ४ ३.२४१-२४५. ५ See 3.233 above. ६ See वि० १४.१४२. ७ सी०—सिंगाला.

(२४८) कायपस्सम्भनं कायपस्सद्धि । चित्तपस्सम्भनं चित्तपस्सद्धि । कायो ति चेत्थ वेदनादयो तयो खन्धो । उमो पि पनेता एकतो कत्वा कायचित्त-दरथवूपसमलक्खणा कायचित्तपस्सद्धियो, कायचित्तदरथनिम्महनरसा, कायचित्तानं अपरिप्फन्दनसीतिभावपच्चुपट्टाना, कायचित्तपट्टाना । कायचित्तानं अवूपसमकर-उद्धादिकिलेसपटिपक्खमूता ति दट्ठव्वा । कायस्स लहुमावो कायलहुता । चित्तस्स लहुमावो चित्तलहुता । ता कायचित्तगरुभाववूपसमलक्खणा, कायचित्तगरुभाव-निम्महनरसा, कायचित्तानं अदन्धनतापच्चुपट्टाना, कायचित्तपट्टाना । काय-चित्तानं गरुभावकरथीनमिद्धादिकिलेसपटिपक्खमूता ति दट्ठव्वा । कायस्स मुदुमावो कायमुदुता । चित्तस्स मुदुमावो चित्तमुदुता । ता कायचित्तथद्धमाववूपसम-लक्खणा, कायचित्तथद्धमावनिम्महनरसा, अप्पटिघातपच्चुपट्टाना, कायचित्त-पट्टाना । कायचित्तानं थद्धमावकर-दिट्ठिमानादिकिलेस-पटिपक्खमूता ति दट्ठव्वा ।

(२४९) कायस्स कम्मज्जभावो कायकम्मज्जता । चित्तस्स कम्मज्ज-भावो चित्तकम्मज्जता । ता कायचित्त-अकम्मज्जभाववूपसमलक्खणा, काय-चित्त-अकम्मज्जभावनिम्महनरसा, कायचित्तानं आरम्भणकरणसम्पत्तिपच्चुपट्टाना, कायचित्तपट्टाना । कायचित्तानं अकम्मज्जभावकरावसेनीवरणपटिपक्खमूता ति दट्ठव्वा । ता पसादनीयवत्थूसु [131] पसादावहा, हितकिरियासु विनियोगक्खेम-भाववहा सुवण्णविसुद्धि विद्या ति दट्ठव्वा । कायस्स पागुज्जभावो कायपागु-ज्जता । चित्तस्स पागुज्जभावो चित्तपागुज्जता । ता कायचित्त-भगेलज्ज-भावलक्खणा, कायचित्तगेलज्जनिम्महनरसा, निरादीनवपच्चुपट्टाना, कायचित्त-पट्टाना । कायचित्तगेलज्जकर-अस्साद्धियादिकिलेस-पटिपक्खमूता ति दट्ठव्वा । कायस्स उज्जुक्कभावो कायुज्जता । चित्तस्स उज्जुक्कभावो चित्तुज्जता । ता काय-चित्त-अज्जवलक्खणा, कायचित्तकुटिलभावनिम्महनरसा, कायचित्तानं अजिभृता-पच्चुपट्टाना, कायचित्तपट्टाना । कायचित्तानं कुटिलभावकर-मायासाट्य्यादिकिलेस-पटिपक्खमूता ति दट्ठव्वा ।

(२५०) सरती ति सति । सम्पजानाती ति सम्पजज्जं; समन्ततो पकारेहि जानाती ति अत्थो । सात्थकसम्पजज्जं सप्पायसंपजज्जं गोचरसम्पजज्जं असम्भोहसम्पजज्जं ति इमेसं चैतुनं पन'स्स वसेन भेदो वेदितव्वो । लक्खणादीनि च तेसं सतिन्द्रिय-पञ्चिन्द्रियेसु वर्त्तनयेनेव वेदितव्वानि । इति हेट्ठा वुत्तमेवेतं धम्म-द्वयं पुन इमस्मिं ठाने उपकारवसेन गहितं । कामच्छन्दादयो पचनीकधम्मे समेती ति समथो । अनिच्चादिवसेन विविधेहि आकारेहि धम्मे पस्सती ति विपस्सना ।

१ See ३.२५५; also वि० १४.१४४-१४९ २ M.—कायचित्तथंभ°. ३ DCm. i.183ff. = VbhCm. 347ff. ४ See ३.२२१-२२३; ३.२२५-२२८.

पञ्चा'वेसा अत्थतो । इमेसं पि द्वित्रं लक्खणादीनि हेट्ठां वुत्तानेव । इध पनेते युगनद्धवसेन गहिता । सहजातधम्मे पग्गण्हाती ति पग्गाहो । उद्धच्चसंखातस्स विक्खेपस्स पटिपक्खमावतो न-विक्खेपो ति अविक्खेपो । एतेसं पि लक्खणादीनि हेट्ठां वुत्तानेव । इध पनेतं पदद्वयं विरियसमाधियोजनत्थाय गहितं ति वेदितव्वं ।

(२५१) ये वा पन तस्मिं समये अब्जे पि अत्थि पटिच्चसमुप्पन्ना अरूपिनो धम्मा, इमे धम्मा कुसला ति 'फस्सो होति ... पे० ... अविक्खेपो होती' ति न केवलं 'पदपटिपाटिया उद्दिट्ठा इमे परोपण्णासधम्मा एव, अथ खो य-[132]-स्मिं समये कामावचरं तिहेतुकं सोमनस्ससहगतं पठमं असंखारिकं महाचित्तं उपपन्नं होति, तस्मिं समये ये वा पन अब्जे पि तेहि येव फस्सादीहि सम्पयुत्ता हुत्वा पवत्तमाना अत्थि, अत्तनो अत्तनो अनुरूपं पच्चयं पटिच्च समुप्पन्ना रूपाभावेन अरूपिनो, सभावतो उपलब्धमाना धम्मा सब्बे पि इमे धम्मा कुसला ।

(२५२) एत्तावता चित्तङ्गवसेन पालियं आरूढहे परोपण्णासधम्मे दीपेत्वा ये-वा-पनकवसेन अपरे पि नव धम्मे धम्मराजा दीपेति । तेसु तेसु हि सुत्तपदेसु 'छन्दो अधिमोक्खो मनसिकारो तत्रमज्झत्तता करुणा मुदुता कायदुच्चरितविरति वचीदुच्चरितविरति मिच्छाजीवविरति' ति इमे नव धम्मा पञ्जायन्ति । इमस्मिं चा पि महाचित्ते क्तुकम्पताकुसलधम्मच्छन्दो अत्थि, चित्तङ्गवसेन पन पालिं न आरूढहे । सो इध ये-वा-पनकवसेन गहितो । अधिमोक्खो अत्थि, मनसिकारो अत्थि, तत्र-मज्झत्तता अत्थि । भेत्तापुव्वभागो अत्थि; सो अदोसे गहिते गहितो एव होति । करुणापुव्वभागो अत्थि, मुदितापुव्वभागो अत्थि । उपेक्खापुव्वभागो अत्थि; सो पन तत्रमज्झत्तताय गहिताय गहितो एव होति । सम्मावाचा अत्थि, सम्मा-कम्मन्तो अत्थि । सम्माआजीवो अत्थि; चित्तङ्गवसेन पालिं न आरूढहे । सो पि इध ये-वा-पनकवसेन गहितो ।

(२५३) इमेसु पन नवसु छन्दो अधिमोक्खो मनसिकारो तत्रमज्झत्तता ति इमे चत्तारो व एकक्खणे लब्धन्ति, सेसा नानक्खणे । यदा हि इमिना चित्तेन मिच्छावाचं पजहति, विरतिवसेन सम्मावाचं पूरेति, तदा छन्दादयो चत्तारो, सम्मावाचा चा ति इमे पञ्च एकक्खणे लब्धन्ति । यदा मिच्छाकम्मन्तं पजहति, विरतिवसेन सम्माकम्मन्तं पूरेति ... पे० ... मिच्छाआजीवं पजहति, विरतिवसेन सम्माआजीवं पूरेति, यदा करुणाय परिकम्मं करोति ... पे० ... मुदिताय परिकम्मं करोति, तदा छन्दादयो चत्तारो, मुदिता-पुव्वभागो चा ति इमे पञ्च एकक्खणे लब्धन्ति । इतो पन मुञ्चित्वा, दानं देन्तस्स सीलं पूरेन्तस्स योगे कम्मं करोन्तस्स

१ See ३.२११-१२; ३.२२६-२२८. २ See ३.२१८-१९; ३.२११-२१२. ३ See ३.१९७ above and the note on it; also ३.२५२, २५६, २६५, ३०२, ३०८, ३१२. ४ सी०, म०- नानाक्खणे.

चत्तारि अपण्णकङ्गानेव लब्धन्ति ।

(२५४) एवमेतेसु नवसु ये-वा-पनकधम्मेसु 'छन्दो' ति क्तुकम्पतायेतं अधिवचनं । तस्मा सो क्तुकम्पतालक्खणो छन्दो, आरम्मणपरियेसनरसो, आरम्मणेन अत्थि-[133]-कतापच्चुपट्टानो । तदेव'स्स पदट्टानं । आरम्मणगहणे चायं चेतसो हत्थप्पसारणं विद्य दट्ठव्वो । अधिमुच्चनं 'अधिमोक्खो' । सो सन्नि-ट्ठानलक्खणो, असंस्पन्नरसो, निच्छयपच्चुपट्टानो सन्निट्ठातव्वधम्मपदट्टानो । आरम्मणे निच्छलभावेन इन्दखिलो विद्य दट्ठव्वो । किरिया कारो, मनस्मिं कारो 'मनसिकारो' । पुरिममनतो विसदिसं मनं करोती ति पि मनसिकारो । स्वायं आरम्मणपटिपादको वीथिपटिपादको जवनपटिपादको ति तिप्पकारो । तत्थ आर-म्मणपटिपादको मनस्मिं करोती ति मनसिकारो । सो सारणलक्खणो, सम्पयुत्तानं आरम्मणे सम्पयोजनरसो, आरम्मणाभिमुखभावपच्चुपट्टानो, संखारक्खन्धपरिया-पन्नो । आरम्मणपटिपादकत्तेन सम्पयुत्तानं साराथि विद्य दट्ठव्वो । वीथिपटिपादको ति पन पञ्चद्वारावज्जनस्सेतं अधिवचनं । जवनपटिपादको ति मनोद्वारावज्जनस्स । न ते इध अधिप्पेता ।

(२५५) तेसु धम्मेसु मज्झत्तता 'तत्रमज्झत्तता' । सा चित्तचेतसिकानं सम-बाहितलक्खणा, ऊनाधिकनिवारणरसा, पक्खपातुपच्छेदनरसा वा; मज्झत्तभावपच्चु-पट्टाना । चित्तचेतसिकानं अज्झुपेक्खनवसेन सम्पयुत्तानं आजानेय्यानं अज्झु-पेक्खनसारथि विद्य दट्ठव्वो । 'करुणा मुदिता' ब्रह्मविहारनिर्देसं आविभविस्सन्ति । केवलं हि ता अप्पनापत्ता रूपावचरा, इध कामावचरा ति अयमेव विसेसो । कायदुच्चरिततो विरति 'कायदुच्चरितविरति' । सेसपदद्वयेपि एसेव नयो । लक्ख-णादितो पनेता तिरसो पि कायदुच्चरितादिवत्थूनं अवीतिकमलक्खणा; अमहन-लक्खणा ति वुत्तं होति । कायदुच्चरितादिवत्थुतो संकोचनरसा, अकिरियपच्चु-पट्टाना, सद्धा-हिरोत्तप्प-अप्पिच्छतादिगुणपदट्टाना । पापकिरियतो पि चित्तस्स विमुख-भावभूता ति दट्ठव्वो ।

(२५६) इति फस्सादीनि छ-पञ्जासं ये-वा-पनकवसेन वुत्तानि नवा ति सब्बा-नि पि इमस्मिं धम्मुद्देशवारे पञ्चअट्ठि धम्मपदानि भवन्ति । तेसु एकक्खणे कदाचि एकसट्ठि भवन्ति, कदाचि समसट्ठि । तानि हि सम्मावाचापूणादिवसेन वुत्तानि । उपपत्तिर्यं पञ्चसु ठानेसु एकसट्ठि भवन्ति । तेहि मुत्ते एकरिं ठाने समसट्ठि

१ See वि० १४.१५०. २ See वि० १४.१५१. ३ See वि० १४.१५२. ४ सी०, सि० सारम्मण०. ५ See वि० १४.१५३. ६ See ३.३९९-४१६. Cf. Vis. ix. 92, 94, 95. ७ See note 9 on §1; also See ३.४३, १९७, २५१, २५२ above. ८ सि०-पवत्तिर्यं.

भवन्ति । [134] ठपेत्वा पन ये-वा-पनके पालियं यथास्तवसेन गय्हमानानि छपञ्जासा व होन्ति । अगहितगहणेन पनेत्थ फस्सपञ्चकं, वितक्को विचारो पीति चित्तेकगता, पञ्चिन्द्रियानि, हिरिवलं ओत्तप्पबलं ति द्वे बलानि, अलोमो अदोसो ति द्वे मूलानि, कायपस्सद्धि चित्तपस्सद्धी ति आदयो द्वादस धम्मा ति समतिंस धम्मा होन्ति ।

(२५७) तेसु समतिंसाय धम्मेसु अट्टारस धम्मा अविमत्तिका होन्ति, द्वादसधम्मा सविमत्तिका । कतमे अट्टारस ? फस्सो पञ्जा चेतना विचारो पीति जीवितिन्द्रियं, कायपस्सद्धिआदयो द्वादसा ति इमे अट्टारस अविमत्तिका । वेदना चित्तं वितक्को चित्तेकगता, सद्धिन्द्रियं विरियिन्द्रियं सतिन्द्रियं पञ्चिन्द्रियं, हिरिवलं ओत्तप्पबलं, अलोमो अदोसो ति इमे द्वादस सविमत्तिका । तेसु सत्त धम्मा द्वीसु ठानेसु विमत्ता, एको तीसु, द्वे चतूसु, एको छसु, एको सत्तसु ठानेसु विमत्तो ।

(२५८) कथं ? चित्तं वितक्को सद्धा हिरि ओत्तपं अलोमो अदोसो ति इमे सत्त द्वीसु ठानेसु विमत्ता । एतेसु हि चित्तं ताव फस्सपञ्चकं पत्वा चित्तं होती ति वुत्तं, इन्द्रियानि पत्वा मनिन्द्रियं ति । वितक्को ज्ञानज्ञानि पत्वा वितक्को होती ति वुत्तो, मग्गज्ञानि पत्वा सम्मासंक्रप्पो ति । सद्धा इन्द्रियानि पत्वा सद्धिन्द्रियं होती ति वुत्ता, बलानि पत्वा सद्धाबलं ति । हिरि बलानि पत्वा हिरिवलं होती ति वुत्ता, लोकपालदुकं पत्वा हिरि ति । ओत्तपे पि एसेय नयो । अलोमो मूलं पत्वा अलोमो होती ति वुत्तो, कम्मपथं पत्वा अनभिज्झा ति । अदोसो मूलं पत्वा अदोसो होती ति वुत्तो, कम्मपथं पत्वा अव्यापादो ति । इमे सत्त द्वीसु ठानेसु विमत्ता ।

(२५९) वेदना फस्सपञ्चकं पत्वा वेदना होती ति वुत्ता, ज्ञानज्ञानि पत्वा सुखं ति, इन्द्रियानि पत्वा सोमनस्सिन्द्रियं ति । एवं एको धम्मा तीसु ठानेसु विमत्तो ।

(२६०) विरियं पन इन्द्रियानि पत्वा विरियिन्द्रियं होती ति वुत्तं, मग्गज्ञानि पत्वा सम्मावायामो ति, बलानि पत्वा विरियबलं ति, पिट्ठिदुकं पत्वा पग्गाहो ति । सति पि इन्द्रियानि पत्वा सतिन्द्रियं होती ति वुत्ता, मग्गज्ञानि पत्वा सम्मासती ति, बलानि पत्वा सतिबलं ति, [135] उपकारेदुकं पत्वा सति होती ति वुत्ता । एवं इमे द्वे धम्मा चतूसु ठानेसु विमत्ता ।

(२६१) समाधि पन ज्ञानज्ञानि पत्वा चित्तस्सेकगता होती ति वुत्तो, इन्द्रियानि पत्वा समाधिन्द्रियं ति, मग्गज्ञानि पत्वा सम्मासमाधी ति । बलानि पत्वा समाधिबलं ति, पिट्ठिदुकं पत्वा समथो अविकल्पेपो ति । एवमयं एको धम्मा छसु ठानेसु विमत्तो ।

(२६२) पञ्जा पन इन्द्रियानि पत्वा पञ्चिन्द्रियं होती ति वुत्ता, मग्गज्ञानि पत्वा सम्मादिट्ठी ति, बलानि पत्वा पञ्जाबलं ति, मूलानि पत्वा अमोहो ति, कम्म-

१ सि०-यथारुद्धि°, PTS-यथावुत्त°. २ M., PTS, सि० read here also पिट्ठिदुकं.

पथं पत्वा सम्मादिट्ठी ति, पिट्ठिदुकं पत्वा संपजज्जं विपस्सना ति । एवं एको धम्मा सत्तसु ठानेसु विमत्तो ।

(२६३) सचे पन कोचि वदेय्य— ‘एत्थ अपुब्बं नाम नत्थि, हेट्ठा गहितमेव गण्हित्वा तस्मिं तस्मिं ठाने पदं पूरितं, अननुसन्धिका कथा उप्पटिपाटिया चोरेहि आमतमण्डसदिसा, गोयूथेन गतेमग्गे आलुळिततिणसदिसा अजानित्वा कथिता’ ति, सो ‘मा हेवं’ ति पटिसेधेत्वा वत्तब्बो— ‘बुद्धानं देसना अननुसन्धिका नाम नत्थि, सानुसन्धिका होति । अजानित्वा कथिता पि नत्थि, सब्बा जानित्वा कथिता येव । सम्मासंबुद्धो हि तेसं तेसं धम्मानं किच्चं जानाति, तं जत्वा किच्चवसेन विमत्तिं आरोपेन्तो अट्टारस धम्मा एकेककिच्चा ति जत्वा एकेकस्मिं ठाने विमत्तिं आरोपेसि । सत्त धम्मा द्वे-द्वे-किच्चा ति जत्वा द्वीसु ठानेसु विमत्तिं आरोपेसि । वेदना ति-किच्चा ति जत्वा तीसु ठानेसु विमत्तिं आरोपेसि । विरियसतीनं चत्तारि चत्तारि किच्चानी ति जत्वा चतूसु चतूसु ठानेसु विमत्तिं आरोपेसि । समाधि छ-किच्चा ति जत्वा छसु ठानेसु विमत्तिं आरोपेसि । पञ्जा सत्तकिच्चा ति जत्वा सत्तसु ठानेसु विमत्तिं आरोपेसि’ ।

(२६४) तत्रिदं ओपम्मं— एको किर पण्डितो राजा रहोगतो चिन्तेसि— ‘इदं राजकुलसन्तकं न यथा वा तथा वा खादितव्वं, सिप्पानुच्छविकं वेतनं वड्डेस्सामी’ ति । सो सब्बे सिप्पिके सन्निपातापेत्वा ‘एकेकसिप्पजाननके पक्कोसथा’ ति आह । एवं पक्कोसियमाना अट्टारस जना उट्ठहिंसु । तेसं एकेकं पटिविसें दापेत्वा विस्सजेसि । ‘द्वे सिप्पानि जानन्ता आगच्छन्तू’ ति वुत्ते पन सत्त जना आगमिंसु । तेसं द्वे द्वे पटिविसे दापेसि । ‘तीणि सिप्पानि जानन्ता आगच्छन्तू’ ति वुत्ते एको व आगच्छि । तस्स तयो पटिविसे दापेसि । ‘चत्तारि सिप्पानि जानन्ता आगच्छन्तू’ ति वुत्ते द्वे जना आगमिंसु । तेसं चत्तारि चत्तारि पटिविसे दापेसि । ‘पञ्च सिप्पानि जानन्ता आगच्छन्तू’ ति वुत्ते एको पि नागच्छि । ‘छ सिप्पानि जानन्ता आगच्छन्तू’ ति वुत्ते एको व आगच्छि । तस्स छ पटिविसे दापेसि । ‘सत्त सिप्पानि [136] जानन्ता आगच्छन्तू’ ति वुत्ते एको व आगच्छि । तस्स सत्त पटिविसे दापेसि । तत्थ पण्डितो राजा विय अनुत्तरो धम्मराजा । सिप्पजाननका विय चित्तज्जवसेन उप्पन्ना धम्मा । सिप्पानुच्छविक-वेतनवट्टनं विय किच्चवसेन तेसं तेसं धम्मानं विमत्तिआरोपनं । सब्बे पि पनेते धम्मा फस्सपञ्चकवसेन ज्ञानज्जवसेन इन्द्रियवसेन मग्गज्जवसेन बलवसेन मूलवसेन कम्मपथवसेन लोकपालवसेन पस्सद्धिवसेन लहुतावसेन मुदुतावसेन कम्मज्जतावसेन पागुज्जतावसेन उजुक्तावसेन सतिसम्पजज्जवसेन समथविपस्सनावसेन पग्गाहाविकल्पवसेन सत्तरस रासियो होन्ती ति ।

धम्मदेसवारकथा निट्ठिता ।

१ All authorities but सि० read इमं. २ म०- पटिविसें, सि०- पटिविसें. ३ This commenced with ३.१.

[(b) निद्देशवारो]

(२६५) इदानीं तानेव धम्मद्वेषवारे पालिआरूढानि छप्पञ्जासपदानि विमज्जित्वा दस्सेतुं 'कतमो तस्मिं समये फस्सो होती' [§ २] ति आदिना नयेन निद्देशवारो आरब्धो । तत्थ पुच्छाय ताव अयमत्थो — यस्मिं समये कामावचरं कुसलं सोमनस्सहगतं तिहेतुकं असंखारिकं महाचित्तं उपपज्जति, तस्मिं समये यो^३ फस्सो होती ति वुत्तो, कतमो सो फस्सो ति इमिना नयेन सब्बपुच्छासु अत्थो वेदितव्वो । यो तस्मिं समये फस्सो ति तस्मिं समये यो कुसनकवसेन उपपन्नो फस्सो, सो फस्सो ति । इदं फस्सस्स समावदीपनतो समावपदं नाम । फुसना ति कुसनाकारो । संफुसना ति संफुसनाकारो व; उपसग्गवसेन पदं वट्टेत्वा वुत्तो । संफुसितत्तं ति संफुसितभावो ।

(२६६) अत्र पनेत्थ योजना — यो तस्मिं समये फुस्सनकवसेन फस्सो, या तस्मिं समये फुसना, या तस्मिं समये संफुसना, यं तस्मिं समये सम्फुसितत्तं; अथ वा, यो तस्मिं समये फुसनकवसेन फस्सो, अज्जेना पि च परियायेन फुसना संफुसना संफुसितत्तं ति वुच्चति, अयं तस्मिं समये फस्सो होती ति । वेदनादीनं पि निद्देशेसु इमिना व नयेन पदयोजना वेदितव्वा । अयं पनेत्थ सब्बसाधारणो विमत्तिविनिच्छयो । यानि^१ मानि भगवता पठमं कामावचरं कु-[137]-सलं महाचित्तं भाजेत्वा दस्सेन्तेन अतिरैकपण्णासपदानि मात्तिकावसेन ठपेत्वा पुन एकेकं पदं गृहेत्वा विमत्तिं आरोपितानि, तानि विमत्तिं गच्छन्तानि हि तीहि कारणेहि विमत्तिं गच्छन्ति; नाना होन्तानि चतूहि कारणेहि नाना भवन्ति । अपरदीपना पनेत्थ द्वे ठानानि गच्छति ।

(२६७) कथं? एतानि हि व्यञ्जनवसेन उपसग्गवसेन अत्थवसेना ति इमेहि तीहि कारणेहि विमत्तिं गच्छन्ति । तत्थ कोधो कुज्झना कुज्झितत्तं, दोसो दुस्सना दुस्सितत्तं [§ १०६०] एवं व्यञ्जनवसेन विमत्तिगमनं वेदितव्वं । एत्थ हि एको व कोधो व्यञ्जनवसेन एवं विमत्तिं गतो । चारो विचारो अनुविचारो उपविचारो [§ ८] ति एवं पन उपसग्गवसेन विमत्तिगमनं वेदितव्वं । पण्डित्तं कोसलं नेपुञ्जं वेमव्या चिन्ता उपपरिक्खा [§ १६] ति एवं अत्थवसेन विमत्तिगमनं वेदितव्वं । तेसु फस्सपदनिद्देशे ताव इमा तिरसो पि विमत्तियो लब्धन्ति । 'फस्सो फुसना' ति हि व्यञ्जनवसेन विमत्तिगमनं होति । 'सम्फुसना' ति उपसग्गवसेन । 'संफुसितत्तं' ति अत्थवसेन । इमिना नयेन सब्बपदनिद्देशेसु विमत्तिगमनं वेदितव्वं ।

(२६८) नाना होन्तानि पि पन नामनानत्तेन लक्खणानानत्तेन किच्च-

१ See 3.१ above. २ See note on this in ३.२५६. ३ म०, सी०, PTS- omit.

नानत्तेन पटिक्खेपनानत्तेना ति इमेहि चतूहि कारणेहि नाना होन्ति । तत्थ कतमो तस्मिं समये व्यापादो होति ? यो तस्मिं समये दोसो दुस्सना [§ ४१९] ति एत्थ व्यापादो ति वा, दोसो ति वा, द्वे पि एते कोधो एवं, नामेन नानत्तं गता ति । एवं 'नामनानत्तेन' नानत्तं वेदितव्वं । रासट्ठेन च पञ्चपि खन्धा एको व खन्धो होति । एत्थ पन रूपं रूपनलक्खणं, वेदना वेदयितलक्खणा, सज्जा संजाननलक्खणा, चेतना चेतयितलक्खणा, विज्जाणं विजाननलक्खणं ति इमिना लक्खणानानत्तेन पञ्चखन्धा होन्ति । एवं 'लक्खणानानत्तेन' नानत्तं वेदितव्वं । चत्तारो सम्पपधाना— "इध भिक्खु उपपन्नानं पापकानं अकुसलानं धम्मानं अनुप्पादाय ... [138] पे० ... चित्तं पग्गहाति पदहती" [म० २.११] ति एवं एकमेव धिरियं किच्चनानत्तेन चतुसु ठानेसु आगतं । एवं 'किच्चनानत्तेन' नानत्तं वेदितव्वं । चत्तारो असद्धम्मा— कोधगरुता न सद्धम्मगरुता, मक्खगरुता न सद्धम्मगरुता, लाभगरुता न सद्धम्मगरुता, सक्कारगरुता न सद्धम्मगरुता, एवमादीसु पन 'पटिक्खेपनानत्तेन' नानत्तं वेदितव्वं ।

(२६९) इमानि पन चत्तारि नानत्तानि न फस्से येव लब्धन्ति, सब्बेसु पि फस्सपञ्चकादीसु लब्धन्ति । फस्सस्स हि फस्सो ति नामं ... पे० ... चित्तस्स चित्तं ति । फस्सो च कुसनलक्खणो, वेदना वेदयितलक्खणा, सज्जा संजाननलक्खणा, चेतना चेतयितलक्खणा, विज्जाणं विजाननलक्खणं । तथा फस्सो फुसनाकिच्चो, वेदना अनुमवनाकिच्चा, सज्जा संजाननकिच्चा, चेतना चेतनकिच्चा, विज्जाणं विजाननकिच्चं । एवं किच्चनानत्तेन नानत्तं वेदितव्वं । पटिक्खेपनानत्तं फस्सपञ्चके नत्थि । अलोभादिनिद्देशे पन अलोभो अलुब्धना अलुब्धितत्तं [§ ३२] ति आदिना नयेन लब्धती^१ ति एवं पटिक्खेपनानत्तेन नानत्तं वेदितव्वं । एवं सब्बपदनिद्देशेसु लब्धमानकवसेन चतुध्विधं पि नानत्तं वेदितव्वं ।

(२७०) अपरदीपना पन पदत्थुति वा होति दक्कहीकम्मं वा ति एवं द्वे ठानानि गच्छति । यट्ठिकोटिया उप्पीलेन्तेन विथ हि सकिमेव फस्सो ति वुत्ते एतं पदं फुल्लित्तमण्डितविभूसितं नाम न होति । पुनः पुनं व्यञ्जनवसेन उपसग्गवसेन अत्थवसेन 'फस्सो फुसना संफुसना संफुसितत्तं' ति वुत्ते फुल्लित्तमण्डितविभूसितं नाम होति । यथा हि दहरकुमारं नहापेत्वा, मनोरमं कथं परिदहापेत्वा पुष्फानि पिल्लधापेत्वा अक्खीनि अज्जेत्वा अथ^२ स्स नलाटे एकमेव मनोसिलाय बिन्दुं करेय्युं, तस्स न एत्तावता चित्ततिलको नाम होति । नानावण्णेहि पन परिवारेत्वा बिन्दूसु कतेसु चित्ततिलको नाम होति । एवं-संपदमिदं वेदितव्वं । अयं 'पदत्थुति' नाम । व्यञ्जनवसेन अत्थवसेन उपसग्गवसेन च पुनः पुनं भणनमेव दक्कहीकम्मं नाम । यथा हि 'आवुसो' ति वा 'भन्ते' ति वा 'यक्खो' ति वा 'सप्पो' [139] ति वा

१ सि०- लुब्धती ति. २ सि०- एक, म०- एव. ३ सि०- फुसितत्तं.

वुत्ते दब्धीकम्मं नाम न होति । 'आवुसो आवुसो' 'मन्ते मन्ते' 'यक्खो यक्खो' 'सण्णो सण्णो' ति वुत्ते पन दब्धीकम्मं नाम होति । एवमेव सकिदेव यट्ठिकोटिया उप्पीळित्तेन विय 'फस्सो' ति वुत्तपदेन दब्धीकम्मं नाम न होति । पुनपुनं व्यञ्जनवसेन उपसग्गवसेन अत्थवसेन 'फस्सो कुसना सम्फुसना संफुसितत्तं' ति वुत्ते येव 'दब्धीकम्मं' नाम होति । एवं अपरदीपना च द्वे ठानानि गच्छति ।

(२७१) एतस्सा पि वसेन लब्धमानकपदनिद्देसेसु सब्बत्थ अत्थो वेदितव्वो । अयं तस्मिं समये फस्सो होती [§२] ति यस्मिं समये पठमं कामावचरं महाकुसलं चित्तं उप्पज्जति, तस्मिं समये अयं फस्सो नाम होती ति अत्थो । अयं ताव फस्सपदनिद्देसस्स वण्णनो ।

(२७२) इतोपेसु पन वेदनादिपदानं निद्देसेसु विसेसमत्तमेव वण्णयिस्साम । सेसं इध वुत्तनयेनेव वेदितव्वं । यं तस्मिं समये [§३] ति एत्थ किञ्चापि कतमा तस्मिं समये वेदना [§३] ति आदि आरब्धं, 'सात'-पदवसेन पन 'यं' ति वुत्तं । तज्जामनोविज्जाणधातुसम्फस्सजं [§३] ति एत्थ 'तज्जा' वुच्चति तस्स सातस्स सुखस्स अनुच्छविका सारुप्पा । अनुच्छविक'त्थो पि हि अयं 'तज्जा'-सदो होति । यथाह — "तज्जे तस्सारुप्पं कथं मन्तेती" [म० ३.१६३] ति ? तेहि वा रूपादीहि आरम्भणेहि इमस्स च सुखस्स पच्चयेहि जाता ति पि तज्जा । मनोविज्जाणमेव निस्सत्तट्ठेन धातु ति मनोविज्जाणधातु । सम्फस्सतो जातं, सम्फस्से वा जातं सम्फस्सजं । चित्तनिस्सितत्ता चेतसिकं । मधुरट्ठेन सातं । इदं वुत्तं होति — यं तस्मिं समये यथावुत्तेन अत्थेन तजाय मनोविज्जाणधातुया सम्फस्सजं चेतसिकं सातं, अयं तस्मिं समये वेदना होती ति । एवं सब्बपदेहि सद्धिं योजना वेदितव्वी । इदानीं चेतसिकं सुखं ति आदीसु चेतसिकपदेन कायिकसुखं पटिक्खपति, सुखपदेन चेतसिकं दुक्खं । चेतोसम्फस्सजं ति चित्तसम्फस्से जातं । सातं सुखं [140] वेदयितं ति सातं वेदयितं, न असातं वेदयितं; सुखं वेदयितं, न दुक्खं वेदयितं । परतो तीणि पदानि इत्थिल्लिगवसेन वुत्तानि । साता वेदना, न असाता; सुखा वेदना, न दुक्खा ति । अयमेव पनेत्थ अत्थो ।

(२७३) सज्जातिदेसे [§४] तज्जामनोविज्जाणधातुसम्फस्सजा ति तस्सा कुसलसज्जाय अनुच्छविकाय मनोविज्जाणधातुया सम्फस्समिह जाता । सज्जा ति सभावनामं । संज्ञानना ति संज्ञाननाकारो । संज्ञानितत्तं ति संज्ञानितभावो । चेतनानिद्देसे [§५] पि इमिना नयेन वेदितव्वो ।

(२७४) चित्तनिद्देसे [§६] चित्तविचित्ताय चित्तं । आरम्भणं मिनमानं जानाती ति मनो । मानसं ति मनो एव ।

१ सी०, म०- वुत्ते पदं, PTS, M. वुत्तपदे. २ This commenced with ३.२६५. ३ § ३. ४ M. तस्सा सारुप्पं, सि०- सारुप्पं.

"अन्तलिक्खचरो पासो स्वायं चरति मानसो" [सं० १.१११] ति । एत्थ पन मनसा संपयुत्तकधम्मो 'मानसो' ति वुत्तो ।

कथं हि भगवा तुम्हं सावको सासने रतो ।

अपत्तमानसो सेखो कालं कयिरा जने सुतो [सं० १.१२] ति ॥

एत्थ अरहत्तं 'मानसं' ति वुत्तं । इध पन 'मनो'व मानसं । व्यञ्जनवसेन हेतं पदं वट्ठितं । हृदयं ति चित्तं । "चित्तं वा ते खिप्पिस्सामि, हृदयं वा ते फालेस्सामी" [सं० १.२०७] ति एत्थ उरो हृदयं ति वुत्तं । "हृदया हृदयं मज्जे अज्जाय तच्छती" [म० १.३२] ति एत्थ चित्तं । "वक्कं हृदयं [म० १.५७] ति एत्थ हृदय-वत्थु । इध पन चित्तमेव अब्भन्तरट्ठेन 'हृदयं' ति वुत्तं । तमेव परिसुद्धट्ठेन पण्डरं^१ । मवङ्गं सन्धयेतं वुत्तं । यथाह — "पमस्सरामेदं भिक्खवे चित्तं, तं च खो आगन्तुकेहि उपक्खिलेसेहि उपक्खिलिट्ठं" [अं. १.१०] ति । ततो निक्खन्तत्ता पन अकुसलं पि, गंगाय निक्खन्ता नदी गंगा विय, गोधावरितो निक्खन्ता गोधावरी^२ विय च, पण्डरं त्वेव वुत्तं ।

(२७५) मनो मनायतनं ति इध पन मनोगहणं मनस्सेव आयतन-मावदीपनत्थं । तेनेतं दीपिति — "न यिदं देवायतनं विय मनस्सायतनत्ता मनायतनं, अथ खो मनो एव आयतनं मनायतनं" ति । तत्थ निवासनट्ठेन आकरट्ठेन समो-सरणट्ठे- [141]-न सज्जातिदेसेट्ठेन कारणट्ठेन च आयतनं वेदितव्वं । तर्था हि लोके 'इस्सरायतनं वासुदेवायतनं' ति आदीसु निवासनट्ठानं आयतनं ति वुच्चति । "सुवण्णायतनं रतनायतनं" ति आदीसु आकरो । सासने पन "मनोरमे आयतने सेवन्ति नं विहंगमा" [अं० ३.४३] ति आदीसु समोसरणट्ठानं । "दक्खिणापथो गुह्यं आयतनं" [] ति आदीसु सज्जातिदेसो । "तत्र तत्रेव सक्खिमव्वत्तं पापुणाति सति सति आयतने" [अं० १.२५८] ति आदीसु कारणं । इध पन सज्जातिदेसेट्ठेन समोसरणट्ठानट्ठेन कारणट्ठेना ति तिविधो पि वट्ठति । फस्सादयो हि धम्मा एत्थ सज्जायन्तीति सज्जातिदेसेट्ठेना पि एतं आयतनं । बहिद्धा रूपसहगन्ध-रसफोटुब्बारम्भणभावेनेत्थ ओसरन्ती ति समोसरणट्ठानट्ठेना पि आयतनं । फस्सादीनं पन सहजातादिपच्चयट्ठेन कारणत्ता कारणट्ठेना पि आयतनं ति वेदितव्वं । मनिन्द्रियं वुत्तत्थमेव [३.२२९] ।

(२७६) विजानाती ति विज्जाणं [§६] । विज्जाणमेव खन्धो विज्जाण-क्खन्धो । तस्स रासिआदिवसेन अत्थो वेदितव्वो । महाउदकक्खन्धो त्वेव संखं^३ ।

१ म०- स्वायं. २ सि०- सुता'ति. ३ Cf. पाण्डर of वृ०. उ० II. 1. 15. ४ Sn. 977. ५ See विसु० १५. ५. ६ M.- यथा. ७ Cf. Ja. IV. 82. ८ सि० रजजायतनं. ९ सि०- तिधा; सी०, M.- तिविधो. १० सि०, म०- संख्यं.

गच्छती ति । एत्थ हि रासट्ठेन खन्धो वुत्तो । “सीलक्खन्धो समाधिकक्खन्धो” ति आदीसु गुणट्ठेन । “अद्दसा खो भगवा महन्तं दासक्खन्धं” [सं० ४.१७९] ति एत्थ पण्णात्तिमत्तट्ठेन । इध पन रुद्धिहो खन्धो वुत्तो । रासट्ठेन हि विज्जाण-क्खन्धस्स एकदेसो एकं विज्जाणं । तस्मा यथा रुक्खस्स एकदेसं छिन्दतो रुक्खं छिन्दती ति वुच्चति, एवमेव विज्जाणक्खन्धस्स एकदेसभूतं एकं पि विज्जाणं रुद्धिहो विज्जाणक्खन्धो ति वुत्तं । तज्जा मनोविज्जाणधातु ति तेसं फस्सादीनं धम्मानं अनुच्छविको मनोविज्जाणधातु । इमस्मिं हि पदे एकमेव चित्तं भिननट्ठेन मनो, विजाननट्ठेन विज्जाणं, सभावट्ठेन निस्सत्तट्ठेन वा धातु ति तीहि नामेहि वुत्तं ।

(२७७) इति इमस्मिं फस्सपञ्चके फस्सो ताव यस्मा फस्सो एव, न तज्जा-मनोविज्जाणधातुसंफस्सजो, चित्तं च यस्मा तज्जा मनोविज्जाणधातु एव, तस्मा इमस्मिं [१४२] पदद्वये ‘तज्जामनोविज्जाणधातुसंफस्सजा’ ति पञ्जत्ति न आरोपिता । वितक्कपदादीसु [१७] पन लब्धमाना पि इध परिच्छिन्नत्ता न उद्धटा । इमेसं च पन फस्सपञ्चकानं धम्मानं पाटियेकं पाटियेकं विनिष्मोगं कत्वा पञ्जत्ति उद्धरमानेन भगवता दुक्करं कतं । नाना उदकानं हि नानातेलानं वा एकभाजने पक्खित्वा दिवसं निम्मथितानं वण्णगन्धरसानं नानताय दिस्वा वा घायित्वा वा सायित्वा वा नानाकरणं सक्का भवेय्य जातुं । एवं सन्ते पि तं दुक्करं ति वुत्तं । सम्मासंबुद्धेन पन इमेसं अरूपीनं चित्तचेतसिकानं धम्मानं एकारम्मणे पवत्तमानानं पाटियेकं पाटियेकं विनिष्मोगं कत्वा पञ्जत्ति उद्धरमानेन अतिदुक्करं कतं । तेनाह आयस्मा नाग-सेनत्थेरो—“दुक्करं महाराज भगवता कतं ति । “किं मन्ते नागसेन भगवता दुक्करं कतं’ ति । “दुक्करं महाराज भगवता कतं, यं इमेसं अरूपीनं चित्तचेत-सिकानं धम्मानं एकारम्मणे वत्तमानानं ववत्थानं अक्खातं—अयं फस्सो, अयं वेदना, अयं सज्जा, अयं चेतना, इदं चित्तं’ ति । ‘ओपम्मं मन्ते करोही’ ति । ‘यथा महाराज कोविदेव पुरिस्सो नावाय समुदं अज्झोगाहेत्वा हत्थपुटेन उदकं गहेत्वा जिह्वाय सायित्वा जानेय्य नु खो महाराज सो पुरिस्सो—इदं गंगाय उदकं, इदं यमुनाय उदकं, इदं अचिरवतिया उदकं, इदं सरमुया उदकं, इदं महिया उदकं’ ति ? ‘दुक्करं मन्ते नागसेन जानितुं’ ति । ‘ततो दुक्करतरं खो महाराज भगवता कतं यं इमेसं अरूपीनं चित्तचेतसिकानं धम्मानं...पे०... इदं चित्तं’ [मि० ८७] ति ।

(२७८) वितक्कनिद्देसे [१७] तक्कनवसेन तक्को । तस्स कित्तकं तक्केसि कुम्मं तक्केसि सकटं तक्केसि योजनं तक्केसि अट्ठयोजनं तक्केसी ति एवं तक्कनवसेन पवत्ति वेदितब्बा । इदं तक्कस्स सभावपदं । वितक्कनवसेन वितक्को । बलवतरतक्कस्सेतं नामं । सुट्ठुकप्पनवसेन संकप्पो । एकगं चित्तं आरम्मणे अप्पेती ति अप्पना ।

१ We fail to trace this to A. i. 125. २ म०—पतं.

दुतियपदं उपसग्गवसेन [१४३] वड्डितं । बलवतरा वा अप्पना व्यप्पना । आरम्मणे चित्तं अभिनिरोपेति पतिट्ठपेती ति चेतसो अभिनिरोपना । याथावताय निय्या-निकताय च कुसलभावप्पत्तो पसट्ठो संकप्पो ति सम्मासङ्कप्पो ।

(२७९) विचारनिद्देसे [१८] आरम्मणे चरणवसेन चारो । इदमस्स सभावपदं । विचरणकवसेन विचारो । अनुगन्त्वा विचरणवसेन अनुविचारो । उप-गन्त्वा विचरणवसेन उपविचारो । उपसग्गवसेन पदानि वड्डितानि । आरम्मणे चित्तं, सरं विय जिघाय, अनुसन्दहित्वा ठपनतो चित्तस्स अनुसन्धनता । आर-म्मणं अनुपेक्खमानो विय तिट्ठती ति अनुपेक्खनता । विचरणवसेन वा उपेक्ख-नता ति अनुपेक्खनता ।

(२८०) पीतिनिद्देसे [१९] पीती ति सभावपदं । पमुदितभावो पामोज्जं । आमोदनाकारो आमोदना । पमोदनाकारो पमोदना । यथा भेसजानं वा तेलानं उण्होदकसीतोदकानं वा एकतो करणं मोदना ति वुच्चति, एवमयं पि धम्मानं एकतो करणेन मोदना । उपसग्गवसेन पन वड्डित्वा आमोदना पमोदना ति वुत्ता । हासेती ति हासो । पहासेती ति पहासो । हट्ठपहट्ठाकारानं एतं अधिवचनं । विची ति चित्तं; धनस्सेतं नामं । अयं पन सोमनस्सपच्चयत्ता चित्ति-सरिक्खताय वित्ति । यथा हि धनिनो धनं पटिच्च सोमनस्सं उप्पज्जति, एवं पीतिमतो पि पीतिं पटिच्च सोमनस्सं उप्पज्जति, तस्मा विची ति वुत्ता । तुट्ठिसभावसंघट्ठिताय पीतिया एतं नामं । पीतिमा पन पुग्गलो कायचित्तानं उग्गतत्ता अब्भुग्गतत्ता उदग्गो ति वुच्चति । उदग्गस्स भावो ओदग्गं । अत्तनो मनता अत्तमनता । अनभिरद्धस्स हि मनो दुक्खपदट्ठानत्ता अत्तनो मनो नाम न होति, अभिरद्धस्स पन सुखपदट्ठानत्ता अत्तनो मनो नाम होति । इति अत्तनो मनता अत्तमनता, सकमनता । सकमनस्स भावो ति अत्थो । सा पन यस्मा न अज्जस्स कस्सचि अत्तनो मनता, चित्तस्सेव पनेसो भावो, चेतसिको धम्मो, तस्मा अत्तमनता चित्तस्सा ति वुत्ता ।

(२८१) चित्तस्सेकगगानिद्देसे [११] अचलभावेन आरम्मणे तिट्ठती ति ठिति । परतो पदद्वयं उपसग्गवसेन वड्डितं । अपि च सम्प्युत्तधम्मे आरम्मणहि सम्पिण्डेत्वा [१४४] तिट्ठती ति सण्ठिती । आरम्मणं ओगाहेत्वा अनुपविसित्वा तिट्ठती ति अवट्ठिती । कुसलपक्खस्मिं हि चत्तारो धम्मा आरम्मणं ओगाहन्ति—सद्धा सति समाधि पज्जा ति । तेनेव सद्धा ओक्कप्पना ति वुत्ता, सति अपिलापना ति, समाधि अवट्ठिती ति, पज्जा परियोगाहना ति । अकुसलपक्खे पन तयो धम्मा आरम्मणं ओगाहन्ति—तण्हा दिट्ठि अविज्जा ति । तेनेव ते ओघा ति वुत्ता । चित्ते-कगता पनेत्थ न बलवती होति । यथा हि रजुट्ठानट्ठाने उदकेन सिञ्चित्वा सम्मट्ठे

१ सि० inserts चित्तस्स before this. २ सि० inserts न before this.

३ सि०, म० मण्डेत्वा. ४ सी०, म०, M. read only एकगता.

थोकमेव कालं रजो सन्निसीदति, सुखन्ते सुखन्ते पुन पकतिभावेनैव वुट्ठाति, एवमेव अकुसलपक्खे चित्तेकगता न बलवती होति । यथा पन तस्मिं ठाने घटेहि उदकं आसिञ्चिवा कुदालेन खनित्वा आकोट्टनमहनघट्टनानि कत्वा उपलित्ते आदासे विद्य छाया पञ्जायति, वस्ससतातिक्रमे पि तं मुहुत्तकतं विद्य होति, एवमेव कुसलपक्खे चित्तेकगता बलवती होति ।

(२८२) उद्धच्चविचिकिच्छावसेन पवत्तस्स विसाहारस्स पटिपक्खतो अविसा-
हारो । उद्धच्चविचिकिच्छावसेनेव गच्छन्तं चित्तं विक्खिपति नाम । अयं पन तथाविधो विक्खेपो न होतीति अविकखेपो । उद्धच्चविचिकिच्छावसेनेव चित्तं विसाहटं नाम होति, इतो चित्तो च हरीयति । अयं पन एवं अविसाहटस्स मानस्स मावोति अविसाहटमानसता । समथोति तिविधो समथो— चित्तसमथो, अधिकरणसमथो, सब्बसंस्वारसमथोति । तत्थ अट्टसु समापत्तीसु चित्तेकगता चित्तसमथो नाम । तं हि आगम्म चित्तचलनं चित्तविप्फन्दितं सम्मति वूपसम्मति, तस्मा सो चित्तसमथोति वुच्चति । संमुखाविनयादि-सत्तविधो^१ अधिकरणसमथो नाम । तं हि आगम्म तानि अधिकरणानि सम्मन्ति वूपसम्मन्ति, तस्मा सो अधिकरणसमथोति वुच्चति । यस्मा पन सब्बे संस्वारा निब्बानं आगम्म सम्मन्ति वूपसम्मन्ति, तस्मा तं सब्बसंस्वारसमथोति वुच्चति । इमस्मिं अत्थे चित्तसमथो अधिपेतो । समाधिलक्खणे इन्दट्ठं कारेतीति समाधिन्द्रियं । उद्धच्चे न कम्पतीति समाधिवलं । सम्मासमाधीति याथावसमाधि निर्यानिकसमाधि कुसलसमाधि^२ ।

(२८३) [145] सद्धिन्द्रियनिहेसे [§१२] बुद्धादिगुणानं सहहनवसेन सद्धा । बुद्धादीनि वा रतनानि सहहति पत्तियायतीति सद्धा । सहहनाति सहहनाकारो । बुद्धादिगुणे ओगाहति, भिन्दित्वा विद्य अनुपविसतीति ओकप्पना । बुद्धादिगुणेषु एताय सत्ता अतिविद्य पसीदन्ति, सयं वा अभिप्पसीदतीति अभि-
प्पसादो । इदानि यस्मा सद्धिन्द्रियानं समासपदानं वसेन अज्जस्मिं परियाये आरद्धे आदिपदं गहेत्वा व पदमाजनं करीयति—अयं अभिघम्मे धम्मता—तस्मा पुन सद्धाति वुत्तं । यथा वा इत्थिया इन्द्रियं इत्थिन्द्रियं, न तथा इदं । इदं पन सद्धौ व इन्द्रियं सद्धिन्द्रियंति । एवं समानाधिकरणमावं आपनत्थं पुन सद्धाति वुत्तं । एवं सब्बपदनिहेसेसु आदिपदस्स पुन वचनयोजनं वेदितव्यं । अधि-
मोक्खलक्खणे इन्दट्ठं कारेतीति सद्धिन्द्रियं । अस्सद्धिये न कम्पतीति सद्धावलं ।

(२८४) विरिधिन्द्रियनिहेसे [§१३] चेतसिकोति इदं विरियस्स निय-
मतो चेतसिकमावदीपनत्थं वुत्तं । इदं हि विरियं “यदपि भिक्खवे कायिकं विरियं

तदपि विरियसम्बोज्झंगो, यदपि चेतसिकं विरियं तदपि विरियसंबोज्झंगोति । इति हि^३ उद्देसं आगच्छती” [सं० ५.१११] ति एवमादीसु सुत्तेसु चंक्रमादीनि करो-
न्तस्स उपपन्नता “कायिकं” ति वुच्चमानं पि कायविज्जाणमिव कायिकं नाम नत्थि, चेतसिकमेव पनेतं ति दीपेतुं “चेतसिको” ति वुत्तं । विरियारंभोति विरियसंस्वातो आरंभो । इमिना सेसारंभे पटिक्खिपति । अयं हि “आरंभ”-सदो कम्मे आपत्तियं किरियायं विरिये हिंसाय विकोपनेति अनेकेसु अत्थेषु आगतो ।

“यं किञ्चि दुक्खं संभोति सब्बं आरंभपच्चया ।

आरंभानं निरोधेन नत्थि दुक्खस्स संभवो [सु० ७४४] ति ॥
एत्थ हि कम्मं “आरंभो”ति आगतं । “आरंभति च विप्पटिसारी च होती” [] ति एत्थ आपत्ति । “महायज्जा महारंभा न ते होन्ति महफला” [] ति एत्थ यूपस्सापनादिकिरिया । [146] “आरंभयं निक्खमथ युज्जथ बुद्धसासेन [सं० १.१५७] ति एत्थ विरियं । “समणं गोतमं उद्दिस्स पाणं आरमन्ती” [म० १.३६८] ति एत्थ हिंसा । “बीजगामभूतगामसमारंभा पटि-
विस्तो होती” [दीघ० १.५ म० १.१८०] ति एत्थ छेदनमज्जनादि^४-विकोपनं । इध पन विरियमेव अधिपेतं । तेनाह— “विरियारंभोति विरियसंस्वातो आरंभो” ति । विरियं हि आरंभनकवसेन आरंभोति वुच्चति । इदमस्स सभावपदं ।

(२८५) कोसज्जतो निक्खमनवसेन निक्कमो^५ । परम्परं ठानं अक्कमन-
वसेन परक्कमो^६ । उपगन्त्वा यामनवसेन उय्यामो^७ । वायामनवसेन वायामो । उस्साहनवसेन उस्साहो । अधिमत्तुस्साहनवसेन उस्सोळ्हि । थिरभावट्टेन थामो । चित्तचेतसिकानं धारणवसेन अविच्छेदतो वा पवत्तनवसेन कुसलसंतानं धारेतीति धिति । अपरो नयो— निक्कमो चेतो कामानं पनूदनाय, परक्कमो चेतो वन्धन-
च्छेदाय, उय्यामो चेतो ओघस्स नित्थरणाय, वायामो चेतो पारंगमनट्टेन, उस्साहो चेतो पुब्बंगमट्टेन, उस्सोळ्हि-चेतो अधिमत्तट्टेन, थामो चेतो पल्लिगुघाटनताय, धिति चेतो अवट्टितकारितायाति । “कामं तच्चो च नहारा च अट्ठि च अवसि-
स्सत्तु” [सं० २.२८] ति एवं-पवत्तिकाले असिथिलपरक्कमवसेन असिथिलपरक्क-
मता; थिरपरक्कमो, दळ्हपरक्कमोति अत्थो । यस्मा पनेतं विरियं कुसलकम्मकरण-
ट्टाने छन्दं न निक्खिपति, धुरं न निक्खिपति, न ओतारेति, न विस्सज्जेति, अनो-
सक्किमानसतं आवहति, तस्मा अनिक्खिक्खत्तछन्दता अनिक्खिक्खत्तधुरताति वुत्तं । यथा पन नजादिके^८ उदकसंभिन्नट्टाने धुरवाहगोणं गण्धयाति वदन्ति, सो जण्णुना भूमियं उप्लीत्वा पि धुरं वहति, भूमियं पतितुं न देति, एवमेव विरियं कुसलकम्मकरणट्टाने धुरं उक्खिपति पगण्हाति, तस्मा धुरसम्पग्गाहोति वुत्तं ।

१ § ५५६ इ. २ सी०, M-आरमथ. ३ M-^८वन्धनादिकं. ४ सि०, म०-
निक्कमो. ५ सि०, M. PTS- अवसुस्सतु. ६ सि०, म०- तज्जातिके.

१ सी०, म०-पसारीयति. २ विन० २.९३. ३ सि० adds इति. ४ सि०-पत्तियायति ।

५ See मनो मनायतनं in § 6 and ३.२७५. ६ See मनो व मनायतनं in ३.२७५.

पुग्गहलक्खणे इन्द्रदंठं करेती ति विरियिन्द्रियं । [147] कोसज्जे न कम्पती ति विरियबलं । याथावनिय्यानिककुसलवायामताय सम्मावायामो ।

(२८६) सतिन्द्रियनिर्देशे [§ १४] सरणवसेन सति । इदं सतिया समावपदं । पुनपुनं सरणतो अनुस्सरणवसेन अनुस्सति । अमिमुलं गन्वा विय सरणतो पटिसरणवसेन पटिस्सति । उपसग्गवसेन वा वड्डितमत्तमेतं । सरणाकारो सरणता । यस्मा पन सरणता ति तिण्णं सरणानं पि नामं, तस्मा तं पटिसेधेत् पुन सतिग्गहणं कतं । सतिसंखाता सरणता ति अयं हेत्थ अत्थो । सुतपरियत्तिगहणधारणभावतो धारणता । अनुपविसनसंखातेन ओगाहनट्टेन अपिलापनभावो अपिलापनता । यथा हि लावुकटाहादीनि उदकं प्लवन्ति, न अनुपविसन्ति, न तथा आरम्भणे सति । आरम्भणं हि एसा अनुपविसति, तस्मा अपिलापनता ति वुत्ता । चिरकत-चिरमासितानं न सम्मुस्सनभावतो असम्मुस्सनता । उपट्टानलक्खणे जेतनलक्खणे च इन्द्रदंठं करेती ति इन्द्रियं । सतिसंखातं इन्द्रियं सतिन्द्रियं । पमादे न कम्पती ति सतिबलं । याथावसति निय्यानिकसति कुसलसती ति सम्मासति ।

(२८७) पञ्चिन्द्रियनिर्देशे [§ १६] तस्स तस्स अत्थस्स पाकटकरणसंखातेन पञ्चापनट्टेन पञ्जा । तेन तेन वा अनिच्चादिना पकारेन धम्मं जानाती ति पञ्जा । इदमस्सा समावपदं । पजाननाकारो पजानना । अनिच्चादीनि विचिनाती ति विचयो । पविचयो ति उपसग्गेन पदं वड्डितं । चतुसच्चधम्मं विचिनाती ति धम्मविचयो । अनिच्चादीनं सल्लक्खणवसेन सल्लक्खणा । सा एव उपसग्गेनानत्तेन उपलक्खणा पच्चुपलक्खणा ति वुत्ता । पण्डितस्स भावो पण्डित्वं । कुसलस्सभावो कोसलं । निपुणस्स भावो नेपुञ्जं । अनिच्चादीनं विभावनवसेन वेभग्ग्या । अनिच्चादीनं चिन्तनकवसेन चिन्ता । यस्स वा उप्पज्जति तं अनिच्चादीनि चिन्तापेती ति चिन्ता । अनिच्चादीनि उपपरिक्खती ति उपपरिक्खा ।

(२८८) भूरी ति पठविद्या नामं । अयं हि सण्हट्टेन वित्थट्टेन च भूरी विद्या ति भूरी । तेन वुत्तं— “भूरी वुच्चति [148] पठवी । ताय पठवीसमाय वित्थट्टाय विपुलाय पञ्चाय समन्नागतो ति भूरिपञ्जो ति । अपि च पञ्चायेतं अधिवचनं भूरी” [पटि० २.१९७] ति । भूते अत्थे रमती ति भूरी । असनि विय सिलुच्चये किलेसे मेधति हिंसती ति मेधा । खिप्पं गहणधारणट्टेन वा मेधा । यस्स

१ म०— सुतपरियत्तस्स; सि०— सुतपरियत्तस्स. २ M.— पिलवन्ति. ३ सी०, म०— असम्मुस्सनभावतो M.— न पम्मुस्सनभावतो. ४ M.— अपम्मुस्सनता. ५ सी०— जेतनलक्खणे पि, M, सि०— omit. ६ वि० inserts hereafter सति एव इन्द्रियं सतिन्द्रियं. ७ सि०— विभावनभावो, M.— विभावनभाववसेन. ८ M.— अनिच्चादिलक्खणं. ९ सि०— सण्हत्थेन.

उप्पज्जति तं सत्तं^१ हितपटिपत्तिर्य^२ संपयुत्तधम्मं च याथावलक्खणपटिवेधे परिणेतो^३ ति^४ परिणायिका । अनिच्चादिवसेन धम्मं विपस्सती ति विपस्सना । सम्मा पकरिहि अनिच्चादीनि जानाती ति सम्पज्जञ्जं । उप्पथं पटिपन्ने सिन्धवे वीथि-आरोपणत्थं विज्झनपतोदो विय उप्पथे धावनककूटचित्तं वीथिआरोपणत्थं विज्झती ति^५ पतोदो ।

(२८९) दस्सनलक्खणे इन्द्रदंठं करेती ति इन्द्रियं । पञ्चासंखातं इन्द्रियं पञ्चिन्द्रियं^६ । अविज्जाय न कम्पती ति पञ्जाबलं । किलेसच्छेदनट्टेन पञ्जा व सत्थं पञ्चासत्थं । अचुग्गतट्टेन पञ्जा व पासादो पञ्चापासादो । आलोकनट्टेन पञ्जा व आलोको पञ्जा-आलोको । ओमासनट्टेन पञ्जा व ओमासो पञ्जा-ओमासो । पज्जोतनट्टेन पञ्जा व पज्जोतो पञ्जापज्जोतो । पञ्चवतो हि एकपल्लंकेन निसिन्नस्स दससहस्रिलोकधातु एकालोका एकोमासा एकपज्जोता होति, तेनेतं वुत्तं । इमेसु पन तीसु पदेसु एकपदेन पि एकस्मिं अत्थे सिद्धे, यानेतानि “चत्तारो” मे भिक्खवे आलोका । कतमे चत्तारो ? चन्दालोको सुरिया-लोको अग्यालोको पञ्जालोको । इमे खो भिक्खवे चत्तारो आलोका । एतदग्गं भिक्खवे इमेसं चतुन्नं आलोकानं यदिदं पञ्जालोको” ति । तथा “चत्तारो” मे भिक्खवे ओमासा... पे०... चत्तारो” मे भिक्खवे पज्जोता” [अं० २.१३९-१४०] ति सत्तानं अज्झासयवसेन सुत्तानि देसितानि, तदनुरूपेणैव इदानीं देसना कता । अत्थो हि अनेकेहि आकारेहि विमज्जमानो सुविभक्तो होति । अज्झथा व अज्जो बुज्जति, अज्झथा व अज्जो ति ।

(२९०) रतिकारणट्टेन रतिदायकट्टेन रतिजनकट्टेन चित्तिकैतट्टेन दुल्लभपातुभावट्टेन अतुल्लट्टेन अनोमसत्तपरिमोगट्टेन च पञ्जा व रतनं पञ्जारतनं । न तेन सत्ता मुय्हन्ति, सत्थं वा आरम्भणे न मुय्हती ति अमोहो । धम्मविचयपदं वुत्तत्थमेव । कस्मा पनेतं पुनं वुत्तं ति ? अमोहस्स मोहपटि - [149] पक्खभावदीपनत्थं । तेनेतं दीपेति— ख्यायं अमोहो सो न केवलं मोहतो अज्जो धम्मो, मोहस्स पन पटिपक्खो, धम्मविचयसंखातो अमोहो नाम इध अधिपेत्तो ति । सम्मादिट्ठी ति याथावनिय्यानिककुसलदिट्ठी ।

(२९१) जीवितिन्द्रियनिर्देशे [§ १९] यो तेसं अरूपीनं धम्मानं आयू ति तेसं सम्पयुत्तकानं अरूपधम्मानं यो आयापनट्टेन आयु, तस्मिं हि सति अरूपधम्मा अयन्ति गच्छन्ति पवत्तन्ति, तस्मा आयू ति वुच्चति । इदमस्स

१ सी०, म०— अचहितपटिपत्तिर्य. २ सी०, म०— परिणामेती ति. ३ सि०, म०— omit. ४ सी०, म० inserts hereafter पतोदो विय. ५ सि० inserts hereafter पञ्जा एव इन्द्रियं पञ्चिन्द्रियं. ६ सि०— वित्तिकथेन. ७ सि० inserts hereafter अमुय्हनमत्तमेव वा तं. ८ See ३.२८७. ९ See ३.२८३.

समावपदं । यस्मा पनेते धम्मा आयुस्मिं येव सति तिष्ठन्ति यपेन्ति यापेन्ति इरियन्ति वत्तन्ति पालयन्ति, तस्मा **डिती** ति आदीनि वुत्तानि । वचनत्थो पनेत्थ — एताय तिष्ठन्ती ति ठिति । यपेन्ती ति **यपना** । तथा **यापना** । एवं बुद्ध्यनक-सत्तानं पन वसेन पुरिमपदे रसत्तं कतं । एताय इरियन्ती ति **इरियना** । वत्तन्ती ति **वत्तना** । पालयन्ती ति **पालना** । जीवन्ति एतेना ति **जीवितं** । अनुपालनकखणे इन्दट्ठं कारेती ति **जीवितिन्द्रियं** ।

(२९२) हिस्वलनिहेसे [§ ३०] यं तस्मिं समये ति येन धम्मेन तस्मिं समये । लिंगविपल्लासं वा कत्वा यो धम्मो तस्मिं समये ति पि अत्थो वेदितव्वो । **हिरियितव्वेना** ति उपयोगत्थे करणवचनं । हिरियितव्वयुत्तकं कायदुच्चरितादि-धम्मं हिरियति जिगुच्छती ति अत्थो । **पापकानं** ति लामकानं । **अकुसलानं धम्मानं** ति अकोसलसंभूतानं धम्मानं । **समापत्तिया** ति इदं पि उपयोगत्थे करणवचनं । तेसं तेसं धम्मानं समापत्तिं पटिलाभं समझिमावं हिरियति जिगुच्छती ति अत्थो । ओत्तप्पबलनिहेसे [§ ३१] ओत्तप्पितव्वेना ति हेत्वत्थे करणवचनं । ओत्तप्पितव्वयुत्तकेन ओत्तप्पस्स हेतुभूतेन कायदुच्चरितादिना वुत्तप्पकाराय च समा-पत्तिया ओत्तप्पस्स हेतुभूताय ओत्तप्पति, भायती ति अत्थो ।

(२९३) अलोमनिहेसे [§ ३२] अलुब्भनकवसेन **अलोभो** । न लुब्भती ति पि अलोभो । इदमस्स समावपदं । **अलुब्भना** ति अलुब्भनाकारो । लोभसमझि-पुगलो लुब्भितो नाम । न-लुब्भितो अलुब्भितो । [150] अलुब्भितस्स भावो **अलुब्भितत्तं** । सारागपटिक्खेपतो न-सारागो ति **असारागो** । **असारज्जना** ति असारज्जनाकारो । असारज्जितस्स भावो **असारज्जितत्तं** । न अभिज्झायती ति **अनभिज्झा** । **अलोभो कुसलमूलं** ति अलोमसंखातं कुसलमूलं । अलोभो हि कुसलानं धम्मानं मूलं पचयट्ठेना ति कुसलमूलं । कुसलं च तं पचयट्ठेन मूलं वा ति पि कुसलमूलं ।

(२९४) अदोसनिहेसे [§ ३३] अदुस्सनकवसेन **अदोसो** । न दुस्सती ति पि अदोसो । इदमस्स समावपदं । **अदुस्सना** ति अदुस्सनाकारो । अदुस्सितस्स भावो **अदुस्सितत्तं** । व्यापादपटिक्खेपतो न-व्यापादो ति **अव्यापादो** । कोध-दुक्खपटिक्खेपतो न-व्यापज्जो ति **अव्यापज्जो** । अदोससंखातं कुसलमूलं **अदोसो कुसलमूलं** । तं वुत्तत्थमेव ।

(२९५) कायपस्सदिनिहेसादीसु [§ ४० ...] यस्मा कायो ति तथो खन्धा अधिपेता, तस्मा **वेदनाखन्धस्सा** ति वुत्तं । पस्सम्भन्ति एताय ते धम्मा, विगतदरथा भवन्ति, समस्सासप्पत्ता ति **पस्सद्धि** । दुतियपदं उपसग्गवसेन वड्डितं । **पस्सम्भना** ति पस्सम्भनाकारो । दुतियपदं उपसग्गवसेन वड्डितं । पस्सद्धि-

१ सी०, सि०, M-व्यापज्जो. २ ibid अव्यापज्जो. ३ ३.२९३. ४ ३.२४८.

समाङ्गिताय पटिप्पस्सम्भितस्स खन्धत्तयस्स भावो **पटिप्पस्सम्भितत्तं** । सब्बपदेहि पि तिण्णं खन्धानं किलेसदरथपटिप्पस्सद्धि एव कथिता । दुतियनयेन विज्जाणकखन्धस्स दरथपटिप्पस्सद्धि एव कथिता । **लहुता** ति लहुताकारो । **लहुपरिणामता** ति लहुपरिणामो एतेसं धम्मानं ति लहुपरिणामा; तेसं भावो लहुपरिणामता; सीघं सीघं पवत्तनसमत्थता ति वुत्तं होति । **अदन्धनता** ति गरुभावपटिक्खेपवचनमेतं; अमारियता ति अत्थो । **अवित्थनता** ति धीनमानादि-किलेसमारस्स अभावेन अथद्धता^१ । एवं पठमेन तिण्णं खन्धानं लहुताकारो^२ कथितो । दुतियनयेन विज्जाण-कखन्धस्स लहुताकारो^३ कथितो ।

(२९६) [151] **मुदुता** [§ ४४] ति मुदुभावो । **मद्वता** ति महवं वुत्तति सिनिद्धं, मट्ठं; मुदुनो भावो मद्वता । **अकक्खलता** अकक्खलभावो । **अकठिनता** ति अकठिनभावो । इधा पि पुरिमनयेन तिण्णं खन्धानं, पच्छिमनयेन विज्जाणकखन्धस्स मुदुताकारो^४ कथितो । **कम्मज्जता** ति कम्मनि साधुता; कुसल-किरियाय विनियोगकखमता ति अत्थो । सेसपदद्वयं व्यञ्जनवसेन वड्डितं । पदद्वयेना पि हि पुरिमनयेन तिण्णं खन्धानं, पच्छिमनयेन विज्जाणकखन्धस्स कम्मनियाकारो व कथितो । **पगुणता** ति पगुणभावो, अनातुरता निगिलानता ति अत्थो । सेसपदद्वयं व्यञ्जनवसेन वड्डितं । इधा पि पुरिमनयेन तिण्णं खन्धानं, पच्छिमनयेन विज्जाणकखन्धस्स निगिलानाकारो व कथितो । **उजुता** [§ ५०] ति उजुभावो^५, उजुकेन आकारेन पवत्तनता ति अत्थो । अकुसलस्स खन्धत्तयस्स विज्जाणस्स च भावो **उजुकता** । **अजिग्घता** ति गोमुत्तवङ्कभावपटिक्खेपो । **अवङ्कता** ति चन्दलेखावङ्कभावपटिक्खेपो । **अकुटिलता** ति नङ्गलकोटिवङ्कभावपटिक्खेपो ।

(२९७) यो हि पापं कत्वा व 'न करोमी' ति भासति, सो गत्वा पच्चो-सकनताय 'गोमुत्तवंको' नाम होति । यो पापं करोन्तो व 'मायामहं पापस्सा' ति भासति, सो येमुय्येन कुटिलताय 'चन्दलेखावंको' नाम होति । यो पापं करोन्तो व 'को पापस्स न भायेय्या' ति भासति, सो नातिकुटिलताय 'नङ्गलकोटिवंको' नाम होति । यस्स वा तांणि कम्मद्वारानि असुद्धानि, सो 'गोमुत्तवङ्को' नाम होति । यस्स यानि कानि चि द्वे, सो 'चन्दलेखावंको' नाम । यस्स यं किञ्चि एकं, सो 'नङ्गल-कोटिवंको' नाम । दीघमाणका पनाहु—एकच्चो भिक्खु पठमवये एकवीस-तियां अनेसनासु, छसु च अगोचरेसु चरति, अयं 'गोमुत्तवंको' नाम । एको पठम-

१ M. धीनमिद्धादि°. २ म०—अविद्धता; सि० inserts hereafter अथ वा धीनमिद्धादिकिलेसमारस्स अभावतो अवित्थनभावो अवित्थनता । ३ M.—लहुताकारो. ४ M.—मुदुताकारो. ५ M. alone reads so; म०, सी०—उजुकता. ६ म०, सी०, सि०—उजुकभावो. ७ See DCm. iii. 980; also see मूलटीका p.93 where the whole list is given. Cf. Vim. p.12.

वये चतुपारिसुद्धिसीलं परिपूरेति, लज्जी कुक्कुच्चको सिकखाकामो होति, मज्झिमवय-पच्छिमवयसु पुरिमसदिसो, [152] अयं 'चंदलेखावंको' नाम । एको पठमवये पि मज्झिमवये पि चतुपारिसुद्धिसीलं पूरेति, लज्जी कुक्कुच्चको सिकखाकामो होति, पच्छिमवये पुरिमसदिसो । अयं 'नंगलकोटिवंको' नाम ।

(२९८) तस्स किलेसवसेन एवं-वंकस्स पुग्गलस्स भावो जिम्हता वंकता कुटिलता ति वुच्चति । तासं पटिक्खेपवसेन अजिम्हतादिका वुत्ता । खन्धाधिष्ठा नाम देसना कता । खन्धानं हि एता अजिम्हतादिका, न पुग्गलस्सा ति । एवं सव्वेहि पि इमेहि पदेहि पुरिमनयेन तिण्णं खन्धानं, पच्छिमनयेन विज्जाणकखन्धस्सा ति अरूपीनं धम्मानं निक्किलेसताय उजुकाकारो कथितो ति वेदितव्वो ।

(२९९) इदानीं ख्यायं ये वा पना ति [§ ५७] अप्पनावारो वुत्तो, तेन धम्मदेसवारे दस्सितानं 'ये-वा-पनकानं' येव संखेपतो निदेसो कथितो होती ति ।

निदेसवारकर्था निट्ठिता ।

(३००) एत्तावता पुच्छा समयनिदेसो धम्मदेसो अप्पना ति उद्देसवारे चतूहि परिच्छेदेहि, पुच्छा समयनिदेसो धम्मदेसो अप्पना ति निदेसवारे चतूहि परिच्छेदेही ति अट्ठपरिच्छेदपटिमण्डितो धम्मववत्थानवारो निट्ठितो व होति ।

[(ii) संगहवारो]

(३०१) इदानीं तस्मिं खो पन समये चत्तारो खन्धा होन्ती [§ ५८] ति संगहवारो आरब्धो । सो उद्देस-निदेस-पटिनिदेसानं वसेन ति विधो होति । तत्थ 'तस्मिं खो पन समये चत्तारो खन्धा' ति एवमादिको उद्देसो । 'कतमे तस्मिं समये चत्तारो खन्धा [§ ५९] ति आदिको निदेसो । कतमे तस्मिं समये वेदनाखन्धो [§ ६०] ति आदिको पटिनिदेसो ति वेदितव्वो । तत्थ उद्देसवारे चत्तारो खन्धा ति आदयो तेवीसति कोट्टासा होन्ति । तेसं एवमर्थो वेदितव्वो—

(३०२) यस्मिं समये कामावचरं पठमं महाकुसलचित्तं उप्पज्जति, ये तस्मिं समये चित्तंगवसेन उप्पन्ना, टपेत्वा ये-वा-पनके, पालिं आरूढ्वा अतिरेक-वण्णासधम्मा, ते सव्वे पि संगहमाना रासट्ठेन चत्तारो व खन्धा [153] होन्ति ।

१-१ न०—खन्धाधिष्ठाना व; सि०—खन्धाधिष्ठानदेसना. २ See ३.२५१-२५५. ३ This commenced with ३.२६५. ४ See ३.१. ५ Also known as कोट्टासवार. See ३.१; ३.३०६; also §§ 58, 120. ६ See notes on this in ३.१९७, २५१, २५२, २५६, २६५; also see ३.३०८, ३१२.

हेट्ठा वुत्तेन आयतनट्ठेन द्वे व आयतनानि होन्ति । समावट्ठेन सुञ्जतट्ठेन निस्सत्तट्ठेन द्वे व धातुयो होन्ति । पच्चयसंखातेन आहारट्ठेन तयो वेत्थ धम्मा आहारा होन्ति । अवसेसा नो-आहारा । 'किं पनेते अज्जमज्जं वा तं-समुद्धान-रूपस्स वा पच्चया न होन्ती' ति ? 'नो न होन्ति । इमे पन तथा च होन्ति, अज्जथा चा ति समाने पि पच्चयत्ते' अतिरेकपच्चया होन्ति, तस्मा आहारा ति वुत्ता । कथं ? एतेसु हि फस्साहारो, येसं धम्मानं अवसेसा चित्तचेतसिका पच्चया होन्ति, तेसं च पच्चयो होति, तस्सो च वेदना आहरति । मनोसञ्चेतनाहारो तेसं च पच्चयो होति तयो च भवे आहरति । विज्जाणाहारो तेसं च पच्चयो होति पटिसन्धि-नामरूपं च आहरति । 'ननु च सो विपाको व, इदं पन कुसलविज्जाणं' ति ? 'किंचा पि कुसलविज्जाणं, तं-सरिक्खताय पन विज्जाणाहारो त्वेव वुत्तं । उपत्थम्भकट्ठेन वा इमे तयो आहारा ति वुत्ता । इमे हि सम्पयुत्तधम्मानं, कवळिं-काराहारो विय रूपकायस्स, उपत्थम्भकपच्चया होन्ति । तेनेव वुत्तं—“अरूपिणो आहारा सम्पयुत्तकानं धम्मानं तं-समुद्धानानं च रूपानं आहारपच्चयेन पच्चयो” [तिकप० १.१८] ति ।

(३०३) अपरो नयो—अज्झत्तिकसन्ततिया विसेसपच्चयत्ता कवळिकारा-हारो च इमे च तयो धम्मा आहारा ति वुत्ता । विसेसपच्चयो हि कवळिकारा-हारम्भकानं सत्तानं रूपकायस्स कवळिकारो आहारो; नामकाये वेदनाय फस्सो, विज्जाणस्स मनोसञ्चेतना, नामरूपस्स विज्जाणं । यथाह—“स्येयथा पि भिक्खवे अयं कायो आहारद्वितिको, आहारं पटिच्च तिट्ठति, अनाहारो नो तिट्ठती” [सं० ५.६४] ति । तथा फस्सपच्चया वेदना, संखारपच्चया विज्जाणं, विज्जाण-पच्चया नामरूपं ति । अधिपतियट्ठेन पन अट्ठेव धम्मा इन्द्रियानि होन्ति, न अव-सेसा । तेन वुत्तं—अट्ठिन्द्रियानि होन्ती ति । उपनिज्झायनट्ठेन पञ्चे व धम्मा ज्ञानंगानि होन्ति । तेन वुत्तं—पञ्चङ्गिकं ज्ञानं होती ति । [154] निज्झायनट्ठेन च हेत्वट्ठेन च पञ्चेव धम्मा मग्गंगानि होन्ति । तेन वुत्तं—पञ्चङ्गिको मग्गो होती ति । किञ्चा पि हि अट्ठंगिको अरियमग्गो, लोकियचित्ते पन एकक्खणे तस्सो विरतियो च लब्धन्ति, तस्मा पञ्चङ्गिको वुत्तो ।

(३०४) 'ननु च “यथागतमग्गो ति भिक्खु अरियस्सेतं अट्ठंगिकस्स मग्गस्स अधिवचनं” [सं० ४.१९५] ति इमस्मिं सुत्ते “यथेव लोकुत्तरमग्गो अट्ठ-गिको, पुब्बभागविपरसनामग्गो पि तथेव अट्ठंगिको” ति “यथागत-वचनेन इमस्स-त्थस्स दीपितत्ता, लोकियमग्गेना पि अट्ठंगिकेन भवितव्वं” ति ? 'न भवितव्वं । अयं हि सुत्तन्तिकदेसना नाम परियायदेसना । तेनेवाह—“पुब्बे व खो पन'स्स काय-

१ ३.२७५. २ सि०, M.—आवरणट्ठेन. ३ सि०, सी०—पच्चयत्थे. ४ सि०—विय; M.—व. ५ § ५८.

कम्मं वचीकम्मं आजीवो सुपरिसुद्धो होती” [म० ३.२८९] ति । अयं पन निप्प-
रियायदेसना । लोकियचित्तरिं हि तिरसो विरतियो एकक्खणे न लब्धन्ति, तस्मा
‘पञ्चंगिको’ व वुत्तो ति ।

(३०५) अकम्पियट्ठेन पन सत्तेव धम्मा बलानि होन्ति । मूलट्ठेन तयो
व धम्मा हेतू । फुसनट्ठेन एको व धम्मो फस्सो । वेदयितट्ठेन एको व धम्मो
वेदना । संजाननट्ठेन एको व धम्मो सञ्जा । सञ्चेतनट्ठेन एको व धम्मो चेतना ।
चित्तविचित्तट्ठेन एको व धम्मो चित्तं । रासट्ठेन चैव वेदयितट्ठेन च एको व धम्मो
वेदनाखन्धो । रासट्ठेन च संजाननट्ठेन च एको व धम्मो सञ्जाखन्धो । रास-
ट्ठेन च अभिसंखरणट्ठेन च एको व धम्मो संस्कारक्खन्धो । रासट्ठेन च चित्त-
विचित्तट्ठेन च एको व धम्मो विज्जाणक्खन्धो । विजाननट्ठेन चैव हेतुं वुत्त-
आयतनट्ठेन च एकमेव मनायतनं । विजाननट्ठेन अधिपतियट्ठेन च एकमेव मनि-
न्द्रियं । विजाननट्ठेन समावसुञ्जतनिस्सत्तट्ठेन च एको व धम्मो मनोविज्जाण-
घातु नाम होति, न अवसेसा । ठपेत्वा पन चित्तं, यथावुत्तेन अत्थेन अवसेसा सब्बे
पि धम्मा एकं धम्मायतनमेव, एका च धम्मघातु येव होन्ती ति ।

(३०६) ये वा पन तस्मिं समये ति इमिना पन अप्पनावारेन इधा पि
हेट्ठा वुत्तौ ये-वा-पनका संगहिता व । यथा च इध एवं [155] सब्बत्थ । इतो परं
हि एत्तकं पि न विचारयिस्साम । निहेस-पटिनिहेसवारेसु हेट्ठा वुत्तनयेनेव अत्थो
वेदितव्यो ति ।

संगहवारे निट्ठितो ।

कोट्टासवारे ति पि एतस्सेव नामं ।

[(iii) सुञ्जतवारे]

(३०७) इदानीं तस्मिं खो पन समये धम्मा होन्ती [§१२१] ति
सुञ्जतवारे आरद्धो । सो उद्देस-निहेसवसेन द्विधा व्यवस्थितो । तत्थ उद्देसवारे
‘धम्मा होन्ती’ ति इमिना सद्धिं चतुर्वीसति कोट्टासा होन्ति । सब्बकोट्टासेसु च
‘चत्तारो द्वे तयो’ ति गणनपरिच्छेदो न वुत्तो । कस्मा ? संगहवारे परिच्छिन्नत्ता ।
तत्थ परिच्छिन्नधम्मा येव हि इधा पि वुत्ता । न हेत्थ सत्तो वा मावो वा अत्ता
वा उपलब्धमिति । धम्मा व एते धम्ममत्ता असारा अपरिणायिका ति इमिस्सा
सुञ्जताय दीपनत्थं वुत्ता । तस्मा एवमेत्थ अत्थो वेदितव्यो—

(३०८) यस्मिं समये कामावचरं पठमं महाकुसलचित्तं उप्पज्जति, तस्मिं
समये चित्तंगवसेन उप्पन्ना अतिरेकपण्णार्स धम्मा समावट्ठेन धम्मा एव होन्ति । न

१ ३.२७५. २ All authorities but M. read होती ति. ३ See ३.२५२.
४ ३.१७७-३.३०५. ५ See ३.१. ६ §५८. ७-७ M.-सस्सतो भावो.
८ See notes on ३.१९७, २५१, २५२, २५६, २६५, ३०२; also see ३.३१२.

अञ्जो कोचि सत्तो वा भावो वा पोसो वा पुग्गलो वा होती ति । तथा रासट्ठेन
खन्धा व होन्ती ति । एवं पुरिमनयेनेव सब्बपदेसु अत्थयोजना वेदितव्या । यस्मा
पन ज्ञानतो अञ्जं ज्ञानञ्जं, मग्गतो वा अञ्जं मग्गाञ्जं नत्थि, तस्मा इध ‘ज्ञानं होति,
मग्गो होति’ [§१२१] इच्चैव वुत्तं । उपनिज्झायनट्ठेन हि ज्ञानमेव हेत्वट्ठेन मग्गो
व होति । न अञ्जो कोचि सत्तो वा भावो वा ति । एवं सब्बपदेसु अत्थयोजना
कातव्या । निहेसवारे उत्तानत्थो येवा ति ।

सुञ्जतवारे निट्ठितो ।

निट्ठिता च तीहि महावारेहि मण्डेत्वा निदिट्ठस्स पठमचित्तस्स अत्थवण्णना ।

[दुतियं चित्तं]

(३०९) इदानीं दुतियचित्तादीनि दस्सेतुं पुन “कतमे धम्मा” [§१४६] ति
आदि आरद्धं । तेसु सब्बेसु पि पठमचित्ते वुत्त-[156]-नयेनेव तयो तयो महावारे
वेदितव्या । न केवलं च महावारा एव, पठमचित्ते वुत्तसदिसानं सब्बपदानं अत्थो
पि वुत्तनयेनेव वेदितव्यो । इतोपरं हि अपुब्बपदवण्णनं येव करिस्साम । इमस्मिं
ताव दुतियचित्तनिहेसे ससंखारेना ति इदमेव अपुब्बं । तस्स त्थो—सह संखारेना
ति ससंखारो । तेन ससंखारेन सप्पयोगेन स-उपायेन पच्चयगणेना ति अत्थो । येन
हि आरम्भणादिना पच्चयगणेन पठमं महाचित्तं उप्पज्जति, तेनेव सप्पयोगेन
स-उपायेन इदं उप्पज्जति । तस्सेवं उप्पत्ति वेदितव्या—इधेकच्चो भिक्खु विहार-
पचन्ते वसमानो चेतियंगणसम्मजनवेलाय वा थेरुपट्टानवेलाय वा सम्पत्ताय,
धम्मस्सवणदिवसे वा सम्पत्ते ‘मय्हं गन्त्वा पच्चागच्छतो अतिदूरं भविस्सति, न
गमिस्सामी’ ति चिन्तेत्वा पुन चिन्तेसि—‘भिक्खुस्स नाम चेतियंगणं वा थेरुपट्टानं
वा धम्मस्सवनं वा अगन्तुं असारुप्पं, गमिस्सामी’ ति गच्छति । तस्सेवं अत्तनो
पयोगेन वा, परेन वा वत्तादीनं अकरणे आदीनवं करणे च आनिसंसं दस्सेत्वा
औवदियमानस्स, निग्गाहवसेन वा ‘एहि, इदं करोही’ ति कारियमानस्स उप्पन्नं कुसल-
चित्तं ससंखारेन पच्चयगणेन उप्पन्नं नाम होती ति ।

दुतियचित्तं निट्ठितं ।

[ततियं चित्तं]

(३१०) ततिये [§१४७] जाणविप्पयुत्तं ति जाणेन विप्पयुत्तं ति जाण-

१ सि० adds hereafter जीवो वा. २ See ३.१. ३ This comm-
enced with ३.१. ४ M and PTS. insert hereafter स-उत्साहेन.
५ सी०, M, PTS.—गहणेन.

विषयुत्तं। इदं पि हि आरम्भणे हट्टपहट्टं होति परिच्छिन्दनकजाणं पनेत्थ न होति। तस्मा इदं दहरकुमारकानं भिक्खुं दिस्वा 'अयं थेरो मय्हे' ति वन्दनकाले, तेनेव नयेन चेतियवन्दनधम्मस्सवणकालादीसु च उप्पज्जती ति वेदितव्वं। पालियं पनेत्थ सत्तसु^१ ठानेसु पज्जा परिहायति। सेसं पाकतिकमेवा ति।

ततियचित्तं निद्धितं।

[चतुर्थं चित्तं]

[३११] चतुर्थचित्ते पि [§ १४९] एसेव नयो। इदं पन ससंखारेना ति वचनतो यदा मातापितरो दहरकुमारके सीसे गहेत्वा चेतियादीनि वन्दपेन्ति ते च अनधिका समाना पि हट्टपहट्टा वन्दन्ति। एवरूपे काले लब्धती ति वेदितव्वं।

[पञ्चमं चित्तं]

[३१२] पञ्चमे [§ १५०] उपेक्खासहगतं ति उपेक्खावेदनाय [157] सम्पयुत्तं। इदं हि आरम्भणे मज्झत्तं होति। परिच्छिन्दनकजाणं पेत्य होति येव। पालियं पनेत्थ ज्ञानचतुक्के^२ उपेक्खा होति इन्द्रियद्वके उपेक्खिन्द्रियं होती ति क्त्वा सव्वेसं पि वेदनापदानं निहेसे सातासातसुखदुक्खपरिक्खेपवसेन देसनं क्त्वा अदुक्खमसुखवेदना कथिता। तस्मा मज्झत्तलक्खणे इन्दुकरणवसेन उपेक्खिन्द्रियभावो वेदितव्वो। पदपटिपाटिया च एकरिंम ठाने पीति परिहीना व। तस्मा चित्तगवसेन पालिं आरूढ्वा पञ्चपणासेव^३ धम्मा होन्ति। तेसं वसेन सब्बकोट्टासेसु सब्बवारेसु च विनिच्छथो वेदितव्वो।

[छट्ट-सत्तम-अट्टमानि चित्तानि]

[३१३] छट्टसत्तमअट्टमानि दुतियततियचतुर्थेसु वुत्तनयेनेव वेदितव्वानि। केवलं इमेसु वेदनापरिवत्तनं चेव पीतिपरिहानं च होति। सेसं सद्धिं उप्पत्तिनयेन तादिसमेव। करुणामुदितापरिकम्मकाले पि हि इमेसं उप्पत्ति महाअट्टकथायं अनुज्जाता एव।

इमानि अट्ट कामावचरकुसलचित्तानि नाम।

[३१४] तानि सब्बानि पि दसहि पुञ्जकिरियवत्थुहि दीपेतव्वानि। कथं? दानमयं पुञ्जकिरियवत्थु, सीलमयं..., भावनामयं..., अपचितिसहगतं..., वेय्यावच्चसहगतं..., पत्तानुप्पदानं..., अब्भनुमोदनं..., देसनामयं..., सवणमयं..., दिट्ठेजुकम्मपुञ्जकिरियवत्थु ति इमानि दस पुञ्जकिरियवत्थूनि नाम।

१ See foot-note on § 147. २ M., PTS. पञ्चके; but see § 150, §§ 156-159. ३ See notes on ३.१९७, २५१, २५२, २५६, २६५, ३०२, ३०८. ४ ३.७३, ८१, ८९ mention only the first three in this list. ५ म०— दिट्ठि'जु'; सी०— दिट्ठि'जु'.

(३१५) तत्थ दानमेव दानमयं। पुञ्जकिरिया च सा तेसं तेसं आनि-संसानं वत्थु चा ति पुञ्जकिरियवत्थु नाम। सेसेसु पि एसेव नयो। तत्थ चीवरादीसु चतुसु पच्चयेसु, रूपादीसु वा छसु आरम्भणेषु, अन्नादीसु वा दससु दानवत्थुसु, तं तं देन्तस्स तेसं तेसं उप्पादनतो पट्टाय पुब्बमागे, परिच्चागकाले, पच्छा सोमनस्सचित्तेन अनुस्सरणे चा ति तीसु कालेषु पवत्ता चेतना (i) 'दानमयं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम। पञ्चसीलं अट्टसीलं दससीलं समादियन्तस्स, 'पब्बजिस्सामी' ति विहारं गच्छन्तस्स, पब्बजन्तस्स, 'मनोरथं मत्थकं पापेत्वा पब्बजितो वत' म्हि, साधु सुट्ठु' ति आवज्जेन्तस्स, पातिमोक्खं संवरन्तस्स, चीवरादयो पच्चये पच्चवेक्खन्तस्स, आपायगतेसु रूपादीसु चक्खुद्वारादीनि^१ सं-[158]-वरन्तस्स, आजीवं सोधेन्तस्स च पवत्ता चेतना (ii) 'सीलमयं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम। पटिसम्भिमदायं वुत्तेन विपस्सनामग्गेन चक्खुं अनिच्चतो दुक्खतो अनत्ततो भावेन्तस्स, सोतं...पे०...मनं,...रूपे...पे०...धम्मे,...चक्खुविज्जाणं...पे०...मनोविज्जाणं,...चक्खु-संफस्सं...पे०...मनोसम्फस्सं, चक्खुसंफस्सजं वेदनं...पे०...मनोसम्फस्सजं वेदनं, रूपसज्जं...पे०...जरामरणं अनिच्चतो दुक्खतो अनत्ततो भावेन्तस्स पवत्ता चेतना, अट्ठतिंशाय वा आरम्भणेषु अप्पनं अप्पत्ता सब्बा पि चेतना (iii) 'भावनामयं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम। महल्लकं पन दिस्वा पच्चुग्गमन-पत्तचीवर-पटिग्गहण-अभिवादन-मग्गसंपदानादिवसेन (iv) 'अपचितिसहगतं' वेदितव्वं। बुद्धतरानं वत्तपटिवत्तकरणवसेन गामं पिण्डाय पविट्ठं भिक्खुं दिस्वा पत्तं गहेत्वा गामे भिक्खं समादपेत्वा उपसंहरणवसेन, 'गच्छ भिक्खूनं पत्तं आहरा' ति सुत्वा वेगेन गत्त्वा पत्ताहरणादिवसेन च कायवेय्यावट्टिककाले (v) 'वेय्यावच्चसहगतं' वेदितव्वं।

(३१६) दानं दत्त्वा गन्धादीहि पूजं कत्वा 'असुकस्स नाम पत्ति होतू' ति वा, 'सब्बसत्तानं होतू' ति वा पत्तिं ददतो (vi) 'पत्तानुप्पदानं' वेदितव्वं। किं पनेवं पत्तिं ददतो पुञ्जक्खयो होती ति? न होति। यथा पन एकं पदीपं जालेत्वा ततो दीपसहस्सं जालेन्तस्स पठमदीपो खीणो ति न वत्तव्वो; पुरिमालोकेन पन सद्धिं पच्छिमालोको एकतो हुत्वा अतिमहा होति। एवमेव पत्तिं ददतो परिहानि नाम नत्थि। वुट्ठि येव पन होती ति वेदितव्वं। परेहि दिन्नाय पत्तिया वा अज्जाय वा पुञ्जकिरियाय 'साधु सुट्ठु' ति अनुमोदनवसेन (vii) 'अब्भनुमोदनं' वेदितव्वं। एको 'एवं धम्मकथिको ति मं जानिस्सन्ती' ति इच्छाय ठत्वा लामगरुको हुत्वा देसेति, तं न महफलं। एको अत्तनो पग्गुणं धम्मं अपच्चासिंसमानो विमुत्तायतनसीसेन परेसं देसेति, इदं (viii) 'देसनामयं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम। एको

१ सी०, म०—दीनं. २ See Vim. 38-39; MCm. i. 195, ii. 236, 358; Netti. 89.

सुणन्तो 'इति मे सद्धो ति जानिस्सन्ती' ति सुणाति, तं न महप्फलं । एको 'एवं मे महप्फलं भविस्सती' ति हितकरणेन मुदुचित्तेन धम्मं सुणाति, इदं (ix) 'सवणमयं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम । [159] दिट्ठिं उजुं करोन्तस्स (x) 'दिट्ठुजुकम्मपुञ्जकिरियवत्थु' नाम ।

(३१७) दीघमाणका पनाहु— 'दिट्ठुजुकम्मं सब्बेसं नियमलक्खणं, यं किञ्चि पुञ्जं करोन्तस्स हि दिट्ठिया उजुकभावेनेव महप्फलं होती' ति । एतेषु पन पुञ्जकिरियवत्थुसु दानमयं ताव 'दानं दस्सामी' ति चिन्तेन्तस्स उपपज्जति, दानं ददतो उपपज्जति, 'दिन्नं मे' ति पच्चवेक्खन्तस्स उपपज्जति । एवं पुब्बचेतनं मुञ्चन-चेतनं अपरचेतनं ति तिरसो चेतना एकतो कत्वा 'दानमयं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम होति । सीलमयं पि 'सीलं पूरेस्सामी' ति चिन्तेन्तस्स उपपज्जति, सीलपूर्णकाले उपपज्जति, 'पूरितं मे' ति पच्चवेक्खन्तस्स उपपज्जति । ता सब्बा पि एकतो कत्वा 'सीलमयं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम होति । ...पे०... दिट्ठुजुकम्मं पि 'दिट्ठिं उजुकं करिस्सामी' ति चिन्तेन्तस्स उपपज्जति, दिट्ठिं उजुकं करोन्तस्स उपपज्जति, 'दिट्ठि मे उजुका कता' ति पच्चवेक्खन्तस्स उपपज्जति । ता सब्बा पि एकतो कत्वा 'दिट्ठु-जुकम्मं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम होति ।

(३१८) सुते पन तीणि येव पुञ्जकिरियवत्थूनि आगतानि । तेषु इतरेसं पि संगहो वेदितव्वो । अपचिति-वेय्यावच्चानि हि सीलमये संगहं गच्छन्ति । पत्तानु-प्पदान-अभ्यनुमोदनानि दानमये । देसना-सवण-दिट्ठुजुकम्मानि भावनामये । ये पन 'दिट्ठुजुकम्मं सब्बेसं नियमलक्खणं' ति वदन्ति तेसं तं तीसु पि संगहं गच्छति । एवमेतानि संखेपतो तीणि हुत्वा विस्थारतो पन दस होन्ति ।

(३१९) तेषु 'दानं दस्सामी' ति चिन्तेन्तो अट्ठन्नं कामावचरकुसलचित्तानं अञ्जतरेनेव चिन्तेति; ददमानो पि तेसं येव अञ्जतरेन देति; 'दानं मे दिन्नं' ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन पच्चवेक्खति । 'सीलं पूरेस्सामी' ति चिन्तेन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन चिन्तेति; सीलं पूरेन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन पूरेति, 'सीलं मे पूरितं' ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन पच्चवेक्खति । 'भावनं भावेस्सामी' ति चिन्तेन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन चिन्तेति; भावनं भावेन्तो पि तेसं-येव अञ्जतरेन भावेति; 'भावना मे भाविता' ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन पच्चवेक्खति । [160] 'जेट्ठापचितिकम्मं करिस्सामी' ति चिन्तेन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन चिन्तेति, करोन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन करोति, 'कतं मे' ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन पच्चवेक्खति । 'कायवेय्यावटिकम्मं करिस्सामी'

१ See note on this in ३.३१४. २ See the intervening terms in ३.३१४ above. ३ See ३.७३-८९. ४ See ३.३१७.

ति चिन्तेन्तो पि, करोन्तो पि, 'कतं मे' ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन पच्चवेक्खति ।

(३२०) 'पत्तिं दस्सामी' ति चिन्तेन्तो पि, ददन्तो पि, 'दिन्ना मे' ति पच्चवेक्खन्तो पि, 'पत्तिं वा सेसकुसलं वा अनुमोदिस्सामी' ति चिन्तेन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन चिन्तेति; अनुमोदन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन अनुमोदति, 'अनुमोदितं मे' ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन पच्चवेक्खति । 'धम्मं देसेस्सामी' ति चिन्तेन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन चिन्तेति, देसेन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन देसेति, 'देसितो मे' ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन पच्चवेक्खति । 'धम्मं सोस्सामी' ति चिन्तेन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन चिन्तेति, सुणन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन सुणाति, 'सुतं मे' ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन पच्चवेक्खति । 'दिट्ठिं उजुकं करिस्सामी' ति चिन्तेन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन चिन्तेति, उजुकं करोन्तो पन चतुन्नं जाणसंपयुत्तानं अञ्जतरेन करोति, 'दिट्ठि मे उजुका कता' ति पच्चवेक्खन्तो अट्ठन्नं अञ्जतरेन पच्चवेक्खति ।

(३२१) इमस्मिं ठाने चत्तारि अनन्तानि नाम गहितानि । चत्तारि हि अनन्तानि— आकासो अनन्तो, चक्कवाळानि अनन्तानि, सत्तनिकायो^१ अनन्तो, बुद्धजाणं अनन्तं । आकासस्स हि पुरत्थिमदिसाय वा पच्छिमोत्तरदक्खिणासु वा एत्तकानि वा योजनसतानि एत्तकानि वा योजनसहस्सानी^२ ति परिच्छेदो नत्थि । सिनेरुमत्तं पि अयोकूटं पठवि द्विधा कत्वा हेट्ठा खित्तं भस्सेथेव^३, नो पतिट्ठं लभेय, एवं (i) आकासं अनन्तं नाम । चक्कवाळानं पि सतेहि वा सहस्सेहि वा^४ परिच्छेदो नत्थि । सचे पि हि अकनिट्ठभवने निव्वत्ता, दळ्ढहथामधेनुग्गहस्स सल्लहुकेन सेरेन तिरियं तालच्छायं अतिकमनमत्तेन कालेन चक्कवाळसतसहस्स-अतिकमनसमत्थेन जवेन समन्नागता चत्तारो [161] महाब्रह्मानो 'चक्कवाळपरियन्तं पस्सिस्सामी' ति तेन जवेन धावेय्युं, चक्कवाळपरियन्तं अदिस्वा व परिनिव्वायेय्युं, एवं (ii) चक्कवाळानि अनन्तानि नाम । एत्तकेसु पन चक्कवाळेसु उदकट्टकथलट्टकसत्तानं पमाणं नत्थि । एवं (iii) सत्तनिकायो अनन्तो नाम । ततो पि (iv) बुद्धजाणं अनन्तमेव ।

(३२२) एवं अपरिमाणेसु चक्कवाळेसु अपरिमाणानं सत्तानं कामावचर-सोमनस्ससहगत-जाणसंपयुत्त-असंखारिक-कुसलचित्तानि एकस्स बहूनि उपपज्जन्ति । बहुन्नं पि बहूनि उपपज्जन्ति । तानि सब्बानि पि कामावचरट्ठेन सोमनस्ससहगतट्ठेन जाणसंपयुत्तट्ठेन असंखारिकट्ठेन एकत्तं गच्छन्ति । एकमेव सोमनस्ससहगतं तिहेतुकं असंखारिकं महाचित्तं होति । तथा स-संखारिकं महाचित्तं ...पे०... तथा उपेक्खा-

१ M., PTS- सत्तकायो. २ M., PTS-^०नि and insert hereafter एत्तकानि योजनसतसहस्सानी ति. ३ म०, M.- भस्सते'व. ४ सि० inserts hereafter सतसहस्सेहि वा. ५ सी०, M.-^०धम्म^०.

सहगतं आणविप्पयुत्तं दुहेतुकं^१ ससंखारिकं चित्तं ति। एवं सब्बानि पि अपरिमाणेषु चक्रवालेसु अपरिमाणानं सत्तानं उप्पज्जमानानि कामावचरकुसलचित्तानि सम्भासंबुद्धौ महातुलाय तुल्यमानो विय, तुम्हे पक्खिपित्वा मिनमानो विय, सब्बञ्जुतआणेन परिच्छिन्दित्वा 'अट्ठेवतानी' ति सरिक्खट्ठेन अट्ठेव कोट्ठासे कत्वा दस्सेसि।

(३२३) पुन इमस्मिं ठाने लब्धिधेन पुञ्जायूहनं नाम गहितं। पुञ्जं हि अत्थि सयंकारं अत्थि परंकारं, अत्थि साहत्थिकं अत्थि आणत्तिकं, अत्थि संपजानकत्तं अत्थि असंपजानकत्तं। तत्थ अत्तनो धम्मताय कत्तं 'सयंकारं' नाम। परं करोन्तं दिस्वा कत्तं 'परंकारं' नाम। सहत्थेन कत्तं 'साहत्थिकं' नाम। आणापेत्वा कारितं 'आणत्तिकं' नाम। कम्मं च फलं च सद्वित्त्वा कत्तं 'संपजानकत्तं' नाम। कम्मं पि फलं पि अजानित्वा कत्तं 'असंपजानकत्तं' नाम। तेषु सयंकारं करोन्तो पि इमेसं अट्ठन्नं कुसलचित्तानं अञ्जतरेनेव करोति। परंकारं करोन्तो पि, सहत्थेन करोन्तो पि, आणापेत्वा करोन्तो पि इमेसं अट्ठन्नं कुसलचित्तानं अञ्जतरेनेव करोति। संपजानकरणं पन चतूहि आणसम्पयुत्तेहि होति। असंपजानकरणं चतूहि आणविप्पयुत्तेहि।

(३२४) अपरा पि इमस्मिं ठाने चतस्सो दक्खिणाविसुद्धियो गहिता— पच्चयानं धम्मिकता, चेतना-महत्तं, वत्थुसंपत्ति, गुणातिरेकता ति। तत्थ धम्मेन समेन उप्पन्ना पच्चया 'धम्मिका' नाम। [162] सद्वित्त्वा ओकप्पेत्वा ददतो पन 'चेतना-महत्तं' नाम होति। खीणासवभावो 'वत्थुसंपत्ति' नाम। खीणासवस्सेव निरोधा बुद्धितभावो 'गुणातिरेकता' नाम। इमानि चत्तारि समोधानेत्वा दातुं सक्कोन्तस्स कामावचरकुसलं इमस्मिं येव अत्तभावे विपाकं देति। पुण्णकसेट्ठि-काकवल्लियं-सुमनमालाकारादीनं विय।

(३२५) संखेपतो पनेतं सब्बं पि कामावचरकुसलं चित्तं 'चित्तं' ति करित्वा चित्तविचिच्छेदेन एकमेव होति। वेदनावसेन सोमनस्ससहगतं उपेक्खा-सहगतं ति दुविधं होति। आणविभत्तिदेसनावसेन चतुब्बिधं होति। सोमनस्स-सहगतं आणसंपयुत्तं असंखारिकं महाचित्तं हि उपेक्खाहगतं आणसंपयुत्तं असंखारिकं महाचित्तं च आणसंपयुत्तदेन असंखारिकद्वेन च एकमेव होति। तथा आणसम्पयुत्तं ससंखारिकं, आणविप्पयुत्तं असंखारिकं, आणविप्पयुत्तं ससंखारिकं चा ति। एवं आणविभत्तिदेसनावसेन चतुब्बिधे पनेतस्मिं असंखार-ससंखारविभत्तितो चत्तारि असंखारिकानि चत्तारि ससंखारिकानी ति अट्ठेव कुसलचित्तानि होन्ति। तानि याथावतो जत्वा भंग्वा सब्बञ्जु गुणी वरो मुनि सेट्ठो आचिक्खति देसेति

१ सी०, म०— द्विहेतुकं. २ ध० अ० १.३८५; सि०— कालवल्लिय; म०— काकवल्लिय. ३ ध० अ० २.४०.

पञ्जपेति पट्ठपेति विवरति विभजति उत्तानीकरोती ति।

अट्ठसालिनिया धम्मसंगहट्टकथाय

कामावचरकुसलनिहेसो^१

समत्तो।

[रूपावचरकुसलकर्था]

(३२६) इदानि रूपावचरकुसलं दस्सेतुं कतमे धम्मा कुसला [§ १६०] ति आदि आरब्धं। तत्थ रूपावचरकुसला मग्गं भावेती ति रूपं वुच्चति रूपमवो। उपपत्ती ति निव्वत्ति जाति संजाति। मग्गो ति उपायो। वचनत्थो पनेत्थ— तं उपपत्तिं मग्गति गवेसति जनेति निष्पादेती ति मग्गो। इदं वुत्तं होति— येन मग्गेन रूपमवे उपपत्ति होति निव्वत्ति जाति सज्जाति, तं मग्गं भावेती ति। किं पनेतेन नियमतो रूपमवे उपपत्ति होती ति? न होति। "समाधिं भिक्खवे भावेथ, समाहितो यथामूतं पजानाति परसती" [Of. सं० ३.१३; ५.४१४...] ति एवं वुत्ते न हि निव्वेधभागियेन रूपमवातिक्रमो पि होति। रूपपत्तिया पन इतो अञ्जो मग्गो [163] नाम नत्थि, तेन वुत्तं 'रूपपत्तिया मग्गं भावेती' ति। अत्थतो चायं मग्गो नाम चेतना पि होति, चेतनाय संपयुत्तधम्मा पि, तदुभयं पि। "निरयं चाहं सारिपुत्त पजानामि निरयगामिं च मग्गं" [म० १.७३] ति हि एत्थ चेतनो वै मग्गो नाम।

"सद्धा हिरियं कुसलं च दानं। धम्मा एते सप्पुरिसानुयाता।

एतं हि मग्गं दिवियं^२ वदन्ति। एतेन हि गच्छति देवलोकं" [अ० ४.२३६] ति। एत्थ चेतनासंपयुत्ता धम्मा मग्गो नाम। "अयं भिक्खवे मग्गो, अयं पटिपदा" [म० ३.१००] ति संखारपत्तिसुत्तादीसु चेतना पि चेतनासंपयुत्तधम्मा पि मग्गो नाम। इमस्मिं पन ठाने 'ज्ञानं' ति वचनतो चेतनासंपयुत्ता अधिपेता। यस्मा पन ज्ञानचेतना पटिसन्धि आकट्ठति, तस्मा चेतना पि चेतनासंपयुत्तधम्मा पि वट्टन्ति येव।

(३२७) भावेती ति जनेति उप्पादेति वट्टेति। अयं ताव इध भावनाय अत्थो। अञ्जत्थ पन उपसग्गवसेन संभावना परिभावना विभावना ति एवं अञ्जत्थ पि अत्थो होति। तत्थ "इध उदायि मम सावका अधिसीले संभावेन्ति—सीलवा

१ This commenced with ३.१. २ Continues upto ३.४२६.

३ सी०, सि०— रूपभावो. ४ सि० inserts hereafter सज्जानाति. ५-५ All authorities but M. read चेतना only. ६ All authorities read so.

७ म० ३.९९-१०३.

समणो गोतमो, परमेन सीलक्खन्धेन समन्नागतो” [म० २.९] ति अयं संभावना नाम; ओकप्पना ति अत्थो । “सीलपरिमावितो समाधि महप्फलो होति महानिंसो, समाधिपरिमाविता पञ्जा महप्फला होति महानिंससा, पञ्जापरिमावितं चित्तं सम्मदेव आसवेहि विमुच्यती” [दी० २.८१] ति अयं परिभावना नाम; वासना ति अत्थो । “इव रूपं विभावहि, वेदनं... सज्जं... संखारे... विज्जाणं विभावहि” [] ति अयं विभावना नाम; अन्तरधापना ति अत्थो । “पुन च परं उदायि अक्खाता मया सावकानं पटिपदा, यथापटिपन्ना मे सावका चत्तारो सतिपट्टाने भावेन्ती” [म० २.११] ति, अयं पन उप्पादनवड्डनट्टेन भावना नाम । इमस्मिं पि ठाने अयमेव अधिप्पेता । तेन वुत्तं—“भावेती ति जनेति उप्पादेति वड्डेती” ति ।

(३२८) कस्मा पनेत्थ, यथा कामावचरकुसलनिहेसे धम्मपुब्बंगमा देसना कता तथा पन अक्त्वा, पुग्गलपुब्बं-[164]-गमा कता ति ? पटिपदाय साधेतब्बतो ति । इदं हि चतुसु पटिपदासु अज्जतराय साधेतब्बं; न कामावचरं विय विना पटिपदाय उप्पज्जति । पटिपदा च नामेसा पटिपन्नके सति होती ति एतमत्थं दस्सेतुं पुग्गलपुब्बंगमं देसनं करोन्तो “रूपपत्तिया मगं भावेती” [§ १६०] ति आह ।

(३२९) विविच्चेव कामेही ति कामेहि विविच्चित्वा, विना हुत्वा, अपक्कमिवा । यो पनायमेत्थ ‘एव’-कारो सो नियमत्थो ति वेदितब्बो । यस्मा च नियमत्थो, तस्मा तस्मिं पठमज्ज्ञानं उपसंपज विहरणसमये अविज्जमानानं पि कामानं तस्स पठमज्ज्ञानस्स पटिपक्खमावं, कामपरिचागेनेव च’स्स अधिगमं दीपेति । कथं ? ‘विविच्चेव कामेही’ ति एवं हि नियमे करियमाने इदं पञ्जायति—ननु च’स्स ज्ञानस्स कामा पटिपक्खमूता येसु सति इदं न प्वत्तति, अन्धकारे सति पदीपोभासो विय ? तेसं परिच्चागेनेव च’स्स अधिगमो होति ओरिमतीर-परिचागेन पारिमतीरस्सेव । तस्मा नियमं करोती ति ।

(३३०) तत्थ सिया—‘कस्मा पनेस पुब्बपदे येव वुत्तो, न उत्तरपदे ? किं अकुसलेहि धम्मेहि अविविच्चा पि ज्ञानं उपसंपज विहरेय्या ति?’ ‘न खो पनेतं एवं दट्ठब्बं । तं निस्सरणतो हि पुब्बपदे एस वुत्तो । कामधातुसमतिक्रमनतो हि कामरागपटिपक्खतो च इदं ज्ञानं कामानमेव निस्सरणं । यथाह—“कामानमेतं निस्सरणं यदिदं नेक्खम्म” [दी० ३.२७५] ति । उत्तरपदे पि पन, यथा “इधेव भिक्खवे पठमो समणो, इध दुतियो समणो” [म० १.६३; अं० २.२३८] ति एत्थ ‘एव’-कारो आनेत्वा वुत्तति, एवं वत्तब्बो । न हि सक्का इतो अज्जेहि पि नीवरणसंखतेहि अकुसलेहि धम्मेहि अविविच्च ज्ञानं उपसंपज विहरितुं, तस्मा ‘विविच्चेव कामेहि विविच्चेव अकुसलेहि धम्मेही’ ति एवं पदद्वये पि एस दट्ठब्बो ।

१ सि०—सोधेतब्बतो. २ With ३.२९-३३५ cf. वि० ४.८१-८८
३ M.—कियरमाने. ४-४ म०—नविमस्स; M.—नूमस्स; सि०—नूमस्स.

पदद्वये पि च किञ्चा पि विविच्चा ति इमिना साधारणवचनेन तदङ्गविवेकादयो कायविवेकादयो च सब्बे पि विवेका संगहं गच्छन्ति, तथा पि कायविवेको चित्त-विवेको विक्खम्मनविवेको ति तयो एव इध दट्ठब्बा ।

(३३१) कामेही ति इमिना पदेन ये च निहेसे “कतमे वत्थुकामा ? मनापिया रूपा” [नि० १.१] ति आदिना नयेन वत्थुकामा वुत्ता, ये च तत्थेव विमंगे चै “छन्दो कामो, [165] रागो कामो, छन्दरागो कामो; संकप्पो कामो, रागो कामो, संकप्परागो कामो; इमे वुत्तन्ति कामा” [नि० १.२; वि० २.५६] ति एवं किलेसकामा वुत्ता, ते सब्बे पि संगहिता इच्चेव दट्ठब्बा । एवं हि सति विविच्चेव कामेही ति वत्थुकामेहि पि विविच्चेवा ति अत्थो युज्जति । तेन काय-विवेको वुत्तो होति । विविच्च अकुसलेहि धम्मेही ति किलेसकामेहि सब्बा-कुसलेहि वा विविच्चा ति अत्थो युज्जति । तेन चित्तविवेको वुत्तो होति । पुरिमेन चेत्थ वत्थुकामेहि विवेकवचनतो येव कामसुखपरिच्चागो, दुतियेन किलेसकामेहि विवेकवचनतो नेक्खम्मसुखपरिग्गहो विभावितो होति ।

(३३२) एवं वत्थुकाम-किलेसकामविवेकवचनतो येव च एतेसं पठमेन संकिलेसवत्थुपहानं, दुतियेन संकिलेसपहानं; पठमेन लोलमावस्स हेतुपरिच्चागो, दुतियेन बालमावस्स; पठमेन पयोगसुद्धि, दुतियेन आसयपीसनं विभावितं होती ति पि जातब्बं । एस ताव नयो ‘कामेही’ ति एत्थ वुत्तकामेसु वत्थुकामपक्खे । किलेस-कामपक्खे पन ‘छन्दो’ ति च रागो’ ति च एवमादीहि अनेकभेदो कामच्छन्दो येव कामो ति अधिप्पेतो । सो च अकुसलपरियापन्नो पि समानो “तत्थ कतमो काम-च्छन्दो कामो ?” [Cf. वि० २.५६] ति आदिना नयेन विमंगे ज्ञानंगपटिपक्खतो विसुं वुत्तो । किलेसकामत्ता वा पुरिमपदे वुत्तो, अकुसलपरियापन्नता दुतियपदे । अनेकभेदतो च’स्स ‘कामतो’ ति अवत्वा ‘कामेही’ ति वुत्तं ।

(३३३) अज्जेसं पि च धम्मानं अकुसलमावे विज्जमाने “तत्थ कतमे अकुसला धम्मा ? कामच्छन्दो” [वि० २.५६] ति आदिना नयेन विमंगे उपरि-ज्ज्ञानंगपच्चनीकपटिपक्खमावदस्सनतो नीवरणानेव वुत्तानी ति । नीवरणानि हि ज्ञानंगपच्चनीकानि । तेसं ज्ञानंगानेव पटिपक्खानि, विद्धंसकानि, विघातकानि ति वुत्तं होति । तथा हि “समाधि कामच्छन्दस्स पटिपक्खो, पीति व्यापादस्स, वितक्को थीनमिद्धस्स, सुखं उद्धचकुक्कुचस्स, विचारो विचिकिच्छाया” ति षेट्ठे वुत्तं ।

(३३४) एवमेत्थ ‘विविच्चेव कामेही’ ति इमिना कामच्छन्दस्स विक्खम्मन-

१ वि० ४.८२; पटि० २.२२०, वि० अ० ३.१६. २ सी०, M. omit.
३ Cf. नि० १.२८. ४ वि०-२.५७ reads “तत्थ कतमे कामा ? छन्दो कामो”
which is also quoted in वि० ४.८५. ५ सी०, M.—यथा. ६ Cf.
वि० ४.८६; वि० ४९, and Introduction p. xxv note 4.

विवेको वुत्तो होति । “विविच अकुसलेहि धम्मही”ति इमिना पञ्चन्नं पि नीवरणानं । अगहितगाहणेन पन पठमेन कामच्छन्दस्स, दुतियेन सेसनीवरणानं; तथा पठमेन तीसु अकुसलमूलेसु पञ्चकामगुणभेदविसयस्स लोभस्स, दुतियेन आघात-[166]-वत्थुमेदादिविसयानं दोसमोहानं । ओघादीसु वा धम्मेषु पठमेन कामोघ-कामयोग-कामासव-उपादान-अभिज्झाकायगन्ध-कामरागसंयोजनानं, दुतियेन अवसेस-ओघ-योगासव-उपादानगन्धसंयोजनानं । पठमेन च तण्हाय तं-संपयुत्तकानं च, दुतियेन अविज्जाय तं-संपयुत्तकानं च । अपि च पठमेन लोभसंपयुत्त-अट्ठचित्तुप्पादानं, दुतियेन सेसानं चतुन्नं अकुसलचित्तुप्पादानं विक्खंभनविवेको वुत्तो होती ति वेदितव्वो । अयं ताव “विविचेव कामेहि विविच्च अकुसलेहि धम्मही”ति एत्थ अत्थप्पकासना ।

(३३५) एत्तावता पठमस्स ज्ञानस्स पहानङ्गं दस्सेत्वा इदानीं संपयोगङ्गं दस्सेत्तुं **सवितकं सविचारं** ति आदि वुत्तं । तत्थं हेट्ठा वुत्तलक्खणादिविभागेन अप्पनासंपयोगतो रूपावचरभावप्पत्तेन वितक्केन चैव विचारेन च सह वत्तति । रुक्खो विय पुप्फेन फलेन चा ति इदं ज्ञानं सवितकं सविचारं ति वुच्चति । विमंगे पन “इमिना च वितक्केन इमिना च विचारेन उपेतो होति समुपेतो होती” [वि० २५७] ति आदिना नयेन पुग्गलाधिद्धाना देसना कता । अत्थो पन तत्रा पि एवमेव दट्ठव्वो । **विवेकजं** ति— एत्थ विवित्ति विवेको । नीवरणविगमो ति अत्थो । विवित्तो ति वा विवेको, नीवरणविवित्तो ज्ञानसम्पयुत्तधम्मरासी ति अत्थो । तस्मा विवेका, तस्मिं वा विवेके, जातं ति विवेकजं ।

(३३६) **पीतिसुखं** ति— एत्थ पीतिसुखानि हेट्ठा पकासितानेव । तेसु वुत्तप्पकाराय पञ्चविधाय पीतिया अप्पनासमाधिस्स मूलं हुत्वा वड्डमाना समाधिसंपयोगं गता फरणा पीति— अयं इमस्मिं अत्थे अधिप्पेता पीती ति । अयं च पीति इदं च सुखं अस्स ज्ञानस्स, अस्मिं वा ज्ञाने अत्थी ति इदं ज्ञानं पीतिसुखं ति वुच्चति । अथ वा पीति च सुखं च पीतिसुखं, धम्मविनयादयो विय । विवेकजं पीतिसुखमस्स ज्ञानस्स, इमस्मिं वा ज्ञाने, अत्थी ति एवं पि विवेकजं पीतिसुखं । यथेव हि ज्ञानं एवं पीतिसुखं पेत्य विवेकजमेव होति । तं च स्स अत्थि । तस्मा एकपदेनेव “विवेकजपीतिसुखं” ति पि वुत्तं युज्जति । विमंगे पन “इदं सुखं इमाय पीतिया सहगतं” [वि० २५७] ति आदिना नयेन वुत्तं । अत्थो पन तथा पि एवमेव दट्ठव्वो ।

(३३७) [167] **पठमं ज्ञानं** ति— एत्थ गणनानुपुब्बत्तां **पठमं** । पठमं उप्पन्नं ति पि पठमं । पठमं समापजितव्वं ति पि पठमं । इदं पन न एकन्तलक्खणं ।

१-१ See Chart (चित्तुप्पादकण्ड- At A Glance) accompanying धम्मसंगमि, under अकुसलचित्तानि, (§§ 365-430) २ विसु० ४८८-९१ are lacking here. ३ ३.१९८-२०१. ४ विसु० ४.९२ ५ See ३.२०२-२१०. ६ सि०- गणनानुपुब्बताय; अ० यो० gives गणनानुपुब्बिता (?)

चिण्णवसीमावो हि अट्ठसमापत्तिलाभी आदितो पट्ठाय मत्थकं पापेन्तो पि समापजितुं सक्कोति । मत्थकतो पट्ठाय आदिं पापेन्तो पि समापजितुं सक्कोति । अन्तरन्तरा ओक्कमन्तो पि सक्कोति । एवं पुब्बुप्पत्तियट्ठेन पन पठमं नाम होति । **ज्ञानं** ति दुविधं ज्ञानं— आरम्मणूपनिज्ज्ञानं लक्खणूपनिज्ज्ञानं ति । तत्थ अट्ठ समापत्तियो पठवीकसिणादिआरम्मणं उपनिज्ज्ञायन्ती ति आरम्मणूपनिज्ज्ञानं ति संखं गता । विपस्सनामग्गफलानि पन लक्खणूपनिज्ज्ञानं नाम । तत्थ विपस्सना अनिच्चादिलक्खणस्स उपनिज्ज्ञानतो लक्खणूपनिज्ज्ञानं । विपस्सनाय कतकिच्चस्स मग्गेन इज्झन्ततो मग्गो लक्खणूपनिज्ज्ञानं । फलं पन निरोधस्स च तथलक्खणं उपनिज्ज्ञायती ति लक्खणूपनिज्ज्ञानं नाम । तेसु इमस्मिं अत्थे आरम्मणूपनिज्ज्ञानं अधिप्पेतं । तस्मा आरम्मणूपनिज्ज्ञानतो पच्चनीकज्ज्ञापनतो वा ज्ञानं ति वेदितव्वं ।

(३३८) **उपसम्पज्जा** ति उपगन्त्वा, पापुणित्वा ति वुत्तं होति । उपसंपादयित्वा वा निष्फदित्वा ति वुत्तं होति । विमंगे पन “उपसंपज्जा ति पठमस्स ज्ञानस्स लामो पटिलामो पत्ति सम्पात्ति फुसना सच्छिकिरिया उपसंपदा” [वि० २५७] ति वुत्तं । तस्सा पि एवमेव त्थो दट्ठव्वो । **विहरती** ति तदनुरूपेन इरिया-पथविहारेन इतिवुत्तप्पकारज्ज्ञानसमङ्गी हुत्वा अत्तमावस्स इरियनं वुत्तिं पालनं यपनं यापनं चारं विहारं अभिनिष्फादेति । वुत्तं हेतं विमंगे— “विहरती ति इरियति वत्तति पालेति यपेति यापेति चरति विहरति, तेन वुच्चति विहरती” [वि० २५७] ति । **पठवीकसिणं** ति एत्थ पठवीमण्डलं पि सकलट्ठेन पठवीकसिणं ति वुच्चति । तं निस्साय पटिलद्धनिमित्तं पि । निमित्तं पटिलद्धज्ञानं पि । तत्थ इमस्मिं अत्थे ज्ञानं पठवीकसिणं ति वेदितव्वं । पठवीकसिणसंखातं ज्ञानं उपसंपज्जा विहरती ति अयं हेत्थ संखेपत्थो ।

(३३९) इमस्मिं [168] पन पठवीकसिणे परिकम्मं कत्वा चतुक्कपञ्चक-ज्ज्ञानानि निव्वत्तेत्वा ज्ञानपदद्धानं विपस्सनं वड्डित्वा अरहत्तं पत्तुकामेन कुलपुत्तेन किं कातव्वं ति ? आदितो ताव पातिमोक्खसंवर-इन्द्रियसंवर-आजीवपारिसुद्धि-पच्चयसंनिरस्सितसंखातानि चत्तारि सीलानि विसोधेत्वा सुपरिसुद्धे सीले पतिट्ठितेन, स्वास्स आवासादीसु दससु पल्लिवोधेषु पल्लिवोधो अत्थि, तं उपच्छिन्दित्वा कम्म-ट्ठानदायकं कल्याणमित्तं उपसंकिर्त्तित्वा पालियां आगतेसु अट्ठतिसाये कम्मट्ठानेसु अत्तनो चरियानुकूलं कम्मट्ठानं उपपरिक्खन्तेन सचस्स इदं पठवीकसिणं अनुकूलं होति, इदमेव कम्मट्ठानं गहेत्वा ज्ञानभावनाय अननुरूपं विहारं पहाय अनुरूपे

१ म० M- omit. २ विसु० ४.११९ differs. ३ सि०, म०- संख्यं. ४ विसु० ४.११९, agrees. ५ विसु० ४.१०२. ६ विसु० ४.१०३. ७ सि०- कसिणत्थेन; see विसु० ४.११९. ८-८ विसु० ३.२८. ९ On this see Vim. pp.38-39, footnote.

विहारे विहरन्तेन दुक्खपल्लिवोधुपच्छेदं कत्वा कसिणपरिकम्मनिमित्तानुरक्खण-सत्ता असप्पायपरिवज्जन-सत्तसप्पायसेवन-दसविधअपपनाकोसल्लपमेदं सब्बं भावनाविधानं अपरिहापेत्तेन जाणाधिगम्मत्थाय पटिपज्जितब्बं । अयमेत्थ संखेपो । वित्थारो पन विसुद्धिम्मगे वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । यथा चेत्थ एवं इतो पेरु पियं । सब्ब-कम्मट्ठानानं हि भावनाविधानं सब्बं अट्ठकथानयेन गहेत्वा विसुद्धिम्मगे वित्थारितं । किं तेन तत्थ तत्थ पुन वुत्तेना ति न तं पुन वित्थारयाम । पालिया पन हेट्ठा अनागतं अत्थं अपरिहापेत्वा निरन्तरं अनुपदवण्णनमेव करिस्साम ।

(३४०) तस्मिं समये ति तस्मिं पटमज्झानं उपसंपज्ज विहरणसमये । फस्सो होति ... पे० ... अविक्खेपो होती ति इमे कामावचर-पटमकुसल-चित्ते वुत्तप्पकारा व पदपटिपाटिया छप्पण्णासं धम्मा होन्ति । केवलं हि ते कामाव-चरा, इमे भुम्मन्तरखसेन महग्गता रूपावचरा ति अयमेत्थ विसेसो । सेसं तादिस-मेव । ये-वा-पनका पनेत्थ छन्दारियो चत्तारो व लब्भन्ति । कोट्ठासवार-सुञ्जतवारो पाकतिका एवा ति ।

पठमं ।

(३४१) दुतियज्झानानिहेसे [§ १६१] वितक्कविचारानं वूप-[169]-समा [§ १६१] ति वितक्करस च विचारस चा ति इमेसं द्वित्रं वूपसमा, समति-क्कमा; दुतियज्झानक्खणे अपातुमावा ति वुत्तं होति । तत्थ किञ्चा पि दुतियज्झाने सब्बे पि पटमज्झानधम्मा न सन्ति, अज्जे येव हि पटमज्झाने फस्सादयो अज्जे इध, ओळारिकस्स पन ओळारिकस्स अंगस्स समतिक्कमा पटमज्झानतो परेसं दुतियज्झानादीनं अधिगमो होती ति दीपनत्थं वितक्कविचारानं वूपसमा ति एवं वुत्तं ति वेदितब्बं । अज्झत्तं ति—नियकज्झत्तं अधिप्पेतं । विमंगे पन “अज्झत्तं पच्चत्तं” [वि० २५८] ति एत्तकमेव वुत्तं । यस्मा नियकज्झत्तं अधिप्पेतं, तस्मा अत्तनो सन्ताने जातं, अत्तनो संताने निब्बत्तं ति अयमेत्थ अत्थो ।

(३४२) संपसादनं ति संपसादनं वुत्तं ति सद्धा । संपसादनयोगतो ज्ञानं पि संपसादनं, नीलवण्णयोगतो नीलवत्थं वियं । यस्मा वा तं ज्ञानं संपसादन-समन्नागतत्ता वितक्कविचारक्खोमवूपसमेन च चेतो सम्पसादयति, तस्मा संपसादनं ति वुत्तं । इमस्मिं च अत्थविकपे ‘संपसादनं चेतसो’ ति एवं पदसंबंधो वेदि-

१ विसु० ३.२८-१३३. २ Chapters iv-xi. ३ See note 9 on §1; also ३.१६७, २५१, २५६, etc. ४ See २.२५१-५२. ५ See ३.३०६, ३०८. ६ With ३.३४१-३४६ compare विसु० ४.१४०-१४८. ७ सी०-omit. ८ See २.३६.

तब्बो । पुरिमस्मिं पन अत्थविकपे ‘चेतसो’ ति एतं एकोदिभावेन सद्धिं योजेतब्बं । तत्रायं अत्थयोजना—एको उदेती ति एकोदि, वितक्कविचारो हि अनज्झारूळत्ता अग्गो सेट्ठो हुत्वा उदेती ति अत्थो । सेट्ठो पि हि लोके एको ति वुत्तं । वितक्क-विचारविरहितो वा एको असहायो हुत्वा ति पि वत्तुं वट्टति । अथ वा संपयुत्तधम्मे उदायती ति उदि । उट्ठपेती ति अत्थो । सेट्ठेन एको च सो उदि चा ति एकोदि । समाधिस्सेतं अधिवचनं । इति इमं एकोदि भावेति वट्टेती ति इदं दुतियज्झानं एकोदिभावं । सो पनायं एकोदि यस्मा चेतसो, न सत्तस्स, न जीवस्स, तस्मा एतं ‘चेतसो एकोदिभावं’ ति वुत्तं ।

(३४३) ‘ननु चायं सद्धा पटमज्झाने पि अत्थि, अयं च एकोदिनामको समाधि, अथ कस्मा इदमेव सम्पसादनं चेतसो एकोदिभावं चा ति वुत्तं ति ? वुत्तं—‘अदुं हि पटमज्झानं वितक्कविचारक्खोमेन वीचितरंगसमाकुलमिव जलं न सुप्पसन्नं होति, तस्मा सति या पि सद्धाय [170] ‘संपसादनं’ ति न वुत्तं । न सुप्पसन्नत्ता येव चेत्थ समाधि पि न सुट्ठु पाकटो । तस्मा एकोदिभावं ति पि न वुत्तं । इमस्मिं पन ज्ञाने वितक्कविचारपल्लिवोधामावेन लद्धोकासा बलवती सद्धा, बलवसद्धासहायपटिलाभेनेव समाधि पि पाकटो । तस्मा इदमेव एवं वुत्तं ति वेदि-तब्बं । विमंगे पन “सम्पसादनं ति या सद्धा सहहना ओक्कपना अभिप्पसादो; चेतसो एकोदिभावं ति या चित्तस्स ठिति सण्ठिति ... पे० ... सम्मासमाधी” [वि० २५८] ति एत्तकमेव वुत्तं । एवं वुत्तेन पनेतेन सद्धिं अयं अत्थवण्णना यथा न विरुज्जति अज्जदत्थु संसन्दति चेव समेति च, एवं वेदितब्बा ।

(३४४) अवितक्कं अविचारं ति भावनाय पहीनत्ता एतस्मिं एतस्स वा वितक्को नत्थी ति अवितक्कं । इमिना व नयेन अविचारं । विमंगे पि वुत्तं—“इति अयं च वितक्को अयं च विचारो सन्ता होन्ति समिता वूपसन्ता अत्थंगता अभ्यर्थंगता अप्पिता व्यप्पिता सोसिता विसोसिता व्यन्तिकता, तेन वुत्तं ति अवि-तक्कं अविचारं” [वि० २५८] ति । एत्थाह—ननु च वितक्कविचारानं वूपसमा ति इमिना पि अयमत्थो सिद्धो? अथ कस्मा पुन ‘वुत्तं अवितक्कं अविचारं’ ति ? वुत्तं—एवमेतं, सिद्धो वायमत्थो, न पनेतं तदत्थदीपकं । ननु अवोच्चुम्ह—‘ओळारिकस्स पन ओळारिकस्स अंगस्स समतिक्कमा पटमज्झानतो परेसं दुतिय-ज्झानादीनं समाधिगमो होती ति दस्संनत्थं वितक्कविचारानं वूपसमा ति एवं वुत्तं’ति ।

(३४५) अपि च वितक्कविचारानं वूपसमा इदं संपसादनं, न किलेसकालु-सियस्स; वितक्कविचारानं च वूपसमा एकोदिभावं, न उपचारज्झानमिव नीवरण-

१ All authorities but म० read उट्ठपेती ति. २ ३.३४१. ३ ३.३४१ reads दीपनत्थं.

पहाना; न पठमज्ज्ञानमिव च अंगपातुमावा ति एवं संपसादन-एकोदिमावानं हेतुपरिदीपकमिदं वचनं । तथा वितकविचारानं वूपसमा इदं अवितकं अविचारं, न ततियचतुत्थज्ज्ञानानि वियं, चक्खुविज्जाणादीनि वियं च, अमावा ति एवं अवि-
तकाविचारमावस्स हेतुपरिदीपकं च, न वितकविचारामावमत्तपरिदीपकं । वितक-
विचारामावमत्तपरिदीपकमेव पन अवितकं अविचारं ति इदं वचनं, तस्मा पुरिमं
क्त्वा पि पुन वत्तब्बमेवा ति ।

(३४६) समाधिजं ति पठमज्ज्ञानसमाधितो सम्पयुत्तसमाधितो वा जातं
ति अत्थो । [171] तत्थ किञ्चा पि पठमं पि संपयुत्तसमाधितो जातं, अथ खो
अयमेव समाधि 'समाधी' ति वत्तब्बतं अरहति, वितकविचारक्खोभविरेहेन अतिवियं
अचलत्ता सुप्पसन्नता च । तस्मा इमस्स वण्णमणनत्थं इदमेव समाधिजं ति वुत्तं ।
पीतिसुखं ति इदं वुत्तनयमेव । दुतियं ति गणनानुपुब्बता दुतियं । इदं दुतियं
समापज्जती ति पि दुतियं । तस्मिं समये फस्सो होती ति आदीसु ज्ञानपञ्चके
वितकविचारपदानि परिहीनानि^१ मग्गपञ्चके च सम्मासंकप्पदं परिहीनं । तेसं वसेन
सविमत्तिकाविमत्तिकैपदविनिच्छयो वेदितब्बो । कोट्ठासवारे पि तिवज्झिकं ज्ञानं
होति, चतुरंगिको मग्गो होती [§ १६१] ति आगतं । सेसं पठमज्ज्ञान-
सदिसमेवा ति ।

दुतियं ।

(३४७) ततियज्ज्ञाननिद्देसे [§ १६३] पीतिया च विरागा ति विरागो
नाम वुत्तप्पकाराय पीतिया जिगुच्छनं वा समतिक्रमो वा । उभिन्नं पन अन्तरा 'च'-
सद्धो संपिण्डनत्थो । सो वूपसमं वा सम्पिण्डेति वितकविचारानं वूपसमं वा । तत्थ
यदा वूपसममेव सम्पिण्डेति तदा पीतिया विरागा च, किञ्च भिय्यो 'वूपसमा' चा ति
एवं योजना वेदितब्बा । इमिस्सा च योजनाय विरागो जिगुच्छनत्थो होति । तस्मा
पीतिया जिगुच्छना च वूपसमा चा ति अयमत्थो दट्ठब्बो । यदा पन वितकविचारानं
वूपसमं सम्पिण्डेति तदा पीतिया च विरागा किञ्च भिय्यो 'वितकविचारानं च वूपसमा'
ति एवं योजना वेदितब्बा । इमिस्सा च योजनाय विरागो समतिक्रमनत्थो होति,
तस्मा पीतिया च समतिक्रमा वितकाविचारानं च वूपसमा ति अयमत्थो दट्ठब्बो ।

(३४८) कामं चेते वितकविचारा दुतियज्ज्ञाने येव वूपसन्ता, इमस्स पन
ज्ञानस्स मग्गपरिदीपनत्थं वण्णमणनत्थं च एतं वुत्तं । वितकविचारानं वूपसमा ति
हि वुत्ते इदं पज्जायति— ननु वितकविचारवूपसमो मग्गो इमस्स ज्ञानस्सा ति ?

१ See ३.३३६, ३.२०२-२१०. २ See note ३ on § 161. ३ Cf.

३.२५७. ४ Second para. in § 161. ५ With ३.३४७-३५८ compare

विबु० ४.१५४-१७७. ६ सि०, M., विबु० ४.१५५- नून.

यथा च ततिये अरियमग्गे अप्पहीनानं पि सकायदिट्ठादीनं "पंचन्नं ओरं-
मा-[172]-गियानं संयोजनानं पहानं" [Cf. अं० १.२३२] ति एवं पहानं वुच्च-
मानं वण्णमणनं होति, तदधिगमाय उस्सुक्कानं उस्साहजननत्थं, एवमेव इध
अवूपसन्तानं पि वितकविचारानं वूपसमो वुच्चमानो वण्णमणनं होति । तेनायमत्थो
वुत्तो— 'पीतिया च समतिक्रमा वितकविचारानं च वूपसमा' ति ।

(३४९) उपेक्खको च विहरती ति— एत्थ उपपत्तितो इक्खती ति
उपेक्खा । समं परस्सति, अपक्खपत्तिता हुत्वा परस्सती ति अत्थो । ताय विसदाय
विपुलाय थामगताय समन्नागतत्ता ततियज्ज्ञानसमंगी उपेक्खको ति वुच्चति ।
उपेक्खा पन दसविधा होति— छळंगुपेक्खा ब्रह्मविहारुपेक्खा बोज्झंगुपेक्खा विरियु-
पेक्खा संखारुपेक्खा वेदनुपेक्खा विपस्सनुपेक्खा तत्रमज्झत्तुपेक्खा ज्ञानुपेक्खा पारि-
सुद्धिउपेक्खा ति ।

(३५०) तत्थ या "इध खीणासवो भिक्खु चक्खुना रूपं दिस्वा नेव
सुमनो होति, न दुम्मनो, उपेक्खको च विहरति सतो संपजानो" [Cf. अं० २.
१९८; ३.२७९] ति एवमागता खीणासवस्स छसु द्वारेसु इट्ठानिट्ठळारम्मणा-
पाथे परिसुद्धपकतिमावाविजहनाकारभूता उपेक्खा, अयं 'छळंगुपेक्खा' नाम । या
पन "उपेक्खासहगतेन चेतसा एकं दिसं फरिक्वा विहरती" [दी० १.२५१] ति
एवमागता सत्तेसु मज्झत्ताकारभूता उपेक्खा, अयं 'ब्रह्मविहारुपेक्खा' नाम । या
"उपेक्खासम्बोज्झंगं भावेति विवेकनिरसितं" [म० १.११; सं० ४.३६७, ५.९१]
ति एवमागता सहजातधम्मनं मज्झत्ताकारभूता उपेक्खा, अयं 'बोज्झंगुपेक्खा' नाम ।
या पन "कालेन कालं उपेक्खानिमित्तं मनसि करोती" [अं० १.२५७] ति एव-
मागता अनच्चारद्ध-नातिसिथिलविरियसंखाता उपेक्खा अयं 'विरियुपेक्खा' नाम ।
या "कति संखारुपेक्खा समोधिक्खेन उप्पजन्ति, कति संखारुपेक्खा विपस्सना-
वसेन उप्पजन्ति ? अट्ठ संखारुपेक्खा समोधिक्खेन उप्पजन्ति, दस संखारुपेक्खा
विपस्सनावसेन उप्पजन्ती" [पटि० १.६४] ति एवमागता नीवरणादि-पटिसंखा-
सन्निट्ठानगहणे मज्झत्तभूता उपेक्खा, अयं 'संखारुपेक्खा' नाम ।

(३५१) या पन "यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होति
उपेक्खासहगतं" [§ १५०, १५६] ति एवमागता अदुक्खमसुखसज्जिता उपेक्खा
अयं 'वेदनुपेक्खा' नाम । या पन "यदत्थि, यं भूतं, तं पजहति, उपेक्खं पटिलमती"
[] [173] ति एवमागता विचिन्नं मज्झत्तभूता उपेक्खा, अयं 'विपस्सनु-
पेक्खा' नाम । या पन छन्दादीसु वे-वा-पनकेसु आगता सहजातानं समवाहितभूता
उपेक्खा अयं 'तत्र-मज्झत्तुपेक्खा' नाम । या "उपेक्खको च विहरती" [§ १६३]

१ A. i. २३२ reads परिक्खया. २ A. omits. ३ सि०— भावा
विज्जमानाकारं. ४ Ps. i. 64 reads समव. ५ M— समवाहिनी.

ति एवमागता अगमुंखे पि तस्मिं अपक्खपातजननी उपेक्खा, अयं 'ज्ञानुपेक्खा' नाम । या पन "उपेक्खासतिपारिसुद्धिं चतुत्थं ज्ञानं" [§ १६५] ति एवमागता सब्बपच्चनीकपारिसुद्धा पच्चनीकवृत्तसमने पि अब्यापारमूता उपेक्खा, अयं 'पारिसुद्धिउपेक्खा' नाम ।

(३५२) तत्थ छळंगुपेक्खा च ब्रह्मविहारुपेक्खा च बोज्झंगुपेक्खा च तत्रमज्झनुपेक्खा च ज्ञानुपेक्खा च पारिसुद्धि-उपेक्खा च अत्यतो एका तत्रमज्झनुपेक्खा व होति । तेन तेन अवत्थामेदेन पन'स्सा अयं भेदो । एकस्सा पि सतो सत्तस्स कुमार-युव-त्थेर-सेनापति-राजादिवसेन भेदो विय । तस्मा तासु यत्थ छळंगु-पेक्खा न तत्थ बोज्झंगुपेक्खादयो, यत्थ वा पन' बोज्झंगुपेक्खा न तत्थ छळंगु-पेक्खादयो होन्ती ति वेदितव्वा । यथा चेतासं अत्यतो एकीभावा, एवं संखारु-पेक्खा-विपस्सनुपेक्खानं पि । पज्जा एव हि सा किच्चवसेन द्विधा भिन्ना ।

(३५३) यथा हि पुरिसस्स सायं गेहं पविट्ठं सपं अजपददण्डं गहेत्वा परियेसमानस्स तं थुसकोट्टके निपन्नं दिस्वा 'सप्पो नु खो नो' ति अवलोकैन्तस्स सोवत्थिकत्तयं दिस्वा निब्बेमातिकस्स 'सप्पो, न सप्पो' ति विचिन्नेन मज्झत्तता होति; एवमेव या आरद्धविपस्सकस्स विपस्सनाजाणेन लक्खणत्तये दिट्ठे संखारानं अनिच्चमावादिविचिन्नेन मज्झत्तता उप्पज्जति, अयं 'विपस्सनुपेक्खा' । यथा पन तस्स पुरिसस्स अजपदेन दण्डेन गाळ्हं सपं गहेत्वा 'किं नाहं' इमं सपं गहेत्वा अविहेट्ठन्तो अत्तानं च इमिना अडंसापेत्वा मुञ्चेय्य' ति मञ्चनाकारमेव परियेसतो गहणे मज्झत्तता होति; एवमेव या लक्खणत्तयस्स दिट्ठत्ता, आदिच्चे विय तयो भवे पस्सतो, संखारगहणे मज्झत्तता, अयं 'संखारुपेक्खा' नाम । इति विपस्सनुपेक्खाय सिद्धाय संखारुपेक्खा पि सिद्धा व होति । इमिना पनेसा विचिन्नगहणेषु मज्झत्त-संखातेन किच्चेन द्विधा भिन्ना ति ।

(३५४) विरियुपेक्खा पन वेदनुपेक्खा च अज्झमज्झं च [174] अव-सेसाहि च अत्यतो भिन्ना एवा ति । इति इमासु दससु उपेक्खासु 'ज्ञानुपेक्खा' इध अधिपेता । सा मज्झत्तलक्खणा अनामोगरसा अब्यापारपच्चुपट्टाना पीति-विरागपदट्टाना ति । एत्थाह— ननु चायं अत्यतो तत्रमज्झनुपेक्खा व होति ? सा च पठमदुतियज्ज्ञानेषु पि अत्थि, तस्मा तत्रा पि 'उपेक्खको च विहरती' ति एवमयं वत्तव्वा सिया । सा कस्मा न वुत्ता ति ? अपरिव्यक्तकिच्चतो । अपरि-व्यक्तं हि तस्सा तत्थ किच्चं, वितक्कादीहि अभिभूतत्ता । इध पनायं वितक्कविचार-पीतीहि अनभिभूतत्ता उपेक्खत्तसिरा विय हुत्वा परिव्यक्तकिच्चा जाता, तस्मा वुत्ता ति । निट्ठिता 'उपेक्खको च विहरती' ति एतस्स सब्बसो अत्थवण्णनौ ।

१ PTS, M. insert before this अन्ततः; सी०- अप्पमुखे. २ म०- बुद्ध. ३ M., म०, सि०- किं ताहं. ४ Thes commenced with. ३.३४९.

(३५५) इदानी सतो च संपजानो [§ १९३] ति एत्थ सरती ति सतो । संपजानाती ति संपजानो । पुग्गलेन सति च संपजज्जं च वुत्तं । तत्थ सरण-लक्खणा सति, असम्मुस्सन्नरसा, आरक्खपच्चुपट्टाना । असंमोहलक्खणं संपजज्जं, तीरणरसं, पविचयपच्चुपट्टानं । तत्थे किच्चा पि इदं सतिसम्पजज्जं पुरिमज्झानेषु पि अत्थि—मुट्ठस्सतिस्स हि असंपजानस्स उपचारमत्तं पि न संपजति, पगेव अप्पना—ओळारिकत्ता पन तेसं ज्ञानानं, भूमियं विय पुरिसस्स, चित्तस्स गति सुखा व होति, अव्यक्तं तत्थ सतिसंपजज्जकिच्चं । ओळारिकंगप्पहानेनेव पन सुखुमत्ता इमस्स ज्ञानस्स, पुरिसस्स खुरधारायं विय, सतिसम्पजज्जकिच्चपरिगृहिता येव चित्तस्स गति इच्छितव्वा ति इधेव वुत्तं । किं च भिय्यो ? यथा धेनुपको^१ वच्छो धेनुतो अपनीतो अरक्खियमानो पुनदेव धेनु उपगच्छति, एवमिदं ततियज्ज्ञानसुखं पीतितो अपनीतं तं सतिसम्पजज्जआरक्खेन अरक्खियमानं पुनदेव पीति उपगच्छेय्य, पीति-संपयुत्तमेव सिया । सुखे चा पि सत्ता सारज्जन्ति, इदं च अतिमधुरं सुखं, ततो परं सुखामावा । सतिसम्पजज्जानुभावेन पनेत्थ सुखे असारज्जना होति, नो अज्जथा ति इमं पि अत्थविसेसं दस्सेतुं इदमिधेव वुत्तं ति वेदितव्वं ।

(३५६) इदानी सुखं च कायेन पटिसंवेदेती [§ १६३] ति [175] एत्थ किच्चा पि ततियज्ज्ञानसमङ्गिनो सुखपटिसंवेदनाभोगो नत्थि, एवं सन्ते पि यस्मा तस्स नामकायेन सम्पयुत्तं सुखं, यं वा तं नामकायसंपयुत्तं सुखं, तं-समुट्ठानेन'स्स यस्मा अतिपणीतेन रूपेण रूपकायो फुट्ठो^२, कायस्स फुट्ठत्तां ज्ञानवुट्ठितो पि सुखं पटिसंवेदेय्य, तस्मा एतमत्थं दस्सेन्तो 'सुखं च कायेन पटिसंवेदेती' ति आह । इदानी यं तं अरिया आचिक्खन्ति उपेक्खको सतिमा सुखविहारी [§ १६३] ति एत्थ यं-ज्ञानहेतु यं-ज्ञानकारणा तं ततियज्ज्ञानसमंगिपुग्गलं बुद्धादयो अरिया "आचिक्खन्ति देसेन्ति पज्जपेन्ति पट्टपेन्ति विवरन्ति विभजन्ति उत्तानी-करोन्ति पकासेन्ति" [वि० २५९] पसंसन्ती ति अधिप्पायो—किन्ति ? 'उपेक्खको सतिमा सुखविहारी' ति—तं ततियज्ज्ञानं उपसंपज विहरती ति एवमेत्थ योजना वेदितव्वा ।

(३५७) कस्मा पन तं ते एवं पसंसन्ति ? पसंसारहतो । अयं हि यस्मा अतिमधुरसुखे सुखपारमिप्पत्ते पि ततियज्ज्ञाने उपेक्खको, न तत्थ सुखामिसंगेन आकङ्खियति, 'यथा च पीति न उप्पज्जति' एवं उपट्ठितसतिया सतिमा, यस्मा च अरियकन्तं अरियजनसेवितमेव च असंकिल्हिटं सुखं नामकायेन पटिसंवेदेति तस्मा पसंसारहो; इति पसंसारहतो नं अरिया ते एवं पसंसारहेतुमूते गुणे पकासेन्ता 'उपेक्खको सतिमा सुखविहारी' ति एतं पसंसन्ती ति वेदितव्वं ।

१ म०- अप्पमुस्सनं; सि०- अप्पमुसनं. २ विसु० ४.१७४ reads धेनुपको. ३ सी०, म०- फुटो. ४ सी०, म०- फुट्ठा.

(३५८) ततियं ति गणनानुपुब्बता ततियं । इदं ततियं समापज्जती ति ततियं । तस्मिं समये फस्सो होती ति आदीसु ज्ञानपञ्चके पीतिपदं पि परिहीनं । तस्मा पि वसेन सविमत्तिकाविमत्तिकपदविनिच्छयो वेदितव्यो । कोट्टासंवारे पि दुवंगिकं ज्ञानं होती ति आगतं । सेसं दुतियज्ज्ञानसदिसमेवा ति ।

ततियं ।

(३५९) चतुत्थज्ज्ञाननिद्वेसे सुखस्स च पहाणा दुक्खस्स च पहाणा [§ १६५] ति कायिकसुखस्स च कायिकदुक्खस्स च पहाणा । पुब्बे वा ति तं च खो पुब्बे व, न चतुत्थज्ज्ञानकखणे । सोमनस्स दोमनस्सानं अत्थंगमा ति चेतसिकसुखस्स चेतसिकदुक्खस्स चा ति [176] इमेसं पि द्विन्नं पुब्बे व अत्थंगमा; पहाणा इच्चैव वुत्तं होति ।

(३६०) कदा पन नेसं पहांनं होति ? चतुन्नं ज्ञानानुपचारकखणे । सोमनस्सं हि चतुत्थज्ज्ञानस्स उपचारकखणे येव पहीयति । दुक्खदोमनस्ससुखानि पठमदुतियततियानं उपचारकखणेषु । एवमेतेसं पहांनक्रमेन अवुत्तानं इन्द्रियविभगे [वि० १२२] पन इन्द्रियानं उद्देसकमेव इधा पि वुत्तानं सुख-दुक्ख-सोमनस्स-दोमनस्सानं पहांनं वेदितव्यं । यदि पनेतानि तस्स तस्स ज्ञानस्स उपचारकखणे येव पहीयन्ति, अथ कस्मा “कत्थं वुत्तन्नं दुक्खिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्जति ? इध भिक्खवे भिक्खु विविच्चेव कामेहि ... पे० ... पठमं ज्ञानं उपसंपज्ज विहरति, एत्थुप्पन्नं दुक्खिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्जति । कत्थं वुत्तन्नं दोमनस्सिन्द्रियं ... सुखिन्द्रियं ... सोमनस्सिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्जति ? इध भिक्खवे भिक्खु सुखस्स च पहाणा ... पे० ... चतुत्थं ज्ञानं उपसंपज्ज विहरति । एत्थुप्पन्नं सोमनस्सिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्जती” [सं० ५.२१३-२१५] ति एवं ज्ञानेस्वेव निरोधो वुत्तो ति ? अतिसयनिरोधत्ता । अतिसयनिरोधो हि तेसं पठमज्ज्ञानादीसु, न निरोधो येव । निरोधो येव पन उपचारकखणे, नातिसयनिरोधो ।

(३६१) तथा हि नानावज्जने पठमज्ज्ञानूपचारे निरुद्धस्सा पि दुक्खिन्द्रियस्स डंसमकसादिसंफस्सेन वा, विसमासनूपतापेन वा सिया उपपत्ति, न त्वेव अन्तो-अप्पनायं । उपचारे वा निरुद्धं पेत्तं न सुट्ठु निरुद्धं होति, पटिपक्खेन अविहतत्ता । अन्तो अप्पनायं पन पीतिफरणेन सब्बो कायो सुखोक्कन्तो होति । सुखोक्कन्तकायस्स च सुट्ठु निरुद्धं होति दुक्खिन्द्रियं, पटिपक्खेन विहतत्ता । नानावज्जने येव च दुतियज्ज्ञानूपचारे पहीनस्स दोमनस्सिन्द्रियस्स यस्मा एत्तं वितक्कविचारपच्चये पि

१ See ३.२५७. २ Second para. in § 163. ३ With ३.३५९-३६० cf. विमु० ४.१८४-१९५.

कायकिलमये चित्तुप्पाते च सति उपपज्जति, वितक्कविचारामावे च नेव उपपज्जति; यत्थ पन उपपज्जति तत्थ वितक्कविचारामावे; अप्पहीना एव च दुतियज्ज्ञानूपचारे वितक्कविचारा ति तत्थस्स सिया उपपत्ति, अप्पहीनपच्चयत्ता; न त्वेव दुतियज्ज्ञाने, पहीनपच्चयत्ता ।

(३६२) तथा ततियज्ज्ञानूपचारे पहीनस्सा पि सुखिन्द्रियस्स पीतिसमुद्धान-प्पणीतरूपफुट्टकायस्स सिया उपपत्ति, न त्वेव ततियज्ज्ञाने । ततियज्ज्ञाने हि पच्चय-भूता पीति सब्बसो निरुज्जति । [177] तथा चतुत्थज्ज्ञानूपचारे पहीनस्सा पि सोमनस्सिन्द्रियस्स आसन्नत्ता, अप्पनापत्ताय उपेक्खायामावेन सम्मा अनतिक्रन्तत्ता च, सिया उपपत्ति, न त्वेव चतुत्थज्ज्ञाने । तस्मा एव च “एत्थुप्पन्नं दुक्खिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्जती” ति तत्थ तत्थ अपरिसेसगगहणं कत्तं ति ।

(३६३) एत्थाह— ‘अथेवं तस्स तस्स ज्ञानस्सूपचारे पहीना पि एता वेदना इध कस्मा समाहटा’ ति ? ‘सुखगहणत्थं । या हि अयं ‘अदुक्खमसुखं’ ति एत्थ अदुक्खमसुखा वेदना वुत्ता, सा सुखुमा, दुब्बिज्जेव्या, न सक्का सुखेन गहेतुं । तस्मा यथा नाम दुट्ठस्स यथातथा वा उपसंकमिक्खा गहेतुं असक्कुण्यस्स गोणस्स गहणत्थं गोपो एक्कस्मिं वजे सब्बा गावो समाहरति, अथेकेकं नीहरन्तो पटिपाटिवा आगतं ‘अयं सो, गण्ढ्यं नं’ ति तं पि गाहापयति; एवमेव भगवा सुखगहणत्थं सब्बा एता समाहरी ति । एवं हि समाहटा एता दस्सेत्वा यं नेव-सुखं-न-दुक्खं, न-सोम-नस्सं-न-दोमनस्सं, अयं अदुक्खमसुखा वेदना ति सक्का होति एसा गाहयितुं । अपि च अदुक्खमसुखाय चेतोविमुत्तिया पच्चयदस्सनत्थं चा पि एता वुत्ता ति वेदितव्या । सुखदुक्खप्पहानादयो हि तस्सा पच्चया । यथाह— ‘चत्तारो खो आवुसो पच्चया अदुक्खमसुखाय चेतोविमुत्तिया समापत्तिया । इध आवुसो भिक्खु सुखस्स च पहाणा ... पे० ... चतुत्थं ज्ञानं उपसंपज्ज विहरति, इमे खो आवुसो चत्तारो पच्चया अदुक्खमसुखाय चेतोविमुत्तिया समापत्तिया” [म० १.२९६] ति ।

(३६४) यथा वा अज्जत्थ पहीना पि सककायदिट्ठिआदयो ततियमगगस्स वण्णै-मणनत्थं तत्थ पहीना ति वुत्ता, एवं वण्णमणनत्थं पेत्तस्स ज्ञानस्स ता इध वुत्ता ति वेदितव्या । पच्चयघातेन वा एत्थ रागदोसानं अतिदूरमावं दस्सेतुं पेता वुत्ता ति वेदितव्या । एतासु हि सुखं सोमनस्सस्स पच्चयो, सोमनस्सं रागस्स; दुक्खं दोम-नस्सस्स, दोमनस्सं दोसस्स । सुखादिघातेन च सप्पच्चया रागदोसा हता ति अतिदूरे होन्ती ति ।

(३६५) अदुक्खमसुखं ति दुक्खामावेन अदुक्खं, सुखामावेन असुखं । एतेनेत्थ दुक्खसुखपटिपक्खभूतं ततियवेदनं दीपेति, न दुक्खसुखामावमत्तं । ततिय-वेदना नाम अदुक्खमसुखा । उपेक्खा ति पि वुत्तति । [178] । सा इडानिदु-

१ See ३.३६० above. २ ति०-गण्ढ्य. ३ See ३.३४८ above.

विपरीतानुभवनलक्खणा, मज्झत्तरसा, अविभूतपञ्चुपट्ठाना, सुखदुक्खानिरोधपदट्ठाना ति वेदितव्या ।

(३६६) उपेक्खासतिपारिसुद्धिं ति उपेक्खाय जनितसतिपारिसुद्धिं । इमस्मिं हि ज्ञाने सुपरिसुद्धा सति । या च तस्सा सतिया पारिसुद्धि सा उपेक्खाय कता, न अञ्जेन । तस्मा एतं उपेक्खासतिपारिसुद्धी ति वुच्चति । विमंगे पि वुत्तं—“अयं सति इमाय उपेक्खाय विवर्यां होति परिसुद्धा परियोदाता, तेन वुच्चति उपेक्खासतिपारिसुद्धी” [वि० २६१] ति । याय च उपेक्खाय एत्थ सतिपारिसुद्धि होति सा अत्थतो तत्रमज्झत्तता ति वेदितव्या । न केवलं चैत्थ सति येव परिसुद्धा अपि च खो सञ्चे पि संपयुत्तधम्मा । सतिसीसेन पन देसना वुत्ता । तत्थ किञ्चा पि अयं उपेक्खा हेट्ठा पि तीसु ज्ञानेसु विज्जति— यथा पन दिवा सुरियप्पमाभिभवा सोम्ममावेन च अत्तनो उपकारकत्तेन वा समागाय रत्तिया अलामा दिवा विज्जमाना पि चन्दलेखा अपरिसुद्धा होति अपरियोदाता—एवमयं पि तत्रमज्झत्तुपेक्खाचन्दलेखा वितक्कादिपच्चनीकधम्मतेजाभिभवा सभागाय च उपेक्खावेदना-रत्तिया अप्पटिलामा विज्जमाना पि पठमादिज्ज्ञानभेदेसु अपरिसुद्धा होति । तस्सा च अपरिसुद्धाय दिवा अपरिसुद्धचन्दलेखाय पमा विय सहजाता पि सति-आदयो अपरिसुद्धा व होन्ति । तस्मा तेसु एकं पि “उपेक्खासतिपारिसुद्धी” ति न वुत्तं । इध पन वितक्कादिपच्चनीकधम्मतेजाभिभवाभावा समागाय च उपेक्खावेदनारत्तिया पटिलामा अयं तत्रमज्झत्तुपेक्खाचन्दलेखा अतिविय परिसुद्धा । तस्सा परिसुद्धत्ता परिसुद्धचन्दलेखाय पमा विय सहजाता पि सतिआदयो परिसुद्धा होन्ति परियोदाता । तस्मा इदमेव उपेक्खासतिपारिसुद्धी ति वुत्तं ति वेदितव्यं ।

(३६७) चतुत्थं ति गणनानुपुब्बतो चतुत्थं । इदं चतुत्थं समापज्जती ति पि चतुत्थं । फस्सो होती ति आदीसु फस्सपञ्चके ताव वेदना ति उपेक्खावेदना वेदितव्या । ज्ञानपञ्चकइन्द्रियट्ठानेसु पन उपेक्खा होति [179] उपेक्खइन्द्रियं होती ति वुत्तमेव । सेसानि ततिये परिहीनपदानि इधा पि परिहीनानेव । कोट्ठासैवारे पि दुवंगिकं ज्ञानं ति उपेक्खाचित्तेकगतावसेनेव वेदितव्यं । सेसं सव्वं ततिय-सदिसमेवा ति ।

चतुक्कनयो निष्ठितो ।

(३६८) इदानी कतमे धम्मा कुसला [§ १६७] ति पञ्चकनयो आरद्धो । कस्मा इति चे, पुग्गलज्ज्ञासयवसेनं चैव देसनाविलसेनं च । सन्निसिर्नदेवपरिसाय किर एकच्चानं देवानं वितक्को एव ओळारिकतो उपट्ठासि, विचारपीतिसुख-

१ म०—विस्तदा, सि०—विभत्ता. २ § 165, para. 2. ३-३ See २.३९, ३.३८३-८४. ४ म०— सन्निसिर्नदेवपरिसाय.

चित्तेकगता सन्ततो । तेसं सप्पायवसेन स्त्था चतुरंगिकं अवितक्कं विचारमत्तं दुतियज्ज्ञानं नाम भाजेसि । एकच्चानं विचारो ओळारिकतो उपट्ठासि, पीतिसुख-चित्तेकगता सन्ततो । तेसं सप्पायवसेन तिवंगिकं ततियज्ज्ञानं नाम भाजेसि । एकच्चानं पीति ओळारिकतो उपट्ठासि, सुखचित्तेकगता सन्ततो । तेसं सप्पाय-वसेन दुवंगिकं चतुत्थज्ज्ञानं नाम भाजेसि । एकच्चानं सुखं ओळारिकतो उपट्ठासि, उपेक्खा-चित्तेकगता सन्ततो । तेसं सप्पायवसेन दुवंगिकं पञ्चमज्ज्ञानं नाम भाजेसि । अयं ताव ‘पुग्गलज्ज्ञासयो’ । यस्मा पन धम्मधातुया सुप्पटिविद्धत्ता देसना विलास-प्पत्ता नाम होति—सा तथागतस्स मुट्ठु पटिविद्धा—तस्मा जाणमहत्तयाय देसना-विधाने सुकुसलो देसनाविलासप्पत्तो स्त्था यं यं अंगं लब्धमि तस्स तस्स वसेन यथा यथा इच्छति तथा तथा देसनं नियामेती ति सो इध पञ्चज्ज्ञिकं पठमज्ज्ञानं भाजेसि, चतुराङ्गिकं अवितक्कविचारमत्तं दुतियज्ज्ञानं, तिवज्ज्ञिकं ततियज्ज्ञानं, दुवज्ज्ञिकं चतुत्थज्ज्ञानं, दुवज्ज्ञिकमेव पञ्चमज्ज्ञानं भाजेसि । अयं ‘देसनाविलासो’ नाम ।

(३६९) अपि च ये भगवता “तयो” मे समाधी—सवितक्कसविचारो समाधि, अवितक्कविचारमत्तो समाधि, अवितक्क-अविचारो समाधी” [Cf. दी० ३.२१९] ति सुत्तन्ते तयो समाधी देसिता, तेसु हेट्ठा सवितक्कसविचारो समाधि अवितक्क- [180] अविचारो समाधि भाजेत्वा दस्सितो, अवितक्कविचारमत्तो पन न दस्सितो । तं दस्सेतुं पि अयं पञ्चकनयो आरद्धो ति वेदितव्यो । तत्थ दुतियज्ज्ञाननिहेसे [§ १६८] फस्सादीसु वितक्कमत्तं परिहायति, कोट्ठासैवारे “चतुरंगिकं ज्ञानं होति चतुरंगिको मग्गो होती” ति अयमेव विसेसो । सेसं सव्वं पठमज्ज्ञानसदिसमेव । यानि च चतुक्क-नये दुतियततियचतुत्थानि तानि इध ततियचतुत्थपञ्चमानि । तेसं अधिगमपटि-पाटिया दीपनत्थं अयं नयो वेदितव्यो—

(३७०) एको किर अमच्चपुत्तो राजानं उपट्ठातुं जनपदतो नगरं आगतो । सो एकदिवसमेव राजानं दिस्वा पानव्यसनेन सव्वं विमवजातं नासेसि । तं एक-दिवसं सुरामदमत्तं निच्चोलं कत्वा जिण्णकटसारकमत्तेन पटिच्छादेत्वा पानागारतो नीहरिसु । तमेनं संकारकूटे निपज्जित्वा निदायन्तं एको अंगविज्जापाठको दिस्वा ‘अयं पुरिसो महाजनस्स अवस्सयो भविस्सति, पटिजग्गितव्वो एसो’ ति सन्नित्ठानं कत्वा मत्तिकाय नहापेत्वा थूलसाटकयुगं निवासोपेत्वा पुन गन्धोदकेन नहापेत्वा सुवुमेन दुकूलयुगलेन अच्छादेत्वा पासादं आरोपेत्वा सुभोजनं भोजेत्वा ‘एवं नं परिहरय्याथा’ ति परिचारके पटिपादेत्वा पक्कामि । अथ नं ते सयनं आरोपेसु । पानागारगमनपटिवाहनत्थं च नं चत्तारो ताव जना चतूसु हत्थपादेसु उप्पीळेत्वा अट्ठसु । एको पादे परिमज्जि । एको तालवण्ठं गहेत्वा वीजि । एको वीणं वादयमानो गायन्तो निसीदि ।

१-१ See ३.३८४. २ Cf. अ० ४.३००; पटि० १.४८. ३ § 168, 2nd para.

(३७१) सो सयनूपगमनेन विगतकिलमथो थोकं निहायित्वा उट्ठितो हत्थपादनिष्पीळनं असहमानो 'को मे हत्थपादे उप्पीळेति ? अपगच्छा'ति तज्जेसि । ते एकवचनेनेव अपगच्छसु । ततो पुन थोकं निहायित्वा बुद्धितो पादपरिमज्जनं असहमानो 'को मे पादे परिमज्जति ? अपगच्छा'ति आह । सो पि एकवचनेनेव अपगच्छि । पुन थोकं निहायित्वा बुद्धितो वातबुद्धि विय तालवण्टवातं असहन्तो 'को एस ? अपगच्छतू'ति आह । सो पि एकवचनेनेव अपगच्छि । पुन थोकं निहायित्वा बुद्धितो कण्णसूलं विय गीतवादितसहं असहमानो वीणावादकं तज्जेसि । सो पि एकवचनेनेव अपगच्छि । [181] अथेवं अनुक्रमेण पहीन-किलमथुप्पीळन-परिमज्जन-वातपहार-गीतवादितसहूपहवो सुखं सयित्वा बुद्धाय रञ्जो सन्तिकं अगमासि । राजा पि'स्स महन्तं इस्सरियमदासि । सो महाजनस्स अवस्सयो जातो ।

(३७२) तत्थ पानव्यसनेन पारिजुञ्जप्पत्तो सो अमच्चपुत्तो विय अनेकव्यसनपारिजुञ्जप्पत्तो घरावासगतो कुलपुत्तो दट्ठव्वो । अंगविज्जापाठको पुरिसो विय तथागतो । तस्स पुरिसस्स 'अयं महाजनस्स अवस्सयो भविससति, पटिजग्गनं अरहती'ति सन्निट्ठानं विय तथागतस्स 'अयं महाजनस्स अवस्सयो भविससति, पब्बज्जं अरहति कुलपुत्तो'ति सन्निट्ठानकरणं । अथ'स्स अमच्चपुत्तस्स मत्तिकामत्तेन नहापनं विय कुलपुत्तस्स पि पब्बज्जापटिलाभो । अथ'स्स थूलसाटकनिवासनं विय इमस्सा पि दससिक्खापदसंखातसीलवत्थनिवासनं । पुन तस्स गन्धोदकेन नहापनं विय इमस्सा पि पातिमोक्खसंवरदि-सीलगन्धोदकनहापनं । पुन तस्स सुखुमदुकूलयुगच्छादनं विय इमस्सा पि यथावुत्तसीलविसुद्धिसंपदासंखातदुकूलच्छादनं । दुकूलच्छादितस्स पन'स्स पासादारोपनं विय इमस्सापि सीलविसुद्धिदुकूलच्छादितस्स समाधिभावनापासादारोपनं । ततो तस्स सुभोजनमुञ्जनं विय इमस्सा पि समाधिउपकारकसतिसम्पज्जादि-धम्मामतपरिमुञ्जनं । सुत्तभोजनस्स पन तस्स परिचारकेहि सयनारोपनं विय इमस्सा पि वितक्कादीहि उपचारज्ज्ञानारोपनं । पुन तस्स पानागारगमन-पटिवाहनत्थं हत्थपादुप्पीळनकपुरिसचतुकं विय इमस्सा पि कामसज्जाभिमुखगमन-पटिवाहनत्थं आरम्मणे चित्तुप्पीळको नेक्खम्मवितक्को । तस्स पादपरिमज्जनपुरिसो विय इमस्सा पि आरम्मणे चित्तानुमज्जको विचारो । तस्स तालवण्टवातदायको विय इमस्सा पि चेतसो सीतलमावदायिका पीति । तस्स सीतानुगहकरो गन्धव्व-पुरिसो विय इमस्सा पि चित्तानुगहकं सोमनस्सं ।

(३७३) तस्स सयनूपगमनेन विगतकिलमथस्स थोकं निहूपगमनं विय इमस्सा पि उपचारज्ज्ञानसन्निसयेन विगतनीवरणकिलमथस्स पटमज्ज्ञानपगमनं । अथ'स्स निहायित्वा बुद्धितस्स हत्थपादुप्पीळनासहनेन हत्थपादुप्पीळकानं संतज्जनं तेसं च अपगमनेन पुन थोकं निहूपगमनं विय इमस्सा पि पटमज्ज्ञानतो [182]

बुद्धितस्स चित्तुप्पीळनकवितक्कासहनेन वितक्कादोसदस्सनं, वितक्कप्पहाना च पुन अवितक्काविचारमत्तज्ज्ञानूपगमनं । ततो तस्स पुनपुनं निहायित्वा बुद्धितस्स यथावुत्तेन कमेन पादपरिमज्जनादीनं असहनेन पटिपाटिया पादपरिमज्जकादीनं संतज्जनं, तेसं च अपगमनेन पुनपुनं थोकं निहूपगमनं विय इमस्सा पि पुनपुनं दुतियादीहि ज्ञानेहि बुद्धितस्स यथावुत्तदोसानं विचारादीनं असहनेन पटिपाटिया विचारादिदोसदस्सनं । तेसं तेसं च पहाना पुनपुनं अवितक्काविचार-निष्पीतिक-पहीनसोमनस्स-ज्ज्ञानूपगमनं । तस्स पन सयना बुद्धाय रञ्जो सन्तिकं गतस्स इस्सरियसंपत्ति विय इमस्सा पि पञ्चमज्ज्ञानतो बुद्धितस्स विप्पस्सनामगं उपगतस्स अरहत्तप्पत्ति । तस्स पत्तिस्सरियस्स बहुन्नं जनानं अवस्सयमावो विय इमस्सा पि अरहत्तप्पत्तस्स बहुन्नं अवस्सयमावो पि वेदितव्वो । एत्तावता हि एस अनुत्तरं पुञ्जकखेत्तं नाम होती ति । पञ्चकनयो निट्ठितो ।

(३७४) एत्तावता चतुकपञ्चकनयद्वयभेदो सुद्धिकनवको नाम पकासितो होति । अत्थतो पनेस पञ्चकनये चतुकनयस्स पविट्ठत्ता ज्ञानपञ्चको एवा ति वेदितव्वो ।

(३७५) इदानीं यस्मा एतं ज्ञानं नाम पटिपदाकमेन सिज्झति, तस्मा'स्स पटिपदाभेदं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [११७६] ति आदि आरब्धं । तत्थ दुक्खा पटिपदा अस्सा ति दुक्खापटिपदं । दन्धा अभिज्जा अस्सा ति दन्धाभिज्जं । इति दुक्खापटिपदं ति वा दन्धाभिज्जं ति वा पठवीकासिणं ति वा तीणि पि ज्ञानस्सेव नामानि । दुक्खापटिपदं खिप्पाभिज्जं ति आदीसु पि एसेव नयो ।

(३७६) तत्थ पटमसमन्नाहारतो पट्टाय याव तस्स तस्स ज्ञानस्स उपचारं उपज्जति ताव पवत्ता ज्ञानभावना 'पटिपदा'ति बुच्चति । उपचारतो पन पट्टाय याव अप्पना ताव पवत्ता पज्जा 'अभिज्जा' ति बुच्चति । सा पनेसा पटिपदा एकचस्स दुक्खा होति । नीवरणादिपच्चनीक-[183]-धम्मसमुदाचारगहणताय किच्चा असुखसेवना ति अत्थो । एकचस्स तदभावेन सुखा । अभिज्जा पि एकचस्स दन्धा होति, मन्दा, असीघ्रपवत्तिनी । एकचस्स खिप्पा अ-मन्दा सीघ्रपवत्तिनी ।

(३७७) तस्मा यो आदितो आदितो किल्ले विक्खम्मन्तो दुक्खेन ससंखारेन संपयोगेन किलमन्तो विक्खम्मन्ते, तस्स दुक्खा पटिपदा नाम होति । यो पन विक्खम्मन्तकिल्लेसो अप्पनापरिवासं वसन्तो चिरेन अंगपातुमावं पापुणाति, तस्स दन्धाभिज्जा नाम होति । यो खिप्पं अंगपातुमावं पापुणाति तस्स खिप्पाभिज्जा नाम होति । यो किल्ले विक्खम्मन्तो सुखेन अकिलमन्तो विक्खम्मन्ते, तस्स सुखा पटिपदा नाम होति । तत्थ यानि सप्पायासप्पायानि च पल्लोभुपच्छेदादीनि पुब्बकिच्चानि च अप्पनाकोसल्लानि च विसुद्धिमग्गे चित्तभावनानिदेसे निदिट्ठानि, तेसु यो

असप्पायसेवी होति, तस्स दुक्खा पटिपदा दन्धा च अभिञ्जा होति । सप्पायसेवीनो सुखा पटिपदा खिप्पा च अभिञ्जा । यो पन पुब्बभागे असप्पायं सेवित्वा अपरभागे सप्पायसेवी होति, पुब्बभागे वा सप्पायं सेवित्वा अपरभागे असप्पायसेवी, तस्स वोमिस्सकता वेदितव्वा ।

(३७८) अपि च तथा पल्लोभुपच्छेदादिकं पुब्बकिञ्चं असम्पादेत्वा भावनं अनुयुत्तस्स दुक्खापटिपदा होति, विपरियायेन सुखा । अप्पनाकोसल्लानि पन असम्पादेन्तस्स दन्धाभिञ्जा होति, सम्पादेन्तस्स खिप्पा । अपि च तण्हा-अविज्जावसेन समथविपरिस्सनाधिकारवसेन चापि एतासं पमेदो वेदितव्वो । तण्हाभिभूतस्स हि दुक्खापटिपदा होति, अनभिभूतस्स सुखा । अविज्जाभिभूतस्स च दन्धाभिञ्जा होति, अनभिभूतस्स खिप्पा । यो च समथे अकताधिकारो तस्स दुक्खा पटिपदा होति, कताधिकारस्स सुखा । यो पन विपरिस्सनाय अकताधिकारो होति, तस्स दन्धा अभिञ्जा होति, कताधिकारस्स खिप्पा । किलेसिन्द्रियवसेन पि एतासं पमेदो वेदितव्वो । तिब्बकिलेसस्स हि मुदिन्द्रियस्स दुक्खा पटिपदा होति दन्धा च अभिञ्जा, तिक्खिन्द्रियस्स पन खिप्पा अभिञ्जा । मन्दकिलेसस्स च मुदिन्द्रियस्स सुखापटिपदा होति दन्धा च अभिञ्जा, तिक्खिन्द्रियस्स पन खिप्पा अभिञ्जा ति ।

(३७९) इति इमासु पटिपदा-अभिञ्जासु यो पुग्गलो दुक्खाय [184] पटिपदाय दन्धाय अभिञ्जाय ज्ञानं पापुणाति, तस्स तं ज्ञानं दुक्खापटिपदं दन्धा-भिञ्जं ति वुच्चति । सेसेसु पि एसेव नयो ।

(३८०) तत्थ 'तदनुधम्मता सति सन्तिट्ठति' ठित्तिभाणिनी पञ्जा [] ति एवं वुत्तसत्तिया वा तं-तं-ज्ञाननिकन्तिया वा विक्खंभने पटिपदा, तं-तं-ज्ञानुपचारप्पत्तस्स अप्पनापरिवासे अभिञ्जा च वेदितव्वा । आगमनवसेना पि च पटिपदाभिञ्जा होन्ति येव । दुक्खापटिपदं हि दन्धाभिञ्जं पठमज्ज्ञानं पत्वा पवत्तं दुत्तियं पि तादिसमेव होति । तत्तियचतुत्थे पि एसेव नयो । यथा च चतुक्कनये एवं पञ्चकनये पि पटिपदावसेन चतुधा भेदो वेदितव्वो । इति पटिपदावसेन पि चत्तारो नवका वुत्ता होन्ति । तेषु पाठतो छत्तिस्स चित्तानि, अत्थतो पन पञ्चकनये चतुक्कनयस्स पविट्ठत्तां वीसतिमेव भवन्ती ति ।

पटिपदा निट्ठिता ।

(३८१) इदानीं यस्मा एतं ज्ञानं नाम यथा पटिपदामेदेन एवं आरम्भण-भेदेना पि चतुब्धिं होति । तस्मात्तस्स तं भेदं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ १८१] ति आदि आरब्धं । तत्थ परित्तं परित्तारम्भणं ति आदीसु यं अप्पगुणं होति, उपरिज्ज्ञानस्स पच्चयो भवितुं न सक्कोति, इदं परित्तं नाम ।

१ Cf. पटि १.३५. २ See ३.३७४ above. ३ म० — अ-पगुण.

यं पन अवट्ठिते सुप्पमत्ते^१ वा सरावमत्ते^२ वा आरम्भणे पवत्तं, तं परित्तं आरम्भणं अस्सा ति परित्तारम्भणं । यं पगुणं सुभावितं उपरिज्ज्ञानस्स पच्चयो भवितुं सक्कोति, इदं अप्पमाणं [§ १८३] नाम । यं विपुले आरम्भणे पवत्तं तं वुट्ठिप्पमाणत्ता अप्पमाणं आरम्भणं अस्सा ति अप्पमाणारम्भणं [§ १८४] । वुत्तलक्खणवोमिस्स-ताय पन वोमिस्सकनयो वेदितव्वो । इति आरम्भणवसेन पि चत्तारो नवका वुत्ता होन्ति । चित्तगणना पेत्य पुरिमसदिसा एवा ति ।

आरम्भणचतुकं निट्ठितं ।

(३८२) इदानीं आरम्भण-पटिपदामिस्सकं सोळसक्खत्तुक- [185]-नयं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ १८६] ति आदि आरब्धं । तत्थ पठमनये वुत्तज्ज्ञानं दुक्खापटिपदत्ता दन्धाभिञ्जत्ता परित्तत्ता परित्तारम्भणत्ता ति चतुहि कारणेहि हीनं, सोळसमनये वुत्तज्ज्ञानं सुखापटिपदत्ता खिप्पाभिञ्जत्ता अप्पमाणत्ता अप्पमाणारम्भणत्ता ति चतुहि कारणेहि पणीतं । सेसेसु चुद्दससु एकेन द्वीहि तीहि च^३ कारणेहि हीनपणीतता वेदितव्वा ।

(३८३) कस्मा पनायं नयो देसितो ति ? ज्ञानुप्पत्तिकारणत्ता । सम्मा-सम्बुद्धेन हि पटवीकसिणे सुद्धिकज्ज्ञानं चतुक्कनयवसेन पञ्चकनयवसेन च दस्सितं; तथा सुद्धिकपटिपदा, तथा सुद्धिकारम्भणं । तत्थ या देवता पटवीकसिणे सुद्धिकज्ज्ञानं चतुक्कनयवसेन देसियमानं वुज्झितुं सक्कोन्ति, तासं सप्पायवसेन सुद्धिकज्ज्ञाने चतुक्कनयो देसितो । या पञ्चकनयवसेन देसियमानं वुज्झितुं सक्कोन्ति, तासं सप्पायवसेन पञ्चकनयो । या सुद्धिकपटिपदार्थं, सुद्धिकारम्भणे चतुक्कनयवसेन देसियमानं वुज्झितुं सक्कोन्ति, तासं सप्पायवसेन सुद्धिकपटिपदार्थं सुद्धिकारम्भणे चतुक्कनयो देसितो । या पञ्चकनयवसेन देसियमानं वुज्झितुं सक्कोन्ति तासं सप्पायवसेन पञ्चकनयो । इति हेट्ठा पुग्गलज्ज्ञासर्थवसेन देसना क्रता ।

(३८४) देसनाविलासपत्तो चेस पमिन्नपटिसंभिदो दसव्वलचतुवेसारज्जविसद-जाणो धम्मं याथावसरसलक्खणस्स सुप्पाटिविद्धत्तां धम्मपञ्जत्तिकुसलताय यो यो नयो लब्धमिति तस्स तस्स वसेन देसनं नियामेतुं सक्कोति, तस्मा इमाय देसना-विलासपत्तिया पि तेन एत्ता पटवीकसिणे सुद्धिकचतुक्कनयादिवसेन देसना क्रता । यस्मा पन ये केचि ज्ञानं उप्पादेन्ति नाम न ते आरम्भणपटिपदाहि विना उप्पादेतुं सक्कोन्ति, तस्मा नियमतो ज्ञानुप्पत्तिकारणत्ता अयं सोळसक्खत्तुकनयो कथितो ।

(३८५) एत्तावता सुद्धिकनवको, चत्तारो पटिपदानवका, चत्तारो आर-म्भणनवका, इमे च सोळसनवका ति पञ्चवीसतिनवका कथिता होन्ति । तत्थ एके-

१ See विमु० ४.२२, २५. २ PTS., M., सी०-चतुहि. ३ PTS., M., insert here... पे०... ४ PTS., M. omit. ५ See २.३९, ३.३६८. ६-६ ३.३६८.

कस्मिं नवके चतुक्पञ्चकवसेन द्वे द्वे नया ति पञ्जास नया । तत्थ “पञ्चवीसतिया चतुक्- [186] -नयेसु सत्तं, पञ्चकनयेसु पञ्चवीसत्तं” ति पाठतो [] पञ्चवीसा-धिकानि द्वे ज्ञानचित्तसतानि होन्ति । पञ्चकनये पन चतुक्कनयस्स पविट्ठत्ता अत्थतो पञ्चवीसमेव चित्तसत्तं होति । यानि चेतानि पाठे पञ्चवीसाधिकानि द्वे चित्तसतानि तेसु एकेकस्स निदेसे धम्मववत्थानादयो तयो तयो^१ महावारा होन्ति । ते पन तत्थ तत्थ नयमत्तमेव दस्सेत्वा संखित्ता ति ।

पठवीकसिणं^२ निट्ठितं ।

[सेसकसिणा]

(३८६) इदानीं यस्मा आपोकसिणादीसु पि एतानि ज्ञानानि उप्पज्जन्ति, तस्मा तेसं दस्सनत्थं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ २०३] ति आदि आरब्धं । तेसु सब्बो पालिनयो च अत्थविभावना च चित्तगणना च वारसंखेपो च पठवी-कसिणे वुत्तनयेनेव वेदितव्वो । भावनानयो पन कसिणपरिकम्मं आदि कत्वा सब्बो विसुद्धिमग्गे^३ पकासितो एव । महासकुलुदोयिसुत्ते पन दसं कसिणानि वुत्तानि । तेसु विज्जाणकसिणं आकासे पवत्तितमहग्गतविज्जाणं पि तत्थ परिकम्मं कत्वा निब्वत्ता विज्जाणञ्चायतनसमापत्ति पि होती ति सब्बप्पकारेन आरुप्पदेसनमेव भजति, तस्मा इमस्मिं ठाने न कथितं ।

(३८७) आर्कसकसिणं ति पन कसिणुग्वाटितमाकासं पि, तं आरम्भणं कत्वा पवत्तकखन्धा पि, भित्तिच्छिद्दोदीसु अज्जतरस्मिं गहेतव्वनिमित्ते परिच्छेदो-कासं पि, तं आरम्भणं कत्वा उप्पन्नं चतुक्पञ्चकज्ज्ञानं पि वुत्तति । तत्थ पुरिमनयो आरुप्पदेसनं भजति, पच्छिमनयो रूपावचरदेसनं । इति मिस्सकत्ता इमं रूपावचर-देसनं न आरूढं । परिच्छेदाकासे निब्वत्तज्ज्ञानं पन रूपूपपत्तिया मग्गो होति तस्मा तं गहेतव्वं । तस्मिं पन चतुक्पञ्चकज्ज्ञानमेव उप्पज्जति, अरूपज्ज्ञानं नुप्पज्जति । कस्मा ? कसिणुग्वाटनस्स अक्कामतो । तं हि पुनपुनं उग्वाटियमानं पि आकासमेव होती ति न तत्थ कसिणुग्वाटनं लब्धमिति, तस्मा तत्थ उप्पन्नं ज्ञानं दिट्ठधम्मसुखविहा-राय संवत्तति, अभिज्जापादकं होति, विपस्सनापादकं होति, निरोधपादकं न होति ।

(३८८) अनुपुब्बनिरोधो पनेत्थ [187] याव पञ्चमज्ज्ञाना लब्धमिति वट्ठ-पादकं होति येव । यथा चेत्तं एव पुरिमकसिणेषु उप्पन्नज्ज्ञानं पि । निरोधपादकभावो पन तत्थं विसेसो । सेसमेत्थं आकासकसिणे यं वत्तव्वं सिया तं सब्बं विसुद्धिमग्गे^४

१ See above ३.१. २ This commenced with ३.३२६; also see ३.२३८. ३ Chapters IV and V. ४ म० २.१४-१५; also अ० १.४१. ५ विसु० ३.१०५; ५.२४-२६. ६ i.e. परिच्छेदाकासे निब्वत्तं ज्ञानं (अ० यो० p. 123) ७ i.e. पुरि-मकसिणं उप्पन्नज्ज्ञानेसु (ibid.) ८ i.e. रूपावचरज्ज्ञानाधिकारे (ibid.) ९ ५.२४-२६.

वुत्तमेव । ‘एको पि हुत्वा बहुधा होती’ ति [दी० १.७८] आदिनयं पन विक्कुबनं इच्छन्तेन पुरिमेसु अट्ठसु कसिणेषु अट्ठ समापत्तियो निब्वत्तेत्वा कसिणानुलोमतो कसिणपटिलोमतो, कसिणानुलोमपटिलोमतो; ज्ञानानुलोमतो, ज्ञानपटिलोमतो, ज्ञानानुलोमपटिलोमतो; ज्ञानुकन्तिकतो, कसिणुकन्तिकतो, ज्ञानकसिणुकन्तिकतो; अंगसंकन्तिकतो, आरम्भणसंकन्तिकतो, अंगारम्भणसंकन्तिकतो; अंगववत्थानतो, आरम्भण-ववत्थानतो ति इमेहि चुद्दसहि आकारेहि चित्तं परिदमेतव्वं । तेसं वित्थारकथा विसुद्धिमग्गे^५ वुत्ता येव ।

(३८९) एवं पन चुद्दसहि आकारेहि चित्तं अपरिदमेत्वा, पुब्बे अभावित-भावनो आदिकम्मिको योगावचरो इद्धिविकुब्बनं सम्पादेस्सती ति नेतं ठानं विज्जति । आदिकम्मिकस्स हि कसिणपरिकम्मं पि भारो; सतेसु सहस्सेसु एको व सक्कोति । कतकसिणपरिकम्मस्स निमित्तुपादनं भारो; सतेसु सहस्सेसु एको व सक्कोति । उप्पन्ने पि निमित्ते तं वट्ठेत्वा अप्पनाधिगमो भारो, सतेसु सहस्सेसु एको व सक्कोति । अधिगतअप्पनस्स चुद्दसहाकारेहि चित्तपरिदमनं भारो; सतेसु सहस्सेसु एको व सक्कोति । चुद्दसहाकारेहि परिदमितचित्तस्सा पि इद्धिविकुब्बनं नाम भारो, सतेसु सहस्सेसु एको व सक्कोति । विकुब्बनप्पत्तस्सा पि खिप्पनिसन्ति नाम भारो; सतेसु सहस्सेसु एको व खिप्पनिसन्ति होती ति । थेरम्मतथले महारोहणगुत्तथेरस्स गिलानु-पट्ठानं आगतेसु तिसंमत्तेसु इद्धिमन्तसहस्सेसु उपसम्पदाय अट्ठवस्सिको रक्खितत्थेरो विय । सब्बं वत्थु विसुद्धिमग्गे^६ वित्थारितमेवा ति ।

कसिणकथा निट्ठिता ।

[अभिभायतनकथा]

(३९०) एवं अट्ठसु कसिणेषु रूपावचरकुसलं निदिस्सित्वा, इदानीं यस्मा समाने पि आरम्भणे भावनाय असमानत्ता इमेसु अट्ठसु कसिणेषु अज्जं पि अभिभा-यतनसंखातं [188] रूपावचरकुसलं पवत्तति, तस्मा तं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ २०४] ति आदि आरब्धं । तत्थ अज्जत्तं अरूप-सज्जी^७ ति अलाभिताय वा अनत्थिकताय वा अज्जत्तकरूपे परिकम्मसज्जा-विरहितो । बहिद्धा रूपानि पस्सती ति बहिद्धा अट्ठसु कसिणेषु कतपरिकम्म-ताय परिकम्मवसेन चैव अप्पनावसेन च तानि बहिद्धा अट्ठसु कसिणेषु रूपानि पस्सति । परिचानि ति अवट्ठितानि । तानि अभिमुय्या ति यथा नाम संपन्नगहणिको कटच्छुमत्तं मत्तं लभित्वा ‘किमेत्थं मुञ्जितव्वं अत्थी’ ति संकट्ठित्वा एककबलमेव करोति, एवमेव आणुत्तरिको पुगलो विसदजाणो ‘किमेत्थं परिस्ते आरम्भणे समापज्जितव्वं अत्थि, नायं मम भारो’ ति तानि रूपानि अभिभावित्वा

समापज्जति । सह निमित्तुप्पादनेनेवेत्थ अप्पनं निव्वत्तेती ति अत्थो । **जानामि पस्सामी** ति इमिना पन^१स्स पुब्बाभोगो कथितो ति । आगमट्टकथासु पन वुत्तं— इमिना^२स्स आमोगो कथितो । सो च खो समापत्तितो वुट्ठितस्स, न अन्तोसमापत्तियं [] ति ।

(३९१) **अप्पमाणानी** [§२२५] ति वड्ढितप्पमाणानि । **अभिभुय्या** ति एत्थ यथा च महग्घसो पुरिसो एकं भत्तवड्ढितकं^३ लभित्वा ‘अज्जं पि होतु अज्जं पि होतु’ ति ‘किं एको’ मय्हं करिस्सती ति’ तं न पन महन्ततो पस्सति, एवमेव जाणुत्तरिको पुग्गलो विसदञ्जणो ‘किं एत्थ समापज्जितव्वं, न इदं अप्पमाणं, न मय्हं चित्तेकग्गताकरणे भारो अत्थी’ ति तानि अभिभवित्वा समापज्जति । सह निमित्तुप्पादनेनेवेत्थ अप्पनं निव्वत्तेती ति अत्थो । **परित्तं परित्त्तारम्मणं अप्पमाणं परित्त्तारम्मणं** [§§२११, २१२] ति इध परित्तानी ति आगतत्ता अप्पमाणारम्मणता न गहिता, परतो^४ अप्पमाणानी ति वा आगतत्ता परित्त्तारम्मणता । अट्टकथायं पन वुत्तं—‘इमस्मिं ठाने चत्तारि चत्तारि आरम्मणानि अगहेत्वा द्वे द्वे येव च गहितानि । किं कारणा ? चतूसु हि गहितेसु देसना सोळसक्खचुका होति, सत्थारा च हेट्ठा सोळसक्खचुकदेसना किलञ्जमिह तिले पत्थरन्तेन विय वित्थारतो कथिता । तस्स इमस्मिं ठाने अट्टक्खचुकदेसनं कातुं अज्झासयो । तस्मा द्वे द्वे येव गहि-[189]-तानी ति वेदितव्वानि । **सुवण्णदुव्वण्णानी** [§२४४] ति परिसुद्धापरिसुद्धवण्णानि । परिसुद्धानि हि नीलादीनि सुवण्णानि, अपरिसुद्धानि च दुव्वण्णानी ति इध अधिपेतानि । आगमट्टकथासु पन ‘सुवण्णानि वा होन्तु’ दुव्वण्णानि वा, परित्तअप्पमाणवसेनेव इमानि अभिभायतनानि देसितानी’ ति वुत्तं ।

(३९२) इमेसु पन चतूसु परित्तं वितक्कचरितवसेन आगतं, अप्पमाणं मोहचरितवसेन, सुवण्णं दोसचरितवसेन, दुव्वण्णं रागचरितवसेन । एतेसं हि एतानि सप्पायानि । सा च तैसं सप्पायता वित्थारतो **विसुद्धिमग्गे**^५ चरियनिहेसे वुत्ता । कस्मा पन, यथा सुत्तन्ते “अज्झत्तं रूपसज्जी एको बहिद्धा रूपानि पस्सति परित्तानी” [दी० २.११०] ति आदि वुत्तं, एवं अवत्वा इध चतूसु पि अभिभायतनेसु अज्झत्तं अरूपसज्जिता वुत्ता ति ? अज्झत्तरूपानं अनभिभवनीयतो । तत्थ वा हि इध वा बहिद्धारूपानेव अभिभवितव्वानि, तस्मा तानि नियमतो वत्तव्वानी ति तत्र पि इध पि वुत्तानि । **अज्झत्तं अरूपसज्जी** [§२४४] ति इदं पन सत्थु देसनाविलासंभत्तमेव ।

१ PTS, M.—वाड्डिनिकं. २ PTS., सी०—अज्जा पि. ३ PTS., M, सी०—एसा. ४ §§ २३१-२३. ५ M., म०—omit. ६ विसु० ३.७५-१०२. ७ See २.३९; ३.३६८, ३८४.

अयं ताव चतूसु अभिभायतनेसु अनुपुब्बपदवण्णना ।

(३९३) सुद्धिकनये पटिपदामेदो पनेत्थ पठवीकसिणे वुत्तनयेनेव एकेकस्मिं अभिभायतने वेदितव्वो । केवलं हि एत्थ आरम्मणचतुक्कं आरम्मणदुक्कं होति, सोळसक्खचुक्कं च अट्टक्खचुक्कं । सेसं तादिसमेव । एवमेत्थ एकेकस्मिं अभिभायतने एको सुद्धिकनवको, चत्तारो पटिपदानवका, द्वे आरम्मणनवका, आरम्मणपटिपदामिस्सके अट्ट नवका ति पण्णरस नवका ति चतूसु पि अभिभायतनेसु समसद्धि नवका वेदितव्वी ।

(३९४) [190] पञ्चमभिभायतनादीसु **नीलानी** [§२४६] ति सब्बसंगाहिकवसेन वुत्तं । **नीलवण्णादीनि** वण्णवसेन, **नीलनिदस्सनानी** ति निदस्सनवसेन, अपञ्जायमानविवरानि, असंमिन्नवण्णानि, एकनीलानेव हुत्वा दिस्सन्ती ति वुत्तं होति । **नीलनिभासानी** ति इदं पन ओमासनवसेन वुत्तं; नीलोमासानि नीलप्पमायुत्तानी ति अत्थो । एतेन नेसं सुविसुद्धितं दस्सेति । सुविसुद्धवण्णवसेन हि इमानि चत्तारि अभिभायतनानि वुत्तानि । **पीतानी** [§२४७] ति आदीसु पि इमिना व नयेन अत्थो वेदितव्वो । नीलकासिणं उग्गहन्तो नीलस्मिं निमित्तं गण्हाति । पुप्फस्मिं वा वत्थस्मिं वा वण्णधातुया वा ति आदिकं पनेत्थ कसिणकरणं च परिकम्मं च अप्पनाविधानं च सब्बं **विसुद्धिमग्गे** वित्थारतो वुत्तमेव । यथा च पठवीकसिणे एवमिध एकेकस्मिं अभिभायतने व पञ्चवीसति^१ नवका वेदितव्वी ।

अभिभायतनकथा निट्ठिता ।

[विमोक्खकथा]

(३९५) इदानी यस्मा इदं रूपावचरकुसलं नाम न केवलं आरम्मणसंख्यतानं आयतनानं अभिभवनतो अभिभायतनवसेनेव उप्पज्जति, अथ खो विमोक्खवसेन पि उप्पज्जति, तस्मा तं पि नयं दस्सेतुं पुन **कतमे धम्मा कुसला** [§२४८] ति आदि आरब्धं । केन पन^२ द्वेन विमोक्खो वेदितव्वो ति ? अधिमुच्चनद्वेन । को अयं अधिमुच्चनद्वो नाम ? पच्चनीकधमेहि च सुट्ठु विमुच्चनद्वो, आरम्मणे च अभिरतिवसेन सुट्ठु अधिमुच्चनद्वो । पितु अङ्गे विस्सट्ठा अंगपच्चंगस्स दारकस्स सयनं विय अनिग्गहितभावेन निरासंकताय आरम्मणे पवत्तती ति वुत्तं होति । एवं लक्खणं हि विमोक्खभावप्पत्तं रूपावचरकुसलं दस्सेतुं अयं नयो आरब्धो ।

(३९६) तत्थ **रूपी** [§२४८] ति अज्झत्तं केसादीसु उप्पादितं रूपज्ज्ञानं रूपं, तदस्स अत्थो ति रूपी । अज्झत्तं हि नीलपरिकम्मं करोन्तो केसे वा पित्ते वा अक्खितारकाय वा करोति । पीतपरिकम्मं करोन्तो मेदे वा छविया वा [191]

अक्खीनं पीतकट्टाने वा करोति । लोहितपरिकम्मं करोन्तो मंसे वा लोहिते वा जिह्वाय वा हत्थतलपादतलेसु वा अक्खीनं रत्तट्टाने वा करोति । ओदातपरिकम्मं करोन्तो अट्ठिम्हि वा दन्ते वा नखे वा अक्खीनं सेतट्टाने वा करोति । एवं परिकम्मं कत्वा उप्पन्नज्ज्ञानसमझीनं सन्धायेतं वुत्तं । **रूपानि पस्सती** ति बहिद्धा पि नीलकसिणादिरूपानि ज्ञानचक्खुना पस्सति । इमिना अज्झत्तवहिद्धावत्थुकेसु कसिणेषु ज्ञानपटिलाभो दस्सितो ।

(३९७) **अज्झत्तं अरूपसज्जी** [§ २४९] ति अज्झत्तं न रूपसज्जी । अत्तनो केसादीसु अनुप्पादितरूपावचरज्ज्ञानो ति अत्थो । इमिना बहिद्धा परिकम्मं कत्वा बहिद्धा व पटिलद्वज्ज्ञानता दस्सिता । **सुभं** [§ २५०] ति इमिना सुविसुद्धेसु नीलादीसु वण्णकसिणेषु ज्ञानानि दस्सितानि । तत्थ किञ्चा पि अन्तो अप्पनाय 'सुभं' ति आमोगो नत्थि, यो पन सुविसुद्धं सुभकसिणं आरम्भणं कत्वा विहरति, सो यस्मा 'सुभं' ति ... पे० ... पठमं ज्ञानं उपसंपज्ज विहरति, तथा दुतियादीनि, तस्मा एवं देसना कता । पटिसंभित्तमग्गे पन "कथं सुभं त्वेव अधिमुत्तो होती ति विमोक्खो ? इध भिक्खु भेत्तासहगतं चेतसा एकं दिस्सं ... पे० ... विहरति, भेत्ताय भावितत्ता सत्ता अप्पटिकूला होन्ति; करुणा ... मुदिता ... उपेक्खासहगतं चेतसा एकं दिस्सं ... पे० ... विहरति, उपेक्खाय भावितत्ता सत्ता अप्पटिकूला होन्ति, एवं सुभं त्वेव अधिमुत्तो होती" [पटि० २.३९] ति विमोक्खो ति वुत्तं । इध पन उपरि 'पालियं' येव ब्रह्मविहारानं आगतत्ता तं नयं पटिक्खित्वा सुनीलक-सुपीतक-सुलोहितक-सुओदातक-परिसुद्धनीलक-परिसुद्धपीतक-परिसुद्धलोहितक-परिसुद्धओदातकवसेनेव सुभविमोक्खो अनुज्जातो ।

(३९८) इति कसिणं ति वा अभिभायतनं ति वा विमोक्खो ति वा रूपावचरज्ज्ञानमेव । तं^१ हि आरम्भणस्स सकलट्ठेन कसिणं नाम, आरम्भणं अभिभवनट्ठेन अभिभायतनं नाम, आरम्भणे अधिमुच्चनट्ठेन पच्चनीकधम्ममेहि च विमुच्चन-[192]-ट्ठेन विमोक्खो नामा ति वुत्तं । तत्थ कसिणदेसना अभिधम्मवेसेन, इतरा पन सुत्तन्तेदेसनावसेन वुत्ता ति वेदितव्या । अयमेत्थ अनुपुब्ब-पदवण्णना । एकेकस्मिं पन विमोक्खे पठवीकसिणे^२ विय पञ्चवीसति पञ्चवीसति कत्वा पञ्चसत्तति नवका वेदितव्या ।

विमोक्खकथा निट्ठिता ।

[ब्रह्मविहारकथा]

(३९९) इदानीं भेत्तादिब्रह्मविहारवसेन पवत्तमानं रूपावचरकुसलं दस्सेतुं पुन

^१ See ३.३९९-४१६. ^२ §§ 251-262 ^३ i. e. ज्ञानं (अ० यो० p. १३३) ^४ See ३.३८५.

कतमे धम्मा कुसला [§ २५१] ति आरब्धं । तत्थ **भेत्तासहगतं** ति भेत्ताय समन्नागतं । परतो करुणासहगतादीसु पि एसेव नयो । येन पनेस विधानेन पटिपन्नो भेत्तादिसहगतानि ज्ञानानि उपसंपज्ज विहरति, तं भेत्तादीनं भावनाविधानं **विसुद्धि-मग्गे** विचारितमेव । अवसेसाय पालिया अत्थो पठवीकसिणे वुत्तनयेनेव वेदितव्यो । केवलं हि पठवीकसिणे पञ्चवीसति नवका, इध पुरिमासु तीसु तिकचतुक्क-ज्ञानिकवसेन पञ्चवीसति सत्तका, उपेक्खाय चतुत्थज्ज्ञानवसेन पञ्चवीसति^३ एकका, करुणामुदितासु च छन्दादीहि चतूहि सद्धिं करुणामुदिता ति इमे पि ये-वा-पनका लब्धन्ति । दुक्खापटिपदादिभावो चेत्य भेत्ताय ताव व्यापादविकल्पं भनवसेन, करुणाय विहिंसाविकल्पं भनवसेन, मुदिताय अरतिविकल्पं भनवसेन, उपेक्खाय रागपटिघविकल्पं भनवसेन वेदितव्यो । परित्तरम्मणता पन न, बहुसत्तारम्मणवसेन; अप्पमाणारम्मणता बहुसत्तारम्मणवसेन होती ति अयं विसेसो । सेसं तादिसमेव ।

[पकिण्णककथा]

(४००) एवं ताव पालिवसेनेव—

ब्रह्मचत्तेन कथिते ब्रह्मविहारे इमे इति विदित्वा ।

भिय्यो एतेसु अयं पकिण्णककथा पि विज्जेय्या^४ ॥

(४०१) एतासु हि भेत्ता-करुणा-मुदिता-उपेक्खासु अत्थतो ताव मेज्जती ति **भेत्ता**; सिनेहती^१ ति अत्थो । भित्ते वा भवा, भित्तस्स वा एसा पवत्तती ति भेत्ता । परदुक्खे सति साधून् हृदयकम्पनं करोती ति **करुणा** [§ २५८] । किणाति वा परदुक्खं हिंसति विनासेती ति [193] करुणा । किरियति वा दुक्खितेसु करणवसेन पसारियती ति करुणा । मोदन्ति ताव तं-समझिनो, सयं वा मोदति, मोदनमत्तमेव वा तं ति **मुदिता** [§ २६०] । 'अवेरा होन्तु' ति आदिव्यापादपहानेन मज्झत्त-भावपगमनेन च उपेक्खती ति **उपेक्खा** [§ २६२] ।

(४०२) लक्खणादितो पनेत्थ हिताकारप्पवत्तिलक्खणा 'भेत्ता', हितूप-संहारसा, आघातविनयनपच्चुपट्टाना, सत्तानं मनापभावदस्सनपदट्टाना । व्यापादू-पसमो एतस्सा संपत्ति, सिनेहसंभवो विपत्ति । दुक्खापनयनाकारप्पवत्तिलक्खणा 'करुणा', परदुक्खासहनरसा, अवहिंसापच्चुपट्टाना, दुक्खामिभूतानं अनाथभाव-दस्सनपदट्टाना । विहिंसूपसमो तस्सा संपत्ति, शोकसंभवो विपत्ति । पमोदलक्खणा 'मुदिता', अनिस्सायनरसा, अरतिविघातपच्चुपट्टाना, सत्तानं संपत्तिदस्सनपद-ट्टाना । अरतिवृपसमो तस्सा संपत्ति, पहाससंभवो विपत्ति । सत्तेसु मज्झत्ताकारप्पवत्तिलक्खणा 'उपेक्खा', सत्तेसु समभावदस्सनरसा, पटिधानुनयवृपसमपच्चुपट्टाना, "कम्मस्सका सत्ता, ते कस्स रुचिया सुखिता वा भविस्सन्ति, दुक्खतो वा मुचि-

^१ ९.१-९०. ^२ See ३.४३९ below. ^३ Cf. वि० ९.९१-१११. ^४ PTS. M.— सिनिद्धति.

स्सन्ति, पत्तसम्पत्तितो न परिहायिस्सन्ती ?” [] ति एवं पवत्तकम्मस्सकता-
दस्सनपदट्ठाना । पटिधानुनयवूपसमो तस्सा संपत्ति, गेहसिताय अञ्जाणुपेक्खाय
संभवो विपत्ति ।

(४०३) चतुन्नं पि पनेतेसं ब्रह्मविहारानं विपस्सनासुखं चेव भवसंपत्ति च
साधारणप्पयोजनं, व्यापादादिपटिघातो आवेणिकं । व्यापादपटिघातप्पयोजना हेत्थ
मेत्ता, विहिंसा-अरति-रागपटिघातप्पयोजना इतरा । वुत्तं पि चेत्तं—“निस्सरणं हेतं
आवुसो व्यापादस्स यदिदं मेत्ताचेतोविमुत्ति, निस्सरणं हेतं आवुसो विहेसाय
यदिदं करुणाचेतोविमुत्ति; निस्सरणं हेतं आवुसो अरतिया यदिदं मुदिताचेतो-
विमुत्ति, निस्सरणं हेतं आवुसो रागस्स यदिदं उपेक्खाचेतोविमुत्ति” [दी० ३.
२४८-४९] ति ।

(४०४) एकमेकस्स चेत्य आसन्नदूरवसेन द्वे द्वे पच्चत्थिका । मेत्ताब्रह्म-
विहारस्स हि, समीपचारो विय पुरिस्सस्स सपत्तो, गुणदस्सनसमागताय रागो आसन्न-
पच्चत्थिको । सो लहुं ओतारं लभति । तस्मा ततो सुट्ठ मेत्ता रक्खितव्वा । पच्चतादि-
गहननिस्सितो विय पुरिस्सस्स सपत्तो समागविसमागताय व्यापादो दूरपच्च-
त्थिको । [194] तस्मा ततो निब्भयेन मेत्तायितव्वं । मेत्तायिस्सति च नाम कोपं
च करिस्सती ति अट्टानमेतं ।

(४०५) करुणाब्रह्मविहारस्स “चक्खुविज्जेय्यानं रूपानं इट्ठानं कन्तानं
मनापानं मनोरमानं लोकामिसपटिसंयुत्तानं अप्पटिलाभं वा अप्पटिलाभतो
समनुपस्सतो पुब्बे वा पटिलद्धपुब्बं अतीतं निरुद्धं विपरिणतं समनुस्सरतो उप्पज्जति
दोमनस्सं । यं एवरूपं दोमनस्सं इदं वुच्चति गेहनिस्सितं दोमनस्सं” [म० ३.
२१८] ति आदेना नयेन आगतं गेहसितं दोमनस्सं विपत्तिदस्सनसमागताय आसन्न-
पच्चत्थिकं । समागविसमागताय विहेसा दूरपच्चत्थिका । तस्मा ततो निब्भयेन
करुणायितव्वं । करुणं च नाम करिस्सति पाणिप्पहारादीहि च विहेसिस्सती ति
अट्टानमेतं ।

(४०६) मुदिताब्रह्मविहारस्स “चक्खुविज्जेय्यानं रूपानं इट्ठानं कन्तानं
मनापानं मनोरमानं लोकामिसपटिसंयुत्तानं पटिलाभं वा पटिलाभतो समनुपस्सतो
पुब्बे वा पटिलद्धपुब्बं अतीतं निरुद्धं विपरिणतं समनुस्सरतो उप्पज्जति सोमनस्सं ।
यं एवरूपं सोमनस्सं इदं वुच्चति गेहनिस्सितं सोमनस्सं” [म० ३.२१७] ति
आदिना नयेन आगतं गेहसितं सोमनस्सं संपत्तिदस्सनसमागताय आसन्नपच्च-
त्थिकं । समागविसमागताय अरति दूरपच्चत्थिका । तस्मा ततो निब्भयेन मुदिता
भावेतव्वा । पमुदितो च नाम भविस्सति पन्तसेनासनेसु च अधिकुसलधम्मेषु च
उक्कण्ठिस्सती ति अट्टानमेतं ।

१ PTS. पच्चन्त°, M. पसन्न°, सी०-पत्थ°.

(४०७) उपेक्खाब्रह्मविहारस्स पन “चक्खुना रूपं दिस्वा उप्पज्जति
उपेक्खा बालस्स मूळहस्स पुथुजनस्स अनोधिजिनस्स अविपाकजिनस्स
अनादीवदस्साविनो अस्सुतवतो पुथुजनस्स । या एवरूपा उपेक्खा रूपं सा
नातिवत्तति । तस्मा सा उपेक्खा गेहनिस्सिता ति वुच्चती” [म० ३.२१९] ति
आदिनयेन आगता गेहसिता अञ्जाणुपेक्खा दोसगुणानं अविचारणवसेन सभा-
गत्ता आसन्नपच्चत्थिका । समागविसमागताय रागपटिघा दूरपच्चत्थिका । तस्मा
ततो निब्भयेन उपेक्खितव्वं । उपेक्खिस्सति च नाम रज्जिस्सति च पटिहज्जि-
स्सति चा ति अट्टानमेतं ।

(४०८) सब्बेसं पि च एतेसं कत्तुकम्म्यतो-छन्दो आदि, नीवरणादि-विकल्हंमनं
मज्झं, अप्पना परियोसानं, [195] पच्चत्तिधम्मवसेन एको वा सत्तो अनेके वा
सत्ता आरम्भणं, उपचारे वा अप्पनाय वा पत्ताय आरम्भणवड्डनं ।

(४०९) तत्रायं वड्डनकमो । यथा हि कुसलो कस्सको^१ कसितव्वट्ठानं परि-
च्छिन्दित्वा कसति, एवं पठममेव एकं आवासे परिच्छिन्दित्वा तत्थ सत्तेसु ‘इमस्मि
आवासे सत्ता अवेरा होन्तु’ति आदिना नयेन मेत्ता भावेतव्वा । तत्थ चित्तं मुटुं
कम्मनियं कत्वा द्वे आवासा परिच्छिन्दितव्वा । ततो अनुक्रमेण तयो चत्तारो पञ्च
छ सत्त अट्ठ नव दस, एका रच्छा, उपड्डुगामो, गामो, जनपदो, रज्जं, एका
दिसा ति एवं याव एकचक्रवाळं, ततो वा पन भिय्यो तत्थ तत्थ सत्तेसु मेत्ता
भावेतव्वा । तथा करुणादयो ति । अयमेत्थ आरम्भणवड्डनकमो ।

(४१०) यथा पन कसिणानं निस्सन्दो आरुप्पा, समीधानं निस्सन्दो
नेवसञ्जानासञ्जायतनं, विपस्सनानं निस्सन्दो फलसमापत्ति, समथविपस्स-
नानं निस्सन्दो निरोधसमापत्ति, एवं पुरिमब्रह्मविहारत्तयस्स निस्सन्दो एत्थ उपेक्खा-
ब्रह्मविहारो^२ । यथा हि थम्मे अनुस्सापित्वा तुलासंघाटं अनारोपित्वा न सक्का आकासे
कूटगोपानसियो ठपेत्तुं, एवं पुरिमेसु ततियज्ज्ञानं विना न सक्का चतुत्थं भावेत्तुं ।
कसिणेषु पन उप्पन्नततियज्ज्ञानस्स एसा नुप्पज्जति विसमागारम्भणत्ता ति ।

(४११) तत्थ सिया—‘कस्मा पनेता मेत्ता-करुणा-मुदिता-उपेक्खा ब्रह्म-
विहारा ति वुच्चन्ति ? कस्मा चतस्सो व ? को च एतासं कमो ? विमंगे^३ कस्मा
अप्पमञ्जा ति वुत्ता ति ?

(४१२) वुच्चते—सेट्ठेन ताव निदोसभावेन चेत्य ब्रह्मविहारता वेदि-

१ सि०-अञ्जाणस्स. २ See मूलटीका p. 101. ३ सि०-कत्तुकम्म्यता.
४ See विसु० ९.१०३. ५ सि०-रूपसमापत्ति. ६-६ सि०-अरूपसमाधिनिस्सन्दो.
७ See विसु० ९.१०४-१११. ८-८ म०, सी०-उप्पन्नततियज्ज्ञानं निस्साय पेसा.
विसु० ९.१०४ omits this sentence. एसा=उपेक्खा (अ० यो० p. 125)
९ Ch. XIII. p. 272ff.

तब्बा । सत्तेसु हि सम्मापटिपत्तिभावेन सेट्ठा एते विहारा । यथा च ब्रह्मानो निदोस-
चित्ता विहरन्ति, एवं एतेहि संप्युत्ता योगिनो ब्रह्मसमा व हुत्वा विहरन्ती ति
सेट्ठेन निदोसभावेन च ब्रह्मविहारा ति वुच्चन्ति ।

(४१३) कस्मा चतस्सो ति आदि-पञ्चस्स पन इदं विस्सज्जनं—

विसुद्धिमग्गादिवसा चतस्सो । हितादिआकारवसा पनासं ।

कमो, पवत्तन्ति च अप्पमाणे । ता गोचरे येन तदप्पमञ्जा ति ॥

एतासु हि यस्मा मेत्ता व्यापादबहुलस्स, करुणा विहिंसंबहुलस्स, मुदिता
अरतिबहुलस्स, उपेक्खा रागबहुलस्स विसुद्धिमग्गो; यस्मा च हितुपसंहार-अहिता-
पनयन-[196]-संपत्तिमोदन-अनामोगवसेन चतुर्विधो येव सत्तेसु मनसिकारो;
यस्मा च यथा माता दहर-गिलान-योव्वनप्पत्त-सकिच्चपसुतेसु चतूसु पुत्तेसु दहरस्स
अभिवुट्ठिकामा होति, गिलानस्स गेलञ्जापनयनकामा, योव्वनप्पत्तस्स योव्वनसंप-
त्तिया चिरट्टितिकामा, सकिच्चपसुतस्स किस्मिच्च पि परियाये अब्बावटा होति,
तथा अप्पमञ्जाविहारिकेना पि सब्बसत्तेसु मेत्तादिवसेन भवितव्वं, तस्मा इतो
विसुद्धिमग्गादिवसा चतस्सो व अप्पमञ्जा ।

(४१४) यस्मा पन चतस्सो पेता भावेतुकामेन पठमं हिताकारप्पवत्तिवसेन
सत्तेसु पटिप्पज्जितव्वं, हिताकारप्पवत्तिलक्खणा च मेत्ता; ततो एव पत्थितहितानं
सत्तानं दुक्खामिभवं दिस्वा वा सुत्वा वा संभावित्वा वा दुक्खापनयनाकारप्पवत्ति-
वसेन, दुक्खापनयनाकारपवत्तिकलक्खणा च करुणा; अथेवं पत्थितहितानं
पत्थितदुक्खापगमानं च नेसं संपत्तिं दिस्वा संपत्तिपमोदनवसेन, पमोदनलक्खणा
च मुदिता; ततो परं पन कत्तव्वाभावतो अज्जुपेक्खिकतासंखातेन मज्झत्ताकारेन
पटिपज्जितव्वं, मज्झत्ताकारप्पवत्तिलक्खणा च उपेक्खा; तस्मा इतो हितादि-
आकारवसा पनासं पठमं मेत्ता वुत्ता । अथ करुणा-मुदिता-उपेक्खा ति अयं कमो
वेदितव्वो ।

(४१५) यस्मा पन सब्बा पेता अप्पमाणे गोचरे पवत्तन्ति, अप्पमाणा हि
सत्ता एतासं गोचरभूता, 'एकसत्तस्स पि च एत्तके पदेसे मेत्तादयो भावेतव्वा' ति
एवं पमाणं अगहेत्वा सकलफरणवसेनेव पवत्ता ति, तेन वुत्तं—

विसुद्धिमग्गादिवसा चतस्सो । हितादिआकारवसा पनासं ।

कमो, पवत्ताति च अप्पमाणे । ता गोचरे येन तदप्पमञ्जा ति ॥

(४१६) एवं अप्पमाणगोचरताय एकलक्खणासु चापि एतासु पुरिमा
तिस्सो तिकचतुकज्ज्ञानिका व होन्ति । कस्मा ? सोमनस्साविप्पयोगतो । कस्मा
पनासं सोमनस्सेन अविप्पयोगो ति ? दोमनस्समुत्तिदानं व्यापादादीनं निस्सरणत्ता ।
पच्छिमा पन अवसेसज्ज्ञानिका व । कस्मा ? उपेक्खावेदनासम्पयोगतो । न हि

१ PTS., M.—विहेसा°.

सत्तेसु मज्झत्ताका-[197]-रप्पवत्ता ब्रह्मविहारूपेक्खा उपेक्खावेदनं विना वत्तती ति ।

ब्रह्मविहारकथा निट्ठिता ।

[असुभकथा*]

(४१७) इदानीं रागचरितसत्तानं एकन्तहितं नानारम्मेणु एकैकज्ज्ञान-
वसेनेव पवत्तमानं रूपावचरकुसलं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ २६३]
ति आदि आरब्धं । तत्थ उद्धुमातकसब्बासहगतं ति आदीसु, भस्ती विय
वायुना, उद्धं जीवितपरियादाना यथानुक्रमं समुगतेन सूनभावेन उद्धुमातत्ता
उद्धुमातं । उद्धुमातमेव उद्धुमातकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं उद्धुमातं ति
उद्धुमातकं । तथारूपस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । विनीलं वुच्चति विपरिमित्र-
वण्णं । विनीलमेव विनीलकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विनीलं ति विनीलकं ।
मंसुस्सदट्टानेसु रत्तवण्णस्स, पुव्वसन्नचयट्टानेसु सेतवण्णस्स, येमुय्येन च नीलवण्णस्स,
नीलट्टाने नीलसाटकपारुतस्सेव छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । परिभिन्नट्टानेसु विस्सन्द-
मानं पुव्वं विपुव्वं । विपुव्वमेव विपुव्वकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विपुव्वं ति
विपुव्वकं । तथारूपस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । विच्छिद्धं ति वुच्चति द्विधा-
छिन्दनेन अपवारितं^१, विच्छिद्धमेव विच्छिद्धकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विच्छिद्धं
ति विच्छिद्धकं । वेमज्जे छिन्नस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । इतो च एत्तो च
विविधाकारेन सोणसिगालादीहि खादितं विक्खायितं । विक्खायितमेव विक्खा-
यितकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विक्खायितं ति विक्खायितकं । तथारूपस्स
छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । विविधं खित्तं विक्खित्तं । विक्खित्तमेव विक्खित्तकं ।
पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विक्खित्तं ति विक्खित्तकं । 'अज्जेन हत्थं अज्जेन पादं
अज्जेन सीसं' ति एवं ततो ततो खित्तस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । हतं च तं
पुरिमनयेनेव विक्खित्तकं चा ति हतविक्खित्तकं । काकपदाकारेन अंगपच्चंगेसु
सत्थेन [198] हनित्वा वुत्तनयेन विक्खित्तस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । लोहितं
किरति, विक्खित्तपति, इतो चित्तो च पग्घरती ति लोहितकं । पग्घरितलोहितमक्खित्तस्स
छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । पुळ्ळो वुच्चन्ति किमियो । पुळ्ळे किरती ति पुळ्ळकं ।
किमिपरिपुण्णस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । अट्ठि येव अट्ठिकं । पटिकूलत्ता वा
कुच्छितं अट्ठी ति अट्ठिकं । अट्ठिसंखलिकाय पि एकट्ठिकस्सा पि एतं अधिवचनं ।

* Cf. विसु० ६.१-११. १ सि०, म०—भस्मा; M.—भस्सा. २ सि०, सी०,
म०—छिन्नेन. ३ म०—अवधारितं; सि०—अवधारितं. ४ M.—पुलवा; सि०—
पुलवा. ५ सी०, म०, सि०—पुलवेहि. ६ सि०—विकीरियती ति; सी०, म०—
विकिरती ति.

(४१८) इमानि च पन उद्धुमातकादीनि निस्साय उप्पन्ननिमित्तानं पि निमित्तेसु पटिलद्धज्ज्ञानानं पि एतानेव नामानि । तत्थ उद्धुमातकनिमित्ते अप्पनावसेन उप्पन्ना सञ्जा उद्धुमातकसञ्जा । ताय उद्धुमातकसञ्जाय संपयोगेन सहगतं उद्धुमातकसञ्जासहगतं । विनीलकसञ्जासहगतादीसु [§ २६४] पि एसव नयो । यं पनेत्थ भावनाविधानं वत्तब्बं भवेत्थ, तं सब्बाकरेन पि विसुद्धिमग्गे [६.१२-८१] वुत्तमेव । अवसेसा पालिवण्णना हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितव्वा । केवलं हि इध, चतुत्थज्ज्ञानवसेन उपेक्खीव्रह्मविहारे विय, पठमज्ज्ञानवसेन एकेकरिं पञ्चवीसति पञ्चवीसति एकका होन्ति । असुभारम्मणस्स च अवहू-नियत्ता, परिस्से उद्धुमातकट्ठाने उप्पन्ननिमित्तारम्मणं परित्त्तारम्मणं, महन्ते अप्पमागारम्मणं वेदितव्वं । सेसेसु पि एसेव नयो ।

[पकिण्णककथा]

(४१९) इति असुभानि सुमग्गो दससतलोचनेन थुत्तकिंति ।

यानि अवोच दसवलो एकेकज्ज्ञानहेत्तुनि ॥

एवं पालिनयेनेव सब्बानि तानि जानित्वा ।

तेस्सेव अयं भिय्यो पकिण्णककथा पि विञ्जेय्या^१ ॥

(४२०) एतेसु हि यत्थकत्थाचि अधिगतज्ज्ञानो सुविक्खम्भितरागत्ता वीतरागो विय निल्लोलुप्पचारो होति । एवं सन्ते पि य्वायं असुमप्पमेदो वुत्तो, सो सरीरसभावप्पत्तिवसेन च रागचरितभेदवसेन चा ति वेदितव्वो ।

(४२१) छवसरीरं हि पटिकूलमावं आपज्जमानं उद्धुमातकसभावप्पत्तं वा सिया, विनीलकादीनं वा अज्जतरसभावप्पत्तं । इति यादिसं यादिसं सक्का होति लद्धुं [199] तादिसे तादिसे उद्धुमातकपटिकूलं विनीलकपटिकूलं ति एवं निमित्तं गण्हितव्वमेवा ति सरीरसभावप्पत्तिवसेन दसधा असुमप्पमेदो वुत्तो ति वेदितव्वो ।

(४२२) विसेसतो चेत्थ उद्धुमातकं सरीरसण्ठानविपत्तिप्पकासनतो सरीरसण्ठानरागिनो सप्पायं । विनीलकं छविरागविपत्तिप्पकासनतो सरीरवण्णरागिनो सप्पायं । विपुब्बकं कायवण्णपटिवद्धस्स दुग्गन्धमावस्स पकासनतो मालागन्धादिवसेन समुट्ठापितसरीरगन्धरागिनो सप्पायं । विच्छिद्दकं अन्तोसुसिरभावप्पकासनतो सरीरे घनभावरागिनो सप्पायं । विच्छिद्दकं अन्तोसुसिरभावप्पकासनतो सरीरे घनमावरागिनो सप्पायं । विक्खायितकं मंसूपचयसंपत्तिविनासप्पकासनतो थनादीसु सरीरप्पमेदेसु मंसूपचयरागिनो सप्पायं । विक्खित्तकं अंगपच्चंगानं विक्खेपप्पकासनतो अंगपच्चंगलीलारागिनो सप्पायं । हतविक्खित्तकं सरीरसंघाटभेदविकारप्पकासनतो सरीरसंघाट-

^१ See ३.३९९ above. २ सि०, सी०, म०-युति०. ३ See विसु० २.८२-८८.

संपत्तिरागिनो सप्पायं । लोहितकं लोहितमक्खितपटिकूलमावप्पकासनतो अलंकारजनितसोमरागिनो सप्पायं । पुळ्वकं कायस्स अनेककिमिकुलसाधारणभावप्पकासनतो काये ममत्तरागिनो सप्पायं । अट्ठिकं सरीरट्ठानं पटिकूलमावप्पकासनतो दन्तसम्पत्तिरागिनो सप्पायं ति । एव रागचरितभेदवसेना पि दसधा असुमप्पमेदो वुत्तो ति वेदितव्वो ।

(४२३) यस्मा पन दसविधे पि एतस्मिं असुमे सेय्यथा पि नाम अपरिसाण्ठितजलाय सीर्धसोताय नदिया अरित्तवलेनेव^२ नावा तिट्ठति, विना अरित्तेन न सक्का ठपेतुं, एवमेव दुब्बलत्ता आरम्मणस्स वितक्कवलेनेव चित्तं एकगं हुत्वा तिट्ठति, विना वित्तेन न सक्का ठपेतुं, तस्मा पठमज्ज्ञानमेवेत्थ होति, न दुत्तिधादीनि ।

(४२४) पटिकूले पि तस्मिं आरम्मणे 'अद्धा इमाय पटिपदाय जरामरणम्हा परिसुच्चिस्सामी'ति एवं आनिसंसदस्साविताय चैव नीवरणसंताप्पहानेन च पीति-[200]-सोमनस्सं उप्पज्जति, 'बहुं दानि वेतनं लभिस्सामी'ति आनिसंसदस्साविनो पुण्णच्छुक्कस्स गूथरासिम्हि विय, उप्पन्नय्याधिदुक्खस्स रोगिनो वमनविरेचनप्पत्तियं विय च ।

(४२५) दसविधं पि चेत्तं असुभं लक्खणतो एकमेव होति । दसविधस्सा पि हि एतस्स असुचिदुग्गन्धजगुच्छपटिकूलमावो एव लक्खणं । तदेत्तं इमिना लक्खणेन न केवलं मतसरीरे, दन्तट्ठिकदस्साविनो पन चेतियपव्वतवासिनो महा-तिस्सत्थेरस्स विय, हत्थिक्खन्धगतं राजानं उल्लोकेन्तस्स संघरन्निखतत्थेरुपट्ठाक-सामणेस्स विय च, जीवमानकसरीरे पि उपट्ठाति । यथेव हि मतसरीरं एवं जीवमानकं पि असुभमेव । असुभलक्खणं पनेत्थ आगन्तुकेन अलंकरेन पटिच्छन्नता न पञ्चायती ति ।

असुभकथा निट्ठिता ।

(४२६) किं पन पठवीकसिणं आदिं कत्वा अट्ठिकसञ्जापरियोसाना^३ वेसा रूपावचरप्पना, उदाहु अज्जा पि अत्थी ति ? अत्थि; आनापानज्ज्ञानं च कायगतासतिभावना च इध न कथिता । किञ्चा पि न कथिता वायोक्कसिणे पन गहिते आनापानज्ज्ञानं पि गहितमेव; वण्णकसिणेषु च गहितेषु केसादीसु चतुक्कपञ्चकज्ज्ञानवसेन उप्पन्ना कायगता सति, दससु च असुभेषु गहितेषु वृत्तिसाकारपटिकूलमनसिकारज्ज्ञानवसेन चैव नवसीवथिकार्विण्णज्ज्ञानवसेन च पवत्ता कायगतासति

१ सि०— सिंव०. २ See सु० नि० ३२१, विसु० ६.८६. ३ सी०, म०, PTS— उपसन्त०; M. उपसम्पन्न०. ४ For the story see विसु० १.५५; also ६.८८. ५ See विसु० ६.८८. ६ म०— १.५८-५९; म०अ०— १.२७४.

गहिता'वा ति । सव्वा पि रूपावचरप्पना इध कथिता व होती ति ।

रूपावचरकुसलकथां निद्विता ।

[आरुप्पकुसलकथा]

(४२७) इदानीं अरूपावचरकुसलं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§२६५] ति आदि आरब्धं । तत्थ अरूपूपपत्तिया ति अरूपमवो अरूपं, अरूपे उपपत्ति अरूपूपपत्ति, तस्सा अरूपूपपत्तिया । मग्गं भावेती ति उपायं हेतुं कारणं उप्पादेति वड्ढेति । सव्वसो^३ ति सव्वाकारेण । सव्वासं वा अनवसेसानं ति अत्थो । रूपसज्ज्ञानं ति सज्ज्ञासीसेन वुत्तरूपावच-[201]-रज्ज्ञानानं चेव तदारम्मणानं च । रूपावचरज्ज्ञानं पि हि रूपं ति वुच्चति 'रूपी रूपानि पस्सती' ति [दी० २.७०, १११] आदीसु । तस्स आरम्मणं पि "बहिद्धा रूपानि पस्सति सुवण्णदुब्बण्णानी" [दी० २.११०] ति आदीसु; तस्मा इध रूपे सज्ज्ञा रूपसज्ज्ञा ति एवं सज्ज्ञासीसेन वुत्तरूपावचरज्ज्ञानस्सेतं अधिवचनं । रूपं सज्ज्ञा अस्सा ति रूपसज्ज्ञं, रूपमस्स नामं ति वुत्तं होति । एवं पठवीकसिणादिभेदस्स तदारम्मणस्स चेत्तं अधिवचनं ति वेदितव्वं ।

(४२८) समतिक्रमा ति विरागा च निरोधा च । किं वुत्तं होति ? एतासं कुसलविपाककिरियावसेन पञ्चदसन्नं ज्ञानसंखातानं रूपसज्ज्ञानं, एतासं च पठवीकसिणादिवसेन अट्ठन्नं आरम्मणसंखातानं रूपसज्ज्ञानं, सव्वाकारेण अनवसेसानं वा विरागा च निरोधा च विरागहेतु चेव निरोधहेतु च आकासानञ्चायतनं उपसंपज्ज विहरति । न हि सक्का सव्वसो अनतिक्रन्तरूपसज्ज्ञेन एतं उपसंपज्ज विहरितुं ति । तत्थ यस्मा आरम्मणे अविरत्तस्स सज्ज्ञासमतिक्रमो न होति, समतिक्रन्तासु च सज्ज्ञासु आरम्मणं समतिक्रन्तमेव होति, तस्मा आरम्मणसमतिक्रमं अवत्वा "तत्थ कतमा रूपसज्ज्ञा ? रूपावचरसमापत्तिं समापन्नस्स वा उपपन्नस्स वा दिट्ठधम्मसुखविहारिस्स वा सज्ज्ञा सज्ज्ञानना संजानितत्तं, इमा वुच्चन्ति रूपसज्ज्ञायो । इमा रूपसज्ज्ञायो अतिक्रन्तो होति, वीतिक्रन्तो, समतिक्रन्तो, तेन वुच्चति सव्वसो रूपसज्ज्ञानं समतिक्रमा" ति एवं विभंगे [२६१] सज्ज्ञानं येव समतिक्रमो वुत्तो । यस्मा पन आरम्मणसमतिक्रमेन पत्तव्वा एता समापत्तियो, न एकस्मिं येव आरम्मणे पठमज्ज्ञानादीनि विय, तस्मा अयं आरम्मणसमतिक्रमन-वसेना पि अत्थवण्णना कता ति वेदितव्वा ।

(४२९) पटिघसज्ज्ञानं अत्थङ्गमा ति चक्खादीनं वत्थूनं रूपादीनं आरम्मणानं च पटिघातेन समुप्पन्ना सज्ज्ञा पटिघसज्ज्ञा । रूपसज्ज्ञादीनं एतं अधि-

वचनं । यथाह—“तत्थ कतमा पटिघसज्ज्ञा ? रूपसज्ज्ञा सहसज्ज्ञा गन्धसज्ज्ञा रससज्ज्ञा फोटुब्बसज्ज्ञा, इमा वुच्चन्ति पटिघसज्ज्ञायो” [वि० २६१] ति । तासं कुसलविपाकानं पञ्चन्नं अकुसलविपाकानं पञ्चन्नं ति [202] सव्वसो दसन्नं पि पटिघ-सज्ज्ञानं अत्थङ्गमा पहाना असमुप्पादा अप्पवत्ति कत्वा ति वुत्तं होति । कामं चेता पठमज्ज्ञानादीनि समापन्नस्सा पि न सन्ति—न हि तस्मिं समये पञ्चद्वारेण चित्तं पवत्तति—एवं सन्ते पि, अज्जत्थ पहीनानं सुखदुक्खानं चतुत्थज्ज्ञाने विय, सक्कार्य-दिट्ठादीनं ततियमग्गे विय च, इमस्मिं ज्ञाने उस्साहजननत्थं इमस्स ज्ञानस्स पसंसावसेन एतासं एत्थ वुत्तवचनं वेदितव्वं ।

(४३०) अथ वा किञ्चा पि ता रूपावचरं समापन्नस्स न सन्ति, अथ खो न पहीनत्ता न सन्ति । न हि रूपविरागाय रूपावचरभावना संवत्तति, रूपायत्ता च एतासं पवत्ति । अयं पन भावना रूपविरागाय संवत्तति । तस्मा ता एत्थ पहीना ति वत्तुं वट्ठति । न केवलं च वत्तुं, एकस्सेनेव एवं धारेतुं पि वट्ठति । तासं हि इतो पुब्बे अप्पहीनत्ता एव पठमज्ज्ञानं समापन्नस्स “सद्धो कण्टको” [अं० ५.१३५] ति वुत्तो भगवता । इध च पहीनत्ता येव अरूपसमापत्तीनं आनिज्जता सन्तविमोक्खता च वुत्ता । आळारो च कालामो आरुप्पसमापन्नो पञ्चमत्तानि सकट-सतानि निस्साय अतिक्रमन्तानि^१ नेव अद्दस, न पन सह^३ अस्सेसी ति ।

(४३१) नानत्तसज्ज्ञानं अमनसिकारा [§२६५] ति नानत्ते वा गोचरे पवत्तानं सज्ज्ञानं नानत्तानं वा सज्ज्ञानं । यस्मा हि एता “तत्थ कतमा नानत्तसज्ज्ञा ? असमापन्नस्स मनोधातुसमङ्गिस्स वा मनोविज्जाणधातुसमङ्गिस्स वा सज्ज्ञा सज्ज्ञानना सज्ज्ञानितत्तं, इमा वुच्चन्ति नानत्तसज्ज्ञायो” [वि० २६१-६२] ति एवं विभंगे विभजित्वा वुत्तत्ता इध अधिपेत्ता; असमापन्नस्स मनोधातु-मनो-विज्जाणधातुसंगहिता सज्ज्ञा रूपसद्धादिभेदे नानत्ते नानासभावे गोचरे पवत्तन्ति; यस्मा चेता अट्ठ कामावचरकुसलसज्ज्ञा, द्वादस अकुसलसज्ज्ञा, एकादस कामाव-चरकुसलविपाकसज्ज्ञा, द्वे अकुसलविपाकसज्ज्ञा, एकादस कामावचरकिरियसज्ज्ञा ति एवं चतुचत्तालीसं^४ पि सज्ज्ञा नानत्ता नानासभावा अज्जमज्जं असदिता, तस्मा नानत्तसज्ज्ञा ति वुत्ता । तासं सव्वसो नानत्तसज्ज्ञानं अमनसिकारा अनाव-ज्जनों असमन्नाहारा अपचवेक्खणा । यस्मा ता नावज्जति, न मनसिकरोति, न पच-वेक्खति, [203] तस्मा ति वुत्तं होति ।

(४३२) यस्मा चेत्थ पुरिमा रूपसज्ज्ञा पटिघसज्ज्ञा च इमिना ज्ञानेन निव्वत्ते भवे पि न विजन्ति, पगेव तस्मिं भवे इमं ज्ञानं उपसंपज्ज विहरणकाले,

१ See ३.३६४; also ३.३४८. २ सि० सी०—अतिक्रन्तानि. ३ See दी० २.१३०. ४ M., PTS—चत्तालीसं पि. ५ सि० inserts hereafter अनाभोगा.

१ This commenced with ३.३२६. २ Continues upto ३.४६०. ३ See विसु० १०.१३-२२. ४ विसु० १०.१४ reads नवन्नं.

तस्मा तासं 'समतिक्रमा अत्थंगमा' ति द्वेधा पि अमावो येव वुत्तो । नानत्तसञ्जासु पन यस्मा अट्ठ कामावचरकुसलसञ्जा, नव किरियसञ्जा, दस अकुसलसञ्जा ति इमा सत्तवीसति सञ्जा इमिना ज्ञानेन निव्वत्ते भवे विज्जन्ति, तस्मा तासं अमनसिकारा ति वुत्तं ति वेदितव्वं । तत्रापि हि इदं ज्ञानं उपसंपज्ज विहरन्तो तासं अमनसिकारा येव उपसंपज्ज विहरति । ता पन मनसिकरोन्तो असमापन्नो होती ति ।

(४३३) संखेपतो चेत्थ 'रूपसञ्जानं समतिक्रमा' ति इमिना सब्बरूपावचरधम्मानं पढानं वुत्तं । 'पटिघसञ्जानं अत्थङ्गमा नानत्तसञ्जानं अमनसिकारा' ति इमिना सब्बेसं कामावचरचित्तचेतसिकानं च पढानं अमनसिकारो च वुत्तो ति वेदितव्वो । इति भगवा 'पण्णरसन्नं रूपसञ्जानं समतिक्रमेन, दसन्नं पटिघसञ्जानं अत्थंगमेन, चतुच्चत्तालीसाय नानत्तसञ्जानं अमनसिकारेना' ति तीहि पदेहि आकासानञ्चायतनसमापत्तिया वण्णं कथेसि ।

(४३४) किं-कारणा ति चे, सोतूनं उस्साहजननत्थं च पलोमनत्थं च । सचे हि केचि अपण्डिता वदेयुं 'स्तथा आकासानञ्चायतनसमापत्तिं निव्वत्तेथा ति वदति, को नु खो एताय निव्वत्तिताय अत्थो ? को आनिसंसो ?' ति, ते एवं वत्तुं मा लभन्तु ति इमेहि आकारेहि समापत्तिया वण्णं कथेसि । तं हि तेसं सुत्वा एवं भविस्सति— 'एवं-सन्ता किर अयं समापत्ति, एवं-पणीता, निव्वत्तेस्साम न' ति । अत्थ'स्सो निव्वत्तनत्थाय उस्साहं करिस्सन्ती ति । पलोमनत्थं चा पि तेसं एतिस्सा वण्णं कथेसि, विसकण्टकवाणिजो विय ।

(४३५) विसकण्टकवाणिजो नाम गुळवाणिजो ति वुच्चति । सो किर गुळ-फाणित-खण्डसक्करादीनि सकटेनादाय पच्चन्तगामं गन्त्वा 'विसकण्टकं गण्हथ विसकण्टकं गण्हथा' ति उगोसेसि । तं सुत्वा गामिका 'विसं नाम कक्खळं, यो नं खादति सो मरति, कण्टको पि विज्झित्वा मारेति । उभो पेटे कक्खळा, को एत्थ आनिसंसो' ति गेहद्वारानि थकेसुं, दारके च पलापेसुं । तं दिस्वा वाणिजो 'अवोहार-कुसला [204] इमे गामिका, हन्द ने उपायेन गण्हापेमी' ति 'अतिमधुरं गण्हथ अतिसादुं गण्हथा, गुळं फाणितं सक्करं समग्घं लब्धमि, कूटमासक-कूट-कहापणादीहि पि लब्धमी' ति उगोसेसि । तं सुत्वा गामिका हट्ठपहट्ठा निग्गन्त्वा बहं पि मूलं दत्वा गण्हिसु ।

(४३६) तत्थ वाणिजस्स 'विसकण्टकं गण्हथा' ति उगोसेनं विय भगवतो 'आकासानञ्चायतनसमापत्तिं निव्वत्तेथा' ति वचनं । 'उभो पेटे कक्खळा, को एत्थ आनिसंसो ?' ति गामिकानं चिन्तनं विय 'भगवा आकासानञ्चायतनं निव्वत्तेथा ति आह, को एत्थ आनिसंसो ? नास्स गुणं जानामा' ति सोतूनं चिन्तनं ।

१ M., म०-१मं. २ Here ends विद्यु० १०.२२. ३ सी०, म०, M. PTS.— अत्थ'स्स.

अत्थ'स्स वाणिजस्स 'अतिमधुरं गण्हथा' ति आदिवचनं विय भगवतो रूप-सञ्जासमतिक्रमादिकं आनिसंसपप्कासनं । इदं हि सुत्वा ते बहं पि मूलं दत्वा, गामिका विय गुळं, इमिना आनिसंसेन पलोमितचित्ता महन्तं पि उस्साहं कत्वा इमं समापत्तिं निव्वत्तेस्सन्ती ति उस्साहजननत्थं च पलोमनत्थं च कथेसि ।

(४३७) आकासानञ्चायतनसञ्जासहगतं [§ २६५] ति एत्थ नास्स अन्तो ति अनन्तं । आकासं अनन्तं आकासानन्तं । आकासानन्तमेव आकासानञ्चं । तं आकासानञ्चं अधिद्वानद्वेन आयतनमस्स ससम्पयुत्तधम्मस्स ज्ञानस्स, देवानं देवायतनमिवा ति आकासानञ्चायतनं । इति आकासानञ्चं च तं आयतनं चा ति पि आकासानञ्चायतनं । कसिणुग्घाटिमाकौस्ससेतं अधिवचनं । तस्मिं आकासानञ्चायतने अप्पनापत्ताय सञ्जाय सहगतं आकासानञ्चायतनसञ्जासहगतं ।

(४३८) यथा पन अञ्जत्थ 'अनन्तो आकासो' ति वुत्तं, एवमिध अनन्तं ति वा परित्तं ति वा न गहितं । कस्मा ? अनन्ते हि गहिते परित्तं न गह्यति, परित्ते गहिते अनन्तं न गह्यति । एवं सन्ते आरम्भणचतुक्कं न पूरति, देसना सोळसक्खत्तुका न होति । सम्मासंबुद्धस्स च इमस्मिं ठाने देसनं सोळसक्खत्तुकं कातुं अज्झासयो, तस्मा अनन्तं ति वा परित्तं ति वा ति अन्त्वा 'आकासानञ्चायतनसञ्जासहगतं' ति आह । एवं हि सति उभयं पि गहितमेव होति । आरम्भणचतुक्कं पूरति, देसना सोळसक्खत्तुका सम्पज्जति । अवसेसो पालिअत्थो हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितव्वो ।

(४३९) रूपावचरचतुत्थज्ज्ञान-निकन्ति-परियादानदुक्ख-[205]-ताय चेत्थ दुक्खा पटिपदा, परियादिन्नानिकन्तिकस्स अप्पनापरिवांसदन्धताय दन्धाभिञ्जा होति । विपरियायेन सुखा पटिपदा खिप्पाभिञ्जा च वेदितव्वो । परित्तकसिणुग्घाटिमाकासे पन पवत्तं ज्ञानं परित्तारम्भणं विपुलकसिणुग्घाटिमाकासे पवत्तं अप्पमाणारम्भणं ति वेदितव्वं । उपेक्खोब्रह्मविहारे विय च इधा पि चतुत्थज्ज्ञानवसेन पञ्चवीसति एकका होन्ति । यथा चेत्थ एवं इतोपरेसु पि । विसेसमत्तमेव पन तेसु वण्णयिस्साम ।

(४४०) आकासानञ्चायतनं समतिक्रम्मा [§ २६६] ति, एत्थ ताव पुब्बे वुत्तनयेनेव आकासानञ्चं आयतनमस्स अधिद्वानद्वेना ति ज्ञानं पि आकासानञ्चायतनं । वुत्तनयेनेव आरम्भेणं पि । एवमेतं ज्ञानं च आरम्भणं च उभयं पि अप्पवत्तिकरणेन च अमनसिकारेन च समतिक्रमत्वा व यस्मा इदं विज्जाणञ्चायतनं उपसंपज्ज विहरितव्वं, तस्मा उभयं पेटं एकज्झं कत्वा 'आकासानञ्चायतनं समतिक्रम्मा' ति इदं वुत्तं ति वेदितव्वं ।

(४४१) विज्जाणञ्चायतनसञ्जासहगतं [§ २६६] ति, एत्थ पन

१ See विद्यु० १०.२४. २ See ३.३८७. ३ See ३.३७७. ३८०. ४ See ३.३९९. ४१८. ५ ३.४२७.

अनन्तं ति मनसिकातव्ववसेन नास्स अन्तो ति अनन्तं । अनन्तमेव आनञ्चं । विज्जाणं आनञ्चं विज्जाणानञ्चं ति अक्त्वा विज्जाणञ्चं ति वुत्तं । अयं हेत्थ रुद्धिहंसदो । तदेव विज्जाणञ्चं अधिद्वानट्टेन इमिस्सा सज्जाय आयतनं ति विज्जाणञ्चायतनं । तस्मिं विज्जाणञ्चायतने पवत्ताय सज्जाय सहगतं ति विज्जाणञ्चायतनसज्जासहगतं । आकासे पवत्तविज्जाणारम्मणस्स ज्ञानस्सेतं अधिवचनं । इध आकासानञ्चायतनसमापत्तिया निकन्तिपरियादानदुक्खताय दुक्खा पटिपदा, परियादिन्ननिकन्तिकस्स अप्पनापरिवासदन्धताय दन्धाभिज्जा । विपरियायेन सुखा पटिपदा खिप्पाभिज्जा च । परित्तकसिणुग्घाटिमाकासारम्मणं समापत्तिं आरब्ध पवत्तिया परित्तरम्मणता, विपरियायेन अप्पमाणारम्मणता वेदितव्वा । सेसं पुरिमसदिसमेव ।

(४४२) विज्जाणञ्चायतनं समतिकम्मा [§ २६७] ति एत्था पि पुब्बे वुत्तनयेनेव विज्जाणञ्चायतनमस्स अधिद्वानट्टेना ति ज्ञानं^१ पि विज्जाणञ्चायतनं । वुत्तनयेनेव आरम्भं पि । एवमेतं ज्ञानं च आरम्भं [206] चा ति उभयं पि अप्पवत्तिकरणेन च अमनसिकारेन च समतिकमित्वा व यस्मा इदं आकिञ्चञ्चायतनं उपसंपज्ज विहातव्वं, तस्मा उभयं पेतं एकज्झं कत्वा 'विज्जाणञ्चायतनं समतिकम्मा' ति इदं वुत्तं ति वेदितव्वं ।

(४४३) आकिञ्चञ्चायतनसज्जासहगतं [§ २६७] ति एत्थ पन नास्स किञ्चनं ति अकिञ्चनं; अन्तमसो भंगमत्तं पि अस्स अवसिट्ठं नत्थी ति वुत्तं होति । अकिञ्चनस्स भावो आकिञ्चञ्चं । आकासानञ्चायतनविज्जाणापगमारम्मणस्सेतं अधिवचनं । तं आकिञ्चञ्चं अधिद्वानट्टेन इमिस्सा सज्जाय आयतनं ति आकिञ्चञ्चायतनं । तस्मिं आकिञ्चञ्चायतने पवत्ताय सज्जाय सहगतं ति आकिञ्चञ्चायतनसज्जासहगतं । आकासे पवत्तविज्जाणापगमारम्मणस्स ज्ञानस्सेतं अधिवचनं । इध विज्जाणञ्चायतनसमापत्तिया निकन्तिपरियादानदुक्खताय दुक्खा पटिपदा, परियादिन्ननिकन्तिकस्स अप्पनापरिवासदन्धताय दन्धाभिज्जा । विपरियायेन सुखापटिपदा खिप्पाभिज्जा च । परित्तकसिणुग्घाटिमाकासे पवत्तविज्जाणापगमारम्मणताय परित्तरम्मणता, विपरियायेन अप्पमाणारम्मणता वेदितव्वा । सेसं पुरिमसदिसमेव ।

(४४४) आकिञ्चञ्चायतनं समतिकम्मा [§ २६८] ति एत्था पि पुब्बे वुत्तनयेनेव आकिञ्चञ्चं आयतनमस्स अधिद्वानट्टेना ति ज्ञानं पि आकिञ्चञ्चायतनं । वुत्तनयेनेव आरम्भं पि । एवमेतं ज्ञानं च आरम्भं चा ति उभयं पि अप्पवत्तिकरणेन च अमनसिकारेन च समतिकमित्वा च यस्मा इदं नेवसज्जानासज्जायतनं उपसंपज्ज विहातव्वं, तस्मा उभयं पेतं एकज्झं कत्वा 'आकिञ्चञ्चायतनं समतिकम्मा' ति इदं वुत्तं ति वेदितव्वं ।

१ See note on this in ३.४३९. २ See ३.४२७.

(४४५) नेवसज्जानासज्जासहगतं [§ २६८] ति एत्थ पन याय सज्जाय समावतो नं नेवसज्जानासज्जायतनं ति वुच्चति, यथा-पटिपन्नस्स सा सज्जा होति, तं ताव दस्सेतुं विभंगे "नेवसज्जी-नासज्जी" ति पदं उद्धरित्वा "तं येव आकिञ्चञ्चायतनं सन्ततो मनसि-[207]-करोति संखारावसेससमापत्तिं भावेति, तेन वुच्चति नेवसज्जी-नासज्जी ति" [वि० २६३] वुत्तं । तत्थ 'सन्ततो मनसि-करोती' ति 'सन्ता वतायं समापत्ति, यत्र हि नाम नत्थिमावं पि आरम्भणं कत्वा ठस्सती' ति एवं सन्तारम्मणताय नं 'सन्ता' ति मनसिकरोति । सन्ततो चे मनसि-करोति, कथं समतिकमो होती ति ? अनावज्जितुकामताय^१ । सो हि किञ्चा पि तं सन्ततो मनसिकरोति, अथ ख्वस्स 'अहमेतं आवज्जिस्सामि समापज्जिस्सामि अधिट्ठहिस्सामि वुट्ठहिस्सामि पच्चवेक्खिस्सामी' ति एस आमोगो समन्नाहारो मनसिकारो न होति । कस्मा ? आकिञ्चञ्चायतनतो नेवसज्जानासज्जायतनस्स सन्त-तर-पणीतरताय ।

(४४६) यथा हि राजा महच्चराजानुभावेन हत्थिक्खन्धगतो नगरवीथियं विचरन्तो दन्तकारादयो सिप्पिके एकं वत्थं दळ्हं निवासेत्वा एकेन सीसं वेठेत्वा दन्तचुण्णादीहि समोकिण्णगत्ते अनेकानि दन्तविकतिआदीनि करोन्ते दिस्वा 'अहो वत रे छेका आचरिया, ईदिसानि पि नाम सिप्पानि करिस्सन्ती' ति, एवं तेसं छेकताय तुस्सति, न च'स्स एवं होति—'अहो वताहं रज्जं पहाय एवरूपो सिप्पिको भवेय्यं' ति । तं किस्स हेतु ? रज्जसिरिया महानिसंसताय । सो सिप्पिके समतिक-मित्वा व गच्छति । एवमेव एस किञ्चा पि तं समापत्तिं सन्ततो मनसिकरोति, अथ ख्वस्स 'अहमेतं समापत्तिं आवज्जिस्सामि समापज्जिस्सामि अधिट्ठहिस्सामि वुट्ठहिस्सामि पच्चवेक्खिस्सामी' ति नेव एस आमोगो समन्नाहारो मनसिकारो होति । सो तं सन्ततो मनसिकरोन्तो पुब्बे^२ वुत्तनयेनेव^३ तं परमं सुखुमं अप्पनापत्तं सज्जं पापुणाति, याय 'नेवसज्जी-नासज्जी नाम होति, संखारावसेसं समापत्तिं भावेती' ति वुच्चति । 'संखारावसेससमापत्ति' ति अच्चन्तसुखुमभावपत्तसंखारं चतुत्थारुप्पसमापत्तिं ।

(४४७) इदानीं यं तं एवं अधिगताय सज्जाय वसेन नेवसज्जानासज्जायतनं ति वुच्चति, तं अत्थतो दस्सेतुं "नेवसज्जानासज्जायतनं ति नेवसज्जानासज्जायतनं समापन्नस्स वा, उपपन्नस्स वा, दिट्ठधम्मसुखविहारस्स वा चित्तचेतसिका धम्मा" [वि० २६३] ति वुत्तं । तेसु इध समापन्नस्स चित्तचेतसिका धम्मा अधि-पेता । वचनत्थो पनेत्थ—ओळारिकाय सज्जाय अमावतो, सुखुमाय च भावतो, नेव'स्स ससम्प्युत्तधम्मस्स ज्ञानस्स सज्जा, नासज्जा ति नेवसज्जानासज्जं । नेव-सज्जानासज्जं च तं मनायतनधम्मायतनपरियापन्नता आयतनं [208] चा ति नेव-सज्जा-नासज्जायतनं ।

१ See वि० १०.४४-५५. २ सी०, म००omit. ३ M.-अनापज्जितुकामताय.

(४४८) अथ वा या'यमेत्थ सज्जा, सा पटुसज्जाकिच्चं कातुं असमत्थ-
ताय नेव-सज्जा, संखारावसेससुखुमभावेन विज्जमानत्ता नासज्जा ति नेव-सज्जा-
नासज्जा । नेव-सज्जा-नासज्जा च सा सेसधम्मनं अधिष्ठानद्वेन आयतनं चा ति
नेव-सज्जा-नासज्जायतनं । न केवलं चेत्थ सज्जा व एदिसी, अथ खो वेदना पि
नेव-वेदना-नावेदना, चित्तं पि नेव-चित्तं-नाचित्तं, फस्सो पि नेव-फस्सो-नाफस्सो । एस
नयो सेससम्पयुत्तधम्मेसु । सज्जासीसेन पनायं देसना कता ति वेदितव्वा ।

(४४९) पत्तमक्खनतेलपमुतीहि च उपमाहि एस अत्थो विमावेतब्बो—
सामणेरो किल तेलैन पत्तं मक्खेत्वा ठपेसि । तं यागुपानकाले थेरो 'पत्तमाहरा'ति
आह । सो 'पत्ते तेलमत्थि मन्ते'ति आह । ततो 'आहर, सामणेर, तेलनाळि पूरे-
स्सामा'ति वुत्ते 'नत्थि मन्ते तेलं'ति आह । तत्थ यथा अन्तो वुत्थत्ता यागुया
सद्धिं अकप्पियद्वेन तेलं अत्थी ति होति, नाळिपूरणादीनं अभाववसेन नत्थी ति
होति, एवं सा पि सज्जा पटुसज्जाकिच्चं कातुं असमत्थताय नेव-सज्जा, संखा-
रावसेससुखुमभावेन विज्जमानत्ता नासज्जा होति ।

(४५०) किं पनेत्थ सज्जाकिच्चं ति ? आरम्भणसज्जाननं चेव विपरसनाय
च विसयभावं उपगन्त्वा निव्विदाजननं । दहनकिच्चमिव हि सुखोदके तेजोधातु,
सज्जाननकिच्चं चेसा पटुं कातुं न सक्रोति । सेससमापत्तीसु सज्जा विय विपरस-
नाय विसयभावं उपगन्त्वा निव्विदाजननं पि कातुं न सक्रोति । अज्जेसु हि
खन्धेसु अकताभिनिवेशो भिक्खु नेवसज्जानासज्जायतनकखन्धे सम्मसित्वा निव्विदं
पत्तुं समत्थो नाम नत्थि । अपि च आयस्मा सारिपुत्तो, पकतिविपरसको पन
महापज्जो सारिपुत्तसदिसो व सककुणेय्य । सो पि "एवं किरिमे धम्मा अहुत्वा
सम्भोन्ति, हुत्वा पटिवेन्ती"ति [म० ३.२८] एवं कलापसम्मसनवसेनेव, नो अनुपद-
धम्मविपरसनावसेन । एवं सुखुमत्तं गता एसा समापत्ति ।

(४५१) यथा च पत्तमक्खनतेलूपमाय एवं मग्गुदकूपमाय पि अयत्तमथो विमा-
वेतब्बो । [209] मग्गपटिपन्नस्स किर थेरस्स पुरतो गच्छन्तो सामणेरो थोकमुदकं
दिस्वा 'उदकं मन्ते, उपाहना ओमुञ्चथा'ति आह । ततो थेरेन 'सचे उदक-
मत्थि, आहर नहानसाटकं, नहायिस्सामा'ति वुत्ते 'नत्थि मन्ते'ति आह । तत्थ
यथा उपाहनतेमनमत्तद्वेन उदकं अत्थी ति होति, नहानद्वेन नत्थी ति होति, एवं पि
सा पटुसज्जाकिच्चं कातुं असमत्थताय नेव-सज्जा, संखारावसेससुखुमभावेन विज्ज-
मानत्ता नासज्जा होति । न केवलं च एताहेव, अज्जाहि पि अनुरूपाहि उपमाहि
एस अत्थो विमावेतब्बो ।

(४५२) इति इमाय नेवसज्जानासज्जायतने पवत्ताय सज्जाय नेवसज्जा-
नासज्जायतनमूताय वा सज्जाय सहगतं ति नेवसज्जानासज्जायतनसज्जासहगतं ।

१ PTS, M. omit अभाव. २ Here ends वि० १०.५५.

आकिञ्चज्जायतनसमापत्तिआरम्भणस्स ज्ञानस्सेतं अधिवचनं । इध आकिञ्चज्जायतन-
समापत्तिया निकन्तिपरियादानदुक्खताय दुक्खापटिपदा, परियादिन्ननिकन्तिस्स
अप्पनापरिवासदन्धताय दन्धाभिज्जा । विपरियायेन सुखा पटिपदा खिप्पाभिज्जा च ।
परित्तकसिण्णुग्घाटिमाकासे पवत्तिविज्जाणापगमारम्भणं समापत्तिं आरब्ध पवत्तिताय
परित्तरम्भणता, विपरियायेन अप्पमाणारम्भणता वेदितव्वा । सेसं पुरिमसदिसमेव ।

[पकिण्णककथा]

(४५३) असदिसरूपो^१ नाथो आरुप्पं यं चतुव्विधं आह ।
तं इति जत्वा तस्मिं पकिण्णककथा पि विज्जेय्या ॥

(४५४) अरूपसमापत्तियो हि
आरम्भणातिक्रमतो चतस्सो पि भवन्ति^२ मा ।
अंगातिक्रममेतासं न इच्छन्ति विभाविनो ॥

एतासु हि रूपनिमित्तातिक्रमतो पठमा, आकासातिक्रमतो दुतिया, आकासे
पवत्तिविज्जाणातिक्रमतो ततिया, आकासे पवत्तिविज्जाणस्स अपगमातिक्रमतो
चतुत्था ति सब्बथा 'आरम्भणातिक्रमतो चतस्सो पि भवन्ति^३ मा' अरूपसमापत्तियो
ति वेदितव्वा । अंगातिक्रमं पन एतासं न इच्छन्ति पण्डिता । न हि रूपावचरसमा-
पत्तीसु विय एतासु अंगातिक्रमो अत्थि । सब्बासु पि हि एतासु उपेक्खाचित्तेकगता
ति द्वे एव ज्ञानंगानि होन्ति ।

(४५५) एवं सन्ते पि
सुप्पणीततरा होन्ति पच्छिमा पच्छिमा इध ।
उपमा तत्थ विज्जेय्या पासादतल-साटिका ॥

[210] यथा हि चतुभूमकस्स पासादस्स हेट्ठिमतले दिव्वनच्चगीतवादित-
सुरभिगन्धमाला सादुरसपानमोजन-सयनच्छादनादिवसेन पणीता पञ्च कामगुणा
पच्चुपाटिता अस्सु, दुतिये ततो पणीततरा, ततिये ततो पणीततरा, चतुथे सब्ब-
पणीता; तत्थ किञ्चा पि तानि चत्तारि पि पासादतलानेव, नत्थि तेसं पासादतल-
भावेन विसेसो, पञ्चकामगुणसमिद्धिविसेसेन पन हेट्ठिमतो हेट्ठिमतो उपरिमं उपरिमं
पणीततरं होति ।

(४५६) यथा च एकाय इत्थिया कन्तित-थूल-सण्ह-सण्हतर-सण्हतमसुत्तानं
चतुपल-तिपल-दुपल-एकपलसाटिका अस्सु, आयामेन च विथारेन च समप्पमाणा;
तत्थ किञ्चा पि ता साटिका चतस्सो पि आयामतो च कित्थारतो च समप्पमाणा,
नत्थि तासं पमाणतो विसेसो, सुखसंकरस-सुखुमभाव-महग्गमावेहि पन पुरिमाय

१ See ३.४४१, ४४३. २ See ३.४३९, ४४१, ४४३. ३ See वि०

१०.५६-६६.

पुरिमाय पच्छिमा पच्छिमा पणीततरा होन्ति, एवमेव किञ्चा पि चतूसु पि एतासु उपेक्खा-चित्तेकग्गता ति एतानि द्वे येव अंगानि होन्ति, अथ खो भावनाविसेसेन तेसं अंगानं पणीत-पणीतरमावेन सुप्पणीततरा होन्ति पच्छिमा पच्छिमा इधा ति वेदितव्वा ।

(४५७) एवं अनुपुब्बेन पणीत-पणीता चेता

असुचिम्हि मण्डपे लग्गो एको तन्निस्सितो परो ।

अञ्जो बहि अनिस्साय तं तं निस्साय चापरो ॥

ठितो चतूहि एकेहि पुरिसेहि यथाक्कमं ।

समानताय जातव्वा चतस्सो पि विभाविना ॥

तत्रायमत्ययोजना— असुचिम्हि किर देसे एको मण्डपो । अथेको पुरिसो आगन्त्वा तं असुचिं जिगुच्छमानो तं मण्डपं हत्थेहि आलंविता तत्थ लग्गो, लग्गितो विय अट्ठासि । अथापरो आगन्त्वा तं मण्डपलग्गं पुरिसं निस्सितो । अथ'ञ्जो आगन्त्वा चिन्तेसि— 'यो एस मण्डपलग्गो, यो च तं निस्सितो, उभो पेते दुट्ठिता; ध्रुवो च नेसं मण्डपपाते पातो, हन्दाहं बहि येव तिट्ठामी' ति सो तं निस्सितं अनिस्साय बहि येव अट्ठासि । अथापरो आगन्त्वा मण्डपलग्गस्स तं-निस्सितस्स च अखेमभावं चिन्तेत्वा बहिट्ठितं च सुट्ठितं ति मन्त्वा तं निस्साय अट्ठासि ।

(४५८) तत्थ असुचिम्हि देसे मण्डपो विय कसिणुग्घाटिमाकासं दट्ठव्वं । असुचिजिगुच्छाय मण्डपलग्गो पुरिसो विय रूपनिमित्तजिगुच्छाय आकासारम्मणं आका-[211]-सानञ्चायतनं । मण्डपलग्गं पुरिसं निस्सितो विय आकासारम्मणं आकासानञ्चायतनं आरब्ध पवत्तं विञ्जाणञ्चायतनं । तेसं द्विन्नं पि अखेमभावं चिन्तेत्वा अनिस्साय तं मण्डपलग्गं, बहि ठितो विय, आकासानञ्चायतनं आरम्भणं अकत्वा तदमावारम्मणं आकिञ्चञ्जायतनं । मण्डपलग्गस्स तं-निस्सितस्स च अखेममत्तं चिन्तेत्वा बहिट्ठितं च 'सुट्ठितो' ति मन्त्वा तं निस्साय ठितो विय विञ्जाणा-भावसंखाते बहि पदेसे ठितं आकिञ्चञ्जायतनं आरब्ध पवत्तं नेवसञ्जानासञ्जा-यतनं दट्ठव्वं ।

(४५९) एवं पवत्तमानं च

आरम्भणं करोतेव अञ्जामावेन तं इदं ।

दिट्ठदोसं पि राजानं वुत्तिहेतु यथा जनो ॥

इदं हि नेवसञ्जानासञ्जायतनं 'आसन्नविञ्जाणञ्चायतनपच्चत्थिका अयं समापत्ती' ति एवं दिट्ठदोसं पि तं आकिञ्चञ्जायतनं अञ्जस्स आरम्भणस्स अमावा आरम्भणं करोतेव । यथा किं ? 'दिट्ठदोसं पि राजानं वुत्तिहेतु यथा जनो' । यथा हि असंयतं

फरुसकायवचीमनोसमाचारं कञ्चि सब्बदिसम्पत्तिं राजानं 'फरुससमाचारो अयं' ति एवं दिट्ठदोसं पि अञ्जत्थ वुत्तिं अलममानो जनो वुत्तिहेतु तं निस्साय वत्तति, एवं दिट्ठदोसं पि तं आकिञ्चञ्जायतनं अञ्जं आरम्भणं अलममानमिदं नेवसञ्जानासञ्जायतनं आरम्भणं करोतेव ।

(४६०) एवं कुरुमानं च

आरूढ्हो दीघानिस्सेणिं यथा निस्सेणिवाहुकं ।

पव्वतग्गं च आरूढ्हो यथा पव्वतमत्थकं ॥

यथा वा गिरिमारूढ्हो अत्तनो एव जण्णुकं ।

ओलुब्बमति तथेवेतं ज्ञानमोलुब्बम वत्तती ति ॥

आरुप्पकुसलकथो निट्ठिता ।

(४६१) इदानीं यस्मा सब्बानि पेतानि तेमूमककुसलानि हीनादिना पमेदेन वत्तन्ति, तस्मान्नेसं तं पमेदं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला ति [§ २६९] आदि आरब्धं । तत्थ हीनं [§ २६९] ति लामकं । तं आयूहनवसेन वेदितव्वं । [212] हीनुत्तमानं मज्झे भवं मज्झिमं । पधानंभावं नीतं पणीतं; उत्तमं ति अत्थो । तानि पि आयूहनवसेनेव वेदितव्वानि । यस्स हि आयूहनवसेनेव छन्दो वा हीने होति, विरियं वा, चित्तं वा, वीमंसां वा, तं हीनं नाम । यस्स च ते धम्मा मज्झिमा पणीता, तं मज्झिमं चेव पणीतं च । यं पन कत्तुकम्यतासंखातं छन्दं धुरं छन्दं जेट्ठकं छन्दं पुब्बंगमं कत्वा आयूहितं, तं छन्दाधिपतितो आगतत्ता छन्दाधि-पतेय्यं नाम । विरियाधिपतेय्यादीसु पि एसेव नयो ।

(४६२) इमस्मिं पन ठाने ठत्वा नया गणेतव्वा । सब्बपठमं विमत्तो हि एको नयो, हीनं ति एको, मज्झिमं ति एको, पणीतं ति एको, छन्दाधिपतेय्यं ति एको । इमे ताव छन्दाधिपतेय्ये पञ्च नया । एवं विरियाधिपतेय्यादीसु पी ति चत्तारो पञ्चका वीसति होन्ति । पुरिमो वा एको सुद्धिकनयो, हीनं ति आदयो तयो, छन्दाधिपतेय्यं ति आदयो चत्तारो, छन्दाधिपतेय्यं हीनं ति आदयो द्वादसा ति एवं पि वीसति नया होन्ति । इमे वीसति महानया कत्थ विमत्ता ति ? महापकरणे हीनत्तिके विमत्ता ।

(४६३) इमस्मिं पन ठाने हीनत्तिकेतो मज्झिमरासिं गहेत्वा हीनमज्झिम-

१ PTS, M., सि०- दीपपत्ति. २ This commenced with ३.४२७.

३ म०- पट्टान°. ४ सी०, म०- वीमंसं. ५ सि०- च. ६ See मूलटीका (p.104), मधु० (p.193) and अनुटीका (p.109) and as indicated there-
तिकपट्टान ii. 69-229.

पणीतवसेन तयो कोट्ठासा कातब्बा। ततो पि मज्झिमरसिं ठपेत्वा हीन-पणीते गहेत्वा नव नव कोट्ठासा कातब्बा। हीनरिंमे येव हि हीनं अत्थि मज्झिमं अत्थि पणीतं अत्थि। पणीतरिंमे पि हीनं अत्थि मज्झिमं अत्थि पणीतं अत्थि। तथा हीनहीनरिंमे हीनं, हीनहीनरिंमे मज्झिमं, हीनहीनरिंमे पणीतं। हीनमज्झिमरिंमे हीनं, हीनमज्झिमरिंमे मज्झिमं, हीनमज्झिमरिंमे पणीतं। हीनपणीतरिंमे हीनं, हीनपणीतरिंमे मज्झिमं, हीनपणीतरिंमे पणीतं ति अयमेको नवको। पणीतहीनरिंमे पि हीनं नाम अत्थि, पणीतहीनरिंमे मज्झिमं, पणीतहीनरिंमे पणीतं। तथा पणीतमज्झिमरिंमे हीनं, पणीतमज्झिमरिंमे मज्झिमं, पणीतमज्झिमरिंमे पणीतं। पणीतपणीतरिंमे हीनं, पणीतपणीतरिंमे मज्झिमं, पणीतपणीतरिंमे पणीतं ति। अयं दुतियो नवको ति द्वे नवका अट्ठारस। इमानि अट्ठारस क-[213]-म्मद्वारानि नाम। इमेहि पमावितत्ता, इमेसं वसेन, अट्ठारस खत्तिया, अट्ठारस ब्राह्मणा, अट्ठारस वेस्सा, अट्ठारस सुद्धा, अट्ठचत्ताळीस गोत्तचरणानि वेदितव्वानि।

[पकिण्णककथा]

(४६४) इमेसु पन तेभूमकेसु कुसलेसु कामावचरकुसलं तिहेतुकं पि दुहेतुकं पि होति जाणसम्पयुत्तपिपयुत्तवसेन। रूपावचरारूपावचरं पन तिहेतुकमेव जाणसम्पयुत्तमेव। कामावचरं चेत्य अधिपतिना सहा पि उप्पजति विना पि। रूपावचरारूपावचरं अधिपतिसंपयुत्तमेव होति। कामावचरकुसलेसु चेत्य आरम्भणाधिपति सहजाताधिपती ति द्वे पि अधिपतयो लब्धमन्ति। रूपावचरारूपावचरेसु आरम्भणाधिपति न लब्धमन्ति, सहजाताधिपति येव लब्धमन्ति। तत्थ चित्तस्स चित्ताधिपतेय्यभावो सम्पयुत्तधम्मानं वसेन वुत्तो। द्वित्रं पन चित्तानं एकतो अभावेन संपयुत्तचित्तस्स चित्ताधिपति नाम नत्थि। तथा छन्दादीनं छन्दाधिपति-आदयो। केचि पन 'सचे चित्तवतो कुसलं होति, मय्हं भविरसती ति एवं यं चित्तं धुरं कत्वा जेट्ठकं कत्वा अपरं कुसलचित्तं आयूहितं, तस्स तं पुरिमं चित्तं चित्ताधिपति नाम होति, ततो आगतत्ता इदं चित्ताधिपतेय्यं नामा' ति एवं आगमनवसेन अधिपतिं नामं इच्छन्ति। अयं पन नयो नेव पालियं न अट्ठकथाय दिस्सति। तस्मा वुत्तनयेनेव अधिपतिभावो वेदितव्वो।

(४६५) इमेसु च एकूनवीसतिया महानयेसु पुरिमे सुद्धिकनये वुत्तपरिमाणा-

१ मधु० p. 193. २ Pāt. Mahā. on Pāṇini 4.3.126. "चरणा-द्धमांश्चाययोरिति वक्तव्यम्। कठानं धर्मं आम्नायो वा काठकम्। कालापकम् मौदकम् पैंपलाद-कमिति। Also अ०यो० p. 131—भारद्वाज-गोतमादयो गोत्ता च कपाला(कालापा)दयो चरणानि," अनुटीका p. 109—"भारद्वाज-गोतमादयो अट्ठचत्ताळीस लोके गोत्तानि मूलभूतानि; तथा कठ-कालापादयो अट्ठचत्ताळीसेव चरणानि"।

नेव चित्तानि^१ च नवकां च पाठवारां च होन्ति। तस्मा जाणसम्पयुत्तेसु वुत्तपरि-माणतो वीसतिगुणो चित्त-नवक-वारमेदो वेदितव्वो, चत्तूस जाणविप्पयुत्तेसु सोळस-गुणो ति, अयं तेभूमककुसले पकिण्णककथा नामा ति।

तेभूमककुसलं निद्वितं।

[लोकुत्तरकुसलं]

[पठमो मग्गो]

(४६६) एवं भवत्तयसंपत्तिनिव्वत्तकं कुसलं दस्सेत्वा इदानीं सब्बभवसम-तिक्कमनाय लोकुत्तरं कुसलं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ २७७] ति आदि आरब्धं। तत्थ लोकुत्तरं ति केनट्ठेन लोकुत्तरं? लोकं तरती ति, लो-[214]-कं उत्तरती ति लोकुत्तरं; लोकत्तयं समतिक्रम अभिमुय्य तिद्वती ति लोकुत्तरं। ज्ञानं भावेती ति एकचित्तकखणिकं अप्पनाज्ञानं जनेति वड्ढेति। लोकतो निर्याति वड्ढतो निर्याती ति निर्यानिकं। निर्याति वा एतेना ति निर्यानिकं। तं-समङ्गी हि पुग्गलो दुक्खं परिजानन्तो निर्याति, समुदयं पजहन्तो निर्याति, निरोधं सच्छिकरोन्तो निर्याति, मग्गं भावेन्तो निर्याति। यथा पन तेभूमककुसलं वड्ढरिंमे चुतिपटिसन्धियो आचिनति वड्ढती ति आचयगामी नाम होति, न तथा इदं। इदं पन यथा एकस्मिं पुरिसे अट्ठारसहत्थं पाकारं उपचिनन्ते अपरो महामुग्गरं गहेत्वा तेन चित्तचित्तद्वानं अपचिनन्तो विद्धेसेन्तो गच्छेय्य, एव-मेव तेभूमककुसलेन आचिता चुतिपटिसन्धियो पच्चयवेकलङ्करणेन अपचिनन्तं विद्धे-सेन्तं गच्छती ति अपचयगामी।

(४६७) दिट्ठिगतानं पढानाया [§ २७७] ति, एत्थ दिट्ठियो एव दिट्ठि-गतानि, गूथगतं मुत्तगतं ति आदीनि विय। द्वासट्ठिया वा दिट्ठिनं अन्तो गधत्ता दिट्ठीसु गतानी ति पि दिट्ठिगतानि। दिट्ठिया व गतं एतेसं ति दिट्ठिगतानि। दिट्ठि-सदिसगमनानि दिट्ठिसदिसप्पवत्तानी ति अत्थो। कानि पन तानी ति? ससम्प-युत्तानि^३ सकायदिट्ठि-विचिकिच्छा-सीलव्वत्परामास-अपायगमनीय-रागदोसमोहा-कुसलानि। तानि हि याव पठममग्गभावना ताव पवत्तिस्सम्भावतो दिट्ठिसदिसगम-नानी ति वुच्चन्ति। इति दिट्ठियो च दिट्ठिगतानि च दिट्ठिगतानि। तेसं दिट्ठि-गतानं। पढानाया ति समुच्छेदवसेन पजहनत्थाय।

(४६८) पठमाया ति गणनवसेन पि पठमुप्पत्तिवसेन पि पठमाय। भूमिया ति "अनन्तरहिताय भूमिया" [म० २.५७] ति आदीसु ताव अयं महा-पठवी भूमी ति वुच्चति। "सुखभूमियं कामावचरे" [§ ९८४] ति आदीसु चित्तु-पादो। इध पन सामञ्जसलं अधिप्पेतं। तं हि संपयुत्तानं निस्सयभावतो ते धम्मा

१ See ३.३८०.३८५. २ Continues upto ३.५२४. ३ सि०-तं-सम्पयुत्तानि।

भवन्ति एत्था ति भूमि । यस्मा वा समाने पि लोकुत्तरमावे सयं पि भवति^१ उप-
जति, न निब्बानं विद्य अपातुभावं, तस्मा पि भूमी ति बुच्चति; तस्सा पठमाय
भूमिया । पत्तिया ति सोतापत्तिकल-से-^[215] खातस्स पठमस्स सामञ्जसलस्स
पत्तथाय पटिलामत्थाया ति एवमेत्थ अत्थो वेदितव्वो । विविच्चा ति समुच्छेद-
विवेकवसेन विविच्चित्वा, विना हुत्वा ।

(४६९) इदानीं किञ्चा पि लोकिज्ज्ञानं पि न विना पटिपदाय इज्जति,
एवं सन्ते पि इध सुद्धिकनयं पहाय लोकुत्तरज्ज्ञानं पटिपदाय सद्धिं येव गरं कत्वा
देसेतुकामताय दुक्खापटिपदं दन्धाभिज्जां ति ^[§ २७७] आदिमाह । तत्थ यो
आदितो किलेसे विक्खम्मन्तो दुक्खेन ससंखारेन संपयोगेन किलमन्तो विक्खम्मन्ते
तस्स दुक्खापटिपदा; यो पन विक्खम्मन्तकिलेसो विपस्सनापरिवासे वसन्तो चिरेन
मग्गपातुभावं पापुणाति तस्स दन्धाभिज्जा होति । इति यो कोचि वारो दुक्खापटि-
पदा-दन्धाभिज्जो नाम कतो । कतमं पन वारं रोचेसुं ति ? यत्थ सक्किं विक्खम्मिता
किलेसा समुदाचरित्वा दुतियं पि विक्खम्मिता पुन समुदाचरन्ति, ततियं विक्खम्मिते
पन तथा विक्खम्मिते व कत्वा मग्गेन समुग्घातं पापेति, इमं वारं रोचेसुं । इमस्स
वारस्स दुक्खापटिपदा दन्धाभिज्जा ति नामं कतं ।

(४७०) एत्तकेन पन न पाकटं होति । तस्मा एवमेत्थ आदितो पट्टाय
विभावना वेदितव्व्या—यो हि चत्तारि महाभूतानि परिग्गहेत्वा उपादारूपं परिगण्हाति,
अरूपं परिगण्हाति, 'रूपारूपं' पन परिगण्हन्तो दुक्खेन कसिरेन किलमन्तो पैरिग्गहेतुं
सक्कोति, तस्स दुक्खापटिपदा नाम होति । परिगण्हीतरूपारूपस्स पन विपस्सना-
परिवासे मग्गपातुभावदन्धताय दन्धाभिज्जा नाम होति । यो पि रूपारूपं परिग-
हेत्वा 'नामरूपं' ववत्थपेत्तो दुक्खेन कसिरेन किलमन्तो ववत्थापेति, ववत्थापिते च
नामरूपे विपस्सनापरिवासे वसन्तो चिरेन मग्गं उप्पादेतुं सक्कोति, तस्सा पि दुक्खा पटि-
पदा दन्धाभिज्जा नाम होति । अपरो नामरूपं ववत्थपेत्वा 'पच्चये' परिगण्हन्तो दुक्खेन
कसिरेन किलमन्तो परिगण्हाति, पच्चये च परिगण्हेत्वा विपस्सनापरिवासे वसन्तो
चिरेन म-^[216]ग्गं उप्पादेति, एवं पि दुक्खोपटिपदा दन्धाभिज्जा नाम होति ।
अपरो पच्चये पि परिगण्हेत्वा 'लक्खणानि' पटिविज्जन्तो दुक्खेन कसिरेन किल-
मन्तो पटिविज्जति, पटिविद्धलक्खणो च विपस्सनापरिवासे वसन्तो चिरेन मग्गं
उप्पादेति, एवं पि दुक्खापटिपदा दन्धाभिज्जा नाम होति । अपरो लक्खणानि
पटिविज्जित्वा विपस्सनाजाणे तिकखे सूरि पसन्ने च वहन्तो उप्पन्नं 'विपस्सना-
निकन्ति' परियादियमानो दुक्खेन कसिरेन किलमन्तो परियादियति, निकन्ति च
परियादित्वा विपस्सनापरिवासे वसन्तो चिरेन मग्गं उप्पादेति, एवं पि दुक्खा-

१ PTS, M., सी०-omit. २ See ३.४३९, ४४१, ४४२. ३-३ M.,
PTS omit this passage. ४ See ३.४३९, ४४१, ४४२, ४६९.

पटिपदा दन्धाभिज्जा नाम होति । इमं वारं रोचेसुं । इमस्स वारस्स एतं नाम
कतं । इमिना व उपायेन परतो तिरसो पटिपदा वेदितव्व्या ।

(४७१) फस्सो होती ^[§ २७७] ति आदीसु अनञ्जातज्जस्सामीतिन्द्रियं,
सम्मावाचा, सम्माकम्मन्तो, सम्माआजीवो ति चत्तारि पदानि अधिकानि । निद्देस-
वारे च वितक्कादिनिद्देसेसु 'मग्गङ्गं' ^[§ २८३] ति आदीनि पदानि अधिकानि ।
सेसं सव्वं हेट्ठा ^[§ २८५] वुत्तसदिसमेव । भुम्मन्तरवसेन पन लोकुत्तरता व इध
विसेसो । तत्थ अनञ्जातज्जस्सामीतिन्द्रियं ति 'अनमतग्गे संसारवट्टे अनञ्जातं अमत-
पदं चतुसच्चधम्ममेव जानिस्सामी' ति पटिपन्नस्स इमिना पुब्बभागेन उप्पन्नं
इन्द्रियं । लक्खणादीनि पनस्स हेट्ठा पञ्जिन्द्रिये वुत्तनयेनेव वेदितव्वानि ।

(४७२) सुन्दरा पसत्था वा वाचा सम्मावाचा ^[§ २७७] । वचीदुच्चरित-
समुग्घातिकाय मिच्छावाचाविरतिया एतं अधिवचनं । सा परिग्गहलक्खणा
विरमणरसा मिच्छावाचापहानपच्चुपट्टाना । सुन्दरो पसत्थो वा कम्मन्तो सम्मा-
कम्मन्तो । मिच्छाकम्मन्तसमुच्छेदिकाय पाणातिपातादिविरतिया एतं नामं । सो
समुद्धानलक्खणो विरमणरसो मिच्छाकम्मन्तपहानपच्चुपट्टानो । सुन्दरो पसत्थो वा
आजीवो सम्माआजीवो । मिच्छाजीवविरतिया एतं अधिवचनं । सो वोदान-
लक्खणो आया-^[217]जीवप्पवत्तिरसो मिच्छाजीवपहानपच्चुपट्टानो । अपि च
हेट्ठा विरतित्तये वुत्तवसेन पेत्थ लक्खणादीनि वेदितव्वानि । इति इमेसं तिप्पणं
धम्मनं वसेन हेट्ठा वुत्तं मग्गपञ्चकं^१ इध मग्गदुक्कं वेदितव्वं । ये-वा-पनकेसु च
इमेसं अमावो । तथा करुणा-मुदितानं । इमे हि तयो धम्मा इध पालियं आग-
तत्ता व ये-वा-पनकेसु न गहिता । करुणासुदिता पन सत्तारम्भणा, इमे धम्मा
निब्बानारम्भणा ति ता पेत्थ न गहिता । अयं ताव उद्देसवारे विसेसत्थो ।

(४७३) निद्देसवारे पन मग्गङ्गं मग्गपरियापन्नं ^[§ २८३] ति एत्थ ताव
मग्गस्स अङ्गं ति मग्गङ्गं; मग्गकोट्टासो ति अत्थो । यथा पन अरज्जे परियापन्नं
अरज्जपरियापन्नं नाम होति, एवं मग्गे परियापन्नं मग्गपरियापन्नं । मग्गसन्निस्सितं
ति अत्थो । पीतिसम्बोज्जंगो ^[§ २८५] ति एत्थ पीति येव सम्बोज्जंगो पीति-
सम्बोज्जंगो । तत्थ बोधिया बोधिसस वा अङ्गो ति बोज्जंगो । इदं वुत्तं होति—
या'यं धम्मसामग्गी याय लोकुत्तरमग्गलक्खणे उप्पज्जमानाय लीनउद्धच-पटिट्ठानायू-
हन-कामसुखं^२ त्तकिलमथानुयोग-उच्छेदस्सतामिनिवेशादीनं अनेकेसं उपद्धानां पटि-
पक्खमूताय सति-धम्मविचय-विरिय-पीति-पस्सद्धि-समाधि-उपेक्खासंखताय धम्म-
सामगिया अरियसावको बुज्जती ति कत्वा बोधी ति वुच्चति । बुज्जती ति किलेस-
सन्ताननिहाय उट्ठहति, चत्तारि वा अरियसच्चानि पटिविज्जति^३, निब्बानमेव वा

१ See ३.२२६-२२८. २ See ३.२५६. ३ See ३.३०३; (§ ८९).
४ M., PTS-^०धम्मं. ५ सि०-पटिबुज्जति.

सच्छिकरोति। तस्मा धम्मसामगिसंखाताय बोधिया अंगो ति पि बोज्झंगो, ज्ञानंग-मग्गंगादीनि विय। यो पेस यथानुत्तपकाराय एताय धम्मसामगिया बुज्झती ति कत्वा अरियसावको बोधी ति वुच्चति, तस्स बोधिरस्स अंगो ति पि बोज्झंगो; सेनंग-रथंगोदयो विय। तेनाहु अट्ठकथाचरिया—“बुज्झनकरस्स पुग्गलस्स अंगानी ति बोज्झंगा” [] ति।

(४७४) अपि च “बोज्झंगा ति केनट्टेन बोज्झंगा ? बोधाय संवत्तन्ती ति बोज्झंगा, बुज्झन्ती ति बोज्झंगा, अनुबु- [218] -ज्झन्ती ति बोज्झंगा, पटिबुज्झन्ती ति बोज्झंगा, संबुज्झन्ती ति संबोज्झंगा” [पटि० २-११५] ति इमिना पटिसंमिदानयेना पि बोज्झंगत्थो वेदितव्वो। पसत्थो सुन्दरो वा बोज्झंगो सम्बोज्झंगो। एवं पीति येव सम्बोज्झंगो पीतिसम्बोज्झंगो ति। चित्तेकगगतानिहेसादीसु [§ २८७-२९५] पि इमिना व नयेन अत्थो वेदितव्वो।

(४७५) तेसं धम्मानं [§ २९६] ति ये तस्मिं समये पटिवेधं गच्छन्ति चतुसचधम्मा, तेसं धम्मानं। अज्जातानं ति किञ्चा पि पठममग्गेन ते धम्मा आता नाम होन्ति, यथा पन पकतिया अनागतपुब्बं विहारं आगन्त्वा विहारमज्जे ठितो पि पुग्गलो पकतिया अनागतभावं उपादाय ‘अनागतपुब्बं ठानं आगतो’ म्ही ति वदति, यथा च पकतिया अपिलम्भपुब्बं मालं पिलम्भत्वा, अनिवत्थपुब्बं कथं निवासेत्वा, अमुत्तपुब्बं भुज्झित्वा, पकतिया अमुत्तभावं उपादाय अमुत्तपुब्बं भोजनं मुत्तो म्ही ति वदति, एवमिधा पि यस्मा पकतिया इमिना पुग्गलेन इमे धम्मा न आतपुब्बा तस्मा अज्जातानं ति वुत्तं। अदिट्ठादीसु पि एसेव नयो। तत्थ अदिट्ठानं ति इतो पुब्बे पञ्चाचक्खुना अदिट्ठानं। अप्पत्तानं ति अधिगमनवसेन अप्पत्तानं। अविदितानं ति जण्णनं अपाकटकतानं। असच्छिककतानं ति अपचक्खकतानं। सच्छिकिरियाया ति पचक्खकरणत्थं। यथा च इमिना पदेन, एवं सेसेहि पि सद्धिं अज्जातानं जाणाय, अदिट्ठानं दस्सनाय, अप्पत्तानं पत्तिया, अविदितानं वेदाय ति योजना कातव्वा।

(४७६) चतूहि वचीदुच्चरितेही [§ २९९] ति आदीसु वची ति वची-विज्जंति वेदितव्वा। तिण्णं दोसानं येन केनचि दुट्ठानि चरितानी ति दुच्चरितानि। वचीतो पवत्तानि दुच्चरितानि वचीदुच्चरितानि, वचिया वा निष्पादितानि दुच्चरितानि वचीदुच्चरितानि। तेहि वचीदुच्चरितेहि। आरका रमती ति आरति। विना तेहि रमती ति विरति। ततो ततो पटिनिवत्ता व हुत्वा तेहि विना रमती ति पटिविरति। उपसग्गवसेन वा पदं वट्ठितं। सब्बमिदं ओरमणभावस्सेव अधिवचनं। वेरं मनति, विनासेती ति वेरमणी। इदं पि ओरमणस्सेव वेवचनं। [219]

१ विन० ४.१०५, मि०- ३८.३९. २ मि० २७., विमु० १८.२८. ३ सि० alone inserts hereafter असच्छिककतानं सच्छिकिरियाय. ४ See ३.१०८.

याय पन चेतनाय मुसावादादीनि भासमानो करोति नाम, अयं लोकुत्तरमग्गाविरति। उप्पजित्वा तं किरियं कातुं न देति, किरियापथं पच्छिन्दती ति अकिरिया। तथा तं करणं कातुं न देति, करणपथं पच्छिन्दती ति अकरणं। याय च चेतनाय चतुब्बिधं वचीदुच्चरितं भासमानो अज्ज्ञापज्जति नाम, अयं उप्पजित्वा तथा अज्ज्ञापज्जितुं न देती ति अनज्ज्ञापत्ति।

(४७७) वेला अनतिक्रमो ति एत्थ “ताय वेलाया” [सं० १.७६] ति आदीसु ताव कालो वेला ति आगतो। “उरुवेलायं विहरती” [सं० १.१०३] ति एत्थ रासि। “ठितधम्मो वेलं नातिवत्तती” [] ति एत्थ सीमा। इधा पि सीमा व। अनतिक्रमनियट्टेन हि चत्तारि वचीदुच्चरितानि वेला ति अधिप्पेतानि। इति याय चेतनाय चत्तारि वचीदुच्चरितानि भासमानो वेलं अतिक्रमति नाम, अयं उप्पजित्वा तं वेलं अतिक्रमितुं न देती ति वेला, अनतिक्रमो ति वुत्ता। वेलायती ति वा वेला, चेलयति विद्धंसेती ति अत्थो। किं वेलायति? चतुब्बिधं वचीदुच्चरितं। इति वेलयनतो ‘वेला’। पुरिसस्स पन हितसुखं अनतिक्रमत्वा पवत्तती ति ‘अनतिक्रमो’। एवमेत्थ पदद्वयवसेना पि अत्थो वेदितव्वो। सेतुं हनती ति सेतुघातो; चतुन्नं वचीदुच्चरितानं पदघातो पचयघातो ति अत्थो। पचयो हि इध सेतु ति अधिप्पेतो। तत्रायं वचनत्थो—रागादिको चतुन्नं वचीदुच्चरितानं पचयो वट्ठस्मिं पुग्गलं सिनोति बन्धती ति सेतु। सेतुस्स घातो सेतुघातो। वचीदुच्चरितपचयै-समुपातिक्राय विरतिया एतं अधिवचनं। अयं पन सम्मावाचासंखाता विरति पुब्बभागे नानाचित्तेसु लब्धमति। अज्जेनेव हि चित्तेन मुसावादा विरमति, अज्जेन पेसुज्जादीहि। लोकुत्तरमग्गक्खणे पन एकचित्तरिं येव लब्धमति। चतुब्बिधाय हि वचीदुच्चरितं चेतनाय पदच्छेदं कुरुमाना मग्गाङ्गं पूरयमाना एका व विरति उप्पज्जति।

(४७८) कायदुच्चरितेही [§ ३००] ति कायतो पवत्तेहि कायेन वा निष्पादितेहि पाणातिपातादीहि दुच्चरितेहि। सेसं पुरिमनयेनेव वेदितव्वं। अयं पि सम्माकम्मन्तसंखाता विरति पुब्बभागे नानाचित्तेसु लब्धमति। अज्जेनेव हि चित्तेन पाणा- [220] -तिपाता विरमति, अज्जेन अदिन्नादान-मिच्छाचारेहि। लोकुत्तर-मग्गक्खणे पन एकचित्तरिं येव लब्धमति। तिधिधाय हि कायदुच्चरितचेतनाय पदच्छेदं कुरुमाना मग्गाङ्गं पूरयमाना एका व विरति उप्पज्जति।

(४७९) सम्माआजीवनिहेसे अकिरिया [§ ३०१] ति आदीसु याय चेतनाय मिच्छाजीवं आजीवमानो किरियं करोति नाम, अयं उप्पजित्वा तं किरियं कातुं न देती ति अकिरिया ति। इमिना नयेन योजना वेदितव्वा। आजीवो च नामेस पाटियेक्को नत्थि, वाचाकम्मन्तेसु गहितेसु गहितो व होति, तप्पक्खिकता। धुवपटिसेवनवसेन

१-१ PTS, M. omit all these words. २ म०, सी०-नातिक्रमो. ३ म०, सि०-वेलयति. ४ PTS, M. omit this word. ५ PTS, M.-चुवरिती.

पनायं ततो नीहरित्वा दस्सितो ति । एवं सन्ते सम्माआजीवो सक्किचको न होति, अट्ठ मग्गङ्गानि न परिपूरन्ति, तस्मा सम्माआजीवो सक्किचको कातब्बो, अट्ठ मग्गङ्गानि परिपूरतब्बानी ति ।

(४८०) तत्रायं नयो—आजीवो नाम भिज्जमानो कायवचीद्वारेसु येव भिज्जति । मनोद्वारे आजीवभेदो नाम नत्थि । पूर्यमानो पि तस्मिं येव द्वारद्वये पूरति । मनोद्वारे आजीवपूर्णं नाम नत्थि । कायद्वारे पन वीतिक्रमो आजीवहेतुको पि अत्थि न आजीव-हेतुको पि । तथा वचीद्वारे । तत्थ यं राज-राजमहामत्ता खिड्ढापसुता सूरमावं दस्सेन्ता मिगवधं वा पन्थदूहनं वा परदारवीतिक्रमं वा करोन्ति, इदं अकुसलं कायकम्मं नाम । ततो विरति पि 'सम्माकम्मन्तो' नाम । यं पन न आजीवहेतुकं चतुब्बिधं वची-दुचरितं मासन्ति, इदं अकुसलं वचीकम्मं नाम । ततो विरति पि 'सम्मावाचा' नाम । यंपन आजीवहेतु नेसादमच्छन्नधादयो पाणं हनन्ति, अदिमं आदियन्ति, मिच्छाचारं चरन्ति, अयं मिच्छाजीवो नाम । ततो विरति 'सम्माआजीवो' नाम । यं पि लब्धं गहेत्वा मुसा भणन्ति, पेसुञ्ज-फरुस-सम्फपलापे पवत्तेन्ति, अयं पि मिच्छाजीवो नाम । ततो विरति सम्माआजीवो नाम ।

(४८१) महासीवत्थेरो पनाह—'कायवचीद्वारेसु वीतिक्रमो [221] आजीव-हेतुको वा होतु नो वा आजीवहेतुको, अकुसलं कायकम्मं वचीकम्मं त्वेव संखं गच्छति । ततो विरति पि सम्माकम्मन्तो सम्मावाचा त्वेव वुच्चती' ति । आजीवो कुहिं^१ ति वुत्ते पन 'तीणि कुहनवत्थूनि निस्साय चत्तारो पच्चये उप्पादेत्वा तेसं परि-भोगो' ति आह । अयं पन कोटिप्पत्तो मिच्छाजीवो । ततो विरति सम्माआजीवो नाम । अयं पि सम्माआजीवो पुब्बमागे नानाचित्तेसु लब्धमति, अञ्जेनेव हि चित्तेन कायद्वारवीतिक्रमा विरमति, अञ्जेन वचीद्वारवीतिक्रमा । लोकुत्तरमग्गक्खणे पन एकाचित्तरिमं येव लब्धमति । कायवचीद्वारेसु हि सत्तकम्मपथवसेन उप्पन्नाय मिच्छाजीवसंखाताय दुस्सील्यचेतनाय पदच्छेदं कुरुमाना मग्गङ्गं पूर्यमाना एका व विरति उप्पज्जती ति । अयं निहेसवारे विसेसो ।

(४८२) यं पनेतं इन्द्रियेसु अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रियं वड्डितं, मग्गङ्गेसु च सम्मावाचादीनि, तेसं वसेन संगहेवारे "नविन्द्रियानि, अट्ठंगिको मग्गो" [§ ३३७अ] ति वुत्तं । सुञ्जतवारो^२ पाकतिको येवा ति । अयं ताव सुद्धिकपटिपदाय विसेसो ।

(४८३) इतो परं सुद्धिकसुञ्जतं-सुञ्जतपटिपदा-सुद्धिकअप्पणिहितं-अप्प-णिहितपटिपदा ति अयं देसनाभेदो होति । तत्थ सुञ्जतं [§ ३४४] ति लोकुत्तरमग्गस्स नाम । सो हि आगमनतो सगुणतो आरम्मणतो ति तीहि कारणेहि नाम लभति ।

१ सी०-लब्ध. २ See ३.५८६, ५.१४०. For तिपट्ठकमहासीवत्थेर see DCm. ii.430, 511. ३ PTS., M-कह. ४ See ३.१; see note 1 on § 337 a. ५ §§ ३३९-३४३.

कथं ? इध भिक्खु अनत्ततो अभिनिविसित्वा अनत्ततो संखारे पस्सति । यस्मा पन अनत्ततो दिट्ठमत्तेनेव मग्गवुट्ठानं नाम न होति, अनिच्चतो पि दुक्खतो पि दट्ठमेव वट्ठति, तस्मा 'अनिच्चं दुक्खं अनत्ता' ति तिविधं अनुपस्सनं आरोपेत्वा सम्मसन्तो चरति । वुट्ठानगामिनीविपस्सना पन^३स्स तेभूमके पि संखारे सुञ्जतो व पस्सति । अयं विपस्सना सुञ्जता नाम होति ।

(४८४) सा आगमनीयद्वाने ठत्वा अत्तनो मग्गस्स 'सुञ्जतं' ति नामं देति । एवं मग्गो 'आगमनतो' सुञ्जतनामं लभति । यस्मा पन सो रागादीहि सुञ्जो तस्मा 'सगुणेनेव' सुञ्जतनामं लभति । निब्बानं पि रागादीहि सुञ्जत्ता सुञ्जतं ति वुच्चति । तं आरम्मणं कत्वा उप्पन्नत्ता मग्गो 'आरम्मणतो' सुञ्जतनामं लभति । तत्थ सुत्त-[222]-न्तिकपरियायेन सगुणतो पि आरम्मणतो पि नामं लभति । परि-यायदेसना हेसा । अभिधम्मकथा पन निप्परियायदेसना । तस्मा इध सगुणतो वा आरम्मणतो वा नामं न लभति, आगमनतो व लभति । आगमनमेव हि धुरं । तं दुविधं^४ होति— विपस्सनागमनं मग्गागमनं ति । तत्थ मग्गस्स आगतद्वाने विपस्सनागमनं धुरं, फलस्स आगतद्वाने मग्गागमनं धुरं । इध मग्गस्स आगतत्ता विपस्सनागमनमेव धुरं जातं ।

(४८५) अप्पणिहितं [§ ३५१] ति, एत्था पि अप्पणिहितं ति मग्गस्सेतं नामं । इदं पि नामं मग्गो तीहेव कारणेहि लभति । कथं ? इध भिक्खु आदितो व दुक्खतो अभिनिविसित्वा दुक्खतो संखारे पस्सति । यस्मा पन दुक्खतो दिट्ठमत्ते-नेव मग्गवुट्ठानं नाम न होति, अनिच्चतो पि अनत्ततो पि दट्ठमेव वट्ठति, तस्मा 'अनिच्चं दुक्खं अनत्ता' ति तिविधं अनुपस्सनं आरोपेत्वा सम्मसन्तो चरति । वुट्ठानगामिनी विपस्सना पन^३स्स तेभूमकेसु संखारेसु पाणिधिं सोसेत्वा परियादित्वा विस्सज्जेति । अयं विपस्सना अप्पणिहिता नाम होति ।

(४८६) सा आगमनीयद्वाने ठत्वा अत्तनो मग्गस्स 'अप्पणिहितं' ति नामं देति । एवं मग्गो 'आगमनतो' अप्पणिहितनामं लभति । यस्मा पन तत्थ रागदोसमोहपाणिधयो नत्थि, तस्मा 'सगुणेनेव' अप्पणिहितं नामं लभति । निब्बानं पि तेसं पाणिधीनं अभावा अप्पणिहितं ति वुच्चति । तं आरम्मणं कत्वा उप्पन्नत्ता मग्गो अप्पणिहितं ति नामं लभति । तत्थ सुत्तन्तिकपरियायेन सगुणतो पि आरम्मणतो पि नामं लभति । परियायदेसना हेसा । अभिधम्मकथा पन निप्परियाय-देसना । तस्मा इध सगुणतो वा आरम्मणतो वा नामं न लभति, आगमनतो व लभति । आगमनमेव हि धुरं । तं दुविधं^४ होति— विपस्सनागमनं मग्गागमनं ति । तत्थ मग्गस्स आगतद्वाने विपस्सनागमनं धुरं, फलस्स आग-[223]-तद्वाने मग्गागमनं धुरं । इध मग्गस्स आगतत्ता विपस्सनागमनमेव धुरं जातं ।

१ Cf. विमु०— २१.१२५.

(४८७) ननु च सुञ्जतो अनिमित्तो अप्पणिहितो ति तीणि मग्गस्स नामानि ? यथाह—“तयो^१ मे भिक्खवे विमोक्खा—सुञ्जतो विमोक्खो, अनिमित्तो विमोक्खो, अप्पणिहितो विमोक्खो” [पटि० २.३५] ति । तेसु इध द्वे मग्गे गहेत्वा अनिमित्तो कस्मा न गहितो ति ? आगमनाभावतो । अनिमित्तविपस्सना हि सयं आगमनियद्वाणे उत्वा अत्तनो मग्गस्स नामं दातुं न सक्कोति । सम्मासम्बुद्धो पन अत्तनो पुत्तस्स राहुलथेरस्स

अनिमित्तं च भावेहि मानानुसयमुज्जह ।

ततो मानाभिसमया उपसन्तो चरिस्ससी [सु० ३४२] ति ॥

अनिमित्तविपस्सनं कथेसि । विपस्सना हि निचिनिमित्तं धुवनिमित्तं सुखनिमित्तं अत्तनिमित्तं च उग्घाटेति । तस्मा अनिमित्ता ति कथिता । सा पि किञ्चा पि तं निमित्तं उग्घाटेति, सयं पन निमित्तधम्मेषु चरती ति सनिमित्ता व होति । तस्मा सयं आगमनियद्वाणे उत्वा अत्तनो मग्गस्स नामं दातुं न सक्कोति ।

(४८८) अपरो नयो—अभिधम्मो नाम परमत्थदेसना । अनिमित्तमग्गस्स च परमत्थतो हेतुवेकलमेव होति । कथं ? अनिच्चानुपस्सनाय हि वसेन अनिमित्त-विमोक्खो कथितो । तेनेव विमोक्खेन सद्धिन्द्रियं अधिमत्तं होति । तं अरियमग्गे एकङ्गं पि न होति, अमग्गङ्गत्ता अत्तनो मग्गस्स परमत्थतो व नामं दातुं न सक्कोति । इतरेसु पन द्वीसु अनत्तानुपस्सनाय ताव वसेनेव सुञ्जतो विमोक्खो, दुक्खानुपस्सनाय वसेन अप्पणिहितो विमोक्खो कथितो । तेसु सुञ्जतविमोक्खेन पञ्चिन्द्रियं अधिमत्तं होति, अप्पणिहितविमोक्खेन समाधिन्द्रियं । तानि अरिय-मग्गस्स अङ्गत्ता अत्तनो मग्गस्स परमत्थतो नामं दातुं सक्कोति । मग्गारम्भणत्तिके पि हि मग्गाधिपतिधम्मविभजने छन्दचित्तानं अधिपतिकाले तेसं धम्मानं अमग्गङ्गत्ता च मग्गाधिपतिभावो न वुत्तो । एवं-सम्पदमिदं वेदितव्वं ति । अयमेत्थ अट्ठकथा-मुत्तको एकस्साचरियस्स मतिविनिच्छयो^२ । [224] एवं सब्बथा पि अनिमित्तविप-स्सना सयं आगमनियद्वाणे उत्वा अत्तनो मग्गस्स नामं दातुं न सक्कोती ति अनिमित्त-मग्गो न गहितो ।

(४८९) केचि पन ‘अनिमित्तमग्गो आगमनतो नामं अलभन्तो पि सुत्तन्त-परियायेन सगुणतो च आरम्भणतो च नामं लभती’ ति आहंसु । ते इदं वत्वा पटिक्खित्ता—“अनिमित्तमग्गो सगुणतो च आरम्भणतो च नामं लभन्ते सुञ्जत-अप्पणिहितमग्गा पि सगुणतो येव आरम्भणतो येव च इदं^३ नामं लभेय्यु । न पन लभन्ति । किं-कारणा ? अयं हि मग्गो नाम द्वीहि कारणेहि नामं लभति—सरसतो च पचनीकतो च; सभावतो च पटिपक्खतो चा ति अत्थो । तत्थ

१-१ सी०, सि०—अमग्गङ्गत्ता; अत्तनो.... २ सि०—पटिविनिच्छयो. ३ म०, M., PTS—इध. ४ Cf. विसु० २१.१२१-२२.

सुञ्जत-अप्पणिहितमग्गा सरसतो पि पचनीकतो पि नामं लभन्ति । सुञ्जत-अप्पणि-हितमग्गा हि रागादीहि सुञ्जा, रागप्पणिधिआदीहि च अप्पणिहिता ति एवं ‘सरसतो’ पि नामं लभन्ति । सुञ्जतो च अत्ताभिनिवेशेस्स पटिपक्खो, अप्पणिहितो पणिधिरस्सा ति एवं ‘पचनीकतो’ नामं लभन्ति । अनिमित्तमग्गो पन रागादि-निमित्तानं निचिनिमित्तादीनं च अभिधेन सरसतो च नामं लभति, नो पचनीकतो । न हि सो संखारनिमित्तारम्भणाय अनिच्चानुपस्सनाय पटिपक्खो । अनिच्चानुपस्सना पन^४स्स अनुलोमभावे टिता ति । एवं सब्बथा पि अभिधम्मपरियायेन अनिमित्त-मग्गो नाम नत्थी ति ।

(४९०) सुत्तन्तिकपरियायेन पनेस एवं आहरित्वा दीपितो—यस्मिं हि वारे मग्गवुद्धानं होति, तीणि लक्खणानि एकावज्जेनेन विय आपाथं आगच्छन्ति, तिण्णं च एकतो आपाथगमनं नाम नत्थि । कम्मट्ठानस्स पन विभूतभावदीपनत्थं एतं वुत्तं । आदितो हि यत्थकत्थचि अभिनिवेशो होतु, वुद्धानगामिनी पन विपस्सना यं यं सम्मसित्वा वुद्धाति तस्स तस्सेव वसेन आगमनियद्वाणे उत्वा अत्तनो मग्गस्स नामं देति । कथं ? अनिच्चादीसु हि यत्थकत्थचि अभिनिवेशित्वा इतरं पि लक्खणद्वयं दट्ठुं वट्ठति येव । एवं^५ लक्खणदस्सनमत्तेनेव हि मग्गवुद्धानं नाम न होति, तस्मा अनिच्चतो अभिनिविट्ठो [225] भिक्खु न केवलं अनिच्चतो व वुद्धाति, दुक्खतो पि वुद्धाति, अनत्ततो पि वुद्धाति^६ एव । दुक्खतो अनत्ततो अभि-निविट्ठे पि एसेव नयो । इति आदितो यत्थकत्थचि अभिनिवेशो होतु, वुद्धानगामिनी पन विपस्सना यं यं सम्मसित्वा वुद्धाति तस्स तस्सेव वसेन आगमनियद्वाणे उत्वा अत्तनो मग्गस्स नामं देति । तत्थ अनिच्चतो वुट्ठहन्तस्स मग्गो अनिमित्तो नाम होति, दुक्खतो वुट्ठहन्तस्स अप्पणिहितो, अनत्ततो वुट्ठहन्तस्स सुञ्जतो ति । एवं सुत्तन्तपरियायेन आहरित्वा दीपितो ।

(४९१) वुद्धानगामिनी पन विपस्सना किमारम्भणा ति ? लक्खणारम्भणा ति । लक्खणं नाम पञ्जत्तिगहितं, न-वत्तव्वधम्मभूतं । यो पन अनिच्चं दुक्खं अनत्ता ति तीणि लक्खणानि सल्लक्खेति, तस्स पञ्चलक्खन्धा कण्ठे ब्रह्मकुणपं विय होन्ति । संखारारम्भणमेव आणं संखारतो वुद्धाति । यथा हि एको भिक्खु पत्तं किणितुकामो पत्तवाणिजेन पत्तं आभतं दिस्वा हट्ठपहट्ठो गण्हिस्सामी ति चिन्तेत्वा वीमंसमानो तीणि छिद्धानि पस्सेय्य, सो न छिद्देसु निरालयो होति, पत्ते पन निरालयो होति; एवमेव तीणि लक्खणानि सल्लक्खेत्वा संखारेसु निरालयो होति । संखारा-रम्भणेनेव आणेन संखारतो वुद्धाती ति वेदितव्वं । दुस्सोपमे^७ पि एसेव नयो ।

१ PTS, M. म०—एकं. २ See विसु० २१.८४. ३ म०, सि०—वत्थं. ४ PTS, M.—दुस्सोपमाय.

(४९२) इति भगवा लोकुत्तरज्ज्ञानं भाजेन्तो सुद्धिकपटिपदाय चतुक्कनयं पञ्चकनयं ति द्वे पि नये आहरि^१ । तथा सुद्धिकसुञ्जताय सुञ्जतपटिपदाय सुद्धिक-
अप्पणिहिते अप्पणिहितपटिपदाया ति । कस्मा एवं आहरी ति ? पुग्गलज्ज्ञासयेन
चेव देसनाविलासेन च । तदुभयं पि हेट्ठा^२ वुत्तनयेन वेदितव्वं । एवं लोकुत्तरं ज्ञानं
भावेती ति एत्थ सुद्धिकपटिपदाय चतुक्कपञ्चकवसेन द्वे नया, तथा सेसेसू ति सब्बेसु
पञ्चसु कोट्ठासेसु दस नया भाजिता ।

[पकिण्णककथा]

(४९३) तत्रिदं पकिण्णकं^३ —

अज्झत्तं च बहिद्धां च रूपारूपेसु^४ पञ्चसु ।

सत्तट्ठङ्गपरिणामं निमित्तं^५ पटिपदा-पती^६ ति ॥

लोकुत्तरमग्गे हि अज्झत्तं अभिनिविसित्वा अज्झत्तं [226] वुट्ठाति, अज्झत्तं अभि-
निविसित्वा बहिद्धा वुट्ठाति, बहिद्धा अभिनिविसित्वा बहिद्धा वुट्ठाति, बहिद्धा अभि-
निविसित्वा अज्झत्तं वुट्ठाति । रूपे अभिनिविसित्वा रूपा वुट्ठाति, रूपे अभिनिविसित्वा
अरूपा वुट्ठाति । अरूपे अभिनिविसित्वा अरूपा वुट्ठाति, अरूपे अभिनिविसित्वा
रूपा वुट्ठाति, एकप्पहारेन पञ्चहि खन्धेहि वुट्ठाति । ‘सत्तअट्ठंगपरिणामं’ति सो पनेस
मग्गो अट्ठङ्गिको पि सत्तङ्गिको पि होति । बोझङ्गा पि सत्त वा होन्ति छ वा । ज्ञानं
पि पञ्चङ्गिकं वा होति चतुरङ्गिकं वा; तिवंगिकं वा दुवङ्गिकं वा । एवं सत्तअट्ठादीनं
अंगानं परिणामो वेदितव्वो ति अत्थो । ‘निमित्तं पटिपदा-पती’ ति निमित्तं^५ ति
यतो^७ वुट्ठानं होति; ‘पटिपदा-पती’ति पटिपदाय च अधिपतिनो च चलनाचलनं
वेदितव्वं ।

(४९४) तत्थ अज्झत्तं अभिनिविसित्वा अज्झत्तं वुट्ठाती^८ ति आदीसु ताव
इधेकच्चो आदितो व अज्झत्तं पञ्चसु खन्धेसु अभिनिविसति, अभिनिविसित्वा ते
अनिच्चादितो पस्सति, यस्मा पन न सुद्धअज्झत्तदस्सनमत्तेनेव मग्गवुट्ठानं होति,
बहिद्धा पि दट्ठव्वमेव, तस्मा परस्स खन्धे पि अनुपादिन्नसंखारेसु पि अनिच्चं
दुक्खमनत्ता ति पस्सति । सो कालेन अज्झत्तं सम्मसति कालेन बहिद्धा ति ।
तस्सेवं सम्मसतो अज्झत्तं सम्मसनकाले विपस्सना मग्गेन सद्धिं घटीयति । एवं

१ सी०-आहरी ति; म०, M.-आहरति. २ See ३.३६८, ३८३-८४; also
२.३९. ३ This continues upto ३.५२१; exposition in ३.४९४-
५२१. ४-५ ३.४९४. ५ ३.४९५-९६. ६ ३.४९७-५०६. ७ ३.५०७-
५१९. ८ ३.५२०. ९ ३.५२१. १० See वि० २१.८४. ११ सी०,
PTS, M. insert before this word तीसु. १२ M., PTS insert
hereafter पन नियतो. १३ See वि० २१.८५-८७.

अज्झत्तं अभिनिविसित्वा अज्झत्तं वुट्ठाति नाम । सचे पन^९ स्स बहिद्धा सम्मसनकाले
विपस्सना मग्गेन सद्धिं घटीयति, एवं अज्झत्तं अभिनिविसित्वा बहिद्धा वुट्ठाति
नाम । एसेव नयो बहिद्धा अभिनिविसित्वा बहिद्धा च अज्झत्तं च वुट्ठाने पि ।

(४९५) अपरो आदितो च रूपे अभिनिविसति अभिनिविसित्वा भूतरूपं च
उपादारूपं च परिच्छिन्दित्वा अनिच्चादितो पस्सति, यस्मा पन न सुद्धरूपदस्सन-
मत्तेन मग्गवुट्ठानं होति अरूपं पि दट्ठव्वमेव, तस्मा तं रूपं आरम्भणं [227] कत्वा
उप्पन्नं वेदनं सज्जं संखारे विज्जाणं च इदं अरूपं ति परिच्छिन्दित्वा अनिच्चादितो
पस्सति । सो कालेन रूपं सम्मसति कालेन अरूपं । तस्सेवं सम्मसतो रूपसम्मसन-
काले विपस्सना मग्गेन सद्धिं घटीयति । एवं रूपे अभिनिविसित्वा रूपा वुट्ठाति
नाम । सचे पनस्स अरूपसम्मसनकाले विपस्सना मग्गेन सद्धिं घटीयति, एवं रूपं
अभिनिविसित्वा अरूपा वुट्ठाति नाम । एसेव नयो अरूपे अभिनिविसित्वा अरूपा
च रूपा च वुट्ठाने पि । “यं किंचि समुदयधम्मं सब्बं तं निरोधधम्मं” [म० १.३८०]
ति एवं अभिनिविसित्वा एवमेव वुट्ठानकाले पन एकप्पहारेन पञ्चहि खन्धेहि वुट्ठाति
नामा^{१०} ति । अयं तिक्खविपस्सकस्स महापज्जस्स भिक्खुनो विपस्सना ।

(४९६) यथा हि छातज्झत्तस्स पुरिसस्स भत्तैमज्जे गूथपिण्डं टपेत्वा नानग्ग-
स्सभोजनपुण्णपातिं उपनेय्युं, सो व्यज्जनं हत्थेन वियूहन्तो तं गूथपिण्डं दिस्वा
‘किमिदं’ ति पुच्छित्वा गूथपिण्डो ति वुत्ते ‘धि धि अपनेथा’ ति भत्ते पि पातियं पि
निरालयो होति । एवं-सम्पदामिदं दट्ठव्वं । भोजनपातिदस्सनस्मिं हि तस्स अत्तमन-
कालो धिय इमस्स भिक्खुनो बालपुथुजनकाले पञ्चखन्धे ‘अहं ममं’ति गहित-
कालो । गूथपिण्डस्स दिट्ठकालो धिय तिण्णं लक्खणानं सल्लक्खितकालो । भत्ते पि
पातियं पि निरालयकालो धिय तिक्खविपस्सकस्स महापज्जस्स भिक्खुनो “यं किंचि
समुदयधम्मं सब्बं तं निरोधधम्मं” [दी० १.११०] ति पञ्चहि खन्धेहि एकप्पहारेन
वुट्ठितकालो वेदितव्वो ।

(४९७) ‘सत्तअट्ठङ्गपरिणामं’ति एत्थ अयं वुत्तप्पमेदो अङ्गपरिणामो
यथा होति तथा वेदितव्वो । संखारूपेक्खाजाणमेव हि अरियमग्गस्स बोझङ्ग-
मग्गज्ज्ञानङ्गविसेसं नियमेती^{११} । केचि पन थेरा ‘बोझङ्ग-मग्गज्ज्ञानङ्गविसेसं
पादकज्ज्ञानं नियमेती’ति वदन्ति । केचि ‘विपस्सनाय आरम्भणभूता खन्धा निय-
मेन्ती’ति वदन्ति । केचि ‘पुग्गलज्ज्ञासयो नियमेती’ति वदन्ति । तेसं पि वादिसु
अयं संखारूपेक्खासंखाता पुब्बभागा वुट्ठानगामिनी विपस्सना व नियमेती ति
वेदितव्वो ।

(४९८) तत्रायं आनुपुब्बी कथा— विपस्सनानियमेन हि [228] सुक्ख-

१ Here ends वि० २१.८७.

२ M, सी०, PTS- omit भत्त.

३ With ३.४९७-५०२ cf. वि० २१.१११-११६.

विपस्सकस्स उप्पन्नमग्गो पि समापत्तिलाभिनो ज्ञानं पादकं अक्त्वा उप्पन्नमग्गो पि पठमज्झानं पादकं कत्वा पक्किण्णकसंखारे सम्मसित्वा उप्पादितमग्गो पि पठमज्झानिको होति । सब्बेसु सत्त बोज्झंगानि अट्ठ मग्गंगानि पञ्च ज्ञानंगानि होन्ति । तेसं पि हि पुब्बभागविपस्सना सोमनस्ससहगता पि उपेक्खासहगता पि हुत्वा बुट्ठानकाले संखारुपेक्खाभावप्पत्ता सोमनस्ससहगता व होति ।

(४९९) पञ्चकनये दुतियततियचतुत्थज्झानानि पादकानि कत्वा उप्पादितमग्गोसु यथाक्कमेनेव ज्ञानं चतुरंगिकं तिवंगिकं च दुवंगिकं च होति । सब्बेसु पन सत्त मग्गंगानि होन्ति, चतुत्थे छ बोज्झंगानि । अयं विसेसो पादकज्झाननियमेन च विपस्सनानियमेन च होति । तेसं पि हि पुब्बभागविपस्सना सोमनस्ससहगता पि उपेक्खासहगता पि होति । बुट्ठानगामिनी सोमनस्ससहगता व ।

(५००) पञ्चमज्झानं पादकं कत्वा निव्वत्तितमग्गो पन उपेक्खा-चित्तेकगतावसेन द्वे ज्ञानंगानि बोज्झंग-मग्गंगानि छ सत्त चैव । अयं पि विसेसो उभयनियमवसेन होति । इमस्मिं हि नये पुब्बभागविपस्सना सोमनस्ससहगता वा उपेक्खासहगता वा होति, बुट्ठानगामिनी उपेक्खासहगता व । अरूपज्झानानि पादकानि कत्वा उप्पादितमग्गो पि एसेव नयो । एवं पादकज्झानतो बुट्ठाय ये केचि संखारे सम्मसित्वा निव्वत्तितमग्गस्स आसन्नपदेसे बुट्ठिता समापत्ति अत्तनो सदिसभावं करोति, भूमिवण्णो विय गोधावण्णस्स ।

(५०१) दुतियत्थेखादे पन यतो यतो समापत्तितो बुट्ठाय ये ये समापत्तिधम्मे सम्मसित्वा मग्गो निव्वत्तितो होति तं तं समापत्तिसदिसो व होति, सम्मसितसमापत्तिसदिसो ति अत्थो । सचे पन कामावचरधम्मे सम्मसति पठमज्झानिको व होति । तत्रा पि विपस्सनानियमो वुत्तनयेनेव वेदितव्वो ।

(५०२) [229] ततियत्थेखादे 'अहो वतायं सत्तङ्गिकं मग्गं पापुणेय्यं, अट्ठङ्गिकं मग्गं पापुणेय्यं' ति अत्तनो अज्झासयानुरूपेन यं यं ज्ञानं पादकं कत्वा ये वा ये वा ज्ञानधम्मे सम्मसित्वा मग्गो निव्वत्तितो होति तं-तं-ज्ञानसदिसो व होति । पादकज्झानं पन सम्मसितज्झानं वा विना, अज्झासयमत्तेनेव तं न इज्झति । स्वायमत्थो नन्दकोवादसुत्तेन^१ दीपितव्वो । वुत्तं हेतु^२— "सेय्यथा पि भिक्खवे तदहुपोसंथे पण्णरसे न होति ब्रह्मो जनस्स कंखा वा विमति वा 'ऊनो नु खो चन्दो पुण्णो नु खो चन्दा'ति, अथ खो पुण्णो चन्दो त्वेव होति, एवमेव खो भिक्खवे ता भिक्खुनियो नन्दकस्स धम्मदेसनाय अत्तमना चैव परिपुण्णसंकप्पा च । तासं भिक्खवे पञ्चन्नं भिक्खुनीसतानं या पच्छिमिका भिक्खुनी सा सोतापन्ना अविनिपात-

१ विमु०. २१.११४. २ M. iii. 270-77 (no.146). ३ विमु०

२१.११६ does not quote the following passage. The agreement ends here.

धम्मा नियता संबोधिपरायणा" [म० ३.२७७] ति । तासु हि यस्सा भिक्खुनिया सोतापत्तिफलस्स उपनिस्सयो, सा सोतापत्तिफलेनेव परिपुण्णसंकप्पा होति, यस्सा ...पे०... अरहत्तस्स उपनिस्सयो सा अरहत्तेनेव । एवमेव अत्तनो अज्झासयानुरूपेन यं यं ज्ञानं पादकं कत्वा ये वा ये वा ज्ञानधम्मे सम्मसित्वा मग्गो निव्वत्तितो तं-तं-ज्ञानसदिसो व होति । पादकज्झानं पन सम्मसितज्झानं वा विना, अज्झासयमत्तेनेव तं न इज्झती ति । एत्था पि च विपस्सनानियमो वुत्तनयेनेव वेदितव्वो ।

(५०३) तत्थ 'पादकज्झानमेव नियमेती' ति एवं-वादिं तिपिटकचूळनागत्ये^३र अन्तेवासिका आहंसु— 'भन्ते, यत्थ ताव पादकज्झानं अत्थि तत्थ तं नियमेतु; यस्मिं पन पादकज्झानं नत्थि, तस्मिं अरूपमवे किं नियमेती ति ?' 'आवुसो तत्था पि पादकज्झानमेव नियमेती ति । यो हि भिक्खु अट्ठसमापत्तिलाभी पठमज्झानं पादकं कत्वा सोतापत्तिमग्गफलानि निव्वत्तेत्वा अपरिहीनज्झानो कालं कत्वा अरूपमवे निव्वत्तो, पठमज्झानिकाय सोतापत्तिफलसमापत्तिया बुट्ठाय विपस्सनं पट्टेत्वा उपरि तीणि मग्गफलानि निव्वत्तेति, तस्स तानि पठमज्झानिकानेव होन्ति । दुतियज्झानिकादीसु पि एसेव नयो । [230] अरूपे तिकचतुकज्झानं उप्पज्जति, तं च खो लोकुत्तरं न लोकियं । एवं तत्था पि पादकज्झानमेव नियमेति आवुसो' ति । 'सुकथितो भन्ते पञ्चो' ति ।

(५०४) 'विपस्सनाय आरम्भणमता खन्धा नियमेन्ति; यं यं हि सम्मसित्वा बुट्ठति तं-तं-सदिसो व मग्गो होती' ति एवंवादिं मोरवापिवासी-महादत्तत्थे^४र पि अन्तेवासिका आहंसु 'भन्ते, तुम्हाकं वादे दोसो पज्जायति— रूपं सम्मसित्वा बुट्ठितभिक्खुनो हि रूपसदिसेन अव्याकतेन मग्गेन भवितव्वं, नेवसज्जानासज्जायतननयतो परिगहेत्वा बुट्ठितस्स तं-सदिसेनेव नेवसज्जानासज्जायतनभावप्पत्तेन मग्गेन भवितव्वं' ति । 'न आवुसो एवं होति । लोकुत्तरमग्गो हि अप्पनं अप्पत्तो नाम नत्थि, तस्मा रूपं सम्मसित्वा बुट्ठितस्स अट्ठंगिको सोमनस्ससहगतो मग्गो होति, नेवसज्जानासज्जायतनं सम्मसित्वा बुट्ठितस्सा पि न सब्बाकारेन तादिसो होति, सत्तंगिको पन उपेक्खासहगतमग्गो होती' ति ।

(५०५) 'पुगलज्झासयो नियमेती' ति वादिनो चूळामयत्थे^५रस्सा^६ पि वादं आहरित्वा तिपिटकचूळनागत्ये^७रस्स कथयिंसु । सो आह— 'यस्स ताव पादकज्झानं

१ M., PIS, सि०— अहोसि. २ Read the article on this in the Dictionary of Pali Proper Names by Malalasekara, vol. i. See Vis.xii.105; also below ३.५०५.५८७, ६३४. ३ See below ३.५८७, ६३५, ६४१. ४ Mentioned below in this para. as तिपिटक-चूळामय^८; also in Vis.ii. 35, iii.53 (mentioned as belonging to महाविहार) xii. 89.

अत्थि तस्स पुग्गलज्झासयो नियमेतु, यस्स तं नात्थि तस्स कतरज्झासयो नियमेस्सती ति निंदनस्स बुद्धिगवेसनकालो विय होती'ति । तं कथं आहरित्वा त्तिपिटकचूला-मयथेरस्स कथयिंसु । सो 'पादकज्झानवतो इदं कथितं आवुसो'ति आह ।

(५०६) यथा पन पादकज्झानवतो, सम्मसितज्झानवतो पि तथेव वेदितव्वं । पञ्चमज्झानवतो बुद्धाय हि पठमज्झानादीनि सम्मसतो उप्पन्नमग्गो पट्मथेरवादेन पञ्चमज्झानिको । दुतियवादेन पठमादिज्झानिको आपज्जती ति पि द्वे पि वादा विरुज्जन्ति । ततियवादेन पनेत्थ 'यं इच्छति तज्झानिको होती'ति ते च वादा न विरुज्जन्ति, अज्झासयो च सात्थिको होती ति । एवं तयो पि थेरा पण्डिता व्यत्ता बुद्धिसम्पन्नं [231] व । तेन तेसं वादं तन्ति कत्वां ठपयिंसु । इध पन अत्थमेव उदरित्वा तयो पेते वादे विपरसना व नियामेती ति दस्सितं ।

(५०७) इदानी 'निमित्तं-पटिपदा-पती' ति एत्थ एवं अंगपरिणामवतो मग्गस्स उप्पादकाले गोत्रभू कुतो बुद्धाति ? मग्गो कुतो ति ? गोत्रभू ताव निमित्ततो बुद्धाति, पवत्तं छेत्तुं न सकोति, एकतो-बुद्धानो हेस । मग्गो निमित्ततो बुद्धाति, पवत्तं छिन्दती ति उमतो-बुद्धानो हेस । तेसं अयं उप्पत्तिनयो— यस्मिं हि वारे मग्गबुद्धानं होति, तस्मिं अनुलोमं नेव एकं होति, न पञ्चमं । एकं हि आसेवनं न लभति, पञ्चमं भवंगस्स आसन्नता पवेधति । तदा हि जवनं पतितं नाम होति । तस्मा नेव एकं होति न पञ्चमं । महापञ्चस्स पन द्वे अनुलोमानि होन्ति, ततियं गोत्रभू, चतुत्थं मग्गचित्तं, तीणि फलानि, ततो भवंगोत्तरणं^१ । मज्झिमपञ्चस्स पन तीणि अनुलोमानि होन्ति, चतुत्थं गोत्रभू, पञ्चमं मग्गचित्तं, द्वे फलानि^२, ततो भवंगोत्तरणं । मन्दपञ्चस्स चत्तारि^३ अनुलोमानि, पञ्चमं गोत्रभू, छट्ठं मग्गचित्तं, सत्तमं फलं, ततो भवंगोत्तरणं ।

(५०८) तत्र महापञ्चमन्दपञ्चानं वसेन अकथेत्वा मज्झिमपञ्चस्स वसेन कथेतव्वं । यस्मिं हि वारे मग्गबुद्धानं होति, किरियाहेतुकमनोविज्जाणधातु उपेक्खा-सहगता मनोद्वारावज्जनं हुत्वा विपरसनागोचरं खन्धे आरम्भणं कत्वा भवंगं आव-ट्टेति^४ । तदनन्तरं तेनावज्जनेन गहितखन्धे गहेत्वा उप्पज्जति पठमजवनं अनुलोम-जाणं । तं तेसु खन्धेषु अनिच्चा ति वा दुक्खा ति वा अनत्ता [232] ति वा पव-त्तित्वा ओळारिकोळारिकं सच्चपटिच्छादकं तमं^५ विनोदेत्वा तीणि लक्खणानि भिय्यो

१ म०—बुद्धिः; सी०, M.—बुद्धिः. २ M. सी०—सात्थिको ३ सि०—बुद्धिः. ४ See above ३.४९३. ५ M.—जहितुं. ६ M, PTS. जवनस्स. ७ सि०, म० भवंगोत्तरणं. ८ See विसु० २२.१५. ९ See अट्ठसालिनी योजना p. 136 for this contradiction with what is said in विसु० २२.१२-१३ where only three अनुलोमचित्तानि are allowed. १० सि०—आवज्जति. ११ विसु० २२.७.

भिय्यो पाकटानि कत्वा निरुज्जति । तदनन्तरं उप्पज्जति दुतियानुलोमं । तेसु पुरिमं अनासेवनं । दुतियस्स पुरिमं आसेवनं होति । तं तिकखं सूरं पसन्नं हुत्वा तस्मिं येव आरम्भणे तेनेवाकारेन पवत्तित्वा मज्झिमपमाणं सच्चपटिच्छादकं तमं विनोदेत्वा तीणि लक्खणानि भिय्यो भिय्यो पाकटानि कत्वा निरुज्जति । तदनन्तरं उप्पज्जति ततियानुलोमं । तस्स दुतियं आसेवनं होति । तं पि लद्धासेवनत्ता तिकखं सूरं विपरसने हुत्वा तस्मिं येवारम्भणे तेनेवाकारेन पवत्तित्वा तदवसेसं अणुसहगतं सच्च-पटिच्छादकं तमं विनोदेत्वा निरवसेसं कत्वा तीणि लक्खणानि भिय्यो भिय्यो पाक-टानि कत्वा निरुज्जति । एवं तीहि अनुलोमेहि सच्चपटिच्छादकतमे विनोदिते तद-नन्तरं उप्पज्जति गोत्रभूजाणं निव्वानं आरम्भणं कुरुमानं ।

(५०९) तत्रायं उपमा—एको किर चक्षुमा पुरिसो नक्खत्तयोगं जानि-त्सामी ति रत्तिमागे निक्खमित्वा चन्दं परिसत्तुं उद्धं उल्लोकेसि । तस्स वलाहकेहि पटिच्छन्नता चन्दो न पज्जायित्थ । अथेको वातो उद्धुत्वा थूले थूले वलाहके विद्धंसेसि । अपरो मज्झिमे । अपरो सुखुमे । ततो सो पुरिसो विगतवलाहके नमे तं चन्दं दिस्वा नक्खत्तयोगं अज्जासि ।

(५१०) तत्थ तयो वलाहका विय सच्चपटिच्छादकं थूलमज्झिमसुखुमकिलेस-न्धकारं । तयो वाता विय तीणि अनुलोमचित्तानि । चक्षुमा पुरिसो विय गोत्रभू-जाणं । चन्दो विय निव्वानं । एकेकस्स वातस्स यथाक्कमेन वलाहकत्तयविद्धंसनं विय एकेकस्स अनुलोमचित्तस्स सच्चपटिच्छादकतमविनोदनं । विगतवलाहके नमे तस्स पुरिसस्स विसुद्धचन्ददस्सनं विय विगते सच्च-[233]-पटिच्छादके तमे गोत्रभू-जाणस्स विसुद्धनिव्वानं आरम्भणकरणं । यथेव हि तयो वाता चन्दपटिच्छादके वलाहके येव विद्धंसत्तुं सकोन्ति, न चन्दं दट्ठुं, एवं अनुलोमानि सच्चपटिच्छादकं तमं येव विनोदेत्तुं सकोन्ति, न निव्वानं आरम्भणं कात्तुं । यथा सो पुरिसो चन्द-मेव दट्ठुं सकोति न वलाहके विद्धंसेत्तुं, एवं गोत्रभूजाणं निव्वानमेव आरम्भणं कात्तुं सकोति न किलेसतमं विनोदेत्तुं^१ ।

(५११) एवं अनुलोमं संखारारम्भणं होति, गोत्रभू निव्वानारम्भणं । यदि हि गोत्रभू अनुलोमेन गहितारम्भणं गण्हेय्य पुन अनुलोमं तं अनुबन्धेय्या ति मग्गबुद्धानमेव न भवेय्य । गोत्रभूजाणं पन अनुलोमस्स आरम्भणं अगहेत्वा तं अपच्छतो^२ पवत्तिकं कत्वा सयं अनावज्जनं^३ पि समानं आवज्जनट्टाने ठत्वा एवं निव्वत्ताही ति मग्गस्स सज्जं दत्वा विय निरुज्जति । मग्गो पि तेन दिन्नसज्जं

१ See विसु० २२.८-१०. २ विसु० २२.१० reads दट्ठुं. ३ Here ends विसु० २२.१०. ४ M. PTS—omit. ५ सि०—पच्छतो पवत्तिव. ६ From here to the end of this para. the same as in विसु० २२.११.

अमुञ्चित्वा व अवीचिसन्ततिवसेन तं जाणं अनुप्पबन्धमानो अनिब्बिद्धपुब्बं अप्पदालितपुब्बं लोमक्खन्धं दोसक्खन्धं मोहक्खन्धं निब्बिज्झमानो व पदालयमानो व निब्बत्तति ।

(५१२) तत्रायं उपमौ— एको किर इस्सासो धनुसतमत्यके फलकसत्तं ठपापेत्वा कथेन मुखं वेढेत्वा सरं सन्नद्धित्वा चक्रयन्ते अट्ठासि । अज्जो पुरिसो चक्रयन्ते आविज्झित्वा यदा इस्सासस्स फलकं अभिमुखं होति तदा तत्थ दण्डकेन सज्जं देति, इस्सासो दण्डकसज्जं अमुञ्चित्वा व सरं खिपित्वा फलकसत्तं निब्बिज्झति । तत्थ दण्डकसज्जं विय गोत्रभूजाणं । इस्सासो विय मग्गज्जाणं । इस्सासस्स दण्डकसज्जं अमुञ्चित्वा व फलकसतनिब्बिज्झन् विय मग्गज्जाणस्स गोत्रभूजाणेन दिन्नसज्जं अमुञ्चित्वा व निब्बानं आरम्भणं कत्वा अनिब्बिद्धपुब्बानं अप्पदालितपुब्बानं लोमक्खन्धादीनं निब्बिज्झनपदालनं ।

(५१३) [234] भूमिलद्धै-वट्ठसेतु-समुग्धातकरणं ति पि एतदेव । मग्गस्स हि एकमेव किञ्च अनुसयप्पजहनं । इति सो अनुसये पजहन्तो निमित्ता बुद्धाति नाम, पवत्तं छिन्दति नाम । 'निमित्तं' ति रूप-वेदना-सज्जा-संस्कार-विज्जाणनिमित्तं । 'पवत्तं' पि रूप-वेदना-सज्जा-संस्कार-विज्जाणपवत्तमेव । तं दुविधं होति— उपादिन्नकं अनुपादिन्नकं ति ।

(५१४) तेसु मग्गस्स अनुपादिन्नकतो बुद्धानच्छाया दिस्सती ति वत्वा अनुपादिन्नकतो बुद्धाती ति वदिंसु । सोतापत्तिमग्गेन हि चत्तारि दिट्ठिगतसम्पयुत्तानि विचिकिच्छासहगतं ति पञ्च चित्तानि पहीयन्ति । तानि रूपं समुट्ठापेन्ति । तं अनुपादिन्नकरूपक्खन्धो । तानि चित्तानि विज्जाणक्खन्धो । तं-सम्पयुत्ता वेदना-सज्जा-संस्कारा तयो अरूपक्खन्धा । तत्थ सचे सोतापन्नस्स सोतापत्तिमग्गो अभावितो अमविस्स तानि पञ्च चित्तानि छसु आरम्भणेषु परियुट्ठानं पापुण्यं । सोतापत्तिमग्गो पन तेसं परियुट्ठानुपत्तिं वारयमानो सेतुसमुग्धातं अमब्बु-पत्तिकमावं कुरुमानो अनुपादिन्नकतो बुद्धाति नाम । सकदागामिमग्गेन चत्तारि दिट्ठिविप्पयुत्तानि द्वे दोमनस्ससहगतानी ति ओळारिककामरागव्यापादवसेन छ चित्तानि पहीयन्ति । अनागामिमग्गेन अणुसहगतकामरागव्यापादवसेन तानि एव छ चित्तानि पहीयन्ति । अरहत्तमग्गेन चत्तारि दिट्ठिविप्पयुत्तानि उद्धच्च-सहगतं चा ति पञ्च अकुसलचित्तानि पहीयन्ति । तत्थ सचे तेसं अरियानं ते मग्गा अभाविता अस्सु, तानि चित्तानि छसु आरम्भणेषु परियुट्ठानं पापुण्यं । ते

१ The same as in विमु० २२.११. २ See विमु० २२.१२-१३.

३ See ३.४१ above; also विमु० २२.८२-८८. ४ See विमु० २२.४४.

५ See विमु० ११.१०२; १२.१०४-११७.

पन तेसं मग्गां परियुट्ठानुपत्तिं वारयमाना सेतुसमुग्धातं अमब्बुपत्तिकमावं कुरुमाना अनुपादिन्नकतो बुद्धहन्ति नाम ।

(५१५) उपादिन्नकतो बुद्धानच्छाया दिस्सती ति वत्वा उपा-[235]-दिन्नकतो बुद्धाती ति पि वदिंसु । सचे हि सोतापन्नस्स सोतापत्तिमग्गो अभावितो अमविस्स, ठपेत्वा सत्तं भवे अनमतग्गे संसारवट्ठे उपादिन्नकक्खन्धैप्पवत्तं पवत्तेय्य । कस्मा ? तस्स पवत्तिया हेतूनं अत्थिताय । तीणि संयोजनानि दिट्ठानुसयो विचिकिच्छानुसयो ति इमे पन पञ्च किलेसे सोतापत्तिमग्गो उप्पज्जमानो व समुग्धातेति । इदानी कुतो सोतापन्नस्स सत्तं भवे ठपेत्वा अनमतग्गे संसारवट्ठे उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तिस्सति ? एवं सोतापत्तिमग्गो उपादिन्नकप्पवत्तं अप्पवत्तं कुरुमानो उपादिन्नकतो बुद्धाति नाम ।

(५१६) सचे सकदागामिस्स सकदागामिमग्गो अभावितो अमविस्स, ठपेत्वा द्वे भवे पञ्चसु भवेसु उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तेय्य । कस्मा ? तस्स पवत्तिया हेतूनं अत्थिताय । ओळारिकानि कामराग-पटिघसंयोजनानि ओळारिको कामरागानुसयो पटिघानुसयो ति इमे पन चत्तारो किलेसे सो मग्गो उप्पज्जमानो व समुग्धातेति । इदानी कुतो सकदागामिस्स द्वे भवे ठपेत्वा पञ्चसु भवेसु उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तिस्सति ? एवं सकदागामिमग्गो उपादिन्नकप्पवत्तं अप्पवत्तं कुरुमानो उपादिन्नकतो बुद्धाति नाम ।

(५१७) सचे अनागामिस्स अनागामिमग्गो अभावितो अमविस्स, ठपेत्वा एकं भवं दुतियभवे उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तेय्य । कस्मा ? तस्स पवत्तिया हेतूनं अत्थिताय । अणुसहगतानि कामरागपटिघसंयोजनानि अणुसहगतो कामरागानुसयो पटिघानुसयो ति इमे पन चत्तारो किलेसे सो मग्गो उप्पज्जमानो व समुग्धातेति । इदानी कुतो अनागामिस्स एकं भवं ठपेत्वा दुतियभवे उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तिस्सति ? एवं अनागामिमग्गो उपादिन्नकप्पवत्तं अप्पवत्तं कुरुमानो उपादिन्नकतो बुद्धाति नाम ।

(५१८) सचे अरहतो अरहत्तमग्गो अभावितो अमविस्स, रूपारूपभवेसु उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तेय्य । कस्मा ? तस्स पवत्तिया हेतूनं अत्थिताय । रूपरागो अरूपरागो मानो उद्धच्चं अविज्जा मानानुसयो भवरागानुसयो अविज्जानुसयो ति इमे पन अट्ठ किलेसे सो मग्गो उप्पज्जमानो व समुग्धातेति । इदानी कुतो खीणा-सवस्स पुनर्भवे उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तिस्सति ? एवं अरहत्त-[236]-मग्गो उपादिन्नकप्पवत्तं अप्पवत्तं कुरुमानो व उपादिन्नकतो बुद्धाति नाम ।

(५१९) सोतापत्तिमग्गो चेत्थ अपायभवतो बुद्धाति, सकदागामिमग्गो सुगतिकाममवेकदेसतो, अनागामिमग्गो कामभवतो, अरहत्तमग्गो रूपारूपभवतो

१ M., PTS— मग्गपरियुट्ठानप्पवत्ति.

२ सी०, M., PTS— omit.

३-५ M., PTS omit this passage. ४ See DCm. ii.543.

सम्भवेहि पि बुद्धाति एवा ति वदन्ति । इमस्स पन'त्थस्साविभावनत्थं अयं पालि— “सोतापत्तिमग्गजाणेन अभिसंस्वारविज्जाणस्स निरोधेन सत्त भवे ठपेत्वा अनमतणो संसारवट्टे येव उप्पज्जेयुं, नामं च रूपं च एत्थेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थं गच्छन्ति पटिप्पस्सम्मन्ति । सकदागामिमग्गजाणेन अभिसंस्वारविज्जाणस्स निरोधेन द्वे भवे ठपेत्वा पञ्चसु भवेसु येवै उप्पज्जेयुं, नामं च रूपं च एत्थेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थं गच्छन्ति पटिप्पस्सम्मन्ति । अनागामिमग्गजाणेन अभिसंस्वारविज्जाणस्स निरोधेन एक भवं ठपेत्वा कामधातुया द्वीसु भवेसु येवै उप्पज्जेयुं, नामं च रूपं च एत्थेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थं गच्छन्ति पटिप्पस्सम्मन्ति । अरहत्त-मग्गजाणेन अभिसंस्वारविज्जाणस्स निरोधेन रूपधातुया वा अरूपधातुया वा येवै उप्पज्जेयुं, नामं च रूपं च एत्थेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थं गच्छन्ति पटिप्पस्सम्मन्ति । अरहतो अनुपादिसेसाय निव्वानधातुया परिनिव्वायन्तस्स चरिम-विज्जाणस्स निरोधेन पञ्चा च सति च नामं च रूपं च एत्थेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थं गच्छन्ति पटिप्पस्सम्मन्ती” [] ति । अयं ताव निमिच्चै विनिच्छयो ।

(५२०) ‘पटिपदो-पती’ति—एत्थ पन पटिपदा चलति न चलती ति ? चलति । तथागतस्स हि स्सारिपुत्तथेरस्स च चत्तारो पि मग्गा सुखापटिपदा खिप्पाभिज्जा अहेसुं । महामोग्गल्लान्तेरस्सै पठममग्गो सुखापटिपदो खिप्पाभिज्जो, उपरि तयो मग्गा दुक्खापटिपदा खिप्पाभिज्जा । कस्मा ? निदामिभूतत्ता । सम्मासम्बुद्धो किर सत्ताहं दहरकुमारकं विय थेरं परिहरि । थेरो पि एकदिवसं निद्वायमानो निसीदि । अथ नं सत्था आह— “मोग्गल्लान पचलायसि नो त्वं ब्राह्मणो” ति । एवरूपस्स पि महामिज्जप्पत्तस्स सावकस्स [237] पटिपदा चलति, सेसानं किं न चलिस्सती ति ? एकचस्स हि भिक्खुनो चत्तारो मग्गा दुक्खापटिपदा दन्धाभिज्जा होन्ति, एकचस्स दुक्खापटिपदा खिप्पाभिज्जा, एकचस्स सुखापटिपदा दन्धाभिज्जा, एकचस्स सुखापटिपदा खिप्पाभिज्जा ति । एकचस्स पठममग्गो दुक्खापटिपदो दन्धाभिज्जो होति, दुतियमग्गो दुक्खापटिपदो खिप्पाभिज्जो, ततियमग्गो सुखापटिपदो दन्धाभिज्जो, चतुत्थमग्गो सुखापटिपदो खिप्पाभिज्जो ति ।

(५२१) यथा च पटिपदा एवं अधिपतिं पि चलति एव । एकचस्स हि भिक्खुनो चत्तारो पि मग्गा छन्दाधिपतेय्या होन्ति, एकचस्स विरियाधिपतेय्या, एकचस्स चित्ताधिपतेय्या, एकचस्स वीमंसाधिपतेय्या । एकचस्स पन पठम-

१ See ५.३४ below and compare note on the same.
२ M., PTS omit. ३ See ३.४९३, ५०७ with which last para. the explanation commenced; also see ३.५१३. ४ See ३.४९३ above. ५ See विबु० २१.११८. ६ A.iv.85 reads मोग्गल्लान. ७ See ३.४९३ above; also cf. विबु० २१.११९.

मग्गो छन्दाधिपतेय्यो होति, दुतियो विरियाधिपतेय्यो, ततियो चित्ताधिपतेय्यो, चतुर्थो वीमंसाधिपतेय्यो ति ।

पकिण्णककर्था निद्रिता ।

(५२२) इदानी यस्मा लोकुत्तरकुसलं भावेन्तो न केवलं उपनिज्झायनट्टेन ज्ञानमेव भावेति, निरयानट्टेन पन मग्गं पि भावेति, उपट्टानट्टेन सतिपट्टानं पि, पदहनट्टेन सम्मपधानं पि, इज्जनट्टेन इद्धिपादं पि, अधिपतियट्टेन इन्द्रियं पि, अकम्पियट्टेन बलं पि, बुज्जनट्टेन ब्रोज्जंगं पि, तथट्टेन सच्चं पि, अविक्खेपट्टेन समर्थं पि, सुज्जतट्टेन धम्मं पि, रासट्टेन खन्धं पि, आयतनट्टेन आयतनं पि, सुज्ज-सभावनिस्सत्तट्टेन धातुं पि, पच्चयट्टेन आहारं पि, फुसनट्टेन फस्सं पि, वेदयितट्टेन वेदनं पि, संजाननट्टेन सज्जं पि, चेतयितट्टेन चेतनं पि, विजाननट्टेन चित्तं पि भावेति, तस्मा तेसं एकूनवीसतियो नयानं दस्सनत्थं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ ३५८] ति आदि वुत्तं ।

(५२३) एवं ‘इदं पि भावेति, इदं पि भावेति’ ति पुग्गलज्झासयेन चैव देसनैविहलसेन च वीसतिं नया देसितो होन्ति । धम्मं सोतुं निसिद्धदेवपरिसाय हि ये उपनिज्झायनट्टेन [238] लोकुत्तरं ‘ज्ञानं’ति कथिते बुज्झन्ति, तेसं सप्पायवसेन ज्ञानं ति कथितं...पे०...ये विजाननट्टेन ‘चित्तं’ ति पि वुत्ते बुज्झन्ति, तेसं सप्पाय-वसेन चित्तं ति कथितं । अयमेत्थ ‘पुग्गलज्झासयो’ । सम्मासम्बुद्धो पन अत्तनो बुद्धसुबोधिताय दसबल-चतुर्वेसारज-चतुपटिसम्भिदा-छासाधारणजाणयोगेन च देसनं यदिच्छकं नियमेत्वा दस्सेति । इच्छन्तो उपनिज्झायनट्टेन लोकुत्तरं ज्ञानं ति दस्सेति, इच्छन्तो निरयानट्टेन...पे०...विजाननट्टेन लोकुत्तरं चित्तं ति । अयं ‘देसानाविलासो’ नाम । तत्थ यथेव लोकुत्तरं ज्ञानं ति वुत्तट्टाने दसै नया विभत्ता, एवं मग्गादीसु पि ते येव वेदितव्वा । इति वीसतिया ठानेसु दस दस कत्वा द्वे नयसतानि विमत्तानि होन्ति ।

(५२४) इदानी अधिपतिभेदं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ ३५९] ति आदि आरब्धं । तत्थ छन्दं धुरं जेट्टकं पुब्बंगमं कत्वा निव्वत्तितं ज्ञानं छन्दाधिपतेय्यं नाम । सेसेसु पि एसेव नयो । इति पुरिमस्सि सुद्धिके द्वे

१ This commenced with ३.४९३. २ सी०, म०—एकूनवीसतिपदानं.
३ See २.३९, ३.३६८, ३८३-३८४. ४ See the list given in ३.५२२; also see note 5 on § 277 of Dhs. ५ सी०, म०—दस्सिता.
६ See ३.४९२.

नयंसतानि^१ छन्दाधिपतेय्यादीसु द्वे द्वे ति नयसहस्सेन भाजेत्वा पठममगं दस्सेसि धम्मराजा ।

पठममगो^२ ।

[दुतियो मगो]

(५२५) इदानीं दुतियमगादीनं दस्सनत्थं पुन कतमे धम्मा कुसला [§३६२] ति आदि आरब्धं । तत्थ कामरागव्यापादानं तनुभावाया [§३६२] ति एतेसं किलेसानं तनुभावत्थाय । तत्थ द्वीहि कारणेहि तनुभावो वेदितव्यो— अधिचुप्पत्तिया च परियुट्ठानमन्दताय च । सकदागामिस्स हि, वट्टानुसारिमहाजनस्सेव, किलेसा अभिण्हं न उप्पज्जन्ति, कदाचि कदाचि उप्पज्जन्ति; उप्पज्जन्ता पि विरलाकारा हुत्वा उप्पज्जन्ति, विरलवापितक्खेत्ते अंकुरा विय । उप्पज्जमाना पि, वट्टानुसारिमहाजनस्सेव, मदन्ता फरन्ता छादेन्ता [239] अन्धकारं करोन्ता न उप्पज्जन्ति । द्वीहि पन मगोहि पहीनत्ता मन्दमन्दा उप्पज्जन्ति । तनुकाकारा हुत्वा उप्पज्जन्ति, अब्भपटलं विय मन्त्रिकापत्तं^३ विय च ।

(५२६) तत्थ केचि थेरा^४ वदन्ति— ‘सकदागामिस्स किलेसा किञ्चा पि चिरेन उप्पज्जन्ति, बहला व हुत्वा उप्पज्जन्ति, तथा हि’स्स पुत्ता च धीतरो च दिस्सन्ती’ ति । एतं पन अप्पमाणं । पुत्तधीतरो हि अंगपचंगपरामसनमत्तेन पि होन्ति । द्वीहि पन मगोहि पहीनत्ता नत्थि किलेसानं बहलत्ता ति । द्वीहि एव कारणेहि’स्स किलेसानं तनुभावो वेदितव्यो— अधिचुप्पत्तिया च परियुट्ठानमन्दताय चा ति । दुतियाया [§३६२] ति गणनावेसेना पि दुतियुप्पत्तिवसेना पि दुतियाय । भूमिया पत्तिया ति सामञ्जसलस्स पटिलामत्थाय । ततियचतुत्थासु पि एसेव नयो । विसेसमत्तं^५ येव पन वक्खाम । अज्झिन्द्रियं [§३६२] ति आजाननकं इन्द्रियं । पठममगोने जातमरियादं अनतिक्रमित्वा तेसं येव तेन मगोने जातानं चतुसचधम्मानं जाननकं इन्द्रियं ति वुत्तं होति । निदेसवारे पि’स्स इमिना पि नयेन अत्थो वेदितव्यो । कोट्टासवारे इमिना पि सद्धिं नविन्द्रियानि होन्ति । सेसं पुरिमनयेनेव वेदितव्यं ।

दुतियमगो निट्ठितो ।

१ See ३.५२३ above. २ This commenced with ३.४६६.

३ M., PTS—पतनुभावाय. ४ See DCm.ii.543 मन्त्रिकापत्तं and not °पुत्त as in PTS text. ५ See DCm.ii.543 where दीवभाणक-तिथिट्ठक-महासीवत्थेर is quoted as the advocate of this view. ६ सी०, म०—विसेसमत्तं.

[ततियो मगो]

(५२७) ततिये अनवसेसप्यहानाया [§३६३] ति तेसं येव सकदागामिमगोने तनुभूतानं संयोजनानं निस्सेसपजहनत्थाय ।

[चतुत्थो मगो]

(५२८) चतुत्थे रूपराग-अरूपराग-मान-उद्वच्च-अविज्जाय अनवसेसप्यहानाया [§३६४] ति एतेसं पञ्चन्नं उद्धमागियसंयोजनानं निस्सेसपजहनत्थाय । तत्थ रूपरागो पि रूपमवे छन्दरागो । अरूपरागो ति अरूपमवे छन्दरागो । मानो ति अरहतमगवज्झको मानो एव । [240] तथा उद्वच्चाविज्जा । इमेसु पन द्वीसु मगोसु नवमं^१ अज्झिन्द्रियमेव होति । सब्बमगोसु पदपटिपाटिया समसद्धि पदानि, चतूहि अपण्णकंगेहि सद्धिं चतुसद्धि होन्ति । असंभिन्नतो पन तेत्तिसं । कोट्टासवार-सुञ्जतवारा पाकतिका एव । यथा च पठममगो एवं दुतियादीसु पि नयसहस्समेवा ति चत्तारो मगो चतूहि नयसहस्सेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा । सच्चविमंगे^२ पन सद्धिं नयसहस्सानि लोकुत्तरानि इमेसं येव वसेन निक्खित्तानि । सत्तिपट्टानविमंगे वीसतिनयसहस्सानि लोकुत्तरानि, सम्मपधानविमंगे वीसति, इद्धिपादविमंगे द्वत्तिसं, बोद्धिज्झविमंगे द्वत्तिसं, मग्गविमंगे^३ अट्टवीसति नयसहस्सानि लोकुत्तरानि इमेसं येव वसेन निक्खित्तानि । इध पन चतुसु मगोसु चत्तारि येव नयसहस्सानि ।

(५२९) तेसु पठमज्झानिके पठममगो अट्टज्झानि^४ भाजितानि; तथा दुतियादीसु । तत्थ पठममगो सम्मादिट्ठि मिच्छादिट्ठिं पजहती ति सम्मादिट्ठि । सम्मासंक्कपादयो पि मिच्छासंक्कपादीनं पजहनट्टेन वेदितव्या । एवं सन्ते ‘पठममगोनेव द्वासट्ठिया दिट्ठिगतानं पहीनत्ता उपरिमग्गत्तयेन पहातव्या दिट्ठि नाम नत्थि । तत्थ सम्मादिट्ठि ति नामं^५ कथं होती’ति? ‘यथा विसं अत्थि वा, होतु मा वा, अगदो’ अगदो त्वेव वुच्चति, एवं मिच्छादिट्ठि अत्थि वा, होतु मा वा, अयं सम्मादिट्ठि येव नाम’ । ‘यदि एवं नाममत्तमेवेतं होति, उपरिमग्गत्तये पन सम्मादिट्ठिया किञ्चाभावो आपज्जति, मग्गज्झानि न परिपूरेन्ति, तस्मा सम्मादिट्ठि सकिञ्चका कातव्या मग्गज्झानि पूरेतव्यानी’ति ।

(५३०) सकिञ्चका चेत्थ सम्मादिट्ठि यथालामानियमेन दीपितव्या । उपरिमग्गत्तयवज्झो हि एको मानो अत्थि, सो दिट्ठिट्ठाने तिट्ठति । सा तं मानं पजहती

१ In the list of Indriyas as given in §277. See note 1 on p.96 of Dhs. २-२ वि०iv.7-11. ३ See § २७७. ४-४ सि०—सम्मादिट्ठि नाम. ५-५ अ० थो० reads अलगदो ति सप्पो.

ति सम्मादिट्ठि । सोतापत्तिमग्गस्मिं हि सम्मादिट्ठि मिच्छादिट्ठिं पजहति । सोतापन्नस्स पन सकदागामिमग्गवज्झो मानो अत्थि, तं मानं पजहती ति सम्मादिट्ठि । तस्सेव सत्त-अकुसलचित्त-सहजातो संकप्पो अत्थि । तेहेव चित्तेहि वाचंगचोपनं अत्थि, कायङ्गचोपनं [241] अत्थि, पच्चयपरिमोगो अत्थि, सहजातवायामो अत्थि, असतिभावो अत्थि, सहजातचित्तेकग्गता अत्थि । एते मिच्छासंकप्पादयो नाम सकदागामिमग्गे संकप्पादयो । तेसं पद्धानेन सम्मासंकप्पादयो ति वेदितव्वा । एवं सकदागामिमग्गे अट्ठङ्गानि सक्किच्च-कानि कत्वा आगतानि । सकदागामिस्स अनागामिमग्गवज्झो मानो अत्थि । सो दिट्ठिद्वाने तिट्ठति । तस्सेव सत्तहि चित्तेहि सहजाता संकप्पादयो । तेसं पद्धानेन अनागामिमग्गे अट्ठन्नं अंगानं सक्किच्चकता वेदितव्वा । अनागामिस्स अरहत्तमग्ग-वज्झो मानो अत्थि । सो दिट्ठिद्वाने तिट्ठति । यानि पन^१स्स पच्च अकुसलचित्तानि, तेहि सहजाता संकप्पादयो । तेसं पद्धानेन अरहत्तमग्गे अट्ठन्नं अंगानं सक्किच्चकता वेदितव्वा ।

(५३१) इमेसु चतूसु मग्गेसु पठममग्गेन चत्तारि सच्चानि दिट्ठानि । ‘उपरि-मग्गत्तयं दिट्ठकमेव पस्सति, नो^२ अदिट्ठं पस्सती’ ति^३ अयं आचरियानं समान-^४ट्ठकथा । चित्तुपादवादी पनाह ‘अदिट्ठं पस्सती’ ति । सो वत्तव्वो—‘पठमग्गे कतमं इन्द्रियं भाजेसी’ ति ? जानमानो ‘अनञ्ज^५तञ्जस्सामीतिन्द्रियं’ ति वक्खति । ‘उपरि-मग्गेसु कतरं ?’ ति वुत्ते पि ‘अञ्जिन्द्रियं’ ति वक्खति । सो वत्तव्वो—‘अदिट्ठ-सच्चदस्सने सति उपरिमग्गेसु पि अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रियमेव भाजेहि । एवं ते पज्झो समेस्सती’ ति । ‘किलेसे पन अञ्जे अञ्जो पज्जहति; पहीने^६ एव पजहती’ ति ? ‘अञ्जे अञ्जो पजहती’ ति । ‘यदि अञ्जे अञ्जो, अप्पहीने किलेसे पजहति । सच्चानि पि अदिट्ठानेव पस्सती’ ति एवंवादी पुग्गलो इदं पुच्छित्तव्वो—‘सच्चानि नाम कती’ ति ? जानन्तो ‘चत्तारी’ ति वक्खति । सो वत्तव्वो—‘तव वादे सोल्लस सच्चानि आपज्जन्ति । त्वं वुद्धेहि पि अदिट्ठं पस्ससि । बहुसच्चको नाम त्वं । एवं मा गण्हि^७ । सच्चदस्सनं नाम अपुब्बं नत्थि, किलेसे पन अप्पहीने पजहती’ ति ।

(५३२) [242] तत्थ सच्चदस्सनस्स अपुब्बाभावे^८ पेलोपमं नाम गहितं—एकस्स च किर चत्तारो रतनपेला सारगम्भे ठपिता । सो रत्तिभागे पेलसु उपपन्न-क्किच्चो द्वारं विवरित्वा, दीपं जालेत्वा, दीपेन विहते अन्धकारे, पेलसु पाकटभावं गेतासु, तासु किच्चं कत्वा द्वारं पिदहित्वा गतो । पुन अन्धकारो अवत्थरि ।

१-२ M., PTS—अदिट्ठं पस्सती ति ? दिट्ठकमेव पस्सती ति. ३ See § 277.
४ See §§ 562-64. ५ See ३.५३४-३५ below. ६ सि०—अप्पहीने.
७ सी०, म०—गण्ह. ८ M., PTS—अपुब्बभावे.

दुतियवारे पि ततियवारे पि तथेव अकासि । चतुत्थवारे द्वारे विवटे अन्धकारे पेलो न पञ्जायन्ती ति वीमंसन्तस्सेव सुरियो उग्गाञ्छि, सुरियोमसेन विहते अन्धकारे पेलसु किच्चं कत्वा पक्कमि ।

(५३३) तत्थ चत्तारो पेलो विय चत्तारि सच्चानि । तासु किच्चे उपपन्ने द्वारविवरणकालो विय सोतापत्तिमग्गस्स विपस्सनाभिनीहरणकालो । अन्धकारं विय सच्चच्छादकतमं । दीपोभासो विय सोतापत्तिमग्गोभासो । विगते अन्धकारे तस्स पुरिसस्स पेलानं पाकटभावो विय मग्गजाणस्स सच्चानं पाकटभावो । मग्गजाणस्स पाकटानि पन मग्गसमङ्गिस्स पुग्गलस्स पाकटानेव होन्ति । पेलसु किच्चं कत्वा गतकालो विय सोतापत्तिमग्गस्स अत्तना पहातव्वकिलेसे पजहित्वा निरुद्धकालो । पुन अन्धकारावत्थरणं विय उपरिमग्गत्तयवज्झसच्चच्छादकतमं । दुतियवारे द्वार-विवरणकालो विय सकदागामिमग्गस्स विपस्सनाभिनीहरणकालो । दीपोभासो विय सकदागामिमग्गोभासो । पेलसु किच्चं कत्वा गतकालो विय सकदागामि-मग्गस्स अत्तना पहातव्वकिलेसे पजहित्वा निरुद्धकालो । पुन अन्धकारावत्थरणं विय उपरिमग्गद्वयवज्झसच्चच्छादकतमं । ततियवारे द्वारविवरणकालो विय अना-गामिमग्गस्स विपस्सनाभिनीहरणकालो । दीपोभासो विय अनागामिमग्गोभासो । पेलसु किच्चं कत्वा गतकालो विय अनागामिमग्गस्स अत्तना पहातव्वकिलेसे पजहित्वा निरुद्धकालो । पुन अन्धकारावत्थरणं विय उपरिअरहत्तमग्गवज्झसच्चच्छादकतमं । चतुत्थवारे द्वारविवरणकालो विय अरहत्तमग्गस्स विपस्सनाभिनीहरणकालो । सुरियु-गमनं विय अरहत्तमग्गुप्पादो । अन्धकारविधमनं विय अरहत्तमग्गस्स सच्चच्छादकतम-विनोद-[243]-नं । विहते अन्धकारे तस्स पेलानं पाकटभावो विय अरहत्तमग्गजाणस्स चतुन्नं सच्चानं पाकटभावो । जाणस्स पाकटानि पन पुग्गलस्स पाकटानेव होन्ति । पेलसु किच्चं कत्वा गतकालो विय अरहत्तमग्गस्स सब्बकिलेसखेपनं । सुरियु-गमनतो पट्ठाय आलोकस्सेव पवत्तिकालो विय अरहत्तमग्गस्स उपपन्नकालतो पट्ठाय पुन सच्चच्छादकतमाभावो । इदं ताव सच्चदस्सनस्स अपुब्बाभावे ओपम्मं । दिट्ठ-कमेव हि पस्सति ।

(५३४) ‘किलेसे पन अञ्जे अञ्जो पजहती’ ति एत्थ खारोपमं^१ नाम गहितं । एको पुरिसो किलिट्ठ^२ वत्थं रजकस्स अदासि । रजको ऊसरखारं छारिखारं गोमय-खारं ति तयो खारं दत्त्वा खारेहि खादितमावं अत्त्वा उदके विक्खालेत्वा ओळारिको-ळारिकं मलं पवाहेसि । ततो न ताव परिसुद्धं ति दुतियं पि तथेव खारे दत्त्वा, उदके विक्खालेत्वा, ततो नातिसण्हतरं^३ मलं पवाहेसि । ततो न ताव परिसुद्धं ति ततियं पि ते खारे दत्त्वा उदके विक्खालेत्वा ततो सण्हतरं मलं पवाहेसि । ततो न

१ M., PTS—रजकोपमं. २ Cf. A.i. 209. ३ सि०—आसखारं; सी०—ऊसरखारं. ४ M., PTS, सि०—सण्हतरं.

ताव परिसुद्धं ति चतुर्थं पि ते खारे दत्त्वा, उदके विक्खालेत्वा अंसुअब्भन्तरगतं पि निस्सेसं मलं प्वाहेत्वा सामिकस्स अदासि । सो गन्धकरण्डके पक्खिपित्वा इच्छित्तिच्छित्तकाले परिदहति ।

(५३५) तत्थ किलिद्वत्थं विय किलेसानुगतं चित्तं । तिविधखारदानकालो विय तीसु अनुपस्सनासु कम्मपवत्तनकालो । उदके विक्खालेत्वा ओळारिकोळारिक-मलपवाहनं विय सोतापत्तिमग्गेन पञ्चकिलेसकखेपनं । दुतियं पि तेसं खारानं अनुपदानं विय 'न ताव परिसुद्धं इदं चित्तं' ति तासु येव तीसु अनुपस्सनासु कम्म-पवत्तनं । ततो नातिसण्हतरमलपवाहनं विय सकदागामिमग्गेन ओळारिकसंयोजन-द्वयकखेपनं । 'न ताव परिसुद्धं वत्थं' ति पुन खारत्तयदानं विय 'न ताव परिसु- [244]-द्धं इदं चित्तं' ति तासु येव तीसु अनुपस्सनासु कम्मपवत्तनं । ततो सण्हतरमलपवाहनं विय अनागामिमग्गेन अणुसहगतसंयोजनद्वयकखेपनं । 'न ताव परिसुद्धं वत्थं' ति पुन खारत्तयदानं विय 'न ताव परिसुद्धं इदं चित्तं' ति तासु येव तीसु अनुपस्सनासु कम्मपवत्तनं । ततो विक्खालेनेन अंसुअब्भन्तरगते मले प्वाहेत्वा परिसुद्धस्स रजत-पटसदिसस्स गन्धकरण्डके निक्खित्तस्स वत्थस्स इच्छित्तिच्छित्तकखणे परिदहनं विय अरहत्तमग्गेन अट्टन्नं किलेसानं खेपितत्ता परिसुद्धस्स खीणासवाचित्तस्स इच्छित्ति-च्छित्तकखणे फलसमापत्तिविहारेन वीतिनामनं । इदं 'अज्जे अज्जो किलेसे पज-हती' ति एत्थ ओपम्मं ।

(५३६) वुत्तं पि चेत्तं—“सेय्यथा पि आवुसो वत्थं संकिलिद्धं मलगाहितं, तमेनं सामिका रजकस्स अनुपदज्जेय्युं । तमेनं रजको दक्खो छेको ऊसे^१ वा खारे वा गोमये वा सम्मदित्वा अच्छे उदके निक्खालेति । किञ्चा पि तं होति वत्थं परिसुद्धं परियोदातं, अथ ख्वस्स होति येव 'अणुसहगतो ऊसगन्धो वा खारगन्धो वा गोमयगन्धो वा असमूहतो' । तमेनं रजको सामिकानं देति । तमेनं सामिका गन्धपरिमाविते करण्डके निक्खिपन्ति^२ । यो पि^३स्स होति अणुसहगतो ओसगन्धो वा खारगन्धो वा गोमयगन्धो वा असमूहतो, सो पि^३स्स समुग्धातं गच्छति । एवमेव खो आवुसो किञ्चा पि अरियसावकस्स पञ्च ओरंमागियानि संयोजनानि पहीनानि भवन्ति, अथ ख्वस्स होति येव पञ्चसु उपादानकखन्धेसु अणुसहगतो 'अस्मी' ति मानो, 'अस्मी' ति छन्दो, 'अस्मी' ति अनुसयो असमूहतो, सो अपरेन समयेन पञ्चसु उपादानकखन्धेसु उदयव्वयानुपस्सी विहरति—'इति रूपं, इति रूपस्स समुदयो, इति रूपस्स अत्थंगमो; इति वेदना...पे०...इति सज्जा...पे०...इति संखारा...पे०...इति विज्जाणं, इति विज्जाणस्स समुदयो, इति विज्जा-णस्स अत्थंगमो' ति । तस्सिमेसु पञ्चसु उपादानकखन्धेसु उदयव्वयानुपस्सिनो विहरतो यो पि^३स्स होति पञ्चसु उपादानकखन्धेसु अणुसहगतो 'अस्मी' ति

१ मि०— ओसे.

मानो, 'अस्मी' ति छन्दो, 'अस्मी' ति अनुसयो असमूहतो, सो पि^३स्स समुग्धातं गच्छती" [सं० ३.१३१] ति ।

(५३७) [245] तत्थ सोतापत्तिमग्गेन पञ्च अकुसलचित्तानि पहीयन्ति सद्धिं चित्तङ्गवसेन उप्पज्जनकपापधम्महेहि । सकदागामिमग्गेन द्वे सोमनस्ससहगत-चित्तानि तनूनि^१ भवन्ति सद्धिं चित्तंगवसेन उप्पज्जनकपापधम्महेहि । अनागामिमग्गेन तानि येव पहीयन्ति सद्धिं सम्पयुत्तधम्महेहि । अरहत्तमग्गेन पञ्च अकुसलचित्तानि पहीयन्ति सद्धिं चित्तङ्गवसेन उप्पज्जनकपापधम्महेहि । इमेसं द्वादसन्नं अकुसल-चित्तानं पहीनकालतो पट्ठाय खीणासवस्स चित्तङ्गवसेन पुन पच्छतो पवत्तनकिलेसो नाम न होति ।

(५३८) तत्रिदं ओपम्मं—एको किर महारात्रा पच्चन्ते आरक्खं दत्त्वा महानगरे इस्सरियं अनुभवन्तो वसति । अथ^२स्स पच्चन्तो कुप्पितो^३ । तस्मिं समये द्वादसचोरजेट्ठका अनेकेहि पुरिससहस्सेहि सद्धिं रट्ठं विलुम्पन्ति । पच्चन्तवासिनो महामत्ता 'पच्चन्तो कुप्पितो' ति रज्जो पहिणिंसु । राजा 'विस्सत्था गण्हथ, अहं तुम्हाकं कत्तब्बं करिस्सामी' ति सासनं पहिणि । ते पठमसम्पहारेनेव अनेकेहि पुरिस-सहस्सेहि सद्धिं पञ्चचोरजेट्ठके घातयिंसु । सेसा सत्त जना अत्तनो अत्तनो परिवारे गहत्वा पव्वतं पविंसिंसु । अमच्चा तं पवत्तिं रज्जो पेसयिंसु । राजा 'तुम्हाकं कत्तव्वयुत्तं अहं जानिस्सामि, ते पि गण्हथा' ति धनं पहिणि । ते दुतियसम्पहारेनेव द्वे चोर-जेट्ठके पहरिंसु, परिवारे पि तेसं दुव्वले अकंसु । ते सब्बे पि पलायित्वा पव्वतं पविंसिंसु । तं पि पवत्तिं अमच्चा रज्जो पेसयिंसु । पुन राजा 'विस्सत्था गण्हन्तू' ति धनं पहिणि । ते ततियसम्पहारेन सद्धिं सहायपुरिसेहि द्वे चोरजेट्ठके घातयित्वा तं पवत्तिं रज्जो पेसयिंसु । पुन राजा 'अवसेसे विस्सत्था गण्हन्तू' ति धनं पेसेसि । ते चतुत्थसम्पहारेन स-परिवारे पञ्च चोरजेट्ठके घातयिंसु । द्वादसन्नं चोरजनानं घातित-कालतो पट्ठाय कोचि चोरो नाम नत्थि । खेमा जनपदा उरे पुत्ते नच्चन्ता^४ मज्जे विहरन्ति । राजा विजितसंगामेहि योधेहि [246] परिवुतो वरपासादगतो महा-सम्पत्तिं अनुमवि ।

(५३९) तत्थ महन्तो राजा विय धम्मराजा । पच्चन्तवासिनो अमच्चा विय योगावचरकुलपुत्ता । द्वादस चोरजेट्ठका विय द्वादस अकुसलचित्तानि । तेसं सहाया अनेकसहस्सपुरिसा विय चित्तङ्गवसेन उप्पज्जनकपापधम्मा । रज्जो पच्चन्तो कुप्पितो ति पहितकालो विय आरम्मणे किलेसेसु उप्पन्नेसु 'भन्ते, किलेसो मे उप्पन्नो' ति सत्थु आरोचनकालो । 'विस्सत्था गण्हन्तू' ति धनदानं विय 'किलेसे निगण्ह भिक्खू' ति धम्मरज्जो कम्मट्ठानाचिक्खनं । सपरिवारानं पञ्चन्नं चोरजेट्ठकानं घातित-

१ सी०, म०— तनुकानि. २ सी०, M., PTS— कुप्पि. ३ म०— हनिस्स.

४ See D. i.135, (कूटदन्तसुत्त no 5, para. 11).

कालो विय सोतापात्तिमग्गेन ससंपयुत्तानं पञ्चन्नं अकुसलचित्तानं पहाणं । पुन रज्जो पवत्तिपेसने विय सम्मासंबुद्धस्स पटिलद्धगुणारोचनं । 'सेसके गण्हन्तू'ति पुन धनदानं विय भगवतो सकदागामिमग्गस्स विपस्सनाचिक्खनं । दुतियसम्पहारेन सपरिवारानं द्विन्नं चोरजेट्टकानं दुब्बलीकरणं विय सकदागामिमग्गेन ससंपयुत्तानं द्विन्नं दोमनस्सचित्तानं तनुमावकरणं । पुन रज्जो पवत्तिपेसने विय सत्थु पटिलद्धगुणारोचनं । विस्सत्था गण्हन्तू'ति पुन धनदानं विय भगवतो अनागामिमग्गस्स विपस्सनाचिक्खनं । ततियसम्पहारेन सपरिवारानं द्विन्नं चोरजेट्टकानं घातनं विय अनागामिमग्गेन ससंपयुत्तानं द्विन्नं दोमनस्सचित्तानं पहाणं । पुन रज्जो पवत्तिपेसने विय तथागतस्स पटिलद्धगुणारोचनं । 'विस्सत्था गण्हन्तू'ति पुन धनदानं विय भगवतो अरहत्तमग्गस्स विपस्सनाचिक्खनं । चतुत्थसम्पहारेन सपरिवारानं पञ्चन्नं जेट्टकानं घातितकालो पट्टाय जनपदस्स खेमकालो विय अरहत्तमग्गेन ससंपयुत्तेसु पञ्चसु अकुसलचित्तेसु पहीनेसु द्वादसन्नं अकुसलचित्तानं पहीनकालो पट्टाय पुन चित्तङ्गवसेन उप्पज्जनकस्स अकुसलधम्मस्स अभावो । रज्जो विजितसंगामस्स अमच्चरणपरिवुत्तस्स वरपासादे महासम्पत्तिअनुभवने विय खीणासवपरिवुत्तस्स धम्मरज्जो सुञ्जत-अनिमित्त-अप्पाणिहितेभेदेसु समापत्ति-[247]-सुखेसु इच्छितिच्छितफलसमापत्तिसुखानुभवने वेदितव्वं ति ।

कुसला धम्मा ति पदस्स वण्णना^३ निह्तिता ।

[अकुसला धम्मा]

(५४०) इदानी अकुसलपदं भाजेत्वा दस्सेतुं कतमे धम्मा अकुसला [§३६५] ति आदि आरब्धं । तत्थ धम्मवैवत्थानादिवारप्पभेदो च हेट्ठा आगतानं पदानं अत्थविनिच्छयो च हेट्ठानुत्तनयेनेव वेदितव्वो । तत्थ तत्थ पन विसेसमत्तमेव वण्णयिस्साम । तत्थ समयववत्थाने ताव यस्मा, कुसलस्स विर्यं, अकुसलस्स भूमिभेदो नत्थि, तस्मा एकन्तकामावचरं पि समानं एतं 'कामावचरं' ति न वुत्तं । दिट्ठिगतसम्पयुत्तं [§३६५] ति एत्थ दिट्ठि येव दिट्ठिगतं 'गूथगतं मुत्तगतं' ति आदीनि विय ।^१ गन्तव्वीमावतो वा दिट्ठिया गतमत्तमेवेतं ति पि दिट्ठिगतं । तेन सम्पयुत्तं ति दिट्ठिगतसम्पयुत्तं ।

(५४१) तत्थ असद्धम्मसवनं, अकल्याणमित्तता, अरियानं अदस्सनकामतादीनि अयोनिस्सो मनसिकारो ति एवमादीहि कारणेहि इमस्स दिट्ठिगतसंखातस्स मिच्छादस्सनस्स उप्पत्ति वेदितव्व्वा । ये हि एते दिट्ठिवादपटिसंयुक्ता असद्धम्मा

१ सी०, M, PTS- तथागतस्स. २ See ३.४८३-४९०. ३ This commenced with ३.१. ४ Continues upto ३.५७०. ५ See ३.१. ६-६ M., PTS omit. ७ i.e. बुद्धितव्वीमावतो (मूलटीका p. 112).

तेसं बहुमानपुब्बंगमेन अतिक्रन्तमज्ज्ञत्तेन उपपरिक्खारहितेन सवनेन, ये च दिट्ठि-विपन्ना अकल्याणमित्ता तं-सम्पवङ्कसंखाताय अकल्याणमित्तताय, बुद्धादीनि अरियानं चैव सप्पुरिसानं च अदस्सनकामताय चतुसत्तिपट्टानादिभेदे अरियधम्मे चैव सप्पुरिसधम्मे च अकोविदत्तेन पातिमोक्खसंवर-इन्द्रियसंवर-सतिसंवर-आणसंवर-पहानसंवर-प्पभेदे अरियधम्मे चैव सप्पुरिसधम्मे च संवरभेदसंखातेन अविनयेन तेहेव कारणेहि परिमावितेन अयोनिस्सो-मनसिकारेन कोतूहलमंगलादिपसुतताय च एतं उप्पज्जती ति वेदितव्वं । असंखारभावो-पन'स्स चित्तस्स हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितव्वो ।

(५४२) [248] धम्मूहेसवारे फस्सो [§३६५] ति अकुसलचित्तसहजातो फस्सो । वेदनादीसु पि एसेव नयो । इति अकुसलमत्तमेव एतेसं पुरिमेहि विसेसो । चित्तस्सेकगता होता ति पाणातिपातादीसु पि अविक्खित्तभावेन चित्तस्स एकगता होति । मनुस्सा हि चित्तं समादियित्वा अविक्खित्ता हुत्वा अवि-रज्जमानानि सत्थकानि पाणसरीरेसु निपातेन्ति, सुसमाहिता परसन्तकं हरन्ति, एक-रसेन चित्तेन मिच्छाचारं आपज्जन्ति । एवं अकुसलपवत्तिं पि चित्तस्स एकगता होति । मिच्छादिट्ठी [§३६५] ति अ-याथाव-दिट्ठि, विरज्जित्वा गहणतो वा वितथा दिट्ठी ति मिच्छादिट्ठि । अनत्थावहत्ता पण्डितेहि जिगुच्छितो दिट्ठी ति पि मिच्छादिट्ठि । मिच्छासंकप्पादीसु पि एसेव नयो । अपि च मिच्छा पस्सन्ति ताव, सयं वा मिच्छा पस्सति, मिच्छादस्सनमत्तमेव वा एसा ति मिच्छादिट्ठि । सा अयोनिस्सो-अभिनिवैसलक्खणा, परामासरसा, मिच्छाभिनिवैसलक्खणपट्टाना, अरियानं अदस्सनकामतादिपदट्टाना; परमं वज्जं ति दट्ठव्वा । मिच्छासंकप्पादीसु 'मिच्छा'-ति पदमत्तमेव विसेसो । सेसं कुसलाधिकारे^२ वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ।

(५४३) अहिरिकवलं अनोत्तप्पवलं ति एत्थ बलत्थो निहेसवारे^३ आविमविस्सति । इतरेसु पन— न हिरियतो ति अहिरिको । अहिरिकस्स भावो अहिरिकं । न ओत्तप्पं अनोत्तप्पं । तेसु अहिरिकं कायदुच्चरितादीहि अजिगुच्छन-लक्खणं, अलज्जनलक्खणं वा । अनोत्तप्पं तेहेव असारजनलक्खणं अनुत्तासलक्खणं वा । अहिरिकमेव बलं अहिरिकवलं । अनोत्तप्पमेव बलं अनोत्तप्पवलं । अयमेत्थ संखेपत्थो । कित्थारो पन हेट्ठानुत्तपटिपक्खवसेन वेदितव्वो ।

(५४४) लुब्भन्ति तेन, सयं वा लुब्भति, लुब्भनमत्त-[249]-मेव वा तं ति लोभो । मुहन्ति तेन, सयं वा मुहन्ति, मुहन्नमत्तमेव वा तं ति मोहो । तेसु लोभो आरम्मणगहणलक्खणो मक्कटालेपो विय, अभिसंगरसो तत्तकपाले खित्तमंसपेसी विय, अपरिचागपच्चुपट्टानो तेलज्जनरागो विय, संयोजिनयधम्मेसु अस्साददस्सनपदट्टानो । तण्हानदीभावेन वड्डमानो, सीधसोता नदी विय महासमुद्दं,

१ सि०, M., PTS— कुच्छिता. २ See ३.२३२. ३ See ३.५५३ below. ४ See ३.२३३-२३९.

अपायमेव गहेत्वा गच्छतीति दट्ठब्बो । मोहो चित्तस्स अन्धमावलक्खणो अञ्जाण-
लक्खणो वा, असंपटिवेधरसो आरम्भणसमावच्छादनरसो वा, असम्मापटिपत्तिपच्चु-
पट्टानो अन्धकारपच्चुपट्टानो वा, अयोनिसो-मनसिकारपदट्टानो । सव्वाकुसलानं मूलं
ति दट्ठब्बो ।

(५४५) अभिज्झायन्ति ताव, सयं वा अभिज्झायति, अभिज्झायनमत्तमेव
वा एसा ति अभिज्झा । सा परसंपत्तीनं सककरणइच्छालक्खणा, तेनाकरिण एसंन-
भावरसा, परसंपत्ति-अभिमुखमावपच्चुपट्टाना, परसंपत्तीसु अभिरतिपदट्टाना । पर-
संपत्तिअभिमुखा एव हि सा उपट्ठहति । तासु च अभिरतिया सति पवत्तति,
परसंपत्तीसु चेतसो हत्थप्पसारो^१ विय दट्ठब्बा । समथो होती ति आदीसु अञ्जेसु
किञ्चेसु विक्खेपसमनतो समथो ति । अकुसलप्पवत्तिं चित्तं पग्गहाती ति पग्गाहो ।
न विमिखपती ति अविक्खेपो ।

(५४६) इमस्मिं चित्ते सद्धा, सति, पञ्चा, छं युगलकानी ति इमे धम्मा
न गहिता । कस्मा ? अस्सद्वियचित्ते पसादो नाम नत्थि । तस्मा ताव सद्धा न
गहिता । किं पन दिट्ठिगतिका अत्तनो अत्तनो सत्थारानं न सहहन्ती ति ? । सद्-
हन्ति । सा पन सद्धा नाम न होति, वचनसंपटिच्छनमत्तमेवेतं । अत्थतो अनुप-
परिक्खा [250] वा होति, दिट्ठि वा । अस्सद्वियचित्ते पन सति नत्थी ति न
गहिता । किं दिट्ठिगतिका अत्तना कतकम्मं न सरन्ती ति ? सरन्ति । सा पन सति
नाम न होति । केवलं तेनाकरिण अकुसलचित्तप्पवत्ति । तस्मा सति न गहिता ।
अथ कस्मा मिच्छासती ति सुत्तन्ते वुत्ता ? सा पन अकुसलक्खन्धानं सतिविरहि-
तत्ता सतिपटिपक्खत्ता च मिच्छामग्गमिच्छत्तानं पूरणत्थं तत्थ परियायेन देसना
कता । निप्परियायेन पनेसा नत्थि । तस्मा न गहिता । अन्धेवालचित्ते पन तस्मिं
पञ्चा नत्थी ति न गहिता । किं दिट्ठिगतिकानं वञ्चना-पञ्चा नत्थी ति ? अत्थि ।
न पनेसा पञ्चा, माया नामेसा होति । सा अत्थतो तण्हा व । इदं पन चित्तं
सदरत्थं गरुक् भारियं कक्खलं थद्धं अकम्मञ्जं गिलानं वड्डं कुटिलं । तस्मा पससद्धा-
दीनि युगलकानि न गहितानि ।

(५४७) एतावता पदपटिपाटिया चित्तङ्गवसेन पालिं आरूढानि द्वत्तिस
पदानि दस्सेत्वा इदानि ये-वा-पनकधम्मै^२ दस्सेतुं ये वा पन तस्मिं समये
[§ ३६५] ति आदिमाह । तत्थ सञ्जेसु पि अकुसलचित्तेसु छन्दो अधिमोक्खो
मनसिकारो मानो इस्सा मच्छरियं धीनं मिद्धं उद्वच्चं कुक्कुच्चं ति इमे दसेव ये-वा-
पनका^३ होन्ति धम्मा, सुत्तागता, सुत्तपदेसु दिस्सरे ति वुत्ता । इमस्मिं पन चित्ते

१ M., PTS—पसव^०; सि०—पसंग^०. २ सि०—हत्थप्पसारणं. ३ The
six pairs: कायपस्सद्वि चित्तपस्सद्वि... कायजुक्ता चित्तजुक्ता mentioned in § १.
४ M., PTS—दन्ध०. ५-५ सी०, PTS—तस्स सद्धादीनि. ६ Cf. ३.२५२.

छन्दो अधिमोक्खो मनसिकारो उद्वच्चं ति इमे अपण्णकंगसंखाता चत्तारो ये-वा-
पनका होन्ति । तत्थ छन्दादयो हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितव्वा । केवलं हि ते कुसला,
इमे अकुसला । इतरं पन उद्वत्तस्स भावो 'उद्वच्चं' । तं चेतसो अवूपसमनलक्खणं
वाताभिघातचलज्जलं विय, अनवट्टानरसं वाताभिघातचलधञ्जपताका विय, मन्तत्त-
पच्चुपट्टानं पासाणाभिघात-समुद्वत्त-मस्मं विय, चेतसो अवूपसमे अयोनिसो-मनसि-
कारपदट्टानं । चित्तविक्खेपो ति दट्ठब्बं ।

(५४८) इति फस्सादीनि^१ द्वत्तिस, ये-वा-पनकवसेन वुत्तानि चत्तारी ति
सव्वानि [251] पि इमस्मिं धम्मदेसवारे छत्तिस धम्मपदानि भवन्ति । चत्तारि
अपण्णकंगानि हापेत्वा पालियं आगतानि द्वत्तिसमेव । अगहितैगहणेन पनेत्थ
फस्सपञ्चकं, वितक्को विचारो पीति चित्तेकगता विरियिन्द्रियं जीवितिन्द्रियं मिच्छा-
दिट्ठि लोभो मोहो अहिरिकं अनोत्तपं^२ ति सोलस धम्मा होन्ति । तेसु सोलससु
सत्त धम्मा अविमत्तिका^३ होन्ति, नव स-विमत्तिका । कतमे सत्त ? फस्सो सञ्जा
चेतना विचारो पीति जीवितिन्द्रियं मोहो ति इमे सत्त अ-विमत्तिका । वेदना चित्तं
वितक्को चित्तेकगता विरियिन्द्रियं मिच्छादिट्ठि अहिरिकं^४ अनोत्तपं^५ लोभो ति इमे
नव स-विमत्तिका ।

(५४९) तेसु छ धम्मा द्वीसु ठानेसु विमत्ता, एको तीसु, एको चतुसु,
एको छसु । कथं ? चित्तं वितक्को मिच्छादिट्ठि अहिरिकवलं^६ अनोत्तपवलं लोभो ति
इमे छ द्वीसु ठानेसु विमत्ता । एतेसु हि चित्तं ताव फस्सपञ्चकं पत्वा चित्तं होती ति
वुत्तं, इन्द्रियानि पत्वा मनिन्द्रियं ति । वितक्को ज्ञानज्ञानि पत्वा वितक्को होती
ति वुत्तो, मग्गज्ञानि पत्वा मिच्छासंक्रपो ति । मिच्छादिट्ठि मग्गङ्गेसु पि कम्मपथेसु
पि मिच्छादिट्ठि येव । अहिरिकं बलानि पत्वा अहिरिकवलं होती ति वुत्तं, लोक-
नासकमूलं^७ पत्वा अहिरिकं ति । अनोत्तपे पि एसेव नयो । लोभो मूलं पत्वा लोभो
होती ति वुत्तो । कम्मपथं पत्वा अभिज्झा ति । इमे छ द्वीसु ठानेसु विमत्ता ।
वेदना पन फस्सपञ्चकं पत्वा वेदना होती ति वुत्ता, ज्ञानंगानि पत्वा सुखं ति, इन्द्रि-
यानि पत्वा सोमनस्सिन्द्रियं ति । एवं एको धम्मो तीसु ठानेसु विमत्तो । विरियं
पन इन्द्रियानि पत्वा विरियिन्द्रियं होती ति वुत्तं, मग्गज्ञानि पत्वा मिच्छावायामो
ति, बलानि पत्वा विरियवलं ति, पिट्ठिदुक्कं पत्वा पग्गाहो ति । एवं अयं एको
धम्मो चतुसु ठानेसु विमत्तो । समाधि पन ज्ञानज्ञानि पत्वा चित्तस्सकगता होती
ति वुत्तो, इन्द्रियानि पत्वा समाधिन्द्रियं, मग्गंगानि पत्वा मिच्छासमाधी ति,

१ See ३.२५४. २ Cf. ३.२५६. ३ Cf. ३.२५७. ४ M., PTS-
अहिरिकवलं. ५ M., PTS-अनोत्तपवलं. ६ सी०, म०.-अहिरिकं. ७ सी०,
म०-अनोत्तपं. ८ M.-लोकपालयदुक्कं.

बलानि पत्वा समाधिबलं ति, पिट्ठिदुकं पत्वा दुतिय-[252]-दुके एककवसेनेव समथो ति, ततिये अविक्खेपो ति । एवमयं एको धम्मो छसु ठानेसु विमत्तो ।

(५५०) सब्बे पि पनेते धम्मा फस्सपञ्चकवसेन ज्ञानङ्गवसेन इन्द्रियवसेन मग्गङ्गवसेन बलवसेन मूलवसेन कम्मपथवसेन लोकनासकवसेन पिट्ठिदुकवसेना ति नव रासयो होन्ति । तत्थ यं वत्तब्बं तं पठमकुसलचित्तनिहेसे [§§ २-५७] वुत्तमेवा ति ।

धम्मद्वेसवारकथा निट्ठिता ।

[निहेसवारो]

(५५१) निहेसवारो चित्तेकगतानिहेसे [§ ३७५] ताव सण्ठति अव-
ट्ठिती ति वुत्तं । इदं द्वयं ठितिवेचनमेव । यं पन कुसलनिहेसे 'आरम्भणं ओगाहेत्वा अनुपविस्त्वा तिट्ठती ति अवट्ठिती' ति वुत्तं, तं इध न लब्धमिति । अकु-
सलस्मिं हि दुब्बला चित्तेकगता ति हेट्ठा दीपितमेव । उद्धच्चविचिकिच्छावसेन पवत्तस्स विसाहारस्स पटिपक्खतो अविसाहारो [३-२८२] ति एवरूपो पि अत्थो इध न लब्धमिति । सहजातधम्मे पन न विसंहरती ति अविसाहारो । न विक्खिपती ति अविक्खेपो । अकुसलचित्तेकगतावसेन अविसाहटमानसस्स भावो अविसाहट-
मानसता । सहजातधम्मेसु न कम्पती ति समाधिबलं । अ-याथाव-समाधानतो मिच्छासमार्थी ति एवमिध अत्थो ददुब्बो । विरिन्द्रियनिहेसे [§ ३७६] यो हेट्ठा 'निकमो चेसो कामानं पनूदनाया' ति आदिनयो वुत्तो, सो इध न लब्धमिति । सह-
जातधम्मेसु अकम्पनद्वेनेव विरियबलं वेदितव्यं ।

(५५२) मिच्छादिट्ठिनिहेसे [§ ३८१] अ-याथाव-दस्सनद्वेन मिच्छादिट्ठि ।
दिट्ठीसु गतं इदं दस्सनं, द्वासट्ठिदिट्ठिअन्तोगधत्ता ति दिट्ठिगतं । हेट्ठा पिस्स अत्थो वुत्तो येव । दिट्ठि येव दुरतिक्रमनद्वेन दिट्ठिगहनं, तिणगहन-वनगहन-पव्वत-
गहनानि विय । दिट्ठि येव सासङ्कसप्पटिमयद्वेन दिट्ठिकन्तारो, चोरकन्तार-वाळ-
कन्तार-मरकन्तार-निरुदककन्तार-[253]-दुब्भिकखकन्तारा विय । सम्मादिट्ठिया विनिविज्जनद्वेन विलोमनद्वेन च दिट्ठिविसुकायिकं । मिच्छादस्सनं हि उप्पज्जमानं सम्मादस्सनं विनिविज्जति चेव विलोमेति च । कदाचि सस्सतस्स कदाचि उच्छेदस्स गहणतो दिट्ठिया विरुपं फन्दितं ति दिट्ठिविफन्दितं । दिट्ठिगतिको हि एकस्मिं पतिट्ठानुं न सक्कोति, कदाचि सस्सतं अनुपतति कदाचि उच्छेदं । दिट्ठि येव

१ Cf. ३.२६४ last four lines. २ Contrast this with लोक-
पालवसेन in ३.२६४; M., PTS- 'नायक'. ३ See ३.२८१. ४ सि०-
विसाहरती ति. ५ See ३.२८५ (line 5) ६ See ३.५४०. ७ M., PTS
omit. Cf. जा० १.९९ which omits this and inserts अमनुस्स° after
the next.

बन्धनद्वेन संयोजनं ति । सुसुमारादयो विय पुरिसं, आरम्भणं दह्मे गण्हाती ति
गाहो । पतिट्ठहनतो पतिट्ठाहो । अयं हि बलवप्पवत्तिभावेन पतिट्ठहिवा
गण्हाति । निच्चादिवसेन अभिनिविसती ति अभिनिविसो । धम्मसमावं अति-
कमित्वा निच्चादिवसेन परतो आमसती ति परामासो । अनत्थावहत्ता कुच्छितो
मग्गो, कुच्छितानं वा अपायानं मग्गो ति कुम्मग्गो । अ-याथावपथतो मिच्छा-
पथो । यथा हि दिसामुच्छेन अयं असुकगामस्स नाम पथो ति गहितो पि तं
गामं न सम्पापेति, एवं दिट्ठिगतिकेन सुगतिपथो ति गहितो पि दिट्ठिसुगतिं न
पापेति ति अ-याथावपथो, मिच्छापथो । मिच्छासमावतो मिच्छत्तं । तत्थेव परि-
व्रमनतो तरन्ति एत्थ बाला ति तित्थं । तित्थं च तं अनत्थानं च आयतनं ति
तित्थायतनं । तित्थियानं वा सज्जातिदेसद्वेन निवासनद्वेन च आयतनं ति पि
तित्थायतनं । विपरियेसभूतो गाहो, विपरियेसतो वा गाहो ति विपरियेसगाहो;
विपल्लत्थगाहो ति अत्थो ।

(५५३) अहिरिकानोत्तप्पनिहेसेसु [§ ३८७-८८] हिरोत्तप्पनिहेसविपरि-
यायेन अत्थो वेदितव्यो । सहजातधम्मेसु पन अकम्पनद्वेनेव अहिरिकवलं अनो-
त्तप्पवलं च वेदितव्यं । लोममोहनिहेसेसु [§ ३८९-९०] लुब्धेती ति लोभो ।
लब्धना ति लुब्धनाकारो । लोभसम्पयुत्तं चित्तं, पुगलो वा लुब्धितो; लुब्धितस्स
भावो लुब्धितत्तं । सारज्जती ति सारागो । सारज्जनाकारो सारज्जना ।
सारज्जितस्स भावो सारज्जितत्तं । अभिज्झायनद्वेन अभिज्झा । पुन 'लोम'-
वचने [254] कारणं वुत्तमेव । अकुसलं च तं मूलं, अकुसलानं मूलं ति अकु-
सलमूलं ।

(५५४) जाणदस्सनपटिपक्खतो अज्जाणं अदस्सनं । अभिमुखो हुत्वा
धम्मेन न समेति, न सम्मा गच्छती ति अनभिसमयो । अनुरूपतो धम्मे
बुज्झती ति अनुवोधो । तप्पटिपक्खताय अननुवोधो । अनिच्चादीहि सद्धिं
योजित्वा न बुज्झती ति असम्बोधो । असन्तं असमं च बुज्झती ति पि अस-
म्बोधो । चतुसच्चधम्मं न पटिविज्जती ति अप्पटिवेधो । रूपादिसु एकधम्मं पि
अनिच्चादिसामञ्जसो न संगण्हाती ति असंगाहना । तमेव धम्मं न परियो-
गाहती ति अपरियोगाहना । न समं पेक्खती ति असमपेक्खना । धम्मानं
समावं पति न पेक्खती ति अपच्चवेक्खना । कुसलाकुसलकम्मेसु विपरीतवृत्तिया
समावतो गहणामावेन वा एकं पि कम्मं एतस्स पच्चक्खं नत्थि, सयं वा कस्सचि
कम्मस्स पच्चक्खकरणं नाम न होती ति अपच्चक्खकम्मं । यं एतस्मिं अनु-
प्पज्जमाने चित्तसन्तानं मेज्झं भवेय्य, सुचि, बोदानं, तं दुट्ठं मेज्झं इमिना ति

१ See धिमु० १.५.५. २ See ३.२३३-२३९. ३ See ३.२८३;
also ३.२७५, २९०. ४-४ All authorities but सि०-अपेक्खती ति.

दुम्मेज्झं । बालानं भावो ति बाल्यं । मुह्यती ति मोहो । बलवतरो मोहो पमोहो । समन्ततो मुह्यती ति सम्मोहो । विजाय पटिपक्खमावतो न विजा ति अविज्जा । ओष-योगात्थो वुत्तो^१ येव । थामगतट्ठेन अनुसेती ति अनुसयो । चित्तं परियुट्ठाति, अभिमवती ति परियुट्ठानं । हितगहणामावेन हितामिमुखं गन्तुं न सक्कोति, अञ्जदत्थु लंगति येवा ति लंगी; खञ्जती ति अत्थो । दुरुग्घाटन^२-ट्ठेन वा लङ्गी । यथा हि महापलिघसंखाता लङ्गी दुरुग्घाता होति, एवमयं पि लंगी विद्या ति लंगी । सेसं उत्तानत्थमेव ।

(५५५) [255] संगहवार-सुञ्जतवारा पि हेट्ठा^३ वुत्तनयेनेव अत्थतो वेदितव्वा ।

पठमैचित्तं निट्ठितं ।

(५५६) दुतियचित्ते [§ ३९९] ससंखारेना ति पदं विसेसं । तं पि हेट्ठा वुत्तत्थमेव । इदं पन चित्तं किञ्चा पि छसु आरम्भणेषु सोमनस्सितस्स लोमं उप्पादेत्वा 'सत्तो सत्तो' ति आदिना नयेन परामसन्तस्स उप्पज्जति, तथा पि ससंखारिकत्ता सप्पयोगेन सउपायेन उप्पज्जनतो—अदा कुलपुत्तो मिच्छादिट्ठिककुलस्स कुमारिकं पत्थेति । ते च 'अञ्जदिट्ठिका तुम्हे' ति कुमारिकं न देन्ति । अथ^४ञ्जे आतका 'यं तुम्हे करोथ तमेवार्यं करिस्सती' ति दापेन्ति । सो तेहि सद्धिं तिस्थिये उपसंक्रमति । आदितो व वेमतिको होति । गच्छन्ते गच्छन्ते काले एतेसं किरिया मनापा ति लद्धिं रोचेति, दिट्ठिं गण्हाति—एवरूपे काले इदं लब्धती ति वेदितव्वं ।

(५५७) ये-वा-पनकेसु पनेत्थ थीनमिद्धं अधिकं । तत्थ थीनता 'थीनं' । मिद्धनता 'मिद्धं'; अनुस्साहनता सत्तिविघातो चा ति अत्थो । थीनं च मिद्धं च थीनमिद्धं । तत्थ थीनं अनुस्साहनलक्खणं, विरियविनोदनरसं, संसीदनपच्चुपट्ठानं । मिद्धं^५ अकम्मञ्जतालक्खणं, ओनहनरसं, लीनतापच्चुपट्ठानं पचलायिकनिद्रापच्चुपट्ठानं वा । उभयं पि अरति-तन्दि-विजम्भिकादीसु अयोनिसो-मनसिकारपदट्ठानं ति । दुतियचित्तं ।

(५५८) ततियं [§ ४००] छसु आरम्भणेषु सोमनस्सितस्स लोमं उप्पादेत्वा 'सत्तो सत्तो' ति आदिना नयेन परामसन्तस्स निराजर्न-मल्लयुद्ध-नटसमज्जादीनि

१ See २.४५-४६. २ सी०, M.- लंगति. ३ See ३.३०१-३०८. ४ This commenced with ३.५४०. ५ See ३.३०९. ६ See ५.७९-९४ below; also see article by Prof. P. V. Bapat on 'Middha and Middhavādins,' in 'A Volume of Eastern and Indian Studies' pp.4-18. ७ म०, सि०-अपरामसन्तस्स. ८ Cf. Sanskrit नीराजन. सी०- निरंजनं, म० नारायणनिराजनं, सि०, अ० यो०- राजं

पस्सतो मनापियसह-[256]-सवनादीसु पसुतस्स वा उप्पज्जति । इध मानेन सद्धिं पञ्च अपण्णकज्ज्ञानि होन्ति । तत्थ मज्जती ति 'मानो' । सो उन्नतिलक्खणो, सम्प-गाहरसो, केतुकम्भतापच्चुपट्ठानो, दिट्ठिविप्पयुत्तलोमपदट्ठानो, उम्मादो विद्य दट्ठव्वो ति ।

ततियं ।

(५५९) चतुर्थं [§ ४०२] वुत्तपकारेसु येव ठानेसु यदा सीसे खेळं खिपन्ति, पादपंसु ओकिरन्ति, तदा तस्स तस्स परिहरणत्थं सउस्साहेन अन्तरन्तरा ओलोकैन्तानं राजनाटकेसु निक्खमन्तेसु उस्सारणाय वत्तमानाय तेन तेन छिद्देन ओलोकैन्तानं चा ति एवमादीसु ठानेसु उप्पज्जति । इध मानथीनमिद्धेहि सद्धिं सत्त ये-वा-पनका होन्ति । उभयत्था पि मिच्छादिट्ठि परिहायति । तं ठपेत्वा सेसानं वसेन धम्मगणना वेदितव्वा ति ।

चतुर्थं^१ ।

(५६०) पञ्चमं [§ ४०३] छसु आरम्भणेषु वेदनावसेन मज्झत्तस्स लोमं उप्पादेत्वा 'सत्तो सत्तो' ति आदिना नयेन परामसन्तस्स उप्पज्जति । सोमनस्सट्ठाने पनेत्थ उपेखावेदना होति, पीतिपदं परिहायति । सेसं सव्वं पठमचित्तसदिसमेव ।

पञ्चमं ।

(५६१) छट्ठसत्तम^२ट्ठमानि [§ ४०९-४१२] वेदनं परिवत्तेत्वा पीतिपदं च हापेत्वा दुतिय-ततिय-चतुर्थेसु वुत्तनयेनेव वेदितव्वानि ।

इमेसु अट्ठसु लोमसहगतचित्तेसु सहजाताधिपति आरम्भणाधिपती ति पि अधिपतयो लब्धन्ति ।

[छट्ठ-सत्तम-अट्ठमानि]

(५६२) नवमं [§ ४१३] छसु आरम्भणेषु दोमनस्सितस्स पटिघं उप्पादयतो उप्पज्जति । तस्स समर्थवक्थानवारि ताव दुट्ठ मनो, हीनवेदनत्ता वा कुच्छितं मनो ति दुम्मनो; दुम्मनस्स भावो दोमनस्सं । तेन सहगतं ति दोमनस्स-सहमतं । असंपियायनमावेन आरम्भणस्मि पटिहज्जती ति पटिघं । तेन सम्पयुत्तं ति पटिघसम्पयुत्तं । [257] धम्मदेहे^३ तीसु पि ठानेसु दोमनस्सवेदना व

१ See the explanations given in Vis.xiv.89-91. २ § ४१३, first three lines. ३ § ४१३, 4th line onwards.

आगता । तत्थ वेदनापदं वुत्तथमेव । तथा दुक्खदोमनस्सपदानि । लक्खणादितो पन अनिट्ठारम्मणानुभवनलक्खणं दोमनस्सं, यथा तथा वा अनिट्ठाकारसंभोगरसं, चेतसिकावाधपच्चुपट्टानं, एकन्तेनेव हृदयवत्थुपदट्टानं । मूल-कम्मपथेसु यथा पुरिमचित्तेसु लोभो होति, अभिज्झा होती ति आगतं, एवं दोसो होति, व्यापादो होती ति वुत्तं । तत्थ दुस्सन्ति तेन, सयं वा दुस्सति, दुस्सनमत्तमेव वा तं ति दोसो । सो चण्डिकलक्खणो पट्टासीविसो विय, विसप्पनरसो विसनिपातो विय, अत्तनो निस्सयदहनरसो वा दावग्गि विय, दुस्सनपच्चुपट्टानो लद्धोकासो विय सपत्तो, आघातवत्थुपदट्टानो विससंसट्ठपूतिमुत्तं विय दट्ठब्बो । व्यापज्जति तेन चित्तं, पूतिमावं उपगच्छति, विनयति व्यापादयति वा विनयाचाररूपसंपत्तिहितसुखादीनी ति व्यापादो । अत्थतो पनेस दोसो येव ।

(५६३) इध पदपटिपाटिया एकूनतिसं पदानि होन्ति । अगहितगहणेन चुहस । तेसं वसेन सविभत्तिकाविभत्तिकैरासिभेदो वेदितब्बो । ये-वा-पनकेसुं छन्दा-धिमेक्ख-मनसिकार-उद्धच्चादीनि नियतानि । इच्छा-मच्छरिय-कुक्कुच्चेसु पन अज्जतरेन सद्धिं पञ्च पञ्च हुत्वा पि उप्पज्जन्ति । एवं इमे पि तयो धम्मा अनियत-ये-वा-पनका नाम । तेसु इस्सती ति 'इस्सा' । सा परसम्पत्तीनं उसूयनलक्खणा, तत्थेव अनभित्तिरसा, ततो विमुक्खमावपच्चुपट्टानां, परसम्पत्तिपदट्टानां । संयोजनं ति दट्ठब्बा । मच्छेरस्स भावो 'मच्छरियं' । तं लद्धानं वा लभितब्बानं वा अत्तनो संपत्तीनं निगूहनलक्खणं, तासं येव परेहि साधारणभावअक्खमनरसं, सं-[258]-को-चनपच्चुपट्टानं कटुकञ्चुकतापच्चुपट्टानं वा, अत्तसंपत्तिपदट्टानं । चेतसो विरूपभावो ति दट्ठब्बं । कुच्छितं कतं कुकतं । तस्स भावो 'कुक्कुच्चं' । तं पच्छानुतापनलक्खणं, कताकतानुसोचनरसं, विण्पटिसारपच्चुपट्टानं, कताकतपदट्टानं । दासव्यं विय दट्ठब्बं । अयं ताव उद्देसवारे विसेसो ।

(५६४) निहेसवारे वेदनानिहेसे [§ ४१५] असातं सातपटिपक्खवसेन वेदितब्बं । दोसनिहेसे [§ ४१८] दुस्सती ति दोसो । दुस्सना ति दुस्सनाकारो । दुस्सितत्तं ति दुस्सितभावो । पकतिभावविजहनट्टेन व्यापज्जनं व्यापात्ति । व्यापज्जना ति व्यापज्जनाकारो । विरुज्जती ति विरोधो । पुनपुनं पटिविरुज्जती ति पटिविरोधो । विरुद्धाकारपटिविरुद्धाकारवसेन वा इदं वुत्तं । चण्डिको वुत्तति चण्डो, थद्धपुगलो; तस्स भावो चण्डिकं । न एतेन सुरोपितं वचनं होति, दुरुत्तं अपरिपुण्णमेव होती ति अ-सुरोपो । कुद्धकाले हि परिपुण्णवचनं नाम

१ See २.१६; ३.१८४-१८७. २ See २.१६; ३.२५९-३६४.

३ Cf. ३.२५७, ५४८. ४ Cf. ३.२५२, ५४७. ५ See ३.२७२. ६ See ५.१२१ below.

नत्थि । सचे पि कस्सचि होति तं अप्पमाणं । अपरे पन अस्सुजननट्टेन अस्सुरोपनतो अस्सुरोपो ति वदन्ति । तं अकारणं, सोमनस्सस्सा पि अस्सुजननतो । हेट्ठावुत्त-अत्तमनतापटिपक्खतो न अत्तमनता ति अनत्तमनता । सा पन यस्मा चित्तस्सेव, न सत्तस्स, तस्मा चित्तस्सा ति वुत्तं । सेसमेत्थ संगह-सुज्जतवारेसु [§ ४१९ अ-४२०] च हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितब्बं ति ।

नवमं ।

(५६५) दसमं [§ ४२१] ससंखारत्ता परेहि उस्साहितस्स वा, परेसं वा अपराधं सारितस्स, सयमेव वा परेसं अपराधं अनुस्सरत्वा अनुस्सरत्वा कुज्झ-मानस्स उप्पज्जति । इधा पि पदपटिपाटिया एकूनतिसं, अगहितगहणेन चुहसेव पदानि होन्ति । ये-वा-पनकेसु पन थीनमिद्धं पि लब्भति । तस्मा एत्थ विना इस्सा-मच्छरिय-कुक्कुच्चेहि चत्तारि अपण्णकङ्गानि थीनमिद्धं ति इमे छ इस्सादीनं उप्पत्तिकाले तेसु अज्जतरेन सद्धिं सत्त सत्त ये-वा-पनका एकक्खणे उप्पज्जन्ति । सेसं सब्बं सब्बवारेसु नवमसदिसमेव ।

इमेसु पन द्वीसु दोमनस्सचित्तेसु [259] सहजाताधिपति येव लब्भति, नो आरम्मणाधिपति । न हि कुद्धो किञ्चि गरं करोती ति ।

दसमं ।

(५६६) एकादसमं [§ ४२२] छसु आरम्मणेसु वेदनावसेन मज्झत्तस्स कंखापवत्तिकाले उप्पज्जति । तस्स समयवैवत्थाने विचिकिच्छासम्पयुत्तं ति पदं अपुब्बं । तस्स तथो—विचिकिच्छाय सम्पयुत्तं ति विचिकिच्छासम्पयुत्तं । धम्मद्वेसे 'विचिकिच्छा होती' ति पदमेव विसेसो । तत्थ विगता विचिकिच्छा ति विचिकिच्छा । समावं वा विचिनन्तो एताय किच्छति किलमती ति विचिकिच्छा । सा संसयलक्खणा, कम्पनरसा, अनिच्छयपच्चुपट्टाना अनेकंसगाह-पच्चु-पट्टाना वा, अयोनिस्सो-मनसिकारपदपट्टाना । पटिपत्तिअन्तरायकरा ति दट्ठब्बा । इध पदपटिपाटिया तेवीसति पदानि होन्ति । अगहितगहणेन चुहस । तेसं वसेन सवि-भत्तिकाविभत्तिक-रासिविनिच्छयो वेदितब्बो । मनसिकारो उद्धच्चं ति द्वे येव ये-वा-पनका ।

(५६७) निहेसवारस्स चित्तेकगगतानिहेसे [§ ४२४] यस्मा इदं दुब्बलं चित्तं पवत्तट्ठितिमत्तमेवेत्थ होति, तस्मा 'सण्ठिती' ति आदीनि अवत्वा चित्तस्स 'टिती' ति एकमेव पदं वुत्तं । तेनेव च कारणेन उद्देसवारे पि 'समाधिन्द्रियं' वि

१ ३.२८०. २ ३.५५५. ३ § ४२२, first three lines. ४ Cf. ३.२५७, ५४८, ५६३. ५ See foot-note 2 on § 424.

आदि न वुत्तं । विचिकिच्छानिहेसे [§ ४२५] कंखनवसेन कंखा । कंखाय आयना ति कंखायना । पुरिमकंखा हि उत्तरकंखं आयति (?) नाम । आकारवसेन वा एतं वुत्तं । कंखासमंगिचित्तं कंखाय आयितत्ता कंखायितं नाम । तस्स भावो कंखायितत्तं । विमती ति न-मति । विचिकिच्छा वुत्तत्थो एव । कम्पन-ट्ठेन द्विधा एल्यती ति द्वेल्हकं । पटिपत्तिनिवारणेन द्वेधा पथो विद्या ति द्वेधा-पथो । 'निच्चं नु खो इदं, अनिच्चं नु खो' ति आदिपवत्तिया एकस्मिं आकारे सण्ठातुं असमत्थताय समन्ततो [260] सेती ति संसयो । एकंसं गहेतुं असमत्थ-ताय न एकसंगाहो ति अनेकंस-गाहो । निच्छेतुं असक्कोन्ती आरम्भणतो ओस-कती ति आसप्पना । ओगाहितुं असक्कोन्ती परि समन्ततो सप्पती ति परि-सप्पना । परियोगाहितुं असमत्थताय अपरियोगाहना । निच्छयवसेन आरम्भणे पवत्तितुं असमत्थताय थंभितत्तं; चित्तस्स थद्वभावो ति अत्थो । विचिकिच्छा हि उप्पज्जिवा चित्तं थद्वं करोति । यस्मा पन सा उप्पज्जमाना आरम्भणं गहेत्वा मनं विलिखती विद्य, तस्मा मनोविलेखो ति वुत्तं । सेसं सब्बत्थ उत्तानत्थमेवा ति ।

एकादसमं ।

(५६८) द्वादसमे [§ ४२७] सम्ययवत्थाने उद्वच्चैनं सम्पयुत्तं ति उद्वच्च-सम्पयुत्तं । इदं हि चित्तं छसु आरम्भणेसु वेदनावसेन मज्झत्तं हुत्वा उद्वत्तं होति । इध धम्महेसे 'विचिकिच्छा'-ठाने 'उद्वच्चं' होती ति आगतं । पदपटिपाटिया अट्ठवीसतिपदानि होन्ति । अगहितगहणेन चुहस । तेसं वसेन सविमत्तिकाविम-त्तिक-रसिधिवानं वेदितव्वं । अधिमोक्खो मनसिकारो ति द्वे व ये-वा-पनका । निहेसवारस्स उद्वच्चनिहेसे [§ ४२९] चित्तस्सा ति न सत्तस्स, न पोसस्स । उद्वच्चं ति उद्वत्ताकारो । न-वूपसमो ति अ-वूपसमो । चेतो विलिखपती ति चेतसो विकखेपो । भन्तत्तं चित्तस्सा ति चित्तस्स भन्तभावो, भन्तयान-भन्त-गोणादीनं विद्य । इमिना एकारम्भणस्मिं येव विष्फन्दनं कथितं । उद्वच्चं हि एकारम्भणे विष्फन्दति, विचिकिच्छा नानारम्भणे । सेसं सब्बवारेसु हेट्ठा वुत्तनये-नेव वेदितव्वं ।

[द्वादसमं]

(५६९) इदानीं इमस्मिं चित्तद्वये पकिण्णकविनिच्छयो होति । 'आरम्भणे

१ म०, सी० read so. Should this be आययति ? M., PTS, सि०-आनेति. २ See ३.५६६ above. ३ § ४२७ first two lines. ४ Cf. ३.२५७, ५४८, ५६३, ५६४.

पवट्टकचित्तानि नाम कती ? ति वुत्तस्मिं हि 'इमानेव द्वे' ति वत्तव्वं । तत्थ वि-चिकिच्छा-[261]-सहगतं एकन्तेन पवट्टति, उद्वच्चसहगतं पन लद्धाधिमोक्खत्ता लद्धपतिट्ठा वं पवट्टति । यथा हि वट्ट-चतुरस्सेसु द्वीसु मणीसु पम्मारट्ठाने पवट्टेवा विस्स-ट्ठेसु वट्टमणि एकन्तेनेव पवट्टति, चतुरस्सो पतिट्ठाय पतिट्ठाय पवट्टति, एवं-सम्पदमिदं वेदितव्वं । सब्बेसु पि हीनादिमेदो [§ २६९] न उद्वयो, सब्बेसं एकन्तहीनत्ता । सहजाता-धिपति लब्धमानो पि न उद्वयो, हेट्ठा दस्सितनयत्ता । जाणाभावतो पनेत्थ वीमंसा-धिपति नाम नत्थि । पच्छिमद्वये सेसो पि नत्थि येव । कस्मा ? कंचि धम्मं धुरं कत्वा अनुप्पज्जेनतो, पट्ठाने [Cf. तिकप० ८६] च पटिसिद्धतो ।

(५७०) इमेहि पन द्वादसहि अकुसलचित्तेहि कम्मे आयुहिते, ठपेत्वा उद्वच्चसहगतं, सेसानि एकादसेव पटिसन्धिं आकड्डन्ति । विचिकिच्छासहगते अलद्धाधि-मोक्खे दुब्वले पि पटिसन्धिं आकड्डमाने उद्वच्चसहगतं लद्धाधिमोक्खं बलवं कस्मा नाकड्डती ति ? दस्सनेन पहातव्वाभावतो । यदि हि आकड्डेय्य 'दस्सनेन पहातव्वं'-पदविमंगे आगच्छेय्य, तस्मा, ठपेत्वा तं, सेसानि एकादस आकड्डन्ति । तेसु हि येन-केनचि कम्मे आयुहिते तां चेतनाय चतूसु अपायेसु पटिसन्धिं होति । अकुसल-विपाकेसु अहेतुकमनोविज्झाणधातु उपेक्खासहगती पटिसन्धिं गण्हाति । इतरस्सा पि एत्थेव पटिसन्धिदानं भवेय्य । यस्मा पन तं नत्थि, तस्मा 'दस्सनेन पहातव्वं'-पदविमंगे नागतं ति ।

अकुसला धम्मा' ति पदस्स वण्णना निट्ठिता ।

[अव्याकतधम्मकर्था]

[(i) विपाककर्था]

(५७१) इदानीं अव्याकतपदं भाजेत्वा दस्सेतुं कतमे धम्मा अव्याकता ति [§ ४३१] आदि आरब्धं । तत्थ चतुब्बिधं अव्याकतं— विपाकं किरियं रूपं निब्वानं ति । तेसु विपाकाव्याकतं । विपाकाव्याकते पि कुसलविपाकं । तस्मिं पि परित्तविपाकं । तस्मिं पि अहेतुकं । तस्मिं पि पञ्चविज्झाणं । तस्मिं पि द्वारपटिपाटिया

१ सि० throughout—पवत्तकं,...पवत्तति in this para. २-२ सि०-लद्धपतिट्ठं पतिट्ठाय पतिट्ठाय. ३ See ३.४६४, ५६१, ५६५ which mention *adhipatis* not referred to in Dhs. §§ २६९, ४१२, ४२१, ४३०. Cf. ३.५७५, ५७९. ४ म०, सी०, सि०-विसेसो; but see मूलटीका pp. 114-15. ५ See ३.५८४. ६ See मूलटीका; M., PTS-पटिविद्धतो. ७ §§ 1002-1006; also §§ 1254-57. ८ म०, सी०-सहगताय. ९ This commenced with ३.५४०. १० This continues till the end of the रूपकण्ड (४.११९). ११ Continues upto ३.६५८.

चक्षुवि-[262]-आणं^१ । तस्मा पि, ठपेत्वा द्वारारम्मणादिसाधारणपच्चयं, असाधारणकम्मपच्चयवसेन उप्पत्तिं दीपेतुं कामावचरस्स कुसलस्स कम्मस्स कतत्ता ति आदि वुत्तं । तत्थ कतत्ता ति कतकारणा । उपचितत्ता ति आवितत्ता, वड्ढितकारणा । चक्षुविआणं ति कारणमूतस्स चक्षुस्स विआणं, चक्षुतो वा पवत्तं, चक्षुस्मि वा निस्सितं विआणं ति चक्षुविआणं ।

(५७२) परतो सोतविआणादीसु पि एसेव नयो । तत्थ चक्षुसन्निरसित-रूपविजाननलक्खणं चक्षुविआणं, रूपमत्तारम्मणरसं, रूपाभिमुखभावपच्चुपट्टानं, रूपारम्मणाय किरियमनोधातुया अपगमपदट्टानं । परतो आगतानि सोतादि-सन्निरसित-सदादि-विजाननलक्खणानि सोत-वाण-जिह्वा-कायविआणानि सदादि-मत्तारम्मणरसानि, सदादि-अभिमुखभाव-पच्चुपट्टानानि, सदादि-आरम्मणानं किरिय-मनोधातून् अपगमपदट्टानानि ।

(५७३) इध पन पदपटिपाटिया दस पदानि होन्ति । अगहितगहणेन सत्त । तेसु पञ्च अविमत्तिकानि, द्वे सविमत्तिकानि । तेसु चित्तं फस्सपञ्चकवसेन चैव इन्द्रिय-वसेन च द्वीसु ठानेसु विमत्तिं गच्छति, वेदना फस्सपञ्चक-ज्ञानंग-इन्द्रियवसेन तीसु येव । रसयो पि इमे व तयो होन्ति । ये-वा-पनको एको मनसिकारो एव ।

(५७४) निदेसवारे चक्षुविआणं पण्डरं ति [§४३६] वत्थुतो वुत्तं । कुसलं हि अत्तनो परिसुद्धताय पण्डरं नाम, अकुसलं भवंगानिस्सन्देन^२, विपाकं वत्थुपण्डरताय पण्डरं नाम । चित्तेकगतानिदेसे [§४३८] चित्तस्स ठिती ति एकमेव पदं वुत्तं । इदं पि हि दुब्बलं चित्तं पवत्ताट्ठितिमत्तमेवेत्थ लब्धमति, 'सण्ठिति-अवट्ठिति'-भावं प्राप्नुणितुं न सक्कोति ।

(५७५) संगहवारे [§४४१ अ] ज्ञानंग-मगंगानि न उद्धयानि । कस्मा ? वितक्कपच्छिमकं हि ज्ञानं नाम, हेतुपच्छिमको मग्गो नाम । पकतिया अवितक्कचित्ते ज्ञानंगं न लब्धमति, अहेतुकचित्ते च मग्गङ्गं । तस्मा इध [263] उभयं पि न उद्धटं । संस्वारक्खन्धो [§४४२] पनेत्थ चतुरंगिको येव भाजितो । सुञ्जतवारो^३ पाकतिको येव । सोतावज्जाणादिनिदेसा पि इमिना व नयेन वेदितव्वा । केवलं हि चक्षुविआणादीसु 'उपेक्खा'भाजिता, कायविआणे 'मुखं' ति, अयमेत्थ विसेसो ।

(५७६) सो पि घट्टनवसेन होती ति वेदितव्वा । चक्षुद्वारादीसु हि चतुसु उपादा-रूपमेव उपादारूपं घट्टेति, उपादारूपे येव उपादारूपं घट्टेते पटिघट्टनानिधंसो बलवा न होति । चतुन्नं अधिकरणीनं उपरि चत्तारो कप्पासपिचुपिण्डे ठपेत्वा पिचुपिण्डेनेव

^१ See chart accompanying our edition of Dhs. २ सी०, M.-वत्थारम्मणं. ३ M., PTS, सी०-°निदेसेन; cf. this explanation with that in ३.२७४. ४ See ३.५६७. ५ See ३.५५१; Dhs. §375. ६ Cf. ३.५७९, ५८१ below. ७ See note ३ on § 442.

पट्टकालो विय पुट्टमत्तमेव होति^१ । वेदना मज्झत्तट्टाने तिट्ठति । कायद्वारे पन बहिद्धा महाभूतारम्मणं अज्झत्तिकं कायप्पसादं घट्टेत्वा पसादपच्चयेसु महाभूतेसु पटिहज्जति । यथा अधिकरणीमत्थके कप्पासपिचुपिण्डं ठपेत्वा कूटेन पहरन्तस्स कप्पासपिचुपिण्डं भिन्दित्वा कूटं अधिकरणं गण्हाति, निधंसो बलवा होति, एवमेव पटिघट्टनानिधंसो बलवा होति । इट्ठे आरम्मणे सुखसहगतं कायविआणं उप्पज्जति, अनिट्ठे दुक्खसहगतं ।

(५७७) इमेसं पन पञ्चन्नं चित्तानं वत्थुद्वारारम्मणानि निब्रह्मनेव होन्ति, वत्थादिसंकमनं नामेत्थ नत्थि । कुसलविपाकं चक्षुविआणं हि चक्षुप्पसादं वत्थुं कत्वा इट्ठे च इट्ठमज्झत्ते च चतुसमुद्धानिकरूपारम्मणे दस्सनकिच्चं साधय-मानं चक्षुद्वारे ठत्वा विपच्चति । सोतविआणादीनि सोतप्पसादादयो वत्थुं कत्वा इट्ठ-इट्ठमज्झत्तेसु सदादीसु सवन-घायन-सायन-कुसनकिच्चानि साधयमानानि सोत-द्वारादीसु ठत्वा विपच्चन्ति । सद्दो पनेत्थ द्वि-समुद्धानिको येव होति ।

(५७८) मनोधातुनिदेसे [§४५५] सभावसुञ्जतनिस्सत्तट्टेन मनो येव धातु मनोधातु । सा चक्षुविआणादीनं अनन्तरं रूपादिविजाननलक्खणा, रूपादीनं सम्पटिच्छनरसा, तथाभावपच्चुपट्टाना, चक्षुविआणादि-अपगम-[264]-पदट्टाना । इध धम्मदेसे द्वादसपदानि होन्ति । अगहितगहणेन नव । तेसु सत्त अविमत्ति-कानि द्वे सविमत्तिकानि । अधिमोक्खो मनसिकारो ति द्वे ये-वा-पनका ।

(५७९) वितक्कनिदेसो [§४६१] अभिनिरोपनं पापेत्वा ठपितो । यस्मा पनेतं चित्तं नेव-कुसलं नाकुसलं, तस्मा सम्मासंकप्पो ति वा मिच्छासंकप्पो ति वा न वुत्तं । संगहवारे [§४६७अ] लब्धमानं पि ज्ञानङ्गं पञ्चविआणसेतो पतित्वा गतं ति न उद्धटं । मग्गङ्गं पर्नं न लब्धमति^२ एवा ति न उद्धटं । सुञ्जतवारो पाक-तिको येव ।

(५८०) इमस्स चित्तस्स वत्थु निब्रह्मं हृदयवत्थुमेव होति । द्वारारम्मणानि अनिवद्धानि । तत्थ किञ्चा पि द्वारारम्मणानि संकमन्ति, ठानं पन एकं । संपटि-च्छनकिच्चमेव हेतं होति । इदं हि पञ्चद्वारे पञ्चसु आरम्मणेषु संपटिच्छनं हुत्वा विपच्चति । कुसलविपाकेसु चक्षुविआणादीसु निरुद्धेसु तं-समनन्तरा तानेव ठान-प्पत्तानि रूपारम्मणादीनि संपटिच्छति ।

(५८१) मनोविआणधातुनिदेसेसु [§§४६९-४९७] पटममनोविआण-धातुया 'पीति'-पदं [§४६९] अधिकं । वेदना पि 'सोमनस्स'-वेदना होति । अयं हि इट्ठारम्मणस्मिं येव पवत्तती ति । दुनियमनोविआणधातु [§४८४] इट्ठमज्झत्तारम्मणे । तस्मा तत्थ 'उपेक्खा'-वेदना होति । पदानि मनोधातुनिदेस-सदिसानेव । उभयथा

^१ सि० adds after this न पहरन्तस्स. २ M., PTS, सी०-इट्ठानिट्ठं. ३ See मूलटीका p.118; Cf. ३.५७५. ४-४ P.Maung Tin suggests पि न. See ३.५८१ below.

पि पञ्चविज्जाणसोते पतित्वा गतत्ता येव ज्ञानज्ञानि न उद्धटानि । मग्गज्ञानि अ-
लामतो^१ येव । सेसं सब्बत्थं वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । लक्खणादितो पनेसा दुविधा पि
मनोविज्जाणधातु अहेतुकविपाका, छळारम्मणविज्ञाननलक्खणा, सन्तीरणादिरसा,
तथाभावपच्चुपट्टाना, हृदयवत्थुपट्टाना ति वेदितब्बा ।

(५८२) तत्थ पठमा [§ ४६९] द्वीसु ठानेसु विपचत्ति । सा हि पञ्चद्वारे
कुसलविपाक-चक्खुविज्जाणादि-अनन्तरं, विपाकमनोधातुया तं आरम्मणं संपटि-
च्छित्त्वा निरुद्धाय, तस्मिं येवारम्मणे^२ सन्तीरणकिच्चं साधयमाना पञ्चसु द्वारेसु ठत्वा
विपचत्ति । छसु द्वारेसु पन बल-^[265]-वारम्मणे तदारम्मणं^३ हुत्वा विपचत्ति । कथं ?
यथा हि चण्डसोते, तिरियं नावाय गच्छन्तिया, उदकं^४ छिज्जित्वा थोकं ठानं नावं
अनुबन्धित्वा यथासोतमेव गच्छति^५, एवमेव छसु द्वारेसु बलवारम्मणे पलोभयमाने
आपाथगते जवनें जवति । तस्मिं जविते भवंगस्स वारो । इदं पन चित्तं भवंगस्स
वारं अदत्त्वा जवनेन गहितारम्मणं गहेत्वा एकं द्वे चित्तवारे पवत्तित्वा भवंगमेव
ओतरति । गवक्खन्धे नदिं तरन्ते पि एवमेव उपमा कियारेत्तब्बा । एवमेसा यं
जवने गहितारम्मणं तस्सेव गहितत्ता तदारम्मणं नाम हुत्वा विपचत्ति ।

(५८३) दुतिया [§ ४८४] पन पञ्चसु ठानेसु विपचत्ति । कथं ? मनुस्स-
लोके ताव जच्चन्ध-जच्चबधिर-जच्चजळ-जच्चुम्मत्तक-उभतोव्यञ्जनक-नपुंसकानं पटि-
सन्धिगहणकाले (i) पटिसन्धि हुत्वा विपचत्ति । पटिसन्धिया वीतिवत्ताय यावतायुकं
(ii) भवंगं हुत्वा विपचत्ति । इट्ठमज्झत्ते पञ्चारम्मणवीथिया (iii) सन्तीरणं हुत्वा,
बलवारम्मणे छसु द्वारेसु (iv) तदारम्मणं हुत्वा, मरणकाले (v) चुति हुत्वा ति
इमेसु पञ्चसु ठानेसु विपचत्ती ति ।

मनोविज्जाणधातुद्वयं निवृत्तं ।

[अट्ठ महाविपाका]

(५८४) इदानीं अट्ठ महाविपाकचित्तानि दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा
अव्याकता [§ ४९८] ति आदि आरब्धं । तत्थ पालियं नयमत्तं दस्सेत्वा सब्ब-
वारा संखित्ता । तेसं अत्थो हेट्ठा^६ वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । यो पनेत्थ विसेसो तं
दस्सेतुं अलोभो अव्याकतमूलं [§ ४९८] ति आदि वुत्तं । यं पि न वुत्तं तं एवं

१ See ३.५७९ above. २ सी०, म०-तदारम्मणे. ३ म०, सि०-
तदारम्मणा. ४-४ For a parallel of this simile see विसु० १४.१२२
(fourth line). ५ ३.१-३२४ excepting, of course, paragraphs
not applicable, as for example, those mentioned in the first
three foot-notes, or in foot-note no. ८, on the next page.

वेदितब्बं—यो हि कामावचरकुसलेसु कम्मद्वार-कम्मपर्य-पुञ्जकरियवत्थुभेदो वुत्तो
सो इध नत्थि । कस्मा ? अविज्जन्तिजनकतो^७ अविपाक-धम्मतो^८ तथा-अप्पव-
त्तितो^९ च । या पि ये-वा-[266]-पनकेसु करुणा-मुदिता वुत्ता, ता सत्तारम्मणत्ता
विपाकेसु न सन्ति । एकन्तपरितारम्मणानि हि कामावचरविपाकानि । न केवलं च
करुणा-मुदिता, विरतियो^{१०} पेत्य न सन्ति । 'पञ्च सिक्खापदानि कुसलानेवा' ति हि
वुत्तं । असंखार-संस्कारविधानं चेत्य कुसलतो चैव पच्चयभेदतो च वेदितब्बं ।
असंस्कारिकस्स हि कुसलस्स असंस्कारिकमेव विपाकं, संस्कारिकस्स संस्कारिकं ।
बलवयचयेहि च उप्पन्नं असंस्कारिकं, इतरेहि इतरं । हीनादिभेदे पि इमानि हीन-
मज्झिम-पणीतेहि छन्दादीहि अनिष्कादितत्ता हीन-मज्झिम-पणीतानि नाम न होन्ति ।
हीनस्स पन कुसलस्स विपाकं हीनं, मज्झिमस्स मज्झिमं, पणीतस्स पणीतं ।
अधिपतिनो^{११} पेत्य न सन्ति । कस्मा ? छन्दादीनि धुरं कत्वा अनुप्पादेत्तब्बतो ।
सेसं सब्बं अट्ठसु कुसलेसु वुत्तसदिसमेव ।

(५८५) इदानीं इमेसं अट्ठमं महाविपाकचित्तानं विपचनट्टानं वेदितब्बं ।
एतानि हि चतूसु ठानेसु विपचन्ति—पटिसन्धियं, भवंगे, चुतियं, तदारम्मणे ति ।
कथं ? मनुस्सेसु ताव कामावचरदेवेसु च पुञ्जवन्तानं दुहेतुक-तिहेतुकानं पटिसन्धि-
गहणकाले (i) पटिसन्धि हुत्वा विपचन्ति । पटिसन्धिया वीतिवत्ताय पवत्ते सट्ठिं पि
असीतिं पि वस्सानि असंखेय्यं पि आयुकाळं (ii) भवज्जं हुत्वा, बलवारम्मणे छसु
द्वारेसु (iii) तदारम्मणं हुत्वा, मरणकाले (iv) चुति हुत्वा ति । एवं चतूसु ठानेसु
विपचन्ति । तत्थ सब्बे पि सब्बज्जुबोधिसत्ता पच्छिमपटिसन्धिगहणे पठमेन
सोमनस्ससहगत-तिहेतुक-असंस्कारिक-महाविपाकचित्तेन पटिसन्धि गणहन्ति । तं^{१२}
पन मेत्ता-पुब्बभागाचित्तस्स विपाकं होति । तेन दिन्नाय पटिसन्धिया असंखेय्यं
आयु । कालवसेन पन परिणमति^{१३} ।

(५८६) महासीवत्थेरो^{१४} पनाह—'सोमनस्ससहगततो उपेक्खासहगतं बलव-
तरं । तेन पटिसन्धि गणहन्ति । तेन गहितपटिसन्धिकया हि महज्झासया होन्ति ।
दिब्बेसु पि आरम्मणेसु उप्पिलाविनो^{१५} न होन्ति, तिपिटकचूळनागतथेरो^{१६}दियो [267]

१ ३.५२-११४. २ ३.११५-१७२. ३ ३.३१४-३२४; also ३.७३-८५.
४ These three words give respectively the reasons of the
absence of the three terms mentioned in the preceding
sentence. ५ ३.२५२. ६ ३.२५२. ७ Cf. वि० २९१. ८ See ३.४६१.
९ See note ५ on the last page; ३.१-३२४ i. e. Cm. on §§ 1-159.
१० i. e. चित्तं (अ० यो०). ११ सि०, सी०— परिणामति. १२ See ३.४८१,
५.१४० and note on the former. १३ सि०— उप्पिलाविनो. १४ See
note on this in ३.५०३.

विय'। अट्टकथायं पन— 'अयं थेरस्स मनोरथो,' 'नत्थि एतं'ति पटिक्खित्वा 'सव्वञ्जुवोधिसत्तानं हित्पचरो बलवां होति, तस्मा मेत्तापुब्बमाग-कामावचर-कुसलविपाक-सोमनस्सहगत-तिहेतुक-असंस्वारिकचित्तेन पटिसन्धि गणहन्ती'ति वुत्तं।

[विपाकुद्धारकथा]

(५८७) इदानीं विपाकुद्धारकथायं मातिका उपेतव्वा— (i) तिपिटक-चूळनागत्थेरो ताव आह— एकाय कुसलचेतनाय सोळस विपाकचित्तानि उपपज्जन्ति। एत्थेव द्वादसकम्मगो पि अहेतुकट्ठकं पी ति। (ii) मोरवापीवासी महादत्तथेरो पनाह— एकाय कुसलचेतनाय द्वादस विपाकचित्तानि उपपज्जन्ति। एत्थेव दसकम्मगो पि अहेतुकट्ठकं पी ति। (iii) तिपिटकमहाधम्मरक्खितत्थेरो आह— एकाय कुसलचेतनाय दस विपाकचित्तानि उपपज्जन्ति, एत्थेव अहेतुकट्ठकं ति।

(i)

(५८८) इमस्मिं ठाने साकेतपट्टं नाम गहिंसु। साकेते किर उपासका सालायं निसीदित्वा 'किं नु खो एकाय चेतनाय कम्मे आयूहिते एका पटिसन्धि होति उदाहु नाना?' ति पट्टं समुट्ठापेत्वा निच्छेतुं असक्कोन्ता आमिधम्मिकत्थेरे उपसंक-मित्वा पुच्छिंसु। थेरा 'यथा एकरमा अम्भवीजा एको व अंकुरो निक्खमति, एवं एका व पटिसन्धि होती'ति सज्जापेसुं। अथ एकदिवसं 'किं नु खो नानाचेतनाहि कम्मे आयूहिते पटिसन्धियो नाना होन्ति उदाहु एका?' ति पट्टं समुट्ठापेत्वा निच्छेतुं असक्कोन्ता थेरे पुच्छिंसु। थेरा 'यथा बहूसु अम्भवीजेसु रोपितेसु बहू अंकुरा निक्खमन्ति, एवं बहुका व पटिसन्धियो होन्ती'ति सज्जापेसुं।

(५८९) अपरं पि इमस्मिं ठाने उस्सदकित्तनं नाम गहितं। इमेसं हि सत्तानं लोमो पि उस्सन्नो होति, दोसो पि मोहो पि; अलोमो पि अदोसो पि अमोहो पि। तं पनेतं तेसं उस्सन्नमावं को नियामेती ति?। पुब्बहेतु नियामेति। कम्मायूहन-क्खणे येव नानत्तं होति। कथं? "यस्स हि कम्मायूहनक्खणे लोमो बलवा होति अलोमो मन्दा, अदोसामोहा बलवन्तो दोसमोहा मन्दा, तस्स मन्दा अलोमो लोमं परियादातुं न [268] सक्कोति, अदोसामोहा पन बलवन्तो दोसमोहे परियादातुं सक्कोन्ति। तस्मा सो तेन कम्मेन दिन्नपटिसन्धिवसेन निव्वत्तो लुद्धो हेति, सुखसीलो अक्कोधनो, पज्जवा पन वजिरूपमज्जाणो ति।

१ Cf. J. i. 172. २ Continues upto ३.६५०. ३ सि०— विपाकदारिकं. ४ ३.५०३. ५ See ३.५०४ above; ६३५-४१ below. ६ See ३.६१३, ६३५, ६४२, ६४६; also VbhCm. 81. ७ For a topical analysis of these views in ३.५८८-६३४, ६३५-६४१, ६४२-४५, see Appendix A. ८ See विमु० ३.८३. ९ See विमु० ३.८३-८५, MCm, iii, 373-74.

(५९०) "यस्स पन कम्मायूहनक्खणे लोमदोसा बलवन्तो होन्ति अलोमा-दोसा मन्दा, अमोहो च बलवा मोहो मन्दो, सो पुरिमनयेनेव लुद्धो चेव होति दुट्ठो च, पज्जवा पन होति वजिरूपमज्जाणो दत्ताभयत्थेरो विय। यस्स पन कम्मायू-हनक्खणे लोमादोसमोहा बलवन्तो होन्ति इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव लुद्धो चेव होति दन्धो च, सुखसीलको पन होति अक्कोधनो। तथा यस्स कम्मायूहनक्खणे तयो पि लोमदोसमोहा बलवन्तो होन्ति अलोमादयो मन्दा, सो पुरिमनयेनेव लुद्धो चेव दुट्ठो च मूळ्हो च।

(५९१) "यस्स पन कम्मायूहनक्खणे अलोमदोसमोहा बलवन्तो होन्ति इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव अप्पकिल्लो होति, दिव्वारम्मणं^३ पि दिस्वा निचलो, दुट्ठो पन होति दन्धपज्जो चा ति। यस्स पन कम्मायूहनक्खणे अलोमादोसमोहा बलवन्तो होन्ति इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव अलुद्धो चेव होति, सुखसीलको च, दन्धो पन होति। तथा यस्स कम्मायूहनक्खणे अलोमदोसामोहा बलवन्तो होन्ति इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव अलुद्धो चेव होति पज्जवा च, दुट्ठो पन होति कोधनो। यस्स पन कम्मायूहनक्खणे तयो पि अलोमादयो बलवन्तो होन्ति लोमादयो मन्दा, सो 'महासंघरक्खितत्थेरो'^३ विय अलुद्धो अदुट्ठो पज्जवा च होती" ति।

(५९२) अपरं पि इमस्मिं ठाने हेतुकित्तनं नाम गहितं। तिहेतुककम्मं हि तिहेतुकं पि दुहेतुकं पि अहेतुकं पि विपाकं देति। दुहेतुककम्मं तिहेतुकं विपाकं न देति, इतरे^४ देति। तिहेतुककम्मेन पटिसन्धि तिहेतुका पि होति, दुहेतुका पि; अहेतुका न होति। दुहेतुकेन दुहेतुका पि होति अहेतुका पि; तिहेतुका न होति। असंस्वारिकं कुसलं असंस्वारिकं पि संसंस्वारिकं पि विपाकं देति। [269] संसंस्वारिकं संसंस्वारिकं पि असंस्वारिकं पि विपाकं देति। आरम्मणेन वेदना परिवत्तेतव्वा। जवनेन तदारम्मणं नियामेतव्वं।

(५९३) इदानीं तस्स तस्स थेरस्स वादे सोळस मग्गादयो^५ वेदितव्वा। पठमकामावचरकुसलसदिसेन हि पठममहाविपाकचित्तेन गहितपटिसन्धिकस्स गम्भवासतो निक्खमित्वा संवरासंवरे पट्टपेतुं समत्थमावं उपगतस्स चक्खुद्धारस्मि 'इट्ठारम्मणे' आपायगते किरियमनोधातुयां भवङ्गे अनावट्टिते येव अतिकमन-आरम्मणानं पमाणं नत्थि। कस्मा एवं होति? आरम्मणदुब्बलताय। अयं ताव एको मोघवारो। सचे पन भवङ्गं आवट्टेति, किरियमनोधातुया भवङ्गे आवट्टिते,

१ M. PTS, सि० omit सुख. २ सी०— निव्वानारम्मणं. ३ Described as free from impurities. See MCm, ii. 373-74, Vis. iii. 85. ४ सी०, म० इतरं. ५ M., PTS, सी०— omit. ६ This continues upto ३.६४५. ७ See Prof. D. Kosambi's अमि० pp. ६६-७१.

वोढुपनं अपापेत्वा व, अन्तरा, चक्खुविज्जाणे वा संपटिच्छने वा सन्तीरणे वा ठत्वा निवत्तिस्सती ति नेतं ठानं विज्जति । वोढुपने पन ठत्वा एकं वा द्वे वा चित्तानि पवत्तन्ति । ततो आसेवनं लभित्वा जवनट्टाने ठत्वा पुन भवंगं ओतरती ति इदं पि आरम्मणदुब्बलताय एव होति । अयं पन वारो 'दिट्ठं विय मे, सुतं विय मे' ति आदीनि वदनकाले लभति । अयं पि दुतियो मोघवारो ।

(५९४) अपरस्स किरियमनोधातुया भवंगे आवट्ठिते वीथिचित्तानि उपपज्जन्ति, जवनं जवति । जवनपरियोसाने पन तदारम्मणस्स वारो । तस्मिं अनुपपन्ने येव भवङ्गं ओतरति । तत्रायं उपमा— यथा हि नदिया आवरणं बन्धित्वा महामातिकाभिमुखे उदके कते उदकं गत्वा उभोसु तीरेसु केदारे पूरेत्वा अतिरेकं ककटकमगादीहि पलायित्वा पुन नदिमेव ओतरति, एवमेतं दट्ठब्बं । एत्थ हि नदियं उदकपवत्तनकालो विय [270] भवंगवीथिपवत्तनकालो । आवरण-बन्धकालो विय किरियमनोधातुया भवङ्गस्स आवट्ठनकालो । महामातिकाय उदकपवत्तनकालो विय वीथिचित्तपवत्ति । उभोसु तीरेसु केदारपूरणं विय जवनं । ककटकमगादीहि पलायित्वा पुन उदकस्स ओतरणं विय जवनस्स जवित्वा तदारम्मणे अनुपपन्ने येव पुन भवंगोतरणं । एवं भवंगोतरण-चित्तानं पि गणनपथो नथि । इदं पि आरम्मणदुब्बलताय एव होति । अयं ततियो मोघवारो ।

(५९५) सचे पन बलवारम्मणं आपाथगतं होति किरियमनोधातुया भवंगे आवट्ठिते चक्खुविज्जाणादीनि उपपज्जन्ति । जवनट्टाने पठमकामावचरकुसल-चित्तं जवनं हुत्वा छ सत्त वारे जवित्वा तदारम्मणस्स वारं देति । तदारम्मणं पतिट्ठहमानं तं-सदिसमेव महाविपाकचित्तं पतिट्ठाति । इदं द्वे नामानि लभति— पटिसन्धित्तसदिसत्ता 'मूलभवंगं' ति च, यं जवनेन गहितं आरम्मणं तस्स गहितत्ता 'तदारम्मणं' ति च । इमस्मिं ठाने चक्खुविज्जाणं संपटिच्छनं सन्तीरणं तदारम्मणं ति चत्तारि विपाकचित्तानि गणनूपगानि होन्ति । यदा पन दुतिय-कुसलचित्तं^३ जवनं होति, तं-सदिसं दुतियविपाकचित्तमेव तदारम्मणं हुत्वा पतिट्ठाति^४ । इदं पि द्वे नामानि लभति । पटिसन्धित्तेन असदिसत्ता 'आगन्तुक-भवंगं' ति च पुरिमनयेनेव 'तदारम्मणं' ति च । इमिना सद्धिं पुरिमानि चत्तारि पञ्च होन्ति । यदा पन ततियकुसलचित्तं जवनं होति, तं-सदिसं ततियं विपाकचित्तं तदारम्मणं हुत्वा पतिट्ठाति । इदं पि वुत्तनयेनेव 'आगन्तुकभवंगं' 'त-[271]-दारम्मणं' ति च द्वे नामानि

१ Explained in अ० यो० as अतिमहन्तारम्मण. २ Dhs. §§1-145.
३ Dhs. §146. ४ सी०, म०— पवत्तति. ५ Dhs. §§147-48. ६ Dhs. §149.

लभति । इमिना सद्धिं पुरिमानि छ सत्त होन्ति ।

(५९६) यदा पन तस्मिं द्वारे 'इट्ठमज्झत्तारम्मणं' आपाथमागच्छति, तत्रा पि वुत्तनयेनेव तथो मोघवारा लभन्ति । यस्मा पन आरम्मणेन वेदना परिवत्तति तस्मा तत्थ उपेक्खासहगतं सन्तीरणं । चतुन्नं च उपेक्खासहगत-महाकुसलजवनानं परियोसाने चत्तारि उपेक्खासहगत-महाविपाकचित्तानेव तदारम्मणभावेन पतिट्ठहन्ति । तानि पि वुत्तनयेनेव 'आगन्तुकभवंगं' 'तदारम्मणं' ति च द्वे नामानि लभन्ति । 'पिट्ठिभवंगानी' ति पि वुत्तन्ति एव । इति इमानि पञ्च पुरिमेहि सत्तहि सद्धिं द्वादस होन्ति ।

(५९७) एवं चक्खुद्वारे द्वादस, सोतद्वारादीसु द्वादस द्वादसा ति, समसद्धि होन्ति । एवं एकाय चेतनाय कम्मे आयूहिते समसद्धि विपाकचित्तानि उपपज्जन्ति । अगहितगहणेन पन चक्खुद्वारे द्वादस, सोत-धान-जिव्हा-कायविज्जाणानि चत्तारी ति सोलस होन्ति ।

(५९८) इमस्मिं ठाने अम्बोपमं नाम गण्हिसु — एको किर पुरिसो कलितम्बरुक्खमूले ससीसं पारुपित्वा निपन्नो^१ निदायति । अथेकं अम्बपक्कं वण्टतो मुञ्चित्वा तस्स कण्णसक्खल्लिं पुञ्छमानं^२ विय 'धं' ति^३ भूमियं पतति । सो तस्स सहेन पबुज्झित्वा उम्मीलेत्वा ओलोकिसि । ततो हत्थं पसारित्वा फलं गहेत्वा मद्दित्वा उपसिधित्वा परिमुञ्जि । तत्थ, तस्स पुरिसस्स अम्बरुक्खमूले निदायनकालो विय भवङ्गसमाङ्गिकालो । अम्बपक्कस्स वण्टतो मुञ्चित्वा कण्णसक्खल्लिं पुञ्छित्वा पतनकालो विय आरम्मणस्स पसादघट्टनकालो^४ । पतनसहेन पबुद्धकालो विय किरियमनोधातुया भवंगस्स आवट्ठितकालो । उम्मीलेत्वा ओलोकितकालो विय चक्खुविज्जाणस्स दस्सनकिचसाधनकालो । हत्थं पसारित्वा गहितकालो विय विपाकमनोधातुया आरम्मणस्स संपटिच्छनकालो । गहेत्वा मद्दितकालो विय विपाकमनोविज्जाणधातुया आरम्मणस्स सन्तीरणकालो । उपसिधितकालो विय किरियमनोविज्जाणधातुया आरम्मणस्स ववत्थापित-[272]-कालो । परिमुत्तकालो विय जवनस्स आरम्मणस्स अनुभवितकालो ।

(५९९) अयं उपमा किं दीपेति ? आरम्मणस्स पसादघट्टनमेव किंच । तेन पसादे घट्टिते किरियमनोधातुया भवंगावट्ठनमेव, चक्खुविज्जाणस्स दस्सन-मत्तमेव, विपाकमनोधातुया आरम्मणसंपटिच्छनमत्तमेव, विपाकमनोविज्जाणधातुया आरम्मणसन्तीरणमत्तकमेव, किरियमनोविज्जाणधातुया आरम्मणववत्थापनमत्तक-

१ See Compendium of Philosophy by Z. Aung. Introd. p.30. २ M, PTS, म०— पुञ्जमानं, सि०— मुञ्जमानं. ३ सि०— omits. ४ M, PTS, सी०— भवंगस्स कालो. ५ See ३. ६१७ below; also cf. Vim. 100-101. ६ See Kosambi's अभि० p. ६६. विमु० १४.११५-१२२.

मेव किञ्च । एकन्तेन आरम्भणरसं जवनमेव अनुभवती ति दीपेति ।

(६००) एत्थ च 'त्वं भवंगं नाम होहि, त्वं आवज्जनं नाम, त्वं दस्सनं नाम, त्वं संपटिच्छन्नं नाम, त्वं सन्तीरणं नाम, त्वं वोढुपणं नाम, त्वं जवनं नाम, त्वं तदारम्भणं नाम होही'ति कोचि कत्ता वा करेता वा नत्थि ।

(६०१) इमस्मिं पन ठाने पञ्चविधं नियामं नाम गण्हिसु-ब्रीजनियामं उतुनियामं कम्मनियामं धम्मनियामं चित्तनियामं ति । तत्थ कुल्लथगच्छस्स उत्तरगमावो, दक्खिणवाह्लिया दक्खिणतो रुक्खपरिहरणं, सुरियावट्टपुष्फानं सुरियाभिमुखमावो, मालुवल्लताय रुक्खामिमुखगमनं, नाळिकेरस्स मत्थकच्छिदस्समावो ति तेसं तेसं ब्रीजानं तंतं-सदिसफलदानं (i) ब्रीजनियामो नाम । तस्मिं तस्मिं समये तेसं तेसं रुक्खानं एकप्पहारेण पुष्फफलपल्लवगहणं (ii) उतुनियामो नाम । तिहेतुक-कम्मं तिहेतुक-दुहेतुकाहेतुकं विपाकं देति । दुहेतुककम्मं दुहेतुकाहेतुकं विपाकं देति, तिहेतुकं न देती ति, एवं तस्स तस्स कम्मस्स तंतं-सदिसविपाकदानमेव (iii) कम्मनियामो नाम ।

(६०२) अपरो पि कम्मसरिक्खक-विपाकवसेनेव कम्मनियामो होति । तस्स दीपनत्थं इदं वत्थुं^१ कथेन्ति—सम्मासंबुद्धकाले सावत्थिया द्वारगामो ज्ञायि । ततो पज्जलितं तिणकरळं^२ उट्ठहत्वा आकासेन गच्छतो काकस्स गीवाय पटिमुञ्चि । सो विरवन्तो भूमियं पतित्वा कालमकासि । म-[273]-हासमुद्दि पि एका नावा निच्चला अट्ठासि । हेट्ठा केनचि निरुद्धमात्रं अपस्सन्ता काळकणिसलकं चारेसुं । सा नाविकस्सेव उपासिकाय हत्थे पतिता । ततो एकस्सा कारणा सञ्चे मा नस्सन्तु, उदके तं खिपामा ति आहंसु । नाविको 'न सक्खिस्सामि एतं उदके प्रवमानं पस्सितुं'ति वालिकाघटं गीवाय बन्धित्वा खिपापेसि । तं खणं येव नावा खित्तसरो विय निक्खन्ता । एको भिक्खु लणे वसति । महन्तं पव्वतकूटं पतित्वा द्वारं पिदहि । तं सत्तमे दिवसे सयमेव अपगतं ।

(६०३) सम्मासंबुद्धस्स जेतवने निसीदित्वा धम्मं कथेन्तस्स इमानि तीणि वत्थूनि एकप्पहारेनेव आरोचेसुं । सत्था 'न एतं अञ्जेहि कतं, तेहि कतकम्ममेव तं' ति अतीतं आहरित्वा दस्सेन्तो आह—काको पुरिमत्तमावे मनुस्सो हुत्वा एकं दुट्ठगोणं दमेतुं असक्कोन्तो गीवायं पलालवेणिं बन्धित्वा अग्निं अदासि । गोणो तेनेव मतो । इदानीं तं कम्मं एतस्स आकासेन गच्छतो पि न मञ्चितुं अदासि । सा पि इत्थी पुरिमत्तमावे एका इत्थी एव । एको कुक्कुरो ताय परिचितो हुत्वा अरञ्जं गच्छन्तिया सद्धिं गच्छति, सद्धिमेवागच्छति । मनुस्सा 'निक्खन्तो इदानीं अग्हाकं सुनखलुद्धो' ति उप्पण्डेन्ति । सा तेन अट्ठियमाना कुक्कुरं निवारितुं असक्कोन्ती वालिकाघटं गीवाय बन्धित्वा उदके खिपि । तं कम्मं तस्सा समुद्दमञ्जे

^१ Cf. Vin. 4:48. ^२ M चालयिषु, PTS-वारेद्ध, सि०-विचोरेद्ध.

मुञ्चितुं नादासि । सो पि भिक्खु पुरिमत्तमावे गोपालको हुत्वा विलं पविट्ठाय गोधाय साखामंगमुट्ठिया द्वारं थकेसि । ततो सत्तमे दिवसे सयमेव आगत्वा विवरी । गोधा कम्ममाना निक्खामि । करुणाय तं न मारेसि । तं कम्मं तस्स पव्वतन्तरं पविसित्वा निसिन्नस्स मुञ्चितुं नादासि । इति इमानि तीणि वत्थूनि समोधानेत्वा इमं गाथमाह—

न अन्तालिकखे न समुद्दमञ्जे [274] । न पव्वतानं विवरं पविस्स ।

न विज्जेते सो जगतिप्पदेसो । यत्थट्ठितो मुचेय्य पापकम्मा [ध० १२७] ति ॥
अयं कम्मनियामो येव नाम । अज्जानि पि एवरूपानि वत्थूनि कथेतव्वानि ।

(६०४) बोधिसत्तानं पन पटिसन्धिगहणे, मातुकुच्छितो निक्खमने, अभि-सम्बोधियं तथागतस्स धम्मचक्रवत्तने, आयुसंस्वारस्स वोस्सज्जे, परिनिब्बाने च दससहस्सचक्रवालकम्मनं (iv) धम्मनियामो नाम । आरम्भणेन पन पसादे घट्टिते 'त्वं आवज्जनं होहि ... पे० ... त्वं जवनं नाम होही' ति कोचि कत्ता वा करेता वा नत्थि, अत्तनो पन धम्मताय एव आरम्भणेन पन पसादस्स घट्टितकालतो पट्ठाय किरियमनोधातुचित्तं भवंगं आवट्टेति, चक्खुविज्जाणं दस्सनकिञ्चं साधेति, विपाकमनोधातु संपटिच्छन्नकिञ्चं साधेति, विपाकमनोविज्जाणधातु सन्तीरणकिञ्चं साधेति, किरियमनोविज्जाणधातु वोढुपनकिञ्चं साधेति, जवनं आरम्भणरसं अनुभवती ति अयं (v) चित्तनियामो नाम । अयं इध अधिपेत्तो ।

(६०५) ससंस्वारिक-तिहेतुककुसलेनां पि उपेक्खासहगत-असंस्वारिक-ससंस्वारिक-कुसलचित्तेहि पि कम्मं आयूहिते तं-सदिसविपाकचित्तेहि दिन्नार्ये पटिसन्धिया एसेव नयो । उपेक्खासहगतद्वये पन पठमं 'इट्ठमञ्जत्तारम्भणवसेन' पवत्ति दस्सेत्वा पच्छा 'इट्ठारम्भणवसेन' दस्सेत्वा । एवं पि एकेकस्मिं द्वारे द्वादस द्वादसं हुत्वा सैमसट्ठि होन्ति । अगहितगहणेन सोल्लस विपाकचित्तानि उप्पज्जन्ति ।

(६०६) इमस्मिं ठाने पञ्च-उच्छुनाळि-यन्तोपमं नाम गण्हिसु । उच्छु-पीठनसमये किर एकस्मा गामा एकादस यन्तवाहो निक्खमित्वा एकं उच्छुवाटं दिस्वा तस्स परिपक्कमात्रं जत्वा उच्छुसामिकं उपसंक्रमित्वा 'यन्त-[275]-वाहा मयं' ति आरोचेसुं । सो 'अहं तुम्हे येव परिवेसामी' ति उच्छुसालं ते गहेत्वा अगमासि । ते तत्थ नाळियन्तं सज्जेत्वा 'मयं एकादस जना, अपरं पि एकं लद्धुं वट्ठति, वेतनेन गण्हथा' ति आहंसु । उच्छुसामिको 'अहमेव सहायो भविस्सामी' ति उच्छुनं सालं पूगपेत्वा तेसं सहायो अहोसि । ते अत्तनो अत्तनो किञ्चानि कत्वा, फाणितपाकेन उच्छुरसे पके, गुल्लवन्धकेन बदे, उच्छुसामिकेन तुलथिवा भागेसु

^१ Described in Dhs. §§146, 150-55, 156. ^२ म०—आदिनाय.

^३ See ३.५९६-९७ above. ^४ M. पञ्चनाळि°, सि०—omits पञ्चउच्छु.

^५ सी०, म०—यन्तवाहका. ^६ M.—पाचकेन.

दिनेसु, अत्तनो अत्तनो भागं आदाय सालं^१ सालासामिकस्स पटिच्छापेत्वा, एते-
नेव उपायेन अपरासु पि चतूसु सालासु कम्मं कत्वा पक्कमिसु।

(६०७) तत्थ पञ्च यन्तसाला विय पञ्च पसादा दट्ठव्वा। पञ्च उच्छुवाया
विय पञ्च आरम्मणानि। एकादस विचरणयन्तवाहा विय एकादस विपाकचित्तानि।
पञ्च उच्छुसालासामिको विय पञ्च विज्जाणानि। पठमसालायं सामिकेन सद्धिं द्वाद-
सन्नं जनानं एकतो हुत्वा कतकम्मानं भागगहणकालो विय एकादसन्नं विपाक-
चित्तानं चक्खुविज्जाणेन सद्धिं एकतो हुत्वा चक्खुद्वारे रूपारम्भे सकसककिच-
करणकालो। सालासामिकस्स सालाय संपटिच्छनकालो विय चक्खुविज्जाणस्स
द्वारसंकन्ति-अकरणं। दुतिय-ततिय-चतुत्थ-पञ्चमसालाय द्वादसन्नं एकतो हुत्वा कत-
कम्मानं भागगहणकालो विय एकादसन्नं विपाकचित्तानं कायविज्जाणेन सद्धिं
एकतो हुत्वा कायद्वारे फोट्टव्वारम्भे सकसककिचकरणकालो। सालासामिकस्स
सालाय संपटिच्छनकालो विय कायविज्जाणस्स द्वारसंकन्ति-अकरणं वेदितव्वं।

एत्तावता तिहेतुककम्मेन पटिसन्धिं तिहेतुका होती ति वारो कथितो। या
पन तेन दुहेतुकपटिसन्धिं होति, सा पटिच्छन्ना व हुत्वा गता।

(६०८) इदानीं दुहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धिं होती ति वारो कथेतव्वो।
दुहेतुकेन हि सोमनस्सहगतासंखारिकचित्तेन कम्मे आयुहिते तं-सदिसेनेव दुहेतुक-
विपाकचित्तेन गहितपटिसन्धिकस्स वुत्तयेनेव [276] चक्खुद्वारे 'इट्ठमज्झत्तारम्भे'
आपाथमागते तयो मोघवारा। दुहेतुक-सोमनस्सहगतासंखारिक-जवनावसाने तं-
सदिसमेव 'मूलमवंग'-संखातं तदारम्भणं। स-संखारिकजवनावसाने तं-सदिसमेव
'आगन्तुकमवंग'-संखातं तदारम्भणं। 'इट्ठमज्झत्तारम्भे' द्विन्न उपेक्खासहगतजव-
नानं अवसाने तादिसानेव द्वे तदारम्भणानि उपपजन्ति।

(६०९) इध एकेकस्मिं द्वारे अट्ठ अट्ठं कत्वा समचत्तालीसचित्तानि^१।
अगहितगहणेन पन चक्खुद्वारे अट्ठ, सोत-धान-जिह्वा-कायविज्जाणानि चत्तारी
ति द्वादस होन्ति। एवं एकाय चेतनाय कम्मे आयुहिते द्वादसं विपाकचित्तानि
उपपजन्ति। अम्मेपिं च निर्यामिकथा पाकतिका एव। दुहेतुक-सेसचित्तत्तयैसदिस-
विपाकेन गहितपटिसन्धिके पि एसेव नयो। यन्तवाहोपमार्थे पनेत्थ सत्त यन्तवाहा।

१ सी०, म०- उच्छु°। २ सी०, म०- पटिच्छादेत्वा, ३ सि०- एकादसन्नं,
४ सि०- सामिकेन सद्धिं एकादसन्नं, ५ See ३.५९२ above, ६ Dhs. §§ 147-
48, ७ See ३.५९३-९४, ८ See ३.५९५ above, ९ Cf. with
द्वादस, समसट्ठि and सोलम in ३.५९७, ६०५, १० Cf. ३.५८७ (first
view), ११ See ३.५९८ above, १२ See ३.६०१-६०४, १३ सि०-
चित्तद्वय°, PTS, M.-चित्तसदिस° See Dhs. §§ 149, 157-58, 159,
१४ See ३.६०६-०७.

तेहि सत्तयन्ते^१ नाम सज्जिते सालासामिकं अट्ठमं कत्वा वुत्तनयानुसारेनेव योजना
वेदितव्वा।

एत्तावता दुहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धि होती ति वारो कथितो।

(६१०) इदानीं अहेतुकपटिसन्धिकथा होति— चतुन्नं^२ हि दुहेतुक-कुसल-
चित्तानं अज्जतरेन कम्मे आयुहिते कुसलविपाक-उपेक्खासहगत-अहेतुकमनोविज्जाण-
धातुचित्तेन गहितपटिसन्धिकस्स पटिसन्धि कम्मसदिसा ति न वत्तव्वा। कम्मं
हि दुहेतुकं पटिसन्धि अहेतुका। तस्स वुट्ठिपत्तस्स चक्खुद्वारे 'इट्ठमज्झत्तारम्भे'
आपाथमागते पुरिमनयेनेव तयो मोघवारा वेदितव्वा। चतुन्नं पन दुहेतुक-कुसल-
चित्तानं अज्जतरजवनस्स परियोसने अहेतुकचित्तं तदारम्भणमावेन पतिट्ठाति। तं
'मूलमवंगं' 'तदारम्भणं' ति द्वे नामानि लभति। एवमेत्थ चक्खुविज्जाणं संपटि-
च्छनं उपेक्खासहगतं। सन्तीरणं तदारम्भणं पि उपेक्खासहगतमेवा^३ ति तेसु एकं
गहेत्वा गणनूपगानि तीणेण होन्ति। 'इट्ठारम्भे' पन सन्तीरणं पि तदारम्भणं पि
सोमनस्सहगतमेव^४। तेसु एकं गहेत्वा पुरिमानि तीणि चत्तारि होन्ति। एवं पञ्चसु
द्वारेसु चत्तारि चत्तारि^५ कत्वा एकाय चेतनाय कम्मे आयुहिते वीसति विपाक-
चित्तानि [277] उपपजन्ती ति वेदितव्वानि। अगहितगहणेन पन चक्खुद्वारे
चत्तारि सोत-धान-जिह्वा-कायविज्जाणानि चत्तारी ति अट्ठ होन्ति। इदं 'अहेतुकट्ठकं'
नाम। इदं मनुस्सलोकेन गहितं। चतूसु पन अपायेसु पवत्ते लब्भति।

(६११) यदा हि महामोग्गल्लान्तथेरो निरये पदुमं मापेत्वा पदुमकणिकाय
निसिन्नो नेरयिकानं^६ धम्मकथं कथेसि, तदा तेसं थेरं पस्सन्तानं कुसलविपाकं
चक्खुविज्जाणं उपपजति। सद्दं सुणन्तानं सोतविज्जाणं, चन्दनवने दिवाविहारं
निसीदित्वा गतस्स चीवरगन्धघायनकाले घाणविज्जाणं, निरयगिं निव्वापेतुं देवं
वस्सापित्वा पानीयदानकाले जिह्वाविज्जाणं, मन्दमन्दवातसमुट्ठापनकाले काय-
विज्जाणं ति एवं चक्खुविज्जाणादीनि पञ्च, एकं संपटिच्छनं, द्वे सन्तीरणानी ति
अहेतुकट्ठकं लब्भति। नाग-सुपण्ण-वेमानिक-पेतानं पि अकुसलेन पटिसन्धि होति।
पवत्ते कुसलं विपचति। तथा चक्खवत्तिनो मंगलहृत्थिअस्सादीनं।

अयं ताव 'इट्ठ-इट्ठमज्झत्तारम्भेसु' कुसलजवनवसेन कथामग्गो।

१ M., PTS, हत्थयन्ते, सि०- तत्थ यन्ते, २ See Chart 'चित्तुप्पादकण्ड
At A Glance' accompanying Dhs. The Cittas mentioned in
§§ 147-149, 157-59, ३ ibid §§ 484-497, ४ See ३.५९३-९४,
५ See ३.५९५, * Cf. Kosambi's अभि० pp. ७६-७७, ६ Cf. the
corresponding numbers in ३.५९७, ६०९, ७ See ३.५८७, ८ सी०-
मनुस्सलोके न but अ० यो० (p.149) 'मनुस्सलोकवसेन मनुस्सलोके सन्धाय
वुत्तं, ९ Cf. विमु० १७.१७८, १० सि०- °पान°, ११ M., सि०- omit.

(६१२) 'इट्टारम्मणे' पन चत्तुसु सोमनस्ससहगत-अकुसलचित्तुसु जवितेसु कुसलविपाकं सोमनस्ससहगताहेतुकचित्तं तदारम्मणं होति । 'इट्टमज्झत्तारम्मणे' चत्तुसु उपेक्खासहगत-लोमसंपयुत्तेसु जवितेसु कुसलविपाकं उपेक्खासहगताहेतुकचित्तं तदारम्मणं होति । यं पन 'जवनेन तदारम्मणं नियामेतव्वं' ति वुत्तं तं कुसलं सन्धाय वुत्तं ति वेदितव्वं । दोमनस्ससहगतजवनानन्तरं तदारम्मणं उपपज्जमानं किं उपपज्जती ति ? अकुसलविपाकाहेतुकमनोविज्जाणधातुचित्तं उपपज्जति । इदं पन जवनं कुसलत्थाय वा अकुसलत्थाय वा को नियामेती ति ? आवज्जनेन चैव वोट्टपने च । आवज्जनेन हि योनिसे आवट्टिते^१ वोट्टपनेन अयोनिसे ववत्थापिते जवनं अकुसलं भविस्सती ति अट्टानमेतं । आव[278]-ज्जनेन अयोनिसे आवट्टिते वोट्टपनेन योनिसे ववत्थापिते जवनं कुसलं भविस्सती ति अट्टानमेतं । उभयेन पन योनिसे आवट्टिते ववत्थापिते जवनं कुसलं होति, अयोनिसे अकुसलं ति वेदितव्वं ।

(६१३) 'इट्टारम्मणे' पन कंखतो उद्धतस्स च तदारम्मणं किं होती ति ? इट्टारम्मणस्मिं कंखा हेतु वा मा वा, उद्धतो वा हेतु मा वा, कुसलविपाकाहेतुक-सोमनस्सचित्तमेव तदारम्मणं होति, 'इट्टमज्झत्तारम्मणे' कुसलविपाकाहेतुक-उपेक्खासहगतं ति, अयं पनेत्थ संखेपतो अत्थदीपनो महाधम्मरत्नित्थरेवादी^२ नाम । सोमनस्ससहगतस्मिं हि जवने जविते पञ्च तदारम्मणानि गवेसितव्वानि । उपेक्खासहगतस्मिं जवने जविते छ गवेसितव्वानि । अत्थस्स यदा सोमनस्ससहगतपटि-सन्धिकस्स पवत्ते ज्ञानं निव्वत्तेत्वा पमादेन परिहीनंज्ज्ञानस्स 'पणीतधम्मो मे नट्ठे' ति पच्चवेकखतो विपटिसारिवसेन दोमनस्सं उपपज्जति, तदा किं उपपज्जति ? 'सोमनस्सानन्तरं हि दोमनस्सं दोमनस्सानन्तरं च सोमनस्सं' पट्टाने पटिसिद्धं^३ । महगतधम्मं आरब्धं जविते जवने तदारम्मणं पि तत्थेव पटिसिद्धं^४ ति ?

(६१४) कुसलविपाका वा अकुसलविपाका वा उपेक्खासहगताहेतुकमनो-विज्जाणधातु उपपज्जति, किमस्सा आवज्जनेन ति ? 'मवंगावज्जनानं विय नत्थस्सा आवज्जनकिच्चं' ति । 'एतानि ताव अत्तनो निव्वत्ती च विण्णत्ता च समुदा-चारत्ता च उपपज्जन्ती, अयं कथं उपपज्जती' ति ? 'यथा निरोधस्स अनन्तरपच्चयं नेवसज्जानासज्जायतनं, निरोधा बुद्धहन्तस्सं फलसमापत्तिचित्तं, अरियमग्गचित्तं,

१ See Chart §§469-483. २ ibid. §§484-497. ३ See ३.५९२ last sentence. ४ Chart §§564-565. ५-६ सि०-कुसलताय... अकुसल-ताय. ७ M., PTS-आवज्जिते. ८-९ See foot-notes १, २ on ३.६१२. १० Unlike सी०, म० PTS, सि० puts a stop after this. ११ See note on this in ३.५८७. १२ मूलटीका (p.123)—अवचनमेव पटिसिद्धो ति क्त्वा वुत्तं. * Cf. Prof. D. Kosambi's अभि० p. ७३. १३ See Miln. 57 (Transl. i.89). १४ सि०-उपपज्जति. १५ See विमु० १७.७५.

मग्गानन्तरानि फलचित्तानि, एवं असन्ते पि आवज्जने, निव्वविण्णसमुदाचारभावेन उपपज्जन्ति । विना हि आवज्जनेन चित्तं उपपज्जति, आरम्मणेन पन विना नुप-ज्जती' ति । 'अयं किमस्सारम्मणं' ति ? 'रूपादीसु परित्तधम्मेषु अज्जतरं । एतेसु हि यदेव तस्मिं समये आपाथगतं होति, तं आरब्ध एतं चित्तं उपपज्जती' ति वेदितव्वं ।

[पकिण्णक-नयो]

(६१५) इदानीं सब्बे-[279]-सं पि एतेसं चित्तानं पाकटभावत्थं अयं पकिण्णकनयो वुत्तो ।

सुत्तं दोवारिको च गामिल्लो^१ अम्भो कोलियकेन^२ च ।

जच्चन्धो पीठसप्पी च विसयग्गाहो च उपनिस्सयमत्थसो ति ॥

(६१६) तत्थ 'सुत्तं' ति, एको पन्थ-मक्कटको पञ्चसु दिसासु सुत्तं पसरित्वा जालं कत्वा मज्जे निपज्जति । पठमदिसाय पसारितसुत्ते पाणकेन वा पतंगेन वा मक्खिकाय वा पट्टे निपज्जानतो चलित्वा निक्खमित्वा सुत्तानुसारेण गत्वा तस्स यूंसं पिवित्वा पुनागत्वा तत्थेव निपज्जति । दुतियदिसादीसु पट्टकाले पि एवमेव करोति ।

(६१७) तत्थ पञ्चसु दिसासु पसारितसुत्तं विय पञ्च पसादा । मज्जे निपज्ज-मक्कटको विय चित्तं । पाणकादीहि सुत्तघटनकाले विय आरम्मणेन पसादस्स घटितकाले । मज्जे निपज्जमक्कटस्स चलनं विय पसादघटनकं आरम्मणं गृहत्वा क्रियमनोधातुया भवंगस्स आवट्टितकाले । सुत्तानुसारेण गमनकाले विय वीथि-चित्तस्स पवत्ति । सीसे विज्झित्वा यूंसपिवनं विय जवनस्स आरम्मणे जवितकाले । पुनागत्वा मज्जे निपज्जनकाले विय चित्तस्स हृदयवत्थुमेव निस्साय पवत्तनं ।

(६१८) इदं ओपम्मं किं दीपेति ? आरम्मणेन पसादे घटिते पसाद-वत्थुकचित्ततो हृदयरूपवत्थुकचित्तं पठमतरं उपपज्जती ति दीपेति । एकैकं आरम्मणं द्वीसु द्वीसु द्वारेसु आपाथमागच्छती ति दीपेति ।

(६१९) 'दोवारिको' ति, एको राजा सयनगतो निद्रायति^१ । तस्स परिचारको पादे परिमज्जन्तो निसीदि । बधिरदोवारिको द्वारे ठितो । तयो पटिहारो पटिपाटिया ठिता । अथेको पच्चन्तवासी मनुस्सो पण्णाकारं आदाय आगत्वा द्वारं आकोट्टेसि । बधिरदोवारिको सद्धं न सुणाति । पादपरिमज्जको सज्जं अदासि । ताय सज्जाय द्वारं विवरित्वा परिसि । पठमपटिहारो पण्णाकारं गृहत्वा दुतियस्स अदासि, दुतियो ततियस्स, ततियो रज्जो । राजा परिमुज्जि ।

(६२०) [280] तत्थ सो राजा विय जवनं दट्ठव्वं । पादपरिमज्जको विय

१ This continues up to ३.६३४. २ सि०-गामिल्लो. ३ सी०, म०-गोलियकेन. ४ See विमु० 101-102 for a closely parallel simile. ५ सी०-पाटिहारा.

आवज्जनं । बधिरदोवारिको विय चक्खुविज्जाणं । तयो पटिहारा विय संपटिच्छना-
दीनि तीणि वीथिचित्तानि । पचन्तवासिनो पण्णाकारमादाय आगन्त्वा द्वाराकोटनं
विय आरम्मणस्स पसादघट्टनं । पादपरिमज्जकेन सज्जाय दिन्नकालो विय किरिय-
मनोधातुया भवंगस्स आवट्टितकालो । तेन दिन्नसज्जाय बधिरदोवारिकस्स द्वा-
रविवरणकालो विय चक्खुविज्जाणस्स आरम्मणे दस्सनकिच्चसाधनकालो । पठम-
पटिहारेन पण्णाकारस्स गहितकालो विय विपाकमनोधातुया आरम्मणस्स संपटिच्छन-
कालो । पठमेन दुतियस्स दिन्नकालो विय विपाकमनोविज्जाणधातुया आरम्मणस्स
सन्तीरणकालो । दुतियेन ततियस्स दिन्नकालो विय किरियमनोविज्जाणधातुया
आरम्मणस्स ववत्थापितकालो । ततियेन रज्जो दिन्नकालो विय वोट्टपनेन जवनस्स
निय्यादितकालो । रज्जो परिमोगकालो विय जवनस्स आरम्मणस्स रसानु-
भवनकालो ।

(६२१) इदं ओपम्मं किं दीपेति ? आरम्मणस्स पसादघट्टनमेव किच्चं,
किरियमनोधातुया भवंगावट्टनमेव, चक्खुविज्जाणादीनं दस्सन-संपटिच्छन-सन्तीरण-
ववत्थापनमत्तानेव किच्चानि । एकन्तेन जवनमेव आरम्मणस्स अनुमोतीति
इदं दीपेति ।

(६२२) 'गामिहो'ति, संबहुला गामदारका अन्तरवीथियं पंसुकीळं
कीळन्ति । तथेकस्स हथे कहापणो पटिहज्जि । सो 'मय्हं हथे पटिहत्ते', किं नु
खो एतं ?'ति आह । अथेको 'पण्डरं एतं'ति आह । अपरो सह पंसुना गाळ्हं
गण्ह । अज्जो 'पुथुलं चतुरस्स एतं'ति आह । अपरो 'कहापणो एसो'ति आह ।
अथं नं आहरित्वा मातुया अदासि । सा कम्मे उपनेसि ।

(६२३) तथ संबहुलानं दारकानं अन्तरवीथियं कीळन्तानं निसिन्नकालो
विय भवंगचित्तप्पवत्ति दट्ठुव्वा । कहापणस्स हथे पटिहत्तकालो विय आरम्मणेन
पसादस्स घट्टितकालो । 'किं नु खो एतं'ति वुत्तकालो विय तं आरम्मणं गहेत्वा
किरियमनोधातुया भवंगस्स आवट्टितकालो । 'पण्डरं एतं'ति वुत्तकालो विय
चक्खुविज्जाणेन दस्सनकिच्चस्स साधितकालो । सह पंसुना गाळ्हं गहितकालो विय
विपाकम-[281]-नोधातुया आरम्मणस्स संपटिच्छित्तकालो । 'पुथुलं चतुरस्स
एतं'ति वुत्तकालो विय विपाकमनोविज्जाणधातुया आरम्मणस्स सन्तीरितकालो ।
'एसो कहापणो'ति वुत्तकालो विय किरियमनोविज्जाणधातुया आरम्मणस्स
ववत्थापितकालो । मातरा कम्मे उपनीतकालो विय जवनस्स आरम्मणस्स रसानु-
भवनं वेदितव्वं ।

(६२४) इदं ओपम्मं किं दीपेति ? किरियमनोधातु अदिस्वा व भवंगं

१ Cf. ३.५९८. २-२ म०, सी०- किं पटिहत्ते. ३ M., PTS- वीथि.
४ M., PTS- भावो.

आवट्टेति, विपाकमनोधातु अदिस्वा व सम्पटिच्छति, विपाकमनोविज्जाणधातु
अदिस्वा व सन्तीरोति, किरियमनोविज्जाणधातु अदिस्वा व ववत्थपेति, जवनं
अदिस्वा व आरम्मणस्स अनुमोति । एकन्तेन पन चक्खुविज्जाणमेव दस्सनकिच्चं
साधेतीति दीपेति ।

(६२५) 'अम्बो कोलियकेन चा'ति, इदं हेट्ठा वुत्तं अम्बोपमं च
उच्छुसालासामिकोपमं च सन्धाय वुत्तं ।

(६२६) 'जच्चन्धो पीठसप्पी चा'ति, उमो पि किरिते नगरद्वारे सालायं
निसीदिसु । तथ पीठसप्पी आह— 'मो अन्धक, कस्मा त्वं इध सुस्समानो
विचरासि, असुको पदेसो सुभिक्षो बह्वन्नपानो, किं तत्थ गन्त्वा सुखेन जीवितुं न
वट्टतीति ? । 'मय्हं ताव तया आचिक्खितं, तुय्हं पन तत्थ गन्त्वा सुखेन जीवितुं
किं न वट्टतीति ? 'मय्हं गन्तुं पादा नत्थी'ति । 'मय्हं पि पस्सितुं चक्खूनि नत्थी'
ति । 'यदि एवं, तव पादा होन्तु, मम चक्खूनीति उमो पि 'साधू'ति संपटिच्छित्त्वा
जच्चन्धो पीठसप्पि खन्धं आरोपेसि । सो तस्स खन्धे निसीदित्वा वामहत्थेन रस्स
सीसं परिकिक्खित्वा दक्खिणहत्थेन 'इमस्मिं ठाने मूलं आवरित्वा ठितं, इमस्मिं
पासाणो, वामं मुञ्च दक्खिणं गण्ह, दक्खिणं मुञ्च वामं गण्ह'ति मगं नियामेत्वा
आचिक्खति । एवं जच्चन्धस्स पादा पीठसप्पिस्स चक्खूनीति उमो पि संपयोगेन
इच्छित्तट्ठानं गन्त्वा सुखेन जीविसु ।

(६२७) तथ जच्चन्धो विय रूपकायो, पीठसप्पी विय अरूपकायो ।
पीठसप्पिना विना जच्चन्धस्स दिसं गन्तुं गमनाभिसंखारस्स अनिब्ब-[282]-त्तित्त-
कालो विय रूपस्स अरूपेन विना आदानगहणचोपनं पापेत्तुं असमत्थता । जच्च-
न्धेन विना पीठसप्पिस्स दिसं गन्तुं गमनाभिसंखारस्स अप्पवत्तनं विय पञ्चवोकारे
रूपं विना अरूपस्स अप्पवत्ति- । द्विजं पि सम्पयोगेन इच्छित्तट्ठानं गन्त्वा सुखेन
जीवितकालो विय रूपारूपधम्मानं अज्जमज्जयोगेन सब्बकिच्चेसु पवत्तिसम्भवो'ति ।
अथं पज्जो पञ्चवोकारमववसेन कथितो ।

(६२७) 'विसयग्गाहो' चाति, चक्खु रूपविसयं गण्हाति । सोतादीनि
सहादिविसये ।

(६२८) 'उपनिस्सयमत्थसो'ति, 'उपनिस्सयतो' च 'अत्थतो' च । तथ
असंभिन्नत्ता चक्खुस्स, आपाथगतत्ता रूपानं, आलोकसन्निरसितं, मनसिकारहेतुकं
चतूहि पच्चयेहि^१ उपपज्जति चक्खुविज्जाणं, सद्धिं संपयुत्तधम्मेहि । तथ मतस्सा पि
चक्खु संभिन्नं होति । जीवतो निरुद्धं पि, पित्तेन वा स्मेहेन वा रुधिरं वा पल्लिबुद्धं पि,

१ See ३.५९८. २ See ३.६०६. ३ See विमु० १८.३५. ४ सि०-
अप्पवत्ति^०. ५ सि०- समावो; म०- सम्भावो. ६ See विमु० १५.३९. विमु०
p.110 and n.1 on the same.

चक्षुविज्जाणस्स पच्चयो भवितुं असक्कोत्तं 'संभिन्नं' नाम होति । सक्कोत्तं असंभिन्नं नाम । सोतादीसु पि एसेव नयो । चक्षुस्मिं पन असंभिन्ने पि बहिद्धा रूपात्मणे आपाथं अनागच्छन्ते चक्षुविज्जाणं नुप्पज्जति । तस्मिं पन आपाथं आगच्छन्ते पि आलोकसन्निरस्ये असति नुप्पज्जति । तस्मिं लद्धे पि किरियमनोधातुया भवंगे अनावट्ठिते नुप्पज्जति । आवट्ठिते येव उप्पज्जति । एवं उप्पज्जमानं संपयुत्तधम्महि सद्धिं येव उप्पज्जती ति । इमे व चत्तारो पच्चये लभित्वा उप्पज्जति चक्षुविज्जाणं ।

(६२९) असंभिन्नत्ता सोतस्स, आपाथगतत्ता सद्धानं, आकाससन्निरसितं, मनसिकारहेतुकं चतुहि पच्चयेहि उप्पज्जति सोतविज्जाणं, सद्धिं संपयुत्तधम्महि । तत्थ 'आकाससन्निरसितं' ति आकाससन्निरस्यं लद्धा व उप्पज्जति, न विना तेन । न हि पिहितकण्णाच्छिद्दस्स सोतविज्जाणं पवत्तति । सेसं पुरिमनयेनेव वेदितव्वं । यथा चेत्थ एवं इतो परेसू पि । विसेसमत्तं पन वक्खाम ।

(६३०) असंभिन्नत्ता घाणस्स, आपाथगतत्ता गन्धानं, वायोसन्निरसितं, मनसिकारहेतुकं चतुहि पच्चयेहि उप्पज्जति [२८३] घाणविज्जाणं, सद्धिं संपयुत्तधम्महि । तत्थ 'वायोसन्निरसितं' ति घाणविल्लं वायुमिह पविसन्ते येव उप्पज्जति, तस्मिं असति नुप्पज्जती ति अत्थो ।

(६३१) असंभिन्नत्ता जिह्वाय, आपाथगतत्ता रसानं, आपोसन्निरसितं, मनसिकारहेतुकं चतुहि पच्चयेहि उप्पज्जति जिह्वाविज्जाणं, सद्धिं संपयुत्तधम्महि । तत्थ 'आपोसन्निरसितं' ति जिह्वा-तेमनं आपं लद्धा व उप्पज्जति, न विना तेन । सुक्खजिह्वानं हि सुक्खखादनिये जिह्वाय ठपिते पि जिह्वाविज्जाणं नुप्पज्जेत व ।

(६३२) असंभिन्नत्ता कायस्स, आपाथगतत्ता फोट्टव्वानं, पठवीसन्निरसितं, मनसिकारहेतुकं चतुहि पच्चयेहि उप्पज्जति कायविज्जाणं, सद्धिं संपयुत्तधम्महि । तत्थ 'पठवीसन्निरसितं' ति कायप्पसादपच्चयं पठवीसन्निरस्यं लद्धा व उप्पज्जति, न तेन विना । कायद्वारस्मिं हि बहिद्धा महाभूतारम्भणं अज्झत्तिकं कायप्पसादं घट्टेत्वा पसादपच्चयेसु महाभूतेसु पट्टिहज्जति ।

(६३३) असंभिन्नत्ता मनस्स, आपाथगतत्ता धम्मानं, कथुसन्निरसितं, मनसिकारहेतुकं चतुहि पच्चयेहि उप्पज्जति मनोविज्जाणं, सद्धिं संपयुत्तधम्महि । तत्थ 'मनो' ति भवंग-चित्तं । तं निरुद्धं पि, आवज्जनचित्तस्स पच्चयो भवितुं असमत्थं मन्दथामगतमेव पवत्तमानं पि, संभिन्नं नाम होति । आवज्जनस्स पन पच्चयो भवितुं समत्थं असंभिन्नं नाम । 'आपाथगतत्ता धम्मानं' ति धम्मारम्भणे आपाथगते । 'कथुसन्निरसितं' ति हृदयकथुसन्निरस्यं लद्धा व उप्पज्जति, न तेन विना । अयं पि पच्चो पच्चवोकारभवं संधाय कथितो । 'मनसिकारहेतुकं' ति किरियमनो-विज्जाणधातुया भवंगे आवट्ठिते येव उप्पज्जती ति अत्थो । अयं ताव 'उपनिस्सय-

१ सि०, म०- सन्ते. २ सि०, म०- घाणविल्लं.

मत्थसो' ति एत्थ 'उपनिस्सय'-वण्णना ।

(६३४) 'अत्थतो' पन चक्षु दस्सनत्थं, सोतं सवणत्थं, घाणं घायनत्थं, जिह्वा सायनत्था, कायो कु-[२८४]-सनत्थो, मनो विजाननत्थो । तत्थ दस्सनं अत्थो अस्सा ति दस्सनत्थं । तं हि तेन निष्पादेतव्वं ति दस्सनत्थं । सेसेसु पि एसेव नयो ति । एत्तावता तिपिटक-चूळनागत्येववादे सोळसकम्मगो^१ निट्ठितो, सद्धिं द्वादसम्मगेन चैव अहेतुकदृक्केन चा ति ।

(ii)

(६३५) इदानीं मोरवापीवासि-महादत्तत्थेरेवादे द्वादसकम्मगकथा होति । तत्थ सकेतपच्च-उस्सदकित्तन-हेतुकित्तनानि^३ पाकतिकानि । अयं पन थेरो असंखारिक-संखारिकेसु दोसं दिस्वा 'असंखारिकं असंखारिकमेव विपाकं देति, नो संखारिकं; संखारिकं पि संखारिकमेव विपाकं देति, नो असंखारिकं ति' आह । जवनेन चैस चित्तनिर्णयामं न कथेति । आरम्भणेन पन वेदनानिर्णयामं कथेति । तेन^४ स्स विपाकुद्धारे^५ द्वादसकम्मगो^६ नाम जातो । दसकम्मगो पि, अहेतुकदृक्के^७ पि एत्थेव ।

(६३६) तत्रायं नयो— सोमनस्ससहगत-तिहेतुकासंखारिकचित्तेन^८ हि कम्ममे आयुहिते तादिसेनेव विपाकचित्तेन गहितपटिसन्धिकस्स बुद्धिप्पत्तस्स चक्षुद्वारे 'इद्वारम्भणे' आपाथगते हेट्ठा वुत्तर्नयेनेव तयो मोघवारा होन्ति । तत्थ कुसलतो चत्तारि सोमनस्ससहगतानि, अकुसलतो चत्तारि, किरियतो पञ्चा ति इमेसं तेरसन्नं चित्तानं अज्जतरेन जवितपरियोसनि तदारम्भणं पटिट्ठहमानं सोमनस्ससहगतासंखारिक-तिहेतुकचित्तं पि दुहेतुकचित्तं पि पटिट्ठाति ।

(६३७) एवमस्स चक्षुद्वारे चक्षुविज्जाणादीनि तीणि, तदारम्भणानि द्वे ति, पञ्च गणनूपगानि चित्तानि होन्ति । आरम्भणेन पन वेदनं परिवत्तेत्वा कुसलतो चतुन्नं, अकुसलतो चतुन्नं, किरियतो चतुन्नं ति, द्वादसन्नं उपेक्खासहगतचित्तानं अज्जतरेन जवितावसाने उपेक्खासहगत-तिहेतुकासंखारिकविपाकं पि दुहेतुकासंखारिकविपाकं पि तदारम्भणं हुत्वा उप्पज्जति । एवमस्स चक्षुद्वारे उपेक्खासहगत-सन्तीरणं, इमानि द्वे तदारम्भणानी ति, इमानि तीणि गणनूपगचित्तानि होन्ति । तानि पुरिमेहि पञ्चहि [२८५] सद्धिं अट्ठ । सोतद्वारादीसु पि अट्ठ अट्ठा ति एकाय चेतनाय

१ All authorities except सि० omit. २ This commenced with ३.५९३. ३ See ३.५८८-९२. ४ Compare with what is said about this in ३.५९२ and note the difference. ५ सि०-विपाकुद्धारे. ६-६ See ३.५८७ (ii). ७ This is what is described in Dhs. §§1-145. See the chart. ८ See ३.५९३-९४. ९ सि० inserts before this असंखारिकं.

कम्मे आयूहिते समचत्तालीस चित्तानि उप्पज्जन्ति । अगहितगहणेन पन चक्खु-
द्वारे अट्टु, सोतविज्जाणादीनि चत्तारी ति, द्वादस होन्ति । तत्थ 'मूलभवंगता'
'आगन्तुकभवंगता' 'अम्भोपम-नियामकथा' च वुत्तनयेनेव वेदितव्वा ।

(६३८) सोमनस्सहगत-तिहेतुक-संस्वारिक-कुसलचित्तेन कम्मे आयूहिते
पि उपेक्खासहगत-तिहेतुक-असंस्वारिक-संस्वारिकेहि कम्मे आयूहिते पि एसेव
नयो । तत्थ यन्तोपमं^१ पि एत्थ पाकतिकमेव । एत्तावता तिहेतुककम्मेन तिहेतुक-
पटिसन्धि^२ होती ति वारो कथितो । दुहेतुकां होती ति वारो पन पटिच्छन्नो^३
हुत्वा गतो ।

(६३९) इदानीं दुहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धिकथा होति । सोमनस्सह-
गत-दुहेतुकासंस्वारिकचित्तेन हि कम्मे आयूहिते तादिसेनेव विपाकचित्तेन गहितपटि-
संधिकस्स वुट्ठिप्पत्तस्स चक्खुद्वारे इट्टारम्मणे आपाथगते हेट्टां वुत्तनयेनेव तयो
मोघवारा होन्ति । दुहेतुकस्स पन जवन-किरिया^४ नत्थि । तस्मा कुसलतो चत्तारि
सोमनस्सहगतानि, अकुसलतो चत्तारी ति इमेसं अट्टन्नं अज्जतरेन जवितपरि-
योसाने दुहेतुकमेव सोमनस्सहगतासंस्वारिकं तदारम्मणं होति । एवमस्स चक्खु-
विज्जाणादीनि तीणि, इदं च तदारम्मणं ति, चत्तारि गणनूपगचित्तानि होन्ति ।
'इट्टमज्जत्तारम्मणे' पन कुसलतो उपेक्खासहगतानं चतुच्चं, अकुसलतो चतुच्चं ति,
अट्टन्नं अज्जतरेन जवितपरियोसाने दुहेतुकमेव उपेक्खासहगतं असंस्वारिकं तदा-
रम्मणं होति । एवमस्स उपेक्खासहगतं सन्तीरणं, इदं च तदारम्मणं ति, द्वे गणनू-
पगचित्तानि होन्ति । तानि हि पुरिमेहि चतूहि सद्धिं छ ।

(६४०) सोतद्वारादीसु पि छ छा ति एकाय चेतनाय कम्मे आयूहिते
समत्तिस चित्तानि उप्पज्जन्ति । अगहितगहणेन पन चक्खुद्वारे छ, सोतविज्जाणादीनि
चत्तारी ति दस होन्ति । अम्भोपम-नियामकथा पाकतिका एव । यन्तोपमं^५ इध न
लब्धती ति वुत्तं । सोमनस्सहगत-दुहेतुक-सं-^[286]-स्वारिक-कुसलचित्तेन कम्मे
आयूहिते पि उपेक्खासहगत-दुहेतुक-असंस्वारिक-संस्वारिकेहि कम्मे आयूहिते पि
एसेव नयो । एत्तावता दुहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धि होती ति वारो कथितो ।

१-१. See ३.५९५-९६, २ See ३.५९८. ३ See ३.६०१-६०४.
४-६ These correspond to cittas in Dhs. §§146, 150-55, 156.
See chart. ७ See ३.६०६-६०७. ८ See ३.५९२; cf. ३.६०७.
९ सी०, म०, PTS-तिहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धि, १० See ३.६०७. ११ See
३.५९२. This corresponds to ३.६०८. १२ Described in Dhs.
§§147-48. १३ See ३.६०८, ५९३-९४. १४ See ३.६०९, ६०६-६०७.
१५-१७ Described in Dhs. §§ 149, 157-158, 159.

(६४१) अहेतुकां होती ति वारो^१ पन एवं वेदितव्वो— कुसलतो चतूहि
जाणविप्पयुत्तेहि कम्मे आयूहिते, कुसलविपाकाहेतुक-मनोविज्जाणाधातुया उपेक्खा-
सहगताय पटिसन्धिया गहिताय, कम्मसदिसा पटिसन्धि ति न वत्तव्वा । इतो
पट्टाय हेट्टां वुत्तनयेनेव कथेत्वा इट्टे पि इट्टमज्जत्ते पि चित्तुप्पवत्ति वेदितव्वा ।
इमस्स हि थेरस्स वादे पिण्डजवनं^२ जवति । सेसजवनं कुसलथाय वा अकुसलथाय
वा को नियामेती ति आदिकथां सव्वा तत्थ वुत्तनयेनेव वेदितव्वा । एत्तावता
मोरावापीवासि-महादत्तथेरवादे द्वादसकम्मगो निट्ठितो^३ सद्धिं दसकम्मगेन चैव अहे-
तुकट्टकेन चा ति ।

(iii)

(६४२) इदानीं महाधम्मरक्खितथेरवादे दसकम्मगकथां होति । तत्थ
सकितपट्ट-उत्सदकित्तानि^४ पाकतिकानेव । हेतुकित्तेन पन अयं विसेसो । ति-
हेतुककम्मं तिहेतुक-विपाकं पि दुहेतुकविपाकं पि अहेतुकविपाकं पि देति । दुहेतुक-
कम्मं तिहेतुकमेव न देति, इतरं देति । तिहेतुककम्मेन पटिसन्धि तिहेतुका व होति;
दुहेतुकां, अहेतुका न होति । दुहेतुककम्मेन दुहेतुकाहेतुका होति, तिहेतुका न होति ।
असंस्वारिककम्मं विपाकं असंस्वारिकमेव देति, नो संस्वारिकं । संस्वारिक पि
संस्वारिकमेव देति, नो असंस्वारिकं । आरम्मणेन वेदनीं परिवत्तेतव्वा । जवनं
पिण्डजवनमेव जवति^५ । आदितो पट्टाय चित्तानि कथेतव्वानी ति ।

(६४३) तत्रायं कथा— एको पठमकुसलचित्तेन कम्मं आयूहति, पठम-
विपाकचित्तेनेव पटिसन्धि गण्हाति । अयं कम्मसदिसा पटिसन्धि । तस्स वुट्ठि-
प्पत्तस्स चक्खुद्वारे 'इट्टारम्मणे' आपाथगते वुत्तनयेनेव तयो मोघवारा होन्ति ।
अथ^६स्स हेट्टां वुत्तानं तेरसन्नं [287] सोमनस्सहगतजवनानं अज्जतरेन जवित-
परियोसाने पठमविपाकचित्तमेव तदारम्मणं होति । तं 'मूलभवंग' 'तदारम्मणं'
ति द्वे नामानि लभति ।

(६४४) एवमस्स चक्खुविज्जाणादीनि तीणि, इदं च तदारम्मणं ति,

१ सी०, म०—अहेतुकपटिसन्धि. २ See ३.५९२; corresponds to ३.६१०.
३ See ३.६१०... ४ मूलटीका (p. 126)— पिण्डजवनं जवती ति कुसलाकुसल-
क्रियजवनानि पिण्डत्वा कथितानि ति । तथा-कथितानि जवनानि पिण्डतानि विद्य वुत्तानि ।
एतस्मिं वा तदारम्मणे पिण्डत्वा दस्सितानि हुत्वा जवितानेव वुत्तानि । ५-५ सी०—कुप-
लताय...अकुसलताय. See ३.६१२. ६ This commenced with ३.६३५.
७ See ३.५८७. ८ See ३.५८८-५९१. ९ Differs from ३.५९२.
१० Differs from ३.५९२ but agrees with ३.६३५. ११ Cf. with
३.५९२, ६३५. १२ म०—लब्धति. १३ Dhs. §§1-145. १४ See ३.५९३-
९४. १५ See ३.६३६. १६ See ३.५९५.

चत्तारि गणनूपगचित्तानि होन्ति । 'इट्ठमञ्जत्तारम्मणे' हेट्ठा^१ वुत्तनयेनेव द्वादसञ्चं उपेक्खासहगतजवनानं अञ्जतरेन जवितपरियोसाने उपेक्खासहगतं तिहेतुकासंखारिकचित्तं तदारम्मणताय पतिट्ठाति । तं 'आगन्तुकैमवङ्गं' 'तदारम्मणं' ति द्वे नामानि लभति । एवमस्स उपेक्खासहगतसन्तीरणं इदं च तदारम्मणं ति द्वे गणनूपगचित्तानि । तानि पुरिमेहि चतुहि सद्धिं छ होन्ति । सोतद्वारादीनि^२ पि छ छा ति^३ । एवं एकाय चेतनाय कम्मे आयूहिते पञ्चसु द्वारेसु समतिसं चित्तानि उप्पज्जन्ति । अगहितगहणेन चक्खुद्वारे छ, सोतविञ्जाणादीनि चत्तारी ति दस होन्ति । अम्भोपर्म-नियामकथा पाकतिका येव ।

(६४५) दुतिय-ततिय-चतुर्थकुसलचित्तेहि कम्मे आयूहिते पि एत्तकानेव विपाकचित्तानि होन्ति । चतुहि उपेक्खा-सहगतचित्तेहि कम्मे आयूहिते पि एसेव नयो । इध पनं पठमं इट्ठमञ्जत्तारम्मणं दस्सेतब्बं । पच्छा इट्ठारम्मणेन वेदना परिवत्तेतब्बा । तत्थ अम्भोपर्म-नियामकथा पाकतिका एव । यन्तोपर्मं न लब्भति । 'कुसलतो पन चतुञ्चं आणविप्पयुत्तानं' अञ्जतरेन कम्मे आयूहिते^४ पि इतो पट्ठाय सव्वं वित्थारेत्वा अहेतुकट्ठकं कथेतब्बं^५ । एत्तावता महाधम्मरत्नित्थेरेवादे दसक-मग्गो निट्ठितो होति, सद्धिं अहेतुकट्ठकेना ति ।

(६४६) इमेसं पन तिण्णं थेरानं कतरस्स वादो गहेतब्बो ति ? न कस्सचि एक्कसेन । सव्वेसं पन वादेसु युत्तं गहेतब्बं । पठमवादस्मिं हि संस्खारासंस्खारविधानं पच्चयमेदतो अधिपेतं । तेनेत्थ, असंस्वारिककुसलस्स दुब्बलपच्चयेहि उप्पन्नं संस्वारविपाकं, संस्वारिककुसलस्स बलवपच्चयेहि उप्पन्नं असंस्वारिकविपाकं च गहेत्वा, लब्भमानानि पि किरियजवनीनि पहाय, कुसलजवनेहि तदारम्मणं आरम्मणेन च [288] वेदनं नियामेत्वा, सेक्ख-पुथुजनवसेन सोलसकमग्गो कथितो ।

(६४७) यं पनेत्थ अकुसलजवनावसाने^६ अहेतुकविपाकमेव तदारम्मणं दस्सितं, तं इतरेसु न^७ दस्सितमेव । तस्मा तत्थे तं^८, तेसु वुत्तं सहेतुकविपाकं च,

१ See ३.६३७. २ See ३.५९५. ३-३ This sentence is omitted by all authorities except सि०. ४ See ३.५९८-९९. ५ See ३.६०१-०४. ६-३ Described in Dhs. §§146-149, 150-159. ७ M., PTS. add अस्स. ८ See ३.६०६; agrees with ३.६४०. ९ Described in Dhs. §§147-49, 157-59. १० Corresponding to ३.६१०-६११, ६४१. ११ सि०, म०- गहेतब्बं. १२ Not mentioned here, but mentioned in ३.६३६, ६४३. १३-१३ See ३.६१२-१३. १४ See ३. ६३६-३७, ६४३. १५-१५ सि०, म०- तं तत्थ.

एत्था पि सव्वमिदं लब्भते^१ व । तत्रायं नयो— यदा हि कुसलजवनानं अन्तरन्तरा अकुसलं जवति, तदा कुसलावसाने आचिण्णसदिसमेव, अकुसलावसाने सहेतुकं तदारम्मणं वुत्तं । यदा निरन्तरं अकुसलमेव तदा अहेतुकं । एवं ताव पठमवादे युत्तं गहेतब्बं ।

(६४८) दुतियवादे पन कुसलतो संस्वार-असंस्वारविधानं अधिपेतं । तेनेत्थ असंस्वारिककुसलस्स असंस्वारिकमेव विपाकं, संस्वारिककुसलस्स संस्वारिकमेव गहेत्वा, जवनेन तदारम्मणं अक्त्वा, सव्वेसं पि सेक्खासेक्खपुथुजनानं उप्पत्तिरहो पिण्डजवनवसेनेव द्वादसकमग्गो कथितो । तिहेतुकजवनावसाने पनेत्थ तिहेतुकं तदारम्मणं युत्तं । दुहेतुकजवनावसाने दुहेतुकं, अहेतुकजवनावसाने अहेतुकं भाजेत्वा पन न वुत्तं । एवं दुतियवादे युत्तं गहेतब्बं ।

(६४९) ततियवादे पि कुसलतो व असंस्वार-संस्वारविधानं अधिपेतं । 'तिहेतुककम्मं तिहेतुकविपाकं पि दुहेतुकविपाकं पि अहेतुकविपाकं पि देतो' ति पन वर्चनतो असंस्वारिक-तिहेतुकपटिसन्धिकस्स असंस्वारिकदुहेतुकेन पि तदारम्मणेन भवितब्बं । तं अदस्सेत्वा हेतुसदिसमेव तदारम्मणं दस्सितं । तं पुरिमाय हेतुकित्तन-लद्धिया न युज्जति । केवलं दसकमग्गाविभावनत्थमेव वुत्तं । इतरं पि पन लब्भते व । एवं ततियवादे पि युत्तं गहेतब्बं ।

(६५०) अयं च सव्वा पि पटिसन्धिकजनकस्सेव कम्मस्स विपाकं सन्धाय तदारम्मणकथा । 'सहेतुकमवंगं अहेतुकमवंगस्स अनन्तरपच्चयेन पच्चयो' [दुकप० ४५] ति वचनतो पन नानाकम्मेन अहेतुकपटिसन्धिकस्सा पि सहेतुकविपाकं तदारम्मणं उप्पज्जति । तस्स उप्पत्तिविधानं महापकरणे [दुकप० ४९] आविमविससी ति ।

कामावचरकुसलविपाककथा निट्ठिता ।

[रूपावचरारूपावचरविपाककथा]

(६५१) [289] इदानीं रूपावचरारूपावचरविपाकं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा अव्याकता ति आदि [§ ४९९-५०४] आरब्धं । तत्थ यस्मा कामावचर-

१ On this passage अ०यो० (p. 152) says:- 'यं पनेत्था' ति एत्थ पठमवादस्मिं यं पन तदारम्मणं । 'तं' तदारम्मणं । 'इतरेसु' दुतियवादादीसु । आचरियेहि दस्सितं (? न दस्सितं) । तस्मा 'तत्थ' पठमवादस्मिं वुत्तं अहेतुकतदारम्मणं । 'तेसु' दुतियवादादीसु वुत्तं सहेतुकविपाकं च । 'एत्था' पि पठमवादस्मिं । 'सव्वे इदं' तदारम्मणं लब्भते व । २ M., PTS- आवज्जं. ३ सि०- असंस्वार-संस्वारं. ४ See ३.६३५. M., PTS.-क्त्वा. ५ M.- उप्पत्तिरहो. ६ See ३.६४२ above. ७ सि०- ति-हेतुकं. ८ 'असंस्वारदुहेतुकतदारम्मणं' (अ० यो० p. 152). ९ मूल-टीका (p. 126-27)- महापकरणे आगतपालिया पाकटं. १० म०- रूपावचरारूपावचरं, सि०- रूपावचरारूपावचरविधानं.

विपाकं अत्तनो कुसलेन सदिसं पि होति, असदिसं पि, तस्मा न तं कुसलानुगतिकं कत्वा भाजितं । रूपावचरारूपावचरविपाकं पन यथा हत्थि-अस्स-पब्बतादीनं छाया हत्थिआदिसदिसा व होन्ति, तथा अत्तनो कुसलसदिसमेव होती ति कुसलानुगतिकं कत्वा भाजितं । कामावचरकम्मं च यदा कदाचि विपाकं देति, रूपावचरारूपावचरं पन अनन्तरा येव, दुतियमवर्हिं येव अत्तमावे, विपाकं देती ति पि कुसलानुगतिकमेव कत्वा भाजितं । सेसं कुसले वुत्तनयेनेव वेदितव्वं । अयं पि विसेसो— पटिपदादिभेदो च हीन-पणीत-मज्झिमभावो च एतेसु ज्ञाना-गमनतो वेदितव्वो । छन्दादीनं पन अञ्जतरं धुरं कत्वा अनुप्पादनियत्ता निरधि-पतिकानेव एतानी ति ।

रूपावचरारूपावचरविपाककथा निवृत्तिता ।

[लोकुत्तरविपाककथा]

(६५२) लोकुत्तरविपाकं पि कुसलसदिसत्ता कुसलानुगतिकमेव कत्वा भाजितं । यस्मा पन तेभूमककुसलं चुतिपटिसन्धिवसेन वट्टं आचिनाति^१ वट्टेति, तस्मा तत्थ कतत्ता उपचितत्ता ति [§४९८-५०४] वुत्तं । लोकुत्तरं पन तेन आचितं पि अपचिनति, सयं पि चुतिपटिसन्धिवसेन न आचिनति, तेनेत्थ 'कतत्ता उपचितत्ता' ति अवत्वा कतत्ता भावितत्ता [§५०५] ति वुत्तं । सुञ्जतं [§५०५] ति आदीसु 'मग्गो' ताव 'आगमनतो सगुणतो आरम्मणतो ति तीहि कारणेहि नामं लभती' ति, इदं हेट्ठां कुसलाधिकारे विचारितं । तत्थ सुत्तन्तिकपरियायेन सगुणतो पि आरम्मणतो पि नामं लभति । परियायदेसना हेसा । अभिधम्मकथा पन निष्परियायदेसना । तस्मा इध सगुणतो वा आरम्मणतो वा नामं न लभति, आगमनतो व लभति । आगमनमेव हि धुरं । तं दुविधं होति— विपस्सनागमनं मग्गागमनं ति । तत्थ मग्गस्स आगतट्ठाने विपस्सनागमनं धुरं, [290] फलस्स आगतट्ठाने मग्गागमनं धुरं ति, इदं पि हेट्ठां वुत्तमेव । तेसु इदं फलस्स आगतट्ठानं, तस्मा इध मग्गागमनं धुरं ति वेदितव्वं ।

(६५३) सो पनेस मग्गो आगमनतो 'सुञ्जतं' ति नामं लभित्वा सगुणतो च आरम्मणतो च 'अनिमित्तो' 'अप्पणिहितो' ति पि वुच्चति । तस्मा सयं आगमनियट्ठाने ठत्वा अत्तनो फलस्स तीणि नामानि देति । कथं ? अयं हि सुद्ध-आगमनवसेनेव लद्धनामो 'सुञ्जतमग्गो' सयं आगमनियट्ठाने ठत्वा अत्तनो फलस्स

१ Dhs. §176 ff., 206 ff. २ Dhs. §§271-76. ३ See ३.६५५ for detailed discussion. ४ सि० inserts before this लोकुत्तर- ५ सी०, म० PTS- आचिनति. ६ See ३.४८३-८४. ७ See ३.४८४.

नामं ददमानो 'सुञ्जतं' ति नामं अदासि । 'सुञ्जत-अनिमित्तमग्गो' सयं आगमनियट्ठाने ठत्वा अत्तनो फलस्स नामं ददमानो 'अनिमित्तं' ति नामं अकासि । 'सुञ्जत-अप्पणिहितमग्गो' सयं आगमनियट्ठाने ठत्वा अत्तनो फलस्स नामं ददमानो 'अप्पणिहितं' ति नामं अकासि । इमानि पन तीणि नामानि मग्गानन्तरे फलचित्तरिंम येव इमिना नयेन लब्धन्ति, न अपरभागे वल्लज्जनफलसमापत्तिया ।

(६५४) अपरभागे पन अनिच्चादीहि तीहि विपस्सनाहि विपरिसत्तुं सक्कोति । अथ'स्स वुट्ठित-वुट्ठित-विपस्सनावसेन अनिमित्त-अप्पणिहित-सुञ्जतसंखातानि तीणि फलानि उप्पज्जन्ति । तेसं तानेव संखारारम्मणानि । अनिच्चावुप्पसनादीनि जाणानि गोत्रभू-जाणानि नाम होन्ति । सो चायं सुञ्जतमग्गो वुत्तो । अप्पणिहितमग्गो पि एसेव नयो । अयं हि सुद्ध-आगमनवसेन लद्धनामो 'अप्पणिहितमग्गो' सयं आगमनियट्ठाने ठत्वा अत्तनो फलस्स नामं ददमानो 'अप्पणिहितं' ति नामं अकासि । 'अप्पणिहित-अनिमित्तमग्गो' सयं आगमनियट्ठाने ठत्वा अत्तनो फलस्स नामं ददमानो 'अनिमित्तं' ति नामं अकासि । 'अप्पणिहित-सुञ्जतमग्गो' सयं आगमनियट्ठाने ठत्वा अत्तनो फलस्स नामं ददमानो 'सुञ्जतं' ति ना-[291]-मं अकासि । इमानि पि तीणि नामानि मग्गानन्तरे फलचित्तरिंम येव इमिना नयेन लब्धन्ति, न अपरभागे वल्लज्जनसमापत्तिया ति ।

(६५५) एवं इमस्मिं विपाकनिहेसे कुसलचित्तेहि तिगुणानि विपाकचित्तानि वेदितव्वानि । यथा पन तेभूमककुसलानि अत्तनो विपाकं अधिपतिं लभापेतुं न सक्कोन्ति, न एवं लोकुत्तरकुसलानि । कस्मा ? तेभूमककुसलानं हि अञ्जो आयू-हनकालो अञ्जो विपच्चनकालो । तेनेतानि अत्तनो विपाकं अधिपतिं लभापेतुं न सक्कोन्ति । लोकुत्तरानि पन ताय सद्धाय, तस्मिं विरिये, ताय सतिया, तस्मिं समाधिस्मिं, ताय पञ्जाय अवूपसन्ताय, अपण्णकं अविस्सुद्धं मग्गानन्तरमेव विपाकं पटिलभन्ति, तेन अत्तनो विपाकं अधिपतिं लभापेतुं सक्कोन्ति । यथा हि परित्तकस्स अग्गिनो कतट्ठाने अग्गिस्मिं निव्वुत्तमत्ते येव उण्हाकारो निव्वायित्वा किञ्चि न होति, महन्तं पन आदित्तं अग्गिक्खन्धं निव्वापेत्वा गोमयपरिमण्डे कते पि उण्हाकारो अवूपसन्तो व होति, एवमेव तेभूमककुसले अञ्जो कम्मक्खणो अञ्जो विपाकक्खणो परित्तअग्गिट्ठाने उण्हभाव-निव्वुत्त-कालो विय होति । तस्मा तं अत्तनो विपाकं अधिपतिं लभापेतुं न सक्कोति । लोकुत्तरे पन ताय सद्धाय ... पे० ... ताय पञ्जाय अवूपसन्ताय, मग्गानन्तरमेव फलं उप्पज्जति, तस्मा तं अत्तनो विपाकं लभापेती ति वेदितव्वं । तेनाहु पोराणा—

'विपाके अधिपतिं नत्थि ठपेत्वा लोकुत्तरं' ति ।

१ सि०, म०- अनुलोमं. २ सी०, म०- गतं. ३ सि०- उण्हाकारनिव्वा- ५ पन. ४ See ३.६५१ (last sentence).

(६५६) चतुत्थमगगलनिहेसे अज्जाताविन्द्रियं [§५५३आ] ति अज्जाताविनो चतुसु सचेसु निष्ठितज्जाणकिचस्स इन्द्रियं, अज्जातावीनं वा चतुसु सचेसु निष्ठितकिचानं चत्तारि सच्चानि जत्वा पटिविञ्चत्वा ठितानं धम्मानं अब्भ-
[292]-न्तरे इन्द्रियसाधनेन इन्द्रियं । निहेसवारे पिस्स अज्जातावीनं [§५५५] ति आजानित्वा ठितानं । धम्मानं ति संपयुत्तधम्मानं अब्भन्तरे । अज्जा ति आजानना, पज्जा पजानना ति आदीनि वुत्तथानेव* । मग्गङ्गं मग्गपरियापन्नं [§५५५] ति फलमग्गस्स अंगं, फलमग्गे च परियापन्नं ति अत्थो ।

(६५७) अपि चेत्थ इदं पकिण्णकं—एकं इन्द्रियं एकट्ठानं गच्छति, एकं छट्ठानानि गच्छति, एकं एकट्ठानं गच्छति । एकं हि ‘अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रियं’ एकट्ठानं गच्छति सोतापत्तिमग्गं । एकं ‘अज्जिन्द्रियं’ हेट्ठा तीणि फलानि, उपरि तयो मग्गे ति छट्ठानानि गच्छति । एकं ‘अज्जाताविन्द्रियं’ एकं ठानं गच्छति अर-
हत्तफलं । सव्वेसु पि मग्गफलेसु अत्थतो अट्ठ अट्ठ इन्द्रियाणी ति चतुसट्ठि लोकुत्तर-
इन्द्रियाण कथितानि । पालितो [§२७७] पन नव नव कत्वा द्वासत्तति होन्ति । मग्गे मग्गङ्गा ति वुत्तं । फले पि मग्गङ्गं । मग्गे बोज्जङ्गो ति वुत्तो फले पि बोज्जङ्गो । मग्गक्खणे पि आरति विरती ति वुत्ता फलक्खणे पि आरति विरती ति । तत्थ मग्गो मग्गमावेनेव मग्गो, फलं पन मग्गं उपादाय मग्गो नाम; फलङ्गं फलपरियापन्नं ति वत्तुं पि वट्ठति । मग्गो बुज्जनकस्स अज्जो ति संबोज्जङ्गो, फले बुद्धस्स अंगो ति संबोज्जङ्गो । मग्गे आरमण-विरमणवसेनेव आरति विरति । फले पन आरति-विरतिवसेना ति ।

लोकुत्तरविपाककथा निष्ठिता ।

[अकुसलविपाककथा]

(६५८) इतो परानि अकुसलविपाकानि—पञ्च चक्खु-सोत-घाण-जिह्वा-काय-विज्जाणानि, एका मनोधातु, एका मनोविज्जाणधातु ति [§५५६-५६५] इमानि सत्त चित्तानि—पालितो च अत्थतो च हेट्ठा वुत्तेहि तादिसेहेव कुसलविपाकचित्तेहि सदिसानि । केवलं हि तानि कुसलकम्मपचयानि इमानि अकुसलकम्मपचयानि । तानि च इट्ठ-इट्ठमज्जत्तेसु आरम्भणेषु वत्तन्ति, इमानि अनिट्ठानिट्ठमज्जत्तेसु । तत्थ च सुखसहगतं कायविज्जाणं, इध दुक्खसहग-
[293]-तं । तत्थ च उपेक्खा-सहगता मनोविज्जाणधातु मनुस्सेसु जच्चन्धादीनं पटिसन्धि आदिं कत्वा पञ्चसु ठानेषु विपचति । इध पन एकादसविधेना पि अकुसलचित्तेन कम्मे आयूहिते कम्म-कम्मानिमित्त-गतिनिमित्तेसु अज्जतरं आरम्भणं कत्वा चतुसु अपायेसु (i) पटि-सन्धि हुत्वा विपचति; दुतियवारतो पट्टाय यावतायुकं (ii) भवंगं हुत्वा, अनिट्ठा-

* ३.२८७. १ Also See §337 a. २ See २.५७१-८०, ५८३.

निट्ठमज्जत्तारम्भणाय पञ्चविज्जाणवीथिया (iii) सन्तीरणं हुत्वा, बलवारम्भणे छसु द्वारेसु (iv) तदारम्भणं हुत्वा, मरणकाले (v) चुति हुत्वा ति, एवं पञ्चसु ठानेषु विपचती ति ।

अकुसलविपाककथा निष्ठिता ।

[अव्याकतधम्मकथा]

[(ii) किरियकथा]

(६५९) इदानीं किरियाव्याकतं [§५६६-५८२] भाजेत्वा दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा अव्याकता [§५६६] ति आदि आरब्धं । तत्थ किरियां ति करणमत्तं । सव्वेसु येव हि किरियचित्तेसु यं पन जवनभावं अप्पत्तं तं वातपुष्पं विय । यं जवनभावप्पत्तं तं छिन्नमूलकस्सवपुष्पं विय अफलं होति, तं-तं-किच्च-साधनवसेन पवत्तत्ता पन करणमत्तमेव होति । तस्मा किरिया ति वुत्तं । नेव-कुसला-नाकुसला ति आदीसु कुसलमूलसंखातस्स कुसलहेतुनो अभावा ‘नेव-कुसला’; अकुसलमूलसंखातस्स अकुसलहेतुनो अभावा ‘नेव-अकुसला’; योनि-सो-मनसिकार-अयोनि-सोमनसिकार-संखातानं पि कुसलाकुसलप्पचयानं अभावा ‘नेव-कुसला-नाकुसला’ । कुसलाकुसलसंखातस्स जनकहेतुनो अभावा नेव-कम्मविपाका ।

(६६०) इधा पि चित्तेकगगतानिहेसे पवत्तिट्ठित्तमत्तमेव लब्धति । द्वे पञ्चविज्जाणानि, तिस्रो मनोधातुयो, तिस्रो मनोविज्जाणधातुयो, विचिकिच्छा-सहगतं ति इमेसु हि सत्तरससु चित्तेसु दुब्बलत्ता ‘सण्ठति अवट्ठती’ [§११] ति आदीनि न लब्धन्ति । सेसं सव्वं विपाकमनोधातुनिहेसे [§४५५-६८] वु-
[294]-त्त-नयेनेव वेदितव्यं, अज्जत्र उप्पत्तिट्ठाना । तं हि चित्तं पञ्चविज्जाणानन्तरं उप्प-जति । इदं पन पञ्चद्वारे बलज्जनप्पवत्तिकाले सव्वेसं पुरे उप्पजति । कथं ? चक्खुद्वारे ताव इट्ठ-इट्ठमज्जत्त-अनिट्ठ-अनिट्ठमज्जत्तेसु रूपारम्भणेषु येन-केनचि पसादे घट्ठिते तं आरम्भणं गहेत्वा आवजनवसेन पुरेचारिकं हुत्वा भवंगं आवट्ठय-मानं उप्पजति । सोतद्वारादीसु पि एसेव नयो ति ।

किरियमनोधातुचित्तं निष्ठितं ।

(६६१) मनोविज्जाणधातु उप्पज्जा होति ... पे० ... सोमनस्स-सहगता [§५६८] ति, इदं चित्तं अज्जेसं असाधारणं । खीणासवस्सेव पाटि-पुगलिकं । छसु द्वारेसु लब्धति । चक्खुद्वारे हि पधानसारुप्यं ठानं दिस्वा खीणा-

१ See ३.५८३. २ सी०-अवलं. ३ न च कम्मविपाका in §566.
४-४ See §§479, 464, 450, 424 which are implied here and included in पे० of § 566. ५ See ३.५७८-८०.

सर्वो इमिना चित्तेन सोमनस्सितो होति । सोतद्वारे भण्डमाजनिद्युत्तानं पत्वा महा-
सद् कत्वा लुद्धलुद्धेसुं गण्हन्तेसु 'एवरूपा नाम मे लोलुप्पतण्हा पहीना'ति इमिना
चित्तेन सोमनस्सितो होति । घाणद्वारे गन्धेहि वा पुष्केहि वा चेतियं पूजेन्तो
इमिना चित्तेन सोमनस्सितो होति । जिह्वाद्वारे रससम्पन्नं पिण्डपातं लब्धं भाजेत्वा
परिमुञ्जन्तो 'साराणीयधम्मो वत मे पूरितो'ति इमिना चित्तेन सोमनस्सितो होति ।
कायद्वारे अभिसमाचारिकवत्तं करोन्तो 'कायद्वारे मे वत्तं परिपूरितं'ति इमिना
चित्तेन सोमनस्सितो होति । एवं ताव पञ्चद्वारे लब्धति । मनोद्वारे पन अतीताना-
गतं आरब्धं उपपज्जति । जोतिपालमाणवै-मखादेवराजै-कण्हतापैसादिकालस्मिं हि
कतं कारणं आवज्जित्वा तथागतो सितं पात्वकासि । तं पन पुब्बेनिवासञ्जाण-सब्ब-
ञ्जुतञ्जाणानं किञ्च । तेसं द्वित्रं पन जाणानं चिण्णपरियन्ते इदं चित्तं हासयमानं
उपपज्जति । अनागते 'तन्तिस्सरो मुत्तिगं-[295]-सरो पच्चेकबुद्धो भविस्सती'ति
सितं पात्वकासि । तं पन अनागतसञ्जाण-सब्बञ्जुतञ्जाणानं किञ्च । तेसं पन
जाणानं चिण्णपरियन्ते इदं चित्तं हासयमानं उपपज्जति ।

(६६२) निद्देसवारे पन'स्स सेसअहेतुकचित्तेहि बलवतरताय चित्तेकग्गता
समाधिवलं पापेत्वा ठपित्ता । विरियं पि विरियवलं पापेत्वा । उद्देसवारे पन 'समाधि-
वलं होति विरियवलं होती'ति अनागतत्ता परिपुण्णेन बलद्वेनेतं द्वयं बलं नाम न
होति । यस्मा पन 'नेव-कुसलं-नाकुसलं' तस्मा बलं ति वत्ता न ठपितं । यस्मा पन
न निष्परियायेन बलं, तस्मा संगहवारे [§ ५७२ अ] पि 'द्वे बलानि होन्ती' ति न
वुत्तं । सेसं सब्बं सोमनस्ससहगताहेतुक-मनोविञ्जाणधातुनिद्देसे [§ ४७०-८२]
वुत्तयेनेव वेदितव्वं ।

(६६३) उपेक्खासहगता ति [§ ५७४] इदं चित्तं तीसु भवेसु सब्बेसं
सचित्तकसत्तानं साधारणं, न कस्सचि सचित्तकसत्तस्स न उपपज्जति नाम । उपपज्ज-
मानं पन पञ्चद्वारे वेदुपनं होति, मनोद्वारे आवज्जनं । छ असाधारणञ्जाणानि पि
इमिना गहितारम्मणमेव गण्हन्ति । महागजं^{१२} नामेतं^{१३} चित्तं; इमस्स अनारम्मणं
नाम नत्थि । 'असब्बञ्जुतञ्जाणं सब्बञ्जुतञ्जाणगतिकं नाम कतमं?' ति वुत्ते 'इदं'
ति वत्तव्वं । सेसमेत्थ पुरिमचित्ते वुत्तयेनेव वेदितव्वं । केवलं हि तत्थ सप्पीतिकत्ता
नवंगिको [§ ५७३] संखारक्खन्धो विमत्तो । इध न-प्पीतिकत्ता अट्ठंगिको [§ ५७५] ।

१ सी०, M.-लुद्धलुद्धेसु. २ सी०, म०-सारणीय०. ३ जा० ३.४६३.
४ जा० १.१३७. ५ जा० ४.६. Also see ६.३२ below. ६ Not noted
in the Dictionary of Pali Proper Names. ७ सी०, म०-मुदिगं.
८ § ५७०. ९ § ५७१. १० M.-परिचिण्णेन. ११ See ३.५८१-८२.
१२-१३ M.-महाभजं तमेतं, सि०-महाराज; मूलटीका (p. 129)-महाविसयत्ता
महागजो विय महन्तं.

(६६४) इदानी यानि कुसलतो अट्ठ महाचित्तानेव खीणासवस्स उपपज्जन-
ताय किरिया [§ ५७६] ति जातानि, तस्मा तानि कुसलनिद्देसे [§ २-१५९]
वुत्तयेनेव वेदितव्वानि ।

(६६५) इध ठत्वा हसनकचित्तानि समोधानेतव्वानि । कति पनेतानि
होन्ती ति ? तेरसे । पुथुज्जना हि कुसलतो चतूहि सोमनस्ससहगतेहि, अकुसलतो
चतूही ति, अट्ठहि चित्तेहि हसन्ति । सेक्खा कुसलतो चतूहि सोमनस्ससहगतेहि,
अकुसलतो द्वीहि दिट्ठिगतविप्पयुत्तसोमनस्ससहगतेही ति, छहि चित्तेहि हसन्ति ।
खीणासवा किरियतो पञ्चहि सोमनस्ससहगतेहि हसन्ती ति ।

(६६६) [296] रूपावचरारूपावचर-किरिया-निद्देसेसु [५७७-५८२]
दिट्ठधम्मसुखविहारं [§ ५७७] ति दिट्ठधम्मे, इमस्मिं येव अत्तमावे, सुखविहार-
मत्तकं । तत्थ खीणासवस्स पुथुज्जनकाले निव्वत्तितसमापत्ति याव नं न समापज्जन्ति
ताव कुसला व, समापन्नकाले किरिया होति । खीणासवकाले पन'स्स निव्वत्तित-
समापत्ति किरिया व होति । सेसं सब्बं तं-सदिसत्ता कुसलनिद्देसे [§ १६०-२७६]
वुत्तयेनेव वेदितव्वं ति ।

अट्ठसालिनिया धम्मसंगहट्ठकथाय चित्तुप्पादकथा निट्ठिता ।

अव्याकतपदं पन नेव ताव निट्ठितं ति ।

चित्तुप्पादकण्डवण्णना निट्ठित्ता ।

४

[अव्याकतधम्मकथा]

[(iii) रूप-अव्याकतकथा]

[रूपकण्डवण्णनां]

(१) इदानी रूपकण्डं भाजेत्वा दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा अव्याकता
[§ ५८३] ति आदि आरब्धं । तत्थ किञ्चा पि हेट्ठा चित्तुप्पादकण्डे विपाकाव्याकतं
चेव किरियाव्याकतं च निस्सेसं कत्वा भाजितं, रूपाव्याकत-निव्वानाव्याकतानि
पन अकथितानि, तानि कथेतुं चतुब्धिं पि अव्याकतं समोधानेत्वा दस्सेन्तो
कुसलाकुसलानं धम्मानं विपाका [§ ५८३] ति आदिमाह । तत्थ कुसला-
कुसलानं ति चतुभूमक-कुसलानं चेव अकुसलानं च । एवं ताव विपाकाव्याकतं
कुसलविपाकाकुसलविपाकवसेन द्वीहि पदेहि परियादित्वा दस्सितं । यस्मा पन

१ See ३-२६५-३२५; note 2 on § 576 and note ३ on § 498.
२ सी०, म० insert before this वुत्तयेनेव. ३ See ३.३२६-४६५. ४ M.-
समत्ता. ५ Continues upto ४.११९.

तं सव्वं पि कामावचरं वा होति, रूपावचरादीसु वा अञ्जतरं, तस्मा 'कामावचरा'ति आदिना नयेन तदेव विपाकाव्याकृतं भुम्मन्तरवसेन परियादियित्वा दस्सितं । यस्मा पन तं वेदनाखन्धो पि होति ...पे०... विञ्जाणक्खन्धो पि, तस्मा पुन सम्पयुत्तचतुक्खन्धवसेन परियादियित्वा दस्सितं ।

(२) एवं विपाकाव्याकृतं कुसलाकुसलवसेन भुम्मन्तरवसेन संपयुत्तक्खन्धवसेना ति तीहि नयेहि परियादाय दस्सेत्वा, पुन किरियाव्या-[297]-कतं दस्सेन्तो ये च धम्मा किरिया [§ ५८३] ति आदिमाह । तत्थ 'कामावचरा रूपावचरा अरूपावचरा वेदनाखन्धो ...पे०... विञ्जाणक्खन्धो' ति वत्तव्वं भवेय्य । हेट्ठा पन गहितमेवा ति नयं दस्सेत्वा निस्सज्जितं । इदानीं अविभक्तं दस्सेन्तो सव्वं च रूपं असंखता च धातु [§ ५८३] ति आह । तत्थ 'सव्वं च रूपं' ति पदेन पञ्चवीसति रूपानि छेत्रेवुति रूपकोट्टासा निप्पदेसतो गहिता ति वेदितव्वा । 'असंखता च धातु' ति पदेन निव्वानं निप्पदेसतो गहितं ति । एत्तावता 'अव्याकता धम्मा' ति पदं निष्ठितं होति ।

(३) तत्थ कतमं सव्वं रूपं [§ ५८४] ति इदं कस्मा गहितं ? हेट्ठा रूपाव्याकृतं संखेपेनेव कथितं । इदानीं तं एकक-दुक्क-तिक-चतुक्क...पे०... एकादसकवसेन वित्थारतो भाजेत्वा दस्सेतुं इदं गहितं । तस्स त्थो—यं वुत्तं 'सव्वं च रूपं, असंखता च धातु' [§ ५८३] ति, तस्मिं पदद्वये 'कतमं सव्वं रूपं नाम?', इदानीं तं भाजेत्वा दस्सेन्तो चत्तारो च महाभूता [§ ५८४] ति आदिमाह । तत्थ चत्तारो ति गणनपरिच्छदो । तेन तेसं ऊनाधिकमावं निवारोति । 'च'-सहो सम्पिण्डन्त्यो । तेन न केवलं 'चत्तारो महाभूता' व रूपं, अञ्जं पि अत्थी ति 'उपादारूपं' सम्पिण्डेति । महाभूता ति एत्थ महन्त-पातुमावादीहि कारणेहि महाभूतता वेदितव्वा । एतानि हि (i) महन्तपातुमावतो, (ii) महाभूतसामञ्जतो, (iii) महापरिहारतो, (iv) महाविकारतो, (v) महन्त-भूतत्ता चा ति इमेहि कारणेहि महाभूतानी ति वुचन्ति ।

(४) तत्थ (i) 'महन्तपातुमावो'ति, एतानि हि (a) अनुपादिन्नकसन्ताने पि (b) उपादिन्नकसन्ताने पि महन्तानि पातुभूतानि । तेसं (a) अनुपादिन्नकसन्ताने एवं महन्तपातुमावता वेदितव्वा—एकं हि चक्रत्राळं आयामतो च वित्थारतो च योजनानं द्वादससतसहस्सानि चतुत्तिससतानि पञ्चासं च योजनानि । परिक्लेपतो पन^१

१ See ३.६५९-६६६, Cm.on §§566-82. २ See §§596,647 and मूलटीका p.130. ३ सि०, म०omit. ४ M., PTS- कारो. ५ With. ४.३-६ cf. विमु० ११.९६-१०३. ६ विमु० reads महत्ता भूतत्ता च. ७ विमु० ७.४०-४३.

[298] सव्वं सतसहस्सानि छत्तिसपरिमण्डलं ।
दस चैव सहस्सानि अट्ठुट्ठानि सतानि च ॥

तत्थ

दुवे सतसहस्सानि चत्तारि नहुतानि च ।

एत्तकं बहलत्तेन संखाता'यं वसुन्धरा' ॥

तस्सा येव सन्धारकं

चत्तारि सतसहस्सानि अट्ठेव नहुतानि च ।

एत्तकं बहलत्तेन जलं वाते पतिष्ठितं ॥

तस्सा पि सन्धारको

नव सतसहस्सानि मालुतो नममुग्गतो ।

सट्ठि चैव सहस्सानि एसा लोकस्स सण्ठिति ॥

(५) एवं सण्ठिते चैत्थ योजनानं

चतुरासीति सहस्सानि अञ्जोगाळ्हो महण्वे ।

अच्चुग्गतो तावदेव सिनेरुपव्वतुत्तमो ॥

ततो उपट्ठुपट्ठेन पमाणेन यथाक्रमं ।

अञ्जोगाळ्हुग्गता दिव्वा नानारतनचिस्सिता ॥

युगंधरो ईसधरो करवीको सुदस्सनो ।

नेमिन्धरो विनतको अस्सकण्णो गिरि^२ ब्रहा ॥

एते सत्त महासेला सिनेरुस्स समन्ततो ।

महाराजानमावासा देवयक्खनिसेविता ॥

योजनानं सतानुचो हिमवा पञ्च पव्वतो ।

योजनानं सहस्सानि तीणि आयत-वित्थतो ॥

चतुरासीति-सहस्सेहि कूटेहि पतिमण्डितो ।

ति-पञ्च-योजनक्खन्ध-परिक्लेपा नगव्हया ॥

पञ्चासयोजनक्खन्ध-साखायामा समन्ततो ।

सतयोजनवित्थिण्णा तावदेव च उग्गता ।

जम्बू, यस्सानुमावेन जम्बुदीपो पकासितो ॥

(६) यं चेतं जम्बुया पमाणं तदेव असुरानं चित्तपाटलिया, गरुडानं सिम्बलिरुक्खस्स, अपरगोयाने कदम्बस्स, उत्तरकुरुसु कप्पस्खस्स, पुव्वविदेहे सिरीसस्स, तावत्तिसेसु पारिच्छत्तकस्सो^३ ति ।

१ Also in विमु० ११.९७. २ M.-वाजि°. Cf. जा० ६.१२५. ३ सि०-सत्त°. ४ जा० १.२०२.

[299] तेनाहु पोराणा—

पाटली सिम्बली जम्बू देवानं पारिल्लको ।

कदम्बो कप्पकखो च सिरीसेन भवति सत्तमो^१ ॥

द्वे असीतिसहस्सानि अज्झोगाळ्हो महणवे ।

अच्चुग्गतो तावदेव चक्कवाळसिलुच्चयो ।

परिक्खिप्पित्वान तं सब्बं लोकधातुमयं ठितो^२ ति ॥

(७) (b) उपादिन्नकसंताने पि मच्छ-कच्छप-देव-दानवादिशरीरवसेन महन्तानेव पातुभूतानि । वुत्तं^३ हेतं भगवता— “सन्ति भिक्खवे महासमुदे योजनसतिका पि अत्तमावो^४ ति” [विन० ४.२४०] आदि ।

(८) (ii) ‘महाभूतसामञ्जतो’ ति एतानि हि यथा मायाकारो अमणिं येव उदकं मणिं कत्वा दस्सेति, असुवण्णं येव लेडुं सुवण्णं कत्वा दस्सेति, यथा च सयं नेव यक्खो न पक्खी समानो यक्खमावं पि पक्खीमावं पि दस्सेति, एवमेव सयं अनीलानेव हुत्वा नीलं उपादारूपं दस्सेन्ति, अपीतानि... अलोहितानि... अनोदातानेव हुत्वा ओदातं उपादारूपं दस्सेन्ती ति मायाकारमहाभूतसामञ्जतो महाभूतानि । यथा च यक्खादीनि महाभूतानि यं परिगण्हन्ति नेव तेसं तस्स अन्तो न बहिद्धानं^५ उपलब्धमन्ति, न च तं निस्साय न तिद्धन्ति, एवमेव एतानि पि नेव अञ्जमञ्जस्स अन्तो न बहिद्धानि हुत्वा उपलब्धमन्ति, न च अञ्जमञ्जं निस्साय न तिद्धन्ती ति । अचिन्त्येवद्धानताय यक्खादिमहाभूतसामञ्जतो पि महाभूतानि । यथा च यक्खिनीसंखातानि महाभूतानि मनापेहि वर्णसण्ठानविकखेपेहि अत्तनो भयानकमावं पटिच्छादेत्वा सत्ते वञ्चेन्ति, एवमेव एतानि पि इत्थिपुरिस-सरीरादीसु मनापेन छविवर्णेन, मनापेन अंगपच्चंगसण्ठानेन, मनापेन च हत्थपाद-अंगुलिममुकविकखेपेन अत्तनो कक्खळादिमेदं सरसलक्खणं पटिच्छादेत्वा बालजनं वञ्चेन्ति, अत्तनो समावं दट्ठुं न देन्ती ति । इति वञ्चनकत्तेन यक्खिनी-महाभूतसामञ्जतो पि महाभूतानि ।

(९) [300] (iii) ‘महापरिहारतो’ ति महन्तेहि पच्चयेहि परिहरितव्वतो । एतानि हि दिवसे दिवसे उपनेतव्वत्ता महन्तेहि घासच्छादनादीहि भूतानि पवत्तानी ति महाभूतानि । महापरिहारानि वा भूतानी ति पि महाभूतानि ।

(१०) (iv) ‘महाविकारतो’ ति भूतानं महाविकारतो । एतानि हि उपादिन्नानि पि अनुपादिन्नानि पि महाविकारानि होन्ति । तत्थ अनुपादिन्नानं

१ M., PTS. म०-सत्तम. २ Here ends विनु० ७.४३. ३ Vinaya Texts, iii. 302. ४ See विनु० ११.५८-१०३. ५ म०- बहिद्दा. ६ सी० prefixes नाना^०, म०- नानाविराग^०.

कप्पवुट्ठाने विकारमहत्तं पाकटं होति, उपादिन्नानं धातुक्खोमकाले । तथा हि

भूमितो^१ वुट्ठिता याव ब्रह्मलोका विधावति ।अच्चि अच्चिमतो लोके ड्य्हमानहि^२ तेजसा ॥

कोटिसतसहस्सेकं चक्कवाळं विलीयति ।

कुपितेन यदा लोको सलिलेन विनस्सति ॥

कोटिसतसहस्सेकं चक्कवाळं विकीरति ।

वायोधातुप्पकोपेन यदा लोको विनस्सति ॥

पत्थद्धो भवति कायो दट्ठो कट्ठमुखेन वा ।

पठवीधातुप्पकोपेन होति कट्ठमुखे व सो ॥

पूतिको भवति कायो दट्ठो पूतिमुखेन वा ।

आपोधातुप्पकोपेन होति पूतिमुखे व सो ॥

सन्तत्तो भवति कायो दट्ठो अग्गिमुखेन वा ।

तेजोधातुप्पकोपेन होति अग्गिमुखे व सो ॥

संछिन्नो भवति कायो दट्ठो सत्थमुखेन वा ।

वायोधातुप्पकोपेन होति सत्थमुखे व सो ॥

इति महाविकारानि भूतानी ति महाभूतानि ।

(११) (v) ‘महन्त-भूतत्ता चा’ ति एतानि हि महन्तानि महता वायामेन परिगहेतव्वत्ता, भूतानि विज्जमानत्ता ति, महन्त-भूतत्ता च महाभूतानि^३ । एवं महन्तपातुमावादीहि कारणेहि महाभूतानि ।

(१२) चतुस्रं च महाभूतानं उपादाय रूपं [§ ५८१] ति उपयोगत्थे सामिवचनं । चत्तारि महाभूतानि उपादाय, निस्साय, अमुञ्चित्वा पवत्तं रूपं ति अत्थो । इदं वुच्चति सब्बं रूपं [§ ५८४] ति इदं चत्तारि महाभूतानि, पदपटि-पाटिया निदिद्धानि तेवीसति^४ उपादा-रूपानी ति, सत्तवीसतिप्पमेदं सब्बं रूपं नाम ।

(१३) [301] इदानी तं विथारतो दस्सेतुं एकविधादीहि एकादसहि संगहेहि मातिकं ठपेन्तो सब्बं रूपं न-हेतु^५ [§ ५८४] ति आदिमाह । तत्थ ‘सब्बं रूपं’ ति इदं पदं ‘सब्बं रूपं न-हेतु’ ‘सब्बं रूपं अहेतुकं’ ति एवं सब्बपदेहि सद्धिं योजेतव्वं । सब्बानेव चेतानि ‘न-हेतु’ ति आदीनि तेचत्तालीस पदानि

१ M.-विष्कार^०, म०-विकार महत्तं. २ विनु० ११.१०२. ३ M., PTS-ड्य्हमानं पि. ४-५ Cf. सुवर्णप्रभासोत्तमवृत्त vi.12-13 (Jap. Ed. by Hokei Idzumi). ६ See note on this in ४.३. ७ Here ends विनु० ११.१०३. ८ See note 2 on § 596. ९ = 25 in ४.२. See §§ 596, 647-48.

आहट्टानि । तेषु पटिपाटिया चत्तालीसपदानि मातिकेतो गहेत्वा ठपितानि, अवसाने तीणि मातिका मुत्तकानी ति । एवं^३ ताव^३ पठमे संगहे पालिवक्थानमेव वेदितव्वं ।

(१४) तथा दुतियसंगहादीसु । तत्रायं नयो—दुतियसंगहे ताव सत् चत्तारो च दुका । तत्थ अत्थि रूपं उपादा, अत्थि रूपं नो उपादा [§५८५] ति आदयो आदिमिह चुदस दुका अञ्जमञ्जसंबंधामावतो पकिण्णकदुका नाम । ततो अत्थि रूपं चक्खुसम्फस्सस्स वत्थू [§५८५] ति आदयो पञ्चवीसति दुका वत्थु-अवत्थु-उपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता वत्थुदुका नाम । ततो अत्थि रूपं चक्खु-सम्फस्सस्स आरम्भणं ति आदयो पञ्चवीसति दुका आरम्भणानारम्भण-उप-परिक्खणवसेन पवत्तत्ता आरम्भणदुका नाम । ततो अत्थि रूपं चक्खुवायतनं ति आदयो दस आयतनानायतन-उपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता आयतनदुका नाम । ततो अत्थि रूपं चक्खुधातु ति आदयो दस धातु-अधातु-उपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता धातुदुका नाम । ततो अत्थि रूपं चक्खुन्द्रियं ति आदयो अट्ठ इन्द्रियानिन्द्रिय-उपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता इन्द्रियदुका नाम । ततो अत्थि रूपं कायविञ्जत्ती ति आदयो द्वादस सुखुमासुखुमरूप-उपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता सुखुमरूपदुका नामा ति । इदं दुतियसंगहे पालिवक्थानं ।

(१५) ततियसंगहे सत् तीणि च तिकानि । तत्थ दुतियसंगहे वुत्तेसु चुदससु पकिण्णकदुकेसु एकं अञ्जत्तिकदुकं सेसेहि तेरसहि योजित्वा यं तं रूपं अञ्जत्तिकं तं उपादा; यं तं रूपं बाहिरं तं अत्थि [302] उपादा, अत्थि नो-उपादा [§५८६] ति आदिना नयेन ठपिता तेरस पकिण्णकतिका नाम । ततो तमेव दुकं सेसदुकेहि सद्धिं योजित्वा यं तं रूपं बाहिरं तं चक्खुसंफस्सस्स न-वत्थु, यं तं रूपं अञ्जत्तिकं तं अत्थि चक्खुसंफस्सस्स वत्थु, अत्थि चक्खु-संफस्सस्स न-वत्थू ति आदिना नयेन सेसत्तिका ठपिता । तेसं नामं च गणना च तेसं येव वत्थुदुकादीनं वसेन वेदितव्वा ति । इदं ततियसंगहे पालिवक्थानं ।

(१६) चतुत्थसंगहे द्वावीसति चतुक्का । तत्थ सव्वपच्छिमो^१ अत्थि रूपं उपादा अत्थि रूपं नो-उपादा [§५८७] ति एवं इध वुत्तमातिकं अनामसित्वा ठपितो । इतरे पन आमासित्वा । कथं ? ये ताव दुविधसंगहे पकिण्णकेसु आदितो तयो दुका, तेषु एकेकं गहेत्वा यं तं रूपं उपादा तं अत्थि उपादिन्नं, अत्थि अनुपादिन्नं ति आदिना नयेन पञ्चहि पञ्चहि दुकेहि सद्धिं योजित्वा दुक्तयमूलका आदिमिह पञ्चदसचतुक्का ठपिता । इदानीं यो^२ यं चतुत्थो सनिदस्सनदुको सो यं तं रूपं सनिदस्सनं तं अत्थि सप्पटिघं, अत्थि अप्पटिघं ति आदिना

१ PTS., म०- प्रदपटिपाटिया. २ Cf. Dhs. §584 and note 4 on the same. ३-३ सी०, म०- एत्तावता. ४ The last चतुक्क (explained in § 961) दिट्ठं, सुत्तं etc.

नयेन परेहि वा, अत्थि उपादा अत्थि नो-उपादा ति आदिना नयेन पुग्गिमेहि वा, दुकेहि सद्धिं अत्थामावतो कमाभावतो विसेसामावतो च योगं न गच्छति ।

(१७) सनिदस्सनं हि 'अप्पटिघं' नाम, 'नोपादा' वा नत्थी ति अत्थामावतो योगं न गच्छति । 'उपादिन्नं पन अनुपादिन्नं च अत्थी' ति तं कमाभावतो योगं न गच्छति । सव्वदुका हि पच्छिम-पच्छिमेहेव सद्धिं योजिता । अयमेत्थ कमो । पुग्गिमेहि पन सद्धिं कमाभावो ति । 'सति अत्थे कमाभावो अकारणं । तस्मा उपादिन्नपदादीहि सद्धिं योजेतव्वो' ति चे—न, विसेसामावा; उपादिन्नपदादीनि हि इमिना सद्धिं योजितानि । तत्थ 'उपादिन्नं वा सनिदस्सनं, सनिदस्सनं वा उपादिन्नं' ति वुत्ते विसेसो नत्थी ति विसेसामावा पि योगं न गच्छति । तस्मा तं चतुत्थदुकं अनामसित्वा, ततो परेहि अत्थि रूपं सप्पटिघं [§५८५] ति आदीहि तीहि दुकेहि सद्धिं [303] यं तं रूपं सप्पटिघं तं अत्थि इन्द्रियं, अत्थि न-इन्द्रियं, यं^३ तं रूपं अप्पटिघं तं अत्थि इन्द्रियं, अत्थि न-इन्द्रियं^३ ति आदिना नयेन युज्जमाने द्वे द्वे दुके योजित्वा छ चतुक्का ठपिता ।

(१८) यथा चायं चतुत्थदुको योगं न गच्छति, तथा तेन सद्धिं आदिदुको पि । कस्मा ? अनुपादारूपस एकत्तेन अनिदस्सनत्ता । सो हि यं तं रूपं नो-उपादा तं अत्थि सनिदस्सनं, अत्थि अनिदस्सनं—एवं चतुत्थेन दुकेन सद्धिं योजियमानो योगं न गच्छति । तस्मा तं अतिक्रमित्वा पञ्चमेन सह योजितो । एवं यो येन सद्धिं योगं गच्छति, यो च न गच्छति सो वेदितव्वो ति । इदं चतुत्थसंगहे पालिवक्थानं ।

(१९) इतो परे पन पञ्चविधसंगहादयो सत्त संगहा असम्मिस्सा एव ।

एवं सकलाय पि मातिकाय पालिवक्थानं वेदितव्वं ।

(२०) इदानीं तस्सा अत्थं भाजेत्वा दस्सेतुं सव्वं रूपं न-हेतुमेवा [§५९५] ति आदि आरद्धं । कस्मा पनेत्थ 'कतमं तं सव्वं रूपं न-हेतु' [§५८४] ति पुच्छा न कता ति ? भेदोभावतो । यथा हि दुकादीसु 'उपादारूपं' पि अत्थि 'नो-उपादारूपं' पि [§५८५], एवमिध 'न-हेतु पि सहेतुं पी' ति भेदो नत्थि, तस्मा पुच्छं अकत्वा च विभत्तं । तत्थ 'सव्वं' ति सकलं, निरवसेसं । 'रूपं' ति अयमस्स सीतादीहि रूपनभावदीपनो सामञ्जल्यलक्षणनिदेसो । न हेतुमेवा [§५९५] ति साधारणहेतुपटिक्खेपनिदेसो ।

(२१) तत्थ हेतु-हेतु पचय-हेतु उत्तम-हेतु साधारण-हेतु ति चतुर्विधो हेतु । तेषु 'तयो कुसलहेतु, तयो अकुसलहेतु, तयो अन्याकतहेतु' [§१०५३]

१ सि०- सप्पटिघं; but See §617. २-२ सी० omits. ३ See note on §658. ४-४ सी०, म० omit. ५ सी०, म०- अहेतु. पि.

ति अयं 'हेतुहेतु' नाम । "चत्तारो खो भिक्खवे महाभूता हेतू, चत्तारो महाभूता पच्चया रूपखन्धस्स पञ्चापनाया" [सं० ३.१०१] ति अयं 'पच्चयहेतु' नाम । "कुसलाकुसलं अत्तनो विपाकट्टाने, उत्तमं इट्ठारम्मणं कुसलविपाकट्टाने, उत्तमं अनिट्ठारम्मणं अकुलविपाकट्टाने" [] ति अयं 'उत्तमहेतु' नाम । यथाह—[304] 'अतीतानागतपच्चुप्पन्नानं कम्मसमादानानं टानसो हेतुसो विपाकं यथाभूतं पजानाती' [सं० ५.३०४, अं० ३.४१७] ति, "एसेव हेतु एस पच्चयो संखारानं यदिदं अविज्जो" [] ति अविज्जा संखारानं पि साधारणहेतु हुत्वा पच्चयद्वं फरती ति 'साधारणहेतु' नाम । यथा हि पठवीरसो आपोरसो चं मधुरस्सा पि अमधुरस्सा पि पच्चयो, एवं अविज्जा कुसलसंखारानं पि अकुसलसंखारानं पि साधारणपच्चयो होति । इमस्मिं पनत्थे 'हेतुहेतु' अधिपेते ।

(२२) इति 'हेतू धम्मा न-हेतू धम्मा' ति मातिकाय [मा० २३] आगतं हेतुभावं रूपस्स नियमेत्वा पटिक्खिपन्तो 'न-हेतुमेवा' ति आह । इमिना नयेन सव्वपदेसु पि पटिक्खेपनिहेसो च अप्पटिक्खेपनिहेसो च वेदितव्वो । वचनत्थो पन सव्वपदानं मातिकावर्णनाय वुत्तो येव । सप्यच्चयमेवा [§ ५९५] ति एत्थ पन कम्मसमुद्धानं कम्मपच्चयमेव होति, आहारसमुद्धानादीनि आहारादिपच्चयानेवा ति एवं रूपस्सेव वुत्तचतुपच्चयवसेन अत्थो वेदितव्वो । रूपमेवा ति 'रूपिनो धम्मा अरूपिनो धम्मा' ति मातिकाय [मा० ३३] वुत्तं अरूपिभावं पटिक्खिपति । उप्पन्नं छहि विज्जाणेही ति पच्चुप्पन्नं रूपमेव चक्खुविज्जाणादीहि छहि वेदितव्वं । नियमो पण चक्खुविज्जाणादीनि सन्धाय गहितो । न हि तानि अतीतानागतं विजानन्ति । मनोविज्जाणं पन अतीतं पि अनागतं पि विजानाति । तं इमस्मिं पञ्चविज्जाणसोते पतित्वा सोतपतितमेव हुत्वा गतं ।

(२३) हुत्वा अभावट्टेन पन अनिच्छमेव । जराय अभिमवितव्वधम्मकत्ता जराभिभूतमेव । यस्मा वा रूपकाये जरा पाकटा होति, तस्मा पि 'जराभिभूतमेवा' ति वुत्तं । एवं एकविधेन रूपसंगहो ति एत्थ 'विधा'-सद्वो मान-सण्ठान-कोट्टासेसु दिस्सति । "सेय्योहमस्मी ति विधा, सदिसोहमस्मी ति विधा" [वि० ३६७] ति आदीसु मानो विधा नाम । "कथंविधं सीलवन्तं वदन्ति, कथंविधं पञ्चवन्तं वदन्ती" [सं० १.५३] ति आदीसु सण्ठानं । [305] 'कथं-विधं' ति हि पदस्स कथं-सण्ठितं ति अत्थो । "एकविधेन जाणवत्थुं दुविधेन जाणवत्थुं" [वि० ३०६, ३०८] ति आदीसु कोट्टासो विधा नाम । इधा पि कोट्टासो व अधिपेते ।

(२४) 'संगह'-सद्वो पि सजाति-सज्जाति-किरिया-गणनाय वसेन चतुब्बिधो ।

१ सि०-मे. २ S.iii.101 reads भिक्खु. ३ Cf. सं० २.७. ४ See २.३९. ५ सी०, म०-नियामो. ६ Also quoted in VbhCm. 496. ७ सी०, म०-सण्ठानं.

तत्थ "सव्वे खत्तिया आगच्छन्तु, सव्वे ब्राह्मणा सव्वे वेस्सा सव्वे सुद्धा आगच्छन्तु" [], "या चावुसो विसाख सम्मावाचा, यो च सम्माकम्मन्तो, यो च सम्मा-आजीवो—इमे धम्मा सीलखन्धे संगहिता" [म० १.३०१] ति अयं 'सजाति-संगहो' नाम । 'एकजातिका आगच्छन्तु' ति वुत्तट्टाने विद्य हि इध सव्वे जातिया एकसंगहं गता । "सव्वे कोसलका आगच्छन्तु, सव्वे मागधिका, सव्वे भारुकच्छका आगच्छन्तु []", "यो चावुसो विसाख सम्मावाचामो, या च सम्मासति, यो च सम्मासमाधि—इमे धम्मा समाधिकखन्धे संगहिता" [म० १.३०१] ति अयं 'सज्जातिसंगहो' नाम । एकट्टाने जाता संवद्धा सव्वदा आगच्छन्तु ति वुत्तट्टाने विद्य हि इध सव्वे सज्जातिट्टानेन वुत्थोकासेन एकसंगहं गता । "सव्वे हत्थारोहा आगच्छन्तु, सव्वे अस्सरोहा, सव्वे रथिका आगच्छन्तु", [] "या चावुसो विसाख सम्मादिद्धि, यो च सम्मासंकप्पो—इमे धम्मा पञ्चाखन्धे संगहिता" [म० १.३११] ति अयं 'किरियासंगहो' नाम । सव्वे व हेते अत्तनो किरियाकरणेन एकसंगहं गता । "चक्खायतनं कतमं खन्धगणनं गच्छति ? चक्खायतनं रूपखन्धगणनं गच्छति । हस्सि चक्खायतनं रूपखन्धगणनं गच्छति, तेन वत रे वत्तव्वे—चक्खायतनं रूपखन्धेन संगहितं" [क० २.३३५] ति, अयं 'गणनसंगहो' नाम । अयमिध अधिपेते । एक-कोट्टासेन रूपगणना ति अयं हेत्थ अत्थो । एस नयो सव्वत्थ ।

(२५) इदानीं दुविधसंगहादीसु 'अत्थि रूपं उपादा, अत्थि रूपं नो-उपादा' [५८५] ति एवं भेदसम्भावतो पुच्छापुच्छंगमं पदभाजनं दस्सेन्तो कतमं तं रूपं उपादा [§ ५९६] ति आदिमाह । तत्थ उपादियती ति 'उपादा'; महाभूतानि गहेत्वा, अमुञ्चित्वा, तानि निस्साय पवत्तती ति अत्थो । [306] इदानीं तं पमेदतो दस्सेन्तो चक्खायतनं [§ ५९६] ति आदिमाह । एवं तेवीसैतिविधं उपादारूपं संखेपतो उद्दिष्टित्वा पुन तदेव वित्थारतो निहिसन्तो कतमं तं रूपं चक्खायतनं [§ ५९७-६००] ति आदिमाह । तत्थ दुविधं चक्खु—मंसचक्खु पञ्चाचक्खु च ।

(२६) एतेसु 'बुद्धचक्खु समन्तचक्खु जाणचक्खु दिव्वचक्खु धम्मचक्खु' ति पञ्चविधं पञ्चाचक्खु । तत्थ "अहसं खो हं भिक्खवे बुद्धचक्खुना लोकं वोलोकेन्तो सत्ते अप्परजक्खे...पे०...दुविज्जापये" [म० १.१६९] ति इदं बुद्धचक्खु नाम । "समन्तचक्खु वुत्तति सव्वज्जुत्तञ्जाण" [नि० २.३६०] ति इदं समन्तचक्खु नाम । "चक्खुं उदपादि जाणं उदपादी" [दी० २.३३] ति इदं जाणचक्खु नाम । "अहसं खो अहं भिक्खवे दिव्वेन चक्खुना विसुद्धेना" [म० १.१७०] ति इदं

१ M.,PTS, सी०-संभवतो. २ See ४.१२ above. ३ See पटि०. ४ Dialogues ii.26.

दिब्बचक्खु नाम । “तस्मिं येवासने विरजं वीतमलं धम्मचक्खुं उदपादी” [दी० १.११०] ति इदं हेट्ठिममग्गत्यसंखातं आणं धम्मचक्खु नाम ।

(२७) मंसचक्खु पि ससंभारचक्खु पसादचक्खु ति दुविधं होति । तत्थ खायं अक्खिक्खूपके पतिट्ठितो हेट्ठा अक्खिक्खूपकट्टिकेन, उपरि भमुकट्टिकेन, उभतो अक्खिक्खूपेहि, अन्तो मत्थलुंगेन, बहिद्धा अक्खिलोमेहि परिच्छिन्नो मंसपिण्डो । संखेपतो ‘चतस्सो धातुयो, वर्णो गन्धो रसो ओजा, संभवो सण्ढानं, जीवितं भावो कायप्पसादो चक्खुप्पसादो’ ति चुद्दस संभारा । वित्थारतो ‘चतस्सो धातुयो, तन्निस्सितवर्ण-गन्ध-रस-ओजा-सण्ढान-संभवा छ’ इति इमानि दस चतुसमुद्धानिकत्ता चत्तालीसं होन्ति । जीवितं भावो कायप्पसादो चक्खुप्पसादो ति चत्तारि एकन्तं कम्मसमुद्धानानेवा ति इमेसं चतु-[307]-चत्तालीसाय रूपानं वसेन चतुचत्तालीस संभारा । यं लोको सेतं चक्खुं पुथुलं विसटं^१ वित्थिण्णं ‘चक्खुं’ ति संजानन्तो न चक्खुं सज्जानाति, वत्थं चक्खुतो सज्जानाति, सो मंसपिण्डो अक्खिक्खूपे पतिट्ठितो, नहारुसुत्तकेन मत्थलुंगेन आवुद्धो, यत्थ सेतं पि अत्थि, कण्हं पि लोहितकं पि, पठवी पि आपो पि तेजो पि वायो पि, यं सेम्हुस्सदत्ता सेतं, पितुस्सदत्ता कण्हं, रुधिरुस्सदत्ता लोहितकं, पठवुस्सदत्ता पत्थिण्णं होति, आपुस्सदत्ता पग्गरति, तेजुस्सदत्ता परिदग्घति, वायुस्सदत्ता संभमति, इदं ससंभारचक्खु नाम ।

(२८) यो पन एत्थ-सितो एत्थ-पटिबद्धो चतुन्नं महाभूतानं उपादाय पसादो, इदं पसादचक्खु नाम । तदेतं तस्स ससंभारचक्खुनो^२ सेतमण्डलपरिक्खित्तस्स कण्ह-मण्डलस्स मज्जे, अभिमुखे टितानं सरीरसण्ढानुप्पत्तिदेसमूते दिट्ठिमण्डले, सत्तु पितु-पटलेसु आसितं तेलं पितुपटलानि विय, सत्त अक्खिपटलानि व्यापेत्वा, धारण-नहा-पन-मण्डन-वीजनकिच्चाहि चतूहि धातीहि खत्तियकुमारो विय, सन्धारणा-आवन्धन-परिपाचन-समुदीरणकिच्चाहि चतूहि धातूहि कतूपकारं, उतुचित्ताहारेहि उपरंथंभिन्न-मानं, आयुना अनुपालियमानं, वर्णगन्धरसादीहि परिवुत्तं, पमाणतो ऊकैसिरमत्तं, चक्खुविज्जाणादीनं यथारहं वत्थुद्वारमावं साधयमानं तिट्ठति । वुत्तं पि चेत्तं धम्म-सेनापतिना—

“येन चक्खुप्पसादेन रूपानि-मनु-पस्सति ।

परितं सुखुमं एतं ऊकैसिरसैमूपमं” [] ति ॥

(२९) चक्खुं च तं आयतनं चा ति चक्खायतनं [§ ५९७] । यं चक्खुं चतुन्नं महाभूतानं उपादाय पसादो [§ ५९७] ति इधा पि उपयोगत्थे येव सामिवचनं; चत्तारि महाभूतानि उपादियित्वा पवत्तप्पसादो ति अत्थो । इमिना पसादचक्खुमेव गण्हाति, सेसचक्खुं पटिक्खिपति । यं पन इन्द्रियगोचरसुत्ते [] “एकं महाभूतं [308] उपादाय पसादो पठवीधातुया तीहि महाभूतेहि

१ Dialogues i.135. २ सि०-विसहं. ३ See विमु० १४.४७.४८; विमु० ९६. ४ सि०, म०-दिट्ठं. ५ सि०-ओका. ६ विमु० ९६ reads only ऊका.

सुसंगहितो^१ आपोधातुया च तेजोधातुया च वायोधातुया च,” चतुपरिवत्तसुत्ते^२ “द्विन्नं महाभूतानं उपादाय पसादो^३ पठवीधातुया च आपोधातुया च द्वीहि महा-भूतेहि सुसंगहितो तेजोधातुया च वायोधातुया चा[]”ति वुत्तं, तं परियायेन वुत्तं । अयं हि सुत्तन्तिककथा नाम परियायदेसना । यो च चतुन्नं महाभूतानं उपादाय पसादो सो तेसु एकेकस्सा पि द्विन्नं पि पसादो येवा ति इमिना परियायेन तत्थ देसना आगता । अभिधम्मो पन निप्परियायदेसना नाम । तस्मा इध ‘चतुन्नं महाभूतानं उपादाय पसादो’ति वुत्तं । ‘अयं मे अत्ता’ ति बालजनेन परिगहितत्ता अत्तमाके वुच्चति सरिरं पि खन्धपञ्चकं पि । तस्मिं परियापन्नो तं-निस्सितो ति अत्तभाव-परियापन्नो [§ ५९७] चक्खुविज्जाणेन पस्सितुं न सका ति अनिदस्सनो । पटिघट्टननिधंसो एत्थ जायती ति सप्पटिघो ।

(३०) येना ति आदीसु अयं संखेपत्थो—येन कारणभूतेन चक्खुना अयं सत्तो इदं वुत्तप्पकारं रूपं अतीते पस्सि वा, वत्तमाने पस्सति वा, अनागते पस्सिस्सति वा, सचस्स अपरिमिन्नं चक्खुं भवेय्य, अथानेन आपाथगतं रूपं पस्से वा, अतीतं वा रूपं अतीतेन चक्खुना पस्सि, पच्चुप्पन्नं पच्चुप्पन्नेन पस्सति, अनागतं अनागतेन पस्सिस्सति, सचे तं रूपं चक्खुस्स आपाथं आगच्छेय्य चक्खुना तं रूपं पस्सेय्या ति इदमेत्थ परिकप्पवचनं । दस्सनपरिणायकट्टेन चक्खुं पेत्तं, सज्जातिसमोसरणट्टेन चक्खायतनं पेत्तं, सुञ्जतभावनिस्सत्तट्टेन चक्खुधातु पेसा । दस्सनलक्खणे इन्दट्ठं करेती ति चक्खुन्द्रियं पेत्तं । लुज्जनपलुज्जनट्टेन लोको पेसो । वलज्जनट्टेन द्वारा पेसा । अपूरणीयट्टेन समुद्धो पेसो । परिसुद्ध-ट्टेन पण्डरं पेत्तं । फस्सादीनं अभिज्ज्ञायनट्टेन खेत्तं पेत्तं । तेसं येव पतिट्ठट्टेन चत्थुं पेत्तं । समविसमं दस्सेन्तं अत्तमावं नेती ति नेत्तं पेत्तं । तेनेव अट्टेन नयनं पेत्तं । सकायपरि-[309]-यापन्नट्टेन ओरिमं तीरं पेत्तं । बहुसाधारणट्टेन अस्सा-मिकट्टेन च सुञ्जो गामो पेसो ति ।

(३१) एत्तावता ‘पस्सि वा’ति आदीहि चतूहि पदेहि चक्खुं पेत्तं ति आदीनि चुद्दस नामानि योजेत्वा चक्खायतनस्स चत्तारो वक्त्थापननया वुत्ता ति वेदितव्वा । कथं ? एत्थ हि येन चक्खुना अनिदस्सनेन सप्पटिघेन रूपं सनिदस्सनं सप्पटिघं पस्सि वा चक्खुं पेत्तं...पे०... सुञ्जो गामो पेसो, इदं तं रूपं चक्खायतनं [§ ५९७] ति अयमेको नयो । एवं सेसा पि वेदितव्वा ।

(३२) इदानी यस्मा विज्जुनिच्छरणादिकालेसु अनोलोकेतुकामस्सा पि रूपं १ सि०, म०-असंगहितो. २ Another name for बहुधातुकमुत्त (No. 115), See M. iii. 67, but we fail to trace this passage in this Sutta. ३ M., सी० insert hereafter चक्खुमेव गण्हाति, सेसचक्खुं.

चक्खुप्पसादं घट्टेति, तस्मा तं आकारं पकासेतुं दुतियो निहेसवारो [§ ५९८] आरद्धो । तत्थ यम्हि चक्खुम्ही ति यम्हि अधिकरणभूते चक्खुम्हि । रूपं ति पच्चत्तवचनमेतं । तत्थ पटिहज्जि वा ति अतीतत्थो । पटिहज्जति वा ति पच्चुप्पन्नत्थो । पटिहज्जिस्सती ति वा ति अनागतत्थो । पटिहज्जे वा ति विकप्पनत्थो । अतीतं हि रूपं अतीते चक्खुरिं पि पटिहज्जि नाम । पच्चुप्पन्नं पच्चुप्पन्ने पटिहज्जति नाम । अनागतं अनागते पटिहज्जिस्सति नाम । सचे तं रूपं चक्खुरस्स आपाथमागच्छेय्य, चक्खुरिं पटिहज्जेय्य तं रूपं ति अयमेत्थ विकप्पो । अत्थतो पन पसादं घट्टयमानमेव रूपं पटिहज्जति नाम । इधा पि पुरिमेनयेनेव चत्तारो वक्त्थापननया वेदितव्वा ।

(३३) इदानीं यस्मा अत्तनो इच्छाय ओलोकेतुकामस्स रूपे चक्खुं उप-संहरतो चक्खु रूपिं पटिहज्जति, तस्मा तं आकारं पकासेतुं ततियो निहेसवारो [§ ५९९] आरद्धो । सो अत्थतो पाकटो येव । एत्थ पन चक्खु आरम्मणं सपटि-च्छमानमेव रूपिं पटिहज्जति नाम । इधा पि पुरिमेनयेनेव चत्तारो वक्त्थापननया वेदितव्वा ।

(३४) [310] इतो परं फस्सपञ्चकानं उप्पत्तिदस्सनवसेन पञ्च, तेसं येव आरम्मणपटिवद्व-उप्पत्तिदस्सनवसेन पञ्चा ति, दस वारा दस्सिता । तत्थ चक्खुं निस्साया [§ ६००] ति चक्खुं निस्साय, पच्चयं कत्वा । रूपं आरब्भा ति रूपारम्मणं आगम्म, सन्धाय, पटिच्च । इमिना चक्खुप्पसादवत्थुकानं फस्सादीनं पुरे-जातपच्चयेन चक्खुद्वार-जवनवीथि-परियापन्नानं आरम्मणाधिपति-आरम्मणूपनिस्सय-पच्चयेहि रूपस्स पच्चयभावो दस्सितो । इतरेसु पञ्चसु वारेसु रूपं आरम्मणमस्सा ति रूपारम्मणो ति एवं आरम्मणपच्चयमत्तेनेव पच्चयभावो दस्सितो । यथा पन पुरिमेसु तीसु, एवं इमेसु पि दससु वारेसु चत्तारो चत्तारो वक्त्थापननया वेदितव्वा । एवं कतमं तं रूपं चक्खायतनं [§ ५९७] ति पुच्छाय उद्धतं चक्खुं 'इदं तं' ति नानप्पकारतो दस्सेतुं, पुरिमा तयो, इमे दसा ति, तेरस निहेसवारा दस्सिता । एकेकस्मिं चेत्थ चतुन्नं चतुन्नं वक्त्थापननयानं आगतत्ता द्विपञ्जासनयेहि पटि-मण्डेत्वा व दस्सिता ति वेदितव्वा ।

(३५) इतो परेसु सोतायतनादिनिहेसेसु [§ ६०१...] पि एसेव नयो । विसेसमत्तं पनेत्थ एवं वेदितव्वं—सुणाती ति सोतं [§ ६०१] । तं ससंभारसोत-विलस्सं अन्तो तनुतम्बलोमाचिते अंगुलिवेठकसण्ठाने पदेसे वुत्तप्पकाराहि धातुहि कतुप्पकारं, उतुच्चिताहारेहि उपर्यथमियमानं, आयुना अनुपालियमानं, वण्णादीहि परिवुतं सोतविज्जाणादीनं यथारहं वत्थुद्वारमावं साधयमानं तिष्ठति । धायती ति

१ सी०, म०, PTS- परिकप्पो; ति०—विकप्पनत्थो. २ See ४.३१..

३ See विमु० १४.४९-५२.

घ्राणं [§ ६०५...] । तं ससंभारघ्राणविलस्स अन्तो अजपदसण्ठाने पदेसे यथावुत्तप्पकारउपकार-उपर्यथमन-अनुपालनपरिवारं घ्राणविज्जाणा- [311]-दीनं यथारहं वत्थुद्वारमावं साधयमानं तिष्ठति । सायनद्वेन जिह्वा [§ ६०९...] । सा ससंभारजिह्वामज्झस्स उपरि उपप्लदलगासण्ठाने पदेसे यथावुत्तप्पकारउपकार-उप-र्यथमन-अनुपालनपरिवारा जिह्वाविज्जाणादीनं यथारहं वत्थुद्वारमावं साधयमाना तिष्ठति । यावता पन इमस्मिं काये [§ ६१३...] उपादिन्नकरूपं नाम अत्थि, सब्बत्थ कायायतनं, कप्पासपटले सिनेहो विय, यथावुत्तप्पकार उपकार-उपर्यथमन-अनुपालनपरिवारमेव हुत्वा कायविज्जाणादीनं यथारहं वत्थुद्वारमावं साधयमानं तिष्ठति । अयमेत्थ विसेसो ।

(३६) सेसो पालिप्पमेदो च अत्थो च चक्खुनिहेसे [§ ५९७-६००] वुत्तनयेनेव वेदितव्वो । केवलं हि इध चक्खुपदस्स ठाने सोतपदादीनं, रूपपदस्स ठाने सद्दपदादीनं, पस्सती ति आदीनं ठाने सुणी [§ ६०१] ति आदि-पदानि आगतानि । 'नेत्तं पेतं, नयनं पेतं' [§ ५९७] ति इमस्स च पदद्वयस्स अभावा द्वादस द्वादस नामानि होन्ति । सेसं सब्बत्थ वुत्तसदिसमेव ।

(३७) तत्थ सिया—यावता इमस्मिं काये उपादिन्नकरूपं नाम अत्थि, सब्बत्थ कायायतनं, कप्पासपटले सिनेहो विय । 'यदि एवं सन्ते लक्खणसम्मिस्सता आपज्जती' ति ? 'न आपज्जती' ति । 'कस्मा ?' 'अज्जस्स अज्जत्थ अभावतो' । 'यदि एवं, न सब्बत्थ कायायतनं ति ?' 'नेव परमत्थतो सब्बत्थ । विनिब्बुजित्वा पन' स्स नानाकरणं पञ्जापेतुं न सक्का, तस्मा एवं वुत्तं । यथा हि रूप-रसादयो, वालिकाचुण्णानि विय, विवेचेतुं असक्कुणेय्यताय अज्जमज्जव्यापिनो ति वुच्चन्ति, न च परमत्थतो रूपे रसो अत्थि । यदि सिया रूपगाहणेनेव रसगाहणं गच्छेय्य । एवं कायायतनं पि परमत्थतो नेव सब्बत्थ अत्थि, न च सब्बत्थ नत्थि, विवेचेतुं असक्कुणेय्यताया ति । एवमेत्थ न लक्खणसम्मिस्सता आपज्जती ति वेदितव्वा ।

(३८) [312] अपि च लक्खणादिवक्त्थापनतो पेतसं असम्मिस्सता वेदितव्वा—एतेसु हि रूपाभिघातारह-भूतप्पसादलक्खणं दट्टुकामतानिदान-कम्म-समुट्ठान-भूतप्पसादलक्खणं वा चक्खु, रूपेसु आविज्जनरसे, चक्खुविज्जाणस्स आधारभावपच्चुपट्टानं, दट्टुकामतानिदान-कम्मजभूतपट्टानं । सद्दादिघातारह-भूत-प्पसादलक्खणं सोतुकामतानिदान-कम्मसमुट्ठान-भूतप्पसादलक्खणं वा सोतं, सद्देसु आविज्जनरसं, सोतविज्जाणस्स आधारभावपच्चुपट्टानं, सोतुकामतानिदान-कम्मज-भूतपट्टानं । गन्धाभिघातारह-भूतप्पसादलक्खणं धायितुकामतानिदान-कम्मसमुट्ठान-

१ Here ends विमु० १४.५२. २ सि० inserts before this काये.

३ M., सी० insert hereafter विनिब्बुजित्वा. ४ See विमु० १४.३७-४१.

सोतप्पसादस्मिं हि घट्टिते दूरे सहो आसन्ने सहो, परतीरे सहो ओरमतीरे सहो ति तथा तथा जाननाकारो होति । धम्मता एसा' ति । 'किं एताय धम्मताय ? यतो यतो छिदं ततो [315] ततो सवनं होति, चन्दिमसुरियादीनं दस्सनं विद्या ति असम्पत्तगोचरमेवेत' ।

(४७) पक्खी पि रुक्खे वा भूमियं वा न रमति । यदा पन एकं वा द्वे वा लेडुपति अतिकम्म अजटाकासं पक्खन्तो होति, तदा एकग्गचित्तं आपज्जति, एवमेव घाणं पि आकासज्ज्ञासयं वातूपनिस्सयगन्धगोचरं । तथा हि गावो नवयुद्धे देवे भूमिं घायित्वा आकासामिमुखा हुत्वा वातं आकङ्कन्ति । अंगुलीहि गन्धपिण्डं गहेत्वा पि च उपसिंघनकाले वातं अनाकङ्कन्तो नेव तस्स गन्धं जानाति ।

(४८) कुक्कुरो पि बहि विचरन्तो खेमट्ठानं न पस्सति लेडुप्पहारादीहि उपहृतो होति । अन्तोगामं पविसित्वा उड्डनट्ठाने^१ छारिकं विवूहित्वा निपन्नस्स पन फासुकं होति, एवमेव जिह्वा पि आपज्ज्ञासया आपोसन्निसितरसारम्मणा । तथा हि तियामारत्तिं समणधम्मं कत्वा पि पातो व पत्तचीवरमादाय गामं पविसितव्वं होति । सुक्खखादनीयस्स च न सक्का खेलेन असेदितस्स रसं जानितुं ।

(४९) सिगालो पि बहि चरन्तो रतिं न विन्दति, आमकुसुसाने मनुस्समंसं खादित्वा निपन्नस्सेव पन^२ रसं फासुकं होति, एवमेव कायो पि उपादिन्नकज्ज्ञासयो पठवीसन्निसितकोट्टव्वारम्मणो । तथा हि अज्जं उपादिन्नकं अलमममाना सत्ता अत्तनो व हत्थतले सीसं कत्वा निपज्जन्ति । अज्जत्तिकवाहिरो च^३ रसं पठवी आरम्मणगहणे पचयो होति । सुसण्ठितस्सा पि सैन्यनस्स, हत्थे ठितानं पि वा फलानं, न सक्का अनिसीदन्तेन वा अनिप्पीलेन्तेन वा थद्धमुदुभावो जानितुं ति । अज्जत्तिकवाहिरो पठवी एतस्स कायप्पसादस्स^४ कोट्टव्वजानने पचयो होति । एवं लक्खणादिववत्थानतो पेतसं असम्मिस्सता वेदितव्वा । अज्जे येव हि चक्खुप्पसादस्स लक्खण-रस-पच्चुपट्ठान-पदट्ठान-गोचरज्ज्ञासय-निस्सया अज्जे सो-[316]-तप्पसादादीनं ति असम्मिस्सानेव चक्खायतनादीनि ।

(५०) अपि च नेसं असंमिस्सताय अयं उपमा पि वेदितव्वा— यथा हि पञ्चवण्णानानं धजानं उस्सापितानं किञ्चा पि छाया एकावद्धा विय होति, अज्जमज्जं पन असंमिस्सा व, यथा च पञ्चवण्णेन कप्पासेन वट्ठिं कत्वा दीपे जालिते किञ्चा पि जाला एकावद्धा विय होति, तस्स तस्स पन असुनो पाटियेकं जाला अज्जमज्जं असंमिस्सा व, एवमेव किञ्चा पि इमानि पञ्चायतनानि एकरिं अत्तभावे समोसटानि अज्जमज्जं पन असम्मिस्सानेव । न केवलं च इमानेव पञ्च, सेसरूपानि पि

१ M.- उड्डनद्वार. २ M., PTS, सि०-गामज्ज्ञासया. ३ सी० inserts before this अथत्त°. ४ M., सि० omit. ५ See ४.३७ above.

असम्मिस्सानेव । इमस्मिं हि सरीरे हेट्ठिमकायो मज्झिमकायो उपरिमकायो ति तयो^१ कोट्ठासा^२ । तत्थ नामितो पट्ठाय हेट्ठा हेट्ठिमकायो नाम । तस्मिं कायदसकं, भावदसकं, आहारसमुट्ठानानि अट्ठ, उतुसमुट्ठानानि अट्ठ, चित्तसमुट्ठानानि अट्ठा ति चतुचत्ताळीस रूपानि । नामितो उड्डं याव गलवाटका मज्झिमकायो नाम । तत्थ कायदसकं, भावदसकं, वत्थुदसकं, आहारसमुट्ठानादीनि तीणि अट्ठकानी ति चतुपज्जास रूपानि । गलवाटकतो उड्डं उपरिमकायो नाम । तत्थ चक्खुदसकं, सोतदसकं, घाणदसकं, जिह्वादसकं, कायदसकं, भावदसकं, आहारसमुट्ठानादीनि तीणि अट्ठकानी ति चतुरासीति रूपानि ।

(५१) तत्थ चक्खुप्पसादस्स पचयानि चत्तारि महामूतानि, वण्णो गन्धो रसो ओजा, जीवितिन्द्रियं चक्खुप्पसादो ति इदं एकन्ततो अविनिष्मुत्तानं दसन्नं^३ निष्फन्नरूपानं वसेन चक्खुदसकं नाम । इमिना नयेन सेसानि पि वेदितव्वानि । तेषु हेट्ठिमकाये रूपं मज्झिमकाय-उपरिमकायरूपेहि सद्धिं असम्मिस्सं । सेसकायद्वये पि रूपं इतरेहि सद्धिं असम्मिस्समेव । यथा हि सायणहसमये पव्वतच्छाया च रुक्खच्छाया च किञ्चा पि एकावद्धा विय होन्ति अज्जमज्जं पन असंमिस्सा व, एवं इमेसु कायेसु चतुचत्ताळीस चतुपज्जास चतुरासीति च रूपानि किञ्चा पि एकावद्धानि विय होन्ति, अज्जमज्जं पन असम्मिस्सानेवा ति ।

(५२) रूपायतननिहेसे [§ ६१७] वण्णो व वण्णनिभा; निभाती ति वा निभा । चक्खुविज्जाणस्स पाकटा होती ति अत्थो । [317] वण्णो व निभा वण्णनिभा । सद्धिं निदस्सनेन सनिदस्सनं, चक्खुविज्जाणेन परिसितव्वं ति अत्थो । सद्धिं पट्टिघेन सण्णट्ठिघं, पट्टिघट्टननिर्घसजनकं ति अत्थो । नीलादीसु उम्मार-पुष्फसमानं नीलं, कण्ठिकारपुष्फसमानं पीतकं, बन्धुजीवकपुष्फसमानं लोहितकं, ओसधितारकसमानं ओदातं । श्यामंगारसमानं कालकं, मन्दरत्तं सिन्धुवारकण-वीरमकुलसमानं मज्जेट्टकं ।

“हरित्तच सामवण्णकामं सुमुख पक्कमो” ति एत्थ पन किञ्चा पि ‘हरी’ ति-सुवण्णं वुत्तं, परतो पन^४ रसं जातरूपगहणेन गहितत्ता इध सामं हरि नाम । इमानि सत्त वत्थुं अनामसित्वा सभावेनेव दस्सितानि । हरिवण्णं ति हरितसहलवण्णं । अम्बंकुरवण्णं ति अम्बंकुरेन समानवण्णं । इमानि द्वे वत्थुं आमसित्वा दस्सितानि ।

(५३) दीघादीनि द्वादस वोहारतो दस्सितानि । सो च नेसं वोहारो उपनिधाय-सिद्धो चेव संनिवेशसिद्धो च । दीघादीनि हि अज्जमज्जं उपनिधाय

१-१ वि० ६.३९ gives द्वे दिसा. २ M., PTS insert hereafter न. ३ See ४.३८ above. ४ M., PTS- सिन्दुवार. म०, सि०- सिन्धवार. ५ जा. ५.३५९. गाथा ८९.

सिद्धानि, वट्टादीनि संनिवेशविसेसेन । तत्थ रस्सं उपनिधाय ततो उच्चतरं दीघं, तं उपनिधाय ततो नीचतरं रस्सं । थूलं उपनिधाय ततो खुदकतरं अणुं, तं उपनिधाय ततो महन्तरं थूलं । चकसण्ठानं वट्टं, कुक्कुटण्डसण्ठानं परिमण्डलं । चतुहि अंसेहि युत्तं सतुरस्सं । छल्लंसादीसु एसेव नयो । निन्नं ति ओनत्तं, थल्लं ति उन्नत्तं । तत्थ यस्मा दीघादीनि फुसित्वा पि सक्का जानितुं, नीलादीनि पनेव न सक्का, तस्मा न निष्परियायेन दीघं रूपायतनं; तथा रस्सादीनि । तं तं निस्साय पन तथा तथा ठितं दीघं रस्सं ति तेन तेन बोहारेन रूपायतनमेवेत्थ भासितं ति वेदितव्वं । छाया आतपो ति इदं अज्जमज्जपरिच्छिन्नं; तथा आलोको अन्धकारो च । अब्भा-महिक्का ति आदीनि चत्तारि वत्थुना व दस्सितानि । तत्थ 'अब्भा' ति वलाहको । 'महिक्का' ति हिमा । इमेहि चतुहि अब्भादीनं वण्णा दस्सिता ।

(५४) चन्दमण्डलस्स वण्णनिभा ति आदीहि तेसं तेसं पमा-[318]-वण्णा दस्सिता । तत्थ चन्दमण्डलादीनं वत्थूनं एवं विसेसो वेदितव्वो— मणिमयं रजतपटिच्छन्नं एकूनवण्णासयोजनायामवित्थारं चन्दस्स देवपुत्तस्स विमानं चन्दमण्डलं नाम । सोवण्णमयं फलिकपटिच्छन्नं समपज्जासयोजनायामवित्थारं सुरियस्स देवपुत्तस्स विमानं सुरियमण्डलं नाम । सत्तरतनमयानि सत्तट्ट-दस-द्वादस-योजनायामवित्थारानि तेसं तेसं देवपुत्तानं विमानानि तारकरूपानि नाम । तत्थ हेट्ठा चन्दो, सुरियो उपरि, उभिन्नं अन्तरं योजनं होति । चन्दस्स हेट्ठिमन्ततो सुरियस्स उपरिमन्तो योजनसत्तं होति । द्वीसु पस्सेसु नक्खत्ततारका गच्छन्ति । एतेसु पन तीसु चन्दो दन्धगमनो, सुरियो सीधगमनो, तारका सब्बसीधगमना । कालेन चन्दिमसुरियानं पुरतो होन्ति कालेन पच्छा । आदासमण्डलं ति कंसमयं । मणी ति ठपेत्वा वेलुरियं सेसो जोतिरसादिअनेकप्पभेदो । संखो ति सामुहिको; मुत्ता सामुहिका पि, सेसा पि । वेलुरियो ति वेलुवण्णमणि । जातरूपं वुच्चति सत्थुवण्णो । सत्था हि सुवण्णवण्णो, सुवण्णवण्णं पि सत्थुवण्णं । रजत्तं वुच्चति क्हापणो— लोहमासको दारुमासको जतुमासको, ये 'बोहारं गच्छन्ती' ति वुत्तं तं सब्बं पि इध गहितं ।

(५५) यं वा पनज्जं पी ति इमिना पालिआगतं ठपेत्वा सेसं तट्टिक-पिलोतिक-कण्णक-वण्णादिभेदं रूपं गहितं । तं हि सब्बं ये-वा-पनकेसु पविट्ठं । एवमेतं नीलादिभेदेन भिन्नं पि रूपं सब्बं लक्खणादीहि अभिन्नमेव । सब्बं हेतं चक्खु-पटिहननलक्खणं रूपं, चक्खुविज्जाणस्स विसयभावरसो, तस्सेव गोचरपच्चुपट्टानं, चतुमहाभूतपट्टानं । यथा चेत्तं तथा सब्बानि पि उपादारूपानि । यत्थ पन विसेसो अत्थि तत्थ वक्खाम । सेसमेत्थ चक्खायतननिहेसे [§५९६-६००] वुत्तनयेनेव

१ M., PTS- सोवण्णमयं.

वेदितव्वं । [319] केवलं हि तत्थ चक्खुपुब्बंगमो निहेसो इध पन रूपपुब्बंगमो । तत्थ 'चक्खुं पेत' ति आदीनि चुहस नामानि, इधा पि 'रूपं पेत' ति आदीनि तीणि । सेसं तादिसमेव । यथा हि चतुहि नयेहि मण्डेत्वा चक्खुं वक्थपेतुं तेरसं वारा वुत्ता, इधा पि ते तथेव वुत्ता ति ।

(५६) सहायतननिहेसे [§६२१-२४] भेरिसदो ति महाभेरी-पटहभेरीनं सदो । मुत्तिग-संख-पणवसद्दा पि मुत्तिगादिपच्चया सद्दा । गीतसंखातो सदो गीतसदो । वुत्तावसेसानं वीणादीनं तन्तिवद्धानं सदो वादितसदो । सम्मसदो ति कंसताल-कट्टतालसदो । पाणिसदो ति पाणिप्पहारसदो । सत्तानं निग्घोससदो ति बहुन्नं सन्निपतितानं अपज्जायमान-पदव्यञ्जन-निग्घोससदो । धातूनं सन्निघात-सदो ति रुक्खानं अज्जमज्जनिधंसन-गण्डिकाकोट्टनादिसदो । वातरस्स वायतो सदो वातसदो । उदकरस्स सन्दमानस्स वा पटिहतरस्स वा सदो उदकसदो । मनुस्सानं सल्लापादिसदो मनुस्ससदो । तं ठपेत्वा सेसो सब्बो पि अमनुस्ससदो । इमिना पदद्वयेन सब्बो पि सदो परियादिन्नो ।

(५७) एवं सन्ते पि वंसकालन-पिलोतिककालनादीसु पवत्तो पालियं अनागतसदो ये-वा-पनकट्टानं पविट्ठो ति वेदितव्वो । एवमयं भेरीसद्दादिना भेदेन भिन्नो पि सदो लक्खणादीहि अभिन्नो येव । सब्बो पि हेस सोतपटिहननलक्खणो सदो सोतविज्जाणस्स विसयभावरसो, तस्सेव गोचरपच्चुपट्टानो । सेसं चक्खायतननिहेसे [§५९६-६००] वुत्तनयेनेव वेदितव्वं । इधा पि हि चतुहि चतुहि नयेहि पटि-मण्डिता तेरस वारं वुत्ता । तेसं अत्थो सक्का वुत्तनयेनेव जानितुं ति न वित्थारितो ।

(५८) गन्धायतननिहेसे [§६२५-२८] मूलगन्धो ति यं किञ्चि मूलं पटिच्च निव्वत्तो गन्धो । सारगन्धादीसु पि एसेव नयो । असिद्ध-दुस्सिद्धानं डाकादीनं गन्धो आमगन्धो । मच्छसकलिक-पूतिमंस-किलिट्टसप्पिआदीनं गन्धो विस्सगन्धो । [320] सुगन्धो ति इट्ठगन्धो । दुग्गन्धो ति अनिट्ठगन्धो । इमिना पदद्वयेन सब्बो पि गन्धो परियादिन्नो । एवं सन्ते पि कण्णकगन्ध-पिलो-तिकगन्धादयो पालियं अनागता सब्बे पि गन्धा ये-वा-पनकट्टानं पविट्ठा ति वेदितव्वो । एवमयं मूलगन्धादीना भेदेन भिन्नो पि गन्धो लक्खणादीहि अभिन्नो येव । सब्बो पि हेस घ्राणपटिहननलक्खणो गन्धो, घ्राणविज्जाणस्स विसयभावरसो, तस्सेव गोचरपच्चुपट्टानो । सेसं चक्खायतननिहेसे [§५९६-६०१] वुत्तनयेनेव वेदितव्वं । इधा पि हि तथेव द्विपज्जासनयपाटिमण्डिता तेरस वारं वुत्ता । ते अत्थतो पाकटा येव ।

१ M., PTS, म० add चतुहि. २ See ४.३४. ३ म०, सी०-वण्डिका, M.- गतिका. ४-४ See ४.३२-३४. ५ Explained in अ० यो० ८८ साकादीनं. See थेरी०- १; M., PTS- म०- उकादीनं. ६ See ४.३४.

(५९) रसायतननिर्देशे [§§ ६२९-३२] मूलरसो ति यं किञ्चि मूलं पटिच्च निव्वत्तरसो। खन्धरसादीसु पि एसेव नयो। अम्बिलं ति तक्कम्बिलादि। मधुरं ति एकन्ततो गोसप्पिआदि। मधु पन कसावयुत्तं चिरनिक्खित्तं कसावं होति। फाणितं खारियुत्तं चिरनिक्खित्तं खारियं होति। सप्पि पन चिरनिक्खित्तं वर्णगन्धे जहन्तं पि रसं न जहती ति तदेव एकन्तमधुरं। तित्तकं ति निम्ब-पण्णादि। कटुकं ति सिंगिघेरंमरिचादि। लोणिकं ति सामुद्धिकलोणादि। खारिकं ति वार्तिगणकळीरादि। लपिलं ति ब्रदरसाळव-कपिट्टसाळवादि। कसावं ति हरीटकादि। इमे सब्बे पि रसा वत्थुवसेन वुत्ता। तंतं-वत्थुतो पनेत्थ रसो व अम्बिलादीहि नामेहि वुत्तो ति वेदितव्वो। सादू ति इट्टरसो, असदू ति अनिट्टरसो। इमिना पदद्वयेन सब्बो पि रसो परियादिन्नो।

(६०) एवं सन्ते पि लेडुरस-भित्तिरस-पिलोतिकरसादयो पालियं अनागता सब्बे पि रसा ये-वा-पनकट्टानं पविट्ठा ति वेदितव्वा। एवमयं मूलरसादिभेदेन भिन्नो पि रसो लक्खणादीहि अभिन्नो येव। सब्बो पि हेस जिह्वापटिहननलक्खणो रसो, जिह्वाविज्जाणस्स विसयभावसरसो, तस्सेव गोचरपच्चुपट्टानो। सेसं चक्खायतननिर्देशे [§§ ५९६-६०१] वुत्तनयेनेव वेदितव्वं। [321] इथा पि तथेव द्विपञ्चासैनय-पटिमाण्डता तेरसे वारा वुत्ता।

(६१) इत्थिन्द्रियनिर्देशे [§ ६३३] यं ति कारणवचनं। येन कारणेन इत्थिया इत्थिलिंगादीनि होन्ती ति अयमेत्थ अत्थो। तत्थ 'लिंगं' ति सण्ठानं। इत्थिया हि हत्थ-पाद-गीवा-उदरादीनं सण्ठानं न पुरिसस्स विय होति। इत्थीनं हि हेट्ठिमकायो विसदो होति, उपरिमकायो अविसदो। हत्थपादा खुद्दका, मुखं खुद्दकं। निमित्तं ति सज्जाननं। इत्थीनं हि उरमंसं विसदं होति, मुखं निम्मस्सु-दाटिकं। केसवन्ध-वत्थगहणं पि न पुरिसानं विय होति। कुत्तं ति किरिया। इत्थियो हि दहरकाले सुप्पमुसलकेहि कीळन्ति, धीर्तलिकाय कीळन्ति, मत्तिकवाकेन सुत्तकं नाम कन्तन्ति। आक्कप्पो ति गमनादिआकारो। इत्थियो हि गच्छमाना अविसदं गच्छन्ति, तिट्ठमाना निपज्जमाना निसीदमाना खादमाना भुज्जमाना अवि-सदं भुज्जन्ति। पुरिसं पि अविसदं दिस्वा 'मातुगामो विय गच्छति तिट्ठति निप-ज्जति निसीदति खादति भुज्जती' ति वदन्ति। इत्थत्तं इत्थिभावो ति उभयं पि एकत्थं; इत्थिसभावो ति अत्थो। अयं कम्मजो पटिसन्धिसमुद्दिहो। इत्थिलिंगादि पनं इत्थिन्द्रियं पटिच्च पवत्ते समुद्दिहं।

१ Mentioned in Vin. i.201. २ Referred to in Vin. iv.259. ३-३ See ४.३४. ४ सि०-उरु. ५ म०-अविसदं. ६ सी०, म०-चित्तधीत-लिकाय. ७-७ म०, सि०-पन न इत्थिन्द्रियं विय; पवत्ते समुद्दिहं; PTS-पन न इत्थि-न्द्रियं. इत्थिन्द्रियं पटिच्च पवत्ते समुद्दिहं।

(६२) यथा हि बीजे सति, बीजं पटिच्च, बीजपच्चया स्खसो वड्डित्वा साखाविटपसंपन्नो हुत्वा आकारं पूरेत्वा तिट्ठति, एवमेव इत्थिभावसंखाते इत्थिन्द्रिये सति इत्थिलिंगादीनि होन्ति। बीजं विय हि इत्थिन्द्रियं, बीजं पटिच्च वड्डित्वा आकासं पूरेत्वा टितस्खसो विय इत्थिन्द्रियं पटिच्च इत्थिलिंगादीनि पवत्ते समुद्दिहन्ति। तत्थ इत्थिन्द्रियं न चक्खुविज्जेय्यं, मनोविज्जेय्यमेव। इत्थिलिंगादीनि चक्खुविज्जेय्यानि पि मनोविज्जेय्यानि पि। इदं तं रूपं इत्थिन्द्रियं ति इदं तं रूपं, यथा चक्खुन्द्रियादीनि पुरिसस्स पि होन्ति, न एवं; नियमतो पन इत्थिया येव इन्द्रियं ति 'इत्थिन्द्रियं'।

(६३) पुरिसिन्द्रिये [§ ६३४] पि एसे-[322]-व नयो। पुरिसलिंगा-दीनि पन इत्थिलिंगादीनं पटिपक्खतो वेदितव्वानि। पुरिसस्स हि हत्थ-पाद-गीवा-उरादीनं सण्ठानं न इत्थिया विय होति। पुरिसानं हि उपरिमकायो विसदो होति हेट्ठिमकायो अविसदो, हत्थपादा महन्ता, मुखं महन्तं, उरमंसं अविसदं, मत्सु-दाटिका उपपज्जन्ति। केसवन्ध-वत्थगहणं न इत्थीनं विय होति। दहरकाले रथनंगला-दीहि कीळन्ति, वालिकपालि कत्वा वापिं नाम खणन्ति, गमनादीनि विसदानि होन्ति। इत्थि पि गमनादीनि विसदानि कुरुमानं दिस्वा 'पुरिसो विय गच्छती' ति आदीनि वदन्ति। सेसं इत्थिन्द्रिये वुत्तसदिसमेव।

(६४) तत्थ इत्थिभावलक्खणं इत्थिन्द्रियं, इत्थी ति पकासनरसं, इत्थिलिंग-निमित्त-कुत्ताकप्पानं कारणभावपच्चुपट्टानं। पुरिसभावलक्खणं पुरिसिन्द्रियं, पुरिसो ति पकासनरसं, पुरिसलिंग-निमित्त-कुत्ताकप्पानं कारणभावपच्चुपट्टानं। उभयं पेतं पठमकप्पिकानं पवत्ते समुद्दिहति। अपरभागे पटिसन्धियं। पटिसन्धिसमुद्दिहं पि पवत्ते चलति परिवत्तति। यथाहं—“तेन खो पन समयेन अज्जतरस्स भिक्खुनो इत्थिलिंगं पातुमूतं होति। तेन खो समयेन अज्जतरस्सा भिक्खुनिया पुरिसलिंगं पातुमूतं होति” [वि० ३.३५] ति।

(६५) इमेसु पन द्वीसु पुरिसलिंगं उत्तमं, इत्थिलिंगं हीनं। तस्मा पुरिसलिंगं बलवअकुसलकम्मेन अन्तरधायति, इत्थिलिंगं दुव्वलकुसलेन पतिट्ठाति। इत्थिलिंगं पन अन्तरधायन्तं दुव्वलअकुसलेन अन्तरधायति, पुरिसलिंगं बलवकुसलेन पति-ट्ठाति। एवं उभयं पि अकुसलेन अन्तरधायति, कुसलेन पतिट्ठाती ति वेदितव्वं।

(६६) उमतोव्यञ्जनकस्स पन किं एकं इन्द्रियं उदाहु द्वे ति? एकं। तं च खो इत्थि-उमतोव्यञ्जनकस्स इत्थिन्द्रियं, पुरिस-उमतोव्यञ्जनकस्स पुरिसि-न्द्रियं। 'एवं सन्ते दुतियव्यञ्जनकस्स अभावो आपज्जति। इन्द्रियं हि व्यञ्जनकारणं वुत्तं []। तं च'स्स नत्थी' ति? 'न तस्स इन्द्रियं व्यञ्जनकारणं'। [323]

१ सि०-उरु. २ M., PTS-गणहन्ति. ३ अ०यो० says-पठमपाराजिकाय विनीतवत्थुपालियं. ४ M., PTS, सी०-इत्थिन्द्रियं. ५ Cf. तिकपट्टानवर्णना p.50.

‘कस्मा’ ? ‘सदा अभावतो । इत्थि-उभतोव्यञ्जनकस्स हि यदा इत्थिया रागचित्तं उप्पज्जति, तदा पुरिसव्यञ्जनं पाकटं होति, इत्थि-व्यञ्जनं पटिच्छन्नं गूळ्हं होति । तथा इतरस्स इतरं । यदि च तेसं इन्द्रियं दुतियव्यञ्जनकारणं भवेय्य, सदा पि व्यञ्जनद्वयं तिष्ठेय्य । न पन तिष्ठति । तस्मा वेदितव्वमेतं न तस्स तं व्यञ्जनकारणं । कम्मसहायं पन रागचित्तमेवेत्थ कारणं । यस्मा च’स्स एकमेव इन्द्रियं होति, तस्मा इत्थिउभतोव्यञ्जनको सयं पि गब्भं गण्हाति, परं पि गण्हापेति । पुरिस-उभतोव्यञ्जनको परं गब्भं गण्हापेति, सयं पन न गण्हाती’ति ।

(६७) जीवितिन्द्रियनिर्देसे [§ ६३५] यं वत्तव्वं तं हेट्ठां अरूपजीवितिन्द्रिये वुत्तमेव । केवलं हि तत्थ **यो तेसं अरूपीनं धम्मानं** [§ १९] ति वुत्तं, इध रूप-जीवितिन्द्रियत्ता **यो तेसं रूपीनं धम्मानं** [§ ६३५] ति अयमेव विसेसो । लक्खणादीनि पन’स्स एवं वेदितव्वानि—सहजात-रूपानुपालनलक्खणं जीवितिन्द्रियं, तेसं पवत्तनरसं, तेसं येव ठपनपच्चुपट्टानं, यापथितव्वभूतपट्टानं ति ।

(६८) कायविज्जत्तिनिर्देसे [§ ६३६] **कायविज्जत्ती** ति अत्थे ताव कायेन अत्तनो भावं विज्जापेत्तानं तिरच्छानेहि पि पुरिसानं, पुरिसेहि वा तिरच्छानं पि कायगहणानुसारेण गहिताय एताय भावो विज्जायती ति ‘विज्जत्ति’ । सयं कायगहणानुसारेण विज्जायती ति पि ‘विज्जत्ति’ । “कायेन संवरो साधु” [ध० ३६१] ति आदीसु आगता चोपनसंखातो कायो व विज्जत्ति ‘कायविज्जत्ति’ । कायविप्फन्दनेन अधिप्पायविज्जापनहेतुत्ता, सयं च तथा विज्जेय्यत्ता कायेन विज्जत्ती ति पि ‘कायविज्जत्ति’ ।

(६९) **कुसलचित्तस्स** वा ति आदीसु अट्ठहि कामावचरेहि अभिज्जाचित्तेन चा ति नवहि चित्तेहि कुसलचित्तस्स वा, द्वादसहि पि अकुसलचित्तेहि **अकुसलचित्तस्स** वा, अट्ठहि महाकिरियाहि द्वीहि परिक्किरियाहि अभिज्जापत्ताय एकाय रूपावचरकिरियाया ति एकादसहि किरियचित्तेहि **अव्याकतचित्तस्स** वा । इतो अज्जानि चित्तानि विज्जत्तिं न जनेन्ति । [324] सेक्खासेक्ख-पुथुज्जनानं पन एत्तकेहेव चित्तेहि विज्जत्ति होती ति एतेसं कुसलादीनं वसेन तीहि पदेहि ‘हेतुतो’ दस्सिता ।

(७०) इदानी छहि पदेहि ‘फलतो’ दस्सेतुं **अभिक्रमन्तस्स** वा ति आदि वुत्तं । अभिक्रमादयो हि विज्जत्तिवसेन पवत्तत्ता विज्जत्तिफलं नाम । तत्थ ‘अभिक्रमन्तस्स’ ति पुरतो कायं अभिहरन्तस्स । **पटिक्कमन्तस्सा** ति पच्छतो पच्चाहरन्तस्स । **आलोकेन्तस्सा** ति उजुक्कं पेक्खन्तस्स । **विलोकेन्तस्सा** ति इतो चितो च पेक्खन्तस्स । **संमिज्जन्तस्सा** ति संधियो संकोचेन्तस्स । **पसारेन्तस्सा** ति संधियो पटिप्पणामेन्तस्स ।

१ See ३.२९१. २ सी०—रूपारूपपालनं. ३ See ३.१००.

(७१) इदानी छहि पदेहि ‘सभावतो’ दस्सेतुं **कायस्स थंभना** ति आदि वुत्तं । तत्थ ‘कायस्सा’ ति सरीरस्स । कायं थंभेत्वा थद्धं करोती ति **थंभना** । तमेव उपसग्रेण वट्ठेत्वा **सन्थंभना** ति आह । बलवतरा वा थंभना ‘सन्थंभना’ । **सन्थंभित्तत्तं** ति सन्थंभित्तमावो । विज्जापनवसेन **विज्जत्ति** । **विज्जापना** ति विज्जापनाकारो । विज्जापितमावो **विज्जापितत्तं** । सेसमेत्थ यं वत्तव्वं तं हेट्ठां द्वारकथाय वुत्तमेव ।

(७२) तथा वचीविज्जत्तियं [§ ६३७] । **वचीविज्जत्ती** ति पदस्स पन निर्देसपदानं च अत्थो तत्थं न वुत्तो, सो एवं वेदितव्वो—वाचाय अत्तनो भावं विज्जापेत्तानं तिरच्छानेहि पि पुरिसानं, पुरिसेहि वा तिरच्छानानं पि, वचीगहणानुसारेण गहिताय एताय भावो विज्जायती ति विज्जत्ति । सयं वचीगहणानुसारेण विज्जायती ति पि विज्जत्ति । “साधु वाचाय संवरो” [ध० ३६१] ति आदीसु आगता चोपनसंखाता वची एव विज्जत्ति ‘वचीविज्जत्ति’ । वचीघोसेन अधिप्पाय-विज्जापनहेतुत्ता सयं च तथाविज्जेय्यत्ता वाचाय विज्जत्ती ति पि ‘वचीविज्जत्ति’ ।

(७३) **वाचा गिरा** ति आदीसु वुत्तती ति ‘वाचा’ । गिरीयती ति ‘गिरा’ । **व्यपपथो** ति वाक्यभेदो । वाक्यं च तं पथो च अत्थं जातुकामानं जापेतुकामानं चा ति पि ‘व्यपपथो’ । उदीरियती ति **उदीरणं** । घुस्सती ति **घोसो** । करीयती ति **कम्मं** । घोसो व कम्मं ति **घोसकम्मं** । नानप्पकारेहि [325] कतो घोसो ति अत्थो । वचिया भेदो **वचीभेदो** । सो पन ‘न भंगो, पमेदगता वाचा एवा’ ति आपनत्थं **वाचा वचीभेदो** ति वुत्तं । इमेहि सब्बेहि पि पदेहि ‘सद्वाचा’ व दास्सिता । इदानी ताय वाचाय सद्धिं योजेत्वा हेट्ठां वुत्तत्थानं विज्जत्तिआदीनं पदानं वसेन तीहाकारेहि समावतो तं दस्सेतुं **या ताय वाचाय विज्जत्ती** ति आदि वुत्तं । तं हेट्ठां वुत्तनयत्ता उत्तानत्थमेव ।

(७४) इदानी विज्जत्तिसमुट्ठापकचित्तेसु असंमोहत्थं द्वत्तिस-छब्बीस-एकून-वीस-सोळसपच्छिर्मान्नी ति इदं पक्किणकं वेदितव्वं—द्वत्तिसं चित्तानि हि रूपं समुट्ठापेन्ति, इरियापथं उपत्थंमेन्ति, दुविधं पि विज्जत्तिं जनेन्ति । छब्बीसति विज्जत्तिमेव न जनेन्ति, इतरद्वयं करोन्ति । एकूनवीसति रूपमेव समुट्ठापेन्ति, इतरद्वयं न करोन्ति । सोळस इमेसु तीसु एकं पि न करोन्ति ।

(७५) तत्थ द्वत्तिसा ति हेट्ठा वुत्तानेव कामावचरतो अट्ठ कुसलानि, द्वादस अकुसलानि, किरियतो दस चित्तानि, सेक्खपुथुज्जनानं अभिज्जाचित्तं, खीणा-सवानं अभिज्जाचित्तं ति । छब्बीसा ति रूपावचरतो पञ्च कुसलानि, पञ्च किरियानि, अरूपावचरतो चत्तारि कुसलानि, चत्तारि किरियानि, चत्तारि मग्गचित्तानि,

१ See ३.९५-१०१. २ i.e. द्वारकथायं (अ० यो० p. 174). ३ See ४.७१. ४ M., PTS, सि०—पच्छिमा ति. ५ सि०—बहिरूपं.

चत्तारि फलचित्तानी ति । एकूनवीसा ति कामावचरकुसलविपाकतो एकादस, अकुसलविपाकतो द्वे, किरियतो किरियमनोधानु, रूपावचरतो पञ्च विपाकचित्तानी ति । सोळसा ति द्वे पञ्च विज्झाणानि, सब्बसत्तानं पटिसन्धिचित्तं, खीणासवानं चुत्तिचित्तं, आरूपे चत्तारि विपाकचित्तानी ति । इमानि सोळस रूपहरियापथविज्झत्तीसु एकं पि न करोन्ति । अज्झानि पि बहुनि आरूपे उपपन्नानि अनोकासगतत्ता रूपं न समुत्पापेन्ति । यानि पन कायविज्झात्तिं समुत्पापेन्ति तानेव वचीविज्झात्तिं ति ।

(७६) आकासधातुनिर्देसे [§ ६३८] न कसति, न निकसति, कसितुं वा छिन्दितुं वा भिन्दितुं वा न सका ति आकासो । आकासो व [326] आकासगतं, खेळगतादीनि विय । आकासो ति वा गतं ति 'आकासगतं' । न हज्जती ति अयं, अघट्टनीयं ति अथो । अघमेव अघगतं । छिद्दट्ठेन विवरो । विवरो व विवरगतं । असम्फुट्टं चतूहि महाभूतेही ति एतेहि असम्फुट्टं निजयाकासं^३ कथितं । लक्खणादितो पन रूपपरिच्छेदलक्खणा आकासधातु, रूपपरियन्तप्पकासनरसा, रूपमरियादपच्चुपट्ठाना असंफुट्टभाव-छिद्दविवरभावपच्चुपट्ठाना वा, परिच्छिन्नरूपपदट्ठाना, याय परिच्छिन्नेसु रूपेसु 'इदमितो उद्धं अथो तिरियं' ति च होति ।

(७७) इतो परे रूपस्स लहुतादीनं [§ ६३९...] निर्देसा चित्तस्स लहुतादीसु [§ ४३...] वुत्तनेयेनेव वेदितव्वा । लक्खणादितो पनेत्थ अदन्धतालक्खणा रूपस्स लहुता, रूपानं गरुभावविनोदनरसा, लहुपरिवत्तिता-पच्चुपट्ठाना, लहुरूपपदट्ठाना । अथद्वतालक्खणा रूपस्स मुदुता, [§ ६४०] रूपानं थद्धभावविनोदनरसा, सब्बकिरियासु अविरोधितापच्चुपट्ठाना, मुदुरूपपदट्ठाना । सरीरकिरियानुकूलकम्मज्जभावलक्खणा रूपस्स कम्मज्जता [§ ६४१], अकम्मज्जताविनोदनरसा, अदुब्बलभावपच्चुपट्ठाना, कम्मज्जरूपपदट्ठाना । एता पन तिस्रो न अज्जमज्जं विजहन्ति ।

(७८) एवं सन्ते पि यो अरोगिनो थिय रूपानं लहुभावो, अदन्धता, लहुपरिवत्तिप्पकारो, रूपदन्धत्तकर-धातुक्खोम-पटिपक्खपच्चयसमुत्पानो, सो रूपविकारो 'रूपस्स लहुता' । यो सुपरिमहितचम्मस्सेव रूपानं मुदुभावो सब्बकिरिया-विसेसेसु वसवत्तनभावमहवप्पकारो रूपथद्धत्तकर-धातुक्खोम-पटिपक्खपच्चयसमुत्पानो, सो रूपविकारो 'रूपस्स मुदुता' । यो पन सुद्वन्तसुवण्णस्सेव रूपानं कम्मज्जमावो सरीरकिरियानुकूलभावपच्चयसमुत्पानो सरीरकिरिया-[327]-नं अननुकूलकर-धातुक्खोम-पटिपक्खपच्चयसमुत्पानो, सो रूपविकारो 'रूपस्स कम्मज्जता' ति । एवमेतासं विसेसो वेदितव्वो ।

(७९) एता पन तिस्रो पि कम्मं कातुं न सकोन्ति, आहारादयो व करोन्ति ।

१ M. omits रूप. २ सि० inserts after this अरूपानि. ३ M., PTS - निस्सया°, सि० - निस्सिता°. ४ See ३.२९५...

तथा हि योगिनो 'अज्ज अम्हेहि भोजनसम्पायं लद्धं, कायो नो लहु-मुदु-कम्मज्जो' ति वदन्ति । 'अज्ज उतुसम्पायं लद्धं, अज्ज अम्हाकं चित्तं एकगं, कायो नो लहु-मुदु-कम्मज्जो' ति वदन्ती ति ।

(८०) उपचयसन्ततिनिर्देसेसु [§ ६४२-४३] आयतनानं ति अट्ठेकादसन्नं रूपायतनानं । आचयो ति निव्वत्ति । सो रूपस्स उपचयो ति यो आयतनानं आचयो पुनप्पुनं निव्वत्तमानानं, सो व रूपस्स उपचयो नाम होति; वट्ठी ति अथो । यो रूपस्स उपचयो सा रूपस्स सन्तती ति या एवं उपचितानं रूपानं वट्ठि, ततो उत्तरितरं पवत्तिकाले सा रूपस्स सन्तति नाम होति; पवत्ती ति अथो । नदीतिरि खर्तकूपरिमं हि उदकुगमकालो विय आचयो, निव्वत्ति; परिपुण्णकालो विय उपचयो, वट्ठि; अज्झोत्थरित्वा गमनकालो विय सन्तति, पवत्ती ति वेदितव्वा ।

(८१) एवं किं कथितं होती ति ? आयतनेन आचयो कथितो, आचयेन आयतनं कथितं । आचयो व कथितो आयतनमेव कथितं । एवं पि किं कथितं हांती ति ? चतुसन्ततिरूपानं आचयो उपचयो निव्वत्ति वट्ठि कथिता । अत्थतो हि उभयं पेतं जातिरूपस्सेवाधिवचनं । आकारनानत्तेन पन वेनेय्यवसेन च उपचयो सन्तती ति उद्देसदेसनं कत्वा यस्मा एत्थ अत्थतो नानत्तं नत्थि, तस्मा निर्देसे "यो आयतनानं आचयो सो रूपस्स उपचयो, यो रूपस्स उपचयो सा रूपस्स सन्तती" [§ ६४२-४३] ति वुत्तं । यस्मा च उभयं पेतं जातिरूपस्सेवाधिवचनं तस्मा एत्थ आचयलक्खणो रूपस्स उपचयो, पुव्वन्ततो रूपानं उम्मुजा-पनरसो, निव्व्यातनपच्चुपट्ठानो परिपुण्णभावपच्चुपट्ठानो वा, उपचितरूपपदट्ठानो । पवत्तिलक्खणा रूपस्स सन्तति, अनुप्पवन्धनरसा, अनुपच्छेदपच्चुपट्ठाना, अनुप्प-बन्धरूपपदट्ठाना ति वेदितव्वा ।

(८२) जरतानिर्देसे [§ ६४४] जीरणकवसेन जरा; अयमेत्थ [328] सभावनिर्देसो । जीरणकारो जीरणता । खण्डिच्चं ति आदयो तयो कालातिक्रमे किञ्चनिर्देसा । पच्छिमा द्वे पकतिनिर्देसो । अयं हि 'जरा' ति इमिना पदेन सभावतो दीपिता; तेन 'स्सा'यं सभावनिर्देसो । 'जीरणता' ति इमिना आकारतो; तेन 'स्सा'यं आकारानिर्देसो । खण्डिच्चं ति इमिना कालातिक्रमेन दन्तनखानं खण्डितभावकरण-किञ्चतो । पालिच्चं ति इमिना केसलोमानं पलितभावकरणकिञ्चतो । वलित्तचता ति इमिना मंसं मिलापेत्वा तच्चे वलिभावकरणकिञ्चतो दीपिता । तेन 'स्सा' इमे 'खण्डिच्चं' ति आदयो तयो कालातिक्रमे किञ्चनिर्देसा । तेहि इमेसं विकारानं

१ See notes on §§ 642-43. २ M., सी० - कत°. ३ सि०, सी० - पवत्ती ति. ४ M., PTS, सि० - omit. ५ With ४.८२-८४, compare VbhCm. pp. 98-99 which closely agrees.

दस्सनवसेन पाकटीभूता पाकटजरा दस्सिता । यथेव हि उदकस्स वा अग्निनो वा तिण्णरूखादीन् संभग्गपल्लिभग्गताय वा ज्ञामताय वा गतमग्गो पाकटो होति, न च सो गतमग्गो तानेव उदकादीनि, एवमेव जराय दन्तादीसु खण्डिच्चादि-वसेन गतमग्गो पाकटो, चक्रुं उम्मील्लेवा पि गय्हति, न च खण्डिच्चादीनेव जरा । न हि जरा चक्रुवुञ्जेय्या होति ।

(८३) आयुनो संहानि इन्द्रियानं परिपाको ति इमेहि पन पदेहि काल-तिक्रमे येव अभिव्यत्ताय आयुक्खय-चक्रवादिन्द्रियपरिपाक-सञ्जिताय पकतिया दीपिता । तेन^१स्सिमे पच्छिमा द्वे पकतिनिहेसा ति वेदितव्वा । तत्थ यस्मा जरं पत्तस्स आयु हायति, तस्मा जरा 'आयुनो संहानी'ति फलूपचारेन वुत्ता । यस्मा च दहरकाले सुप्पसन्नानि, सुलुमं पि अत्तनो विसयं सुखेनेव गण्हनसमत्थानि चक्रवादीनि इन्द्रियानि जरं पत्तस्स परिपक्कानि आलुळितानि अविसदानि, ओळारिकं पि अत्तनो विसयं गहेतुं असमत्थानि होन्ति, तस्मा 'इन्द्रियानं परिपाको' ति पि फलूपचारे-नेव वुत्ता ।

(८४) सा पनायं एवं निहिट्टा सव्वा पि जरा पाकटा पटिच्छन्ना ति दुविधा होति । तत्थ दन्तादीसु खण्डभावाददस्सनतो रूपधम्मेषु जरा पाकट-जरा नाम । अरूपधम्मेषु जरा तादिसस्स विकारस्स अदस्सनतो पटिच्छन्न-जरा नाम । पुन अ-वीचि स-वीची ति एवं पि दुविधा होति । मणि-कनक-रजत-पवाळ-चन्दिम-सुरियादीनं विय, मन्ददसकादीसु पाणिनं विय च, पुण्णफल-**[329]**-पल्लवादीसु च अपाणिनं विय, अन्तरन्तरा वर्णविसेसानं दुविञ्जेय्यत्ता जरा अ-वीचि जरा नाम; निरन्तरजरा ति अत्थो । ततो अञ्जेसु पन यथावुत्तेसु अन्तरन्तरा वर्णविसेसादीनं सुविञ्जेय्यत्ता जरा स-वीचि जरा नामा ति वेदितव्वा । लक्खणादितो पि रूपपरि-पाकलक्खणा रूपस्स जरता, उपनयनरसा, सभावानपगमे पि नवभावापगमपञ्चु-पट्टाना, वीहिपुराणभावो विय परिपक्कमानरूपपट्टाना ति वेदितव्वा ।

(८५) अनिचत्तानिहेसे **[§ ६४५]** खयगमनवसेन खयो, वयगमनवसेन वयो, मिज्जनवसेन भेदो । अथवा, यस्मा तं पत्वा रूपं खिययति, वेति, मिज्जति च, तस्मा खिययति एतस्मिं ति 'खयो', वेति एतस्मिं ति 'वयो', मिज्जति एतस्मिं ति 'भेदो' । उपसग्गवसेन पदं वड्डेत्वा भेदो व परिभेदो । हुत्वा अमावद्वेन, न निच्चं ति अनिच्चं । तस्स भावो अनिचत्ता । अन्तरधायति एत्था ति अन्तरधानं । मरणं हि पत्वा रूपं अन्तरधायति, अदस्सनं गच्छति । न केवलं च रूपमेव, सब्बे पि पञ्चक्खन्धा । तस्मा पञ्चन्नं पि खन्धानं अनिचत्ताय इदमेव लक्खणं ति वेदितव्वं । लक्खणादितो पन परिभेदलक्खणा रूपस्स अनिचत्ता, संसीदनरसा, खयवयपञ्चु-

^१ सि० inserts hereafter वातस्स वा. २ सि०, म०- खण्डिच्चादिनेव.

३ See वि० २०.५०-५१.

पट्टाना, परिमिज्जमानरूपपट्टाना ति वेदितव्वा । हेट्ठा जाति गहिता जरा गहिता, इमस्मिं ठाने मरणं गहितं । इमे तयो धम्मा इमेसं सत्तानं उक्खित्तासिकपच्चा-मित्तसदिसा ।

(८६) यथा हि पुरिसस्स तयो पच्चामित्ता ओतारं^१ गवेसमाना विचरेयुं । तेसु एको एवं वदेय्य- 'एतं नीहरित्वा अटवीपवेसनं मय्हं भारो होतू' ति । दुतियो 'अटवीगतकाले पोथेत्वा पठवियं पातनं मय्हं भारो' ति । ततियो 'पठवीगतकालतो पट्ठाय असिना सीसच्छेदनं मय्हं भारो' ति । एवरूपा इमे जातिआदयो । नीहरित्वा अटवीपवेसनपच्चामित्तसदिसा हेत्थ जाति, तस्मिं तस्मिं ठाने निव्वत्तापनतो । अटवीगतं पोथेत्वा पठवियं पातनपच्चामित्तसदिसा जरा, निव्वत्तक्खन्धानं दुब्वल-पराधीन-मञ्चपरायनभावकरणतो । पठवी-**[330]**-गतस्स असिना सीसच्छेदनक-पच्चामित्तसदिसं मरणं, जरापत्तानं खन्धानं जीवितक्खयं पापनतो ति ।

(८७) कवल्लिकाराहारानिहेसे **[§ ६४६]** कवल्लं^३ करीयती ति कवल्लिकारो । आहरीयती ति आहारो । कवल्लं कत्वा अञ्जोहरीयती ति अत्थो । रूपं आहरती ति 'आहारो' । एवं वत्थुवसेन नामं उद्धरित्वा पुन वत्थुवसेनेवेतं पभेदतो दस्सेतुं ओदनो कुम्मासो ति आदि वुत्तं । ओदनादीनि हि फाणितपरियन्तानि द्वादस इधाधिपेतस्स आहारस्स वत्थुनि । पालियं अनागतानि मूलफलादीनि ये-वा-पनकं पविट्टानि । इदानि तानि मूलफलादीनि कत्तव्वतो दस्सेतुं यमिह यमिह जनपदे ति आदिमाह । तत्थ मुखेन असितव्वं भुञ्जितव्वं ति मुख्यासियं । दन्तेहि विखादि-तव्वं ति दन्तविखादनं । गलेन अञ्जोहरितव्वं ति गलज्जोहरणीयं । इदानि तं किच्चवसेन दस्सेतुं कुच्छिवित्थम्भनं ति आह । तं हि मूलफलादि ओदन-कुम्मासादि वा अञ्जोहटं कुच्छि वित्थम्भेति । इदमस्स किच्चं । याय ओजाय सत्ता यापेन्ती ति हेट्ठा सब्बपदेहि सवत्थुकं आहारं दस्सेत्वा इदानि निव्वत्तिर्त-ओजमेव दस्सेतुं इदं वुत्तं ।

(८८) किं पनेत्थ वत्थुस्स किच्चं ? किं ओजाय ? परिस्सयहरण-पाल-नानि । वत्थुं हि परिस्सयं हरति पालेतुं न सक्कोति, ओजा पालेति परिस्सयं हरितुं न सक्कोति । द्वे पि एकतो हुत्वा पालेतुं पि सक्कोन्ति परिस्सयं पि हरितुं । को पनेस परिस्सयो नाम ? कम्मजतेजो । अन्तोकुच्छियं हि ओदनादिवत्थुस्मिं असति, कम्मजतेजो उट्ठित्वा उदरपटलं गण्हाति, 'छातो'स्मि, आहारं देथा'ति वदपेति । मुत्तकाले उदरपटलं मुञ्चित्वा वत्थुं गण्हाति । अथ सत्तो एकग्गो होति ।

(८९) यथा हि छायाक्खसो छायां पविट्ठं गहेत्वा देवसंखलिकाय बन्धित्वा अत्तनो भवने मोदन्तो छातकाले आगन्त्वा सीसे डंसति । सो डट्ठत्तो विरवति ।

^१ सी०, म०- ओकासं. २ सि० अटवी०. ३ M., PTS., सी०- कवल्लि.
४ M., PTS- विनिवद्वित्ठं. ५ M., PTS- दट्ठत्ता.

तं विरवं सुत्वा 'दुक्खप्पत्तो एत्थ अत्थी'ति ततो ततो मनुस्सा आगच्छन्ति । सो [331] आगतागते गहेत्वा खादित्वा भवने मोदति । एवं-सम्पदमिदं वेदितव्यं । छायास्वसो विय कम्मजतेजो, देवसंखलिकाय बन्धित्वा ठपितसत्तो विय उदरपटलं, पुन आगतमनुस्सा विय ओदनादिवत्थु, अत्तनो भवने मोदन्तेन छातकाले ओतरित्वा सीसे डंसनं विय कम्मजतेजस्स वत्थुतो मुत्तस्स उदरपटलगहणं, डट्टस्स विरवनकालो विय 'आहारं देथा' ति वचनकालो, तां सञ्जाय आगतागते गहेत्वा खादित्वा भवने मोदनकालो विय कम्मजतेजेन उदरपटलं मुञ्चित्वा वत्थुस्मिं गहिते एकगगचित्ता ।

(९०) तत्थ ओळारिके वत्थुस्मिं ओजा मन्दा होति । सुखमे बलवती । कुट्टस्सकमत्तादीनि हि मुञ्जित्वा मुहुत्तेनेव छातो होति । सप्पिआदीनि पिवित्वा ठितस्स दिवसं पि भत्तं न रुचति । एत्थ च उपादायुपादाय ओळारिकसुखुमता वेदितव्वा । कुम्भीलानं हि आहारं उपादाय मोरानं आहारो सुखुमो । कुम्भीला किर पासाणे गिळन्ति । ते च नेसं कुच्छिप्पत्ता विलीयन्ति । मोरा सप्पविच्छिकादिपाणे खादन्ति । मोरानं पन आहारं उपादाय तरच्छानं आहारो सुखुमो । ते किर तिवस्सछड्डितानि विसाणानि चैव अट्टीनि च खादन्ति । तानि च नेसं खेलेन तेमित्तत्तानेव कन्दमूलं विय मुदुकानि होन्ति । तरच्छानं पि आहारं उपादाय हत्थीनं आहारो सुखुमो । ते हि नानारुक्खसाखादयो खादन्ति । हत्थीनं आहारतो गवयगोक्रणमिगादीनं आहारो सुखुमो । ते किर निस्सारानि नानारुक्खपण्णादीनि खादन्ति । तेसं पि आहारतो गुन्नं आहारो सुखुमो । ते अल्लसुक्खतिणानि खादन्ति । तेसं पि आहारतो ससानं आहारो सुखुमो । ससानं आहारतो सकुणानं आहारो सुखुमो ।

(९१) सकुणानं आहारतो पचन्तवासीनं आहारो सुखुमो । पचन्तवासीनं आहारतो गामभोजकानं आहारो सुखुमो । गामभोजकानं आहारतो राजराजमहामत्तानं आहारो सुखुमो । तेसं पि आहारतो चक्कवत्तिनो आहारो सुखुमो । चक्कवत्तिनो आहारतो मुम्मदेवानं आहारो सुखुमो । मुम्मानं देवानं आहारतो चातुम्महाराजिकानं आहारो सुखुमो । एवं याव परनिम्मितवस-[332]-वत्तीनं आहारो वित्थारेत्त्वो । तेसं पनाहारो सुखुमो त्वेव निट्ठं पत्तो । लक्खणादितो पि ओजालक्खणो कवळिकाराहारो, रूपाहरणरसो, उपत्थंभनपच्चुपट्टानो, कवळं कत्वा आहरितव्ववत्थुपदट्टानो ति वेदितव्वो ।

(९२) नो-उपादानिहेसे [§ ६४७] यथा उपादारूपं उपादियतेव, न अञ्जेन उपादियति, एवमेतं न उपादियतेवा ति नो-उपादा । फुसितव्वं ति फोट्टव्वं । फुसित्वा जानितव्वं ति अत्थो । फोट्टव्वं च तं आयतनं चा ति फोट्टव्वायतनं ।

१-१ सी., म०, सि० omit. २ M, PTS चक्कवत्तीनं. ३ See ३.२५.

आपो च तं निस्सत्त-सुञ्जतसभावट्टेन धातु चा ति आपोधातु ।

(९३) इदानीं यस्मा तीणि रूपानि फुसित्वा जानितव्वानि तस्मा तानि भाजेत्वा दस्सेतुं कतमं तं रूपं फोट्टव्वायतनं ? पठवीधातु [§ ६४८] ति आदिमाह । तत्थ कक्खलत्तलक्खणा पठवीधातु, पटिट्ठानरसा, संपटिच्छनपच्चुपट्टाना । तेजोधातु उण्हत्तलक्खणा, परिपाचनरसा, महवानुप्पदानपच्चुपट्टाना । वायोधातु वित्थंभनलक्खणा, समुदीरणरसा, अभिनीहारपच्चुपट्टाना । पुरिमा पन 'आपोधातु' पम्बरणलक्खणा, ब्रूहनरसा, संगहपच्चुपट्टाना । एकेका चैत्थ सेसत्तयपदट्टाना ति वेदितव्वा । कक्खलं ति थदं । मुदुकं ति अ-थदं । सण्हं ति मट्ठं । फरुसं ति खरं । सुखसम्फस्सं ति सुखवेदनापच्चयं इट्ठोफोट्टव्वं । दुक्खसम्फस्सं ति दुक्खवेदनापच्चयं अनिट्ठोफोट्टव्वं । गरुकं ति भारियं । लहुकं ति अ-भारियं, सल्लहुकं ति अत्थो । एत्थ च 'कक्खलं मुदुकं सण्हं फरुसं गरुकं लहुकं' ति पदेहि पठवीधातु एव भाजिता । "यदा"यं कायो आयुसहगतो च होति उस्सासहगतो च विञ्जाणसहगतो च तदा लहुतरो च होति मुदुतरो च [333] कम्मञ्जतरो चा" [] ति सुत्तन्ते पि लहुमुदुमूतं पठवीधातुमेव सन्धाय वुत्तं ।

(९४) 'सुखसम्फस्सं दुक्खसम्फस्सं' ति पदद्वयेन पन तीणि पि महाभूतानि भाजितानि । पठवीधातु हि सुखसम्फस्सा पि अत्थि दुक्खसम्फस्सा पि । तथा तेजोधातु-वायोधातुयो । तत्थ सुखसम्फस्सा पठवीधातु मुदुत्तलुणहत्थे दहरे पादे सम्बाहन्ते अस्सादेत्वा अस्सादेत्वा 'सम्बाह तात, सम्बाह ताता'ति वदापनाकारं करोति । सुखसम्फस्सा तेजोधातु सीतसमये अंगारकपल्लं आहरित्वा गत्तं सेदेन्ते अस्सादेत्वा अस्सादेत्वा 'सेदेहि ताता'ति वदापनाकारं करोति । सुखसम्फस्सा वायोधातु उण्हसमये वत्तसंपन्ने दहरे बीजनेन बीजन्ते अस्सादेत्वा अस्सादेत्वा 'बीज ताता' ति वदापनाकारं करोति । थद्वहत्थे पन दहरे पादे सम्बाहन्ते अट्टीनं भिजनकालो विय होति । सो पि 'अपेही' ति वत्तव्वकं आपज्जति । उण्हसमये अंगारकपल्ले आभटे 'अपनेहि नं' ति वत्तव्वं होति । सीतसमये बीजनेन बीजन्ते 'अपेहि, मं मा बीजा' ति वत्तव्वं होति । एवमेतासं सुखसम्फस्सता दुक्खसम्फस्सता च वेदितव्वा । यं फोट्टव्वं अनिदस्सनं सप्पटिघं [§ ६४८] ति आदिना नयेन वुत्ता पन चतूहि चतूहि नयेहि पतिमण्डिता तेरसे वारा हेट्ठा रूपायतनादीसु वुत्तनेयेनेव वेदितव्वा ।

(९५) किं पनेतानि तीणि महाभूतानि एकप्पहारेनेव आपाथमागच्छन्ति उदाहु नो ति ? आगच्छन्ति । एवं आगतानि कायप्पसादं घट्टेन्ति न घट्टेन्ती ति ? घट्टेन्ति । एकप्पहारेनेव तानि आरम्भणं कत्वा कायविञ्जाणं उप्पजति नुप्पजती ति ? नुप्पजति । कस्मा ? आमुजितवसेन वा हि उस्सदवसेन वा आरम्भणकरणं होति ।

१ Cf. M. i. 296; S. iii. 143. २ See ४.३४. ३ See ४.५५.

(९६) तत्थ आभुजितवसेन ताव, पत्तस्मिं हि ओदनेन पूरेत्वा आमटे एकं सित्थं गहेत्वा थदं वा मुदुकं वा ति वीमंसन्तो किञ्चा पि तत्थ तेजो पि अत्थि वायो पि अत्थि, पठवीधातुमेव पन आभुजति । उण्होदके हत्थं ओतोरेत्वा वीमंसन्तो किञ्चा पि तत्थ पठवी पि अत्थि वायो पि अत्थि, तेजोधातुमेव पन आभुजति । उण्हसमये वातपानं विवरित्वा वातेन सरीरं पहरापेन्तो ठितो मन्दमन्दे वाते [334] पहरन्ते किञ्चा पि तत्थ पठवी पि अत्थि तेजो पि अत्थि, वायोधातुमेव पन आभुजति । एवं आभुजनवसेन आरम्मणं करोति नाम ।

(९७) यो पन उपक्खलति^१ वा सीसेन वा रुक्खं पहरति भुजन्तो वा सक्खरं डंसति, सो किञ्चा पि तत्थ तेजो पि अत्थि वायो पि अत्थि, उस्सदवसेन पन पठवीधातुमेव आरम्मणं करोति । अग्निं अक्कमन्तो पि किञ्चा पि तत्थ पठवी पि अत्थि वायो पि अत्थि, उस्सदवसेन पन तेजोधातुमेव आरम्मणं करोति । बहलवातो कण्णसक्खलिं पहरित्वा बधिरमावं करोन्तो विय होति । किञ्चा पि तत्थ पठवी पि अत्थि तेजो पि अत्थि, उस्सदवसेन पन वायोधातुमेव आरम्मणं करोति । यं किंचि धातुं आरम्मणं करोन्तस्स कायविज्जाणं पि एकप्पहारेन नुप्पजति । सूचिकलापेन विद्धस्स एकप्पहारेन कायो घट्टियति । यस्मिं यस्मिं पन ठाने कायप्पसादो उस्सन्नो होति, तत्थ तत्थ कायविज्जाणं उप्पज्जति [§ ६५१] । यत्थ यत्था पि पटिघट्टननिधंसो बलवा होति तत्थ तत्थ पठमं उप्पज्जति । कुक्कुटपत्तेन वणे धोवियमाने^२ पि अंसु अंसु कायप्पसादं घट्टेति । यत्थ यत्थ पन पसादो उस्सन्नो होति, तत्थ तत्थेव कायविज्जाणं उप्पज्जति । एवं उस्सदवसेन आरम्मणं करोति । उस्सदवसेनेव कायविज्जाणं उप्पज्जति नाम ।

(९८) कथं पन चित्तस्स आरम्मणतो संकन्ति होती ति ? द्वीहाकारेहि होति—अज्झासयतो वा विसयाधिमत्ततो वा । विहारपूजादीसु हि ‘तानि चेतियानि चैव पटिमायो च वन्दिस्सामि, पोत्थकम्म-चित्तकम्मानी च ओलोकेस्सामी’ ति अज्झासयेन गतो एकं वन्दित्वा वा पस्सित्वा वा इतरस्स वन्दनत्थाय वा दस्सनत्थाय वा मनं कत्वा वन्दितुं पि पस्सितुं पि गच्छति येव, एवं अज्झासयतो संकन्ति नाम । केलासकूटपटिमागं पन मह्माचेतियं ओलोकेन्तो ठितो पि अपरभागे सञ्चतुरियेसु पगहितेसु रूपारम्मणं विस्सज्जेत्वा सहारम्मणं संकमति । मनुज्जगंधेसु पुण्णेषु वा गन्धेषु वा आगतेसु सहारम्मणं विस्सज्जेत्वा गंधारम्मणं संकमति । एवं विसयाधिमत्ततो संकन्ति नाम ।

(९९) [335] आपोधातुनिहेसे [§ ६५२] आपो ति सभावनिहेसो । आपो व आपोगतं । सिनेहवसेन सिनेहो, सिनेहो व सिनेहगतं । बन्धनत्तं रूपस्सा ति पठवीधातु-आदिकस्स भूतरूपस्स बन्धनमावो । अयपिण्ड-आदीनि

१ M., PTS, सी०-पक्खलति. २ सि०-वाधियमाने. ३ See ३.७४ above.

हि आपोधातु आबन्धित्वा बद्धानि^१ करोति । तां आवद्धत्ता तानि बद्धानि^१ नाम होन्ति । पासाण-पम्बत-तालट्ठि-हत्थिदन्त-गोसिंगादीसु पि एसेव नयो । सब्बानि हेतानि आपोधातु एव आबन्धित्वा बद्धानि करोति । आपोधातुया आबद्धत्ता व बद्धानि होन्ति ।

(१००) किं पन पठवीधातु सेसधातूनं पतिट्ठा होन्ती फुसित्वा होति उदाहु अफुसित्वा ? आपोधातु वा अवसेसा बन्धमाना फुसित्वा बन्धति उदाहु अफुसित्वा ति ? पठवीधातु ताव आपोधातुया अफुसित्वा व पतिट्ठा होति, तेजोधातुया च वायोधातुया च फुसित्वा । आपोधातु पन पठवीधातुं पि तेजोधातु-वायोधातुयो पि अफुसित्वा व आबन्धति । यदि फुसित्वा आबन्धेय्य फोट्टुब्बायतनं नाम भवेय्य । तेजोधातु-वायोधातूनं पि सेसधातूसु सकसककिचकरणे एसेव नयो ।

(१०१) तेजोधातु हि पठवीधातुं फुसित्वा ज्ञापेति । सा पन न उण्हा हुत्वा ज्ञायति । यदि उण्हा हुत्वा ज्ञायिंय्य उण्हत्तलक्खणा नाम भवेय्य । आपोधातुं पन अफुसित्वा व तापेति । सा पि तप्पमाना न उण्हा हुत्वा तप्पति । यदि उण्हा हुत्वा तप्पेय्य उण्हत्तलक्खणा नाम भवेय्य । वायोधातुं पन फुसित्वा व तापेति । सा पि तप्पमाना न उण्हा हुत्वा तप्पति । यदि उण्हा हुत्वा तप्पेय्य उण्हत्तलक्खणा नाम भवेय्य ।

(१०२) वायोधातु पठवीधातुं फुसित्वा वित्थंमेति, तथा तेजोधातुं । [336] आपोधातुं पन अफुसित्वा व वित्थंमेति । उच्छुरसं पचित्वा फाणितपिण्डे कथिरमाने आपोधातु थदा होति न होती ति ? न होति । सा हि पग्घरणलक्खणा । पठवीधातु कक्खललक्खणा । ओमत्तं पन आपो अधिमत्त-पठवी-गतिकं जातं । सा हि रसाकारेन ठितैमावं विजहति, लक्खणं न विजहति । फाणितपिण्डे विलीयमाने पि पठवीधातु न विलीयति । कक्खललक्खणा हि पठवीधातु पग्घरणलक्खणा आपोधातु । ओमत्ता पन पठवी अधिमत्त-आप-गतिका होति । सा पिण्डकाकारेन ठितमावं विजहति, लक्खणं न विजहति ।

(१०३) चतुन्नं हि महाभूतानं भाव'ज्जथत्तमेव होति, लक्खण'ज्जथत्तं नाम नत्थि । तस्स अमावो अट्टानपरिकप्पसुत्तेन [अ० १.२२२] दीपितो । वुत्तं हेतं—“सिया खो पनानन्द चतुन्नं महाभूतानं अज्जथत्तं, पठवीधातुया आपो-धातुया तेजोधातुया वायोधातुया; न त्वेव बुद्धे अवेच्चप्पसादेन समन्नागतस्स अरियसावकस्स सिया अज्जथत्तं” ति । अयं हेत्थ अत्थो—आनन्द, कक्खललक्खणा पठवीधातु परिवत्तित्वा पग्घरणलक्खणा आपोधातु नाम भवेय्य, अरिय-सावकस्स पन अज्जथत्तं नाम नत्थी ति । एवमेत्थ अट्टानपरिकप्पो आगतो ।

(१०४) इतो परेसु उपादिन्नरूपादिनिहेसेसु उपादिन्नपदादीनं अत्थो

१ M., PTS- थद्धानि. २ M.- ठपित°

मातिक्रयय वुत्तनयेनेव वेदितव्वो । चक्खायतनादीनि हेट्ठो विथारितानेव । तत्थ पन विसेसमत्तमेव वक्खाम । उपादिन्ननिहेसे [§ ६५३] ताव चक्खायतनादीनि एकन्तं उपादिन्नत्ता वुत्तानि । तस्मा पन रूपायतनादीनि उपादिन्नानि पि अत्थि अनुपादिन्नानि पि, तस्मा तानि **यं वा पना** ति संखेपतो दस्सेत्वा पुन **कम्मस्स कतत्ता रूपायतनं** [§ ६५३] ति आदिना नयेन विथारितानि । इमिना उपायेन सब्ब-ये-वा-पनकेसु अत्थो वेदितव्वो ।

(१०५) कस्मा पन 'कम्मस्सकतत्ता' [§ ६५३] ति च 'न-कम्मस्स कतत्ता' [§ ६५४] ति च उभिन्नं पि निहेसे 'जरता च अनिच्चता च' न गहिता, अनुपादिन्नादीनं [§ ६५४] येव निहेसेसु गहिता ति ? न-[337]-**कम्मस्स कतत्ता** ति एत्थ ताव कम्मतो अज्जपच्चयसमुद्धानं संगहितं । 'कम्मस्स कतत्ता' ति एत्थ कम्मसमुद्धानमेव । इमानि च द्वे रूपानि नेव कम्मतो न अज्जस्मा रूपजनकपच्चया उपपज्जन्ति, तस्मा न गहितानी ति । सा च नेसं अनुपपत्ति परतो आविर्भावस्सति । **अनुपादिन्नं** ति [§ ६५४] आदीसु पन केवलं अनुपादिन्नादि-गहणेन कम्मादिसमुद्धानता पटिक्खित्ता, न अज्जपच्चयसमुद्धानता अनुज्जाता । तस्मा तत्थ गहितानी ति वेदितव्वानि ।

(१०६) चित्तसमुद्धाननिहेसे [§ ६६७] **कायविज्जात्ति-वचीविज्जात्ती** ति इदं द्वयं यस्मा एकन्त-चित्तसमुद्धानानि भूतानि उपादाय पज्जायति, तस्मा वुत्तं । परमत्थतो पन तस्स निस्सयभूतानेव चित्तसमुद्धानानि, तन्निस्सितत्ता । यथा अनि-चरस्स रूपस्स जरामरणं अनिच्चं नाम होति, एवमिदं पि चित्तसमुद्धानं नाम जातं । चित्तसहभूनिहेसे [§ ६६९] पि एसेव नयो । याव चित्तं ताव पज्जायनतो इदमेव द्वयं वुत्तं । न पनेतं चित्तेन सहभूतानि विय, वेदनादयो विय च उपपज्जति । चित्ता-नुपरिवर्त्तिताय [§ ६७१] पि एसेव नयो । याव चित्तं ताव पज्जायनतो एव हेतं द्वयं चित्तानुपरिवर्त्ती ति वुत्तं ।

(१०७) **ओल्लारिकं** [§ ६७५] ति वत्थारम्मणभूतत्ता संघट्टनवसेन गहे-तव्वतो थूलं । वुत्तविपल्लासतो **सुखुमं** [§ ६७६] वेदितव्वं । **दूरे** [६७७] ति घट्टन-वसेन अगहेतव्वत्ता दुविज्जेय्यभावेन समीपे टितं पि दूरे । इतरे पन घट्टनवसेन गहेतव्वत्ता सुविज्जेय्यभावेन दूरे टितं पि **सन्तिके** [§ ६७८] । चक्खायतनादि-निहेसा हेट्ठो वुत्तनयेनेव विथारतो वेदितव्वो ।

इदं ताव दुविधेन रूपसंगहे विसेसमत्तं ।

१ See २.२० २ See ४.२५-५१, ६१-६७, ५२-६०, ९३-९४, ७६, ९९-१०३, ८०-८१, ८७-९१. ३ सि०, सी०, म०-यं यं. ४ See ४.११३-११७. ५ M., PTS-पसादसंघट्टनं. ६ M., PTS-दुपरिज्जेय्यं. ७ M., PTS-दुपरिज्जेय्यं. ८ See ४.२५-६०, ९३-९४.

(१०८) ति विधिसंगहो [§ ९७४२-८७६] उत्तानत्थो येव । चतुर्विध-संगहावसाने दिट्ठादीनं पच्छिमपदस्स भेदामावेन आदितो पट्ठाय पुच्छं अकत्वा वै **रूपायतनं दिट्ठं सहायतनं सुतं** [§ ९६१] ति आदि वुत्तं । तत्थ रूपायतनं चक्खुना ओलोकेत्वा दक्खितुं सक्का ति 'दिट्ठं' नाम जातं । सहायतनं सोतेन सह सुत्वा जानितुं सक्का ति 'सुतं' नाम जातं । गन्धायतनादित्तयं घाण-जिह्वा-कायेहि पत्वा गहेतव्वतो मुनित्वा जानितव्वट्टेन **सुतं** नाम जातं । कुसित्वा विज्जाणुपत्तिकारणतो 'सुतं' नामा ति वुत्तं । सब्बमेव पन रूपं मनोविज्जाणेन जानितव्वं ति **मनसा विज्जातं** नाम जातं ।

(१०९) पञ्चविधसंगहनिहेसे [§ ९६२-६६] **कक्खलं** ति थड्डं । खरमेव **खरगतं**, फरुसं ति अत्थो । इतरे द्वे पि सभावनिहेसा येव । **अज्जत्तं** ति नियक'-ज्जत्तं । **बहिद्वा** ति बाहिरं । **उपादिन्नं** ति कम्मसमुद्धानमेव । अविसेसेन पन सरीरट्ठकस्सेतं गहणं । सरीरट्ठकं हि, उपादिन्नं वा होतुं अनुपादिन्नं वा, आदिन्नगहित-परामट्ठवसेन उपादिन्नमेव नाम जातं । **तेजोगतं** [§ ९६४] ति सव्वतेजेसु गतं उण्हत्त-लक्खणं, तेजो एव वा तेजोभावं गतं ति 'तेजोगतं' । **उस्सा** ति उस्साकारो । **उस्सागतं** ति उस्सामावं गतं । उस्साकारस्सेवेतं नाम । **उसुमं** ति बलव-उस्सा । उसुममेव उसुमभावं गतं ति **उसुमगतं** । वायनकवसेन **वायो** [§ ९६५] । वायो एव वायोभावं गतत्ता **वायोगतं** । **थंभितत्तं** ति उण्णलनाळतचादीनं विय वात-पुण्णानं थंभितभावो रूपस्स ।

(११०) [339] छविधादिसंगहानं तिण्ण ओसानपदस्स भेदामावतो आदितो पट्ठाय अपुच्छित्वा व निहेसो कतो । तत्थ चक्खुविज्जाणेन जानितुं सक्का ति **चक्खुविज्जेय्यं** [§ ९६७] ... पे० ... मनोविज्जेय्येन जानितुं सक्का ति **मनोविज्जेय्यं** ति । ति विधाय मनोधातुया जानितुं सक्का ति **मनोधातुविज्जेय्यं** [§ ९६८-६९] । **सब्बं रूपं** ति एत्थ यस्मा एकं रूपं पि **मनोविज्जाणधातुया** अजानितव्वं नाम नत्थि, तस्मा 'सब्बं रूपं' ति वुत्तं । **सम्मासंबुद्धेन** हि अभिधम्मं पत्वा नयं कातुं युत्तट्ठाने नयो अकतो नाम नत्थि । इदं च एकरूपस्सा पि मनोविज्जाणधातुया अजानितव्वस्स अभावेन नयं कातुं युत्तट्ठानं नाम, तस्मा नयं करोन्तो 'सब्बं रूपं' ति आह । **सुखसम्फस्सो** [§ ९७०] ति सुखवेदनापटि-लाभपचयो । **दुक्खसम्फस्सो** ति दुक्खवेदनापटिलाभपचयो । इधा पि फोट्टव्वा-रम्मणस्स सुखदुक्खस्स सम्भावतो अयं नयो दिन्नो ।

(१११) नवके [§ ९७१-७३] पन इन्द्रियरूपस्स नाम अत्थिताय नयो दिन्नो । तस्सेव सप्पटिघ-अप्पटिघताय दसके [§ ९७४-९७७] नयो दिन्नो ।

१ M. reads so. २ M.-खरिगतं. ३ M., PTS.-भाव०. ४ M.-होति.

एकादसके [§§९७८-८०] अट्टेकादस आयतनानि विभक्तानि । तेसं तेसं निहेस-
वारा हेद्धानुत्तनेनेव विथारतो वेदितव्वा । सेसं सब्बत्थ उत्तानत्थमेव ।

(११२) इमेसु पन रूपेसु असंमोहतं

समोधानं समुद्धानं परिनिष्कन्नं च संखतं ति

इदं 'पकिण्णकं' वेदितव्वं । तत्थ 'समोधानं' ति सब्बमेव हि रूपं समोधानतो
चक्खायतनं ... पे० ... कवल्लिकारो आहारो [§५९६], कोट्टव्वायतनं आपोधातु
[§६४७] ति पञ्चवीसतिसंखं होति । तं वत्थुरूपेणं सद्धिं छब्बीसतिसंखं वेदितव्वं ।
[340] इतो अञ्जं रूपं नाम नत्थी ति । केचि^१ पन 'मिद्धरूपं नाम अत्थी' ति
वदन्ति । ते "अद्धा मुनी सि सम्बुद्धो नत्थी नीवरणा तवा" [सु० नि० ५४१]
ति आदीनि वत्वा मिद्धरूपं नाम नत्थी ति पटिसेधेत्वेव्वा । अरे वल्लरूपेणं सद्धिं
सत्तवीसति, संभवरूपेणं सद्धिं अट्टवीसति, जातिरूपेणं सद्धिं एकूनतिसति, रोगरूपेणं
सद्धिं समतिसं रूपानी ति वदन्ति । ते पि तेसं विमुं अभावं दस्सेत्वा पटिक्खिपि-
तव्वा । वायोधातुया हि गहिताय बलरूपं गहितमेव, अञ्जं बलरूपं नाम नत्थी ।
आपोधातुया संभवरूपं, उपचयसंततीहि जातिरूपं, जरता^२ निचताहि गहिताहि रोग-
रूपं गहितमेव । अञ्जं रोगरूपं नाम नत्थी । यो पि कण्णरोगादि-आवाधो सो वा
विसमपच्चयसमुद्घितधातुमत्तमेव । न अञ्जो तत्थ रोगो नाम अत्थी ति समोधानतो
छब्बीसति चेव रूपानि ।

(११३) 'समुद्धानं' ति कति-रूपानि कति-समुद्धानानि ? दस एकसमु-
द्धानानि, एकं द्वि-समुद्धानं, तीणि ति-समुद्धानानि, नव चतु-समुद्धानानि, द्वे न
केनाचि समुद्घहन्ति । तत्थ चक्खुप्पसादो ... पे० ... जीवित्तिन्द्रियं ति इमानि अट्ट
एकन्तेन कम्मतो व समुद्घहन्ति । कायविज्जात्ति-वचीविज्जत्ती ति द्वयं एकन्तेन
चित्ततो समुद्घाती ति दस 'एकसमुद्धानानि' नाम । सद्दो उतुतो च चित्ततो च
समुद्घाती ति एको 'द्विसमुद्धानो' नाम । तत्थ अविज्जाणकसद्दो उतुतो समुद्घाति,
सविज्जाणकसद्दो चित्ततो । लहुतादित्तयं पन उतुचित्ताहारेहि समुद्घाती ति तीणि
'ति-समुद्धानानि' नाम । अवसेसानि नव रूपानि तेहि कम्मेन चा ति चतूहि समुद्घ-
हन्ती ति नव 'चतुसमुद्धानानि' नाम । जरता-अनिच्चता पन एतेसं एकतो पि न
समुद्घहन्ती ति द्वे 'न केनाचि समुद्घहन्ति' नाम । कस्मा ? अजायन्तो ।

(११४) न हि एतानि जायन्ति । कस्मा ? जातस्स पाक-भेदत्ता । उप्पन्नं
हि रूपं अरूपं वा भिज्जती ति [341] अवस्सं पनेतं संपटिच्छित्तव्वं । न हि
उप्पन्नं रूपं वा अरूपं वा अक्खयं नाम दिस्सति । याव पन न भिज्जति ताव'स्स

१ See note २ on § 596. २ 'अभयगिरिवसिनो' (अ० यो० p. 183).

३ See note १ on § ५५७. ४ See विमु० १४.७१. विमु० ९५. ५ Cf.

§ ६६१. ६ See ४-१०५ above; also विमु० १४.८०.

परिपाको ति सिद्धमेतं । 'जातस्स पाक-भेदत्ता' ति यदि च तामि^१ जायेयुं तेसं पि
पाक-भेदा भवेयुं । न च पाको पच्चति, भेदो वा भिज्जती ति जातस्स पाक-भेदत्ता
नेतं द्वयं जायति ।

(११५) तत्थ सिया—यथा 'कम्मस्स कतत्ता' ति आदिनिहेसेसु 'रूपस्स
उपचयो रूपस्स सन्तती' [§६५३] ति वचनेन 'जाति' जायती ति सम्पटिच्छित्तं
होति, एवं 'पाको' पि पच्चतु 'भेदो' पि भिज्जतु^२ ति । 'न तत्थ 'जाति' जायती
ति सम्पटिच्छित्तं । ये पन धम्मो कम्मादीहि निब्वत्तन्ति तेसं अभिनिब्वत्तिभावतो
जातिया तप्पच्चयभाववोहारो अनुमतो । न पन परमत्थतो जाति जायति । जाय-
मानस्स हि अभिनिब्वत्तिमत्तं जाती' ति ।

(११६) तत्थ सिया—'यथेव जाति येसं धम्मानं अभिनिब्वत्ति तप्पच्चय-
भाववोहारं अभिनिब्वत्तिवोहारं च लभति, तथा पाक-भेदा पि येसं धम्मानं पाक-
भेदा तप्पच्चयभाववोहारं अभिनिब्वत्तिवोहारं च लभन्तु । एवं इदं पि द्वयं कम्मादि-
समुद्धानमेवा ति वत्तव्वं भाविस्सती' ति । 'न पाक-भेदा तं वोहारं लभन्ति ।
कस्मा ? जनकपच्चयानुभावखणे^३ अभावतो । जनकपच्चयानं हि उप्पादेतव्व-
धम्मस्स उप्पादक्खणे येव आनुभावो, न ततो उत्तरि^४ । तेहि अभिनिब्वत्ति-
धम्मक्खणस्मिं च जाति पज्जायमाना तप्पच्चयभाववोहारं अभिनिब्वत्तिवोहारं च
लभति, तस्मिं खणे सम्भावतो; न इतरद्वयं, तस्मिं खणे अभावतो ति नेवेतं
जायती' ति वत्तव्वं ।

(११७) "जरामरणं भिक्खवे अनिच्चं संखतं पटिच्चसमुप्पन्नं" [सं० २.२६]
ति आगतत्ता इदं पि द्वयं जायती ति चे—'न, परिणायदेसितत्ता । तत्थ हि
पटिच्चसमुप्पन्नानं धम्मानं जरामरणत्ता परिणयेन तं पटिच्चसमुप्पन्नं' ति वुत्तं ।
'यदि एवं, तयं^५ पेतं अजातत्ता सस-[342]-विसाणं विय नत्थि; निब्वानं विय
वा निच्चं' ति चे—'न, निस्सयपटिब्रद्धवुत्तितो; पटवीआदीनं हि निस्सयानं
भावे जाति-आदित्तयं पज्जायति, तस्मा न नत्थि । तेसं च अभावे न पज्जायति,
तस्मा न निच्चं । एतं पि च अभिनिवेसं पटिसेधेतुमेव इदं वुत्तं—'जरामरणं
भिक्खवे अनिच्चं संखतं पटिच्चसमुप्पन्नं" [सं० २-२६] ति । एवमादीहि नयेहि
तानि द्वे रूपानि न केहिचि समुद्घहन्ती^६ ति वेदितव्वानि ।

(११८) अपि च 'समुद्धानं' ति एत्थ अयमञ्जो पि अत्थो । तस्सायं
मातिका—'कम्मजं कम्मपच्चयं कम्मपच्चयउत्तुसमुद्धानं, आहारसमुद्धानं' आहार-

१ i. e. जरता-अनिच्चतानि (अ० यो० 148). २ सी०, म०—omit.

३ PTS—पच्चयानुभावखणे, M.—पच्चयानुभावखणे. ४ i. e. जाति-जरा-भेगसंखातं.
(अ० यो० 186). ५ M., PTS alone give this word. Others omit.

६ This discussion commenced with ४.११४. ७ See विमु० ११.
९४, १११.

पच्यं आहारपच्यउतुसमुद्धानं, उतुसमुद्धानं उतुपच्यं उतुपच्यउतुसमुद्धानं, चित्तसमुद्धानं चित्तपच्यं चित्तपच्यउतुसमुद्धानं'ति । तत्थ त्वत्पुप्पसादादि अट्ठविधं रूपं सद्धिं हृदयवत्थुना 'कम्मजं' नाम । केसमस्सु-हृत्थिदन्ता-अस्सबाला-चामरि-बालानी ति एवमादि 'कम्मपच्यं' नाम । चक्ररतनं देवतानं उय्यान-विमानानी ति एवमादि 'कम्मपच्यउतुसमुद्धानं' नाम । आहारतो समुद्धितं सुद्धट्ठकं 'आहार-समुद्धानं' नाम । कवल्लिकारो आहारो द्विजं पि रूपसन्ततीनं पच्यो होति आहार-समुद्धानस्स च उपादिन्नस्स च । आहारसमुद्धानस्स जनको हुत्वा पच्यो होति, कम्मजस्स अनुपादिको हुत्वा ति इदं आहारानुपालितं कम्मजरूपं 'आहारपच्यं' नाम । विसमागाहारं सेक्त्वा आतेपे गच्छन्तस्स काळकुट्टादीनि उपपज्जन्ति, इदं 'आहारपच्यउतुसमुद्धानं' नाम । उतुतो समुद्धितं सुद्धट्ठकं 'उतुसमुद्धानं' नाम । तस्मिं उतु अज्जं अट्ठकं समुद्धापेति, इदं [३४३] 'उतुपच्यं' नाम । तस्मिं पि उतु अज्जं अट्ठकं समुद्धापेति, इदं 'उतुपच्यउतुसमुद्धानं' नाम । एवं तस्सो येव सन्ततियो घट्टेत्तुं सक्कोति । न ततो परं । इममर्थं अनुपादिन्नकेना पि दीपेत्तुं वड्ढति । उतुसमुद्धानो नाम वल्लहको । उतुपच्यया नाम बुद्धिधारा । देवे पन बुद्धे^३ बीजानि विरूहन्ति, पठवी गन्धं मुञ्चति, पब्बता नीला खायन्ति, समुद्दो वड्ढति, एवं उतु-पच्यउतुसमुद्धानं नाम । चित्ततो समुद्धितं सुद्धट्ठकं 'चित्तसमुद्धानं' नाम । "पच्छा-जाता चित्तचेतसिका धम्मा पुरेजातस्स इमस्स कायस्स पच्छाजातपच्येन पच्यो" [त्तिकप० ५] ति इधं 'चित्तपच्यं' नाम । आकासे अन्तल्लिखे हृत्थिं पि दस्सेन्ति, अस्स पि दस्सेन्ति, रथं पि दस्सेन्ति, विविधं पि सेनाव्यूहं^४ दस्सेन्ती ति इदं 'चित्तपच्यउतुसमुद्धानं' नाम ।

(११९) 'परिनिष्कन्नं' ति पण्णरसं रूपा परिनिष्कन्ना नाम, दस रूपा अपरिनिष्कन्ना नाम । 'यदि अपरिनिष्कन्ना, असंखता नाम भवेय्यु' । 'तेसं येव पन रूपानं कायविकारो 'कायविज्जत्ति' नाम, वचीविकारो 'वचीविज्जत्ति' नाम, छिद्दं विवरं 'आकासधातु' नाम, लहुभावो 'लहुता' नाम, मुदुभावो 'मुदुता' नाम, कम्मजभावो 'कम्मज्जता' नाम, निव्वत्ति 'उपचयो' नाम, पवत्ति 'संतति' नाम, जीरणाकारो 'जरता' नाम, हुत्वा अन्नावाकारो 'अनिच्चता' नाम । इति सब्बं परि-निष्कन्नं संखतमेव होती' ति ।

अट्ठसालिनिषा धम्मसंगहट्ठकथाय

रूपकण्ड-वण्णना निट्ठिता ।

१ सी०, म०- विलककालकुट्ट०. २ See विमु० ११.१०५, १७.१९३-९४. ३ सी०, M.- घट्टे. ४-४ Cf. Ps.i.210; विमु० १२.२५; विमु० ८७. ५ See ४.११२. ६ See विमु० १४.७३. ७ All authorities read so. ८ i.e. निष्कन्नरूपानं (अ०यो०). ९ i.e. रूपं (अ०यो०). १० सि०- अपरिनिष्कन्नं.

५

[निकखेपकण्डवण्णना]

[१. तिकवण्णना]

(१) एत्तावता कुसलत्तिको सब्बेसं कुसलादिधम्मानं पदभाजननयेन विस्था-रितो होति । वस्मा पन व्यायं कुसलत्तिकस्स विभाजननयो बुत्तो, सेसत्तिकदुकानं पन एसेव विभाजननयो होति— यथा हि एत्थ, एवं 'कतमे धम्मा सुखाय वेदनाय संपयुत्ता ? यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उपपन्नं होति सोमनस्स-सहगतं जाणसम्पयुत्तं रूपारम्भणं वा [३४४] ... पे० ... ये वा पन तस्मिं समये अज्जे पि अत्थि पटिच्चसमुप्पन्ना अरूपिनो धम्मा ठपेत्वा वेदनाखैन्धं, इमे धम्मा सुखाय वेदनाय संपयुत्ता'ति आदिना अनुकमेन सब्बतिकदुकेसु सक्का पण्डितेहि विभाजननयं सल्लखेत्तुं— तस्मा तं वित्थारदेसनं निक्खिपित्वा, अज्जेन नाति-संखेपवित्थारेन नयेन सब्बतिकदुकधम्मविभागं दस्सेत्तुं कतमे धम्मा कुसला [§९८१] ति निकखेपकण्डं आरब्धं । चित्तुप्पादकण्डं हि^१ वित्थारदेसनां, अट्ठकथा-कण्डं संखेपदेसना । इदं पन निकखेपकण्डं चित्तुप्पादकण्डं उपादाय संखेपो, अट्ठ-कथाकण्डं उपादाय वित्थारो ति नातिसंखित्तवित्थारधातुकं होति ।

(२) तयिदं, वित्थारदेसनं निक्खिपित्वा देसितत्ता पि, हेट्ठ^२बुत्तकारणवसेना पि, निकखेपकण्डं नामा ति वेदितव्वं । बुत्तं हेतं—

मूलतो^३ खन्धतो चा पि द्वारतो चा पि भूमितो ।

अत्थतो धम्मतो चा पि नामतो चा पि लिंगतो ।

निक्खिपित्वा देसितत्ता निकखेपो ति पवुच्चती ति ॥

इदं हि तीणि कुसलमूलानी ति आदिना नयेन मूलतो निक्खिपित्वा देसितं । तं-सम्पयुत्तो वेदनाखन्धो [§९८१] ति खन्धतो । तं-समुद्धानं कायकम्मं ति द्वारतो । कायद्वारपवत्तं हि कम्मं कायकम्मं ति बुच्चति । सुखभूमियं, कामावचरे [§९८४] ति^४ भूमितो निक्खिपित्वा देसितं । तत्थ तत्थ अत्थ-धम्म-लिंग-नामानं वसेन देसितत्ता अत्थादीनि निक्खिपित्वा देसितं नामा ति वेदितव्वं ।

(३) तत्थ कुसलपदानिदेसे ताव तीणी [§९८१] ति गणनपरिच्छेदो । कुसलानि च तानि मूलानि च, कुसलानं वा धम्मानं हेतु-पच्य-पमव-जनक-

१ Continues upto ५.४४. २ Cf. §1. ३ M., PTS-वेदनं. Also cf. §984. ४-४ M., PTS-आहरित्वा दस्सिता. ५ M., PTS, सी० omit नाति. ६ See १.११ above. ७ M., PTS insert hereafter आदिना. ८ सि० inserts hereafter निकखेपकण्ड.

समुद्रापक-निब्वत्तकट्टेन मूलानी ति कुसलमूलानी ति । एवं अत्थवसेन दस्सेत्वा इदानी नामवसेन दस्सेतुं अलोभो अदोसो अमोहो ति आह । एत्तावता यस्मा मूलेन मुत्तं कुसलं नाम नत्थि, तस्मा चतुमूमिककुसलं तीहि मूलेहि परियादियित्वा दस्सेसि धम्मराजा । [345] तं-सम्पयुत्तो तेहि अलोभादीहि संपयुत्तो । तत्थ अलोमेन संपयुत्ते संखारक्खन्धे, अदोसामोहा पि अलोमेन संपयुत्तसंखारक्खन्धगहणं येव गच्छन्ति । सेसद्वयवसेन सम्पयोगे पि एसेव नयो । इति चतुमूमिककुसलं पुन तं-सम्पयुत्तकचतुक्खन्धवसेन परियादियित्वा दस्सेसि धम्मराजा । तं-समुद्रानं ति तेहि अलोभादीहि समुद्रितं । इमिना पि नयेन तदेव चतुमूमिककुसलं तिण्णं कम्मद्वारानं वसेन परियादियित्वा दस्सेसि धम्मराजा । एवं ताव कुसलं तीसु ठानेसु परियादियित्वा दस्सितं ।

(४) अकुसले पि एसेव नयो । द्वादसन्नं हि अकुसलचित्तानं एकं मूलेन मुत्तं नाम नत्थि ति मूलेन परियादियित्वा दस्सेसि धम्मराजा । तं-सम्पयुत्तचतुक्खन्धतो च उद्धं अकुसलं नाम नत्थि ति तानेव द्वादस अकुसलचित्तानि चतुक्खन्धवसेन परियादियित्वा दस्सेसि । कायकम्मादिवसेन पन नेसं पवत्तिसम्भावतो कम्मद्वारवसेन परियादियित्वा दस्सेसि धम्मराजा । यं पनेत्थ तदेकट्ठा च किलेसा [§ ९८२] ति आदि वुत्तं, तत्थ एकस्मिं चित्ते पुग्गले वा ठितं ति 'एकट्ठं' । तत्थ एकस्मिं चित्ते ठितं सहजेकट्ठं नाम होति । एकस्मिं पुग्गले ठितं पहीनेकट्ठं नाम । तेन लेम्मादिना अञ्जेन वा तत्थ तत्थ निहिट्ठेन सह एकस्मिं ठितं ति तदेकट्ठं ।

(५) तत्थ 'कतमे धम्मा संकिलिट्ठसंकिलेसिका ? तीणि अकुसलमूलानि—लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा' ति संकिलिट्ठत्तिके [§ ९९३-९९५]; 'कतमे धम्मा हीना ? तीणि अकुसलमूलानि—लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा' ति हीनत्तिके [§ १०२५-२७]; 'कतमे धम्मा अकुसला ? तीणि अकुसलमूलानि—लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा' ति इमस्मिं कुसलत्तिके; [346] 'कतमे धम्मा संकलिट्ठा ? तीणि अकुसलमूलानि—लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा' ति किलेसगोच्छके [§ १२४३]; 'कतमे धम्मा सरणा ? तीणि अकुसलमूलानि—लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा ति सरणदुके' [§ १२९४-९५] ति—इमेसु एत्तकेसु ठानेसु 'सहजेकट्ठं' आगतं ।

(६) दस्सनेन पहातव्वत्तिके [§ १००२-१००८] पन 'इमानि तीणि संयोजनानि, तदेकट्ठा च किलेसा' ति, दस्सनेन पहातव्वहेतुकत्तिके [§ १००९-१०१२] पि 'इमानि तीणि संयोजनानि, तदेकट्ठा च किलेसा' ति, पुन तत्थेव तीणि संयोजनानि—सक्कायदिट्ठि विचिकिच्छा सीलव्वतपरामासो ति, इमे धम्मा

१ See ५.३० below. २ §§ ९८१-९८३; सि०-अकुसलत्तिके. ३ § 1006. ४-४ M., PTS omit. ५ § 1010.

दस्सनेन पहातव्वा; तदेकट्ठा च लोभो^१ दोसो मोहो, इमे धम्मा दस्सनेन पहातव्वहेतु; तदेकट्ठा च किलेसा तं-सम्पयुत्तो वेदनाखन्धो सञ्जाखन्धो संखारक्खन्धो विज्जाणक्खन्धो, तं-समुद्रानं कायकम्मं वचीकम्मं मनोकम्मं, इमे धम्मा दस्सनेन पहातव्वहेतुको ति; सम्पयुत्तानविभंगे "तत्थ कतमे पापका अकुसला धम्मा ? तीणि अकुसलमूलानि—लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा" [वि० २०९] ति—इमेसु पन एत्तकेसु ठानेसु 'पहानेकट्ठं' आगतं ति वेदितव्वं ।

(७) अव्याकृतपदनिहेसो [§ ९८३] उत्तान्तथो एवा ति ।

इमस्मिं तिके तीणि लक्खणानि तिरसो पञ्चत्तियो कसिणुग्वाटिमाकासं अजटाकासं आकिञ्चज्जायतनस्स आरम्भणं निरोधसमापत्तिं च न लब्धन्ती ति वुत्तं ।

(८) वेदनातिकनिहेसे [§ ९८४-९८६] सुखभूमियं ति एत्थ यथा तम्ब-भूमि कण्हभूमी ति तम्ब-कण्हभूमियो व वुच्चन्ति, एवं सुखं पि सुखभूमि नाम । यथा उच्छुभूमि-सालिभूमी ति उच्छुसालीनं उप्पज्जनट्टानानि वुच्चन्ति, एवं सुखस्स उप्पज्जनट्टानं चित्तं पि सुखभूमि नाम । तं इध अधिणेतं । यस्मा पन सा कामाचरा वा होति, रूपावचरादीसु वा, [347] तस्मात्सा तं पमेदं दस्सेतुं कामावचरे ति आदि वुत्तं । सुखवेदनं ठपेत्वा ति या सा सुखभूमियं सुखवेदना, तं ठपेत्वा । तं-सम्पयुत्तो ति तायेव ठपिताय सुखवेदनाय संपयुत्तो । सेसपदद्वये पि इमिना व नयेन अत्थो वेदितव्वो । इमस्मिं तिके तिरसो वेदना, सब्बं रूपं, निब्वानं ति इदं न लब्धति^३ । अयं हि तिको कुसलत्तिके च अलब्धमानेहि इमेहि च तीहि कोट्टासेहि मुत्तको नाम ।

(९) इतो-परेसु पन तिकदुकेसु पालितो च अत्थतो च यं वत्तव्वं सिया तं सब्बं पदानुकमेन मातिकाकथाय चैव कुसलादीनं च निहेसे वुत्तमेव । यं पन यत्थ विससमत्तं तदेव वक्खाम ।

(१०) तत्थ विपाकत्तिके [§ ९८७-८९] ताव किञ्चा पि अरूपधम्मा विय रूपधम्मा पि कम्मसमुद्राना अत्थि, अनारम्भणत्ता पन ते कम्मसरिक्खका न होन्ती ति सारम्भणा अरूपधम्मा व कम्मसरिक्खकत्ता विपाका ति वुत्ता, बीजसरिक्खकफलं विय । सालिबीजस्मिं हि वापिते अङ्कुरप्पत्तादीसु निक्खन्तेसु पि सालिफलं ति न वुच्चति । यदा पन सालिसीसं पक्कं होति परिणतं, तदा बीजसरिक्खको सालि एव सालिफलं ति वुच्चति । अङ्कुरप्पत्तादीनि पन बीजजातानि बीजतो निब्वत्तानी ति वुच्चन्ति, एवमेव रूपं पि कम्मजं ति वा उपादिन्नं ति वा वत्तुं वट्ठति ।

(११) उपादिन्नत्तिके [§ ९९०-९९२] किञ्चा पि खीणासवस्स खन्धा "अम्हाकं मातुलथेरो अम्हाकं चूळपितुथेरो" ति वदन्तानं परेसं उपादानस्स पच्चया १-१ § 1010. २ "आचरियहि" (अत्थ० यो० p.188). ३ See the last paragraph of three lines in § 1373.

होस्ति, मग्ग-बल-निब्बानानि पन अग्गहितानि अपरामट्टानि अनुपादिच्चानेव । तानि हि, यथा दिवसं सन्ततो अयोगुळो मक्खिकानं अभिनिसीदनस्स पच्चयो न होति, एवमेव तेजुस्सदत्ता तण्हामानदिट्ठिवसेन गहणस्स पच्चया न होन्ति । तेन वुत्तं—
इमे घम्मा अनुपादिच्च-अनुपादानिया [§ ९९२] ति । असंकलिट्ट-असंकिले-सिकेसु [§ ९९५] पि एसेव नयो ।

(१२) वितक्कत्तिके [§§ ९९६-९९८] वितक्कसहजातेन विचारेन सद्धि कुसलत्तिके अलम्भमाना व न लम्भन्ति । [348] पीतिसहगतत्तिके [§§ ९९९-१००१] पीति-आदयो अत्तना अत्तना सहजातधम्मानं पीतिसहगतादिमावं दत्त्वा सयं पिट्ठिवत्तका जाता । इमस्मिं तिके द्वे दोमनस्ससहगतचित्तुप्पादा दुक्खसहगतं कायविञ्चाणं उपेक्खावेदना रूपं निब्बानं ति— इदं पि न लम्भति । अयं हि तिको कुसलत्तिके व अलम्भमानेहि इमेहि पञ्चहि कोट्ठासेहि मुत्तको नाम ।

(१३) दस्सनेन पहातव्यत्तिके [§§ १००२-१००८] संयोजनानी ति बन्धनानि । **सक्कायदिट्ठी** ति विज्जमानट्टेन सति खन्धपञ्चकसंखाते काये; संयं वा सैती तस्मिं काये दिट्ठी ति 'सक्कायदिट्ठी' । सीलेन सुज्झितुं सक्का, वतेन सुज्झितुं सक्का, सीलवतेहि सुज्झितुं सक्का ति गहितसमादानं पन **सीलवत्तपरामासो** नाम ।

(१४) **इधा** [§ १००३] ति पि देसापदेसे निपातो । स्वायं कथचि लोके उपादाय वुच्चति । यथाह— "इध तथागतो लोके उप्पज्जती" [दी० १.६२] ति । कथचि सासनं । यथाह— "इधेव भिक्खवे समणो इध दुतियो समणो" [म० १.६३, अ० २.२३८] ति । कथचि ओकासं । यथाह—

इधेव तिट्ठमानस्स देवभूतस्स मे सतो ।

पुनरायु च मे लद्धो एवं जानाहि मारिसा [दी० २.२८५] ति ॥
कथचि पदपूर्णमत्तमेव । यथाह— "इधाहं भिक्खवे भुत्तावी अस्सं पैवारितो" [म० १.१२] ति । इध पन. लोकं उपादाय वुत्तो ति वेदितव्यो ।

(१५) **अस्सुतवा पुयुज्जनो** ति एत्थ पन

'आगमाधिगमामावा जेय्यो अस्सुतवा इति' ।

यस्स हि खन्ध-धातु-आयतन-पच्चयाकार-सतिपट्टानादीसु उग्गह-परिपुच्छा-विनिच्छय-रहितत्ता दिट्ठिपट्टिसेधको नेव 'आगमो', पट्टिपत्तिया अधिगन्तव्यस्स अनधिगतत्ता नेव 'अधिगमो' अत्थि, सो

१ Thus the question in § ९९२ should be corrected. २ i.e. अत्तनागहिताकारस्स अविज्जमानताय सयमेव सती; न तां गहितो अत्ता वा अत्तनियो वा ति अत्थो । अयं पन अत्थो सम्भवती ति क्त्वा वुत्तो । प्रिमो एव पथानो [मूलटीका 149].
३ So read Burmese text and commentaries. ४ मूलटीका (p.149)
—इमिस्सा येव इन्दसालगुहायं तिट्ठमानस्स । ५ PTS, म० - असम्पवारितो.

'आगमाधिगमामावा जेय्यो अस्सुतवा इति' ।

(१६) पुयूनं जननादीहि^१ कारणेहि पुयुज्जनो ।

पुयुज्जनन्तो गधत्ता पुयुवाय^२ जनो इति^३ ॥

[349] सो हि पुयूनं नानापकारानं किलेसादीनं जननादीहि पि कारणेहि पुयुज्जनो । यथाह— "पुयुं किलेसे जनेन्ती ति पुयुज्जना । पुयु अवहितसक्कायदिट्ठिका ति पुयुज्जना । पुयु नाना सत्थारानं मुखुल्लोकिका ति पुयुज्जना । पुयु सव्वगतीहि अवु-ट्ठिता ति पुयुज्जना । पुयु नानामिसंखारे अभिसंखरोन्ती ति पुयुज्जना । पुयु नाना-ओधेहि वुद्धन्ती ति^४ पुयुज्जनो । पुयु नानासंतापेहि संतप्पन्ती ति पुयुज्जना । पुयु नानापरिळाहेहि परिड्यन्ती ति पुयुज्जना । पुयु पञ्चसु कामगुणेषु रत्ता गिद्धा गधिता मुच्छिता अज्झोपन्ना लम्मा लगिता पल्लिवुद्धा ति पुयुज्जना । पुयु पञ्चहि नीवरणेहि आवुता निवुता ओवुत्ता पिहिता पटिच्छन्ना पटिकुज्जिता ति पुयुज्जना" [नि० १४६, २४८] । पुयूनं वा गणनपथमतीतानं अरियधम्मपरम्मुखानं नीच-धम्मसमाचारानं जनानं अन्तो गधत्ता ति पि पुयुज्जना । पुयु* वा अयं— विसुं येव संखं गतो, विसंसट्ठो सीलसुतादिगुणयुत्तेहि अरियेहि— जनो ति पि पुयुज्जनो ।

एवमेतेहि 'अस्सुतवा पुयुज्जनो' ति द्वीहि पदेहि ये ते

दुवे पुयुज्जना वुत्ता बुद्धेनादिच्चबन्धुना ।

अन्धो पुयुज्जनो एको कल्याणको पुयुज्जनो^५ ति ॥

द्वे पुयुज्जना वुत्ता, तेषु अन्धपुयुज्जनो वुत्तो होती ति वेदितव्यो ।

(१७) **अरियानं अदस्सावी** ति आदीसु अरिया ति भारकत्ता किलेसेहि, अनये न इरियनतो, अये इरियनतो, सदेवकेन लोकेन च अरणीयतो बुद्धा च पच्चेकबुद्धा च बुद्धसावर्का च वुच्चन्ति । बुद्धा एव वा इध अरिया । यथाह— "सदेवके भिक्खवे लोके ... पे० ... तथागतो अरियो ति पवुच्चती" [] ति । **सप्पुरिसा** ति एत्थ पन पच्चेकबुद्धा तथागतसावका च सप्पुरिसा ति वेदितव्या । ते हि लोकुत्तरगुणयोगेन सौमना पुरिसा ति सप्पुरिसा । [350] सव्वे व वा एते द्वेधा पि वुत्ता । बुद्धा पि हि अरिया च सप्पुरिसा च पच्चेकबुद्धा बुद्धसावका पि । यथाह—

यो वे कतञ्चू^६ कतवेदि^७ श्रीरो । कल्याणमिसो दद्धमप्ति च होति ।

दुक्खितस्स सक्कच्चं करोति क्किच्चं । तथाविधं सप्पुरिसं ददन्ती ति ॥

'कल्याणमिसो दद्धमप्ति च होती' ति एत्तावता हि बुद्धसावको वुत्तो । कतञ्जु-तादीहि पच्चेकबुद्धा-बुद्धा ति ।

१ सि०— स्वायं पुयुज्जनादीहि. २ PTS—चाय. ३ See DCm. i. 59.

४ M, PTS insert hereafter नाना. ५-५ M, PTS— पे०. १ सि०— ओफुता. ७ DCm. i. 59. ८ Cf. म० १.२८०, अ० ४.१४५, वि० ३७२.

९ See विसु० १६.२०. १० See A. i. 61. * मो० ३.६१.

(१८) इदानीं यो तेसं अरियानं अदस्सन्सीलो, न च दस्सने साधुकारी, सो अरियानं अदस्सावी ति वेदितव्वो । सो च चक्खुना अदस्सावी आणेन अदस्सावी ति दुविधो । तेसु आणेन अदस्सावी इध अधिपेतो । मंसचक्खुना हि दिव्वचक्खुना वा अरिया दिट्ठा पि अदिट्ठा व होन्ति, तेसं चक्खून् वण्णमत्तगहणतो, न अरियमावगोचरतो । सोणसिगालादयो पि चक्खुना अरिये पस्सन्ति, न च ते अरियानं दस्साविनो ।

(१९) तत्रिदं वत्थु— चित्तलपव्वतवासिनो किर खीणासवत्थेरस्स उपट्ठाको वुड्ढपव्वजितो एकदिवसं थेरेन सद्धिं पिण्डाय चरित्वा थेरस्स पत्तचीवरं गहेत्वा पिट्ठितो आगच्छन्तो थेरं पुच्छि— ‘अरिया नाम भन्ते कीदृसा?’ । थेरो आह— ‘इधेकच्चो महल्लको अरियानं पत्तचीवरं गहेत्वा वत्तपटिवत्तं कत्वा सहचरन्तो पि नेव अरिये जानाति, एवं दुज्जाना आवुसो अरिया’ति । एवं वुत्ते पि सो नेव अज्जासि । तस्मा न चक्खुना दस्सनं ‘दस्सनं’, जाणदस्सनमेव ‘दस्सनं’ । यथाह— ‘किं ते वक्कलि इमिना वृत्तिकायेन दिट्ठेन? यो खो वक्कलि धम्मं पस्सति, सो मं पस्सती’ [सं० ३.१२०] ति । तस्मा चक्खुना पस्सन्तो पि, आणेन अरियेहि दिट्ठं अनिच्चादिलक्खणं अपस्सन्तो, अरियाधिगतं च धम्मं अनधिगच्छन्तो, अरियकरधम्मानं अरियभावस्स च अदिट्ठत्ता ‘अरियानं अदस्सावी’ ति वेदितव्वो ।

(२०) [351] अरियधम्मस्स अकोविदो ति सतिपट्ठानादिभेदे अरियधम्मे अकुसलो । अरियधम्मे अविनीतो ति, एत्थ पन

दुविधो विनयो नाम एकमेकत्थ पञ्चधा ।

अभावतो तस्स अयं अविनीतो ति वुच्चति ॥

अयं हि संवरविनयो प्हानविनयो ति दुविधो विनयो । एत्थ च दुविधे पि विनये एकमेको विनयो पञ्चधा भिज्जति । संवरविनयो पि हि सीलसंवरो सतिसंवरो आणसंवरो खन्तिसंवरो विरियसंवरो ति पञ्चविधो । प्हानविनयो पि तदंगप्पहानं विक्खंभनप्पहानं समुच्छेदप्पहानं पटिप्पस्सद्विप्पहानं निस्सरणप्पहानं ति पञ्चविधो ।

(२१) तत्थ “इमिना पातिमोक्खसंवेरेन उपेतो होति समुपेतो” [वि० २४६] ति अयं सीलसंवरो । “रक्खति चक्खुन्द्रियं, चक्खुन्द्रिये संवरं आपज्जती” [दी० १.७०] ति अयं सतिसंवरो ।

“यानि सीतानि लोकस्सिंम (अजिता ति भगवा) सति तेसं निवारणं ।

सीतानं संवरं ब्रूमि पज्जायेते पिथीयेरे” [सु० १०३५] ति ॥

अयं जाणसंवरो । “खमो होति सीतस्स उण्हस्सा” [म० १.१०] ति अयं खन्तिसंवरो । “उत्पन्नं कामवितक्कं नाधिवासेती” [म० १.११] ति अयं विरियसंवरो ।

१ See वि० १.१४१, १३.१९, २२.११०-१२३; वि० १.

सव्वो पि चायं संवरो यथासकं संवरितव्वानं विनेतव्वानं च कायदुच्चरितादीनं संवरणतो संवरो, विनयनतो विनयो ति वुच्चति । एवं ताव ‘संवरविनयो’ पञ्चधा भिज्जती ति वेदितव्वो ।

(२२) तथो यं नामरूपपरिच्छेदादीसु विपस्सनाजाणेषु पटिपक्खमावतो, दीपालोकेनेव तमस्स, तेन तेन विपस्सनाजाणेन तस्स तस्स अंगस्स प्हानं, सेय्यथीदं— नामरूपवत्थानेन सक्कायदिट्ठिया^१, पच्चय- [352]-परिगहेन अहेतु-विसमहेतुदिट्ठिनं, तस्सेव अपरमागेन कंखावितरणेन कथंकथिभावस्स, कलापसम्म-सनेन ‘अहं ममा’ति गाहस्स, मग्गामग्गवत्थानेन अमग्गे मग्गसज्जाय, उदयदस्सनेन उच्छेददिट्ठिया, वयदस्सनेन सस्सतदिट्ठिया, भयदस्सनेन समये अमयसज्जाय, आदीनवदस्सनेन अस्सादसज्जाय, निब्बिदानुपस्सनाय अभिरतिसज्जाय, मुञ्चितु-कम्यताजाणेन अमुञ्चितुकामताय, उपेखाजाणेन अनुपेखताय, अनुलोमेन धम्म-द्वितिया निर्व्वाने च पटिलोमगोहस्स, गोत्रभुना संखारनिमित्तगाहस्स प्हानं, एतं ‘तदंग-प्पहानं’ नाम । यं पन उपचारप्पनामेदेन समाधिना पवत्तिभावनिवारणतो, घटप्पहारेनेव उदकपिट्ठे सेवालस्स, तेसं तेसं नीवरणधम्मानं प्हानं, एतं ‘विक्खंभनप्पहानं’ नाम । “यं चतुन्नं अरियमग्गानं भावितत्ता तं-तं-मग्गतो^२ अत्तनो संताने दिट्ठिगतानं प्हानाया” [] ति आदिना नयेन वुत्तस्स समुदयपक्खिकस्स किलेस-गणस्स अच्चरन्तं अप्पवात्तिभावेन प्हानं, इदं ‘समुच्छेदप्पहानं’ नाम । यं पन फलक्खणे पटिप्पस्सद्वत्तं किलेसानं, एतं ‘पटिप्पस्सद्विप्पहानं’ नाम । यं सव्वसंखत-निस्सट्त्ता पहीनसव्वसंखतं निव्वानं, एतं ‘निस्सरणप्पहानं’ नाम ।

(२३) सव्वं पि चेतं प्हानं यस्मा चागट्ठेन प्हानं, विनयनट्ठेन विनयो, तस्मा ‘प्हानविनयो’ ति वुच्चति । तं-तं-प्हानवतो वा तस्स विनयस्स संभवतो पेतं प्हान-विनयो ति वुच्चति । एवं प्हानविनयो पि पञ्चधा भिज्जती ति वेदितव्वो । एवमयं संखेपतो दुविधो, भेदतो च दसविधो विनयो, भिन्नसंवरत्ता, पहातव्वस्स च अप्प-हीनत्ता, यस्मा एतस्स अस्सुतवतो पुथज्जनस्स नत्थि, तस्मा अभावतो तस्स, अयं ‘अविनीतो’ ति वुच्चति ।

(२४) [353] एस नयो सप्पुरिसानं अदस्सावी सप्पुरिसधम्मस्स अकोविदो सप्पुरिधम्मे अविनीतो [§ १००३] ति एत्था पि । निज्जानाकरणं हेतं अत्थतो । यथाह— “ये व ते अरिया ते व ते सप्पुरिसा, ये व ते सप्पुरिसा

१ M., PTS—यथा. २ PTS अत्थस्स, म०, सि०—अनत्थस्स. ३ वि०— २२.११२. ४ सि०—निव्वानेन. ५ सि०—भावस्स. ६ Last clause not found in वि० and last but one is an improvement upon that in वि० २२.११२. ७ वि०— २२.१११. ८ M., PTS, म०—मग्गवतो, सि०—मग्गभावतो. ९ वि०— २२.१२२.

ते व ते अरिया । यो एव सो अरियानं धम्मो सो एव सो सप्पुरिसानं धम्मो, यो एव सो सप्पुरिसानं धम्मो सो एव सो अरियानं धम्मो । ये व ते अरियविनया ते व ते सप्पुरिसविनया, ये व ते सप्पुरिसविनया ते व ते अरियविनया । अरिये^१ ति वा सप्पुरिसे ति वा, अरियधम्मो^२ ति वा सप्पुरिसधम्मो ति वा, अरियविनये^३ ति वा सप्पुरिसविनये ति वा, एसे^४ से एके एकट्ठे समे समभागे तज्जाते^५ तं येवा^६] ति ।

(२५) रूपं अत्ततो समनुपस्सती [§ १००३] ति इधेकच्चो रूपं अत्ततो समनुपस्सति— ‘यं रूपं सो अहं, यो अहं तं रूपं’ ति रूपं च अत्तानं च अद्वयं समनुपस्सति । “सेय्यथा पि नाम तेलपपीदस्स ज्ञायतो या अच्चि सो वण्णो, यो वण्णो सा अच्ची ति अच्चि च वण्णं च अद्वयं समनुपस्सति,” [पटि० १.१४३-४४], एवमेव इधेकच्चो रूपं अत्ततो ... पे० ... समनुपस्सती ति एवं रूपं अत्ता ति दिट्ठिपस्सनाय पस्सति । रूपवन्तं वा अत्तानं ति ‘अरूपं अत्ता’ ति गहेत्वा, छायावन्तं रुक्खं^१ विय, तं रूपवन्तं समनुपस्सती ति । अत्तनि वा रूपं ति ‘अरूपमेव अत्ता’ ति गहेत्वा, पुष्परिमं गन्धं^२ विय, अत्तनि रूपं समनुपस्सति । रूपस्मिं वा अत्तानं ति ‘अरूपमेव अत्ता’ ति गहेत्वा, करण्डके मणिं^३ विय, अत्तानं रूपस्मिं समनुपस्सति । वेदनादीसु पि एसेव नयो ।

(२६) तत्थ ‘रूपं अत्ततो समनुपस्सती’ ति सुद्धरूपमेव अत्ता ति कथितं । ‘रूपवन्तं वा अत्तानं, अत्तनि वा रूपं, रूपस्मिं वा अत्तानं; वेदनं अत्ततो ... पे० ... सज्जं, संखारे, विज्जाणं अत्ततो समनुपस्सती’ ति इमेसु सत्तसु ठानेसु ‘अरूपं अत्ता’ ति कथितं । [354] वेदनावन्तं वा अत्तानं, अत्तनि वा वेदनं, वेदनाय वा अत्तानं ति एवं चतूसु खन्धेसु तिण्णं तिण्णं वसेन द्वादससु ठानेसु ‘रूपारूपमिस्सको अत्ता’ कथितो । तत्थ ‘रूपं अत्ततो समनुपस्सती ति वेदनं ... पे० ... सज्जं, संखारे, विज्जाणं अत्ततो समनुपस्सती’ ति पञ्चसु ठानेसु उच्छेददिट्ठि कथिता । अवसेसेसु सस्सतदिट्ठि । एवमेत्थ पण्णरस भवदिट्ठियो पञ्च विभवदिट्ठियो होन्ति । ता सब्बा पि मग्गावरणा, न सग्गावरणा, पटममग्गवज्झा ति वेदितव्वा ।

(२७) सत्थरि कंखती [§ १००४] ति सत्थु सरिरे वा गुणे वा उमयत्थ वा कंखति । सरिरे कंखमानो ‘हत्तिंसवरलक्खणपटिमण्डितं नाम सरिरं अत्थि नु खो नत्थी’ ति कंखति । गुणे कंखमानो ‘अतीतानागतपच्चुप्पन्नजाननसमत्थं सब्बज्जुत-आणं अत्थि नु खो नत्थी’ ति कंखति । उमयत्थ कंखमानो ‘असीति-अनुव्यञ्जन-व्यामपमानुरज्जिताय सरिरनिष्फत्तिया समन्नागतो सब्बजेय्यजाननसमत्थं सब्बज्जुत-

१ म०, सि०— अरियो... सप्पुरिसो... विनयो... विनयो.... २-२ For

these words see कथा० १.२६-२७. ३ For these similes see पटि०

१.१४४-१४५. ४ M., PTS insert hereafter इमेसु.

आणं पटिविज्झित्वा ठितो लोकतारको^१ बुद्धो नाम अत्थि नु खो नत्थी’ ति कंखति । अयं हि^२ स अत्तभावे गुणे वा कंखन्तो उमयत्थ कंखति नाम ।

(२८) विचिकिच्छती ति आरम्भणं निच्छेतुं असक्कोन्तो किच्छति किलमति । नाधिमुच्चती ति तत्थेव अधिमोक्खं न लभति । न संपसीदती ति चित्तं अनाविलं कत्वा पसीदितुं न सक्कोति, गुणेषु न पसीदति^३ । धम्मे कंखती ति आदीसु पन ‘किलेसपपजहना चत्तारो अरियमग्गा, पटिप्पस्सद्वकिलेसानि चत्तारि सामञ्जकलानि, मग्गफलानं आरम्भणपच्चयभूतं अमत्तमहानिब्बानं नाम अत्थि नु खो नत्थी’ ति कंखन्तो पि ‘अयं धम्मो नित्यानि को नु खो अनित्यानि को’ ति कंखन्तो पि धम्मे कंखति नाम । [355] ‘चत्तारो मग्गट्ठका चत्तारो फलट्ठका ति इदं संघरतनं अत्थि नु खो नत्थी’ ति कंखन्तो पि, ‘अयं संघो सुपटिपन्नो नु खो दुप्पटिपन्नो’ ति कंखन्तो पि, ‘एतस्मिं संघरतने दिन्नस्स विपाकफलं अत्थि नु खो नत्थी’ ति कंखन्तो पि संघे कंखति नाम । ‘तिस्सो पन सिक्खा अत्थि नु खो नत्थी ति कंखमानो पि, ‘तिस्सो सिक्खा सिक्खितवच्चयेन आनिसं सो अत्थि नु खो नत्थी’ ति कंखन्तो पि सिक्खाय कंखति नाम ।

(२९) पुब्बन्तो वुच्चति अतीतानि खन्ध-धातायतनानि । अपरन्तो अनागतानि । तत्थ अतीतेसु खन्धादीसु ‘अतीतानि नु खो, न नु खो’ ति कंखन्तो पुब्बन्ते कंखति नाम । अनागतेसु ‘अनागतानि नु खो, न नु खो’ ति कंखन्तो अपरन्ते कंखति नाम । उमयत्थ कंखन्तो पुब्बन्तापरन्ते कंखति नाम । ‘द्वादसपदिकं पच्चयवट्ठं अत्थि नु खो नत्थी’ ति कंखन्तो इदप्पच्चयतापटिच्च-समुप्पन्नेसु धम्मेसु कंखति नाम । तत्रायं वचनत्थो— इमेसं* जरामरणादीनं पचया ‘इदप्पच्चया’ । इदप्पच्चयानं भावो ‘इदप्पच्चयता’ । इदप्पच्चया एव वा ‘इदप्पच्चयता’; जाति-आदीनं एतं अधिवचनं । जाति-आदीसु तं तं पटिच्च आगमम समुप्पन्ना ति ‘पटिच्चसमुप्पन्ना’ । इदं वुत्तं होति— इदप्पच्चयताय च पटिच्च-समुप्पन्नेसु च धम्मेसु कंखती ति ।

(३०) सीलेना [§ १००५] ति गोसीलादिना । वतेना ति गोवता-दिना । सीलव्वतेना ति तदुभयेन । सुद्धी ति किलेससुद्धि; परमत्थसुद्धिभूतं वा निब्बानमेव । तदेकट्ठा [§ १००६] ति इध पहानेकट्ठं धुरं । इमिस्सा च पालिया [§ १००२] दिट्ठिसंकिलेसो विचिकिच्छाकिलेसो ति द्वे येव आगता ।

१ सि०— नाबको. २-२ M., PTS omit, while सि०, सी०, म० give it. Our text of धम्मसंगणि as well as our sources do not contain these words commented upon. Perhaps, the Commentator's text contained these words. ३ M., PTS— वा. ४ See ५.४-६ above. * मो० ३.५५.

लोमो दोसो मोहो मानो धीनं उद्धचं अहिरिकं अनोत्तपं ति इमे अट्ठ अनागता । आहरित्वा दीपेतब्बा । एत्थ हि दिट्ठिविचिकिच्छासु पहीयमानासु अपायगमनीयो लोमो दोसो मोहो मानो धीनं उद्धचं अहिरिकं अनोत्तपं ति सब्बे पि^१मे पहानेकट्ठा हुत्वा पहीयन्ति । सहजेकट्ठं^२ पन आहरित्वा दीपेतब्बं । सोतापत्तिमग्गेन [356] हि चत्तारि दिट्ठिसहगतानि विचिकिच्छासहगतं चा ति पञ्च चित्तानि पहीयन्ति । तत्थ द्वीसु असंखारिकदिट्ठिचित्तसु पहीयन्तेसु च तेहि सहजातौ लोमो^३ मोहो उद्धचं अहिरिकं अनोत्तपं ति इमे किलेसा सहजेकट्ठवसेन पहीयन्ति । सेस-दिट्ठिकिलेसो च विचिकिच्छाकिलेसो च पहानेकट्ठवसेन पहीयन्ति । दिट्ठिसंपयुत्त-संखारिकचित्तसु पि पहीयन्तेसु तेहि सहजातौ लोमो^४ मोहो धीनं उद्धचं अहिरिकं अनोत्तपं ति इमे किलेसा सहजेकट्ठवसेन पहीयन्ति । सेसादिट्ठिकिलेसो च विचिकिच्छाकिलेसो च पहानेकट्ठवसेन पहीयन्ति । एवं पहानेकट्ठरिम येव सहजेकट्ठ लब्धती ति इदं सहजेकट्ठ आहरित्वा दीपयिंसु ।

(३१) तं-सम्पयुत्तो [§ १००६] ति तेहि तदेकट्ठेहि अट्ठहि किलेसेहि सम्पयुत्तो । विनिष्मोगं वा कत्वा तेन लोमेन तेन दोसेना ति एवं एकेकेन सम्प-युत्तता दीपेतब्बा । तत्थ लोमे गहिते, मोहो मानो धीनं उद्धचं अहिरिकं अनोत्तपं ति अयं संखारक्खन्धे किलेसगणो लोमसम्पयुत्तो नाम होति । दोसे गहिते, मोहो धीनं उद्धचं अहिरिकं अनोत्तपं ति अयं किलेसगणो दोससम्पयुत्तो नाम । मोहे गहिते, लोमो दोसो मानो धीनं उद्धचं अहिरिकं अनोत्तपं ति अयं किलेसगणो मोहसंपयुत्तो नाम । माने गहिते, तेन सहुप्पन्नो लोमो^५ मोहो धीनं उद्धचं अहिरिकं अनोत्तपं ति अयं किलेसगणो मानसंपयुत्तो नाम । इमिना उपायेन तेन धीनेन तेन उद्धचेन तेन अहिरिकेन तेन अनोत्तपेन संपयुत्तो तं-सम्पयुत्तो ति योजना कातब्बा ।

(३२) तं-समुट्ठानं ति तेन लोमेन ...पे०... तेन अनोत्तपेन समुट्ठितं ति अत्थो । इमे धम्मा दस्सनेन पहातब्बा ति [§ १००६] एत्थ दस्सनं नाम सोतापत्तिमग्गो; तेन पहातब्बा ति अत्थो । 'कस्मा पन सोतापत्तिमग्गो दस्सनं नाम जातो' ति ? 'पठमं निब्बानदस्सनतो' । 'ननु गोत्रभू पठमतरं [357] परसती' ति ? 'नो न परसति; दिस्वा कत्तव्वकिच्चं पन न करोति, संयोजनानं अप्पहानतो । तस्मा परसती ति न वत्तव्वो । यत्थकत्थ चि राजानं दिस्वा पि पण्णाकारं दत्त्वा

१ See ५.४-६ above. २ See Chart—Cittas under *akusala* described in §§ 365-399, 403-409, 422-26. ३ All but सि० read सहजातो. ४ सि० inserts hereafter दोसो. ५ M., PTS- मोहेन. ६-६ See २.२४ above.

किञ्चिन्पत्तिया अदिट्ठत्ता 'अर्जा पि' राजानं न परसामी' ति वदन्तो चेत्थ जनपदपुरिसो निदस्सनं^१ ।

(३३) अवसेसो लोमो [§ १००७] ति दस्सनेन पहीनावसेसो । दोस-मोहेसु पि एसेव नयो । दस्सनेन हि अपायगमनीया व पहीना । तेहि पन अञ्जे दस्सेतुं इदं वुत्तं । 'तदेकट्ठा' ति तेहि पालियं [§ १००७] आगतेहि तीहि किले-सेहि संपयोगतो पि पहानतो पि एकट्ठा पञ्च किलेसा ।

(३४) नेव दस्सनेन न भावनाया [§ १००८] ति इदं संयोजनादीनं विय तेहि मग्गेहि अप्पहातव्वतं^२ सन्धाय वुत्तं । यं पन "सोतापत्तिमग्गजणेन अभिसंखारविज्जाणस्स निरोधेन सत्तमवे ठपेत्वा अनमतग्गे संसारवट्ठे ये उप्पज्जेयुं, नांमं च रूपं च एत्थेते निरुज्झन्ती" ति आदिना नयेन कुसलादीनं पि पहानं अनुज्जातं, तं तेसं मग्गानं अभावितत्ता ये उप्पज्जेयुं, ते उपनिस्सयपच्चयानं किलेसानं पहीनत्ता पहीना ति इमं परियायं सन्धाय वुत्तं ति वेदितव्वं ।

(३५) दस्सनेन पहातव्वहेतुत्तिके [§§ १००९-१०१२] इमे धम्मा दस्सनेन पहातव्वहेतुका ति निट्ठपेत्वा, पुन 'तीणि संयोजनानी' ति आदि पहातव्वे दस्सेत्वा, तदेकट्ठभावेन हेतू चेव सहेतुके च दस्सेतुं वुत्तं । तत्थ 'किञ्चा पि दस्सनेन पहातव्वेसु हेतुसु लोमसहगतो मोहो लोमेन सहेतुको होति, दोससहगतो मोहो दोसेन, लोमदोसा च मोहेना ति पहातव्वहेतुकपदे ते' संगहं गच्छन्ति, विचिकिच्छासहगतो पन मोहो अज्जस्स सम्पयुत्तहेतुनो अभावेन हेतु येव, न सहेतुको ति तस्स पहानं दस्सेतुं इमे धम्मा दस्सनेन पहातव्वहेतू [§ १०१०] ति वुत्तं । [358] दुतिय-पदे उद्धचसहगतस्स मोहस्स पहानं दस्सेतुं इमे धम्मा भावनाय पहातव्वहेतू [§ १०११] ति वुत्तं । सो हि अत्तना सम्पयुत्तधम्मे सहेतुके कत्वा पिट्ठिवट्ठको जातो, विचिकिच्छासहगतो विय अज्जस्स सम्पयुत्तहेतुनो अभावा पहातव्वहेतुकपदं न भजति । ततियपदे अवसेसा कुसलाकुसला [§ १०१२] ति पुन अकुसलगहणं विचिकिच्छाउद्धचसहगतानं मोहानं संगहत्थं कतं । ते हि सम्पयुत्तहेतुनो अभावा पहातव्वहेतुका नाम न होन्ति ।

(३६) परित्तरम्मणत्तिके [§§ १०२२-१०२४] आरब्भा ति आरम्भणं कत्वा । सयं हि परित्ता वा होन्तु महग्गा वा, परित्ते धम्मे आरम्भणं कत्वा

१ सि०-omit. २ The last five out of the eight mentioned in line 5 in ५-३० above. See Maung Tin, ii, p. 460, note. ३ सि०- पहातव्वत्तं. ४ See ३.५१९ above. ५ See Points of Controversy p. 77, note 3 and 268, 271. ६ Cf. D.i.223; Dialogues i.283. ७ M., PTS- पेते (पि+एते). ८ M., PTS insert hereafter मोहो.

उपपन्ना परिचरम्मणा, महग्गते आरम्मणं कत्वा उपपन्ना महग्गतारम्मणा, अप्पमाणे आरम्मणं कत्वा उपपन्ना अप्पमाणारम्मणा । ते पन परिचा पि होन्ति महग्गता पि अप्पमाणा पि ।

(३७) मिच्छत्तात्तिके [§§ १०२८-१०३०] आनन्तरिकानी ति अनन्तरायें फलदायकानि; मातुघातकम्मादीनं^१ एतं अधिवचनं । एतेसु हि एकस्मिं पि कम्मे कते तं पटिवाहित्वा अञ्जं कम्मं अत्तनो विपाकस्स ओकासं कातुं न सक्कोति । सिनेरुप्पमाणे पि हि सुवण्णथूपे कत्वा चक्कवाळमत्तं वा रतनमयपाकारं विहारं कत्वा तं पूरेत्वा निसिन्नस्स बुद्धपमुखस्स भिक्खुसंघस्स यावज्जीवं चत्तारो पच्चये ददतो पि कम्मं एतेसं कम्मानं विपाकं पटिवाहितुं न सक्कोति एव । या च मिच्छादिद्वि नियता [§ १०२८] ति अहेतुकवाद-अकिरियवाद-नस्थिकवादेषु अञ्जतरा । तं हि गृहेत्वा ठितं पुग्गलं बुद्धसत्तं पि बुद्धसहस्सं पि बोधेतुं न सक्कोति ।

(३८) मग्गारम्मणत्तिके [§§ १०३१-३४] अरियमग्गं आरब्भा ति लोक्कुत्तरमग्गं आरम्मणं कत्वा । ते पन परिचा पि होन्ति महग्गता पि । [359] मग्गाहेतुकनिद्देशे [§ १०३२-३३] पठमनयेन पच्चयट्ठेन हेतुना मग्गसंपयुत्तानं खन्धानं सहेतुकभावो दस्सितो । दुतियनयेन मग्गभूतेन सम्मादिट्ठिसंखातेन हेतुना सेसमग्गागानं सहेतुकभावो दस्सितो । ततियनयेन मग्गे^२ उपन्नहेतुहि^३ सम्मादिट्ठिया सहेतुकभावो दस्सितो ति वेदितव्वो ।

(३९) अधिपतिं करित्वा ति आरम्मणाधिपतिं कत्वा । ते च खो परिचरम्मणा व होन्ति । अरियसावकानं हि अत्तनो मग्गं गरं कत्वा पच्चवेक्खणकाले आरम्मणाधिपतिं लब्धमिति । चेतोपरियजाणेन पन अरियसावको परस्स मग्गं पच्चवेक्खमानो गरं करोन्तो पि अत्तना पटिविद्धमग्गं विय गरं न करोति । 'यमकपाटिहारियं करोन्तं तथागतं दिस्वा तस्स मग्गं गरं करोति न करोती' ति ? करोति, न पन अत्तनो मग्गं विय । अरहा न किंचि कत्वा धम्मं गरं करोति ठपेत्वा मग्गं फलं निब्बानं ति । एत्था पि अयमेवत्थो । वीमंसाधिपतेय्यं^४ ति इदं सहजाताधिपतिं दस्सेतुं वुत्तं । छन्दं हि जेट्ठकं कत्वा मग्गं भावेन्तस्स छन्दो अधिपति नाम होति, न मग्गो । सेसधम्मा पि छन्दाधिपतिनो नाम होन्ति, न मग्गाधिपतिनो । चित्ते पि एसेव नयो । वीमंसं पन जेट्ठकं कत्वा मग्गं भावेन्तस्स वीमंसाधिपति चेव होति मग्गो चा ति । सेसधम्मा मग्गाधिपतिनो नाम होन्ति । विरिये पि एसेव नयो ।

१-१ सि०-अनन्तरा येव फलदायकानं मातुघातकम्मादीनं. २ सी०, सि०, म०-तेसु. ३ म० मग्गानं. ४-४ सि०-मग्गेन उपन्नहेतु ति. ५ All authorities but म०-वीमंसाधिपतेय्येना ति.

(४०) उपपन्नत्तिकनिद्देशे [§§ १०३५-३७] जाता ति निव्वत्ता, पटि-लद्धत्तावा । भूता ति आदीनि तेसं येव वेवचनानि । जाता एव हि भावप्पत्तिया भूता । पच्चयसंयोगे जातत्ता सञ्जाता । निव्वत्तिलक्खणं पत्तत्ता निव्वत्ता । उपसग्गेन पन पदं वट्ठेत्वा अभिनिव्वत्ता ति वुत्ता । पाकट्ठमूता ति [360] पातुभूता । पुव्वन्ततो उद्धं पन्ना ति उपपन्ना । उपसग्गेन पदं वट्ठेत्वा समुपपन्ना ति वुत्ता । निव्वत्तट्ठेनेव उद्धं ठिता ति उट्ठिता । पच्चयसंयोगेन उट्ठिता ति समुट्ठिता । पुन उपपन्ना ति वचने कारणं हेतु^१ वुत्तनयेनेव वेदितव्वं । उपपन्नसेन संगहिता ति उपन्नकोट्टासेन गणनं गता । रूपा वेदना सञ्जा संखारा विञ्जाणं ति इदं नेसं सभावदस्सनं । दुतियपदनिद्देशो [§ १०३६] वुत्तपाटिसेधनयेन वेदितव्वो । ततियपदनिद्देशो [§ १०३७] उत्तानत्थो व ।

(४१) अयं पन तिको द्विजं अद्धानं वसेन पूरेत्वा दस्सितो । लद्धोकासस्स हि कम्मस्स विपाको दुविधो— खणप्पत्तो, अप्पत्तो च । तत्थ 'खणप्पत्तो' उपपन्नो नाम । 'अप्पत्तो' चित्तानन्तरे वा उपपज्जु, कप्पसत्तसहस्सातिककमे वा । धुवपच्चयट्ठेन नस्थि नाम न होति, उप्पादिनो धम्मा नाम जाता । यथो^२ह— "तिट्ठते-वय्यं पोट्टपाद अरूपी अत्ता सञ्जामयो । अथ इमस्स पुरिसस्स अञ्जा व सञ्जा उपपन्नन्ति अञ्जा व सञ्जा निरुज्जन्ती" [दी० १.१८७] ति । एत्थ आरुपे कामावचरसञ्जापवत्तिकाले किञ्चा पि मूलभवंगसञ्जा पि निरुद्धा कामावचरसञ्जाय पन निरुद्धकाले अवस्सं सा उपपज्जिस्सती ति अरूपसंखातो अत्ता नत्थी ति संखं अगन्त्वा 'तिट्ठतेव' नामा ति जातो । एवमेव लद्धोकासस्स कम्मस्स विपाको दुविधो ... पे० ... धुवपच्चयट्ठेन नस्थि नाम न होति, उप्पादिनो धम्मा नाम जाता ।

(४२) यदि पन आयूहितं कुसलाकुसलकम्मं सर्व्वं विपाकं ददेय्य, अञ्जस्स ओकासो व न भवेय्य । तं पन दुविधं होति— धुवविपाकं, अद्भुवविपाकं च । तत्थ पञ्च आनन्तरियकम्मानी, अद्भु समापत्तियो, चत्तारो अरियमग्गा ति एतं 'धुवविपाकं' नाम । [361] तं पन खणप्पत्तं पि अस्थि, अप्पत्तं पि । तत्थ 'खणप्पत्तं' उपपन्नं नाम । 'अप्पत्तं' अनुपपन्नं नाम । तस्स विपाको चित्तानन्तरे वा उपपज्जु कप्पसत्तसहस्सातिककमे वा । धुवपच्चयट्ठेन अनुपपन्नं नाम न होति, उप्पादिनो धम्मा नाम जाता । भेत्तेय्य-बोधिसत्तस्स मग्गो अनुपपन्नो नाम, फलं उप्पादिनो धम्मा येव नाम जातं ।

(४३) अतीतत्तिकनिद्देशे [§§ १०३८-४०] अतीता ति खणत्तयं अतिक्रन्ता । निरुद्धा ति निरोधप्पत्ता । विगता ति विभवं गता, विगच्छिता वा । विपरिणता ति पकतिविजहनेन विपरिणामं गता । निरोधसंखातं अत्थं

१ म०, सि०-संयोगे. २ In Dhs. text §1035, put the comma before उपपन्ना instead of after the word. ३ See ३.२८३; also ३.२९०, ५५३; ५.४३, ५०, ७९. ४-४ सि०-यथा हि तिट्ठते पहाय.

गता ति अस्थंगता । अब्भस्थंगता ति उपसग्गेन पदं वड्डितं । उप्पज्जित्वा विगता ति निव्वत्तित्वा विगच्छिता । पुन अतीतवचने कारणं हेट्ठा वुत्तमेव । परतो अनागतादीसु [§ १०३९] पि एसेव नयो । अतीतसेन संगहिता ति अतीतकोट्ठासेन गणनं गता । कतमे ते ति ? रूपा वेदना सञ्ज्ञा संखारा विज्जाणं । पुरतो अनागतादीसु [§ १०३९] पि एसेव नयो । अतीतारम्मण-त्तिकनिद्देसे [§ १०४१-४३] अतीते धम्मे आरम्भा ति आदीसु परित्त-महग्गता व धम्मा वेदितव्वा । ते हि अतीतादीनि आरम्भ उप्पज्जन्ति ।

(४४) अज्झत्तत्तिकनिद्देसे [§ १०४४-४६] तेसं तेसं ति पदद्वयेन सब्बसत्ते परियादियति । अज्झत्तं पच्चत्तं उभयं नियकज्झत्ताधिवचनं । नियका ति अत्तनि^१ जाता । पाटिपुग्गलिका ति पाटियेकरस्स पुग्गलस्स सन्तका । उपा-दिन्ना ति सरीरट्ठका । ते हि कम्मनिव्वत्ता वा होन्तु मा वा, आदिन्नगहितपरामट्ठ-वसेन पन इध उपादिन्ना ति वुत्ता । परसत्तानं [§ १०४५] ति अत्तानं ठपेत्वा अवसेससत्तानं । परपुग्गलानं ति तस्सेव वेवचनं । सेसं हेट्ठा वुत्तसदिसमेव । तदुभयं [§ १०४६] ति तं उभयं । अज्झत्तारम्मणत्तिकस्स पटमपदे [§ १०४७] परित्तमहग्गता धम्मा वेदितव्वा । [362] दुतिये अप्पमाणा पि । ततिये परित्त-महग्गता व । अप्पमाणा पन कालेन बहिद्धा कालेन अज्झत्तं आरम्भणं न करोन्ति । सनिदस्सनत्तिक-निद्देसो [§ १०५०-५२] उत्तानो येव ।

[२ दुक्खवण्णना]

[(i) अभिधम्मदुक्कं]

(४५) दुक्केसु अदोसनिद्देसे [§ १०५६] मेत्तायनवसेन मेत्ति । मेत्ताकारो मेत्तायना । मेत्ताय अयितस्स मेत्तासमंगिनो चित्तस्स भावो मेत्तायितत्तं । अनुदयती ति अनुदा, रक्खती ति अत्थो । अनुदाकारो अनुदायना । अनुदा-यितस्स भावो अनुदायितत्तं । हितस्स एसनवसेन हितेसिता । अनुकम्पनवसेन अनुकम्पा । सब्बेहि पि इमेहि पदेहि उपचारप्पनप्पत्ता मेत्ता व वुत्ता । सेसपदेहि लोकियलोकुत्तरो अदोसो कथितो ।

(४६) अमोहनिद्देसे [§ १०५७] दुक्खे जाणं ति दुक्खसच्चे पञ्चा । दुक्खसमुदये ति आदीसु पि एसेव नयो । एत्थ च दुक्खे जाणं सवनसम्मसन-पटिवेधपच्चवेक्खणासु वत्तति । तथा दुक्खसमुदये । निरोधे पन सवनपटिवेधपच्च-

१ See ३.२८३, २९०, ५५३; also ५.४०, ५०, ७९. २ PTS, म०, सि०- अत्तनो. ३ Continues to the end of निखेपकण्ड (५१५०). ४ Continues upto ५.१०६. ५ M., सी०-अनुदायाकारो.

वेक्खणासु एव । तथा पटिपदाय । पुच्चन्ते ति अतीतकोट्ठासे । अपरन्ते ति अनागतकोट्ठासे । पुच्चन्तापरन्ते ति तदुभये । इदप्पच्चयता-पटिच्चसमुप्पन्नेसु धम्मेसु जाणं ति अयं पच्चयो, इदं पच्चयुप्पन्नं, इदं पटिच्च इदं निव्वत्तं ति, एवं पच्चयेसु च पच्चयुप्पन्नधम्मेसु च जाणं ।

(४७) लोमनिद्देसे पि [§ १०५९] हेट्ठा अनागतानं पदानं अयमत्थो— रञ्जनवसेनं रागो । बलवरञ्जनट्ठेन सारागो । विसयेसु सत्तानं अनुनयनतो अनुनयो । अनुवज्जती ति अनुरोधो, कामेती ति अत्थो । यत्थ कत्थचि मवे [363] सत्ता एताय नन्दन्ति, सयं वा नन्दन्ती ति नन्दी । नन्दी च सा रञ्जनट्ठेन रागो चा ति नन्दीरागो । तत्थ एकस्मिं आरम्भणे सकिं उप्पन्ना तण्हा 'नन्दी' । पुनप्पुनं उप्पज्जमाना 'नन्दीरागो' ति वुच्चति । चित्तस्स सारागो ति यो हेट्ठा बलवरञ्जनट्ठेन सारागो ति वुत्तो, सो न सत्तस्स, चित्तस्सेव सारागो ति अत्थो । इच्छन्ति एताय आरम्भणानी ति इच्छा । ब्रह्मलिलेसमावेन मुच्छन्ति एताय पाणिनो ति मुच्छा । गिलित्वा परिनिट्ठपेत्वा गहणवसेन अज्झोसानं । इमिना सत्ता गिज्झन्ति, गेधं आपज्जन्ती ति गेधो; ब्रह्मलट्ठेन वा गेधो । "गेधं वा पनं वनसण्डं" [] ति हि ब्रह्मलट्ठेन वुत्तं । अनन्तरपदं उपसग्गवसेन वड्डितं । सब्बतो-भागेन वा गेधो ति पल्लिगेधो । सज्जन्ति एतेना ति सगो; लग्ननट्ठेन वा संगो । ओसीदनट्ठेन पंको । आकट्ठनवसेन एजा । "एजा इमं पुरिसं परिकट्ठति तस्स तस्सेव भवस्स अभिनिव्वत्तिया" [दी० २.२८३] ति हि वुत्तं । वञ्चनट्ठेन माया ।

(४८) वट्ठस्मिं सत्तानं जननट्ठेन जनिका ।

"तण्हा जनेति पुरिसं चित्तमस्स विधावती" [सं० १.३७] ति हि वुत्तं । वट्ठस्मिं सत्ते दुक्खेन संयोजयमाना जनेती ति सज्जननी । वट्ठन-ट्ठेन सिव्वती ति सिव्वनी । अयं हि वट्ठस्मिं सत्ते चुतिपटिसंघिवसेन सिव्वति घट्टेति, तुन्नकारो विय पिलोतिकाय पिलोतिकं; तस्मा वट्ठनट्ठेन सिव्वनी^३ ति वुत्ता । अनेकप्पकारं विसमजालं तण्हाविप्फन्दिनविषसंखातं वा जालमस्स अत्थी ति जालिनी । आकट्ठनट्ठेन सीधसोता सरिता विया ति सरिता^४ । अलट्ठेन वा सरिता । वुत्तं हेतं—"सरितानि सिनेहितानि च सोमनस्सानि भवन्ति जन्तुनो" [ध० ३.४१] ति । अल्लानि चैव सिनिद्वानि चा ति अयं हेत्थ अत्थो । [364] विसता ति विसत्तिका । विसवां ति विसत्तिका । विसाला ति विसत्तिका । विस-क्कती ति विसत्तिका । विसंवादिका ति विसत्तिका । विसं हरती ति विसत्तिका ।

१ With ४.४७-५२ compare Mahāniddeśa Commentary i.38-42, which closely agrees with our text. २ अं० १.१५४ reads गेधं वा महावनसण्डं वा. ३ Cf. सु० नि० १०४०. ४ Cf. अं० ४.१९९. ५ M., सी०-सल्लट्ठेन. ६ So M., PTS, but सी०, म०, सि०- विसदा.

विसमूला ति विसत्तिका । विसफला ति विसत्तिका । विसपरिभोगा ति विसत्तिका । विसप्पतीति विसत्तिका । विसता वा पन सा तण्हा रूपे सद्दे गन्धे रसे फोढुब्बे धम्मे कुले गणे विसता वित्थता ति विसत्तिका । अनयव्यसनपापनेट्ठेन कुम्मानु-
बन्धनं सुत्तकं विद्या ति **सुत्तं** । वुत्तं हेतुं—“सुत्तकं ति खो भिक्खवे नन्दिरागस्सेते अधिवचनं” [सं० २.२२७] ति । रूपादीसु पि वित्थतट्ठेन **विसटा** ।

(४९) तस्स तस्स पट्टिलामत्थाय सत्ते आयुहापेती^१ ति **आयूहनी** । उक्कण्ठितुं अप्पदानतो सहायट्ठेन **दुतिया** । अयं हि सत्तानं वट्ठस्मि उक्कण्ठितुं न देति, गतगतट्ठाने पियसहायो विय अभिरमापेति । तेनेव वुत्तं—

“तण्हादुतियो पुरिसो दीधमद्वान संसरं ।

इत्थमावज्जथामावं संसारं नातिवत्तती [सु० नि० ७४०] ति ॥

पणिधानकवसेन **पणिधि** । **भवनेत्ती** ति भवरज्जु । एताय हि सत्ता, रज्जुया गीवायं वद्धा गोणा विय, इच्छित्तिच्छित्तट्ठानं नीयन्ति । तं तं आरम्भणं वनति भजति अलीयती ति **वनं** । याचती ति वा वनं । **वनथो** ति व्यञ्जनेन पदं वट्ठितं । अनत्थरुक्खानं वा समुट्ठापनट्ठेन गहनट्ठेन च वनं विद्या ति ‘वनं’; बलवतण्हायेतं नामं । गहनतरट्ठेन पन ततो बलवतरो ‘वनथो’ नाम । तेन वुत्तं—

“वनं छिन्दथ मा रुक्खं वनतो जायते भयं ।

छेत्वा वनं च वनथं च निब्बन्ना होथ भिक्खवो” [ध० २८३] ति ॥

सन्धवनवसेन **सन्धवो**; संसग्गो ति अत्थो । [365] सो दुविधो— तण्हासन्धवो च मित्तसन्धवो च । तेसु इध तण्हासन्धवो अधिप्पेत्तो । सिनेहनवसेन **सिनेहो** । आलयकरणवसेन अपेक्खती ति **अपेक्खा** । वुत्तं पि चेत्त— “इमानि ते देव चतुरासीतिनगरसरहस्सानि कुसावतीराजधानीपमुखानि । एत्थ देव छन्दं जनेहि, जीविते अपेक्खं कैरोही” [दी० २.१९०] ति । आलयं करोही ति अयं हेत्थ अत्थो । पाटियेक्के पाटियेक्के आरम्भणे वन्धती ति **पट्टिवन्धु** । आतकट्ठेन वा पाटियेक्को वन्धू ति पि पट्टिवन्धु । निच्चसन्निरिसतट्ठेन सत्तानं तण्हासमो वन्धु नाम नत्थि ।

(५०) आरम्भणानं आसनतो **आसा** । अज्झोत्थरणतो चैव तित्तिं अनु-
पगन्त्वा व परिमुञ्चनतो चा ति अत्थो । आसिसनवसेन **आसिसना** । आसिसित-
भावो **आसिसित्तं** । इदानी तस्सा पवत्तिट्ठानं दस्सेतुं **रूपासा** ति आदि वुत्तं । तत्त्वं आसिसनवसेन आसा ति आसाय अत्थं गहेत्वा रूपे आसा रूपासा ति एवं नव पि पदानि वेदितव्यानि । एत्थ च पुरिमानि पञ्च पञ्चकामगुणवसेन वुत्तानि । परिक्रारलोभवसेन छट्ठं । तं विसेसतो पव्वजितानं । ततो परानि तीणि पदानि

१ All but M, PTS omit. २ M, PTS—“आपादनं”. ३ सो०, M, PTS—कुम्मानु०; सि०—कम्मानु०. ४ M.—आयूहती ति. ५ See A ii.10. ६ सि०, म०—दुक्खानं. ७ Dialogues ii. 223.

अतिसियक्खुवसेन गहट्ठानं । न हि तेसं धन-पुत्त-जीवितेहि पियतरं अत्थि । ‘इदं मय्हं एतं मय्हं’ ति वा ‘असुकेन मे इदं दिन्नं इदं दिन्नं’ ति वा एवं सत्ते जप्पापेती ति **जप्पा** । परतो द्वे पदानि उपसग्गेन वट्ठितानि । ततो परं अज्जेनाकारेण विम-
ज्जितुं आरद्धत्ता पुनं **जप्पा** ति वुत्ता । जप्पनाकारो **जप्पना** । जप्पितस्स भावो **जप्पितत्तं** । पुनपुनं विसये लुप्पति आकड्ढती ति लोलुपो । लोलुप्पस्स भावो **लोलुप्पं** । लोलुप्पाकारो **लोलुप्पायना** । लोलुप्पसंमिगिनो भावो **लोलुप्पायितत्तं** ।

(५१) **पुच्छञ्जिकता** ति याय तण्हाय लामट्ठानेसु, पुच्छं चालयमाना सुनखा विय, कम्पमाना विचरन्ति, तस्सा कम्पनतण्हाय नामं । साधु मनापमनापे विसये कामेती ति साधुकामो^१ । तस्स भावो **साधुकम्यता** । [366] माता-
मातुच्छा ति आदिके अयुत्तट्ठाने रागो ति **अधम्मरागो** । युत्तट्ठाने पि बलवा हुत्वा उपपन्नलोभो **विसमलोभो** । “रागो विसमं” [वि० ३६८] ति आदि-
वचनतो वा युत्तट्ठाने वा अयुत्तट्ठाने वा उपपन्नो छन्दरागो अधम्मट्ठेन ‘अधम्म-
रागो’, विसमट्ठेन ‘विसमलोभो’ ति वेदितव्यो । आरम्भणानं निकामनवसेनं निक्कन्ति । निकामनाकारो **निकामना** । पत्थनवसेन **पत्थना** । पिहायनवसेन **पिहना** । सुट्ठ पत्थना सम्पत्थना । पञ्चसु कामगुणेषु तण्हा **कामतण्हा** । रूपारूपमवे तण्हा **भवतण्हा** । उच्छेदसंखाते विमवे तण्हा **विभवतण्हा** । सुद्धे रूपमवस्मिं येव तण्हा **रूपतण्हा** । अरूपमवे तण्हा **अरूपतण्हा** । उच्छेददिट्ठिसहगतो रागो **दिट्ठि-
रागो** । निरोधे तण्हा **निरोधतण्हा** । रूपे तण्हा **रूपतण्हा** । सद्दे तण्हा **सद्द-
तण्हा** । गन्धतण्हादीसु पि एसेव नयो । ओघादयो वुत्तत्था वै ।

(५२) कुसलधम्मे आवरती ति **आवरणं** । छादनवसेन **छादनं** । सत्ते वट्ठस्मि वन्धती ति **वन्धनं** । चित्तं उपगन्त्वा किलिस्सति किलिट्ठं करोती ति **उपक्किलेसो** । थामगतट्ठेन अनुसेती ति **अनुसयो** । उपपज्जमाना चित्तं परियुट्ठाती ति **परियुट्ठानं**; उपपज्जितुं अप्पदानेन कुसलवारं गण्हाती ति अत्थो । “चोरा मग्गे परियुट्ठिसु धुत्ता मग्गे परियुट्ठिसू” [] ति आदीसु हि मग्गं गण्हिसू ति अत्थो । एवमिधा पि गहणट्ठेन परियुट्ठानं वेदितव्यं । पल्लिवट्ठनट्ठेन लता विद्या ति **लता** । “लता उन्मिज्ज तिट्ठती” [ध० ३४०] ति आगतट्ठाने पि अयं तण्हा लता ति वुत्ता । विविधानि कथूनि इच्छती ति **वेविच्छं** । वट्ठ-
दुक्खस्स मूलं ति **दुक्खमूलं** । तस्सेव दुक्खस्स निदानं ति **दुक्खनिदानं** । तं दुक्खं इतो पमवती ति **दुक्खपमवो** । वन्धनट्ठेन पासो विद्या ति पासो । मारस्स

१ See ३.२८३, २९०, ५५३; also cf. ५.४०, ४३, ७९. २ सि०, M., PTS—पुञ्जिकता; म०—पुच्छञ्जिकता. ३ M., PTS—साधुकम्यो. ४ M., PTS—निकामना. ५ See २.४४अ-४६; २.५०. ६ म०—कुपलवारं; सि०—कुसलवारं. ७ Cf. धेरो अ० on verse 25 (धेरी No 22.).

पासो मारपासो । दुग्गिलनट्टेन बलिसं विया ति बलिसं । मारस्स बलिसं मार-
बलिसं । तण्हाभिभूता मारस्स विसयं नातिक्रमन्ति, तेसं उपरि मारो वसं वत्तेती
ति इमिना परियायेन मारस्स विसयो ति मार-[367]-विसयो । सन्देनट्टेन तण्हा
व नदी तण्हानदी । अज्झोत्थरणट्टेन तण्हा व जालं तण्हाजालं । यथा सुनखा
गहुलवद्धा यदिच्छकं नीयन्ति, एवं तण्हावद्धा सत्ता ति दळ्ढवन्धनट्टेन गहुलं
विया ति गहुलं । तण्हा व गहुलं तण्हागहुलं । दुप्पूरणट्टेन तण्हा व समुदो ति
तण्हासमुदो ।

(५३) दोसनहेसे [§ १०६०] अनत्थं मे अचरी ति अवुद्धिं मे अकासि ।
इमिना उपायेन सब्बपदेसु अत्थो वेदितव्वो । अट्ठाने वा पन आघातो ति
अकारणे कोपो— एकचो हि ‘देवो अतिवस्सती’ ति कुप्पति, ‘न वस्सती’ ति
कुप्पति, ‘सुरियो तप्पती’ ति कुप्पति, ‘न तप्पती’ ति कुप्पति, वाते वायन्ते पि कुप्पति,
अवायन्ते पि कुप्पति, सम्मज्जितं असक्कोन्तो बोधिपण्णानं कुप्पति, चीवरं पारुपितु
असक्कोन्तो वातस्स कुप्पति, उपक्खलित्वा खाणुकस्स कुप्पती ति इदं सन्धाय वुत्तं—
अट्ठाने वा पन आघातो जायती ति । तत्थ हेट्ठो नवसुं ठानेसु सत्ते आरब्धम
उप्पन्नता कम्मपथमेदो होति । अट्ठानाघातो पन संखारे उप्पन्नो कम्मपथमेदं न
करोति । चित्तं आघातेन्तो उप्पन्नो ति चित्तस्स आघातो । ततो बलवतरो
पटिघातो । पटिहज्जनवसेन पटिघं । पटिविरुज्जती ति पटिविरोधो ।

(५४) कुप्पनवसेन कोपो । पकोपो संपकोपो ति उपसग्गवसेन पदं वड्ढितं ।
दुस्सनवसेन दोसो । पदोसो संपदोसो ति उपसग्गवसेन पदं वड्ढितं । चित्तस्स
व्यापत्ती ति चित्तस्स विपन्नता, विपरिवत्तनाकारो । मनं पदूसयमानो उप्पज्जती
ति मनोपदोसो । कुज्जनवसेन कोधो । कुज्जनाकारो कुज्जना । कुज्जितस्स
माथो कुज्जितत्तं । इदानी अकुसलनिहेसे वुत्तनयं दस्सेतुं दोसो दुस्सना ति
आदि वुत्तं । तस्मा “यो एवरूपो चित्तस्स आघातो ...पे०... कुज्जितत्तं”
[§ १०६०] ति च इध वुत्तो, “दोसो दुस्सना” ति आदिना नयेन हेट्ठो वुत्तो,
अयं वुच्चति दोसो ति । एवमेत्थ योजना कातव्वा । एवं हि सति पुनरुत्तिदोसो
पटिषेधितो होति ।

(५५) [368] मोहनिहेसो [§ १०६१] अमोहनिहेसे वुत्तपटिपक्खनयेन
वेदितव्वो । सब्बाकारेन पनेस विमंगट्ठकथार्यं आविमविससति ।

(५६) तेहि धम्मेहि ये धम्मा सहेतुका [§ १०७३] ति तेहि हेतु-
धम्मेहि ये अज्जे हेतुधम्मा वा न हेतुधम्मा वा सहेतुका । अहेतुकपदे [§ १०७४]

१ PTS-नन्दन°. २-२ § 1060 (first five lines). ३ See ३.५६४
(§ 418). ४ See ५.४६. ५ A very brief comment in VbhCm, 140.
६ PTS, म० insert ते after this.

पि एसेव नयो । एत्थ च हेतु हेतु येव च होति, तिण्णं वा द्विजं वा एकतो
उप्पातियं सहेतुको च । विचिकिच्छुद्धच्चसहगतो पन मोहो हेतु अहेतुको । हेतु-
संपयुत्तदुकनिहेसे [§ १०७५-७६] पि एसेव नयो । संखतदुकनिहेसे [§ १०८५-
८६] पुरिमदुके वुत्तं असंखतधातुं सन्धाय यो एव सो धम्मो [§ १०८६] ति
एकवचननिहेसो कतो । पुरिमदुके पन बहुवचनवसेन पुच्छाय उद्वटत्ता इमे
धम्मा अप्पच्चया [§ १०८४] ति पुच्छानुसंधिनयेन बहुवचनं कतं । इमे
धम्मा सनिदस्सना [§ १०८७] ति आदीसु पि एसेव नयो ।

(५७) केनचि विज्जेय्यदुकनिहेसे [§ १०९५] चक्खुविज्जेय्या ति
चक्खुविज्जाणेन विजानितव्वा । सेसपदेसु पि एसेव नयो । एत्थ च केनचि
विज्जेय्या ति चक्खुविज्जाणादीसु केनचि एकेन चक्खुविज्जाणेन वा सोत-
विज्जाणेन वा विजानितव्वा । केनचि न विज्जेय्या ति तेनेव चक्खुविज्जाणेन
वा सोतविज्जाणेन वा न विजानितव्वा । ‘एवं सन्ते द्विजं पि पदानं अत्थनानत्ततो
दुको होती’ ति हेट्ठो वुत्तता ‘ये ते धम्मा चक्खुविज्जेय्या न ते धम्मा सोतविज्जेय्या’
[§ १०९५] ति अयं दुको न होति । रूपं पन चक्खुविज्जेय्यं सहो न चक्खु-
विज्जेय्यो ति इममत्थं गहेत्वा ‘ये ते धम्मा चक्खुविज्जेय्या न ते धम्मा सोत-
विज्जेय्या, ये वा पन ते धम्मा सोतविज्जेय्या न ते धम्मा चक्खुविज्जेय्या’ ति
अयमेको दुको ति वेदितव्वो । एवं एकेकइन्द्रियमूलके चत्तारो चत्तारो कत्वा
वीसति दुका विभत्ता ति वेदितव्वा ।

(५८) [369] किं पन ‘मनोविज्जाणेन केनचि विज्जेय्या केनचि न
विज्जेय्या’ ति नत्थि ? तेनेत्थ दुका न वुत्ता ति ? न नत्थि, ववत्थानाभावतो पन
न वुत्ता । न हि, यथा चक्खुविज्जाणेन अविज्जेय्या एवा ति ववत्थानं अत्थि, एवं
मनोविज्जाणेना पी ति ववत्थानाभावतो एत्थ दुका न वुत्ता । मनोविज्जाणेन पन
केनचि विज्जेय्या चेव अविज्जेय्या चा ति अयमत्थो अत्थि । तस्मा सो अवुत्तो
पि यथालामवसेन वेदितव्वो । मनोविज्जाणं ति हि संखं गतेहि कामावचरधम्मेहि
कामावचरा धम्मा एव ताव केहिचि विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या । तेहि येव
रूपावचरादिधम्मा पि केहिचि विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या । रूपावचरेहि पि
कामावचरा केहिचि विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या । तेहि येव रूपावचरादयो पि
केहिचि विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या । अरूपावचरेहि पन कामावचरा रूपावचरा
अपरियापन्ना च नेव विज्जेय्या । अवरूपावचरा पन केहिचि विज्जेय्या केहिचि
अविज्जेय्या । ते पि च केचिदेव विज्जेय्या केचि अविज्जेय्या । अपरियापन्नेहि
कामावचरादयो नेव विज्जेय्या । अपरियापन्ना पन निब्बानेन अविज्जेय्यत्ता केहिचि

१ सी०, म०- वसेन. २ See २.४२ last sentence. ३-३ सी०,
सि०- नो, अत्थि. अ० यो०- नत्थि. ४-४ सी० omits.

विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या । ते पि च मग्गकलानं अविज्जेय्यत्ता केचिदेव विज्जेय्या केचिदेव अविज्जेय्या ति ।

(५९) आसवनिहेसे [§ १०९६-११००] पञ्चकामगुणिको रागो कामासवो नाम । रूपारूपभवेसु छन्दरागो ज्ञानानिकन्ति-सस्सतदिट्ठिसहजातो रागो भववसेन पथना भवासवो नाम । द्वासट्ठि दिट्ठियो दिट्ठासवो नाम । अट्ठमुं ठानेसु अज्जाणं अविज्जासवो नाम । तत्थ तत्थ आगतेसु पन आसवेसु असम्मोहत्थं एकविधादिभेदो वेदितव्वो । अत्थतो हेते चिरपरिवसियट्ठेन आसवा ति एवं एकविधा व होन्ति । विनये पन “दिट्ठधम्मिकानं आसवानं संवराय संपरायिकानं आसवानं पटिघाताया” [विन० ३.२१; ५.१४३, २२३] ति दुविधेन आगता । सुत्तन्ते सज्जयन्ते ताव “तयो” मे आबुसो आसवा— कामासवो भवासवो अविज्जासवो” ति ति विधेन आगता । निव्वेधिकपरियाये “अत्थि भिक्खवे आसवा निरयगम- [370]-नीया, अत्थि आसवा तिरच्छान-योनिगमनीया, अत्थि आसवा पेत्तिविसयगमनीया, अत्थि आसवा मनुस्सलोक-गमनीया, अत्थि आसवा देवलोकगमनीया” [अं० ३.४१४] ति पञ्चविधेन आगता । छद्दकनिपाते आहुनेय्यसुत्ते— “अत्थि आसवा संवरा पहातव्वा, अत्थि आसवा पटिसेवना पहातव्वा, अत्थि आसवा अधिवासना पहातव्वा, अत्थि आसवा परिवज्जना पहातव्वा, अत्थि आसवा विनोदना पहातव्वा, अत्थि आसवा भावना पहातव्वा” [Cf. अं० ३.३८७-९०] ति छब्बिधेन आगता । सव्वसंव-परियाये ‘दस्सना-पहातव्वेहि’ सद्धिं सत्ताविधेन आगता । इध पनेते कामासवादि-भेदतो चतुर्विधेन आगता ।

(६०) तत्रायं वचन्त्यो— पञ्चकामगुणसंखाते कामे आसवो ‘कामासवो’ । रूपारूपसंखाते कम्मतो च उपपत्तितो च दुविधे पि भवे आसवो ‘भवासवो’ । दिट्ठि एव आसवो ‘दिट्ठासवो’ । अविज्जा व आसवो ‘अविज्जासवो’ । कामेस्स [§ १०९७] ति पञ्चसु कामगुणेषु । कामच्छन्दो ति कामसंखातो छन्दो, न कचुकम्प्यता छन्दो, न धम्मच्छन्दो । कामनवसेन रजनवसेन च कामो येव रागो कामरागो । कामनवसेन नन्दनवसेन च कामो व नन्दी ति कामनन्दी । एवं सव्वत्थं कामत्थं विदित्वा तण्हायनट्ठेन कामतण्हा, सिनेहनट्ठेन कामसिनेहो, परिदाहनट्ठेन कामपारिदाहो, मुच्छनट्ठेन काममुच्छा, मिलित्वा परिनिट्ठापनट्ठेन कामज्झोसानं वेदितव्वं । अयं वुच्चती ति अट्ठहि पदेहि विभत्तो कामासवो नाम वुच्चति ।

१ सि०-सहगतो. २ दी० 1st sutta 3.29. ३ See Vbh. 364,362; P. Maung Tin, ii, p. 475, n. 3. ४ नि०, म०-पारिवासिय०. ५ सं० ४.१-२०४. ६ Cf. सं० ४.२५६. ७ म० १.६-१२. ८ म० १.७-९. ९ सी०. म०-परिद्वन्द्वन; सि०-परिद्वन्द्वन०.

(६१) भवेसु भवच्छन्दो [§ १०९८] ति रूपारूपभवेसु भवपत्थनावसेनेव पवत्तो छन्दो ‘भवच्छन्दो’ । सेसपदानि पि इमिना व नयेनेव वेदितव्वानि । सस्सतो लोको [§ १०९९] ति वा आदीहि दसहाकारेहि दिट्ठिप्पमेदो व वुत्तो । तत्थ सस्सतो लोको ति खन्धपञ्चकं लोको ति गहेत्वा ‘अयं लोको निच्चो धुवो सव्व-कालिको’ ति गण्हन्तस्स ‘सस्सतं’ ति गहणाकारप्पवत्ता दिट्ठि । [371] असस्सतो ति तमेव लोकं ‘उच्छिज्जति विनस्सती’ ति गण्हन्तस्स उच्छेदगहणाकार-प्पवत्ता दिट्ठि । अन्तवा ति परित्तकसिणलाभिनो ‘सुप्पमत्ते’ वा सरावमत्ते’ वा’ कसिणे समापन्नस्स अन्तोसमापत्तियं पवत्तितरूपारूपधम्मे लोको ति च कसिण-परिच्छेदन्तेन च ‘अन्तवा’ ति गण्हन्तस्स ‘अन्तवा लोको’ ति गहणाकारप्पवत्ता दिट्ठि । सा सस्सतदिट्ठि पि होति उच्छेददिट्ठि पि । विपुलकसिणलाभिनो पन कसिणे समापन्नस्स अन्तोसमापत्तियं पवत्तितरूपारूपधम्मे लोको ति च कसिणपरिच्छेदन्तेन च ‘अनन्तो’ ति गण्हन्तस्स ‘अनन्तवा लोको’ ति च गहणाकारप्पवत्ता दिट्ठि । सा सस्सतदिट्ठि पि होति, उच्छेददिट्ठि पि ।

(६२) तं जीवं तं सरीरं ति भेदनधम्मस्स सरीरस्सेव ‘जीवं’ ति गहितत्ता सरीरे उच्छिज्जमाने ‘जीवं पि उच्छिज्जती’ ति उच्छेदगहणाकारप्पवत्ता दिट्ठि । दुतियपदे सरीरतो अज्जस्स जीवस्स गहितत्ता सरीरे उच्छिज्जमाने पि ‘जीवं न उच्छिज्जती’ ति सस्सतगहणाकारप्पवत्ता दिट्ठि । होति तथागतो परं मरणा ति आदीसु सत्तो तथागतो नाम । सो परं मरणा होती ति गण्हतो पठमा सस्सत-दिट्ठि । न होती ति गण्हतो दुतिया उच्छेददिट्ठि । होति च न च होती ति गण्हतो ततिया एकचसस्सतदिट्ठि । नेव होति न न होती ति गण्हतो चतुर्थो अमराविकल्हेपदिट्ठि । इमे धम्मा आसवा ति इमे कामासवा च भवासवा च रागवसेन एकतो कत्वा, संखेपतो तयो, वित्थारतो चत्तारो धम्मा आसवा नाम ।

(६३) यो पन ब्रह्मानं त्रिमानं कप्पस्सखाभरणेषु छन्दरागो उप्पज्जति, सो कामासवो होति न होती ति ? न होति । कस्मा ? पञ्चकामगुणिकस्स रागस्स इधेव पहीनत्ता । हेतुगोच्छकं पन पत्वा लोमो हेतु नाम होति । गन्थगोच्छकं पत्वा अभिज्झा कायगन्थो नाम । किलेसगोच्छकं पत्वा लोमो किलेसो नाम होति । दिट्ठिसहजातो पन रागो कामासवो होति न होती ति ? न होति; दिट्ठिरागो नाम होति । वुत्तं हेतं “दिट्ठिरागरत्ते पुरिसपुग्गले दिज्जदानं नाम न महप्फलं होति, न [372] महानिसंसं” [पटि० १.४२] ति । इमे पन आसवे किलेसपटिपाटिया पि आहरितुं वट्ठति, मग्गपटिपाटियो पि । किलेसपटिपाटिया कामासवो अनागामि-मग्गेन पहीयति, भवासवो अरहत्तमग्गेन, दिट्ठासवो सोतापत्तिमग्गेन, अविज्जासवो

१ विमु० ४.२२; विमु० ४४. २ So read all authorities. ३ दी० १.२४-२८. ४ See ५.७७ below. ५ Cf. ५.७६, १०३.

अरहत्तमग्गेन । मग्गपटिपाटिया सोतापत्तिमग्गेन दिट्ठासवो पहीयति, अनागामि-
मग्गेन कामासवो, अरहत्तमग्गेन भवासवो अविज्जासवो चा ति ।

(६४) संयोजनेसु माननिहेसे [§ १११६] सेय्योहमस्मी ति मानो ति
उत्तमद्वेन 'अहं सेय्यो' ति एवं उप्पन्नमानो । सदिसोहमस्मी ति मानो ति
समसमद्वेन 'अहं सदिसो' ति एवं उप्पन्नमानो । हीनोहमस्मी ति मानो ति
लामकद्वेन 'अहं हीनो' ति एवं उप्पन्नमानो । एवं सेय्यमानो सदिसमानो हीनमानो
ति इमे तयो माना तिण्णं जनानं उप्पज्जन्ति । सेय्यस्सा पि हि 'अहं सेय्यो सदिसो
हीनो' ति तयो माना उप्पज्जन्ति । सदिसस्सा पि, हीनस्सा पि । तत्थ सेय्यस्स
सेय्यमानो व याथावमानो, इतरे द्वे अ-याथावमाना । सदिसस्स सदिसमानो व
...पे०... हीनस्स हीनमानो व याथावमानो, इतरे द्वे अ-याथावमाना । इमिना किं
कथितं ? एकस्स तयो माना उप्पज्जन्ती ति कथितं । खुद्दकवत्थुके [वि० ३५३-
३५५] पन पठमकमानमाजनिये एको मानो तिण्णं जनानं उप्पज्जती ति कथितो ।

(६५) मानकरणवसेन मानो । मज्झना मज्झितत्तं ति आकारभाव-
निहेसो । उस्सितद्वेन उण्णति । यस्सुप्पज्जति तं पुग्गलं उण्णामेति, उक्खिपित्वा
ठपेती ति उण्णमो । समुस्सितद्वेन धजो । उक्खिपनद्वेन चित्तं सम्पगग्गहाती ति
सम्पग्गाहो । केतु वुच्चति बहूसु धजेषु अचुग्गतधजो । मानो पि पुनपुनं उप्पज्ज-
मानो अपरापरे उपादाय अचुग्गतद्वेन केतु विद्या ति 'केतु' । केतुं इच्छती ति
केतुकम्पं, तस्स भावो केतुकम्पता । सा पन चित्तस्स, न अत्तनो । तेन वुत्तं—
'केतुकम्पता चित्तस्सा' [§ १११६] ति । मानसंपयुत्तं हि चित्तं केतुं इच्छति ।
तस्स च भावो केतुकम्पता; केतुसंखातो मानो ति ।

(६६) [373] इस्सा-निहेसे [§ ११२१] या पर-लाभ-सक्कार-गरु-
भाव-मानन-वन्दन-पूजनासु इस्सा ति या एतेसु परेसं लामादीसु 'किं इमिना
इमेसं' ति परसंपत्तिखीयनलक्खणा इस्सा । तत्थ लामो ति चीवरादीनं चतुत्रं
पच्चयानं पटिलाभो । इस्सुकी हि पुग्गलो परस्स तं लामं खीयति, 'किं इमस्स
इमिना' ति न इच्छति । सक्कारो ति तेसं येव पच्चयानं सुकतानं सुन्दरानं
पटिलाभो । गरुकारो गरुकिरिया, भारियकरणं । माननं ति मनेन पियकरणं ।
वन्दनं ति पञ्चपतिट्ठितेन वन्दनं । पूजना ति गन्धमालादीहि पूजना । इस्सायनै-
वसेन इस्सा । इस्साकारो इस्सायना । इस्सायितभावो इस्सायितत्तं । उसूया-
दीनि इस्सादि-वेवचनानि । इमिस्सा पन इस्साय खीयनलक्खणं आगारिकेन पि
अनागारिकेन पि वेदितव्वं ।

१ M., PTS-परसु. २ सी०, म०, सि०, अ०यो० give this न which
is omitted by M. and PTS. ३ M., PTS, सी० omit भारिय. ४ See
note on ३.५६. ५ M., PTS- इस्साकरण. ६-६ सी०- अगारिकेना पि
अनगारिकेन पि.

(६७) आगारियो^१ हि^२ एकच्चो कसिवाणिज्जादीसु अज्जतरेन आजीवेन
अत्तनो पुरिसकारं निस्साय भद्दकं यानं वा वाहनं वा लभति । अपरो तस्स अलाम-
स्थिको तेन लाभेन न तुस्सति । 'कदा नु खो एस इमिस्सा संपत्तिया परिहायित्वा
कण्णो हुत्वा चरिस्सती' ति चिन्तेत्वा एकेन कारणेन तस्मिं ताथ सम्पत्तिया परि-
हीने अत्तमनो होति । अनागारियो पि एको इस्सायनको अज्जं अत्तनो सुतपरियत्ति-
आदीनि निस्साय उप्पन्नलामादिसम्पत्तिं दिस्वा 'कदा नु खो एस इमेहि लामादीहि
परिहायिस्सती' ति चिन्तेत्वा, यदा तं एकेन कारणेन परिहीनं परस्सति, तदा अत्तमनो
होति । एवं परसम्पत्तिखीयनलक्खणा 'इस्सा' ति वेदितव्वा ।

(६८) मच्छरियनिहेसे [§ ११२२] वत्थुतो मच्छरियदस्सनत्थं 'पञ्च मच्छ-
रियानि— आवासमच्छरियं' ति आदि वुत्तं । तत्थ आवासे मच्छरियं आवास-
मच्छरियं । सेसपदेसु पि एसेव नयो । आवासो नाम सकलारामो पि परिवेणं
पि एकोवरको पि रत्तिट्ठानादीनि^३ पि । तेसु वसन्ता सुखं वसन्ति पच्चये लभन्ति ।
एको भिक्खु वत्तसम्पन्नस्सेव पेसलस्स भिक्खुनो तत्थ आगमनं न इच्छति ।
आगतो पि [374] 'खिप्पं गच्छतू' ति इच्छति । इदं 'आवासमच्छरियं' नाम ।
भण्डनकारकादीनं पन तत्थ वासं अनिच्छतो आवासमच्छरियं नाम न होति ।

(६९) कुलं ति उपट्ठाककुलं पि जातिकुलं पि । तत्थ अज्जस्स उपसंक-
मनं अनिच्छतो कुलमच्छरियं होति । पापपुग्गलस्स पन उपसंकमनं अनिच्छतो
पि मच्छरियं नाम न होति । सो हि तेसं पसादमेदाय पटिपज्जति । पसादनं
रक्खितुं समत्थस्सेव पन भिक्खुनो तत्थ उपसंकमनं अनिच्छन्तो मच्छरी नाम
होति । लामो ति चतुपच्चयलामो व । तं अज्जस्मिं सीलवन्ते लभन्ते येव 'मा
लभतू' ति चिन्तेन्तस्स लाममच्छरियं होति । यो पन सद्वादेय्यं विनिपातेति, अपरि-
भोगदुष्परिभोगादिवसेन विनासेति, पूतिभावं गच्छन्तं पि अज्जस्स न देति, तं
दिस्वा 'सचे इमं एस न लभेय्य, अज्जो सीलवा लभेय्य, परिभोगं गच्छेय्या' ति
चिन्तेन्तस्स मच्छरियं नाम नत्थि । वण्णो नाम सरिरवण्णो पि गुणवण्णो पि ।
तत्थ सरिरवण्ण-मच्छरियपुग्गलो 'परो पासादिको रूपवा' ति वुत्ते तं न कथेतु-
कामो होति । गुणवण्ण-मच्छरी सीलेन धुतंगेन पटिपदाय आचारेन वण्णं न कथेतु-
कामो होति ।

(७०) धम्मो ति परियत्तिधम्मो च पटिवेधधम्मो च । तत्थ अरिय-
सावका पटिवेधधम्मं न मच्छरायन्ति, अत्तना पटिविद्धधम्मं सदेवकस्स लोकस्स
पटिवेधं इच्छन्ति । तं पन पटिवेधं 'परे जानन्तू' ति इच्छन्ति । तन्तिधम्मं येव

१-१ सि०- आगारिको पि. २ सी० म० insert hereafter रतनं वा ।

३ M., PTS- रत्तिट्ठान-लेणादीनि पि; सी०, म०- रत्तिट्ठान-दिवाठानादीनि पि ।

४ सी०, म०, M.- लभन्तू. ५ See note on this in ५.७१.

पन धम्ममच्छरियं नाम होति । तेन समन्नागतो पुग्गलो यं गूळ्हं गन्थं वा कथा-
मगं वा जानाति तं अञ्जं न जानापेतुकामो होति । यो पन पुग्गलं उपपरि-
क्खित्वा धम्मानुगहेन, धम्मं वा उपपरिक्खित्वा पुग्गलानुगहेन न देति, अयं धम्म-
मच्छरी नाम न होति । तत्थ एकच्चो पुग्गलो लोलो होति, कालेन समणो होति,
कालेन ब्राह्मणो, [375] कालेन निगण्ठो । यो हि भिक्खु 'अयं पुग्गलो पवेणिआगतं
तन्ति सण्हं सुखुं धम्ममुत्तरं भिन्दित्वा आलुल्लिस्सती'ति न देति, अयं पुग्गलं
उपपरिक्खित्वा धम्मानुगहेन न देति नाम । यो पन 'अयं धम्मो सण्हो सुखुमो,
सचायं पुग्गलो गहिस्सति अञ्जं व्याकरित्वा अत्तानं आविक्कत्वा नरिस्सस्सती' ति
न देति, अयं धम्मं उपपरिक्खित्वा पुग्गलानुगहेन न देति नाम । यो पन
'सचायं इमं धम्मं गहिस्सति, अह्माकं समयं भिन्दितुं समत्थो भविस्सती' ति
न देति, अयं धम्ममच्छरी नाम होति ।

(७१) इमेसु पञ्चसु मच्छरियेसु आवासमच्छरियेन ताव यक्खो वा पेतो
वा हुत्वा तस्सेव आवासस्स संकारं सीसेन उक्खिपित्वा विचरति । कुलमच्छरियेन
तस्मिं कुले अञ्जेसं दानमाननादीनि करोन्ते दिस्वा 'भिन्नं वतितं कुलं ममा' ति
चिन्तयतो लोहितं मुखतो उग्गच्छति, कुच्छिविरेचनं पि होति, अन्तानी पि
खण्डखण्डानि हुत्वा निक्खमन्ति । लाममच्छरियेन संघस्स वा गणस्स वा सन्तके
लामे मच्छरायित्वा पुग्गलिकपरिभोगं विय परिभुजित्वा यक्खो वा पेतो वा महा-
अजगरो वा हुत्वा निव्वत्तति । सरीरवण्ण-गुणवण्णमच्छरेन पन परियत्तिधम्ममच्छ-
रियेन च अत्तनो वण्णं वण्णेति, परेसं वण्णे 'किं-वण्णो एसो' ति दोसं वदन्तो
परियत्तिं च कस्सचि किञ्चि अदेन्तो दुव्वण्णो चेव एळमूगो च होति ।

(७२) अपि च आवासमच्छरियेन लोहगेहे पचति । कुलमच्छरियेन
अप्पलामो होति । लाममच्छरियेन गूयनिरये निव्वत्तति । वण्णमच्छरियेन भवे भवे
निव्वत्तस्स वण्णो नाम न होति । धम्ममच्छरियेन कुकुलैरनिरये निव्वत्तति ।

(७३) मच्छरायनवसेन मच्छेरं । मच्छरायनाकारो मच्छरायना । मच्छ-
रेन^१ आयितस्स मच्छेरसमंणिनो भावो मच्छरायितत्तं । 'मथेव होन्तु मा
अञ्जस्सा' ति सब्बा पि अत्तनो संपत्तियो व्यापेतुं न इच्छती ति विविच्छो । विवि-
च्छस्स भावो वेविच्छं, मुदुमच्छरियस्सेतं नाम । [376] कदरियो वुच्चति
अनादरो^२ । तस्स भावो कदरियं । थद्धमच्छरियस्सेतं नाम । तेन हि समन्ना-
गतो पुग्गलो परं पि परेसं ददमानं निवारति । वुत्तं पि चेत्तं —

१ M., PTS- येव नाम. २ सि० inserts hereafter पुग्गलस्स वा.

३ See Vim. p. 123 (ix) and note on the same. ४-४ सि०- वण्णो
ति, न परेसं वण्णो ति. ५ See S.i. 209, S.iii. 177, Jā.v. 143. ६ सी०-
मच्छरेन अयितस्स, M.- मच्छरायितस्स. ७ M., PTS, सी०- अनरियो.

कदरियो पापसंकप्यो मिच्छादिद्वि अनादरो ।

ददमानं निवारति याचमानान भोजनं^१ [सं० १.९६] ति ।

(७४) याचके दिस्वा कटुकभावेन चित्तं अञ्चति संकोचेती ति कटुकञ्चुको ।
तस्स भावो कटुकञ्चुकता । अपरो नयो — कटुकञ्चुकता वुच्चति कटुच्छु-
गाहो । समतित्तिकपुण्णाय हि उक्खलिया भत्तं गण्हन्तो सब्बतो-भागेन संकुटितेन
अगैकटुच्छुना गण्हाति, पूरेत्वा गहेतुं न सककोति; एवं मच्छरिपुग्गलस्स चित्तं
संकुचति । तस्मिं संकुचिते कायो पि तथैव संकुचति, पटिकुटति, पटिनिवत्तति, न
सम्पसारिवती ति मच्छेरं 'कटुकञ्चुकता' ति वुत्तं ।

(७५) अगहितत्तं चित्तस्सा ति परेसं उपकारकरणे दानादिनाकारेन
यथा न सम्पसारियति, एवं आवरित्वा गहितभावो चित्तस्स । यस्मा पन मच्छरी
पुग्गलो अत्तनो सन्तकं परेसं अदातुकामो होति परसन्तकं गहिह्नुकामो, तस्मा
'इदं अच्छरियं मथमेव होतु, मा अञ्जस्सा' ति पवत्तिवसेन^२ स्स अत्तसंपत्तिनिगूहन-
लक्खणता परेसंपत्तिगहणलक्खणता वा वेदतिब्बा । सेसं इमस्मिं गोच्छके
उत्तानस्थमेव ।

(७६) इमानि पन संयोजनानि किलेसैपटिपाटिया पि आहरितुं वड्ढति मग्ग-
पटिपाटिया पि । किलेसपटिपाटिया कामरागपटिपत्रसंयोजनानि अनागामिमग्गेन
पहीयन्ति, मानसंयोजनं अरहत्तमग्गेन, दिट्ठिविचिकिच्छासीलव्वतपरामासा सोता-
पत्तिमग्गेन, भवरागसंयोजनं अरहत्तमग्गेन, इस्सामच्छरियानि सोतापत्तिमग्गेन,
अविज्जा अरहत्तमग्गेन । मग्गपटिपाटिया दिट्ठिविचिकिच्छासीलव्वतपरामासा-इस्सा-
मच्छरियानि सोतापत्तिमग्गेन पहीयन्ति, [377] कामरागपटिपा अनागामिमग्गेन,
मानभवरागअविज्जा अरहत्तमग्गेना ति ।

(७७) गन्थगोच्छके [§§ ११३५-५०] नामकायं गन्थेति, चुतिर्पाटिसन्धि-
वसेन वड्ढस्मिं वड्ढेती ति कायगन्थो । सब्बञ्चुभासितं पटिक्खित्वा सस्सतो
लोको इदमेव सच्चं मोघमञ्जं ति इमिना आकारेन अभिनिविसती ति
इदं सच्चाभिनिवेशो । यस्मा पन अभिज्ज्ञा-कामरागानं विसेसो अत्थि, तस्मा
अभिज्ज्ञाकायगन्थस्स पदमाजने "यो कामेसु कामच्छन्दो कामरागो" [§ १०९७]
ति अवत्वा यो रागो सारागो [§ ११३६] ति आदि वुत्तं । इमिना यं हेट्ठां वुत्तं
'ब्रह्मानं विमानादीसु छन्दरागो कामासवो नाम न होति, गन्थगोच्छकं पत्वा अभिज्ज्ञा
कायगन्थो होती' ति तं सु-वुत्तं ति वेदितव्वं । परतो किलेसगोच्छके [§§ १२२९-
१२५३] पि एतेव नयो । ठपेत्वा सीलव्वतपरामासं [§ ११३९] ति इदं

१ Kindred Sayings i. 120. २ सि०- कटुञ्चुकता. ३ M., सी०-
अगगग्गं. ४ All authorities but सि० read अत्तं. ५ Cf. ५.६३, १०३-
६ सि० omits चुति. ७ See ५.६३ above.

यस्मा सीलव्रतपरामासो 'इदमेव सच्च' ति आदिना आकारेन नाभिनिविसति, 'सीलेन सुद्धी' ति आदिना एव पन अभिनिविसति, तस्मा मिच्छादिट्ठिमूतं पि तं पटिक्खिपन्तो 'उपेत्वा' ति आह ।

(७८) नीवरणगोच्छकस्स थीनमिद्धनिहेसे [§११५५-५७] चित्तस्स अकल्यता [§११५६] ति चित्तस्स गिलानभावो । गिलानो हि अकल्यको ति वुच्चति । धिनये पि वुत्तं — "नाहं मन्ते" अकल्यको" ति [] । अकम्म-ज्जता ति चित्तगेलज्जसंखातो व अकम्मज्जताकारो । ओलीयना ति ओलीयना-कारो । इरियापथिकचित्तं हि इरियापथं सन्धारेतुं असक्कोन्तं, रुक्खे वग्गुली विय, खीले लगितकाणित्तवारको विय च, ओलीयति । तस्स तं आकारं सन्धाय ओलीयना ति वुत्तं । दुतियपदं उपसग्गवसेन वड्डितं । लोनं ति अविष्कारिकताय पटिकुटितं । इतरे द्वे आकारभावनिहेसा । थीनं ति सप्पिण्डो विय अविष्कारिक-ताय धनभावेन ठितं । थीयना ति आकारनिहेसो । थीयितभावो थीयितत्तं, अवि-ष्कारवसेनेव थद्धता ति अत्थो ।

(७९) [378] कायस्सा [§११५७] ति खन्धत्तयसंखातस्स नामकायस्स । अकल्यता अकम्मज्जता ति हेट्ठा वुत्तयेनेव । मेधो विय आकासं कायं ओनय्हीति ति ओनाहो । सव्वतो-भागेन ओनाहो परियोनाहो । अब्भन्तरे समोरुन्धती ति अन्तोसमोरोधो । यथा हि नगरे रुन्धित्वा गहिते मनुस्सा बहि निक्खमितुं न लभन्ति, एवं मिद्धेन समोरुद्धा धम्मा विष्कारवसेन निक्खमितुं न लभन्ति । तस्मा अन्तोसमोरोधो ति वुत्तं । मेधती ति मिद्धं^१; अकम्मज्जभावेन विहिंसती ति अत्थो । सुपन्ति तेना ति सोप्पं । अक्खिदलादीनं पचलभावं करोती ति पचलायिका । सुपना सुपितत्तं ति आकारभावनिहेसा । यं पन तेसं पुरतो 'सोप्प'-पदं तस्स पुन वचने कारणं वुत्तमेव ।

(८०) इदं वुच्चति थीनमिद्धनीवरणं ति इदं थीनं च मिद्धं च एकतो कत्वा आवरणट्ठेन थीनमिद्धनीवरणं ति वुच्चति । यं येमुय्येन सेक्खपुयुज्जानं निदाय पुब्बभागअपरभागोसुं उप्पज्जति तं अरहत्तमग्गेन समुच्छिज्जति । खीणा-सवानं पन करजकायस्स दुब्बलभावेन भवंगोतरणं होति, तस्मिं असम्मिस्से वत्त-माने ते सुपन्ति, सी नेसं निदा नाम होति । तेनाह भग्वा— "अभिजानामि खो अहं अगिगवेस्सन, गिम्हानं पच्छिमे मासे चतुग्गुणं संघाटिं पज्जापेत्वा दक्खिणेन

^१ Cf. वि० ३.६२, which omits this word. २ सि० °पानीय°.

३ ५.७८. ४ See note on this on ३.५५७. ५ See ३.२८३, २९०; Also cf. ३.५५३, ५.४०, ४३, ५०. ६ See Middha and Middhavādins (referred to in note on ३.५५७) pp. 8-12. ७ सं० अ० १.३५. ८ M., PTS — या.

पस्सेन सम्पजानो निहं ओक्कमिता" [म० १.२४९] ति । एवरूपो पनायं करजकायस्स दुब्बलभावो न मग्गवज्जो, उपादिन्नके पि अनुपादिन्नके पि लब्धमिति । उपादिन्नके लब्धमानो यदा खीणासवो दीधमग्गं गतो होति, अज्जतरं वा पन कम्मं कत्वा किलन्तो, एवरूपे काले लब्धमिति । अनुपादिन्नके लब्धमानो पण्णपुप्फेसु लब्धमिति । एकच्चानं हि रुक्खानं पण्णानि सुरियातपेन पसारियन्ति रत्तिं पटिकुटन्ति, पदुमपुप्फादीनि सुरियातपेन पुप्फन्ति, रत्तिं पुन पटि-[379]-कुटन्ति । इदं पन मिद्धं अकुसलत्ता खीणासवानं न होती ति ।

(८१) तत्थ सिया— 'न मिद्धं अकुसलं । कस्मा? रूपत्ता । रूपं हि अव्याकृतं । इदं च रूपं । तेनेवेत्थ 'कायस्स अकल्यता अकम्मज्जता' ति कायग्गहणं केत' ति ।

(८२) 'यदि 'कायस्सा' ति वुत्तमत्तेनेतं रूपं, कायपस्सद्धादयो पि धम्मा रूपमेव भवेय्युं । 'सुखं च कायेन पटिसंवेदेति' 'कायेन च परमत्थसच्चं सच्छि-करोती' ति रूपपटिसंवेदन-परमत्थसच्चसच्छिकरणानि पि रूपकायेनेव सियुं । तस्मा न वत्तव्वं एतं 'रूपं मिद्धं' ति । नामकायो हि एत्थ कायो नाम' ।

(८३) 'यदि नामकायो, अथ कस्मा 'सोप्पं पचलायिका' [§११५७] ति वुत्तं? न हि नामकायो सुपति, न पचलायती' ति ।

(८४) 'लिंगादीनि विय इन्द्रियस्स, तस्स फलत्ता । यथा हि 'इत्थिलिगं इत्थिनिमित्तं इत्थिकुत्तं इत्थाकप्पो' ति इमानि लिंगादीनि इत्थिन्द्रियस्स फलत्ता वुत्तानि, एवं इमस्सा पि नामकायगेलज्जसंखातस्स मिद्धस्स फलत्ता सोप्पादीनि वुत्तानि । मिद्धे हि सति तानि होन्ती ति । फलूपचारेन, मिद्धं अरूपं पि समानं 'सोप्पं पचलायिका सुपना सुपितत्तं' [§११५७] ति वुत्तं । 'अक्खिदलादीनं पचल-भावं करोती ति पचलायिका' [५.७९] ति वचनत्थेना पि चायं अत्थो साधितो येवा ति न रूपं मिद्धं । ओनाहादीहि पि च'स्स अरूपभावो दीपितो येव । न हि रूपं नामकायस्स 'ओनाहो परियोनाहो अन्तोसमोरोधो' होती' ति ।

(८५) 'ननु च इमिना व कारणेनेतं रूपं? न हि अरूपं कस्साचि ओनाहो, न परियोनाहो, न अन्तो-समोरोधो होती' ति ।

(८६) 'यदि एवं, आवरणं पि न भवेय्या । तस्मा न होति^३ । यथा काम-च्छन्दादयो अरूपधम्मा आवरणट्ठेन नीवरणा, एवं इमस्सा पि ओनाहादि-अत्थेन ओनाहादिता वेदितव्वा । अपि च "पञ्च नीवरणे पहाय चेतसो उपक्खिलेसे पज्जाय

^१ The lengthy but interesting discussion on this continues upto ५.९४. Paragraphs with even numbers represent the orthodox view and those with odd numbers contain the opponents' objections and their views. २-२ सि०- इदं च रूपं तेने-वेत्थ...कयगहणं गतं' ति । ३ PTS, म०, सि० omit.

दुब्बलीकरणे” [वि० २४५, २५६, सं० ५.१६०] ति वचनतो पेतं अरूपं । न [380] हि रूपं चित्तुपकिलेसो, न पञ्चाय दुब्बलीकरणं होतीति ।

(८७) ‘कस्मा न होति ? ननु वुत्तं— “सन्ति भिक्खवे एके समणब्राह्मणा सुरं पिबन्ति मेरयं, सुरामेरयपाना अप्पटिविरता, अयं भिक्खवे पठमो समणब्राह्मणानं उपकिलेसो” [अं० २.५३] ति ? अपरं पि वुत्तं “छ खोमे गहपतिपुत्त आदीनवा सुरामेरयमज्जपमादट्टानानुयोगे— सन्दिट्ठिक्का धनजानि, कलहप्पवड्ढनी, रोगानं आयतनं, अकित्तिसज्जननी, हिरिकोपीननिदेसनी, पञ्चाय दुब्बलीकरणी खेव छट्ठं पदं भवती” [दी० ३.१८२] ति । पच्चक्खतो पि चेत्तं सिद्धमेव । यस्मा मज्जे उदरगते, चित्तं संकिलिस्सति, पञ्चाय दुब्बला होति, तस्मा मज्जे विथ मिद्धं पि चित्तसंकिलेसो चेव पञ्चाय दुब्बलीकरणं च सियाति ।

(८८) ‘न, पच्चयनिदेसतो । यदि हि मज्जे संकिलेसो भवेय्य, सो “इमे पच्च नीवरणे पहाय चेतसो उपकिलेसे” ति वा, “एवमेव खो भिक्खवे पच्चिमे चित्तस्स उपकिलेसा, येहि उपकिलेसेहि उपकिलिट्ठं चित्तं न चेव मुटु होति, न च कम्मनियं, न च पमस्सरं, न च पमंगु, न च सम्मा समाधियति आसवानं खयाय । कतमे पच्च ? कामच्छन्दो भिक्खवे चित्तस्स उपकिलेसो” [सं० ५.९२, अं० ३.१६] ति वा, “कतमो च भिक्खवे चित्तस्स उपकिलेसो ? अभिज्झाविसमलोभो चित्तस्स उपकिलेसो [Cf. अं० २.६७]” ति वा— एवमादीसु उपकिलेसनिदेसेसु निहेसं आगच्छेय्य । यस्मा पन तस्मिं पि ते किलेसा उप्पज्जन्ति ये चित्तसंकिलेसा चेव पञ्चाय च दुब्बलीकरणा होन्ति, तस्मा तं तेसं पच्चयत्ता पच्चयनिदेसतो एवं वुत्तं । मिद्धं पन सयमेव चित्तसंकिलेसो चेव पञ्चाय दुब्बलीकरणं चा ति अरूपमेव मिद्धं । किं च भिय्यो ? सम्पयोगवचनतो । “थीनमिद्धनीवरणं अविज्जानीवरणेन नीवरणं चेव नीवरणसंपयुत्तं चा [§ ११७०]” ति हि वुत्तं । तस्मा सम्पयोगवचनतो नयिदं रूपं । न हि रूपं ‘संपयुत्त’-संखं लभतीति ।

(८९) अथा पि सिया— ‘यथा-[381]-लामवसेनेत्तं वुत्तं । यथा हि “सिपिकसम्भुक्कं पि सक्खरकटलं पि मच्छगुम्भं पि चरन्तं पि तिट्ठन्तं पी” [म० १.२७९] ति एवं एकतो” कत्वा यथालामवसेन वुत्तं । सक्खरकटलं हि तिट्ठति येव न चरति, इतरद्वयं तिट्ठति पि चरति पि । एवं इथा पि मिद्धं नीवरणमेव, न सम्पयुत्तं, थीनं नीवरणं पि सम्पयुत्तं पी ति सर्व्वं एकतो कत्वा यथालामवसेन “नीवरणं चेव नीवरणसम्पयुत्तं चा” [§ ११७०] ति वुत्तं । मिद्धं पन यथा सक्खरकटलं तिट्ठतेव न चरति, एवं नीवरणमेव, न सम्पयुत्तं । तस्मा रूपमेव मिद्धं ति ।

(९०) ‘न, रूपमावसिद्धितो । सक्खरकटलं हि न चरतीति विना पि

१ So reads D. iii. 182. २ सी०, म०—उपकिलेसा. ३ M omits. ४ See अभि० वि० p. 49. ५-५ All but सी०, म० omit. ६ M., PTS रूपमाव०.

सुत्तेन सिद्धं । तस्मा तत्थ यथालामवसेन० त्थो होतु । मिद्धं पन रूपं ति असिद्धमेत्तं । न सक्का तस्स इमिना सुत्तेन रूपमावो साधेतुं ति मिद्धस्स रूपमावसिद्धितो न इदं यथालामवसेन वुत्तं ति अरूपमेव मिद्धं । किं च भिय्यो ? ‘चत्तत्ता’ति आदिवचनतो । विमंगस्मिं हि “विगतथीनमिद्धो ति तस्स थीनमिद्धस्स चत्तत्ता वन्तत्ता सुत्तत्ता पहीनत्ता पटिनिस्सट्ठत्ता, तेन वुच्चति विगतथीनमिद्धो” [वि० २५४] ति च, “इदं चित्तं इमम्हा थीनमिद्धा सोधेति विसोधेति परिसोधेति मोचेति विमोचेति परिमोचेति, तेन वुच्चति थीनमिद्धा चित्तं परिसोधेति” [वि० २५४] चा ति— एवं ‘चत्तत्ता’ ति आदि वुत्तं । न च ‘रूपं’ एवं वुच्चति, तस्मा पि अरूपमेव मिद्धं ति ।

(९१) ‘न, चित्तजस्सा सम्भववचनतो । तिविधं हि मिद्धं— चित्तजं उतुजं आहारजं च । तस्मा यं तत्थ चित्तजं तस्स विमंगे ज्ञानचित्तेहि असम्भवो वुत्तो, न अरूपमावो साधितो ति रूपमेव मिद्धं ति ।

(९२) ‘न, रूपमावसिद्धितो वै । मिद्धस्स हि रूपमावे सिद्धे सक्का एत्तं लद्धं । तत्थ चित्तजस्स असम्भवो वुत्तो । सो एव च न सिज्जतीति अरूपमेव मिद्धं । किं च भिय्यो ? ‘पहान’-वचनतो । भगवता हि “छ भिक्खवे धम्मे पहाय मव्वो [382] पठमं ज्ञानं उपसंपज्ज विहरितुं; कतमे छ ? कामच्छन्दं, व्यापादं, थीनमिद्धं, उद्धच्चं, कक्कुच्चं, विचिकिच्चं; कामेसु खो पन०स्स आदीनवो सम्पपञ्चाय सुदिट्ठो होती” [अं० ३.४२८] ति च, “इमे पच्च नीवरणे पहाय बलवतिया पञ्चाय अत्तत्थं वा परत्थं वा जस्सती” [अं० ३.६४] ति आदीसु च मिद्धस्सा पि पहानं वुत्तं । न च रूपं पहातव्वं । यथाह— “रूपक्खन्धो अभिज्जेय्यो, परिज्जेय्यो, न पहातव्वो, न भावेत्तव्वो” [Cf. सं० ३.२६] ति इमस्सा पि ‘पहान’-वचनतो अरूपमेव मिद्धं ।

(९३) ‘न, रूपस्सा पि पहानवचनतो । “रूपं भिक्खवे न तुम्हाकं, तं पजहथा” [सं० ३.३३] ति । एत्थ हि रूपस्सा पि पहानं वुत्तमेव । तस्मा अकारणमेत्तं ति ।

(९४) ‘न, अज्जथा वुत्तत्ता । तस्मिं हि सुत्ते “यो भिक्खवे रूपे छन्दरागविनयो तं तत्थ पहानं” [Cf. सं० ३.२८] ति एवं छन्दरागपहानवसेन रूपस्स पहानं वुत्तं, न यथा “छ धम्मे अप्पहार्यं पच्च नीवरणे पहाया” [Cf. अं० ३.६४] ति एवं पहातव्वमेव वुत्तं ति, अज्जथा वुत्तत्ता, न रूपं मिद्धं । तस्मा यनेतानि “सो इमे पच्च नीवरणे पहाय चेतसो उपकिलेसे” [वि० २४५, २५६] ति

१ Cf. विमु० p. 48. २ वि० २५४—चित्तं... थीनमिद्धा सोधेति...; also implied by the words चत्तत्ता etc. ३-३ M.—अरूपमावसिद्धितो व. ४ अं० यो० (p. 206)—एत्तं ति ‘तत्थ चित्तजमिद्धस्स असम्भवो वुत्तो’ति वचनं लद्धं सक्का । तत्थ विमंगे चित्तजस्स रूपस्स असम्भवो भगवता वुत्तो । ५ M.—चित्तजस्स सम्भवो. ६ सी० म० insert hereafter न सच्छिकातव्वो. ७ सी० म०—पहाय.

आदीनि सुत्तानि वुत्तानि, एतेहि चैव अञ्जेहि च सुत्तेहि अरूपमेव मिद्धं ति वेदितव्वं। तथा हि— “पञ्चिमे भिक्खवे आवरणा नीवरणा चेतसो अञ्जहारूहं पञ्चाय दुव्वलीकरणा। कतमे पञ्च? कामच्छन्दो भिक्खवे...पे०...थीनमिद्धं भिक्खवे आवरणं नीवरणं चेतसो अञ्जहारूहं पञ्चाय दुव्वलीकरणं” [अं० ३.६३, सं० ५.९६] ति च, “थीनमिद्धं नीवरणं भिक्खवे अन्धकरणं अचक्खुकरणं अञ्जाणकरणं पञ्जानिरोधिकं विघातपक्खिकं अनिब्बानसंवत्तनिकं” [Cf. म० १.११५] ति च, “एवमेव खो ब्राह्मण यस्मिं समये थीनमिद्धपरियुद्धितेन चेतसा विहरति थीनमिद्धपरेतेना” [अं० ३.२३२] ति च, “अयोनिसो भिक्खवे मनसि-करोतो अनुपपन्नो चैव कामच्छन्दो उपपज्जति...पे०... [383] अनुपपन्नं चैव थीन-मिद्धं उपपज्जती” [सं. ५.९३] ति च, “केवलो हायं भिक्खवे अकुसलरासि यदिदं पञ्च नीवरणानी” [Cf. अं० ३.६५] ति च— एवमादीनि च अनेकानि एतस्स अरूपभावजोतनकानेव सुत्तानि वुत्तानि। यस्मा चेतं अरूपं तस्मा आरूपे पि उपपज्जति। वुत्तं हेतं महापकरणपट्टाने—“नीवरणं धम्मं पटिच्च नीवरणो धम्मो उपपज्जति, न पुरेजातपच्चया” [दुक्क० २९१] ति एतस्स विमंगे “आरूपे कामच्छन्दनीवरणं पटिच्च थीनमिद्धं...उद्धच्चं अविज्जानीकरणं” [दुक्क० २९१] ति सव्वं वित्थारेतव्वं। तस्मा सन्निट्ठानमेत्थ गन्तव्वं अरूपमेव मिद्धं ति।

(९५) कुक्कुच्चनिद्देसे [§ ११६०] अकप्पिये कप्पियसञ्जिता ति आदीनि मूलतो कुक्कुच्चदस्सनत्थं वुत्तानि। एवं-सञ्जिताय हि कते वीतिकम्मे, निट्ठिते वत्थुं ज्ञाचारे, पुन सञ्जातसतिनो ‘दुट्ठं मया कतं’ ति एवं अनुत्पमानस्स पच्छानुतापवसेनेतं उपपज्जति। तेन तं मूलतो दस्सेतुं ‘अकप्पिये कप्पियसञ्जिता’ ति आदि वुत्तं। तत्थ अकप्पियमोजनं कप्पियसञ्जी हुत्वा परिमुञ्जति, अकप्पिय-मंसं कप्पियमंससञ्जी हुत्वा, अच्छमंसं ‘सूकरमंसं’ ति, दीपिमंसं वा ‘मिगमंसं’ ति खादति; काले वीतिवत्ते कालसञ्जाय, पवारत्वा अप्पवारितसञ्जाय, पत्तस्मिं रजे पतिते पटिग्गहितसञ्जाय मुञ्जति— एवं ‘अकप्पिये कप्पियसञ्जिताय’ वीतिकर्म करोति नाम। सूकरमंसं च अच्छमंससञ्जाय खादमानो, काले च विकालसञ्जाय मुञ्जमानो ‘कप्पिये अकप्पियसञ्जिताय’ वीतिकर्म करोति नाम। अनवज्जं पन किञ्चिदेव वज्जसञ्जिताय, वज्जं च अनवज्जसञ्जिताय करोन्तो ‘अनवज्जे वज्जसञ्जिताय वज्जे अनवज्जसञ्जिताय’ वीतिकर्म करोति नाम। यस्मा पनेतं “अकतं वत मे कल्याणं, अकतं कुसलं, अकतं भीरुत्ताणं, कतं पापं, कतं सुद्धं, कतं किब्बिसं” [अं० २.१७४] ति एवं अनवज्जे वज्जसञ्जिताय पि कते वीति-

१ M PTS अञ्जोरोहा. २ This discussion commenced with ५.८०-८१ ३ सी० म०, ति०-लुद्धं.

क्कम्मे उपपज्जति, तस्मा’स्स अञ्जं पि वत्थुं अनुजानन्तो यं एवरूपं [§ ११६०] ति आदिमाह।

(९६) [384] तत्थ कुक्कुच्चपदं वुत्तत्थमेव। कुक्कुच्चायनाकारो कुक्कु-चायना। कुक्कुच्चेन अथितस्स भावो कुक्कुच्चायितत्तं। चेतसो विप्पटि-सारो ति एत्थ कताकतस्स सावज्जानवज्जस्स वा अभिमुखगमनं ‘विप्पटिसारो’ नाम। यस्मा पन सो कतं वा पापं अकतं न करोति, अकतं वा कल्याणं कतं न करोति, तस्मा विरूपो कुच्छितो वा पटिसारो ति ‘विप्पटिसारो’। सो पन चेतसो, न सत्तस्सा ति जापनत्थं ‘चेतसो’ विप्पटिसारो ति वुत्तं। अयमस्स समावनिद्देसो। उपपज्जमानं पन कुक्कुच्चं आरगामिव कंसपत्तं मनं विलिखमानमेव उपपज्जति, तस्मा मनोविलेखो ति वुत्तं। अयमस्स किच्चनिद्देसो। यं पन विनये “अथ खो आयस्मा सारिपुत्तो भगवता पटिक्खितं अनुवसित्वा आवसथपिण्डं परिमुञ्जितुं” [विन० ४.७०] ति कुक्कुच्चायन्तो न पटिग्गहेसी ति कुक्कुच्चं आगतं, न तं नीवरणं। न हि अरहतो ‘दुट्ठं मया इदं कतं’ ति एवं अनुतापो अत्थि। नीवरण-पटिरूपकं पनेतं ‘कप्पति न कप्पती’ ति वीमंसनसंखातं चिनयकुक्कुच्चं नाम।

(९७) “कतमे धम्मा नीवरणा चैव नीवरणसंपयुत्ता चा” [§ ११७०] ति पदस्स निद्देसे यस्मा थीनमिद्धं अञ्जमञ्जं न विजहति, तस्मा थीनमिद्धनीवरणं अविज्जानीवरणेन नीवरणं चैव नीवरणसंपयुत्तं चा ति अभिन्दित्वा वुत्तं। यस्मा पन उद्धच्चं सति पि कुक्कुच्चस्साभावा कुक्कुच्चेन विना पि उद्धच्चं उपपज्जति, तस्मा तं भिन्दित्वा वुत्तं। यं च येन संपयोगं न गच्छति, तं न योजितं ति वेदितव्वं। इमे पन नीवरणे किलेसपटिपाटियां पि आहरितुं वट्टति मग्गपटिपाटिया पि। किलेसपटिपाटिया कामच्छन्दव्यापादा अनागामिमग्गेन पहीयन्ति, थीनमित्तु-द्धच्चानि अरहत्तमग्गेन, कुक्कुच्चविचिकिच्छा सोतापत्तिमग्गेन, अविज्जा अरहत्त-मग्गेन। मग्गपटिपाटिया सोतापत्तिमग्गेन कुक्कुच्चविचिकिच्छा पहीयन्ति, अना-गामिमग्गेन कामच्छन्दव्यापादा, अरहत्तमग्गेन थीनमित्तुद्धचाविज्जा ति।

(९८) [385] परामासगोच्छके [§ ११७४-११८४] ते धम्मे ठपेत्वा [§ ११७६] ति पुच्छासमागेन बहुवचनं कतं।

(९९) उपादाननिद्देसे [§ १२१३-१२२८] वत्थुसंखातं कामं उपादि-यती ति कामुपादानं। [§ १२१३] कामो च सो उपादानं चा ति पि कामु-पादानं। उपादानं ति दळ्हगहणं। दळ्हत्थो हि एत्थ ‘उप’-सद्दो ‘उपायास-उपकट्ठा’दीसु विय। तथा दिट्ठि च सा उपादानं चा ति दिट्ठुपादानं। दिट्ठि

१ Vin. iv. 70 reads मुञ्जितुं. २ See ५.६३, ७६, १००, १०३. ३ See ५.५६ (§§ 1084, 1087).

उपादियती ति दिट्ठुपादानं । 'सस्सतो अत्ता च लोको चा' ति आदीसु हि पुरिम-
दिट्ठि उत्तरदिट्ठि उपादियती । तथा सीलब्धत्वं उपादियती ति **सीलब्धत्वं उपादानं** ।
सीलब्धत्वं च तं उपादानं चा ति पि सीलब्धत्वं उपादानं । गोसील-गोवतादीनि हि 'एवं
सुद्धी' ति अभिनिवेशतो सयमेव उपादानानि । तथा, वदन्ति एतेना ति 'वादो';
उपादियती ति 'उपादानं' । किं वदन्ति, उपादियन्ति वा ? अत्तानं । अत्तनो वादु-
पादानं **अत्तवादुपादानं**; 'अत्तवादमत्तमेव वा अत्ता' ति उपादियन्ति एतेना ति
अत्तवादुपादानं । यो कामेसु कामच्छन्दो [§ १२१४] ति एत्था पि वत्थुकामा व
अनवसेसतो कामा ति अधिप्पेता । तस्मा वत्थुकामेसु कामच्छन्दो इध कामुपादानं ति
अनागामिनो पि तं सिद्धं होति । पञ्चकामगुणवत्थुको पन'स्स कामरागो व नत्थी ति ।
(१००) दिट्ठुपादाननिद्देसे [§ १२१५] नत्थि दिन्नं ति । दिन्नं नाम

अत्थि, सक्का कस्सचि किंचि दातुं ति जानाति; दिन्नस्स पन फलविपाको नत्थी
ति गण्हाति । नत्थि यिट्ठं ति । यिट्ठं बुच्चति महायागो । तं यजितुं सक्का ति
जानाति; यिट्ठस्स पन फलविपाको नत्थी ति गण्हाति । हुतं ति आहुनपाहुनमंगल-
किरिया । तं कातुं सक्का ति जानाति; तस्स फलविपाको नत्थी ति गण्हाति ।
सुकटदुक्कटानं ति एत्थ दस कुसलकम्मपथा सुकटकम्मानी नाम । दस अकु-
सल-कम्मपथा दुक्कट- [386] -कम्मानी नाम । तेसं अत्थिमावं जानाति फल-
विपाकं पन नत्थी ति गण्हाति । नत्थि अयं लोको ति परलोके ठितो इमं लोकं
नत्थी ति गण्हाति । नत्थि परलोको ति इध लोके ठितो परलोकं नत्थी ति
गण्हाति । नत्थि माता नत्थि पिता ति मातापितुनं अत्थिमावं जानाति, तेषु
कतपच्चयेन कोचि फलविपाको नत्थी ति गण्हाति । नत्थि सत्ता ओपपातिका
ति चवनकउप्पज्जनकसत्ता नत्थी ति गण्हाति । **सम्मग्गता सम्मापटिपन्ना**
ति अनुलोमपटिपदं पटिपन्ना धम्मिक-**समणब्राह्मणा** लोकस्मिं नत्थी ति गण्हाति ।
ये इमं च लोकं ... पे० ... पवेदेन्ती ति इमं च लोकं परं च लोकं अत्तना व
अभिधिसिद्धेन जाणेन जत्वा पवेदनसमत्थो सब्बञ्जु बुद्धो नाम नत्थी ति गण्हाति ।
इमानि पन उपादानानि किलेसपटिपाटिया पि आहरितुं वट्ठति मग्गपटिपाटिया पि ।
किलेसपटिपाटिया कामुपादानं चतूहि मग्गेहि पहीयति, सेसानि तीणि सोतापत्ति-
मग्गेन । मग्गपटिपाटिया सोतापत्तिमग्गेन दिट्ठुपादानादीनि पहीयन्ति, चतूहि
मग्गेहि कामुपादानं ति ।

(१०१) किलेसगोच्छके [§§ १२२९-५३] किलेसा एव **किलेसवत्थूनि** ।
वसन्ति वा एत्थ अखीणासवा सत्ता लोभादीसु पतिट्ठित्ता ति 'वत्थूनि' । किलेसा
चेव तप्पटिट्ठानं सत्तानं वत्थूनि चा ति 'किलेसवत्थूनि' । यस्मा चैत्थ अनन्तर-

१ सि०—वत्थुकामा किलेसकामा च. २ See ५.६३, ७६, ९७, १०३.

पचयादिभावेन उप्पज्जमाना किलेसा पि वसन्ति एव नाम, तस्मा किलेसानं वत्थूनी
ति पि 'किलेसवत्थूनि' ।

(१०२) तत्थ कतमो लोभो ? यो रागो सारागो [§ १२३०] ति
अयं पन लोभो हेतुगोच्छके गन्थगोच्छके इमस्मिं किलेसगोच्छके ति तीसु ठानसु
अतिरेकपदसतेन निदिट्ठो । आसव-संयोजन-ओघ-योग-नीवरण-उपादानगोच्छकेसु
अट्ठहि अट्ठहि पदेहि निदिट्ठो । स्वायं अतिरेकपदसतेन निदिट्ठट्ठाने पि अट्ठहि अट्ठहि
पदेहि निदिट्ठट्ठाने पि निष्पदेसतो व गहितो ति वेदितव्यो । [387] तेषु हेतु-
गन्थ-नीवरण-उपादान-किलेसगोच्छकेसु चतुम्मगवज्झा तण्हा एकेनेव कोट्ठासेन
ठिता । आसव-संयोजन-ओघ-योगेसु चतुम्मगवज्झा पि द्वे कोट्ठासा हुत्वा ठिता ।
कथं ? आसवेसु कामासवो भवासवो ति, संयोजनेसु कामरागसंयोजनं भवराग-
संयोजनं ति, ओघेसु कामोघो भवोघो ति, योगेसु कामयोगो भवयोगो ति ।

(१०३) इमानि पन किलेसवत्थूनि किलेसपटिपाटिया पि आहरितुं वट्ठति
मग्गपटिपाटिया पि । किलेसपटिपाटिया लोभो चतूहि मग्गेहि पहीयति, दोसो
अनागामिमग्गेन, मोह-माना अरहत्तमग्गेन, दिट्ठिविचिकिच्छा सोतापत्तिमग्गेन,
थीनादीनि अरहत्तमग्गेन । मग्गपटिपाटिया सोतापत्तिमग्गेन दिट्ठिविचिकिच्छा पही-
यन्ति, अनागामिमग्गेन दोसो, अरहत्तमग्गेन सेसा सत्ता ति ।

(१०४) कामावचरनिद्देसे [§ १२८०] हेट्ठतो ति हेट्ठामागेन । **अवीचि-**
निरयं ति वा अग्गिजालनं वा सत्तानं वा दुक्खवेदनाय वीचि, अन्तरं, छिद्दं एत्थ
नत्थी ति अ-वीचि । सुखसंखातो अयो एत्थ नत्थी ति **निरयो** । निरति-अट्ठेन
पि निरस्सादट्ठेन पि^१ निरयो । **परियन्तं करित्वा** ति तं अवीचिसंखातं निरयं अन्तं
कत्वा । **उपरितो** ति उपरिमागेन । **परनिमित्तवसवात्तिदेवे** ति परनिमित्तेसु
कामेसु वसं वत्तनतो एवं-लद्ध-वोहारे देवे । **अन्तो करित्वा** ति अन्तो पक्खित्वा ।
यं एतस्मिं अन्तरे ति ये एतस्मिं ओकासे । **एत्थावचरा** ति इमिना यस्मा
एतस्मिं अन्तरे अज्जे पि चरन्ति कदाचि कत्थाचि संभवतो, तस्मा तेसं असंगण-
नत्थं 'अवचरा' ति वुत्तं । तेन ये एतस्मिं अन्तरे ओगाळ्हा हुत्वा चरन्ति सब्बत्थ
सदा च संभवतो, अधोभागे च चरन्ति **अवीचिनिरयस्स** हेट्ठामूतुपादाय पवत्तिभावेन,
तेसं संगहो कतो होति । तेहि अवगाळ्हा व चरन्ति, अधोभागे व चरन्ती ति
अवचरा । **एत्थ-परियापन्ना** ति इमिना पन यस्मा एते एत्थावचरा अज्जत्था
पि अवचरन्ति, न पन तत्थ परियापन्ना होन्ति, तस्मा तेसं अज्जत्था पि अवचरन्तानं
परिगहो कतो होति । इदानीं ते एत्थ-परियापन्नधम्मो [388] रासि-सुज्जत-पच्चय-
भावतो चेवं समावतो^२ चै दस्सेन्तो **खन्धा** ति आदिमाह ।

१ Cf. ५.६३.७६, ९७, १००. २ सि०— वट्ठति. ३ Sk. निर + कृति.
४ M., PTS omit. ५-५ M., PTS omit.

(१०५) रूपावचरनिद्देसे [§ १२८२] ब्रह्मलोके^१ ति पठमज्झानभूमिसंखातं ब्रह्मद्वानं । सेसमेत्थ कामावचरनिद्देसे [§ १२८०] वुत्तनयेनेव वेदितव्यं । समापन्नस्स चा ति आदीसु पठमपदेन कुसलज्झानं वुत्तं, दुतियेन विपाकज्झानं, ततियेन किरियज्झानं वुत्तं ति वेदितव्यं । अरूपावचरनिद्देसे [§ १२८४] आकासानञ्चाय-
तनूपगे ति आकासानञ्चायनसंखातं भवं उपगते । दुतियपदे पि एसेव नयो । सेसं हेत्वा वुत्तनयेनेव वेदितव्यं ।

(१०६) सरणदुकनिद्देसे [§ १२९४-९५] व्यायं तीसु अकुसलमूलेसु मोहो, सो लोमसंपयुत्तो च लोमेन सरणो, दोससंपयुत्तो च दोसेन सरणो । विचि-
किच्छाउद्धचसंपयुत्तो पन मोहो दिट्ठिसंपयुत्तेन चैव रूपरागअरूपरागसंखातेन च रागरणेन पद्धानेकद्वमावतो सरणो सरजो ति वेदितव्यो ।

[(ii) सुत्तन्त-दुकं]

(१०७) सुत्तन्तिकदुक-मातिकाकथाय [§ १२९६...] अत्थतो च विवे-
चित्ता यानि च नेसं निद्देसपदानि तेसं पि हेत्वावुत्तनयेनेव सुविज्जेय्यत्ता येमुयेन उत्तानत्थानि येव । इदं पनेत्थ विसेसमत्तं—विज्जूमदुके [§ १२९८-९९] ताव चक्षुमा किर पुरिसो मेघन्धकारे मग्गं पटिपज्जि । तस्स अन्धकारताय मग्गो न पज्जायि । विज्जु निच्छरित्वा अन्धकारं विद्धंसेसि । अथ^२स्स अन्धकारविगमा मग्गो पाकटो अहोसि । सो दुतियं पि गमनं अभिनीहरि । दुतियं पि अन्धकारो ओत्थरि । मग्गो न पज्जायि । विज्जु निच्छरित्वा तं विद्धंसेसि । विगते अन्धकारे मग्गो पाकटो अहोसि । ततियं पि गमनं अभिनीहरि । अन्धकारो ओत्थरि । मग्गो न पज्जायि । विज्जु निच्छरित्वा अन्धकारं विद्धंसेसि ।

(१०८) तत्थ चक्षुमतो पुरिसस्स अन्धकारे मग्गपटिपज्जनं विय अरिय-
सावकस्स सोतापत्तिमग्गत्थाय विपस्सनाग्गो । अन्धकारे मग्गस्स अपज्जायन-
कालो विय सच्चच्छादकतमं । विज्जुया निच्छरित्वा अन्धकारस्स विद्धंसितकालो विय सोतापत्तिमग्गोभासेन उपपज्जित्वा सच्चच्छादकतमस्स विनोदितकालो । विगते अन्धकारे मग्गस्स पाकटकालो [389] विय सोतापत्तिमग्गस्स चतुन्नं सच्चानं पाकटकालो । मग्गस्स पाकटं पन मग्गसमंगिपुग्गलस्स पाकटमेव । दुतियगमना-
भिनीहारो विय सकदागामिमग्गत्थाय विपस्सनाग्गो । अन्धकारे मग्गस्स अपज्जा-
यनकालो विय सच्चच्छादकतमं । दुतियं विज्जुया निच्छरित्वा अन्धकारस्स विद्धंसितकालो विय सकदागामिमग्गोभासेन उपपज्जित्वा सच्चच्छादकतमस्स विनो-
दितकालो । विगते अन्धकारे मग्गस्स पाकटकालो विय सकदागामिमग्गस्स चतुन्नं सच्चानं पाकटकालो । मग्गस्स पाकटं पन मग्गसमंगिपुग्गलस्स पाकटमेव । ततिय-

१ Continues upto the end of निक्खपकण्ड (५.१५०).

गमनाभिनीहारो विय अनागामिमग्गत्थाय विपस्सनाग्गो । अन्धकारे मग्गस्स अपज्जायनकालो विय सच्चच्छादकतमं । ततियं विज्जुया निच्छरित्वा विद्धंसितकालो विय अनागामिमग्गोभासेन उपपज्जित्वा सच्चच्छादकतमस्स विनोदितकालो । विगते अन्धकारे मग्गस्स पाकटकालो विय अनागामिमग्गस्स चतुन्नं सच्चानं पाकट-
कालो । मग्गस्स पाकटं पन मग्गसमंगिपुग्गलस्स पाकटमेव ।

(१०९) वजिरस्स [§ १२९९] पन पासाणो वा मणि वा अमेज्जो नाम नत्थि । यत्थ पतति तं विनिविद्धमेव होति । वजिरं खेपेन्तं असेसेत्वा खेपेति । वजिरेन गतमग्गो नाम पुन पाकतिको न होति । एवमेव अरहत्तमग्गस्स अवज्झ-
किलेसो नाम नत्थि । सब्बकिलेसे विनिविज्जति वजिरं वियं । अरहत्तमग्गो पि किलेसे खेपेन्तो असेसेत्वा खेपेति । वजिरेन गतमग्गस्स पुन पाकतिकताभावो विय अरहत्तमग्गेन पद्धानिकिलेसानं पुन पच्चुदावत्तनं नाम नत्थी ति ।

(११०) बालदुकनिद्देसे [१३००-०१] बालेसु अहिरिकानोत्तप्पानि पाकटानि, मूलानि च सेसानं बालधम्मनं । अहिरिको हि अनोत्तप्पी च न किञ्चि अकुसलं न करोति नामा ति । एतानि द्वे पठमं येव विसु वुत्तानि । सुक्कपक्खे [§ १३०१] पि अयमेव नयो । तथा कण्हदुके [§ १३०२-०३] ।

(१११) तपनीयदुकनिद्देसे [§ १३०४-०५] कतत्ता च अकतत्ता च तपनं वेदितव्यं । [390] कायदुच्चरितादीनि [§ १३०४] हि कतत्ता तपन्ति, कायसुच्चरितादीनि [§ १३०५] अकतत्ता । तथा हि पुग्गलो 'कतं मे काय-
दुच्चरितं' ति तप्पति, 'अकतं मे कायसुच्चरितं' ति तप्पति । 'कतं मे वचीदुच्चरितं' ति तप्पति, ...पे०... 'अकतं मे मनोसुच्चरितं' ति तप्पति । अतपनीये [§ १३०५] पि एसेव नयो । कल्याणकारी हि पुग्गलो 'कतं मे कायसुच्चरितं' ति न तप्पति, 'अकतं मे कायदुच्चरितं' ति न तप्पति । 'कतं मे वचीसुच्चरितं' ति न तप्पति ...पे०... 'अकतं मे मनोदुच्चरितं' ति न तप्पति ।

(११२) अधिवचनदुकनिद्देसे [§ १३०६-०७] या तेसं तेसं धम्मनं ति सब्बधम्मगहणं । संखायती ति संखा, संकीरयती ति अत्थो । किं ति सं-
कीरयति ? अहं ति ममं ति परो ति परस्सा ति सत्तो ति भावो ति पोसो ति पुग्गलो ति नरो ति माणवो ति तिस्सो ति दत्तो ति, 'मज्झो पीठं भिसि बिम्भोहनं' ति, ति; 'विहारो परिवेणं द्वारं वातपानं' ति एवं अनेकेहि आकारेहि संकीरयती ति 'संखा' । सम्मा आयती ति समज्जा । किं ति समज्जायति ? 'अहं ति ममं ति ...पे०... द्वारं वातपानं' ति सम्मा आयती ति 'समज्जा' । पज्जापियती ति पज्जसि । वोहरीयती ति वोहारो । किं ति वोहरीयति ? 'अहं ति ममं ति ...पे०... द्वारं वातपानं' ति वोहरीयति । नामं ति चतुब्बिधं नामं—सामज्ज-

१ M., PTS - गावो. २ See other four kinds in विसु०७.५४.

नामं गुणनामं किञ्चित्तिनामं ओपपातिकनामं ति ।

(११३) तत्थ पटमकप्पिकेसु महाजनेन सम्मन्नित्वा ठपितत्ता महासम्मतो ति रञ्जो नामं 'सामञ्जनामं' नाम । यं सन्धाय वुत्तं— 'महाजनसम्मतो' ति खो वासेट्ठ महाजनसम्मतो खेव पटमं अक्खरं उपनिब्बत्तं [दी० ३.९३] ति । [391] धम्मकथिको पंसुकूलिको विनयधरो तेषिटको सद्धो पसन्नो ति एवरूपं गुणतो आगतनामं 'गुणनामं' नाम । भगवा अरहं सम्मासंबुद्धो ति आदीनि पि तथागतस्स अनेकानि नामसत्तानि गुणनामानेव । तेन वुत्तं—

“असंखेयानि नामानि सगुणेन महेसिनो ।

गुणेन नामं उद्देय्यं अपि नामसहस्सतो” [] ति ॥

यं पन जातस्स कुमारकस्स नामगहणदिवसे दक्खिण्येयानं सक्कारं कत्वा समीपे ठिता जातका कप्पित्वा पकप्पित्वा 'अयं असुको नामा' ति नामं करोन्ति, इदं 'किञ्चित्ति नामं' नाम । या पन पुरिमपञ्जत्ति अपरपञ्जत्तियं पतति, पुरिमवोहारो पच्छिमवोहारो पतति, सेय्यथीदं— पुरिमकप्पे पि चन्दो चन्दो' येव नामं, एतरहि चन्दो येव । अतीते सुरियो...समुद्धो...पठवी...पव्वतो पव्वतो' येव, एतरहि पव्वतो येवा ति इदं 'ओपपातिकनामं' । इदं चतुर्विधं पि नामं एत्थं नाममेव होति ।

(११४) नामकम्मं ति नामकरणं । नामधेय्यं ति नामठपनं । निरुत्ती ति नामनिरुत्ति । व्यञ्जनं ति नामव्यञ्जनं । यस्मा पनेतं अत्थं व्यञ्जयति तस्मा एवं वुत्तं । अभिलापो इत नामाभिलापो व । सव्व व धम्मा अधिवचनपथा ति अधिवचनस्स नो-पथ-धम्मा नाम नत्थि । एकधम्मो सव्वधम्मेषु निपतति, सव्वधम्मा एकधम्मस्मि निपतन्ति । कथं ? अयं हि नामपञ्जत्ति एकधम्मो, सो सव्वेषु चतुमूमिकधम्मेषु निपतति । सत्तो पि संखारो पि नामतो मुत्तको नाम नत्थि । अटवीपव्वतादीसु रुक्खो पि जानपदानं मारो । ते हि 'अयं रुक्खो किं नामा' ति पुट्ठा 'खदिरो' 'पलासो' ति अत्तना जाननकनामं कथेन्ति । यस्स नामं न जानन्ति तं पि 'अनामको' नामा ति वदन्ति । तं पि तस्स नामधेय्यमेव हुत्वा तिट्ठति । समुद्धे मच्छकच्छपादीसु पि एसेव नयो । इतरे द्वे [§§१३०७-०८] दुका इमिना समानत्था एव ।

(११५) [392] नामरूपदुके [§§१३०९-१०] नामकरणट्टेन च नमनट्टेन च नामनट्टेन च नामं । तत्थ चत्तारो ताव खन्धा नामकरणट्टेन 'नामं' ।

१ सि० again repeats महाजनसम्मतो. २ सि० - उपादाय निब्बत्तं.

३ M. - सट्ठो, PTS - सट्ठो. ४-४ म०, नि० नाममुद्देय्यं. ५-५ M., PTS omit. ६ म०, सि० PTS - एक०; M. - एकत्ता नाममेव... ७ सी० - पठवी०.

८ सी०, सी०, म० - किं रुक्खो. ९ सि० - पनसो. १० See २.३९, ५४ as to why these dukas are added.

यथा हि महाजनसम्मत्तत्ता महासम्मत्तस्स महासम्मतो ति नामं अहोसि, यथा वा मातापितरो 'अयं तिस्सो नाम होतु, पुस्सो नाम होतु' ति एवं पुत्तस्स किञ्चित्तिनामं करोन्ति, यथा वा 'धम्मकथिको' 'विनयधरो' ति गुणतो नामं आगच्छति, न एवं वेदनादीनं । वेदनादयो हि महापठवीआदयो विंशत्तनो नामं करोन्ता व उप्पज्जन्ति । तेषु उप्पन्नेसु तेषं नामं उप्पन्नमेव होति । न हि वेदनं उप्पन्नं 'त्वं वेदना नाम होही' ति कोचि भणति । न च तस्सा नामगहणकिञ्चं नत्थि । यथा पठविया उप्पन्नाय 'त्वं पठवी नाम होही' ति नामगहणकिञ्चं नत्थि, चक्कवाळे सिनेरुम्हि चन्दिमसुरियनक्खत्तेसु उप्पन्नेसु 'त्वं चक्कवाळं नाम...त्वं नक्खत्तं नाम होही' ति नामगहणकिञ्चं नत्थि, नामं उप्पन्नमेव होति, ओपपातिकपञ्जत्तियं निपतति, एवं वेदनाय उप्पन्नाय 'त्वं वेदना नाम होही' ति नामगहणकिञ्चं नत्थि । ताव उप्पन्नाय वेदना ति नामं उप्पन्नमेव होति । सज्जादीसु एसेव नयो । अतीते पि हि वेदना वेदना येव, सज्जा...संखारा...विज्जाणं विज्जाणमेव । अनागते पि, पच्चुप्पन्ने पि । निब्बानं पन सदा पि निब्बानमेव । इति 'नामकरणट्टेन' नामं । 'नमनट्टेना' पि चैत्थ चत्तारो खन्धा नामं । ते हि आरम्मणाभिमुखा नमन्ति । 'नामनट्टेन' सव्वं पि नामं । चत्तारो हि खन्धा आरम्मणे अज्जमज्जं नामेन्ति । निब्बाणं आरम्मणाधिपतिपच्चयताय अत्तिन अनवज्जधम्मो नामेति ।

(११६) अविज्जा-भवत्तण्डा [§§१३११-१२] वट्टमूलसमुदाचारदस्स-नत्थं गहिता । भविस्सति अत्ता च लोको चा [§१३१३] ति खन्धपञ्चकं अत्ता च लोको चा ति गहेत्वा 'तं भविस्सती' ति गहणाकारेन निविट्ठा सस्सतदिट्ठि [१३१५] । दुतिया 'न भविस्सती' ति आकारेन निविट्ठा उच्छेददिट्ठि [§१३१६] [393] पुव्वन्तं आरब्भा [§१३१९] ति अतीतकोट्टासं आरम्भणं करित्वा । इमिना ब्रह्मजाले आगता अट्टारसं-पुव्वन्तानुदिट्ठियो^३ गहिता । अपरन्तं आरब्भा [§१३२०] ति अनागतकोट्टासं आरम्भणं करित्वा । इमिना तत्थेव आगता चतु-चत्तालीसं अपरन्तानुदिट्ठियो^३ गहिता ।

(११७) दोवचस्सतानिहेसे [§१३२५] सहधम्मिके वुच्चमाने ति सहधम्मिकं नामं यं भगवता पञ्जत्तं सिक्खापदं, तस्मिं वत्थं दस्सेत्वा आपत्तिं आरोपित्वा 'इदं नाम त्वं आपन्नो, इधं देसेहि वुट्ठाहि पाटिकरोही' ति वुच्चमाने । दोवचस्सायं ति आदीसु एवं चोदियमानस्स पटिचोदनाय वा अप्पदक्खिण्णमाहि-ताय वा दुव्वचस्स कम्मं दोवचस्सायं । तदेव दोवचस्सं ति पि वुच्चति । तस्स भावो दोवचस्सियं । इतरं तस्सेव वेवचनं । विण्णटिकूलगाहिता ति विलोमगाहिता ।

१ See ५.११३-११४ above. २ D. i. first Sutta. ३ D. i. 12-30. ४-४ D. i. 30-38.

विलोमगहणसंस्वातेन विपचनीकेन सातं अस्सा ति विपचनीकसातो । 'पटाणिक-
गहणं गहत्वा एकपदेनेव तं निस्सहमकासि' ति सुखं पटिलमन्तस्सेतं अधिवचनं ।
तस्स भावो **विपचनीकसातता** । ओवादं अनादियनवसेन अनादरस्स भावो
अनादरियं । इतरं तस्सेव वेवचनं । अनादियनाकारो वा अनादरता । गहवासं
अवसनवसेन उप्पन्नो अगारवभावो **अगारवता** । स-जेट्टकवासं अवसनवसेन उप्पन्नो
अप्पटिस्सवभावो **अप्पटिस्सवता** । अयं **बुच्चती** ति अयं एवरूपा **दोवच-
स्सता** नाम बुच्चति । अत्यतो पनेसा तेनाकारेन पवत्ता चत्तारो खन्धा, संस्वार-
कखन्धो येव वा ।

(११८) **पापमित्तादीसु** [§ १३२६] पि एसेव नयो । दोवचस्सता
पापमित्तादयो हि विसुं चेतसिकधम्मा नाम नत्थि । [३७६] नत्थि एतेसं सद्धा
ति **असद्धा**; बुद्धादीनि वत्थूनि न सहहन्ती ति अत्थो । **दुस्सीला** ति सीलस्स
दुट्ठं नाम नत्थि, निस्सीला ति अत्थो । **अप्पस्सुता** ति सुतविरहिता । पञ्च मच्छ-
रियानि एतेसं अत्थी ति **मच्छरिनो** । **दुप्पज्जा** ति निप्पज्जा । सेवनकवसेन
सेवना । बलवसेवना **निसेवना** । सब्बतो-भागेन सेवना **संसेवना** । उपसग्ग-
वसेन वा पदं वड्डितं । तीहि पि सेवना व कथिता । **भजना** ति उपसंकमना ।
संभजना ति सब्बतो-भागेन भजना । उपसग्गवसेन वा पदं वड्डितं । **भत्ती** ति
दब्बहमत्ति । **संभत्ती** ति सब्बतो-भागेन भत्ति । उपसग्गवसेन वा पदं वड्डितं ।
द्वीहि पि दब्बहमत्ति एव कथिता । **तंसंपवंकता** ति तेसु पुग्गलेसु कायेन चैव
चित्तेन च संपवंकभावो; तन्निवृत्ता तप्पोणता तप्पम्भारता ति अत्थो । सोवचस्सता-
दुकनिहेसो [§ १३२७-२८] पि वुत्तपटिप्पखनयेन वेदितव्वो ।

(११९) **पञ्च पि आपत्तिकखन्धा** [§ १३२९] ति मातिकानिहेसेन
'पाराजिकं संघादिसंसे पाचित्तियं पाटिदेसनीयं दुक्कटं' ति इमा पञ्च आपत्तियो ।
सत्त पि आपत्तिकखन्धा ति विनयनिहेसेन 'पाराजिकं संघादिसंसे थुल्लच्चयं पाधि-
त्तियं पाटिदेसनीयं दुक्कटं दुब्भासितं' ति इमा सत्त आपत्तियो । तत्थ सह वत्थुना
तासं आपत्तीं परिच्छेदजाननकपञ्जा **आपत्तिकुसलता** नाम । सह कम्मवाचाय
आपत्तिबुद्धानपरिच्छेदजाननकपञ्जा पन **आपत्तिबुद्धानकुसलता** [§ १३३०]
नाम । समापज्जितव्वतो **समापत्ति** [§ १३३१] । सह परिकम्मेन अप्पना-
परिच्छेदजाननकपञ्जा पन **समापत्तिकुसलता** नाम । 'चन्दे वा सुरिये वा
नक्खत्ते वा एत्तकं ठानं गते बुद्धिहिसामी' ति अविरज्झित्वा तस्मिं येव समये
बुद्धानकपञ्जाय अस्थिताय **समापत्तिबुद्धानकुसलता** नाम । [३७५] अट्टा-
रसन्नं धातुनं उग्गह-मनसिकार-सवण-धारण-परिच्छेदजाननकपञ्जा **धातुकुसलता**

१ सि०-पधानिक, ° M.-पठति (? नि)°, PTS-पठति°. Cf. DCm. i. 77.
२ M., म०- अपत्तिस्स°. ३ M., PTS- दुवामं. ४ ५.६८-७२ (§ 1122).

[§ १३३३] नाम । तासं येव उग्गह-मनसिकारजाननकपञ्जा **मनसिकारकुस-
लता** [§ १३३४] नाम । द्वादसन्नं आयतनानं उग्गह-मनसिकार-सवण-धारण-परि-
च्छेदजाननकपञ्जा **आयतनकुसलता** [§ १३३५] नाम । तीसु पि वा एतासु
कुसलतासु उग्गहो मनसिकारो सवणं संमसनं पटिवेधो पच्चवेक्खणा ति सब्बं वड्डति ।
तत्थ सवण-उग्गह-पच्चवेक्खणा लोकिया, पटिवेधो लोकुत्तरो । सम्मसन-मनसि-
कारा लोकियलोकुत्तरमिस्सका । 'अविजापच्चया संस्वारा' ति आदीनि **पटिच्च-
समुप्पादविमंगे** आविभविस्सन्ति । 'इमिना पच्चयेन इदं होती' ति जाननकपञ्जा
पटिच्चसमुप्पादकुसलता [§ १३३६] नाम ।

[१२०] ठानाठानकुसलतादुकनिहेसे [१३३७-३८] हेतु पच्चया ति
उभयं पेतं अज्जमज्जेववचनं । चक्खप्पसादो हि रूपं आरम्भणं कत्वा उप्पज्जन-
कस्स चक्खुविज्जाणस्स हेतु चैव पच्चयो च । तथा च सोत्तप्पसादादयो सोत-
विज्जाणादीनं, अम्बवीजादीनि अम्बफलादीनं । दुतियनये [§ १३३८] ये **धम्मा**
ति विसमागपच्चयधम्मानं निदस्सनं । येसं येसं ति विसमागपच्चयसमुप्पन्नधम्म-
निदस्सनं । **नहेतु न पच्चया** ति चक्खुप्पसादो सह आरम्भणं कत्वा उप्पज्जन-
कस्स सोतविज्जाणस्स नहेतु न पच्चयो । तथा सोत्तप्पसादादयो अवसेसविज्जाणानं ।
अम्बादयो च तालादीनं उप्पत्तिया ति एवमत्थो वेदितव्वो ।

(१२१) अज्जमद्वानिहेसे [§ १३३९-४०] **नीचचित्तता** ति पदमत्त-
मेव विसेसो । तस्सत्थो— मानामायेन नीचं चित्तं अस्सा ति नीचचित्तो । नीच-
चित्तस्स भावो नीचचित्तता । सेसं चित्तजुक्ता-चित्तमुदुत्तानं [§ ५९, ४५] पद-
माजनीये आगतमेव । खन्तिनिहेसे [§ १३४१] खमनकवसेन खन्ति । खमना-
कारो **खमनता** । अधिवासेन्ति एताय, अत्तनो उपरि आरोपित्वा वासेन्ति, न पटि-
बाहन्ति, न पचनीकताय तिद्वन्ती ति [३७६] **अधिवासनता** । अचण्डभावो
अचण्डकं । **अनसुरोपो** ति अ-सुरोपो वुच्चति न सम्मारोपितत्ता दुरुत्तवचनं ।
तप्पटिप्पखतो अनसुरोपो सुदत्तवाचा ति अत्थो । एवमेत्थ फलूपचारेन कारणं
निहिट्ठं । **अत्तमनता चित्तस्सा** ति सोमनस्सवसेन चित्तस्स सक-मनता, अत्तनो
चित्तस्स भावो येव, न व्यापन्नचित्तता ति अत्थो ।

(१२२) सोरचनिहेसे [§ १३४२] **कायिको अवीतिकमो** ति तिविधं
काय-सुचरितं । **वाचसिको अवीतिकमो** ति चतुर्विधं वचीसुचरितं ।
कायिकवाचसिको ति इमिना कायवचीद्वारसमुद्वित्तं आजीवैद्वमकं सीलं परिया-
दियति । **इदं वुच्चति सोरच्चं** ति इदं पापतो सुट्ठु ओरतत्ता सोरच्चं नाम वुच्चति ।
सब्बो पि सीलसंवरो ति इदं यस्मा न केवलं कायवाचाहेव अनाचारं आच-
रति मनसा पि आचरति एव, तस्मा मानसिकसीलं परियादाय दस्सेतुं वुत्तं ।

१ वि० १३५. २ See ३.५६४. ३ See विसु० १.२७ and Cm. on it.

(१२३) साख्यनिर्देशे [§ १३४३] अण्डका ति यथा सदोसे रक्खे अण्डकानि उट्ठन्ति, एवं सदोसताय खुसनवंमनादिवचनेहि अण्डका जाता । कक्कसा ति पूतिकक्कसा । यथा नाम पूतिरुक्खो कक्कसो होति पण्डरितचुण्णो एवं कक्कसा होति । सोतं धंसमाना विय पविसति । तेन वुत्तं 'कक्कसा' ति । परकटुका ति परेसं कटुका अमनापा दोसजननी । पराभिसज्जनी ति कुटिलकण्टकसाखा विय चम्मेसु विच्छित्त्वा परेसं अभिसज्जनी, गन्तुकामानं पि गन्तुं अदत्त्वा लग्न-कारी । कोधसामन्ता ति कोधस्स आसन्ना । असमाधिंसवत्तनिका ति अप्पना-समाधिस्स वा उपचारसमाधिस्स वा असंवत्तनिका । इति सब्बानेवेतानि सदोस-वाचाय वेवचनानि । तथारूपिं वाचं पहाया ति इदं फरुसवाचं [397] अप्प-जहत्त्वा ठितस्स अन्तरन्तरे पवत्ता पि सण्हवाचा असण्हवाचा एव नामा ति दीपनत्थं वुत्तं ।

(१२४) नेळा ति एळा वुच्चति दोसो । नास्सा एळा ति नेळा; निदोसा ति अत्थो । "नेळंगो सेतपच्छादो" [उ० ७.५] ति एत्थ वुत्तसीलं विय । कण्ण-सुखा ति व्यञ्जनमधुरताय कण्णानं सुखा, सूचिविज्झनं विय कण्णसूलं न जनेति । अत्थमधुरताय सरिरे कोपं अजनेत्वा पेमं जनेती ति पेमानिया । हृदयं गच्छति, अप्पटिहज्जमाना सुखेन चित्तं पविसती ति हृदयंगमा । गुणपरिपुण्णताय पुरे मवा ति पोरी । पुरे संवड्ढनारी विय सुकुमारो ति पि पोरी । पुरस्स एसा ति पि पोरी; नगरवासीनं कथा ति अत्थो । नगरवासिनो हि युत्तकथा होन्ति । पितुमत्तं पिता ति मातुमत्तं माता ति वदन्ति । एवरूपी कथा बहुनो जनस्स कन्ता होती ति बहुजनकन्ता । कन्तमावेनेव बहुनो जनस्स मनापा चित्तवुट्ठिकरा ति बहु-जनमनापा । या तत्था ति या तस्मिं पुगले । सण्हवाचता ति मट्ठवाचता । सखिलवाचता ति मुट्ठवाचता । अफरुसवाचता ति अकक्खलवाचता ।

(१२५) पटिसन्थारनिर्देशे [§ १३४४] आमिसपटिसन्थारो ति आमिस-अलामेन अत्तना सह परेसं छिद्दं यथा पिहितं होति पटिच्छन्नं एवं आमिसेन पटिसन्थरणं । धम्मपटिसन्थारो ति धम्मस्स अप्पटिलामेन अत्तना सह परेसं छिद्दं यथा पिहितं होति पटिच्छन्नं, एवं धम्मेन पटिसन्थरणं । पटिसन्था-रको होती ति द्वे येव हि लोकसंनिवासस्स छिद्धानि, तेसं पटिसन्थारको होति । आमिसपटिसन्थारेन वा धम्मपटिसन्थारेन वा ति इमिना दुविधेन पटि-सन्थारेन पटिसन्थारको होति, पटिसन्थरति, निरन्तरं करोति ।

(१२६) तत्रायं आदिता पट्टाय कथा—पटिसन्थारकेन हि भिक्खुना आग-न्तुकं आगच्छन्तं दिस्वा व पच्चुगन्त्वा [398] पत्तचीवरं गहेतव्वं, आसनं दातव्वं,

१-१ M., PTS-पूर्विका । सा. २ M., PTS-अन्तरे. ३ सि०, म०-एळं. ४ सि०-सुकुमारी. ५-५ सी०, म०- पितिमत्तं.....भातिमत्तं.

तालवण्टेन वीजितव्वं, पादा धोवित्वा तेलेन मक्खेतव्व्या, सप्पिकाणिते सति भेसजं दातव्वं, पानीयेन पुच्छितव्वो, आवासो पटिजगितव्वो । एवं एकदेसेन आमिस-पटिसन्थारो कतो नाम होति । सायं पन नवकत्तेरे पि अत्तनो उपट्ठानं अनागते येव, तस्स सन्तिकं गन्त्वा निसीदित्वा अविसये अपुच्छित्वा तस्स विसये पट्ठो पुच्छितव्वो । 'तुम्हे कतरमाणका' ति अपुच्छित्वा 'आचरियुपज्झाया कतरं गन्थं वलज्जेन्ती' ति पुच्छित्वा पहोनकट्टाने पट्ठो पुच्छितव्वो । सचे कथेतुं सक्रोति इचेत्तं कुसलं । नो चे सक्रोति सयं कथेत्वा दातव्वं । एवं एकदेसेन धम्मपटिसन्थारो कतो नाम होति । सचे अत्तनो सन्तिके वसति तं आदाय निवद्धं पिण्डाय चरितव्वं । सचे गन्तुकामो होति पुनरिदमे गमनसमागेन तं आदाय एकस्मिं गामे पिण्डाय चरित्वा उय्योजेतव्वो । सचे अज्जस्मिं दिसामागे भिक्खू निमन्तिता होन्ति तं भिक्खुं इच्छमानं आदाय गन्तव्वं । 'न मय्हं एसा दिसा समागा' ति गन्तुं अनि-च्छन्ते सेसभिक्खू पेसेत्वा तं आदाय पिण्डाय चरितव्वं । अत्तना लद्धामिस्स तस्स दातव्वं । एवं 'आमिसपटिसन्थारो' कतो नाम होति ।

(१२७) आमिसपटिसन्थारकेन पन अत्तना लद्धं कस्स दातव्वं ति ? आगन्तुकस्स ताव दातव्वं । सचे गिलानो वा अवस्सिको वा अत्थि, तेसं पि दातव्वं । आचरियुपज्झायानं दातव्वं । भण्डगाहकस्स दातव्वं । साराणीयधम्म-पूर्केन पन सतवारं पि सहस्सवारं पि आगतागतानं थेरासनतो पट्टाय दातव्वं । पटिसन्थारकेन पन येन येन नै लद्धं, तस्स तस्स दातव्वं । बहिगामं निक्खमित्वा जिण्णकं वा अनाथं वा भिक्खुं वा भिक्खुनिं वा दिस्वा तेसं पि दातव्वं ।

(१२८) तत्रिदं वक्तु—चेरेहि किर गुत्तसालगामे पट्ठे तं-खणं येव एका निरोधतो वुट्ठिता स्त्रीणासवत्थेरी दहरभिक्खुनिय्या भण्डकं गाहापेत्वा महाजनेन सद्धिं मगं पटिपज्जित्वा ठितमज्झान्तिके नकुलन-[399]-गरगामद्वारं पत्वा रुक्खमूले निसीदि । तस्मिं समये कालवल्लिमण्डपवासी महानागतथेरो नकुलनगरगामे पिण्डाय चरित्वा निक्खमन्तो थेरिं दिस्वा भत्तेन आपुच्छि । सा 'पत्तो मे नत्थी' ति आह । थेरो 'इमिना व मुज्झथा' ति सह पत्तेन अदासि । थेरी भत्तकिच्चं कत्वा पत्तं धोवित्वा थेरस्स दत्त्वा आह—'अज्ज ताव भिक्खाचारेन किलमिस्सथ, इतो पट्टाय पन वो भिक्खाचारपरिचासो नाम न भविस्सति ताता' ति । ततो पट्टाय थेरस्स ऊन-कहापणग्न्यनको पिण्डपातो नाम न उप्पन्नपुब्बो । अयं 'आमिसपटिसन्थारो' नाम ।

(१२९) इमं पटिसन्थारं कत्वा भिक्खुना संग्रहपक्खे ठत्वा तस्स भिक्खुनो कम्मट्ठानं कथेतव्वं, धम्मो वाचेतव्वो, कुक्कुच्चं विनोदेतव्वं, उप्पन्नकिच्चं करणीयं कातव्वं, अब्भान-वुट्ठान-मानत्त-परिवासा दातव्व्या । पब्बज्जारहो पब्बजितव्वो

१ M., PTS-हि. २ M.- निवद्धं. ३ M., PTS- आमत भतेन.

४ M., PTS, सी०- omit.

उपसंपदारहो उपसंपादेतव्यो १. भिक्षुनिययां पि अत्तनो सत्तिके उपसंपदं आकंख-
मानाय कम्मवाचं कानुं वट्टति । अयं 'धम्मपटिसन्धारो' नाम ।

(१३०) इमेहि द्वीहि पटिसन्धारोहि पटिसन्धारको भिक्षु अनुप्पन्नं
लामं उप्पादित्ति, उप्पन्नं थावरं करोति, समर्थद्वाने अत्तनो जीवितं रक्खति
चोरनागरञ्चो पत्तगहणहत्थेनेव अगं गहेत्वा पत्तेनेव भत्तं आकिरन्तो थेरो विय ।
अलद्धलामुप्पादने पन इतो पलायित्वा परतीरं गतेन महानागरञ्चा एकस्स थेरस्स
सत्तिके संगहं लभित्वा पुन आगन्त्वा रज्जे पतिट्ठितेन सेतम्भज्जणे यावजीवं पव-
त्तितं महामेसज्जदानवत्थु कथेतब्बं । उप्पन्नलामथावरकरणे दीघमाणक-अमर्य-
थेरस्स हत्थतो पटिसन्धारं लभित्वा चेतियपव्वते चोरेहि भण्डकस्स अविलुत्तमावे
वत्थु कथेतब्बं ।

(१३१) इन्द्रियेषु अगुत्तद्वारता-निर्देशे [§ १३४५] चक्षुषुना रूपं दिस्वा
ति कारणवसेन चक्षुषु ति लद्धवोहारेण रूपदस्स-[400]-नसमत्थेन चक्षुषुविज्ञाणेन
रूपं दिस्वा । पोरणा पनाहु--“चक्षुषु रूपं न पस्सति, अचित्तकत्ता; चित्तं न पस्सति,
अचक्षुषुकता; द्वारारम्मणसंघट्टेन पन पसादवत्थुकेन चित्तेन पस्सति । ईदिसी पनेसा
'धनुना विज्झती' ति आदीसु धिय ससंमारकथा नाम होति । तस्मा चक्षुषुविज्ञाणेन
रूपं दिस्वा”[] ति अयमेवेत्य् अत्थो । निमित्तगगाही ति इत्थिपुरिसनिमित्तं वा
सुमनिमित्तादिकं वा किलेसवत्थुभूतं निमित्तं छन्दरागवसेन गण्हाति, दिट्ठमत्ते येव
न सण्ठाति । अनुव्यञ्जनगगाही ति किलेसानं अनुव्यञ्जनतो पाकटभावकरणतो
अनुव्यञ्जनं ति लद्धवोहारं हत्थपाद-सित-हसित-कथित-आलोकित-विलोकितदिभेदं
आकारं गण्हाति । यत्वाधिकरणमेनं ति आदिमिह यं-कारणा यस्स चक्षुषुन्द्रियं
असंवरस्स हेतु, एतं पुगलं सत्तिकवाटेन चक्षुषुन्द्रियं असंभुतं अपिहित-
चक्षुषुद्वारं हुत्वा विहरन्तं एते अभिज्झादयो धम्मा अन्वाससवेय्यं अनुप्प-
न्नधेय्यं अज्झोत्थरेय्यं । तस्स संवराय न पटिपज्जती ति तस्स चक्षुषु-
न्द्रियस्स सत्तिकवाटेन पिदहनत्थाय न पटिपज्जति । एवं-भूतो एव च न रक्खति
चक्षुषुन्द्रियं, चक्षुषुन्द्रिये न संवरं आपज्जतां ति वुच्चति ।

(१३२) तत्थ किञ्चा पि चक्षुषुन्द्रिये संवरो वा असंवरो वा नत्थि, न हि
चक्षुषुप्पादं निस्साय सति वा मुट्ठसच्चं वा उप्पज्जति । अपि च यदा रूपारम्मणं
चक्षुषुस्स आपाथं आगच्छति तदा भवंगे द्विक्खत्तुं उप्पज्जित्वा निरुद्धे किरिया-
मनोधातु आवज्जनाकिच्चं साधयमाना उप्पज्जित्वा निरुज्झति । ततो चक्षुषुविज्ञाणं

१ म०-सासंक०-सि० साहसिक०. २ महावंस ३४.११. ३ महावंस ३३.४५.
४ सी०, PTS-पेनम्भज्जे. ५ See DCm. ii-530; for this story, see
समन्त० २.४७४. ६ With ५.१३१-१३३ of. विसु० १.५३-५४, ५६-५९.
७ M., PTS, म०-omit. ८ M., PTS-पिहित०. ९ विसु० १.५७-५८.

दस्सनकिच्चं, ततो विपाकमनोधातु संपटिच्छनाकिच्चं, ततो विपाकाहेतुकमनो-
विज्जाणधातु सन्तीरणकिच्चं, ततो [401] किरियाहेतुकमनोविज्जाणधातु वोट्ट-
पनकिच्चं साधयमाना उप्पज्जित्वा निरुज्झति । तदनन्तरं जवनं जवति । तत्रा पि
नेव भवंगसमये न आवज्जनादीन अज्जतरसमये संवरो वा असंवरो वा अत्थि ।
जवनक्खणे पन दुस्सील्यं वा मुट्ठसच्चं वा अज्जाणं वा अक्खन्ति वा कोसज्जं वा
उप्पज्जति, असंवरो होति । एवं होन्तो पन सो 'चक्षुषुन्द्रिये असंवरो' ति वुच्चति ।

(१३३) कस्मा ? यस्मा तस्मिं सतिद्वारं पि अगुत्तमेव होति, भवंगं पि,
आवज्जनादीनि वीथिचित्तानि पि । यथा किं ? यथा नगरे चतूसु द्वारिषु असंभुतेषु
किञ्चा पि अन्तो घरद्वार-कोट्टक-गम्भादयो सुसंभुता, तथा पि अन्तो नगरे सब्बं मण्डं
अरक्खितं अगोपितमेव होति । नगरद्वारेण हि पविस्सित्वा चोरा यदिच्छन्ति तं
करेय्युं । एवमेव जवने दुस्सील्यादीसु उप्पन्नेसु तस्मिं असंवरे सति द्वारं पि अगुत्तं
होति, भवंगं पि, आवज्जनादीनि पि वीथिचित्तानी ति । सोतेन सहं सुत्वा ति
आदीसु पि एसेव नथो । या इमेसं ति एतं सवरं अनापज्जन्तस्स इमेसं छन्नं
इन्द्रियानं वा अगुत्ति वा अगोपना यो अनारक्खो यो असंवरो, अ-थकनं,
अ-पिदहनं ति अत्थो ।

(१३४) भोजने अमत्तज्जुतानिर्देशे [§ १३४६] इधेकच्चो ति इमस्मिं
सत्तलोके एकच्चो । अप्पटिसंखा ति पटिसंखानपज्जाय अजानित्वा अनुपधा-
रेत्वा । अयोत्तिसो ति अनुपायेन । आहारं ति असित-पीतादि-अज्झोहरणीयं ।
आहारेती ति परिमुज्जति अज्झोहरति । दवाया ति आदि अनुपायदस्सनत्थं
वुत्तं । अनुपायेन हि आहारेन्तो दक्खाय मदत्थाय मण्डनत्थाय विभूसनत्थाय च
आहारेति, नो इदमस्थितं पटिच्च । या तत्थ असन्तुट्ठिता ति या तस्मिं अयोत्तिसो
आहारपरिभोगे [402] असन्तुस्सना असन्तुट्ठिभावो । अमत्तज्जुता ति अमत्तज्जु-
मावो, पमाणसंखाताय मत्ताय अजाननं । अयं वुच्चती ति अयं अपचचवेक्खित-
परिमोगवसेन पवत्ता भोजने अमत्तज्जुता नाम वुच्चति ।

(१३५) इन्द्रियेषु गुत्तद्वारता-निर्देशे [§ १३४७] चक्षुषुना ति आदि
वुत्तनयेनेव वेदितव्वं । न निमित्तगगाही होती ति छन्दरागवसेन वुत्तप्पकारं
निमित्तं न गण्हाति । एवं सेसपदानि पि वुत्तपटिक्खनयेन वेदितव्वानि । यथा च
हेट्ठो 'जवने दुस्सील्यादीसु उप्पन्नेसु तस्मिं असंवरे सति, द्वारं पि अगुत्तं होति,
भवंगं पि, आवज्जनादीनि पि वीथिचित्तानी' ति वुत्तं, एवमिध तस्मिं सीलादीसु
उप्पन्नेसु द्वारं पि गुत्तं होति, भवंगं पि, आवज्जनादीनि पि वीथिचित्तानी ।

१ म०-यदिच्छक. २ Here ends the corresponding passage
in विसु० १.५७-५८. ३ सी०, सि०, म०-वा. ४ See ५.१३१.
५ See ५.१३३. ६ M., PTS insert hereafter pi.

यथा किं? यथा नगरद्वारेषु संवृतेषु, किञ्चापि अन्तो घरादयो असंवृतौ होन्ति, तथापि अन्तो नगरे सर्व्व भण्डं सुरक्षितं सुगोपितमेव होति—नगरद्वारेषु हि पिहितेषु चोरानं पवेशो नस्थि—एवमेव जवने सीलादीषु उपपन्नेषु द्वारं पि गुप्तं होति, भवंगं पि, आवज्जनादीनि पि वीथिचित्तानि। तस्मा जवनक्खणे उपपज्जमानो पि ‘चक्खु-न्द्रिये संवरो’ ति वुत्तो। सोतेन सह सुत्वा ति आदीषु पि एसेव नयो।

(१३६) भोजने मत्तञ्जुतानिहेसे [§ १३४८] पटिसंखा योनिसे आहारं आहारेती ति पटिसंखानपञ्चाय जानित्वा उपायेन आहारं परिमुञ्जति। इदानी उपायं दस्सेतुं नेव दवाया ति आदि वुत्तं। तत्थ ‘नेव दवाया’ ति दव-त्थाय न आहरेति। तत्थ नट-लंघकादयो दवत्थाय आहरेन्ति नाम। यं हि भोजनं मुत्तस्स नच्चगीतकव्वसिलोकसंखातो दवो अतिरेकतरेन पटिभाति, तं भोजनं अधम्मेन विसमेन परियेसित्वा ते आहरेन्ति। अयं पन भिक्खु न एवं आहरेति। [403] न मदाया ति मानमदपुरिसमदानं वडून्तथाय न आहरेति। तत्थ राज-राजमहामत्ता मदत्थाय आहरेन्ति नाम। तेहि अत्तनो मानमदपुरिसमदानं वडून्तथाय पिण्डरसभोजनादीनि पणीतभोजनानि मुञ्जन्ति। अयं पन भिक्खु न एवं आहरेति। न मण्डनाया ति सरीरमण्डनत्थाय न आहरेति। तत्थ रूपपजीविनियो मातुगामा अन्तेपुरिकादयो च सप्पिकाणितं नाम पित्रन्ति, सिनिद्धं मुदुमन्दं भोजनं आहरेन्ति ‘एवं नो अंगुलट्ठिं सुसण्ठिता भविस्सति, सरीरे छविवण्णो पसन्नो भविस्सती’ ति। अयं पन भिक्खु एवं न आहरेति। न विभूसनाया ति मंसविभूसनत्थाय न आहरेति। तत्थ निव्वुद्धमल्ल-मुट्ठिक-मल्ल-चेटकादयो सुसिनिद्धेहि मच्छमंसादीहि सरीरं पीणेन्ति ‘एवं नो मंसं उरस्सदं भविस्सति पहारसहनत्थाया’ ति। अयं पन भिक्खु एवं सरीरे मंसविभूसनत्थाय न आहरेति।

(१३७) यावदेवा ति आहाराहरणे पयोजनस्स परिच्छेदनियमदस्सनं। इमस्स कायस्स टितिया ति इमस्स चतुमहाभूतिककरजकायस्स ठपनत्थाय आहरेति। इदमस्स आहाराहरणे पयोजनं ति अत्थो। यापनाया ति जीविति-न्द्रिययापनत्थाय आहरेति। विहिंसूपरतिया ति विहिंसा नाम अमुत्तपच्चया उपपज्जनकखुदा। तस्सा उपरतिया वृप्समत्थाय आहरेति। ब्रह्मचरियानु-ग्गहाया ति ब्रह्मचरियं नाम तिस्रो सिक्खा, सकलं सासनं, तस्स अनुगण्हनत्थाय आहरेति। इती ति उपायनिदस्सनं; इमिना उपायेना ति अत्थो। पुराणं च

१ See विमु० १.५८. २ M., PTS-सुसंवृता. ३ With ५.१३६-१३९ compare विमु० १.८९-९४ and note the difference. ४ M.—पिपन्ति. ५ M., PTS—मुदुमद्वं. ६ सि०—अंगसन्धि. ७ M., सी०—वेटकादयो. ८ PTS—पीनेन्ति.

वेदनं पटिहंखामी ति पुराणवेदना नाम अमुत्तपच्चया उपपज्जनकवेदना। तं पटिहंखामी ति आहरेति। नवं च वेदनं न उप्पादेस्सामी ति नववेदना नाम अतिमुत्तपच्चयेन उपपज्जनकवेदना। तं न उप्पादेस्सामी ति आहरेति। अथ-वा, ‘नववेदना’ नाम [404] मुत्तपच्चयेन उपपज्जनकवेदना। तस्सा अनुपपन्नाय अनुपपज्जनतथमेव आहरेति। यात्रा च मे भविस्सती ति यापना च मे भवि-स्सति। अनवज्जता चा ति एत्थ अत्थि सावज्जं अत्थि अनवज्जं।

(१३८) तत्थ अधम्मिकपरियेसना अधम्मिकपटिग्गहणं अधम्मेन परिभोगो ति इदं ‘सावज्जं’ नाम। धम्मेन परियेसित्वा धम्मेन पटिग्गहेत्वा पच्चवेक्खित्वा परिमुञ्जन् ‘अनवज्जं’ नाम। एकचो अनवज्जे एव सावज्जं करोति, ‘लद्धं मे’ ति क्त्वा पमाणातिक्रन्तं मुञ्जति। तं पि जिरोपेतुं असक्कोन्तो उद्धंविरेचन-अधोविरे-चनादीहि किलमति। सकलविहारे भिक्खू तस्स सरीरपटिजगन-भेसज्जपरियेसना-दीसु उरस्सुं आपज्जन्ति। ‘किं इदं’ ति वुत्ते ‘असुकस्स नाम उदरं उदुमातं’ ति आदीनि वदन्ति। ‘एस निच्चकालं पि एवं-पकतिको येव, अत्तनो कुच्छिप्पमाणं नाम न जानाती’ ति निन्दन्ति गरहन्ति। अयं अनवज्जे येव सावज्जं करोति नाम। एवं अक्त्वा ‘अनवज्जता च भविस्सती’ ति आहरेति।

(१३९) फासुविहारो चा ति एत्था पि अत्थि फासुविहारो अत्थि अफासुविहारो। तत्थ ‘आहर-हत्थको अलं-साटको तत्थ-वट्ठको काकमासको मुत्त-वर्मितको’ ति इमेसं पञ्चन्नं ब्राह्मणानं भोजनं न फासुविहारो नाम। एतेषु हि ‘आहरहत्थको’ नाम बहुं भुञ्जित्वा अत्तनो धम्मताय उट्ठातुं असक्कोन्तो ‘आहर-हत्थं’ ति वदति। ‘अलं-साटको’ नाम अच्चुद्धमातकुच्छिताय उट्ठितो पि साटकं निवासेतुं न सक्कोति। ‘तत्थ-वट्ठको’ नाम उट्ठातुं असक्कोन्तो तत्थेव परिवट्ठति। ‘काकमासको’ नाम यथा काकेहि आमसितुं सक्का होति, एवं याव मुखद्वारा आहरेति। ‘मुत्तवर्मितको’ नाम मुखेन सन्धारेतुं असक्कोन्तो तत्थेव वमति। एवं अक्त्वा ‘फासुविहारो च मे भविस्सती’ ति आहरेति। फासुविहारो नाम चतूहि पञ्चहि आलोपेहि जूनूदरता। एत्तकं हि भुञ्जित्वा पानीयं पिबतो चत्तारो इरिया-पथा मुखेन पवत्तन्ति। तस्मा धम्मसेनापति एवमाह—

[405] चत्तारो पञ्च आलोपे अमुत्वा उदकं पिबे।

अलं फासुविहाराय पहितत्तस्स भिक्खुनो [थेर० ९८३] ति॥

(१४०) इमस्मिं पन टाने अंगानि समोधानेतब्बानि। ‘नेव दवाया’ ति एकं अंगं, ‘न मदाया’ ति एकं, ‘न मण्डनाया’ ति एकं, ‘न विभूसनाया’ ति एकं, ‘यावदेव इमस्स कायस्स टितिया यापनाया’ ति एकं, ‘विहिंसूपरतिया ब्रह्म-

१ See विमु० १.९३. २ सि०—अब्भुद्धमात°. ३ M., PTS—पिबित्वा. ४ See also विमु० १.९४.

चरियानुगहाया' ति एकं, 'इति पुराणं च वेदनं पटिहंखामि नवं च वेदनं न उप्पादेस्सामी' ति एकं, 'यात्रा च मे भविस्सती' ति एकं। अनवज्जता च फासु-विहारो चा ति अयमेत्थ भोजनानिसंखो। महासीवत्थेरो' पनाह— हेट्ठा चत्तारि अंगानि पटिपक्खो नाम। उपरि पन अट्ठ अंगानि समोधानेतब्बानि— तत्थ 'याव-देव इमस्स कायस्स टितिया' ति एकं अंगं, 'यापनाया' ति एकं, 'विहिंसूपरतिया' ति एकं, 'ब्रह्मचरियानुगहाया' ति एकं, 'इति पुराणं च वेदनं पटिहंखामी' ति एकं, 'नवं च वेदनं न उप्पादेस्सामी' ति एकं, 'यात्रा च मे भविस्सती' ति एकं, 'अनवज्जता' चा ति एकं। फासुविहारो पन भोजनानिसंखो ति। एवं अट्ठंगैस्समन्ना-गतं आहारं आहरेन्तो भोजने मत्तञ्चू नाम होति। अयं शुक्खती ति अयं परि-येसन-पटिगहण-परिमोगेसु युत्तप्पमाणजाननवसेन पयत्तो पच्चवेक्खितपरिमोगो भोजने मत्तञ्चुता नाम।

(१४१) मुट्ठसच्चनिहेसे [§ १३४९] असत्ती ति सतिविरहिता चत्तारो खन्धा। अननुस्सति अप्पटिस्सती ति उपसग्गवसेन पदं वड्डितं। असरणता ति असरणाकारो। आधारणता ति धारेतुं असमत्थता। ताव हि समन्नागतो पुग्गलो आधारणपत्तो^१ निधानक्खमो न होति। उदके अलानुकटाहं विय आर-म्भणे पिलवती ति पिलापनता। सम्मुस्सन्तो ति नट्ठमुट्ठस्सतिता। ताव हि समन्नागतो पुग्गलो निक्खित्तमत्तो विय काको, निक्खित्तमत्तो विय च सिगालो^२ होति। भावनावलनिहेसे [§ १३५४] कुसलानं धम्मानं [406] ति बोधिपक्खिय-धम्मानं। आसेवना ति आदिसेवना। भावना ति वड्डना। बहुलीकम्मं ति पुन-प्पुनं करणं।

(१४२) सीलविपत्तिनिहेसो [§ १३६१] सीलसम्पदा^३-निहेस-[§ १३६३]-पटिपक्खतो वेदितव्यो। दिट्ठिविपत्तिनिहेसो [§ १३६२] च दिट्ठिसंपदापटिपक्खतो [§ १३६४]। दिट्ठिसंपदानिहेसो दिट्ठपादाननिहेस-[§ १२१५]-पटिपक्खतो। सीलविसुद्धिनिहेसो [§ १३६५] किञ्चा पि सीलसंपदानिहेसेन [§ १३६३] समानो, तत्थ पन विसुद्धिसंपादकं पातिमोक्खसंवरसीलं कथितं, इध विसुद्धिपत्तं सीलं। सति च सम्पजञ्जं च, पटिसंखानव्रलं च भावनावलं च, समथो च विपस्सना च, समथ-निमित्तं च पग्गाहनिमित्तं च, पग्गाहो च अविकल्पो च, सीलसंपदा च दिट्ठिसंपदा चा ति इमेहि पन छहि^४ दुकेहि^५ चतुम्मिका पि लोकियलोकुत्तरधम्मा व कथिता।

१ See ३.४८१, ५८६ as well as note on the former. २ Cf. विमु० १२ and note the difference. ३ PTS- आधारण^०; सी०, म०- आधारण^०; सि०- आधार^०. ४ सी०, म०, सि०- पमुस्सन्तया; M.- पमुस्सन्ता. ५ All authorities but सी०- सिगालो. ६ M., PTS, सि०- सोरच्च^०. ७-७ § १३५१-६४.

(१४३) दिट्ठिविसुद्धिनिहेसे [§ १३६६] कम्मस्सकतं जाणं ति 'इदं कम्मं सकं, इदं नो सकं' ति जाननपच्चा। तत्थ अत्तना वा कतं होतुं परेन वा सब्बं पि अकुसलकम्मं नो सकं। कस्मा? अत्थमज्जनतो अनत्थजननतो च। कुसलकम्मं पन अनत्थमज्जनतो अत्थजननतो च 'सकं' नाम। तत्थ यथा नाम सधनो समोगो पुरिसो अद्धानमग्गं पटिपज्जित्वा अन्तरामग्गे गामनिगमादीसु नक्खत्ते संपुट्ठे 'अहं आगन्तुको, किं नु खो निरसाय नक्खत्तं कील्ययं' ति अचिन्तेत्वा यथा यथा इच्छति तेन तेन नीहा-रेन नक्खत्तं कीलन्तो सुखेन कन्तारं अतिक्रमति, एवमेव इमस्मिं कम्मस्सकतजाणे ठवा इमे सत्ता बहु वट्ठगामिकम्मं आयूहित्वा सुखेन सुखं अनुभवन्ता अरहत्तं पत्ता गणनपथं वीतिवत्ता। [407] सच्चानुलोमिकजाणं [§ १३६६] ति चतुस्सं सच्चानं अनुलोमं विपस्सनाजाणं। मग्गसमङ्गिस्स जाणं फलसमङ्गिस्स जाणं ति मग्गजाण-फलजाणानि वेव।

(१४४) 'दिट्ठिविसुद्धि खो पना' ति पदस्स निहेसे या पच्चा पजानना ति आदीहि पदेहि हेट्ठां वुत्तानि कम्मस्सकतजाणादीनेव चत्तारि जाणानि विभ-त्तानि। 'यथा-दिट्ठिस्स च पधानं' [§ १३६६] ति पदस्स निहेसे यो चेतसिको विरियारंभो ति आदीहि पदेहि निदिट्ठं विरियं पच्चागतिकमेव; पच्चाय लोकिय-द्वाने लोकियं लोकुत्तरद्वाने लोकुत्तरं ति वेदितव्यं।

(१४५) संवेगदुकुनिहेसे [§ १३६६ इ-ई] जातिभयं ति जातिं भयतो दिस्वा टितजाणं। जराभयादीसु पि एसेव नयो। अनुप्पन्नानं पापकानं ति आदीहि जातिआदीनि भयतो दिस्वा जातिजराव्याधिमरणेहि मुञ्चितुकामस्स उपायपधानं कथितं। पदभाजनियस्स पन अत्थो विभंगदुकैथायं आविमविस्सति।

(१४६) 'असन्तुट्ठिता च कुसलेसु धम्मेसु' [§ १३६७] ति पदनिहेसे भिच्छोक्कम्पता विसेसकामता। इधेक्कचो आदितो व पक्खियमत्तं वा सलाकमत्तं वा उपोसाधिकं वा पाटिपदिकं वा देति, सो तेन असन्तुट्ठो हुत्वा पुन धूरमत्तं संधमत्तं वस्सावाचिकं देति, आवासं करोति, चत्तारो पि पच्चये देति। तत्रा पि असन्तुट्ठो हुत्वा सरणानि गण्हाति, पच्च सीलानि समादियति। तत्रा पि असन्तुट्ठो हुत्वा पच्चजति। पच्चजित्वा एकं निकायं द्वे निकाये ति तेपिटकं बुद्धवचनं गण्हाति, अट्ठ समापत्तियो भावेति, विपस्सनं वड्डेत्वा अरहत्तं गण्हाति। अरहत्तप्पत्तितो पट्ठाय महासन्तुट्ठो नाम होति। एवं याव अरहत्ता विसेसकामता 'भिच्छो-कम्पता' नाम।

(१४७) 'अप्पटिवानिता च पधानस्मि' [§ १३६७ अ] ति पदनिहेसे यस्मा पन्तसेनासनेसु अधिकुसलानं धम्मानं भावनाय उक्कण्ठमानो पधानं पटि-

१ M., सी०- कम्मस्सकता. २ See ३.२८७ (Cm. on § 16). ३ सी०, म०, सि० insert नरण after जरा. ४ See VbhCm. p. 502. ५ सि०- धुव^०.

वपेति [408] नाम, अनुक्कण्ठमानो पटिवापेति नाम, तस्मा तं नयं दस्सेतुं या कुसलानं धम्मानं ति आदि वुत्तं । तत्थ सक्कच्चकिरियता ति कुसलानं करणे सक्कच्चकारिता । सातच्चकिरियता ति सततमेव करणं । अट्टितकिरियता ति खण्डं अक्त्वा अट्टेत्वा करणं । अनोलीनवुत्तिता ति अलीनजीविता, अलीन-पवत्तिता वा । अनिक्खितच्छन्दता ति कुसलच्छन्दस्स अनिक्खपनं । अनि-क्खित्तधुरता ति कुसलकरणे विरियधुरस्स अनिक्खपनं ।

(१४८) 'पुब्बेनिवासानुस्सति-जाणं विज्जा' [§१३६७ आ] ति एत्थ पुब्बे-निवासो ति पुब्बेनिवृत्त्यखन्धा च खन्धपटिवद्धं च । पुब्बेनिवासस्स अनुस्सति पुब्बेनिवासानुस्सति । ताय सम्पयुत्तं जाणं पुब्बेनिवासानुस्सतिजाणं । तयिदं पुब्बे-निवृत्त्यखन्धपटिच्छादकं तमं विज्जती ति विज्जा । तं तमं विज्जित्वा ते खन्धे विदिते पाकटे करोती ति विदितकरणट्ठेन पि विज्जा । चतुपपाते जाणं ति चतुतिं च उपपाते च जाणं । इदं पि सत्तानं चुतिपाटिसन्धिच्छादकं तमं विज्जती ति पि विज्जा । तं तमं विज्जित्वा सत्तानं चुतिपाटिसन्धियो विदिता पाकटा करोती ति विदितकरणट्ठेन पि विज्जा । आसवानं खये जाणं ति सब्बकिल्लेसानं खयवेयं जाणं । तयिदं चतुसच्चच्छादकं तमं विज्जती ति पि विज्जा । तं तमं विज्जित्वा चत्तारि सच्चानि विदितानि पाकटानि करोती ति विदितकरणट्ठेन पि विज्जा ।

(१४९) [409] 'चित्तस्स च अधिमुत्ति निव्वानं चा' [§१३६७ इ] ति एत्थ आरम्भणे अधिमुत्तनट्ठेन, पच्चनीकधम्मे हि च सुट्ठु-मुत्तट्ठेन अट्ठ समापत्तियो चित्तस्स अधिमुत्ति नाम । इतरं पन 'नत्थि एत्थ तण्हासंखातं वानं,' 'निग्गतं वा तस्मा वाना' ति निव्वानं । तत्थ अट्ठ समापत्तियो सयं विक्खम्भिताकिल्लेसेहि विमुत्तता विमुत्ती ति वुत्ता, निव्वानं पन सब्बकिल्लेसेहि अच्चन्ताविमुत्तता विमुत्ती ति ।

(१५०) मग्गसमङ्गिस्स जाणं ति [§१३६७ ई] चत्तारि मग्गजाणानि । फलसमङ्गिस्स जाणं [§१३६७ उ] ति चत्तारि फलजाणानि । तत्थ पठम-मग्गजाणं पच्च किल्लेसे खेपेन्तं निरोधेन्तं वूपसमेन्तं पटिप्पस्सम्भेन्तं उपपज्जती ति खये जाणं नाम जातं । दुतियमग्गजाणं चत्तारो किल्लेसे । तथा ततियमग्गजाणं । चतुत्थमग्गजाणं पन अट्ठ किल्लेसे खेपेन्तं निरोधेन्तं वूपसमेन्तं पटिप्पस्सम्भेन्तं उपपज्जती ति 'खये जाणं' नाम जातं । तं तं मग्गफलजाणं पन तेसं तेसं किल्ले-सानं खीणन्ते निरुद्धन्ते वूपसमेन्ते पटिप्पस्सम्भेन्ते अनुप्पादन्ते अप्पवत्तन्ते उप्पन्नं

१ M.— पटिवापेति, सी०, म०— पटिवापेति; २ M. also reads so; सी०, म०— पटिवापेति. ३ सी०— खये; म०, सि०— खयसमये. ४ सी०, M., PTS— निरोधेन्ते. ५ सी० also reads so. ६ M. PTS— निरुद्धन्ते. ७ M., PTS— अनुप्पादे अप्पवत्ते. ८ M., PTS— उपपन्नता.

ति अनुप्पादे जाणं [१३६७ उ] नाम जातं ति ।

अट्ठसालिनिया धम्मसंगहट्ठकथाय

निखेपकण्डवण्णना निट्ठिता ।

६

[अट्ठकथाकण्डवण्णना]

(१) इदानीं निखेपकण्डानन्तरं ठपितस्स अट्ठकथाकण्डस्स वण्णनाकमो अनुपपत्तो । कस्मा पनेतं अट्ठकथाकण्डं नाम जातं ति ? तेपिटकस्स बुद्धवचनस्स अर्थं उद्धरित्वा ठपितत्ता । तीसु पि हि पिटकेसु धम्मन्तरं आगतं अट्ठकथाकण्डे-नेव परिच्छिन्दित्वा विनिच्छितं सुविनिच्छितं नाम होति । सकले अभिधम्मपिटके नयमगं महापकरणे पञ्चद्वारं गणनवारं असल्लखेन्तेना पि अट्ठकथाकण्डतो येव समानेतुं वट्ठति । [410] कुतो-पमवं पनेतं ? सारिपुत्तत्थेरपमवं । सारिपुत्तत्थेरो हि एकस्स अत्तनो सद्धिविहारिकस्स निखेपकण्डे अत्थुद्धारं सल्लखेतुं असक्को-न्तस्स अट्ठकथाकण्डं कथेत्वा अदासि ।

(२) इदं पन महाअट्ठकथाय पटिक्खित्वा इदं वुत्तं— अभिधम्मो नाम न सावकविसयो, न सावकगोचरो; बुद्धविसयो एस, बुद्धगोचरो । धम्मसेनापति पन सद्धिविहारिकेन पुच्छितो तं आदाय सत्थु सन्तिकं गत्वा सम्मासम्बुद्धस्स कथेसि । सम्मासम्बुद्धो तस्स भिक्खुनो अट्ठकथाकण्डं कथेत्वा अदासि । कथं ? भगवा हि 'कतमे धम्मा कुसला' [§१३६८] ति पुच्छि । 'कुसला धम्मा नाम कतमे' ति सल्लखेसी ति अत्थो । अथ'स्स तुण्हीभूतस्स 'ननु यं मया कतमे धम्मा कुसला ? यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उपपन्नं होती [§१] ति आदिना नयेन भूमिभेदतो कुसलं दस्सितं, सब्बं पि तं चत्तुस भूमीसु कुसलं, इमे धम्मा कुसला' [§१३६८] ति इमिना नयेन कण्णिकं कण्णिकं घटं घटं गोच्छकं गोच्छकं कत्वा अत्थुद्धारवसेन कुसलादिधम्मे दस्सेन्तो कथेत्वा अदासि । तत्थ चत्तुस ति कामावचर-रूपावचर-अरूपावचर-अपरिघावचरेषु । कुसलं ति फस्सादिभेदं कुसलं । इमे धम्मा कुसला ति सब्बे पि तासु भूमीसु वुत्ता फस्सा-दयो धम्मा कुसला नाम ।

१ PTS inserts hereafter अप्पवत्ते उपपन्नं. २ M. PTS— परिच्छिज्ज.

(३) अकुसलानं पन भूमिवसेन भेदामावतो द्वादस अकुसलचित्तुप्पादा [§ १३६९] ति आह । तत्थ उप्पज्जती ति उप्पादो । चित्तमेव उप्पादो वित्तुप्पादो । देसनासीसमेव चेत्तं । यथा पन 'राजा आगतो' ति वुत्ते अमच्चादीनं पि आगमनं वुत्तमेव होति, एवं 'चित्तुप्पादा' ति हि वुत्ते तेहि संपयुत्तधम्मा पि वुत्ता व होन्ती ति । सब्बत्थं चित्तुप्पादग्गहणेन स-सम्पयुत्तधम्मे चित्तं गहितं ति वेदितव्वं । इतो-परं चतूसु भूमीसु विपाको [§ १३७०] ति आदीनं सब्बेसं पि तिकदुक-माजनीयपदानं अत्थो, वेदनातिकादीसु च सुखादीनं न-वत्तव्वतो हेट्ठो वुत्तयेनेव पालि-[411]-यत्थं वीमंसित्वा वेदितव्वा । विसेसमत्तमेव पन वक्खाम ।

(४) तत्थ परित्तरम्मणत्तिके [§ १४०६-८] ताव सब्बो कामावचरस्स विपाको ति एत्थं द्वे पञ्च-विज्जाणानि चक्खुप्पसादादौ निस्साय नियमेनेव इट्ठा-निट्ठादि भेदे रूपसद्गन्धरसकोट्टव्वधम्मे आरब्ध पवत्तन्ती ति परित्तरम्मणानि । कुसला-कुसलविपाका पन द्वे मनोधातुयो हृदयवत्थुं निस्साय चक्खुविज्जाणादीनं अनन्तरा नियमतो रूपादीनेव आरब्ध पवत्तन्ती ति परित्तरम्मणा । कुसलविपाकादेतुक-मनोविज्जाणधातु सोमनस्सहगतो पञ्चद्वारे सन्तीरणवसेन छसु द्वारेसु तदारम्मणवसेना ति निमग्नो रूपादीनि छ परित्तरम्मणानेव आरब्ध पवत्तन्ती ति परित्तरम्मणा । उपेक्खासहगतं कुसलकुसलविपाकाहेतुकमनोविज्जाणधातुद्वयं पञ्चद्वारे सन्तीरणवसेन छसु द्वारेसु तदारम्मणवसेन नियमतो रूपादीनि छ परित्तरम्मणानेव आरब्ध पवत्तन्ती । पटिसन्धिवसेन पवत्तमानं पि परित्तं कम्मं कम्मनिमित्तं गतिनिमित्तं वा आरम्मणं करोति, पवत्तियं भवंगवसेन, परियोसने च्रुतिवसेन पवत्तमानं पि तदेव आरम्मणं करोती ति परित्तरम्मणं । अट्ठ पन सहेतुकविपाकचित्तुप्पादो एत्थं वुत्तयेनेव तदारम्मणवसेन पटिसन्धि-भवंग-च्रुतिवसेन च परित्तधम्मे येव आरब्ध पवत्तन्ती । किरिया मनोधातुं [§ १४०६] पञ्चद्वारे रूपादीनि आरब्ध पवत्तन्ती । सोमनस्ससहगता अहेतुक-किरिया-मनोविज्जाणधातुं छसु द्वारेसु पच्चुप्पवे मनोद्वारे अतीतानागते पि परित्ते रूपादिधम्मे येव आरब्ध खीणासवानं पट्टाकारं कुरुमाना पवत्तन्ती ति परित्तरम्मणा । एवमिमे पञ्चवीसति चित्तुप्पादा एकन्तेनेव परित्तरम्मणा ति वेदितव्वा ।

(५) विज्जाणञ्चायतन-नेवसज्जानासज्जायतन-धम्मा अत्तनो

१ See ३.४३. २-२ See § 1373; also see ५.८. ३ See §§ 431-54, 556-61. ४ M. PTS.— चक्खायतनादयो. ५ See Chart. § 455-468, 562-63. ६ See §§ 469-483. ७-७ म०, सि० omit. ८ §§ 484-497, 564-65. ९ सि० inserts hereafter कुसल. १० See Chart, § 498. ११ § 566-67. १२ § 568-573. १३ 25 = 2 × 5 + 2 + 1 + 2 + 8 + 1 + 1 as enumerated in this para.

अत्तनो हेट्ठिम-समापत्तिं आरब्ध प-[412]-वत्तनतो महग्गतारम्मणा [§ १४००] । मग्ग-फल-धम्मा निव्वानारम्मणा अप्पमाणारम्मणा [§ १४०८] । कुसलतो चत्तारो किरियतो चत्तारो ति अट्ठ आणविप्पयुत्तचित्तुप्पादा सेक्ख-पुयुजन-खीणा-सवानं असक्कच्चदान-पच्चवेक्खण-धम्मस्सवनादीसु कामावचरधम्मे आरब्ध पवत्तन-काले परित्तरम्मणो । अतिपगुणानं पटमज्झानादीनं पच्चवेक्खणकाले महग्गतार-म्मणा । कसिणनिमित्तादिपण्णात्तिपच्चवेक्खणकाले न-वत्तव्वारम्मणा । अकुसलतो चत्तारो दिट्ठिगतसंपयुत्तचित्तुप्पादो पञ्चपण्णासाय कामावचरधम्मानं 'सत्तो सत्तो' ति परामसनअस्सादनाभिनन्दनकाले परित्तरम्मणा । तेनेव आकारेन सत्तवीसति महग्गते धम्मे आरब्ध पवत्तिकाले महग्गतारम्मणा । पण्णात्तिधम्मे आरब्ध पवत्तन-काले सिद्धा न-वत्तव्वारम्मणा । दिट्ठिविप्पयुत्तानं ते येव धम्मे आरब्ध केवलं अस्सादनाभिनन्दनवसेन, पवत्तियं पटिघसंपयुत्तानं दोमनस्सवसेन, विचिकिच्छाय संपयुत्तचित्तुप्पादस्स अ-निट्ठ-गतवसेन, उद्धच्चसहगतस्स विक्खेपवसेन अवूपसम-वसेन च पवत्तियं परित्त-महग्गत-न-वत्तव्वारम्मणता वेदितव्वा । एतेसु पन एकधम्मे पि अप्पमाणे आरब्ध पवत्तितुं न सककोति, तस्मा न अप्पमाणारम्मणा ।

(६) कुसलतो चत्तारो किरियतो चत्तारो ति अट्ठ आणसंपयुत्तचित्तुप्पादा [§ १४०८] सेक्खपुयुजनखीणासवानं सक्कच्चदान-पच्चवेक्खण-धम्मस्सवनादीसु यथावुत्तप्पकारे धम्मे आरब्ध पवत्तिकाले परित्त-महग्गत-न-वत्तव्वारम्मणा होन्ति । गोत्रभूकालं पन लोकुत्तरधम्मे पच्चवेक्खणकाले च नेसं अप्पमाणारम्मणता वेदितव्वा । यं पनेतं रूपावचरचतुत्थज्ज्ञानं [§ १४०८] तं सब्बत्थ-पादक-चतुत्थं आकास-कसिणचतुत्थं आलोककसिणचतुत्थं ब्रह्मविहारचतुत्थं आनापानचतु-[413]-त्थं इद्धि-विधचतुत्थं दिव्वसोतचतुत्थं चेतोपरियजाणचतुत्थं यथाकम्मूपगजाणचतुत्थं दिव्व-चक्खुजाणचतुत्थं पुव्वेनिवासजाणचतुत्थं अनागतसजाणचतुत्थं ति कुसलतो पि किरि-यतो पि द्वादसविधं होति ।

(७) तत्थ 'सब्बत्थ-पादकचतुत्थं' नाम अट्ठसु कसिणेषु चतुत्थज्ज्ञानं । तं हि विपस्सनाय पि पादकं होति, अभिज्ज्ञानं पि, निरोधस्सा पि, वट्टस्सा पि पादकं होति येवा ति सब्बत्थ-पादकं ति वुत्तं । 'आकासकसिण-आलोककसिणचतुत्थानि' पन विपस्सनाय पि अभिज्ज्ञानं पि वट्टस्सा पि पादकानि होन्ति, निरोधपादकानेव न होन्ति । 'ब्रह्मविहार-आनापानचतुत्थानि' विपस्सनाय चैव वट्टस्स च पादकानि होन्ति, अभिज्ज्ञानं पन निरोधस्स च पादकानि न होन्ति । तत्थ दसविधं पि कसिण-

१ See Chart §§ 147-49 and the corresponding four in § 576. २ M., PTS, सी० insert hereafter तेनेवाकारेन सत्तवीसतिमहग्गत-धम्मे आरब्ध पवत्तिकाले महग्गतारम्मणा । ३ §§ 365-399, 403-409. ४ अ० यो० (224) i. e. अट्ठसु आणविप्पयुत्तचित्तुप्पादादीसु. ५ सी०- मग्गस्सा पि.

ज्ज्ञानं कसिणपण्णत्तिं आरब्ध पवत्तत्ता, ब्रह्मविहारचतुत्थं 'सत्त'-पण्णत्तिं आरब्ध पवत्तत्ता, आनापानचतुत्थं निमित्तं आरब्ध पवत्तत्ता परित्तादिवसेन न-वत्तव्वारम्मणतो न-वत्तव्वारम्मणं नाम होति । 'इद्विधचतुत्थं' परित्त-महग्गतारम्मणं होति । कथं ? तं हि यदा कायं चित्तसन्नित्तं कत्वा अदिस्समानेन कायेन गन्तुकामो चित्तवसेन कायं परिणामेति, महग्गतचित्ते समोदहति, समारोपेति, तदा उपयोगलद्धारम्मणं होती ति कत्वा रूपकायारम्मणतो परित्तारम्मणं होति । यदा चित्तं कायसन्नित्तं कत्वा दिस्समानेन कायेन गन्तुकामो कायवसेन चित्तं परिणामेति, पादकज्ज्ञानचित्तं रूपकाये समोदहति, समारोपेति, तदा उपयोगलद्धारम्मणं होती ति कत्वा महग्गतचित्तारम्मणतो महग्गतारम्मणं होति ।

(८) 'दिब्वसोतचतुत्थं' सद्धं आरब्ध पवत्तत्ता एकन्तपरित्तारम्मणमेव । 'चेतोपरियजाणचतुत्थं' परित्त-महग्गत-अप्पमाणारम्मणं होति । कथं ? [414] तं हि परेसं कामावचरचित्तजाननकाले परित्तारम्मणं होति, रूपावचरारूपावचरचित्त-जाननकाले महग्गतारम्मणं, मग्गफलजाननकाले अप्पमाणारम्मणं होति । एत्थ च पुथुज्जो सोतापन्नस्स चित्तं न जानाति, सोतापन्नो वा सकदागामिस्सा ति एवं याव अरहत्ता नेतव्वं । अरहं पन सब्बेसं चित्तं जानाति । अज्जो पि च उपरिमो हेट्ठिमस्सा ति अयं विसेसो वेदितव्वो । 'यथाकम्मूपजाणचतुत्थं' कामावचर-कम्मजाननकाले परित्तारम्मणं होति, रूपावचरारूपावचरजाननकाले महग्गतारम्मणं । 'दिब्वचक्खुजाणचतुत्थं' रूपारम्मणत्ता एकन्तपरित्तारम्मणमेव ।

(९) 'पुब्बेनिवासजाणचतुत्थं' परित्त-महग्गत-अप्पमाण-न-वत्तव्वारम्मणं होति । कथं ? तं हि कामावचरक्खन्धानुस्सरणकाले परित्तारम्मणं होति । रूपावचरारूपावचरक्खन्धानुस्सरणकाले महग्गतारम्मणं । अतीते अत्तना वा परेहि वा भावित-मग्गं सच्छिकत्तफलं च अनुस्सरणकाले अप्पमाणारम्मणं । अतीते बुद्धा मग्गं भावयितुं, फलं सच्छाक्रेषु, निब्वानधातुया परिनिव्वार्यिसू ति छिन्नवृद्धकानुस्सरण-वसेन मग्गफलनिब्वानपच्चवेक्खणतो पि अप्पमाणारम्मणं । अतीते 'विप्पसी' नाम भगवा [415] अहोसि । तस्स बन्धुमती नाम नगरं अहोसि, बन्धुमा नाम राजा पिता, बन्धुमती नाम माता' ति आदिना नयेन नामगोत्तपटवीनिमित्तादि-अनुस्सरणकाले न-वत्तव्वारम्मणं होति । 'अनागतंसजाणचतुत्थे' पि एसेव नयो । तं पि हि 'अयं हि अनागते कामावचरे निव्वत्तिस्सती' ति जाननकाले परित्तारम्मणं होति । 'रूपावचरे वा अरूपावचरे वा निव्वत्तिस्सती' ति जाननकाले महग्गतारम्मणं होति । 'मग्गं भावेस्सति फलं सच्छिकरिस्सती' ति 'निब्वानधातुया परिनिव्वार्यिस्सती' ति जाननकाले अप्पमाणारम्मणं । अनागते 'मेत्तेय्यो नाम भगवा उप्पजिस्सति, सुब्रह्मा नाम'स्स ब्राह्मणो पिता भविस्सति, ब्रह्मवती नाम

ब्राह्मणी माता' ति आदिना नयेन नामगोत्तजाननकाले न-वत्तव्वारम्मणं होति ।

(१०) अरूपावचरचतुत्थं पन आसवानं खयचतुत्थं च पालिया आगत-द्वाने येव कथीयति । किरियाहेतुकमनोविज्जाणधातु उपेक्खासहगता सब्बेसं पि एतेसं कुसलाकुसल-किरियचित्तानं पुरेचारिका । तस्सा तेसु वुत्तनयेनेव आरम्मण-भेदो वेदितव्वो । पञ्चद्वारे पन वोढुपनवसेन पवत्तियं एकन्तपरित्तारम्मणा व होति । रूपावचरतिकचतुक्कज्ज्ञानादीनि परित्तादिभावेन न-वत्तव्वं धम्मं आरब्ध पवत्तितो न-वत्तव्वारम्मणानि । एत्थ हि रूपावचरानि पटवीकसिणादीसु पवत्तन्ति, आकासानञ्चायतनं उग्घाटिमाकासे, आकिञ्चञ्चायतनं विज्जाणापगमे ति ।

(११) मग्गारम्मणत्तिके [§§ १४१५] आदिहि वुत्ता अट्ट जाणसंप-युत्तचित्तुप्पादा सेक्खालेक्खानं अत्तना पटिविद्धमग्गं पच्चवेक्खणकाले मग्गारम्मणा, मग्गेन पन असहजातत्ता न मग्गहेतुका, अत्तना पटिविद्धमग्गं गरं कत्वा पच्चवेक्खणकाले आरम्मणाधिपतिवसेन मग्गाधिपतिनो, अज्जवम्ममारम्मणकरणकाले न वत्तव्वं मग्गारम्मणा ति पि मग्गाधिपतिनो ति पि । चत्तारो अरियमग्गा मग्ग-संखातस्स मग्गसंपयुत्तस्स वा हेतुनो अस्थिताय एकन्ततो मग्गहेतुका । विरियं पन वीमंसं [416] वा जेट्ठकं कत्वा मग्गभावनाकाले सहजाताधिपतिना सिया मग्गा-धिपतिनो, छन्दचित्तानं अज्जतरजेट्ठककाले सिया न वत्तव्वं मग्गाधिपतिनो ति । द्वादसविधे रूपावचरचतुत्थज्ज्ञाने सब्बत्थे-पादकचतुत्थादीनि नवज्ज्ञानानि नेव मग्गारम्मणानि न मग्गहेतुकानि न मग्गाधिपतीनि ।

(१२) चेतोपरियजाण-पुब्बेनिवासजाण-अनागतंसजाणचतुत्थानि पन अरि-यानं मग्गचित्तजाननकाले मग्गारम्मणानि होन्ति, मग्गेन पन असहजातत्ता न मग्ग-हेतुकानि, मग्गं गरं कत्वा अप्पवत्तितो न मग्गाधिपतीनि । कस्मा पनेतानि न मग्गं गरं करोन्ती ति ? अत्तनो महग्गतयाय । यथा हि राजानं सब्बो लोको गरं करोति, मातापितरो पन न करोन्ति । न हि ते राजानं दिस्वा आसना वुट्ठहन्ति, न अज्जलिकम्मादीनि करोन्ति, दहरकाले वोहरितनयेनेव वोहरन्ति । एवं एतानि पि अत्तनो महग्गतयाय न मग्गं गरं करोन्ति । किरियाहेतुकमनोविज्जाणधातु पि अरियानं मग्गपच्चवेक्खणकाले पच्चवेक्खणपुरेचारिकत्ता मग्गारम्मणा होति, मग्गेन असहजातत्ता पन न मग्गहेतुका, तं गरं कत्वा अप्पवत्तितो न मग्गाधिपति । कस्मा न गरं करोती ति ? अत्तनो अहेतुकताय हीनताय जळताय । यथा हि राजानं सब्बो लोको गरं करोति, अन्तोपरिजना पन खुज्जवामनकचेट्ठादयो अत्तनो अज्जाणताय पण्डितमनुस्सा विय नातिगरं करोन्ति, एवमेव इदं पि चित्तं अत्तनो अहेतुकताय हीनताय जळताय मग्गं गरं न करोति । जाणविप्पयुत्त-कुसलादीनि

१ Cf. अनागतवत्स, verse 96. २ सी०, म०-कथेस्सामि. ३ म०-अज्जा०.

४ म०, सी० add व. ५ See ६.६ above.

१. Cf. विन. १३.११०. २ Cf. दी० २.६, ५०-५१.

जाणामावेन चैव लोक्रियधम्मरम्मणताय च मग्गारम्मणादिभावं न लभन्ति, न-
वत्तव्वारम्मणानेव होन्ती ति वेदितव्वानी ति ।

(१३) [417] अतीतारम्मणत्तिके [§ १४१८] विज्जाणच्चायतन-नेव-
सज्जानासज्जायतनधम्मा हेट्ठा अतीतसमापत्ति आरब्ध पवत्तित्तो एकन्तेन अतीता-
रम्मणा व । नियोगा अनागतारम्मणा नत्थी ति नियमेन पाटियेकं चित्तं
अनागतारम्मणं नाम नत्थि । ननु च अनागतसज्जाणं एकन्तेन अनागतारम्मणं,
चेतोपरियज्जाणं पि अनागतं आरब्ध पवत्तती ति ? नो नपवत्तति । पाटियेकं पन
एतं एकं चित्तं नाम नत्थि । रूपावचरचतुत्थज्ज्ञानेन संगहितत्ता अज्जेहि महग्गत-
चित्तेहि मिस्सकं होति । तेन वुत्तं 'नियोगा अनागतारम्मणा नत्थी' [§ १४१८]
ति । हे पञ्चविज्जागानि, तिस्सो च मनोधातुयो पच्चुप्पत्तेसु रूपादीसु
पवत्तितो पच्चुप्पन्नारम्मणा नाम ।

(१४) दस चित्तुप्पादा ति एत्थ अट्ट ताव सहेतुका देवमनुस्सानं
पटिसन्धिगहणकाले कम्म वा कम्मनिमित्तं वा आरब्ध पवत्तियं अतीतारम्मणा ।
मवंग-चुत्तिकालसु पि एसेव नयो । गतिनिमित्तं पन आरब्ध पटिसन्धिगहणकाले ततो-
परं मवंगकाले च पच्चुप्पन्नारम्मणा । तथा पञ्चद्वारे तदारम्मणवसेन पवत्तियं । मनो-
द्वारे पन अतीतानागतपच्चुप्पन्नारम्मणानं जवनानं आरम्भणं गहेत्वा पवत्तित्तो अतीता-
नागतपच्चुप्पन्नारम्मणा । 'कुसलविपाकाहेतुक-उपेक्खासहगत-मनोविज्जाणधातुयं'
पि एसेव नयो । केवलं हि सौ मनुस्सेसु जच्चन्धादीनं पटिसन्धि होति । पञ्चद्वारे पि
सन्तीरणवसेना पि पच्चुप्पन्नारम्मणा होती ति अयमेत्थ विसेसो । 'सोमनस्ससहगता'
पन पञ्चद्वारे सन्तीरणवसेन तदारम्मणवसेन च पच्चुप्पन्नारम्मणा होति । मनोद्वारे
तदारम्मणवसेन सहेतुकविपाका विय अतीतानागतपच्चुप्पन्नारम्मणा ति वेदितव्वी ।

(१५) 'अकुसलविपाकाहेतुकमनोविज्जाणधातु' पन कुसलविपाकाय उपेक्खा-
सहगताहेतुकाय समानगतिका एव । [418] केवलं हि सा आपाधिकानं पटि-
सन्धि-मवंग-चुत्तिवसेन पवत्तती ति अयमेत्थ विसेसो । 'किरियाहेतुकमनोविज्जाण-
धातु' सोमनस्ससहगता खीणासवानं पञ्चद्वारे पट्टुकारं कुस्माना पच्चुप्पन्नारम्मणा
होति । मनोद्वारे अतीतादिभेदे धम्मे आरब्ध हसितुप्पादवसेन पवत्तियं अतीतानागत-
पच्चुप्पन्नारम्मणा होति । कामावचरकुसलं [§ १४१८] ति आदीसु कुसलतो
ताव चत्तारो जाणसंपयुत्तचित्तुप्पादा । सेक्खपुयुज्जनानं अतीतादिभेदानि खन्ध-धातु-
आयतनानि सम्मसन्तानं पच्चवेक्खन्तानं अतीतानागतपच्चुप्पन्नारम्मणा होन्ति ।
पण्णात्तिनिव्वानपच्चवेक्खणे न-वत्तव्वारम्मणा । जाणविप्युत्तेसु पि एसेव नयो ।
केवलं हि तेहि मग्ग-कल-निव्वानपच्चवेक्खणा नत्थि । अयमेत्थ विसेसो ।

(१६) अकुसलतो चत्तारो दिट्ठिगतसंपयुत्त-चित्तुप्पादा अतीतादिभेदानं

१ सि०-३५. २ Cf. ६.५.

खन्ध-धातु-आयतनानं अस्सादनाभिनन्दन-परामासकाले अतीतादिआरम्भणा होन्ति ।
पण्णात्ति आरब्ध अस्सादेन्तस्स अभिनन्दन्तस्स 'सत्तो सत्तो' ति परामसित्वा गण्ड-
न्तस्स न-वत्तव्वारम्मणा होन्ति । दिट्ठिपियुत्तेसु पि एसेव नयो । केवलं हि तेहि
परामासगहणं नत्थि । द्वे पटिवसंपयुत्तचित्तुप्पादा अतीतादिभेदे धम्मे आरब्ध
दोमनस्सितानं अतीतादि-आरम्भणा, पण्णात्ति आरब्ध दोमनस्सितानं न-वत्तव्वार-
म्मणा । विचिकिच्छा-उद्धच्चसंपयुत्ता तेसु येव धम्मेसु अ-निट्ठ-गतमावेन चैव
उद्धतमावेन च पवत्तियं अतीतानागत-पच्चुप्पन्न-न-वत्तव्वारम्मणा ।

(१७) किरियतो अट्ट सहेतुकचित्तुप्पादा कुसलचित्तुप्पाद-गतिका एव ।
किरियाहेतुकमनोविज्जाणधातु उपेक्खासहगता पञ्चद्वारे वोट्टपनवसेन पवत्तियं पच्चु-
प्पन्नारम्मणा [419] व । मनोद्वारे अतीतानागतपच्चुप्पन्नारम्मणानं चैव पण्णात्ति-
आरम्भणानं च जवनानं पुरेचारिककाले अतीतानागतपच्चुप्पन्न-न-वत्तव्वारम्मणा ।
यथावुत्तपमेदे रूपावचरज्ज्ञाने सब्बत्थैपादकचतुत्थं आकासकसिणचतुत्थं आलोक-
कसिणचतुत्थं ब्रह्मविहारचतुत्थं आनापानचतुत्थं ति इमानि पञ्च न-वत्तव्वारम्मणा-
नेव । 'इद्धिविधचतुत्थं' कायवसेन चित्तं परिणामेन्तस्स अतीतं पादकज्ज्ञानचित्तं
आरब्ध पवत्तनतो अतीतारम्मणं । महाधातुनिधाने महाकस्सपत्थेरादीनं विय
अनागतं अधिट्ठहन्तानं अनागतारम्मणं होति ।

(१८) महाकस्सपत्थेरो किर महाधातुनिधानं करोन्तो अनागते अट्ठारस-
वस्साधिकानि द्वेवस्ससतानि इमे गन्धा मा सुस्सिर्सु, पुष्फानि मा मिलायिसु, दीपा
मा निव्वारयिसु ति अधिट्ठहि । सब्बं तथेव अहोसि । अस्सगुत्तथेरो वत्तनियेसेनासने
भिक्षुसंघं सुक्खमत्तं मुज्जमानं दिस्वा 'उदकसोण्डि दिवसे पुरेमत्तं दधिरसं' होवू
ति अधिट्ठहि । पुरेमत्तं गहितं दधिरसं होति पच्छाभत्ते पाकतिकमेव । कायं पन
चित्तसन्निसितं कत्वा अदिस्समानेन कायेन गमनकाले, अज्जस्स वा पाटिहारि-
यस्स करणकाले, कायं आरब्ध पवत्तता पच्चुप्पन्नारम्मणं होति । दिव्वसीतचतुत्थं
विज्जमानसदमेव आरब्ध पवत्तित्तो पच्चुप्पन्नारम्मणं होति । चेतोपरियज्जाणचतुत्थं
अतीते सत्तदिवसवम्भन्तरे अनागते सत्तदिवसवम्भन्तरे परेसं चित्तं जानन्तस्स अतीता-
रम्मणं अनागतारम्मणं च होति । सत्तदिवसातिकक्रमे पन तं जानितुं न सक्कोति ।
अतीतानागतसंजाणानं हि एस विसयो । एतस्स पच्चुप्पन्नजाननकाले पन
पच्चुप्पन्नारम्मणं होति ।

१ Cf. ६.५. २ See ६.६-१०. ३-३ See Dialogues. ii. 185;
Mv. 31. 20-21. ४ सि०- नत्थिस्सु. Cf. DCm. ii. 612; Mv. 31. 120.
५ Miln. 14. ६ सी०- दधिरसा. M., PTS- दधिरसं. ७ M., PTS-
चित्तसन्तति. ८-८ M., PTS omit.

(१९) [420] पच्चुप्पन्नं च नामेतं तिविधं^१—खणपच्चुप्पन्नं सन्तति-पच्चुप्पन्नं अद्धापच्चुप्पन्नं च । तत्थ उप्पादट्ठितिमंगप्पत्तं ‘खणपच्चुप्पन्नं’ । एक-द्वि-सन्ततिवारपरियापन्नं ‘सन्ततिपच्चुप्पन्नं’ । तत्थ अन्धकारे निसीदिखा आलोक-ट्टानगतस्स न ताव आरम्मणं पाकटं होति; याव पन तं पाकटं होति, एत्थन्तरे एक-द्वि-सन्ततिवारा वेदितव्वा । आलोकट्टाने चरित्वा ओवरकं पविट्ठस्सा पि न ताव सहसा रूपं पाकटं होति; याव तं पाकटं होति, एत्थन्तरे एक-द्वि-सन्ततिवारा वेदि-तव्वा । दूरे ट्ठत्वा पन रजकानं^२ हत्थविकारं गण्डिं-भेरि-आदि-आकोटनविकारं च दिस्वा पि न ताव सह सुणाति; याव पन तं सुणाति, एतस्मिं पि अन्तरे एक-द्वि-सन्ततिवारा वेदितव्वा । एवं ताव मज्झिमभाणका ।

(२०) संयुत्तभाणका पन ‘रूपसन्तति अरूपसन्तती’ ति द्वे सन्ततियो वत्वा, ‘उदकं अतिक्रमत्वा गतस्स याव तीरे अककन्तउदकलेखा न विप्पसी-दति, अद्धानतो आगतस्स याव काये उमुमभावो न वूपसम्मति, आतपा आगन्त्वा गम्भं पविट्ठस्स याव अन्धकारभावो न विगच्छति, अन्तो गम्भे कम्मट्टानं मनसि-करित्वा दिवा वातपानं विवरित्वा ओलोकैन्तस्स याव अक्खीनं फन्दनभावो न वूपसम्मति, अयं रूपसन्तति नाम; द्वे तयो जवनवारा अरूपसन्तति नामा’ ति वत्वा ‘तदुभयं पि सन्ततिपच्चुप्पन्नं नामा’ ति वदन्ति ।

(२१) एकभावपरिच्छिन्नं पन अद्धापच्चुप्पन्नं नाम । यं सन्धाय भदेकरत्तसुत्ते “यो चावुसो^३ मनो ये च धम्मा संपयुत्तो, उभयमेतं पच्चुप्पन्नं । तस्मिं पच्चुप्पन्ने छन्दरागपटिवद्धं होति विज्जाणं, छन्दरागपटिवद्धत्ता विज्जाणस्स तदभिनन्दति, तदभिनन्दन्तो पच्चुप्पन्नेसु धम्मेसु संहरीती” [म० ३ १९७] ति वुत्तं । [421] सन्ततिपच्चुप्पन्नं चेत्थ अट्टकथासु आगतं । अद्धापच्चुप्पन्नं सुत्ते ।

(२२) तत्थ केचि ‘खणपच्चुप्पन्नं चित्तं चेतोपरियजाणस्स आरम्मणं होती’ ति वदन्ति । किं-कारणा ? यस्मा इद्धिमस्स च परस्स च एककखणे चित्तं उप-जती ति । इदं च नेसं ओपम्मं—यथा आकासे खित्ते पुष्कमुट्ठिहि अवस्सं एकं पुष्कं एकस्सं वण्टेन वण्टं पटिविज्जति, एवं परस्स चित्तं जानिस्सामी ति रासिवसेन महाजनस्स चित्ते आवज्जिते अवस्सं एकस्स चित्तं एकेन चित्तेन उप्पादकखणे वा टितिकखणे वा मंगकखणे वा पटिविज्जती ति । तं पन वस्ससत्तं पि वस्ससहस्सं पि आवज्जेन्तो येन चित्तेन आवज्जेति, येन च जानाति तेसं द्वित्रं सहहानाभावतो आवजनजवनानं च अनिट्ठे टाने नानारम्मणमावपत्तिदोसतो अयुत्तं ति अट्ट-कथासु पटिविज्जत्तं । सन्ततिपच्चुप्पन्नं पन अद्धापच्चुप्पन्नं च आरम्मणं होती ति

१ With ६.१९-२४, cf. वि० १३.१११-११९, १२१-२२. २ See ४.४३. ३ सी०, म०—वण्डि०. ४ सी०, म०—चायं आवुसो. ५ M. iii. 197 omits. ६ सी०—संहरती ति. ७ सी०, म० insert hereafter वण्टं पटिविज्जति.

वेदितव्वं । तत्थ यं वत्तमानजवनवीथितो अतीतानागतवसेन द्वि-ति-जवनवीथि-परिमाणकाले परस्स चित्तं, तं सव्वं पि सन्ततिपच्चुप्पन्नं नाम । अद्धापच्चुप्पन्नं पन जवनवारेन दीपेतव्वं ति यं अट्टकथाय वुत्तं तं सुट्ठु वुत्तं ।

(२३) तत्रायं दीपना—इद्धिमा परस्स चित्तं जानितुकामो आवज्जति । आवजनं खणपच्चुप्पन्नं आरम्मणं कत्वा तेनेव सह निरुज्जति । ततो चत्तारि पञ्च जवनानि येसं पच्छिमं इद्धिचित्तं, सेसानि कामावचरानि । तेसं सव्वेसं पि तदेव निरुद्धं चित्तं आरम्मणं होति । न च तानि नानारम्मणानि होन्ति । अद्धापच्चुप्पन्न-वसेन पच्चुप्पन्नारम्मणत्ता एकारम्मणानि । एकारम्मणत्ते पि च इद्धिचित्तमेव परस्स चित्तं जानाति, न इतरानि; यथा चक्खुद्वारे चक्खुविज्जाणमेव रूपं परस्सति, न इतरानी ति । इति इदं सन्ततिपच्चुप्पन्नस्स चेव अद्धापच्चुप्पन्नस्स च वसेन पच्चुप्पन्ना-[422]-रम्मणं होति । यस्मा वा सन्ततिपच्चुप्पन्नं पि अद्धापच्चुप्पन्ने येव पतति, तस्मा अद्धापच्चुप्पन्नवसेनेतं पच्चुप्पन्नारम्मणं ति वेदितव्वं ।

(२४) पुब्बेनिवासजाणचतुत्थं नामगोत्तानुस्सरणे निव्वाननिमित्तपच्च-वेकखणे च न-वत्तञ्जारम्मणं, सेसकाले अतीतारम्मणमेव । यथाकम्मूपगजाणचतुत्थं पि अतीतारम्मणमेव । तत्थ किञ्चा पि पुब्बेनिवासचेतोपरियजाणानि पि अतीतारम्मणानि होन्ति, अथ खो तेसं पुब्बेनिवासजाणस्स अतीतकखन्धा खन्धपटिवद्धं च किञ्चि अनारम्मणं नाम नत्थि । तं हि अतीतकखन्ध-खन्धुपनिव्वदेसु धम्मेसु सव्वज्जुत-जाणसमगतिकं होति । चेतोपरियजाणस्स च सत्तादिवसम्भन्तरातीतं चित्तमेव आरम्मणं । तं हि अज्जं खन्धं वा खन्धपटिवद्धं वा न जानाति, मग्संपयुत्त-चित्तारम्मणत्ता पन परियायतो मगारम्मणं ति वुत्तं । यथाकम्मूपगजाणस्स अतीत-चेतनामत्तमेव आरम्मणं ति । अयं विसेसो वेदितव्वो । अयमेत्थ अट्टकथानयो ।

(२५) यस्मा पन “कुसला खन्धा इद्धिविज्जाणस्स चेतोपरियजाणस्स पुब्बे-निवासानुस्सतिजाणस्स यथाकम्मूपगजाणस्स अनागतसंजाणस्स आरम्मणपच्चयेन पच्चयो” ति पट्टाने [तिक० १५४] वुत्तं, तस्मा चत्तारो पि खन्धा चेतोपरियजाण-यथा-कम्मूपगजाणानं आरम्मणं होन्ति । तत्रा पि यथाकम्मूपगजाणस्स कुसलाकुसला एवो ति । दिव्वचक्खुजाणचतुत्थं विज्जमानवण्णारम्मणत्ता पच्चुप्पन्नारम्मणमेव । अना-गतसंजाणचतुत्थं अनागतारम्मणमेव । तं हि अनागतकखन्ध-खन्धुपनिव्वदेसु धम्मेसु

१ वि० १३.११७ says सयुत्तकथाय. २ Here ends the close agreement of the passage in वि० १३.१११-११९. In the following paragraphs there is only a general agreement with the subsequent paragraphs of वि०. ३ सि०, म०—खन्धपटिवद्धेसु. ४ सी०, M., PTS insert before this किञ्चा पि. See वि० १३.१२१-१२२. ५ Here ends वि० १३.१२२.

पुञ्जेनिवासजाणं विद्य सव्वञ्जुतजाणसमंगिकं होति । तत्थ किञ्चा पि चेतोपरिय-
जाणं पि अनागतारम्मणं होति, तं पन सत्तादिवसम्भन्तरे उप्पज्जनकचित्तमेव [423]
आरम्मणं करोति । इदं पन अनागते कप्पसतसहस्से उप्पज्जनकचित्तं पि खन्धे पि
खन्धपटिवद्धं^१ पि । रूपावचरतिकचतुष्कज्झानादीनि अतीतानागतपच्चुप्पन्नेसु
एकधम्मं पि आरम्भ अपवत्तितो एकन्त-न-वत्तव्वारम्मणानेव ति वेदितव्वानि ।

(२६) अज्झत्तत्तिके [§ १४१८ अ-१४२०] अनिन्द्रियवद्धरूपं च
निव्वानं च बहिद्धा ति इदं यथा इन्द्रियवद्धं परपुग्गलसन्ताने बहिद्धा ति वुच्चमानं
पि तस्स अत्तनो सन्तानपरियापन्नत्ता नियक^२ ज्झत्तं पि होति, एवं न येन केनचि परि-
यायेन अज्झत्तं होती ति नियक^३ ज्झत्तपरियायस्स अभावेन बहिद्धा ति वुत्तं, न नियक^४
ज्झत्तमत्तस्स असंभवतो । नियक^५ ज्झत्तमत्तस्स पन असंभवमत्तं सन्धाय अज्झत्ता-
रम्मणत्तिके बहिद्धारम्मणता वुत्ता । अज्झत्तधम्मापगममत्ततो वे आकिञ्चज्झायतना-
रम्मणस्स अज्झत्तमावं बहिद्धामावं पि अज्झत्तबहिद्धामावं पि अनुजानित्वा
आकिञ्चज्झायतनं न वत्तव्वं अज्झत्तारम्मणं ति पी [§ १४२० अ] ति
आदि वुत्तं । तत्थ न केवलं तदेव न-वत्तव्वारम्मणं, तस्स पन आवज्जनं पि, उप-
चारचित्तानि पि, तस्सारम्मणस्स पच्चवेक्खणचित्तानि पि, तस्सेव अस्सादनादिवसेन
पवत्तानि अकुसलचित्तानि पि न-वत्तव्वारम्मणानेव । तानि पन तस्मिं वुत्ते वुत्ता-
नेव होन्ती ति विमुं न वुत्तानि ।

(२७) कथं वुत्तानेव होन्ती ति ? एतं हि आकिञ्चज्झायतनं, यं च तस्स
पुरेचारिकं आवज्जन-उपचारादिवसेन पवत्तं, तेन सह एकारम्मणं भवेय्य । तं सव्वं
अतीतारम्मणत्तिके 'कामावचरकुसलं, अकुसलं, किरियतो नव चित्तुपादा, रूपा-
वचरचतुःथज्झानं' [§ १४१८] ति एवं वुत्तानं एतेसं चित्तुपादानं 'सिया न-
वत्तव्वा अतीतारम्मणा ति पी' [§ १४१८] ति आदिना नयेन न-वत्तव्वारम्मण-
मावस्स अनुज्जातत्ता, आकिञ्चज्झायतनस्स च 'आकिञ्चज्झायतनं, चत्तारो मग्गा
अपरियापन्ना, चत्तारि च सामञ्ज्यफलानि, इमे धम्मा न वत्तव्वा अतीतारम्मणा ति
पी' [§ १४१८] ति एवं एकन्तेन न-वत्तव्वारम्मणमत्तवचनतो न-वत्तव्वारम्मणं
ति वुत्तं । [424] इदानीं तं अज्झत्तारम्मणत्तिके [§ १४१९-१४२० अ] एकं पि
वुच्चमानं यस्मा हेट्ठा^६ तेन सह एकारम्मणमावं पि सन्धाय कामावचरकुसलादीनं न-
वत्तव्वारम्मणता वुत्ता, तस्मा इधा पि तेसं न-वत्तव्वारम्मणमावं दीपेति । को हि
तेन सह एकारम्मणानं न-वत्तव्वारम्मणमावे अन्तरायो ति ? एवं तस्मिं वुत्ते
'वुत्तानेव होन्ती' ति वेदितव्वानि । सेसमेत्थ अज्झत्तारम्मणत्तिके पालितो उत्तानमेव ।

(२८) आरम्मणविमागेन विज्झाणञ्चायतनं नेवसज्झानासज्जायतनं

^१ See note ३ on p.331. ^२ सी०, म०-च. ^३ i. e. in §1418.
४ M., PTS- विभागे पन.

[§ १४१९] ति इमेसं^१ तावं कुसल-विपाक-किरियावसेन छन्नं चित्तुपादानं अत्तनो
सन्तानसम्बद्धं हेट्ठिमसमापत्तिं आरम्भ पवत्तितो अज्झत्तारम्मणता वेदितव्वा ।
एत्थ च किरिय-आकासानञ्चायतनं किरियविज्झाणञ्चायतनस्सेव आरम्मणं होति, न
इतरस्स । कस्मा ? आकासानञ्चायतनकिरियसमञ्जिनो कुसलस्स वा विपाकस्स वा
विज्झाणञ्चायतनस्स अभावतो । कुसलं पन कुसल-विपाक-किरियानं तिण्णं पि
आरम्मणं होति । कस्मा ? आकासानञ्चायतनकुसलं निव्वत्तेत्वा ठितस्स ततो-उद्धं
तिविधस्सा पि विज्झाणञ्चायतनस्स उप्पात्तिसम्भवतो । विपाकं पन न कस्सचि
आरम्मणं होति । कस्मा ? विपाकतो उद्धित्वा चित्तस्स अभिनीहारासंभवतो ।
नेवसज्झानासज्जायतनस्स आरम्मणकरणे पि एसेव नयो । रूपावचरतिकचतुष्क-
ज्झानादीनं [§ १४२०] सव्वेसं पि नियक^२ ज्झत्ततो बहिद्धामावेन बहिद्धा-
भूतानि पटवीकसिणादीनि आरम्भ पवत्तितो बहिद्धारम्मणता वेदितव्वा ।

(२९) सव्वे व कामावचरा कुसलाकुसलाव्याकता धम्मा, रूपा-
वचरचतुःथज्झानं [§ १४२० अ] ति एत्थ कुसलतो ताव चत्तारो जाणसंपयुत्त-
चित्तुपादा^३ अत्तनो खन्धादीनि पच्चवेक्खन्तस्स अज्झत्तारम्मणा । परेसं खन्धादि-
पच्चवेक्खणे पन पण्णात्तिनिव्वानं पच्चवेक्खणे च बहिद्धारम्मणा । तदुभयवसेन
अज्झत्तबहिद्धारम्मणा । आणविप्पयुत्तेसु पि एसेव नयो । केवलं हि तेसं निव्वान-
[425]-पच्चवेक्खणं नरिथ ।

(३०) अकुसलतो चत्तारो दिट्ठिसंपयुत्तचित्तुपादा अत्तनो खन्धादीनं
अस्सादनाभिनन्दन-परामासग्गहणकाले अज्झत्तारम्मणा, परस्स खन्धादीसु चेव
अनिन्द्रियवद्धरूप-कसिणादीसु च तथेव पवत्तिकाले बहिद्धारम्मणा, तदुभयवसेन
अज्झत्तबहिद्धारम्मणा । दिट्ठिविप्पयुत्तेसु पि एसेव नयो । केवलं हि तेसं परामास-
ग्गहणं नरिथ । द्वे पटिघसंपयुत्ता अत्तनो खन्धादीसु दोमनस्सितस्स अज्झत्तारम्मणा,
परस्स खन्धादीसु चेव अनिन्द्रियवद्धरूप-पण्णचीसु च बहिद्धारम्मणा, उभयवसेन
अज्झत्तबहिद्धारम्मणा । विधिकिञ्चुद्धचसम्पयुत्तानं पि वुत्तप्पकरेसु धम्मेसु विवि-
किञ्चन-फन्दनभाववसेन पवत्तिं अज्झत्तादि-आरम्मणता वेदितव्वा ।

(३१) द्वे पञ्च-विज्झाणानि, तिस्सो च मनोधातुयो ति, इमे तेरसं चित्तुपादा
अत्तनो रूपादीनि आरम्भ पवत्तिं अज्झत्तारम्मणा, परस्स रूपादीसु पवत्ता बहिद्धा-
रम्मणा, तदुभयवसेन अज्झत्त-बहिद्धारम्मणा । सोमनस्ससहगताहेतुकविपाकमनो-
विज्झाणधातु पञ्चद्वारे सन्तीरणतदारम्मणवसेन अत्तनो पञ्च रूपाधिधम्मे, मनोद्वारे
तदारम्मणवसेनेव अज्जे पि अज्झत्तिके कामावचरधम्मे आरम्भ पवत्तिं अज्झत्ता-

^१ M., PTS- इमे सत्त च. ^२ सी०, M. PTS- बहिं. ^३ For this,
consult the chart 'चित्तुपादकण्ड- At A Glance' given at the end
of Dhs. ४ M., PTS insert hereafter पवत्तिं.

रम्मणा, परेसं धम्मेषु पवत्तमाना बहिद्वारम्मणा, उभयवसेन अज्झत्तबहिद्वारम्मणा । उपेक्खासहगतविपाकाहेतुकमनोविज्जाणधातुद्वये पि एसेव नयो । केवलं पनेता सुगतिं दुग्गतियं च पटिसन्धि-भवंग-चुतिवसेना पि अज्झत्तादिभेदेसु कम्मादीसु पवत्तन्ति । अट्ट महाविपाकचित्तानि पि एतासं येव द्वित्रं समानगतिकानि । केवलं पनेतानि सन्तीरणवसेन नपवत्तन्ति । पटिसन्धि-भवंग-चुतिवसेनेव एतानि सुगतिं येव पवत्तन्ति ।

(३२) सोमनस्ससहगतहेतुककिरिया पञ्चद्वारे अत्तनो रूपादीनि आरब्ध पट्टाकारकरणवसेन पवत्तियं अज्झत्तारम्मणा, [426] परस्स रूपादीसु पवत्ता बहिद्वारम्मणा । मनोद्वारे तथागतस्स जोतिपालमोणव-मखादेवराज-कण्ठपासोदिकालेसु अत्तना कतकिरियं पच्चवेक्खन्तस्स हसितुपादवसेन पवत्ता अज्झत्तारम्मणा । मल्लिकार्यं देविया सन्ततिमहामत्तस्स सुमनमालाकारस्सा ति एवमादीनं किरियाकरणं आरब्ध पवत्तिकाले बहिद्वारम्मणा । उभयवसेन अज्झत्तबहिद्वारम्मणा । उपेक्खासहगतकिरियाहेतुकमनोविज्जाणधातु पञ्चद्वारे वोट्टपनवसेन मनोद्वारे च आवजनवसेन पवत्तियं अज्झत्तादि-आरम्मणा । अट्ट महाकिरियां कुसलचित्तगतिका एव । केवलं हि ता खीणासवानं उप्पज्जन्ति, कुसलानि सेक्खपुण्यज्जनानं ति एतकमेवेत्थ नानाकरणं ।

(३३) वुत्तप्पकारे रूपावचरचतुत्थज्जाने सब्बत्थ-पादकचतुत्थादीनि पञ्चज्जनानि इमस्मिं तिके ओकासं लभन्ति । एतानि हि कसिणपण्णत्तिनिमित्त-आरम्मणत्ता बहिद्वारम्मणानि । 'इद्धिविधचतुत्थं' कायवसेनं चित्तं, चित्तवसेनं वा कायं परिणामनकाले अत्तनो कुमारकवण्णादि-निम्मानकाले च सककायचित्तानं आरम्मणकरणतो अज्झत्तारम्मणं, बहिद्वार हत्थिअस्सादिदस्सनकाले बहिद्वारम्मणं, कालेन अज्झत्तं कालेन बहिद्वार, पवत्तियं अज्झत्तबहिद्वारम्मणं । 'दिब्वसोत्तचतुत्थं' अत्तनो कुच्छिसद्वसनकाले अज्झत्तारम्मणं, परेसं सद्वसनकाले बहिद्वारम्मणं, उभयवसेन अज्झत्तबहिद्वारम्मणं । 'चित्तेपरियजाणचतुत्थं' परेसं चित्तारम्मणतो बहिद्वारम्मणमेव । अत्तनो चित्तज्जनने पन तेन पयोजनं नत्थि । 'पुव्वेनिवासचतुत्थं' अत्तनो खन्धानुस्सरणकाले अज्झत्तारम्मणं, परस्स खन्धे, अनिन्द्रियवद्वरूपं, तिस्रो च पण्णत्तियो अनुस्सरणतो बहिद्वारम्मणं, उभयवसेन अज्झत्तबहिद्वारम्मणं । [427] 'दिब्वचक्खुचतुत्थं' अत्तनो कुच्छिगतादिरूपदस्सनकाले अज्झत्तारम्मणं,

१ See note on this in ३.६६१. २ Jā. iii. 405 ff. (no.415). ३ ध० अ० ३.७८. ४ ध० अ० २.४० See ३.३२४ above. ५-६ M.- अट्ट-महाकुसलकिरियचित्तगति; सो० म० - अट्टमहाक्रियकुसलचित्तगतिका. ६ सि० - विपाक. ७ See ६.६ above. ८ Ps ii. 209. ९ Ps ii. 210. १० Ps. ii. 210. ११ See विसु० १३.१२४.

अवसेसरूपदस्सनकाले बहिद्वारम्मणं, उभयवसेन अज्झत्तबहिद्वारम्मणं । 'अनागतस-जाणचतुत्थं' अत्तनो अनागतखन्धानुस्सरणकाले अज्झत्तारम्मणं, परस्स अनागत-खन्धानं वा अनिन्द्रियवद्वरूपं वा रूपस्स अनुस्सरणकाले बहिद्वारम्मणं, उभयवसेन अज्झत्तबहिद्वारम्मणं । आकिञ्चज्जायतनस्स न-वत्तव्वारम्मणताय कारणं हेट्ठा वुत्तमेव ।

(३४) हेतुगोच्छकनिहेसे [§§ १४२४-३५] तयो कुसलहेतु ति आदिना नयेन हेतु दस्सेत्वा ते एव उपत्तिट्ठानतो दस्सेतुं चतूसु भूमीसु कुसलेसु उप्पज्जन्ती ति आदि वुत्तं । इमिना उपायेन सेसगोच्छकेसु पि देसनानयो वेदितव्वो । यत्थ द्वे तयो आसवा एकतो उप्पज्जन्ती [§ १४५६] ति एत्थ ति विधेन आसवानं एकतो उप्पत्ति वेदितव्वो । तत्थ चतूसु दिट्ठिविप्पयुत्तेसु अविज्जासवेन, दिट्ठिसंपयुत्तेसु दिट्ठासवाविज्जासवेहि सद्धिं ति कामासवो दुविधेन एकतो उप्पज्जति । भवासवो चतूसु दिट्ठिविप्पयुत्तेसु अविज्जासवेन सद्धिं ति एकधा व एकतो उप्पज्जति ।

(३५) यथा चेत्थ एवं यत्थ द्वे तीणि संयोजनानि एकतो उप्पज्जन्ती [§ १४६८] ति एत्था पि

संयोजनानं उप्पत्ति एकतो दसधा भवे ।

तत्थ कामरागो चतुधा एकतो उप्पज्जति, पटिघो तिधा, मानो एकधा । तथा विचिकिच्छा चेव भवरागो च । कथं? कामरागो ताव मानसंयोजन-अविज्जासंयोजनेहि चेव, दिट्ठिसंयोजनाविज्जासंयोजनेहि च, सीलव्वतपरामास-अविज्जासंयोजनेहि च, अविज्जासंयोजनमत्तेनेव च सद्धिं ति एवं चतुधा एकतो उप्पज्जति । पटिघो पन इस्सासंयोजन-अविज्जासंयोजनेहि चेव, मच्छरियसंयोजन-अविज्जासंयोजनेहि च, अविज्जासंयोजनमत्तेनेव सद्धिं ति एवं तिधा एकतो उप्पज्जति । मानो भवरागाविज्जासंयोजनेहि सद्धिं एकधा व एकतो [428] उप्पज्जति । तथा विचिकिच्छा । सा हि अविज्जासंयोजनेन सद्धिं एकधा उप्पज्जति । भवरागे पि एसेव नयो । एवमेत्थ द्वे तीणि संयोजनानि एकतो उप्पज्जन्ति [§ १४६८] ।

(३६) यमेतं नीवरणगोच्छके यत्थ द्वे तीणि नीवरणानि एकतो उप्पज्जन्ती [§ १४९४] ति वुत्तं, तत्था पि अट्ठधा नीवरणानं एकतो उप्पत्ति वेदितव्वो । एतेसु हि कामच्छन्दो दुविधा एकतो उप्पज्जति, व्यापादो चतुधा, उद्वच्चं एकधा । तथा विचिकिच्छा । कथं? कामच्छन्दो ताव असंखारिकचित्तेसु उद्वच्चनीवरण-अविज्जानीवरणेहि, संसंखारिकेसु धीनमिद्व-उद्वच्च-अविज्जानीवरणेहि सद्धिं दुविधा एकतो उप्पज्जति । यं पनेतं द्वे तीणी [§ १४९४] ति वुत्तं, तं हेट्ठिमपरिच्छेदवसेन वुत्तं । तस्मा चतुसं पि एकतो उप्पज्जती ति वचनं युज्जति ।

१ See ३.२७ above. २ M., PTS- एत्थ. ३-३ M., PTS- उप्पत्ति युज्जति ।

एव । व्यापादो पन असंखारिकचित्ते उद्वच्चनीवरण-अविज्जानीवरणेहि, संसंखारिके थीनमिद-उद्वच्च-अविज्जानीवरणेहि, असंखारिके येव उद्वच्च-कुक्कुच्च-अविज्जानीवरणेहि, संसंखारिके एव च थीनमिद-उद्वच्च-कुक्कुच्च-अविज्जानीवरणेहि सद्धिं ति चतुधा एकतो उप्पज्जति । उद्वच्चं पन अविज्जानीवरणमत्तेन सद्धिं एकधा व एकतो उप्पज्जति । विचिकिच्छा उद्वच्च-अविज्जानीवरणेहि सद्धिं एकधा व एकतो उप्पज्जति ।

(३७) यं पि^१दं किलेसगोच्छके यत्थ द्वे तयो किलेसा एकतो उप्पज्जन्ती [§ १५६०] ति वुत्तं, तत्थ 'यत्थ द्वे किलेसा अज्जेहि, तयो वा किलेसा अज्जेहि किलेसेहि सद्धिं उप्पज्जन्ती' ति एवमत्थो वेदितव्वो । कस्मा? द्विजं तिण्णं येव वा एकतो उप्पत्तिया असंभवतो । तत्थ दसधा किलेसानं एकतो उप्पत्ति होति । एत्थ हि लोभो छधा एकतो उप्पज्जति । पटिथो द्विधा । तथा मोहो ति वेदितव्वो । कथं? लोभो ताव असंखारिके दिट्ठिविपयुत्ते मोह-उद्वच्च-अहिरिक-अनोत्तपेहि, संसंखारिके मोह-थीन-उद्वच्च-अहिरिक-अनोत्तपेहि, असंखारिके^२ येव मोह-मान-उद्वच्च अहि-[४२९]-रिक्-अनोत्तपेहि, संसंखारिके येव मोह मान-थीन-उद्वच्च-अहिरिक-अनोत्तपेहि, दिट्ठिसंपयुत्ते पन असंखारिके मोह-उद्वच्च-दिट्ठि-अहिरिक-अनोत्तपेहि, संसंखारिके मोह-दिट्ठि-थीन-उद्वच्च-अहिरिक-अनोत्तपेहि सद्धिं ति छधा एकतो उप्पज्जति । पटिथो पन असंखारिके मोह-उद्वच्च-अहिरिक-अनोत्तपेहि, संसंखारिके मोह-थीन-उद्वच्च-अहिरिक-अनोत्तपेहि सद्धिं ति एवं द्विधा एकतो उप्पज्जति । मोहो पन विचिकिच्छासंपयुत्ते विचिकिच्छा-उद्वच्च-अहिरिक-अनोत्तपेहि, उद्वच्चसंपयुत्ते उद्वच्च-अहिरिक-अनोत्तपेहि सद्धिं ति एवं द्विधा एकतो उप्पज्जति । सेसं सब्बत्थ उत्तानत्थमेवा ति ।

अट्टसालिनीया धम्मसंगहट्टकथाय
अट्टकथाकण्डवण्णना निट्ठिता ।

[निगमनं]

(१) एत्तावता च

चित्तं रूपं च निक्खेपं अत्थुद्धारं मनोरमं ।

यं लोकनाथो भाजन्तो देसेसि धम्मसंगणि ॥

अभिधम्मस्स संगहट्ट धम्मे अनवसेसतो ।

ठिताय तस्सा आरद्धा या मया अत्थवण्णना ॥

१ M. omits. २-२ M. omits. ३ M. omits अहिरिक. ४ M. omits. PTS- धम्मसंगणियट्टकथाय.

अनाकुलानमत्थानं संभवा अट्टसालिनी ।

इति नामेन सां एसो सन्निट्ठानमुपागता ॥

एकूनचत्ताळीसाय पालिया भाणवारतो ।

चिरट्ठितत्थं धम्मस्स निट्ठपिन्नेन तं मया ॥

[४८०] यं पत्तं कुसलं तस्स आनुभावेन पाणिनो ।

सब्बे पि धम्मराजस्स जत्वा धम्मं सुखावहं ॥

पापुणन्तु विसुद्धाय सुखाय पटिपत्तिया ।

असोकं अनुपायासं निब्बानसुखमुत्तमं ॥

चिरं तिट्ठतु सद्धम्मो धम्मे होन्तु सगारवा ।

सब्बे पि सत्ता कालेन सम्मा देवो पवस्सतु ॥

यथा रक्खिस्सु पोराणा सु-राजानो तथेविमं ।

राजा रक्खतु धम्मेन अत्तनो व पजं पजं ति ॥

(२) परमविसुद्धसद्भावुद्धिविरियपटिमण्डितेन सीलाचारज्वमद्वादिगुणसमुदयसमुदितेन सकसमयसमयन्तरगहनज्झोगाहनसमत्थेन पञ्जा-वैय्यत्ति-समन्नागतेन तिपिटकपरियत्तिपमेदे साट्टकथे सत्थुसासने अप्पटिहत्तजाणप्पभावेन महावेय्याकरणेन करणसंपत्तिजनित-सुखविनिगगत-मधुरोदारैवचनलावण्ययुत्तेन युत्तमुत्तवादिना वादिवरेण महाकविना पभिनपटिसंभिदापरिवार-छलभिज्जादिप्पमेदगुणपटिमण्डिते उत्तरिमनुस्सधम्मे सुप्पतिट्ठितबुद्धीनं थेरवंसप्पदीपानं थेरानं महाविहारवासीनं वंशालंकारभूतेन विपुलविसुद्धबुद्धिना बुद्धधोसो ति गरुहि गहितनामधेय्येन थेरेन कता अयं अट्टसालिनी नाम धम्मसंगहट्टकथा ।

(३) ताव तिट्ठतु लोकस्मि लोकनित्थरणेसिनं ।

दस्सेन्ती कुलपुत्तानं नयं पञ्जा-विसुद्धिया ॥

याव 'बुद्धो' ति नामं पि सुद्धचित्तस्स तादिनो ।

लोकस्मि लोकजेट्टस्स पवत्तति महेसिनो ति^३ ॥

१ M.- भासन्ती. २ सि०- मधुरोद्धार. ३ म० adds-

चतुकण्डमण्डिताय पालिया अत्थदीपको ।

सुन्दरट्टो अयं गन्धो चिरकालं पतिट्ठतु ॥ for which, PTS

substitutes इमं लिखितपुञ्जेन मेत्तेय्यं उपसंकमि ।

पतिट्ठहिवा सरणेसु पतिट्ठामि सासने ॥

मम माता पिता चरिया हिता च अहिता च मे ।

पुञ्जं तं अनुमोदित्वा चिरं रक्खन्तु ते मम ॥

सिद्धिरस्तु.....मंगलमस्तु...

M. omits all these lines and simply adds-

सिद्धिरस्तु.....मंगलमस्तु...सुगतवच्छर-नामिगोत्र.

[Entries common to two or three columns are indicated in letters spaced out under those columns.]

	(i)	(ii)	(iii)
	तिपिटक- चूळनागत्थेर	मोरवापीवासी महादत्तत्थेर	तिपिटक- महाधम्ममरक्खितत्थेर
I साकेतपण्डो	५८८	६३५	६४२
II उस्सदक्कित्तनं	५८९	"	"
III हेतुक्कित्तनं	५९२	"	"
(i) तिहेतुक्कम्मं विपाकं देति	ति हे तु कं, दु	ति हे तु कं, अ हे तु कं	तिहेतुका व; दुहेतुका अहेतुका न
(ii) दुहेतुक " "	ति हे तु कं न;	ति हे तु कं, इ त रे	ति हे तु का न
(iii) तिहेतुककम्मेन पटिसन्धि	ति हे तु का, दु हे तु का; अ हे तु का न।	ति हे तु का; अ हे तु का न	तिहेतुका व; दुहेतुका अहेतुका न
(iv) दुहेतुक " "	दु हे तु का, अ	अ हे तु का; अ	ति हे तु का न
(v) असंखारिकं कुसलं विपाकं देति	असंखारिकं, संसंखारिकं।	असंखारिक मे व, नो स संखा रि कं	असंखारि कं मे व, नो असंखा रि कं
(vi) संसंखारिकं " "	" "	स संखा रि क मे व, नो	स संखा रि क मे व, नो
(vii) आरम्भेन परिवत्तेतब्बा	वेदना	वेदना	वेदना
(viii) जवनेन	तदारम्भणस्स नियामो ५९२	चित्तनियामो न ६३५	पिण्डजवनं ६४२

सोळस ५८७	द्वादस ६३७	दस ६४४
(सोळसकमगो ६३४)	(द्वादसकमगो ६४२, ६४५)	
५९३ क म स दि सा	प टि स निघ ६४३	
६३६		
द्वादस ५९७	अट्ट ६३७	छ ६४४
तयो ५९३-९४	तयो ६३६	तयो ६४३
सत्त ५९५	पञ्च ६३७	चत्तारि ६४४
तयो ५९६		
पञ्च ५९७	तोगि ६३७	द्वे ६४४
समसट्टि ५९७	समचत्ताळीस ६३७	समत्तिस ६४४
सोळस ५९८	द्वादस ५९८	दस ५९८
अ ५९८	मो ५९८	मा ५९८
क म स दि सा	प टि स निघ ५९८	
अट्ट ६३८	छ ६४५	
समचत्ताळीस ६३८	समत्तिस ६४५	
द्वादस ६३८		
समसट्टि ६३८		
सोळस ६३८		
न्तवाहा, एकादस		
पञ्चउच्छ्वाळिन्यन्त ६०६-७		

(i)	(ii)	(iii)
तिपिटक- चूळनागत्थेर	मोरवापीवासी महादत्तत्थेर	तिपिटक- महाधम्मगस्खितत्थेर
प टि च्छ वा व ६०७	हु त्वा ग ता । ६३८	न होति ६४२
(२) तिहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धि		
(३) दुहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धि	द स क म गो	
(५) सोमनससहगत-असंखारिक-दुहेतुकविपाकचित्तेन गहितपटिसन्धिकस्स	६०८ क म्म स दि सा	प टि स न्धि ६४५
(i) चक्खुद्वारे विपाकचित्तानि	अट्ठ ६०९	छ ६३९
इट्ठारम्मेण मोववारा	तयो ६०८	तयो ६३९
" विपाकचित्तानि	[पञ्च	चत्तारि ६४०
इट्ठमञ्जत्तारम्मेण विपाकचित्तानि	तीणि]	हे
(ii) सब्बेसु द्वारेसु विपाकचित्तानि	समचत्तालीस ६०९	समत्तिस "
(iii) अगहितगहणेन "	द्वादस	दस "
उपमा	६०९ अ भ्यो	प मा ६४०
(६) सेसचित्तत्तय-दुहेतुकविपाकचित्तेन गहितपटिसन्धिकस्स	द्वादस ६०९	दस ६४०
विपाकचित्तानि	यन्तवादिपमा ६०९	यन्तोपमं न लब्धमिति
उपमा	(सत्त यन्तवाहा)	६४०

The same as in
IV (1) in this
column; ६४५.

अ हे तु क कं
प टि स न्धि क म्म स दि सा ति न व त्त व्या
६१० ६४१ ६४५

(४) दुहेतुककम्मेन अहेतुका पटिसन्धि

दुहेतुककुसलचित्तेहि कम्मे आयूहिते
कुसलविपाक-उपेक्खासहगत-अहेतुक-
मनोविञ्जाणधातुवित्तेन गहितपटिसन्धिकस्स

(i) चक्खुद्वारे विपाकचित्तानि

इट्ठ-मञ्जत्तारम्मेण मोववारा

" विपाकचित्तानि

इट्ठारम्मेण विपाकचित्तानि

(ii) सब्बेसु द्वारेसु विपाकचित्तानि

(iii) अगहितगहणेन "

विपाकुद्धारकथा

The same view as of
तिपिटक-चूळनागत्थेर (६१०) in IV. 4
except that there is पिण्डजवन (६४१).

चत्तारि ६१०
तयो " "
तीणि " "
एकं " "
वीसति " "
अट्ठ " "
६१५-६३४

V पकिण्णकनयो

APPENDIX B

(i) A list of important passages containing points of discussion or subjects of controversy.

- (१) Inclusion of कथावस्तु in the Abhidhamma-piṭaka. [१.५-९]
- (२) Is अभिधम्म the authorised 'Word' of the Buddha? Is there any निदान for the same? [१.७०-८९]
- (३) किं पनेतानि 'कुसला'ति वा 'धम्मा'ति वा आदीनि एकत्थानि उदाहु नानत्थानि? [२.११-१३]
- (४) तत्थ सिया—'यं वुत्तं अनेकहेतुतो वुत्तिं दीपेती' ति तं न वुत्तं। [३.१९]
- (५) ये पन अनापाथगता रूपादयो पि धम्मारम्मणमिच्चैव वदन्ति, ते इमिना सुत्तेन पटिक्खितव्वा। [३.५४]
- (६) वितण्डवादी पनाह—अकुसलं कायकम्मं मनोद्वारे पि समुट्ठाति। [३.१२३-१२७]
- (७) वितण्डवादी पनाह—अकुसलं वचीकम्मं मनोद्वारे पि समुट्ठाति। [३.१२९-१३१]
- (८) के चि पन थेरा बोज्झङ्ग-मग्गङ्ग-ज्ञानङ्गविसेसं पादकज्ज्ञानं नियमेती ति वदन्ति, etc. [३.४९७-५०६]
- (९) तत्थ केचि थेरा वदन्ति—'सकदागामिस्स किलेसा किञ्चा पि खिरेन उपपज्जन्ति,...etc. [३.५२६]
- (१०) उपरिमग्गत्तयं दिट्ठकमेव पस्सति, नो अदिट्ठकं पस्सती ति अयं आचरियानं समानट्ठकथा। वितण्डवादी पनाह—अदिट्ठं पस्सती ति। [३.५३१-५३५]
- (११) यावता इमस्मिं काये उपादिन्नकरूपं नाम अत्थि, सब्बत्थ कायायतनं...। [४.३७]
- (१२) केचि पन तेजाधिकानं भूतानं पसादो चक्खु,...अपरे...केचि पनेत्थ... न विसमानं ति पोराणा। [४.३९-४१]
- (१३) चक्खादि-इन्द्रियानं सम्पत्तासम्पत्तविसयगगहणं। [४.४२-४६]
- (१४) केचि पन मिद्धरूपं नाम अत्थी ति वदन्ति (४.११२); (for मिद्धरूपरूपकथा see ५.७९-९४) अपरे बलरूपेण सद्धिं...रोगरूपेण सद्धिं...। [४.११२]
- (१५) न हि एतानि (जरता-अनिचत्ता) जायन्ति। [४.११४-११७]

(ii) Scholastic Discursions on

- (१) समय [३.१३-२४]
- (२) चित्त [३.३३-३९]
- (३) उप्पन्न [३.४०-४२; ५.४०-४२]
- (४) आरम्मणं—दानमयं, सीलमयं, भावनामयं [३.७३-९१]
- (५) द्वारकथा [३.९२-१७२]
- (६) विपाकुद्धारकथा [३.५८७-६४५]
- (७) किं पनेतानि तीणि महाभूतानि एकप्पहारेनेव आपाथमागच्छन्ति उदाहु नो ति? [४.९५-९७]
- (८) किं पन पठवीघातु सेसधातूनं पतिट्ठा होन्ती फुसित्वा होति उदाहु अफु-सित्वा? [४.१००-१०३]
- (९) मिद्धरूपरूपकथा [५.७९-९४]
- (१०) पच्चुप्पन्न [६.१९-२२]

(iii) Scholastic Quibbling or Jugglery of Words

- (१) किं पनेतानि 'कुसला'ति वा 'धम्मा'ति वा आदीनि एकत्थानि उदाहु नानत्थानि? [२.११-१३]
- (२) नेव दस्सनेन न भावनाय पहातब्बो हेतु..... [२.२५]
- (३) अतिरिसं खो पना ति पदं... [२.४१]
- (४) कस्मा पनेत्थ मातिकायं विय 'कुसला धम्मा'ति अवत्वा 'धम्मा कुसला'ति पदानुक्रमो कतो ति? [३.११]
- (५) 'असामगियं अहेतूनं सामगियं पि अहेतुभावापत्तितो' etc. [३.१९]

(iv) Knotty or Tricky Passages

- (१) किं पनेतानि 'कुसला'ति वा 'धम्मा'ति वा आदीनि एकत्थानि उदाहु नानत्थानि [२.११-१३]
- (२) नेव-दस्सनेन-न-भावनाय-पहातब्बो हेतु एतेसं ति... [२.२५]
- (३) तत्र यदेतं न-हेतु धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पी ति सिद्धे... [२.४१]
- (४) असामगियं अहेतूनं सामगियं पि अहेतुभावापत्तितो... [३.१९]
- (५) सो वत्तब्बो—किं पनेतं सुत्तं नेय्यत्थं उदाहु नीतत्थं ति? निट्ठ-मेत्थ गन्तब्बं [३.१३०-१३१]

INDEX

[All words from the Dhammasangani commented upon in this text are not necessarily enlisted here. In fact, from 3.265 onwards, such words are almost always left out, as this index is considered to be supplementary to that of Dhs. References to paragraphs of Dhs. are noted in the headline on the inner side of the pages of this text, and hence paragraphs referred to in the index of Dhs. can easily be located here. In the following, the first figure before the point refers to the Division and the subsequent figures to the paragraphs in that Division. Sim. is an abbreviation for Simile.]

अंस ४.५३	अस्मिन्कूपक ४.२७
अंसु ३.५३४; ४.५०, ९७	अस्मिन्तारका ३.३९६
अकस्खल ५.१२४	अस्मिन्त १.८१
अकस्खलता ३.२९६	अस्मिन्दल ५.७९, ३८४
अकनिष्ठभवन ३.३२१	अगद ३.५२९
अकल्यक ५.७८	अगमनीयद्वान ३.१४६
अकल्याणमित्त ३.५४१	अगोलञ्ज ३.२४९
अकित्ति ५.८७	अग्गासावक १.४०
अकिरियावाद ५.३७	अग्गामुख ३.३५१
अकुसल १.११, ३६, ६९	अग्गि (Sim.) ४.८२
कम्मपथ ३.१४२-१६२	अग्गि, परित्तक ३.६५५
अकुसलचित्त ३.५३९, ५५४-५६८	अग्गिमुख ४.१०
अकुसलरासि ५.९४	अग्गिवेस्सन ५.८०
अकुसला धम्मा ३.५४०-५७०	अंकुर (Sim.) ३.५२५, ५८८
अकौघन ३.५८९, ५९०	अंकुरपत्त ५.१०
अकौसना ३.१५२	अंगपच्चंग १.५८; २.८
अकखय ४.११४	अंगविजापाठक ३.३७०, ३७२
अकखर ५.११३	अंगानि (नव) १.४५, ६६

INDEX

अंगार ३.१८३	अज्झोत्थरेय्यं ५.१३१
अंगारकपल्ल ४.९४	अज्झोहरणीय ५.१३४
अंगुत्तर १.४६, ६१, ६४	अज्झोहरीयति ४.८७
अंगुलीट्ट ५.१३६	अज्जन १.३२
अंगुलिष्ठेठक ४.३५	अज्जलि १.१
अचित्तेय्यानि (चत्तारि) १.५९	अज्जालिकम्म ३.१३२; ६.१२
अचिरवती ३.२७७	अज्जथाभाव ५.४९
अचायिक ३.१९२	अज्जमज्जपच्चय १.१७
अचि ४.१०; ५.२५	अज्जाकोण्डज्जत्थेर १.८८
अच्छमंस ५.९५	अज्जाताविन्द्रिय ३.६५७
अच्छरिय १.६६, ६८	अज्जिन्द्रिय ३.६५७
अजगर ५.७१	अटवी ४.८६; ५.११४
अजटाकास १.३३; ४.४५, ४७; ५.७	अट्ट १.७६
अजपद ४.३५	अट्टियमान ३.६०३
अजपदसंठान ४.३५	अट्टकथा १.१, ११, ८६; ३.२१,
अजपालनिग्रोधकस्व १.८८	१४९, १८०, १९५, १९७, २२५,
अजिगुच्छन ३.५४३	३३१, ३९१, ४६४, ५८६; ४.
अजित ५.२१	४३; ५.१; ६.२१-२२;
अजिम्हता ३.२४९	आचरिया ३.१०५, २२९, ४७३;
अजेलका (अज + एलका) ३.२४७	नय ३.३३९; ६.२४
अजव निग० २	अट्टकथाकण्ड ६.१-३७
अजवो २.५६	अट्टकथामुत्तक ३.६१, १७६, ४८८
अज्जत्त २.३६; ३.३४१, ३९०,	अट्टुगिक १.३; २.३२
३९२, ३९७, ४९३, ४९४	अट्टचत्तालीस गोत्त-चरणानि ३.४६३
अज्जत्तिक २.४९; ३.८५	अट्टमुख-वादयुत्ति १.६
अज्जाचार ५.९५; कायिक, वाच-	अट्टसालिनी End of Divisions 3-6;
सिक १.४७; पटिपक्खभूत १.५२	निग० १, २
अज्जापज्जति ३.४७६	अट्टहि लक्खणेहि ३.२०
अज्जासय ३.३८३, ५०२; अनुसय	अट्टानकुसलता २.५६
१.५२; वेनेय्य अनुलोम १.४८	अट्टानपरिकप्प ४.१०३
अज्जासयवसेन २.३९	अट्टारस ब्राह्मणा, सत्तिया etc.,
अज्जोगाळ्ह ४.५	३.४६३
अज्जोत्थट १.३४; ४.८७	अट्टु ४.४

अणु ३.५३६
 अण्डक ५.१२३
 अतच्छ ३.१४८
 अतपनीया २.५४
 अति १.२; छत्त १.२ °देव, °ध्वज
 १.२; ब्रह्मा १.२
 अतिक्कम, अंग°, आरम्भण° ३.४५४
 अतिस्त्रियवत्थु ५.५०
 अतिधावन्त १.५९
 अतिपगुण ६.५
 अतिपरित्ता ३.२१
 अतिरित्त २.४१
 अतिरेकचीवर ३.४२
 अतिरेकत्थ २.४१
 अतीत २.३४
 अतीतानागतसंज्ञाण ६.१८
 अतीतारम्भण २.३५
 अत्तकिलमथ ३.२४४, ४७३
 अत्तमाव ४.७; ४.२९
 अत्तमनता ३.५६४
 अत्त-सुञ्जता ३.२४५
 अत्ता १.५९; ५.२५-२६
 अत्थ १.४८-५५; ३.६१५, ६३४;
 ५.२; अनुरूप १.५५; °गंभीरमाव
 १.५३; जात १.५५; °पटिसंमिदा
 १.५५
 अत्थंगम ३.३५९
 अत्थजोतकत्त २.१३
 अत्थजोतना १.११
 अत्थजोतिका १.५५
 अत्थतो १.११
 अत्थरण १.५९, ३.६०
 अत्थवण्णना १.१; ३.३५४; निग० १

अत्थादीनि ५.२
 अत्थिपच्चय १.१७
 अत्थुद्धार १.१०, ११; ६.२
 अ-यकन ५.१३३
 अ-थेय्यचित्त ३.५५
 अ-दन्ध ४.७७
 अ-दन्धनता ४.७७, २९५
 अदिट्ठजोतना ३.४
 अदिन्न ३.१०२
 अदुक्ख ३.३६५
 अद्वा ३.९
 अद्वापच्चुप्पन्न ६.२१, २२, २३
 अधिकरण ३.२४
 °समथ ३.२८२
 अधिकरणी ३.५७६
 अधिकार २.३६
 अधिगम ५.१५
 अधिचित्तसिक्खा १.५३
 अधिचुप्पत्ति ३.५२५, ५२६
 अधिपञ्चासिक्खा १.५३
 अधिपति ३.२३७, ४६१-६४, ४९३,
 ५२१, ६५५
 अधिपतिपच्चय १.१७
 अधिप्पाय १.५५, ५९; २.३६
 अधिमत्त १.३८; °गतिमा, °धितिमा,
 °सतिमा ४.१०२
 अधिमुत्ति ५.१४९
 अधिमोक्ख ३.२५४, ५.२८
 अधिवचन २.१५, १९, २१, २६,
 २७, २८, ४४, ५४
 अधिवचनपथा २.५४
 अधिसीलसिक्खा १.५३
 अधोविरेचन ५.१३८

अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रियं १.६९;
 ३.६५७
 अनतिक्रम ३.४७७
 अनत्ता ३.२४५, ३१५, ४८३
 अनत्थविञ्जापिका ३.१५३
 अनुच्छविक १.८८
 अनन्तरपच्चय १.१७; ५.१०१
 अनन्तरहित ३.४६८
 अनन्तवा-दिट्ठि २.५५
 अनन्तानि, चत्तारि ३.३२१
 अनपायिनी ३.४५
 अनमतग्ग १.२५; ३.४७१, ५१५,
 ५१९; ५.३४
 अनय ५.१७
 अनलीन ४.४२
 अनलीयमान ३.१७९
 अनवज २.८; ५.११-१, १३७, १३८;
 °सञ्जिता ५.९५; °सुखविपाक-
 संखात २.१३
 अनवज्जट्ठ ३.३०
 अनवज्जसञ्जी १.५९
 अनवस्सुत ३.४५
 अनाकुल निग० १
 अनागत २.३४
 अनागतसंज्ञाण ३.६६१; ६.१३;
 °चतुत्थ ६९, १२, १३, १८,
 २५, ३३
 अनागामी ५.१०८
 अनागारिक ५.६६, ६७
 अनाचार ५.१२२
 अनादर ५.७३
 अनादिय ५.११७
 अनापत्ति १.६७, ७०

अनापाथगत ३.५४
 अनामद्वृता ३.५१
 अनामोग-रसा ३.३५४
 अनामक ५.११४
 अनामय २.८
 अनारम्भण २.४९
 अनारुह ३.३७
 अनासव २.४३
 अनिघंस ३.५७६
 अनिच्चमेव ४.२३
 अनिच्चानुपस्सना ३.६५४
 अनिट्ठं-गत ६.५, १६
 अनिट्ठा ६.१३
 अनिदस्सन-सप्पटिघ २.३८
 अनिन्द्रियवद्द २.३६; -रूप ६.२६,
 ३०, ३३
 अनिफ्ज्जन ३.३५
 अनिफ्फादित्त ३.५८४
 अनिब्बिस १.४४
 अनिमित्त ३.४८७, ५३९, ६५३,
 ६५४; -मग्ग ३.४८९
 अनिमिस १.२९ -सत्ताह १.८८
 अनियत २.३१
 अनिय्यानि २.५२
 अनीष ३.१३५
 अनुच्छविक १.८७
 अनुताप ५.९६
 अनुत्तर २.५२
 अनुद्धार ५.४५
 अनुपकुट्ट १.८१
 अनुपञ्जात्ति १.४७
 अनुपपरिक्खन्त १.५८
 अनुपवज्ज ३.१४४

INDEX

अनुपादिन्न ४.१०९, २१०
 अनुपादिन्नकस्तान ४.४
 अनुपादिसेस ३.५१९
 अनुपुब्बपदवण्णना २.१४; ३.१३,
 ३३९
 अनुपुन्न २.३३
 अनुव्यञ्जन ५.२७
 अनुमति-पुच्छा ३.७
 अनुमति-वोहार-सिद्धि २.१३
 अनुलोम १.१९, २३, ५५; ५.२२
 चित्तानि ३.५०७; -पचनीय
 १.२१-२३; -पटिपदा ५.१००
 अनुलोमिक १.६२
 अनुसंधि ३.२६३; ५.५६
 अनुसंधिवसेन १.६७
 अनुसयपटिपक्खता १.५३
 अनुसयप्पहान १.५३
 अनुसययमक १.१६
 अनेकंस-गाह ३.५६६
 अनेकानुसंधिक (सुत्त) १.६७
 अनोत्त १.१, ३९
 अनोत्तप्प २.५५; ३.५४३
 अनोधिजिन ३.४०७
 अनोम-सत्त ३.२९०
 अनोमा (नदी) १.८७
 अनोसक्कनता २.५८
 अन्त ५.७१
 अन्तरापत्ति १.६७
 अन्तराय १.१
 अन्तरायिक (धम्म) १.५९
 अन्तलिक्ख १.४४
 अन्तवा-दिट्ठि २.५५
 अन्तेवासिका ३.५०३
 अन्तोकरणत्थ २.४३
 अन्तो करित्वा ५.१०४
 अन्तोगध २.५२
 अन्ध (Sim). जच्चा ३.६२६
 हत्थिदस्सक ३.१८९
 अन्धक ३.६२६
 अन्धकार ५.१०७; ६.२०
 अन्धबाल ३.५४६
 अन्वास्सेव्यु ५.१३१
 अपक्खपातजननी ३.३५१
 अपचय २.२६
 अपचिति १.८; ३.३१८
 अपञ्जायन ५.१०८
 अपण्णक ३.५४७, ५४८, ५५८;
 -अंग ३.२५३, ५२८;
 -जातक १.६६
 अपद ३.३७
 अपदान १.४६
 अपरगोयान ४.६
 अपरन्तानुदिट्ठि २.५५; ५.११६;
 यो (चित्तालीस) ५.११६
 अपरमाग ३.३७७
 अपरिणायिका ३.३०७
 अपरिनिष्क ४.११९
 अपरियापन्न २.५२; ५.५८
 अपादक ३.३६
 अपाय ३.५७०, ६१०
 अपिदहने ५.१३३
 अपिलन्ध ३.४७५
 अप्पच्चय २.४; २.४२
 अप्पटिक्खेपनिद्देस ४.२२
 अप्पटिघ ४.१७
 अप्पटिवानिता २.५८

INDEX

अप्पटिस्सवभाव ५.११७
 अप्पणिहित ३.५३९, ६५३, ६५४
 अप्पत्त ५.४१
 अप्पदक्खिणगाहिता ५.११७
 अप्पना ३.१, २, ६२, ८०, ३९७,
 ४४१, ४५२; पत्त ५.४५
 अप्पमञ्जा १.३; ३.४१३, ४१५;
 -विभंग १.१२
 अप्पमत्तिका १.५
 अप्पमाण ३.३९१; २.२८
 अप्पमाद १.४४
 अप्पयोग ३.७३
 अप्पवत्तन्त ५.१५०
 अप्पवारित ५.९५
 अप्पसावज ३.१४३
 अप्पहोन्त ४.४४
 अप्पेसक्ख १.४१
 अप्पोससुक्कता १.८८
 अफासुक ३.८६
 अफासुविहार ५.१३९
 अब्बोच्छिन्न १.२५
 अब्बोहारिक ३.१२२, १३२, १३३,
 १३५
 अब्बमटल (Sim.) ३.५२५
 अब्भाचिकखति १.५९
 अब्ब्याकत १.३६, ६९; चतुर्विध
 ३.५७१; ४.१; धम्मकथा
 ३.५७१; ४.११९
 अब्ब्यापज्ज ३.१३५
 अब्बमान ५.१२९
 अब्बुतधम्म १.६६
 अमब्ब ३.५१४
 अमय ३.८३
 अमयत्थेर ५.१३०; दीघमाणक
 ५.१३०
 अभयानक-आकार २.५५
 अभि १.२, ४९
 अभिक्कन्त १.२, ४९
 अभिक्कमन्त ४.७०
 अभिज्झा ३.११४, १३२, १५४, ५४५
 अभिज्झा १.१; ६.७; दन्धा ३.३७५,
 ३७७, ३७८; खिप्पा ३.३७५,
 ३७७, ३७८
 अभिज्जाण ३.१८८
 अभिज्जात १.४९
 अभिज्जावल १.८२
 अभिधम्म १.१, २, ५, ९, २४, २७,
 ४२, ४३, ४९; ३.४८८; ४.११०;
 निग १. -कथा १.१, ७१; ३.
 ४८६; -तन्ति १.२७; -दुक्क ५.
 ४५-१०६; -देसना १.४२; -नय-
 समुद् १.८७; परियाय ३.४८९;
 -पिटक १.४६, ५०, ५२, ५३,
 ५९, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९;
 (सुद्धमासित) १.७०-८०; -माज-
 निय १.१२; -सुत्त १.७०
 अभिनिपात ३.१७७
 अभिनिव्वत्ति ४.११५, ११६
 अभिनिविसति ३.४९५
 अभिनिवेस ३.१८९
 अभिनीहार १.७९; ५.१०८; ६.२८
 अभिमायतन २.३९२; ३.३९०
 अभिभुय ३.३९१
 अभिमुख १.५५
 अभिलाप २.५४ धम्म- २.१३;
 कुसल- २.१३

- अभिसंस्वरण ३.३०५
 अभिसंस्वरोति ३.११४
 अभिसज्जनी ५.१२३
 अभिसमय १.५५; ३.४८७
 अभिसमाचारिकवत्त ३.६६१
 अभिसंबोधि १.७३
 अमकखेत्वा १.४३
 अमचपुत्तो (Sim.) ३.३७०-३७३
 अमणि ४.८
 अमत १.८५
 अमतपान १.८८
 अमतप्पकासन १.४४
 अमतमहानिब्वान ५.२८
 अमनसिकार २.३६
 अमर (नगर) १.८२
 अमरवती १.८१
 अमराविकखेपदिट्ठि ५.६२
 अ-मित्त २.१०
 अम्भ ३.६१५, ६२५; ५.१२०;
 -उपमा (Sim.) ३.५९८, ६०९,
 ६२५, ६२७, ६४४, ६४५; -बीज
 (Sim.) ३.५८८
 अय ५.१०४; ५.१७; °पिण्डि ४.९९
 अयाथावदस्सन ३.५५२
 अयाथावपथ ३.५५२
 अयोग ३.७१
 अयोगुल ५.११; (Sim.) २.२३९
 अय्यक १.८१
 अ-रण १.१८; २.५२
 अरणी ५.१७
 अरति ३.५५७
 अरहत्तमग्ग ३.५१८
 अरहत्तफलधम्म २.२७
 अरहा १.२७; ५.३९; ६.८
 अरित्त (Sim.) ३.५२३
 अरिय ५.१७; °अट्ठंगिकमग्ग ३.११७;
 °विहार ३.२४४
 अरियपरियेसनसुत्त १.८८
 अरियफल २.५८
 अरूपजीवित्तिन्द्रिय ४.६७
 अरूपराग ३.५२८
 अरूपसज्जी ३.३९०, ३.३९२; ३.९७
 अरूपसन्तति ६.२०
 अरूपावचर २.५२; ३.११३; ६.१०;
 °कुसल, °धम्मा ३.४२७-४६०,
 ६५१, ६६६
 अरूपिनो २.४२
 अलं-साटक ५.१३९
 अलगद्, -अत्थिक १.५८; -उपमा
 १.५७, ५८; -गवेसी १.५८;
 -परियेसन १.५८
 अलाबु ५.१४१
 अलोणक ३.१२७
 अल्ल ४.९०; ५.४८
 अल्लीन ४.४२
 अल्लीयति ५.४९
 अवगाळ्ह ५.१०४
 अवचर ५.१०४
 अवाट्ठिति ३.५५१
 अवबोध १.५५
 अवसेस ५.३३, ३५
 अवस्स २.३३
 अ-वस्सिक ५.१२७
 अवस्सुत्त ३.४८
 अवहारा, ल ३.१४४
 अविकखेप २.५७; ३.१७६, २५०,

- ३४०; ३.५४५
 अविगतपच्चय १.१७
 अविचार ३.४४४, ३.४५
 अविज्जा १.२५; २.५५; ३.५२८
 अविज्जात्ति ३.५८४
 अविज्जाण ४.११३
 अवितक्क ३.३४४, ३.४५
 अवितक्क-अविचार २.२२
 अविनिम्मुत्त ४.५१
 अविनिम्भोग २.४२; ४.४०
 अविपरीत, °अवबोधसंस्वात १.५५;
 -सभाव १.५५
 अविपाकजिन ३.४०७
 अविपाकत्थजोत्तकत्त २.१३
 अविष्फारिक ५.७८
 अविमत्त ४.२
 अविमत्तिक ३.२५७, ५६६, ५६८,
 ५७३, ५७८
 अविरज्जित्वा ५.११९
 अविसद ४.६१, ६२
 अविसय १.२७
 अवीचि ३.५११
 अनुट्ठि ५.५३
 अवेकल ३.१९
 अवेर ३.१३५
 असंयोजनिय २.४४
 असंवर ३.९२; ५.१३२, १३३
 °द्वारानि ३.१३९-१४०
 असंवरा, अट्ठ ३.१३९-१४०
 असकच्चदान ६.५
 अ-सक्खिक १.७६
 असंस्वत्त २.४२
 असंस्वत्तधातु ५.५६
 असंस्वारिक ३.५१, ३१०, ३१२, ५५८
 असंस्विय १.८२
 असंस्वेय्य १.८१; ५.११३; (चत्तारि)
 १.२९
 असंगहित १.१३
 असद्ध ५.११८
 असनि (Sim.) ३.२८८
 असप्पाय ३.२४४
 अ-सम्पज्ज २.५७
 असम्पत्त ४.४२, -गोचर ४.४६
 असम्मिस्स ४.१९, ४९, ५०
 असम्मिस्सता ४.३८, ५०
 असम्मोह १.५५
 असम्मोहत्थ ४.११२, ११८
 असाधारणपच्चय ३.७७१
 असुक ३.१८८, ६२६; ५.११३
 असुख ३.३६५
 असुम २.३१
 असुभकथा ३.४१७-४२५
 असुर ४.६
 अ-सुरोप ५.१२१
 असुवण्ण ४.८
 असेक्ख २.२७; ३.६४८
 अ-सोक निग० १
 अस्स ६.३३
 अस्सकण्ण ४.५
 अस्सगुत्तथेर ६.१८
 अस्सन्नाला ४.११८
 अस्सम १.८३
 अस्सारोह ४.२४
 अस्सु, °जनन ३.५६४; °रोपन ३.५६४
 अहि (Sim.) ४.४४
 अहिरिक २.५५; ३.५४३

अहेतुक २.३९; ३.६४२
 अहेतुकद्वक ३.५८७; ६१०, ६११
 ६३४, ६३५, ६४१, ६४५,
 अहेतुकमनोविज्ञानधातु ३.५७०
 अहेतुकवाद ५.३७
 आकंखमान १.५८
 आकङ्क्षन्ति ३.५७०
 आकम्प १.३९; ४.६१, ६४
 आ-कार २.४३
 आकारविकार ३.९८
 आकासकसिणचतुर्थ ६.७, १७
 आकासगंगा १.३६
 आकाससन्निस्त ३.६२९-६३३
 आकोटन ३.१९८
 आगन्तुक ३.४५, १९४, २१८; २७४,
 ४२५; ५.१२७; -भवंग ३.५९५,
 ५९६, ६०८, ६४४
 आगम ५.१५
 आगमद्वकथा १.१; ३.१०९, ३९०,
 ३९१
 आगमनतो ३.४८४; ६५२
 आगारिक ५.६६, ६७
 आघात ३.५६२
 आचय २.२६; ३.४६६; -गामि
 २.२६; -गामितिक २.२६
 आचरिय १.४; ३.१२२, १२८, ५३१;
 -परंपरा १.७९, ८०; मरिया
 ३.२४७
 आचिण्ण ३.८३
 आजीव ३.३०४, ४८०; ५.६७;
 -पूरण, -भेद, -हेतुक ३.४८०
 आजीवद्वक ५.१२२
 आणत्ति ३.१३६; क३.३२३; १४३,

१४९
 आणदेसना १.५१
 आणारह १.५२
 आथब्बनिद्धि ३.१२७
 आदान ३.१४४
 आदास (Sim.) ३.२८१
 आदिच १.१
 आदित्त (Sim.) ३.३५३
 आनन्द १.८, ३८, ६६, ८६; २.३६;
 ३.११६; ४.१०३
 आनापान ३.४२६; -चतुर्थ ६.७, १७
 आनेज्जता ३.४३०
 आपत्ति १.६७; यो(पञ्च, सत्त) ५.११९
 आपत्तिकुसलता २.५६
 आपत्तिकखन्ध २.५६; -मातिका (सत्त)
 १.४७
 आपत्तिबुद्धानकुसलता २.५६
 आपाथ ३.५५; ५.१३२; -गत
 ३.५९३, ५९५, ६१४; ४.३०
 आपायिक ६.१५
 आभिधम्मिक १.४४, ७१.७२ त्थेरा
 ३.५८८; मिकखु १.४२
 आमुजित ३.६८; ४.९४, ९६
 आभोग ३.३९०, ४४५
 आमकसुसान ४.४९
 आमन्ता १.६
 आमसित्वा ४.१६
 आमसन्ति २.४८
 आयतन २.३६; ३.८५, ५५२;
 इत्सर- ३.२७५; मन- ३.२७५;
 वासुदेव- ३.२७५; सुवण्ण-
 -३.२७५; (दस) १.६९; (द्वादस)
 १.७५

आयतनकुसलता २.५६
 आयतनपञ्चत्ति १.१४
 आयतनयमक १.१६
 आयतनविभंग १.१२
 आयति ३.५६७;
 आयपोत्थक १.८१
 आयित्त ३.५६७
 आयुसंखार ३.२१, ६०४
 आयूहति ३.११४, ६४३;
 आयूहन ३.१९०, ४६१
 आयूहित ५.४२
 आरग (Sim.) ५.९६
 आरति ३.१०७, ६५७
 आरब्ध ५.३६
 आरम्भ ३.२८४
 आरम्भण २.२१; ३.८२, ५९४; (छ)-
 ३.५८१; -तो ३.४८४, ४८९,
 ६५२; -दुक ४.१४; नील-
 पीतक- ३.१७३; -पच्चय
 १.१७; -पच्चयभूत २.२१;
 बलव- ३.५८२; -माव २.२१;
 -रस ३.६२१; -वड्डन ३.४०८,
 ४०९
 आरुप ३.५०; -कुसलकथा ३.४२७-
 ४५२; (चत्तारो आरुप्पा) १.३३
 आरूढइसुत्त, तयो संगहे- ३.१२३,
 १२९
 आरोग्य २.८
 आलय ५.४९
 आलिङ्ग, सुवण्ण- १.८, ७१
 आलुम्भ ३.४६०
 आलुलित ३.२६३; ४.८३
 आलुलितसति ५.७०
 आलोक १.३४
 आलोककसिणचतुर्थ ६.७, १७
 आलोका, चत्तारो २.२८९
 आलोकित ४.७०
 आलोप ५.१३९
 आवज्जन ३.६००, ६१२
 आवज्जनट्टान २.२४
 आवरण १.७२; ५.९४
 आवसथपिण्ड ५.९६
 आनुसो १.८, ७१
 आविज्जनरस ४.३८
 आसव २.४३; ४.४१; ५.५९, ६०;
 (मदिरादयो) आसवा (Sim.) २.४३
 आसवगोच्छक २.४
 आसवान् उपपत्ति ६.३४
 आसवान् खयचतुर्थ ६.१०
 आसाल्लहपुण्णमा १.८८
 आसिसित २.३१
 आसीविस (Sim.) ३.५६२
 आसेवनपच्चय १.१७
 आहच्च १.१८
 आहरहत्थक ५.१३९
 आहार ३.३०२, ३०३; ४.८७, ९१;
 ५.१३६; -पच्चय १.१७
 आहुन ५.१००
 आहुनेय्य ५.५९
 आल्लार १.८७, ८८; ३.४३०
 आल्लहक १.२६
 इंध ५.११७
 इट्ठिय १.८०
 इट्ठ ३.५७७; -आरम्भण ३.५९३
 इट्ठकवड्डी (Sim.) २.२६
 इट्ठमज्झत्त ३.५७७; -आरम्भण

INDEX

३.५८१, ५९६, ६०५
 इट्टाकार ३.१८४
 इति ५.१३७
 इतिवादपमोक्खानिसंस १.५८
 इतिवुत्तक १.४६, ६६
 इत्थमात्र ५.४९
 इत्थाकप्प ५.८४
 इत्थि २.८; -इन्द्रिय ३.२८३
 इत्थि (Sim.) ३.६०३; ५.८४
 इदम्पचयता ५.२९, ४६
 इदमत्थिता ५.१३४
 इद्धि, अधिष्ठान-१.३५; -चित्त ६.२३;
 दसविधा- ३.१२४; -पाद १.३
 इद्धिपादविमंग ३.५२८; १.१२
 इद्धिमन्त ३.२३८
 इद्धिमा ६.२३
 इद्धिविधचतुत्थ ६.७, १७, ३३
 इध ५.१४
 इन्दली (Sim.) ३.२५४
 इन्दु ३.२१७, २२०, २२४, ६५६
 इन्द्रिय १.३; -गोचरसुत्त ४.२९; दस-
 १.६९; ५.५७; -पचय १.१७;
 -बद्ध २.३६; (बावीसति) १.७५
 इन्द्रियपञ्चत्ति १.१४
 इन्द्रिययमक १.१६
 इन्द्रियविमंग १.१२
 इन्द्रियेषु अगुत्तद्वारता २.५६
 इरिया ५.१७; -पथा ५.१३९
 इसिपतन १.८८
 इससरवा ३.१८६
 इससरायतन ३.२७५
 इससरिय, -ट्टान २.३६; -संपत्ति ३.३७३
 इससा ३.५६३
 इससायनक ५.६७
 इससास ३.२२८, ५१२
 इससुकी ५.६६
 ईसधर ४.५
 उक्कट्टिहिंस ३.५०
 उक्कण्ठमानो ५.१४७
 उक्कण्ठितुं ५.४९
 उक्खलि ५.७४
 उक्खित्तसिर (Sim.) ३.३५४
 उक्खेपनियकम्म १.७२
 उग्गह ५.११९
 उग्गहण १.४२
 उग्गहित १.७०
 उग्घाटिम ३.४३७, ४३९, ४५८; ५.७;
 -आकास ६.१०
 उग्घाटेति ३.४८७
 उच्चय २.१६
 उच्चार-पस्साव ३.२३९
 उच्छु, -रस ३.६०६; ४.१०२; -वाट
 ३.६०६, ६०७; -सामिक ३.६०६,
 ६०९; -साला ३.६०६, ६२५
 उच्छुनालि-यन्तोपमा ३.६०६, ६०७,
 ६३८, ६४०, ६४५
 उच्छेद ३.४७३; -दिट्ठि २.५५
 उजु २.५६; -क ३.२४९; -ता
 ३.२९६
 उज्जोतन ३.३५
 उण्हाकार ३.६५५
 उण्होदक ४.४१, ९६
 उतु ३.९४
 उत्तर २.४२, ५२
 उत्तरकुरु १.३९; ४.६
 उत्तरवड्डमानपव्वत ३.१६५

INDEX

उत्तरिमनुस्सधम्म १.२७
 उत्तान ४.१०८; ५.१०७; -अत्थ
 ५.७५; ६.३७
 उत्तिय १.८०
 उदक (Sim.) ३.२३१; ४.८२
 उदक १.२६; -क्खन्ध १.२६; -धारा
 १.३६; -परियन्त १.६८; -प्पसा-
 दकमणि ३.२१३; -सोण्डि ६.१८
 उदकानि, नाना ३.२७७
 उदरपटल ४.८८
 उदान १.२७, ४४, ६६
 उदान १.४४
 उदायि ३.३२७
 उदासीनपक्ख ३.२४५
 उदाहरण १.७३
 उदि ३.३४२
 उदीरण ३.१०७, १०८
 उद्दक १.८७, ८८
 उद्दान ३.२६; -संगह १.६८
 उद्देस १.३८; ३.१९७, २६५
 उद्देसवार ३.४७२
 उद्दच्च ३.५२८
 उद्दट ३.५७९, ५८१
 उद्दन ४.४८
 उद्दविरेचन ५.१३८
 उन्नामेत्वा १.७१
 उपक १.८८
 उपकट्ट ५.९९
 उपकार ३.२६०
 उपकिल्लेस ५.८६, ८७
 उपक्खलति ४.९७
 उपघात ३.१२३; चित्त- ३.३६१
 उपचार ३.३६०, ३६१, ३६२, ३६३
 ३७६; ५.४५; -खण ३.३६०
 उपचित्ता २.८
 उपच्छेद ३.३७७, ३७८
 उपत्थम, थूणा- ३.२१८
 उपत्थमन ४.३५
 उपनिज्झाय ३.५२२
 उपनिधाय ४.५३
 उपनिब्बत्त ५.११३
 उपनिस्सय ३.५०२; ५.३४; -पचय
 १.१७; -मत्थसो ३.६१५, ६२८
 ६३३, ६३४
 उपपत्ति ३.२४३, ३२६
 उपपरिक्खन्ति १.५८
 उपयोगत्थ ४.१२, २९
 उपयोगलद्ध ६.७
 उपरितो ५.१०४
 उपसग्ग ५.४०, ४३, ४७, ५०, ५४
 उप-सद् ५.९९
 उपसम्पज्ज ३.३३८
 उपसम्पदा ५.१२९
 उपसम्पादेन्त १.७०
 उपसिंघनकाल ४.४७
 उपसिंघित्वा ३.५९८
 उपहार ३.७९
 उपादा २.४९; तेवीसति-रूपं ४.१२, २५
 उपादानगोच्छक २.५
 उपादाना २.५०; ५.९९
 उपादिन्न २.२०; ४.१०, १७, १०९
 उपादिन्नक ३.९४; ४.४९; ५.८०;
 अनं ५.८०; -प्पवत्त ३.५१६,
 ५१७, ५१८; -रूप ४.३७;
 -संतान ४.४-६, ७
 उपादिन्नत्तिक ५.११

- उपादिक्रम ४.१०४
 उपाय, पधान- ५.१४५
 उपायास ५.९९
 उपारंभ, -आदिहेतुपरिभाषा १.५८;
 -आनिर्णय १.५८
 उपासिका ३.६०२
 उपाहना ३.४५१
 उपेक्षक ३.३४९, ३५६
 उपेक्षा २.२३; ३.९९, ३४९-५४,
 ४०७; अञ्जाण- ३.४०२; छल-
 ग- ३.३४९, ३५०, ३५१
 उपोसथ ३.५०२
 उपोसथस्वन्धक ३.१२९
 उपोसथिक (भक्त) ५.१४६
 उपपन्नक ५.१००
 उपपत्ति ३.१६६; -अरह ३.६४८
 उपपन्न २.३३; ३.४२; -बल २.५७
 उपपल (Sim.) १.३२; -दल ४.३५;
 -नाल ४.१०९; -पत्त ३.१५२
 उप्पाद २.१५
 उप्पादिनो २.३३
 उप्पादो ६.३; चित्त- ६.३
 उप्पिलाविनो ३.५८६
 उप्पिळिन्त ३.२७०
 उभतोव्यञ्जनक ३.५८३, ४.६६;
 इत्थि-, पुरिस- ४.६६
 उभयसम्बन्ध ३.६१, ६४
 उम्माद १.५९
 उम्मापुष्प (Sim.) १.३२
 उम्मार ४.५२
 उम्मुजापन ४.८१
 उय्यान १.३४; -कीळा १.८७
 उर ३.५३८
- उरुवेला ३.४७७
 उरु, कुसल-इस्सासखित ३.२२८
 उरुमभाव ६.२०
 उरुमा ३.१८३; ४.९३
 उरुसद ४.९४, ९७
 उरुसदकित्तन ३.५८९-५९१
 उरुसन्न ३.६३५, ६४२
 उरुसरणा ३.५५९
 उरुसाह ३.४२९, ४३४, ४३६
 उरुसुक ५.१३८
 उरुसोळिह ३.२८५
 उळारच्छन्दविरियचित्तपञ्जा २.२८
 ऊकासिर ४.२८
 ऊनूदरता ५.१३९
 ऊमि १.२७
 ऊस ३.५३६
 ऊहन ३.१९८
 एकंसतो ३.१८५
 एक २.१८; -कारणवाद ३.१८; -देस
 १.२; -पहार १.४२
 एकग्ग ४.८८
 एकट्ठ ५.२४; ५.३३
 एकत्त २.१२
 एकत्थ २.११, १२; -नानत्थता २.१३
 एकनिपात १.१८, ६८
 एकानुसंधिक (सुत्त) १.६७
 एकावद्ध ४.५०
 एकेक-अंगातिरेकवसेन १.६४
 एकोदि ३.३४२, ३४३, ३४५
 एत्तक १.७०
 एत्थावचर ५.१०४
 एव-कारो ३.३२९, ३३०
 एसन ३.५४५

- एसिका (Sim.) ३.२२३
 एळमूग ५.७१
 एळयति ३.५६७
 एळा ५.१२४
 ओकप्पना ३.२८१, २८३
 ओकास १.७०; -तो २.४३
 ओकान्ति १.७३
 ओकमित ५.८०
 ओगाळ ५.१०४
 ओघतरणसुत्त १.४६, ६३ अ
 ओघनिय २.४५
 ओजा ३.९४; ४.८७, ८८, ९०, ९१;
 -दान ३.८५
 ओत्तप्प २.५५; ३.२३४-२४०
 ओत्तप्पितब्ब २.५५
 ओपपातिक ५.१००; ५.११५; -नाम
 ५.११२, ११३
 ओपम्म ३.२६४, ६१७; ६.२२
 ओमासा, चत्तारो ३.२८९
 ओमत्त ४.१०२
 ओरभाग १.८४
 ओरमण ३.४७६
 ओरमागिय ३.३४८
 ओवरक ५.६८; ६.१९
 ओसगंध ३.५३६
 ओसधितारका ४.५२
 ओसान २.४३; -करण २.१०
 ओळारिक ३.२००; ४.४७; ४.९०;
 -तो ३.३६८
 कंस ३.२०१; ४.५४, ५६; -पत्त ५.९६
 ककटक ३.५९४
 कक्खल ३.४३५, ४३६; -ता ४.८;
 -त्त ४.९३
- कंखति ५.२८; कंखा १.४४
 कच्चान १.८
 कच्छप ४.७; ५.११४
 कटच्छु ३.३९०; ५.७४
 कटाह ३.२८६; ५.१४१
 कट्टमुख ४.१०
 कण्टक (Sim.) ३.२०१, ४३०;
 ५.१२३; विस- ३.४३५-३६
 कण्ण, -सक्खलि ३.५९८; ४.९७;
 -सुख ३.१५०; -सूल ५.१२४;
 (Sim.) ३.३७१
 कण्णकगंध ४.५८
 कण्णछिद्द- कूपक ४.४५
 कण्णवीर ४.५२
 कणिका ४.५५; ६.२; कूटागार-
 ३.२११
 कणिकार ४.५२; (Sim.) १.३२
 कण्ह, -टुक ५.११०; -पक्ख १.४२;
 -विपाक ३.११७
 कण्हतापस ३.६६१; ६.३२
 कण्हा २.५४
 कतञ्जू ५.१७
 कतत्त, कम्मस्स- ४.१०५
 कतमे धम्ममा ३.३६८
 कतवेदि ५.१७
 कतिपय १.५९
 कत्तव्वकिच्च २.२४
 कत्ता ३.६००
 कत्तुकम्पता ३.४०८
 कथं कथिमाव ५.२२
 कथामेद १.५१
 कथावत्थु १.४५, ५, ६, ९, ३०; -पकरण
 १.१५

कथेतुकम्यतापुच्छा ३.८
 कदम्ब ४.६
 कदरिय ५.७३
 कद्रुसक ४.९०
 कन्ता ५.१२४
 कन्तार ५.१४३; चोर-वाळ-मरु-
 निरुदक-दुग्धिमक्ख- ३.५५२
 कन्तित ३.४५६
 कन्थक १.८७
 कन्दन्त (अरञ्जे) (Sim.) १.७६
 कन्दमूल (Sim.) ३.७८
 कपण ५.६७
 कपाल ३.५४४
 कपिठ ४.४९
 कप्प १.२९; कप्पक १.८७
 कप्परुक्ख १.३४; ४.६; ५.६३, ७७
 कप्पवुट्ठान ४.१०
 कप्पास ३.५७६; ४.४१, ५०; -पच्छि
 १.७३; -पटल (Sim.) ४.३५, ३७
 कप्पियसञ्जी ५.९५
 कबळ ४.८७, ९१
 कबळिकार १.३९; ३.३०२; ४.११८
 कब्ब ५.१३६
 कम्म ६.४, १४; -आयूहन ३.५८९
 -९१; -ञ्ज ४.७७; -दायाद
 ३.३८; -नानत्त ३.३६; -निमित्त
 ३.६५८; ६.४, १४; वट्टगामि-
 ५.१४३
 कम्मट्टानानि १.१; -अट्टतिंस ३.३३९
 कम्मद्वार ३.१३६
 कम्मद्वाराणि, (अट्टारस) ३.४६३; तीणि
 ३.९३-११४; नव ३.७७, ८२
 कम्मन्तर १.७२; ५.५३

कम्मपच्चय १.१७; असाधारण-३.५७१
 कम्मपथ ३.२४६, २५८; अकुसल-
 ३.१४२-१६२; कुसल- ३.१६३
 -१७२; सत्त- ३.४८१
 कम्मस्सकत्ताण २.५७; ५.१४३
 कम्माकम्म (Sim.) १.५२
 कम्मानी, तीणि ३.११५-१३६
 करजकाय ५.८०, १३७
 करण, -चित्ता ३.३८ -पथ ३.४७६
 करणसम्पत्ति निग० २
 करण्डक ३.५३६; गन्ध-३.५३४
 करवीक ४.५
 करळ ३.६०२
 करुणा १.१; ३.३९९, ४०५
 कललीभूत ३.२१४
 कलहप्पवट्टनी ५.८७
 कलापसम्मसन ३.४५०; ५.२२
 कल्याणकारी ५.१११
 कल्याणमित्त ५.१७; -ता २.५५
 कवाट ५.१३१
 कसट ३.९९
 कसिण ३.१९६, ३८६-३८८, ३९८;
 ६.३०, ३३; आकास-३.३८७;
 आपो- ३.३८६; -करण ३.३९४
 -निमित्त ६.५; पठवी- ३.३७५,
 ३८३; -लामी ५.६१; विज्झाण-
 ३.३८६;
 कसिर ३.४७०
 कस्सक (Sim.) ३.४०९
 कस्सपदसवल १.४२
 कहापण १.८१; ३.६२२, ६३३;
 ४.५४; ५.१२८; कूट- ३.४३५
 काक ३.६०३; ५.१३९, १४१; -पद

३.४१७; -बलि (Sim.) ३.३२४;
 -स्स गीवाय ३.६०२, ६०३
 काकमासक ५.१३९
 काणकच्छप (Sim.) ३.२०
 काम ३.२६, ३२९-३३४; -गुण
 ५.६०; ५.९९; गुणिक ५.५९,
 ६०, ६३; वत्थु-, किलेस- ३.२६
 कामन ५.६०
 कामसुख ३.४७३
 कामसुखल्लिकानुयोग ३.२४४
 कामावचर ३.११३; -कुसल १.११;
 ३.१-३२५; -धम्म २.२८
 कामावचरा २.५२
 काय ५.७९-८३; नाम-५.७९; -कम्म
 ३.८१, १०२; -दुचरित ३.११९;
 -दुचरितविरति ३.२५५; -द्वार
 ३.१३६; -प्पासद ३.६३२;
 -वेय्यावटिककम्म ३.३१५, ३१९;
 -सक्खि १.३६; -समाचार २.८;
 हेट्ठिम-, मल्लिम-, उपरिम- ४.५०
 कायिककरण ३.९८
 कायेन ३.३५६
 कारण ५.४३ १३१
 करिता ३.६००
 कालकच्छक ३.९०
 कालं कत्वा १.४२
 कालपरित्ता ३.२१
 कालाम ३.४३०
 कासिपुर १.८८
 काळ १.८७
 काळ-, कुट्ट ४.११८; -तिलक ३.१८८
 काळकणिणसलाका ३.६०२
 काळवल्लिमण्डप ५.१२८
 किञ्चट्ट ३.१८१
 कित्तक १.३५
 कित्ति ३.१४९; युत- ३.४१९
 कित्तिम (नाम) ५.११२, ११३, ११५
 किब्बिस ५.९५
 किरियमनोधातु ३.५९३, ५९४, ५९५
 किरियमनोविज्झाणधातु ३.६२०,
 ६२३, ६२४; ६.४
 किरिया ५.१३२; -पथ ३.४७६
 किरियाव्याकृत ३.६५९-६६६; ४.१
 किरियामनोविज्झाणधातु ५.१३२
 किलञ्ज ३.३०, ३९१
 किलेस, -अन्धकार २.५४; -आतु-
 रता ३.२९; -गेलञ्ज ३.२९;
 -गोच्छक २.५; -जात ३.४१;
 -पटिपाटि ५.६२, ७६, ९७, १००,
 १०३; -वत्थु ५.१३१; -सन्तान
 ३.४७३
 किलेसा ६.३७
 किसागोतमी १.८७
 कुक्कुच्च ३.५६३; ५.९५-९७
 कुक्कुट, -अण्ड ४.५३; -पत्त ४.९७;
 -सूकरा ३.२४७
 कुक्कुर ३.६०३; (Sim.) ४.४८
 कुक्कुल ५.७२
 कुंकुम (Sim.) १.३२
 कुच्छि ३.१२३, २०६; (Sim.)
 ६.३३; -विरेचन ५.७१
 कुच्छित २.१०; ५.९६
 कुट्ट ३.१४९
 कुणप (कण्ठे बद्ध Sim.) ३.४९१
 कुत्त ४.६१, ६४; ५.८४
 कुहाल (Sim.) १.५०; -पिटक १.५०

INDEX

कुद्ध ३.५६५
कुदूसक ३.५९
कुन्द (Sim.) १.३२
कुमारक, दहर ३.३१०, ३११
कुमारकवर्ण ६.३३
कुमारिका ३.१०६, ५५६; थुल्ल-
३.१०६
कुमुद (Sim.) १.३२
कुम्कार (Sim.) ३.२०१
कुम्भील (Sim.) ३.२१५; ४.९०
कुम्भ ५.४८
कुल ५.६९; उपद्राक—, जाति—५.६९;
—तन्ति ३.७४, ७९, ८६; —परिवट्ट
१.८१; —पुत्त १.४१; ३.२३८
(Sim.) ३.२३९; —प्पवेणि ३.७४,
७९, ८६; —वंस ३.७४, ७६,
७९, ८६
कुलथ ३.६०१
कुलुंबसुत्त ३.१२३
कुस (Sim.) २.१०
कुसल १.६९; ३.३६८, ५४२; —अधि-
कार ३.१४, ५४२, ६५२; (दस)—
कम्पपथ ३.१६३; ५.१००; —चेतना
३.५८७; —जवनवसेन ३.६११
कुसलधम्मा ३.१—५३९; (परोपणास)
३.४३, १४, ३.६५२
कुसलानुगतिक ३.६५१
कुसावती ५.४९
कुसावहारो ३.१४४
कुहनवत्थु ३.४८१
कूट ३.५७६
कूट, —कहापण ३.४३५; —मासक
३.१७७, २११, ४३५; ४.५

कूटागार (Sim.) ३.२११
कूपक ४.२७
केतु ५.६५
केदार ३.५९४
केनचिन् विज्जेय्य २.४२; ५.५७-५८
केनचि विज्जेय्य २.४२; ५.५७-५८
केलासकूट ४.९८
केवट्ट ३.२३५
कोटि २.४३; नङ्गल— बंक ३.२९७
कोट्टक ५.१३३
कोट्टास १.२७, ६७; २.६; ३.१६,
३०१; —तो ३.१५७; —वार
३.५२६, ५२८
कोत्तुहल ३.५४१
कोप ५.५३
कोलियक ३.६१५, ६२५
कोसज्ज ३.१२९, २३३
कोसलक ४.२४
कोसल्ल ३.२९, ३०; —संभूत ३.२९
कोसल्लत्थ १.४७; वचनत्थ— १.४७
कोसियपुत्त १.८०
खुंसन ५.१२३
खजोपनक (Sim.) १.३४
खज्जति ३.५५४
खण, —त्तयं ५४३; —पच्चुप्पन्न ६.१९,
२२, २३; —प्पत्त ५.४१
खण्डसक्करा ३.४३५
खतकूप ४.८०
खदिर ५.११४
खन्ध ३.१३२
खन्ध ५.१०४; —पञ्चक ४.२९; ५.६१,
११६; —पञ्चति १.१४; —पटिबद्ध
५.१४८; ६.२४, २५; पुब्बे—

INDEX

निवृत्थ— ५.१४८
खन्धका (द्वितीयाति) १.४६, ६६
खन्धतो १.११; ५.२
खन्धयमक १.१६
खन्धविमंग १.१२
खम ५.२१
खमन्ति १.५८
खयचतुर्थं, आसवानं ६.१०
खय-वय ३.७७, ८१, ८६
खये जाणं २.५८; ५.१५०
खाणुक ५.५३
खार (तिविध) ३.५३४, ५३५
खारोपमा (Sim.) ३.५३४
खिड्ढापुत्त ३.४८०
खीणासव १.५८, ७९; ३.३५०,
६६१; ६.४
खीयन ५.६६, ६७
खुज्ज ६.१२
खुदा ५.१३६
खुदक ३.१४३; —वग्गुलि १.४२
खुदकनिकाय १.४६, ६१, ६५, ६८,
६९
खुदकपाठ १.४६, ६५
खुदकवत्थुक ५.६४
खुदकविमंग १.१२
खुरधारा (Sim.) ३.२५५
खेत्तसामी ३.१९१
खेप्पत्त ५.१५०
खेम (जनपद) ३.५३८
खेळ ३.५५९; ४.४८, ९०
खेळगत ४.७६
खो पन २.४१
गंगा (Sim.) ३.२७४, २७७

गच्छ, कुलत्थ— ३.६०१
गज, महा— ३.६६३
गणन, —चार १.११, —वार १.४३;
६.१
गणनूपगचित्त ३.६३९, ६४४
गणनूपगानि ३.५९५, ६१०, ६३७
गण्डम्भ १.२९
गण्डि ६.१९
गण्डिका ४.५६
गति २.२६; —निमित्त ३.६५८; ६.४
गहल ५.५२
गन्थ २.४, ४४
गन्ध ५.२५; ६.१८
गन्धव्वपुरिस (Sim.) ३.३७२
गम्भ १.८१; ५.१३३; ६.२०
गमनाभिसंखार ३.६२७
गमियचित्त ३.४२
गंभीरमाव १.५१; (चतुर्विध) १.५३
गरु ३.४६९, ५३९, ५६५; ६.११;
—मारा ३.२०४; —माव ५.६६
गरुं करोति (Sim.) ६.१२
गरुळ ४.६
गवक्खन्ध ३.५८२
गवय ४.९०
गवेसन्त १.२९, ४४
गहकारक १.४४
गहकूट १.४४
गहण ३.३५
गहन, तिण—, वन—, पव्वत्त— ३.५५२
गाथा १.६६; —बन्ध १.६७
गामदारक ३.६२२, ६२३
गामभोजक ४.९१
गामिह्ल ३.६१५, ६२२, ६२३

गावो ४.४७
गाह ३.२१२
गिम्ह ५.८०
गिरिकण्डक ३.२०४
गिलान ५.१२७
गीवा १.७१
गुण २.९; -नाम ५.११२, ११३
गुत्तसालगाम ५.१२८
गुत्तिक, नगर- (Sim.) ३.१९४
गुळ, -फाणित ३.४३५; -ब्रंधक ३.६०६; -वाणिज ३.४३५
गूथगत ३.४६७, ५४०
गूथ, -निरय ५.७२; -पिण्ड ३.४९६
गेण्डुक (Sim.) ३.२०३; पहाटचित्र- ३.२०३
गेय्य १.६६
गेलञ्ज ५.७८, ८४
गेह (Sim.) ३.२२६; -निस्सित ३.४०४, ४०७
गोकण ४.९०
गोचर ३.४१३, ४१५; -अञ्जित २.३६; बुद्ध-, सावक- ६.२; -विसय ३.५४
गोच्छक ६.२; आसव- २.४३; उपा- दान- २.५०; ओष- २.४५; किलेस- २.५१; गन्थ- २.४४
अ; नीवरण- २.४७; परामास- २.४८; योग- २.४६; संयोजन- २.४४; हेतु- २.३९
गोण ३.१६५; (Sim.) ५.४९; दुट्ट- (Sim.) ३.३६३; सिमाला ३.२४७
गोतम ३.२८४, ३२७
गोत्तचरण ३.४६३

गोत्रभू २.२४, ४३; ३.५०७, ६५४; ५.३२; -जाण ३.५०८, ५१०
गोधा ३.६०३; -वण्ण ३.५००
गोधावरी (Sim.) ३.२७४
गोप ३.३६३
गोपानसियो ३.१७७, ४१०; (Sim.) ३.२११
गोपालक ३.६०३
गोमय ३.५३६, ६५५; -पिण्ड (Sim.) २.२८
गोमुत्त ३.२९६; -वक्क ३.२९६-९७
गोवत ५.३०, ९९;
गोसिंग ४.९९; -स्नाञ्जन १.७१
गोसील ५.३०, ९९
घट ६.२
घटा (Sim.) २.४
घटीयति ३.४९४, ४९५
घट्टन ३.५७६; परि- ३.५७६
घण्टा, -अनुरव, -अभिघात, ३.२००
घनविनिम्भोग ३.११; -पटिसंभिदा- जाण ३.११
घरावास ३.३७२
घाणविल ३.६३०
घोस, -कम्म ३.१०७, १०८
च ३.३४७; ४.३
चक्र (Sim.) ३.४५ -यन्त ३.५१२; -रतन ४.११८; -वत्ति १.७३; ३.२१३, ६११; ४.९१; -वत्ति- राजा (Sim.) ३.२१४
ञ्जकन-उपासक ३.१६४
चक्रवाळ १.३६; ४.४, १०; ५.३७
चक्खु ४.२५; धम्म-४.२६; पञ्जा- ४.२५, २६; मंस- ४.२६; मंस-

संभार-, पसाद- ४.२७, २८.
चक्खुद्वार (Sim.) ६.२३
चक्खुप्पसाद ३.५५; ४.२८; ५.१२०, १३२
चक्खुमूत १.८
चक्खुमा (Sim.) ३.५०९; ५.१०७
चक्खुविज्जाण ३.३४५
चंकम १.८३
चंकमन-सत्ताह १.८८
चण्ड ३.५८२
चण्डिक ३.५६२, ५६४
चतुचक ३.१५; -संखात ३.२०
चतुस्थ (ज्ञान) ३.३६७
चतुपरिवत्तमुत्त ४.२९
चतुपद ३.३७
चतुमूमक ४.१
चतुरस्स ३.५६९, ६२२, ६२३
चतुरोष-नित्थरण १.७९
चतुर्वीसतिसमन्तपट्टान १.३१; -पच्चया ३.१७
चतुसच्चधम्म ३.४७१
चत्त ५.९०
चत्तारि चक्रानि ३.१५
चन्द ४.४३, ५४; ५.११३; (Sim.) ३.५०२, ५०९; -पटिच्छादक ३.५१०; -लेखा ३.३६६; -लेखा- वंक ३.२९७
चन्दन (Sim.) ३.२४१; -वन १.३९; ३.६११
चम्म ४.७८
चर, थल-, जल- ३.२७
चरण २.३५; गोत्त- ३.४६३; -संखात ३.३५
चवन ५.१००
चरियनिदेस ३.३९२
चरिया १.१ -अधिमुत्तक १.५२
चरियापिटक १.४६
चाग ३.२४४
चातुम्महाराज ४.९१
चातुम्महाराजिक १.३३
चामरि-बाला ४.११८
चिक्खलिक्कनिकाय १.६२
चिण्ण ३.६१४
चित्त २.४९; ३.३३-३९, ४३-४६; -कम्म ३.३५; ४.९८; -चरण ३.३५; महागज- ३.६६३; -विकल्प १.५९
चित्त, -करणता ३.३५; -कार ३.३५; -ता ३.३४; -तिलक ३.२७०
चित्त, -परियादान १.४६, ६४; -पाटलि ४.६; -यमक १.१६;
चित्तलपच्चत ५.१९
चित्तवारभाजन १.६७
चित्तविभात्ति १.१०, ११
चित्तविसंसङ्ग २.४९
चित्तसंसङ्ग २.४९; -समुद्धान २.४९; -समुद्धानसहमुनो २.४९; -समु- द्धानानुपरिवत्तिनो २.४९
चित्तसञ्जा ३.३५
चित्तसमुद्धान १.३५; २.४९
चित्तसहमुनो २.४९
चित्तस्सेकगता ३.५४२
चित्ताधिपतेय्य ३.३४
चित्तानि, एकूननवुत्ति १.११; -सोलस ३.२१
चित्तानुपरिवत्ति २.४९; ४.१०६

INDEX

INDEX

चित्तुपकिलेस ५.८६
चित्तुप्पादकण्ड १.११; २.२; ३.१-
६.६६; ४.१
चिर, -परिवासिक २.४३; -प (पा)
रिवासियदु २.४३; ५.५९
चीन-पिट्ट (Sim.) १.३२
चीवरगहणं १.३९
चुति २.२६
चुतूपपातजाण १.८७
चुल्लवेदल १.६६
चूळनागत्ये, तिपिटक- ३.५०३,
५०५, ५८६, ५८७, ६३४
चूळन्तरदुका २.४
चूळपित्तुत्थे ५.११
चूळामयत्थे ३.५०५
चेटक ५.१३६; ६.१२
चेतना ३.१०२, ११२, ११३, ११६,
१९०
चेतसिक २.४९; ३.२५५, २८४, ३०२
चेतिय ३.६६१; ४.९८; -पञ्चत
३.४२५; ५.१३०; महा- ३.५६,
७४, २०३; ४.९८; -वन्दनकाल
(Sim.) ३.५६
चेतोपरियजाण ५.३९; -चतुत्थ ६.८,
१२, १८, ३३
चोपन ३.११९, ५३०, ६२७; ४.३८,
७२; -काय ३.१३९, १७१; का-
यंग-, वाचंग- ३.५३०
चोर ३.५३८, ५३९; ५.५२, १३३;
-जेट्टक ३.५३८, ४३९
चोरनागराजा ५.१३०
छकनिपात ५.५९
छत्त (Sim.), अति- १.२

छत्तिसपरिमण्डलं ४.४
छन्द ३.२५४; ५.३९
छन्दाधिपतेय्य ३.३४, ४६१, ४६२
छन्न १.८७; -सहाय १.८७
छवसरीवर (Sim.) ३.४१७
छवि-वण्ण १.३५; ४.८
छळमिञ्जा १.५९
छात ४.८८, ८९; -ज्झत्त ३.४९६
छाया (Sim.) ३.४५; ४.५०; (Sim.)
३.६५१; ४.८९; -रक्खसो ४.८९
छारिका ४.४८
छिद्द ५.१०४, १२९
छिन्नवटुमक ६.९
छेक २.८; ३.२२०, ४४६, ५३६;
-साराथि (Sim.) ३.९७
जच्चजळ ३.५८३
जच्चन्ध ३.५८३, ६१५, ६२६,
६२७, ६५८; ६.१४
जच्चवधिर ३.५८३
जच्चुम्मत्तक ३.५८३
जण्णु ३.२८५; -क ३.४६०
जनकपच्चय ४.११६
जनपद ३.५३८; ५.३२
जम्बुदीप १.८०
जम्बू ४.६
जयसुमन (Sim.) १.३२
जरा ४.८२, ८३, ८४; पाकट-४.८२;
पटिच्छन्न-४.८२; निरन्तर-४.८४
जरा-अभिभूत ४.२३; -धम्म २.१९
जल, -चुण्ण १.२७; -विन्दु (Sim.)
३.२४१; वाताभिधातचल- ३.
५४७; -सागर १.२४, २६
जव ३.२१

जवन ३.१३९; -किरिया ३.६३९;
-टान ३.५९३, ५९४; -वीथि ३.३३
जातक १.४६, ६६, ७३, ७९
जाति, -जरासभाव २.१९; -रूप ४.
११२; -वाद १.८१
जानपद ५.११४
जानि ३.३८; ५.८७
जाल ३.८६
जिगुच्छन ३.३४७
जिगुच्छा ३.२३९
जिन, -चक १.७२; ३.१३०; -वचन
१.१८
जिया ३.११९
जीवितट्टान ३.८५
जेगुच्छ ३.४२५
जेट्टक ३.४४; ५.३९; ६.११
जेट्टसिस्स (Sim.) ३.१९२
जेट्टिका ३.४४
जेतवन ३.६०३
जोतनभाव २.१३
जोतिपाल ३.६६१; ६.३२
ज्ञान १.३; ३.३३७; -चतुक्क ३.३२६-
३६७; तिवंगिक- ३.३४६; दुवं-
गिक- ३.३६७; -पञ्चक ३.३६८-
३७३
ज्ञानंग १.७२; ३.२५८, ४९७
ज्ञानपच्चय १.१७
ज्ञानविमंग १.१२
ज्ञामंगार ४.५२
ज्ञायति ४.१०१
जाण २.९; ५.१५०; -वत्थु १.३;
-विप्पयुत्त ३.३०, ३१०; -विमंग
१.१२; -सम्पयुत्त ३.३०, ५०;
-सागर १.२४
जाय ३.४७२
टान, -कुसलता २.५६; -सो ३.४२
ठिति (Sim.) ३.२१२, ५६७, ६६०;
-मागिनी ३.३८०
डंस ३.३६१
डट्ट ४.८९
ढाक ४.५८
तक्कम्विल ४.५९
तच्छक (Sim.) ३.१८९
तच्छकानं सुत्त (Sim.) १.४८
तज्ज ३.१५१
तज्जनियकम्म १.७२
तज्जा ३.२७२
तट्टिक ४.५५
तण्हा १.५३; ५.४८; -दुतिय ५.४९
तत्रमज्झत्ता ३.२५५
तत्थवट्टक ५.१३९
तथागत १.३६, ३९; ३.३६८; ५.३९,
६२; ६.३२; -रूप ३.६९; -वचन
१.६६
तदंग १.५३
तदधिमुत्तता ३.७०, ७२
तदारम्मण ३.५९५, ६१०
तदुपचार २.५४
तदेकदु ५.४, ३३
तनु, -करण २.१०; -भाव ३.५२५,
५२६; -भूत ३.५२७
तनूनि ३.५३७
तन्ति १.१, ५, २७, ५४; ३.५०६;
४.५६; ५.७०
तन्तिस्तर ३.६६१
तन्दि ३.५५७

INDEX

INDEX

तपन ५.१११
तपनीया २.५४
तप्पति ५.१११
तप्पोणता ५.११८
तम २.५३; ३.५०८, ५१०; ५.१०८;
चतुसचच्छादक- ५.१४८
तम्बपणि १.१
तम्बलोम ४.३५
तरच्छ ४.९०
तलुण ४.९४
तादि निग० ३
तापसपम्बजा १.८१
तायति १.४८
तारक १.२७; -प्पमा १.३४
ताल, कंस- कट्ट- ४.५६
ताल (रुक्ख) ५.१२०; -पण्ण ३.९९
तालवण्ट (Sim.) १.३२; ३.२०;
३७०-७१; ५.१२६
तावतिस १.३३, ३६, ७६, ७९, ८९;
४.६
तिक, अतीत-, आरम्भण- २.७;
वेदनातिक २.७; -च्छेद १.६७
तिकतिकपट्टान १.१९
तिकदुकमाजन १.६७
तिकपट्टान १.१९, २०
तिकवण्णना ५.१-४४
तिक्ख ३.५०८; -विपस्सक ३.४९५
तिट्ठतेव ५.४१
तिण (Sim.) ४.८२; -करळ ३.६०२;
-मुट्ठि १.८७
तिरिथय ३.५५२, ५५६
तिदस १.१
तिदिवकम १.७३

तिन्दुकाचीर ३.१३
तिपिटक १.४५-६०; -धर १.३८
तिपिटक-चूळानागथेर ३.५०३, ५०५,
५८६, ५८७, ६३४
तिपिटक-चूळामयत्थेर ३.५०५
तिमिगल-महामच्छ १.३१
तिमिय, महानाग- तिरसदत्त १.२७
तिमिरतिमिगलमहामच्छ १.३१
तिरच्छान १.६२; ३.१००; ४.६८
तिल (पत्थरन्त) (Sim.) ३.३९१
तिलक, काळ- ३.१८८; चित्त- ३.२७०
तिस्स ५.११२, ११५
तिस्सदत्त, महानागतिमिय- १.२७
तिस्समूतिथेर १.७४
तीर (Sim.) ३.२१५, ३२९
तीरणरस ३.३५५
तुट्ठि १.६६
तुजकार (Sim.) ५.४८
तुरिय ३.७८; ४.९८
तुलासंघात ४.४१०
तुवट्टकमुत्त १.६६
तुसित १.८५; -काय १.८६; -पुर
१.८९; -मवन १.८४; सं- १.८५
तेजाधिक ४.३९
तेजोधातु ३.८४
तेपिटक १.११; ५.११३
तेभूमक २.३०; -कुसल ३.१-४६५;
-वट्ट २.५२; ३.२६
तेमन ३.४५१, ६३१; उपाहन-
३.४५१
तेमित ४.९०
तेल, -अञ्जनराग ३.५४४; -नाळि
३.१४८, ४४९, ४५१; -प्पदीप

३.२२६; ५.२५
तेलानि, नाना ३.२७७
थकेसि ३.६०३
थद्ध ४.४९; ७७, ९३; अ- ४.९३;
-पुगल ३.५६४
थम्मन ३.९५
थम्मित ४.१०९
थम्मी (Sim.) ३.१७७
थावर ५.१३०; ३.१४३, १४९
थावरिय ३.१९१
थीनमिद्ध ५.९७
थुल्ल ३.१०६; ५.११९
थुल्लच्चय ५.११९
थूणा (Sim.) ३.२१८; उपत्थंम-
३.२१८
थूप ५.३७; सुवण्ण- ५.३७
थेय्यं ३.१४४
थेरगाथा १.४६
थेरम्बत्थल ३.३८९
थेरवंस, निग० २
थेरीगाथा १.४६, ६६
थेरुपट्टान ३.३०९
दक्खिणवलि ३.६०१
दक्खिणापथ ३.२७५
दक्खिणाविमुद्धियो, चतस्सो ३.३२४
दक्खिण्य ५.११३
दण्डक (इस्सासस्स) ३.५१२
दत्त ५.११२
दत्तामयत्थेर ३.५९०
दधिरस ६.१८
दन्त, -आवरण १.३७ -कट्ट १.३९;
-कार ३.४४६
दन्धत्त ४.७८

दव ५.१३६
दसकमग्ग ३.५८७, ६४२, ६४५,
६४९
दसवल १.८, ६८; ३.४१९; -चतु-
वेसारज १.८७
दया १.१
दससतलोचन ३.४१९
दससहस्सचक्रवालकम्पन ३.६०४
दस्सनपरिणायक ४.३०
दसुत्तर १.१८
दस्सेनेन २.२४; -पहातव्वहेतुक २.२५
दळ्ह ५.९९; -गाह २.५०; -मत्ति ५.१७
दळ्हीकम्म १.४७; ३.२७०
दाठिका ४.६३
दानव ४.७
दारक (Sim.) ३.१५२, ३९५
दारा (गरुनं) ३.२४७
दारु ३.१८८, २१८
दावग्गि (Sim.) ३.५६२
दासक १.८०
दिट्ठ ३.६१; -धम्मिक ५.५९; -संस-
न्दन २.५; -सुतसंबंध ३.६४
दिट्ठक, ३.५३१, ५३३; अ- ३.५३१
दिट्ठधम्म ३.४४७; -सुखविहार २.१५;
३.३८७, ६६६
दिट्ठि (द्वासट्ठि) १.५२, ५३; ५.२६;
-उज्जुक्कम्म ३.३१४, ३१६, ३१७,
३१८, ३२०; उच्छेद-, सस्सत-
मव-, विमव- ५.२६; -पट्टि-
सेधक ५.१५; -मण्डल ४.२८;
-राग ५.६३; -विनिवेठन १.५२;
-विपात्ति २.५७; -विसुद्धि २.५७;
-सम्पदा २.५७

INDEX

INDEX

दिन ५.१००
 दिव्यचक्रजुआणचतुर्थ ६.८, २५, ३३
 दिव्यसोतचतुर्थ ६.८-१८, ३३
 दिवाविहार १.३९, ४१; ३.६, ११
 दिसामूळ (Sim.) ३.५५२
 दीघनिकाय १.९, १५, ४६, ६१, ६२,
 ६३, ६५, ६८
 दीघमाणक ३.२९७, ३१७
 दीघ-मज्झिमनिकाय १.३७
 दीघ, -रत्त १.५८; -संतान २.२८;
 -सुत्त १.७०
 दीप ६.१८; -ना, अपर ३.२७०
 दीपंकरदसत्रल १.७७, ८१
 दीपंकरपादमूल १.८९
 दीपालोक ५.२२
 दुक, अधिवचन-, निरुत्ति-, पञ्जत्ति-,
 नामरूप-, २.७; पिट्ठि- २.५
 दुक, -निपात १.१८, ६८; -पट्ठान
 १.१९; -वण्णना ५.४५-१५०
 दुकतिकपट्ठान १.१९
 दुक्कट ५.१००
 दुक्ख २.१६; -सच्च १.६९
 दुक्खोगाळ्हा १.५४
 दुग्गाहीत १.५९, ७०
 दुच्चरित १.५३; ३.४७६
 दुट्ठ ३.५९०; -गोण ३.६०३
 दुट्ठगामणि- अमय ३.८३
 दुत्तियं (ज्ञानं) ३.३४६
 दुपट्ठ १.३९
 दुप्पञ्ज १.५५
 दुप्पट्ठिपन्न १.५९
 दुब्बलीकरण ५.८६
 दुब्भासित ५.११९
 दुम्भन ३.५६२
 दुस्त ३.५६४; -वचन ५.१२१
 दुस्तन ३.५६२
 दुस्सीलभाव १.५९
 दुस्सील्य ३.११८; १६८, ४८१;
 ५.१३३, १३५
 दुस्सोपमा ३.४९१
 दूरे-निदान १.८९
 देव्यधम्म ३.७४
 देवतासंयुत्त १.६३ अ
 देव, -दूत १.८७; -देव १.१; -परिसा
 ३.३६८; -पुत्त ४.५४, (विस्स-
 कम्म) १.८७; -संखलिका ४.८९
 देवायतन (Sim.) ३.४३७
 देवो ५.५३; निग० १
 देवोरोहण १.७३
 देसना १.५२, ५५; ३.१७८; आणा-
 वोहार-, परमत्थ- १.५२; आरूप-
 ३.३८६, ३८७; -गंभीरभाव
 १.५३; निप्परयाय- परियाय-
 ३.४८४, ४८६, ६५२; ४.२९;
 रूपावचर- ३.३८७; -विलास
 ३.३९; ३.४३, ३६८, ३८४,
 ३९२, ४९२, ५२३; सोळसक्खत्तुक
 ३.३९१
 दोवचस्सता २.५५
 दोवारिक (Sim.) ३.२२३, ६१५,
 ६१९, ६२०
 दोसारोपणकारण २.१३
 द्रुत्तिसाकार ३.४२६
 द्वादस, -आयतनानि १.३; -क-मग्ग
 ३.५८७, ६३५, ६४१; -पदिको
 पचयाकारो १.३, ७५

द्वार ३.१०३, ६०७; ५.११२; -कथा
 ३.९२-१७२; ४.७१; फस्स-
 ३.१०४; संवर-, अंसवर-३.१०४
 द्वारतो १.११; ५.२
 द्वारा ४.३०
 द्वि, -पद ३.३७; -पादक ३.३६
 द्वे कामा ३.२६
 द्वेळ्हकजात ३.६
 धं ३.५९८
 धज (Sim.) १.२; ३.९९; ५.६५;
 पञ्चवण्ण- ४.५०
 धनवट्ठक २.५४
 धम्म १.३६, ५४; ५.२, ७०; -अन्तर
 १.७२; -उद्देस ३.१; -कथा १.६९;
 ३.७९; -कथिक १.७१; ३.७८;
 ५.११३, ११५; -क्खन्धसहस्सानि
 (चतुरासीति) १.४५, ६७; -गणना
 ३.५५९; -गम्भीरभावो १.५४;
 -चक्र १.८८; -चक्र-पवत्तन १.७३,
 ७७; ३.६०४; -चिन्ता १.५९;
 -जात १.५५; -तो १.११; ५.२;
 -पटिग्गाहक १.८; -पटिपाटि ३.१६
 -पटिवेध ५.७०; -पटिसंभिदा १.
 ५५; -परियत्ति, -मच्छरी ५.७०
 धम्मपद १.४६, ६५, ६६, ७१, ७३;
 ३.२५६; -माणक १.४४
 धम्मयमक १.१६
 धम्मराज ३.८१, ८३, २५२, ५२८,
 ५३९; ५.३, ४; निग० १
 धम्मवत्थान ३.५४०
 धम्मसंगणि १.४, १०, २०, ४६; २.२;
 निग० १
 धम्मसंगहट्ठकथा, end of chapters
 ३-६; निग० २
 धम्मसवण ३.७९; ६.५, ६
 धम्मसामग्गी ३.४७३
 धम्मसेनापति १.१८, ४०; ४.२८;
 ५.१३९; ६.२
 धम्महृदयविमंग १.१२
 धम्मामिस २.५६
 धम्मयतन १.७५
 धम्मरम्मण ३.५४
 धम्मालाप १.५५
 धम्मिय १.८०
 धाती (Sim.) ३.२३१; ४.२८
 धातु, १.३; -यो (अट्ठारस) १.७५
 धातुकथा १.४, ३०; -पकरण १.१३
 धातु, -कुसलता २.५६; -क्खोम
 ४.१०; -पञ्जत्ति १.१४; -परम्परा
 ४.४३, ४५
 धातु, -यमक १.१६; -विमंग १.१२
 धारण ५.११९
 धीर ५.१७
 धुतवाद ३.२३७
 धुत्त ५.५२
 धुर ३.४८४, ४८६, ५२४, ६५१,
 ५८४, ६५२
 धुरमत्त ५.१४६
 धुरा ३.४४-४५
 धुवपच्चय ५.४१
 धेनु (Sim.) १.४८
 धेनुको वच्छो (Sim.) ३.३५५
 नकुलनगर ५.१२८
 नक्खत्त ५.११९, १४३; -तारका
 ४.५४; -योग ३.५०९
 नगरगुत्तिक (Sim.) ३.१९४

INDEX

INDEX

नंगल ४.६३; -कोटिवंक ३.२९७
 नंगुड १.५८
 नच्चगीत २.८; ५.१३६
 नट ३.५५८; ५.१३६
 नत्थिकवाद ५.३७
 नत्थिपच्चय १.१७
 नदी (Sim.) -आवरण ३.५९४;
 सीधसोता- ३.५४४
 नन्दकोवादसुत्त ३.५०२
 नन्दन ५.६०; (वन) २.१५
 नपुंसक ३.५८३
 नमन ५.११५
 नय १.४०, ५३; ३.१०४, ५२२;
 -सहस्र ३.५२४; -सागर १.२४
 नया, एकूनवीसति- ३.५२२; दस-
 ३.५२३; द्वे सतानि- ३.५२४;
 वीसति- ३.५२३
 नलाट ३.२७०
 नवक ३.२९३, ३९८, ४६५
 नवकतर ५.१२६
 न-वत्तव्व ६.४, ७; -आरम्भण ६.२६,
 २७; -आरम्भणता ६.३३
 नवमो खणो ३.२०
 नववेदना ५.१३७
 नहारू ३.२८५
 नहुत १.३३; ४.४
 न-हेतु २.३९;
 नाग ३.६११; -राज १.८७; -लता
 १.३९
 नागरिको (Sim.) ३.२३६
 नागसेन ३.१९८, २१४, २१८, २७७
 नाटक १.८७
 नाथ ३.४५३
 नानत्त १.४१
 नानत्तानि, चत्तारि ३.२६८, २६९
 नानत्थ २.११
 नानप्पकार, -कोसल्ल १.५१; -तो १.६०
 नानाकरण ६.३२
 नाम १.७५; २.५५; ५.२, ११२;
 -करण ५.११५; -काय ५.७७;
 -गोत्त ६.९; -पण्णक ३.१८८
 नामतो १.११; ५.२
 नामन ५.११५
 नामरूप ३.४७०; -परिच्छेद १.५२;
 -परिच्छेदकथा १.५२
 नालकसुत्त १.६६
 नावा १.२७; (Sim.) ३.५८२, ६०२;
 (अरित्तबल्लेन) ३.४२३
 नाविक ३.६०२
 नाळि (Sim.) ३.२२९
 नाळिकेर ३.६०१
 निकन्ति ३.४३९, ४४१, ४५२; ५.
 ५१, ५९
 निकाय १.१, ४५, ६०; ३.३९; एक-
 १.६२; पंच-१.४५, ६१, ६९
 निक्खिपित्वा १.११; ५.१, २
 निक्खेप १.११, १८; २.५५; -कण्ड-
 वण्णना ५.१-१५०; ५.२
 निक्खेपरासि १.१०, ११
 निगण्ट ५.७०
 निग्गह १.६
 निग्गाथकमुत्त १.६६
 निच्चल ३.५९१
 निच्चोल ३.३७०
 निच्छारेत्वा १.७१
 निज्झान १.५८; ३.६५

निट्ठा ३.१२७
 निट्ठित ३.६५६
 निदस्सन २.३८
 निदान १.७३; -किच्च १.७३; -को-
 सल्ल १.७७; निदानानि, तीणि
 १.८९; (द्वे), अभिगम-, देसना-
 १.७७, ८१, ८७, ८९
 निदा ५.८०
 निदायति ३.५९८
 निदायन्त १.७०
 निदेस १.४६, ६६; ३.१९७, ३३१
 निदेस, -पद ५.१०७; -वार ३.४७३,
 ५२६; ४.३४
 निद्वन ३.५०५
 निद्र ३.६१४; ५.११८
 निन्नानत्थ २.१२
 निन्नानाकरण ५.२४
 निपच्चकार १.१
 निपतति ५.११४
 निपात ५.१४
 निप्पञ्जा ५.११८
 निप्पदेस १.२, ७५; २.६, ७; -तो ४.
 २; ५.१०२
 निप्पयोजन २.११
 निप्परियाय ३.३०, ९०, ६६२; -देसना
 ३.४८४, ४८६, ६५२; ४.२९
 निप्पन्नरूप ४.५१
 निष्फादक २.४२
 निष्फादनक-माव २.२६
 निवद्ध ३.९१; ५.१२६
 निवद्धानि ३.५७७, ५८०; अ- ३.५८०
 निब्बान २.१५, २४, २६, ३२, ५७;
 ३.५०८, ५१०, ५११, ५१२;
 ४.२, ११७; ५.८, १२, २२, ३०,
 ५८, ११५, १४९; निग० १; -धातु
 ३.५१९; ६.९, १५, २६; -नि-
 मित्त ६.२४
 निब्बानाव्याकृत ४.१
 निच्चुत्त १.८७
 निच्चुद्धमल्ल ५.१३६
 निच्चधभागिय ३.३२६
 निच्चधेधिकपरियाय ५.५९
 निच्चेमतिक ३.३५३
 निमित्त १.४२; ३.४९२, ५०७, ५१३;
 ४.६१; कम्म-, गति- ६.४;
 -ग्गाहमत्तक १.४२
 निम्मस्सुदाठिक ४.६१
 निम्मानरति १.३३
 निम्मित १.३९; -बुद्ध १.४१
 नियक ४.१०९; -अज्झत्त ६.२६, २८
 नियत २.५२
 नियम ३.१७३
 नियमित ३.६८
 नियाम, पञ्चविध- ३.६०१-६०४,
 ६३५, ६३७, ६४०, ६४५
 नियामको (Sim.) ३.२३१
 निय्यातन ४.८१
 निय्यानिक २.५२; ५.२८; अ- ५.२८
 निरय-अग्नि ३.६११
 निरति ५.१०४
 निरवसेस ४.२०
 निरस्साद ५.१०४
 निराजन ३.५५८
 निरालय ३.४९१, ४९६
 निरुत्ति २.५४; -पथ २.५४
 निरोध ३.३६०, ६१४; ५.४३; -सच्च

INDEX

१.६९; -समापत्ति ५.७
 निलीयमान (Sim.) ३.५५
 निहोलुप्पचार ३.४२०
 निवास, समूह- १.६२
 निविद्ध ५.११६
 निस्सगिय ३.१४३, १४९
 निस्सत्त-निजीवता २.९
 निस्सन्द ३.४१०
 निस्सय ३.४७, ५६२; ४.४१, ४२,
 १०६, ११७; -कम्म १.७२; -पच्चय
 १.१७
 निस्सरणया परियत्ति १.५७, ५८
 निस्सितक ३.१५२
 निस्सील ५.११८
 निस्सेणि ३.४६०
 नील ३.३९४; -उप्पलहत्थक (Sim.)
 ३.७८; -पेय्याल १.२७; -वत्थ
 (Sim.) ३.३४२
 नीवरण २.४, ४७; ५.९४; ६.३६;
 (पञ्च-) ५.९४
 नीवरणिया २.४७
 नीहार १.३५, ४३; ५.१४३
 नेमिन्धर ४.५
 नेरञ्जरा १.८७
 नेरयिक ३.६११
 नेव दस्सनेन न भावनाय पहातब्बहेतुक
 २.२५
 नेसाद ३.४८०
 नेलंग ५.१२४
 नो, -आसव २.४३; -उपादा २.४९;
 ४.१६, १७; -उपादान २.५०;
 -गान्था २.४४ अ; -पथ ५.११४;
 -संयोजन २.४४; -सुत्तनामिका

सुद्धिकगाथा १.६६
 पंशु, -कीळा ३.६२२, ६२३; -कूलिक
 ५.११३
 पकतञ्जू ३.१३०
 पकरण १.४, ९; सत्त- १.९, ४२;
 महा- १.२३, ३१
 पकिण्णक ३.५६९, ६५७; ४.१४, ७४,
 ११२; -कथा ३.१६१, ४००,
 ४१६, ४१८, ४५३, ४६०, ४६३,
 ४६५, ४९३, ५२१; -तिक ४.१५,
 १६; -नय ३.६१५-६३४; -सं-
 खार ३.४९८
 पक्ख, -पासक ३.१७७; -प्पसारण,
 -विकल्प (Sim.) ३.२००
 पक्खिक ३.८६
 पक्खियमत्तं ५.१४६
 पक्खी ४.८; (Sim.) ३.२००; ४.४७
 पग्गाह २.५७; ३.२५०, ५४५; -नि-
 मित्त २.५७; ५.१४२
 पचलभावं ५.७९
 पचलायति ५.८३; पचलायसि ३.५२०
 पचलायिक ३.५५७; ५.८३
 पचुरापराध १.५२
 पच्चक्ख, -करण ३.५५४; -सिद्ध ३.१९
 पच्चत्त ५.४३; -वचन ४.३२
 पच्चत्थिक, आसन्न- ३.४०४, ४०७;
 दूर- ३.४०४
 पच्चनीक, -ता ५.१२१; -तो ३.४८९;
 -धम्म २.५७
 पच्चनीयपट्टान १.२०
 पच्चनीयानुलोम १.२२, २३
 पच्चन्त, (Sim.) कुप्पित ३.५३८, ५३९;
 ४.९१; -वासी ३.६१९, ६२०

INDEX

पच्चय १.४४; ३.३६३, ६२८; -परि-
 भोग ३.५३०; -वट्ट ५.२९; -वेकल-
 करण ३.४६६
 पच्चयाकार १.३; -वट्ट १.७५; -वि-
 भंग १.१२
 पच्चवेक्खण ५.४६, ११९; ६.५, ६
 पच्चामित्त ४.८५, ८६; उक्खित्ता-
 सिक- ४.८५
 पच्चुदावत्तन ५.१०९
 पच्चुपट्टान ३.३२, ३६५
 पच्चुप्पन्न २.३४; तिबिध- ६.१९
 पच्छा १.७०; -अनुताप ५.९५; -जात-
 पच्चय १.१७
 पच्छि १.७३
 पच्छिम, -क ३.५७५; -बुद्धवचन १.
 ४४, ६८
 पच्छिमिका ३.५०२
 पजा, निग० २
 पजोता, चत्तारो ३.२८९
 पञ्च, -क्खन्ध १.२; -पतिट्ठित ३.५६;
 ५.६६; -वगिय १.८८; -वीसति-
 संखं रूपं ४.११२; -वोकार-मव ३.
 ६२७, ६३३; -सत्तति ३.३९८
 पञ्जली १.८५
 पञ्जत्ति (See also पण्णत्ति) १.५५;
 २.५४; ३.८५, २७७, ४०८; ५.
 ७, ११३, ११४; -मत्तक ३.१६
 पञ्जा १.५९; ३.२२७; -चक्खु
 ४.२६; -दसक ३.७१
 पञ्जासंगह १.६८
 पञ्जुत्तरा (धम्मा) ३.४६
 पञ्हु, -कम्म १.७७; -वार १.५
 पञ्हा ३.१३१; -पुच्छक १.३, १२; -पुच्छन १.६७
 पञ्हुद्धार ६.१
 पटपटसह ३.९०
 पटहभेरी ४.५६
 पटाणिक ५.११७
 पटिकरोहि ५.११७
 पटिकार ५.१२१
 पटिकुजित ५.१६
 पटिकुटति ५.७४, ८०
 पटिकमन्त ४.७०
 पटिक्खित्त १.५९
 पटिक्खेप ४.२०; -न ३.२६८; -निहेस
 ४.२२; -वचन २.३९
 पटिघ ६.३०
 पटिचोदन ५.११७
 पटिच्चसमुप्पाद ५.११९; -कुसलता
 २.५६
 पटिजग्न १.३९
 पटिज्जा १.८७
 पटिनिहेस ३.१७६, ३०१
 पटिपक्ख ५.१३९
 पटिपत्ति ३.५६६
 पटिपदा ३.४९३, ५०७, ५२०, ५२१;
 दुक्खला- ३.३७५, ३७८
 पटिपरिवत्तित्वा १.५८
 पटिपाटि ३.१५८; ४.१२, १३; किलेस-
 मग्ग- ५.६३, ९७, १००
 पटिप्पणामेन्त ४.७०
 पटिमा ४.९८
 पटिलोम १.२३; ५.२२
 पटिवापेति ५.१४७
 पटिविस ३.२६४
 पटिविज्झित्तव्व १.५५

INDEX

- पटिविज्ञात्वा ३.६५६
 पटिविद्वत्कृष्ण १.५८
 पटिवेध १.५४, ५५; ३.४७५; ५.४६,
 ११९; -गंभीरमात्र १.५३
 पटिसंवेदेति ३.३५६
 पटिसंखान ५.१३४; -ब्रह्म २.५७;
 ५.१४२; -संखात २.५७
 पटिसन्धार २.५६; ५.१२५, १३०
 पटिसन्धि २.२६; ३.६०७, ६०८,
 ६१०
 पटिसम्भिदा १.३, ४०, ४६, ५९; २.९;
 ३.४७४; -मृग ३.३९७; -वि-
 भंग १.१२
 पटिसरण ३.५४
 पटिसार ५.९६
 पटिसिद्ध ३.५६९, ६१३
 पटिसेधसहित २.२०
 पटिसेवन्त १.५९
 पटिहंखामि ५.१३७
 पटिहञ्जति ४.३२
 पटिहार ३.६१९, ६२०
 पटु ३.४४९, ४५१
 पट्टान १.४, १७, १८, २३; ३.१०९,
 ५६९, ६१३; ६.२५
 पठम, -अभिसंयुद्ध १.७४; -बुद्धवचन
 १.४४, ६८
 पठवी १.३३; -निमित्त ६.९; -क-
 सिण ३.३३८, ३३९; -धातु ३.८४
 पणक ३.२१३, २१४
 पणिधानक ५.४९
 पणिधि ३.४८५, ४८६, ४८९
 पणीत २.३०; -धम्म ३.६१३; -मो-
 जन ५.१३६
 पण्डर ३.५७४, ६२२, ६२३; ४.३०
 पण्डव-पञ्चत १.८७
 पण्डित १.७३; २.५४; ३.२३५;
 -मनुस्स ६.१२
 पण्डुकम्बल १.१, ३६; -सिला १.७६,
 ८९
 पण्णा ३.१४९, १८६
 पण्णत्ति (See also पञ्जत्ति) ३.२७६;
 ६.५, १५, १६, १७, २९, ३०, ३३;
 कसिण- ६.७; -निब्बान ६.२९;
 -यो, तिस्रो ६.३३; सत्त- ६.७
 पण्णरस-उपोसथ ३.५०२
 पण्णसाला १.८२
 पण्णाकार ३.६१९, ६२०; ५.३२
 पतंग ३.६१६, ६१७
 पताका ३.५४७
 पतिट्ठा १.५४; ४.१००
 पतिट्ठाह ३.५५२
 पति (=अधिपति) ३.४९३, ५०७,
 ५२०, ५२१
 पतोद ३.९७
 पत्त १.३९; -गहण १.३९; -मक्खन
 (Sim.) ३.४४९, ४५१; -वाणिज
 ३.४९१
 पत्ति ३.३१४, ३१६, ३२०
 पत्थद्ध ४.१०
 पद, -ट्टान ३.३२; -त्युति ३.२७०;
 -माजन ४.२५; ५.१; -माज-
 निय १.६७; ३.१; ५.१४५
 पदालयमान ३.५११
 पदिक १.७५
 पदीप (Sim.) ३.२२६, २२८, २२९;
 -ओमास (Sim.) ३.३२९

INDEX

- पटुठ ३.४५
 पटुम (Sim.) ३.२००; -कणिका ३.
 ६११
 पदेस (दसविध) १.७४; -विहारसुत्त
 १.७४
 पधान २.५८; ३.६६१; ५.१४४,
 १४५, १४७
 पन्त ३.४०६
 पन्थ, -दूहन ३.४८०; -मक्कटक ३.६१६
 पपञ्चसञ्जासंखा १.८
 पब्ब १.२७
 पब्बजा ५.१२९; -सुत्त १.८८
 पब्बत्त ५.११३; -च्छाया (Sim.) ४.५१
 पब्बाजेन्त १.७०
 पब्भार १.४२; ३.५६९; -ता ५.११८
 पमंगु ५.८६
 पमस्सर १.३२; ३.४५, २७४; ५.८८
 पमा १.३४; (Sim.) ३.३६६
 पमेद १.६८; -तो ३.११; -वचनतो
 १.५९
 पमादविहार ३.२०
 पय्यक १.८१
 पयोगा (छ) ३.१४३, १४४
 पयोजन २.५४
 पर, -दारवीतिकम् ३.४८०; -निमित्त
 वसवन्ती १.३३; ४.९१; -पुगल-
 संतान ६.२६; -मण्ड ३.१५४;
 -लोक ५.१००; -वाद १.७, ९;
 ३.१०२; -वादी १.७०, ७३, ७६;
 -सन्तक ५.७५
 परमत्थ ५.३०; -कुसल १.५२; -तो
 ३.१४३; -देसना १.५२; ३.४८८;
 -सच्च ५.८२
 परामट्टा २.४८
 परामासगहण ६.१६, ३०
 परामासा २.४८
 परायत्तवुत्तिता ३.२३
 परिकस्सति ३.४५
 परिक्रवार ५.५०
 परिक्रिखपन्त १.७०
 परिक्रिखेप ४.४, ५
 परिग्गह १.६३
 परिचारक ३.६१९, ६२०
 परिचत्त ३.५१
 परिच्छिन्न १.२७, ४९
 परिच्छेद २.३; -न ५.११९
 परिञ्जातक्खन्ध १.५८
 परिणमति ३.५८५
 परिणामन ३.१५४
 परिणामित ३.६८
 परिणायकरतन ३.२२२
 परित्त २.२८, ३.३९१; -आरम्भण
 २.२९; ३.३८१, ३९०, ३९१;
 -धम्म ३.६१४
 परित्तास ५.१२८
 परिदीपना १.५२
 परिनिट्ठापन ५.६०
 परिनिष्पन्न ४.११२, ११९
 परिनिब्बान १.७, ९, ४४; ३.६०४
 परिपाक ४.११४
 परिपुच्छकता ३.७२
 परिवाहिर १.७१
 परिब्भमन (Sim.) ३.२००
 परिमण्ड ३.६५५
 परियत्ति १.५०, ५१, ५७, ६०; २.९;
 ५.७१; तिपिटक- निगो २

INDEX

परियन्त ५.१०४
परियादातुं ३.५८९
परियादिन्न ४.५६
परियादियति ५.४४
परियादियित्वा ३.४८५, ४८६
परियापन्न २.५२; ५.१०४
परियापुट १.५८
परियापुणन्ति १.५८
परियापुणस्सु १.७०
परियाय-देसना ३.४८४, ४८६, ६५२;
४.२९
परियुट्टान ३.५१४, ५२५, ५२६
परिवार १.६६; (सोळस-) १.४६
परिवास ३.४३९, ४४१, ४४३, ४५२;
५.१२९
परिवेण ५.६८; ५.११२
परिसा १.७०
परिस्सय ४.८८
परिहार ४.९
परिळाहसमय ३.१३
परूपघात ३.१२४
परोपण्णास ३.४३, १९७, २५१, २५२
पल, एक...चतु- ३.४५६
पलाल, -वेणि ३.६०३; -सकट १.७३
पलास ५.११४
पलिघ ३.५५४; -उम्घाटन ३.२८५
पलित ४.८२
पलिवुद्ध ३.६२८
पलिबोध ३.३७७, ३७८; (दस)-
३.३३९
पलिवेठन ५.५२
पलुज्जन २.४२
पल्ल ४.९४
पल्लं १.४४
पवट्टक-चित्तानि ३.५६९
पवट्टति ३.५६९
पवत्त ३.५१३, ५१४, ६१०
पवत्ति ३.६६०
प-वन ३.१३
पवारित ५.१४
पवाळ ४.८४
पवेणि १.५८; ३.७४, ७९, ८६; ५.७०
पसत्थ ३.२३२, ४७२
पसवति १.५९
पसाद ३.६३, १३९, ५९९; ४.४१;
५.१३१; -वट्टनकिच्च ३.५६, ६०
पसादनीय ३.२४९
पसरेन्त ३.९५; ४.७०
पस्सद्धि ३.१८४
पस्साव ३.२२९
पहट्ट ६.४; -आकार ६.१५, ३२
पहान १.५१; ३.३५९, ३६०; ५.९२
पहानानि, तीणि १.५३
पहानेकट्ट २.५२; ५.४, ६, ३०
पहार ३.४२
पहीनकिल्ल १.५८
पहोनकट्टान ५.१२६
पाकट १.७३; ३.१००, २३९, ३४०;
५.१०९, ५७९
पाकभेद ४.११४, ११५
पाकार २.२६; ३.४६६
पाचित्तिय ५.११९
पाटलिपुत्त १.२९
पाटिदेसनीय ५.११९
पाटिपदिक ५.१४६
पाटिपुग्गलिक २.३६; ३.६६१

INDEX

पाटियेक ३.२७७, ४७९; ५.४९;
६.१३
पाटिहारिय १.२९; ६.१८; यमक-
१.२९
पाटिहीर १.१
पाठवार ३.४६५
पाणक ३.६१६, ६१७
पाणसञ्जिमो ३.१४३
पाणातिपात ३.१०२
पाणि (Sim.) ३.१८०
पातिमोक्ख ३.३१५, ३७२; ५.२१,
१४२; उभय- १.४६; -उद्देस
१.४७; -संवर ३.५४१
पातुरहोसि १.६८
पाद, -परिमज्जक ३.६१९, ६२०;
-पिट्ठिका ३.५६
पादक ६.७३; -ज्झान ३.४९७, ४९९,
५०३; ६.१७
पानदान ३.८५
पानागार ३.३७०
पापक, -धम्मा २.१०
पाप, -कम्म ३.६०३; -भित्ता २.५५
पापुरण १.५९; ३.६०, ६३
पामोक्ख ३.२११
पायास १.८७
पाराजिक १.४७; ५.११९
पारिच्छत्तक १.१; ४.६; -मूल १.३६,
७६, ८९
पारिजुञ्ज ३.३७२
पालन ३.२९१
पालि १.६; ३.२५२, ३९७; ६.१०,
२७; -तो ३.६५७, ६५८
पालिमद्दक (Sim.) १.३२
पालियं अनागत ४.५७, ५८, ६०, ८७
पालिवक्कथान ४.१३, १४, १५
पास ३.२७४; (Sim.) ५.५२
पासक, पक्ख- ३.१७७
पासाण ५.१०९
पासाद ३.१७७; -तलसाटिका (Sim.)
३.४५५
पासादिक १.८१; ५.६९
पाहुन ५.१००
पिङ्गल ३.१६५
पिन्नु, -पटल ४.२८, ३७; -पिण्ड
३.५७६
पिटक १.४५, ५०, ६०, -अत्यविदू
१.५०
पिट्ठि, -दुक ३.२६०, २६२, ५४९,
५५०; -मवंग ३.५९६; -वट्टक
५.३५; -वत्तक ५.१२
पिण्ड ३.११४; -जवन ३.६४१,
६४२, ६४८; -पात ३.९०
पिण्डिका ४.१०२
पित्त ३.६२८
पिता ५.१००, १२४
पितुच्छाधीता १.८७
पितुसन्तक १.८१
पिथीयेरे ५.२१
पिय, -जाली, -दस्सी, -पाल १.८०
पियभाव ३.१५०
पियसहाय (Sim.) ५.४९
पिलन्धन ३.१८८
पिलवन्ति ३.७१
पिलोत्तिका ४.५५; ५.४८
पिहित ५.१२५
पीठ ५.११२; -सप्पी ३.६१५, ६२६,

INDEX

- ६२७
पीत ३.३९४
पीति १.२७; २.२३; ३.७०, २०२,
३४७; -सहगत २.२३; -सुख
३.३३६, ३४६
पुगल १.५९; २.२६; ३.१७३, ३८३;
५.११२; -अज्ञासय ३.४९२,
४९७, ५०५, ५२३; -अनुगाह
५.७०; -वाद १.६
पुगलपञ्जति १.४, १४, ३०
पुच्छ ५.५१
पुच्छा ३.१, ३
पुच्छितपञ्च १.७१
पुच्छमान ३.५९८
पुञ्ज ३.२२
पुञ्ज १.८५; छविध- ३.३२३
पुञ्जकिरिय-क्थुनि, ३.७७; तीणि-
३.३१८; दस- ३.३१४, ३१७
पुञ्जायुहन (छविध) ३.३२३
पुण्णक-सेट्ठि (Sim.) ३.३२४
पुण्णचन्द (Sim.) ३.२४१; ससिरिक-
१.७१
पुण्णवलिक ३.२०३
पुथु ५.१६; -जन १.७९; ३.६४६,
६४८; ६.८; -त्त ३.३७; -ल
३.६२२, ६२३; ४.२७
पुनवचने कारण ३.२८३, २९०, ५५३;
५.४०, ४३, ५०, ७९
पुनरुत्ति ५.५४
पुप्फ (Sim.) ३.६५९; ५.२५; -क-
णिक्का (Sim.) २.४; -छट्ठक ३.
४२४; -दाम (Sim.) १.४४;
-मुट्ठि ६.२२
पुब्बगम ३.४४
पुब्बनिमित्तानि (पञ्च) १.८५
पुब्बन्तानुदिष्टि २.५५; ५.११६
पुब्बभागविपस्सना ३.४९८, ५००
पुब्बयोग १.४२
पुब्बविदेह ४.६
पुब्बे ३.३५९
पुब्बेनिवासजाण १.८७; -चतुत्थ ६.९,
१२, २४, ३३
पुरिमकोटि १.२५
पुरिस (Sim.) २.२६; ३.२१०;
२४१; ४.६३; ५.१४३; -कार
५.६७; -मद ५.१३६; -चित्तं
विद्धंसयमान- (Sim.) २.२६
पुरे, -चारिक ६.२७; -जात-पच्चय
१.१७; ५.९४
पुस्स ५.११५
पुलवा ३.४१७
पूजारहा १.४९
पूति ३.५६२; -ककस ५.१२३; -काय
५.१९
पूतिमुख ४.१०
पूरणकथा ३.१४८
पूरितवत्थि (Sim.) ३.२०६
पेटक ३.३३३
पेत ३.३६४, ६११
पेतवत्थु १.४६
पोत्ति ३.२४३; -विसय ५.५९
पेय्यालसंगह १.६८
पेला ३.१८६ (Sim.) ३.५३२,
५३३; रतन- ३.५३२
पेसल ५.६८
पेसुञ्ज ३.११२, ४७७, ४८४; -माव

INDEX

- ३.१५०
पोक्खरणीतीर १.८७
पोट्टपाद ५.४१
पोण ५.११८
पोणिकनिकाय १.६२
पोतलिपुत्त ३.११६
पोत्थक १.१५
पोत्थकम्म ४.९८
पोथेत्वा ४.८६
पोनोमविक ३.४७
पोराणा (राजानो) निग० १
पोराणा ३.१०३, १९१, ६५५; ४.६,
४१; ५.१३१
पोरिस ३.७५
पोस ३.३०८; ५.११२
फरति ४.२१
फरस ३.११२; ४.१०९
फलक ३.५१२
फल, -विपाक ५.१००; -समापत्ति २.
३६; -समापत्ति-चित्तं ३.६१४
फलाफलं (Sim.) १.५२
फालिक ४.५४
फल्लचार ४.८३; ५.८४, १२१
फस्स १.५९; ३.३४०, ३४६, ३५८;
-द्वारानि (छ) ३.१३८; -पञ्चक
४.३४
फाणित ३.७८; ४.५९; -पाक ३.६०६;
-पिण्ड ४.१०१; -वारक (Sim.)
५.७८
फालन, पिलोतिक-, वंस- ४.५७
फासुक १.४४
फासुविहार ५.१३९
कुसित्वा ४.१००, १०२
फेनपिण्ड (Sim.) ३.१२३
फोट्टव्व ४.११२; -दान ३.८४
बदर ४.५९
बाधिर ३.६१९, ६२०
बद्ध ४.९९
बन्धु ५.४९; -जीवक (Sim.) १.३२;
४.५२
बन्धुमती ६.९
बन्धुमा ६.९
बद्धरूप ४.११२
बल्लव ३.५८२, ५८९, ५९५
बलिपुरिस ३.१९१
बालिस ५.५२
बहल ५.४७
बहिद्धा २.३६; ३.३९०, ४९३; -आ-
रम्मण ६.२६, २८, ३०, ३१, ३२
बहुप्पद ३.७७
बहुल ३.१०६
बहुलीकम्म ५.१४१
बहुसच्चक ३.५३१
बाला २.५४
बाहा १.५८
बाहितिकमुत्त ३.३०
बाहिर २.४९
बाहुसच्च ३.२३५
बाळहा १.२, ४९
बिन्दु ३.२७०
बिम्बोहन ५.११२
बिल ४.३५
बीज (Sim.) ३.२१६; ४.६२; ५.१२०
बुद्ध, -आदिच्चबन्धु ५.१६; -आर-
म्मण ३.२०३, २०५; -जाण ३.
३२१; -मासित १.७, ८, ९, ७०,

INDEX

७३;—वचन १.११, २७, ६५, ६६,
६७, ६८, (तेपिटक) ५.१४६;—६.१
बुद्धघोस १.१; निग० २
बुद्धन्तर १.४२
बुद्धरत्नितत्थेर ३.१६५
बुद्धवंस १.४६, ८२
बुब्बुल्लक ३.९९
बोद्धज्ञ १.३; ३.७०, ४९७, ६५७;
—विमंग १.१२
बोधि १.२९; ३.४७३;—पण ५.५३;
—मण्ड १.८७;—मूल १.७९;—सप्त
१.८६
व्यञ्जन ३.१८६, २६७, ४९६; ४.६६;
५.४९, ११४
व्यञ्जनक, उमतो— ३.५८३
व्यञ्जयति ५.११४
व्यप्यथ ३.१०७, १०८
व्यापन्नचित्ता ५.१२१
व्यापाद ३.११४
व्याम ४.४५; ५.२७
ब्रह्मघोस १.७१
ब्रह्मजाल १.४६, ६२; ५.११६
ब्रह्म, —ट्टान ५.१०५; —भूत १.८;
—लोक १.२३; ५.१०५; —समा
३.४१२
ब्रह्मविती ६.९
ब्रह्मविहार ३.२४४, ३९७, ४०५;—कथा
३.३९९, ४००; —चतुत्थ ६.७,
१७;—निर्देस ३.२५५, ३९९-४१६
ब्रह्मा १.८८; ३.९, ४१२; ५.६३
ब्रह्मुत्तम ३.४००
ब्राह्मणसिप्प १.८१
भगवा १.८, २९, ३९, ४४, ५२, ५९;
५.८०; ६.९
भंग २.४९
भजन ५.११८
भण्ड (Sim.) ५.१३३, १३५;—अगा-
रि १.५७, ५८; ३.७४, १८८;
(Sim.) ३.२२१
भण्डक ५.१२८, १३०;—गाहक ५.
१२७
भण्डनकारक ५.६८
भण्डभाजनियट्टान ३.६६१
भत्त ३.११९; ५.१४६;—अनुमोदन
१.३७
भत्ति ५.११८
भद्दजि १.८०
भद्दनाम १.८०
भद्दालि ३.१३
भद्देकरत्तमुत्त ६.२१
मन्त, (Sim.)—गोण, —यान ३.५६८
ममुक ३.९८; ४.८, २७
मयानि, चत्तारि ३.२४०; ५.१४५
मव २.५५;—अग २.४३;—तण्हा
२.५५;—दिट्ठि २.५५; ५.२६
मवंग १.३७; ३.५०७, ५८२, ५९३,
५९४;—चलन ३.५५;—निस्सन्द
३.५७४
मस्ता (Sim.) ३.४१७
मागी १.५९
माणवार १.६, ११; निग० १
माता ५.१२४
भार ३.३८९; ५.११४
माव ४.२७; ५.११२;—अब्जयत्त
४.१०३
भारतयुद्ध ३.१५३, १६१

INDEX

भारियकरण ५.६६
भारुकल्लक ४.२४
भावना २.२४; ३.३१९, ३२७;—वल
२.५७;—मया इद्धि १.३५;—वि-
धान ३.३३९
भावितमग्ग १.५८
भिक्षाचार १.३९; ५.१२८
भिक्षु (Sim.) ३.४९१
भिसक्को (Sim.) ३.२२७
भिसि ५.११२
भीक्ष्ण ५.९५
भुत्तवमितक ५.१३९
मुम्म ३.२४;—निर्देस ३.१३
मुम्मन्तर १.३; ३.१२६, ४७१; ४.१, २
भुसं २.५०
भूतपिट्ठक ३.१३२
भूतापगत—उपपन्न ३.४०
भूमि ३.४१; ५.८; (Sim.) ३.३५५;
—क ३.१८०;—तो १.११; ५.२;
—लद्ध ३.४१, ५१३;—वण्ण ३.५००
भूरी ३.७१. भूरी (Sim.) ३.२८८
भेद ३.३५२;—कर-वत्थूनि (अट्टारस)
१.७२
भेरी १.८१; ३.७८, ७९, १९८; ४.
४६, ५६; ६.१९;—सद्-३.७८
भोग १.५८
भोजने,—अमत्तञ्जुता २.५६; ५.१३४;
—मत्तञ्जुता ५.१३६-१४०
भंसपेसि ३.५४४
मकर ३.२१५
मकस ३.३६१
मकटालिप (Sim.) ३.५४४
म-कार २.१७
मकुल-समान ४.५२
मक्ख ३.२६८
माक्खिका ३.६१६;—पत्त (Sim.)
३.५२५
मखादेवराज ३.६६१; ६.३२
मगाधराजा १.८७
मगर, ३.२२; ३.३२६, ५९४; ५.१०७;
—अंग ३.४७१, ४९७, ६५७;
—अट्ठक ३.४७२;—अधिपति २.
३२; ५.३९; ६.११, १२; अरिय—
३.३४८;—आरम्मण २.३२;—उद-
कूपमा ३.४५१;—ओभास ५.१०८;
चतुरंगिक— ३.३४६;—दसक ३.
५८७, ६३५, ६४०, ६४१, ६४२,
६४४;—द्विदसक ३.५८७, ६०९,
६३५, ६३७;—पच्चय १.१७;
—पञ्चक ३.४७२;—पटिपाटि ५.
९७;—बुट्टान ३.४८३, ४८५,
४९०;—सच्च १.६९; सोलसक—
३.५९३-६३४;—हेतुक २.३२
मगाविमंग १.१२; ३.५२८
मंगल ३.५४१; ५.१०४;—अस्स,
—हत्थि ३.६११
मंगलसुत्त १.६६
मच्छ ४.७;—कच्छप ५.११४;—गहण
३.११९;—गुम्भ ५.८९, ९०
मच्छरिय ३.५६३
मच्छरी ५.६९, ७५
मज्ज ५.८८
मज्झत्त ३.१६१, ५६६;—आकार २.
२३;—रस ३.३६५
मज्झिम २.३०;—बुद्धवचन १.४४, ६८
मज्झिमनिकाय १.३७, ४६, ६१, ६३

INDEX

INDEX

मज्झिममाणक ६.१९
मञ्ज ५.११२; -पीठ ३.६०
मञ्जु १.३२; ४.५२
मट्ट ४.४४
मण्डप ३.४५७, ४५८
मण्डलारामवासी १.७३
मणि ४.८; ५.२५, १०९; उदक-
पसादक-(Sim.) ३.२१३, २१४;
वट्ट- (Sim.) ३.५६९
मत्तञ्जु ५.१४०
मत्ता ५.१३४
मत्थक १.९, १८, ३६, ३८, ८१
मत्थलुंग ४.२७
मदिरादयो (Sim.) २.४३
मद्व, २.५६; निग० २
मधु ४.५९
मधुपिण्डक १.८
मनसिकार ३.१७, २५४, ५१९; -कु-
सलता २.५६
मनाप ३.९०; ४.८
मन्द १.५४; -दसक ४.८४
मन्दालक ३.२१०
मनु ४.२८
मनोकम्म ३.८०, ८१, १३२, १३३;
-द्वार ३.११३-११४, १२१, १२३,
१२९, १३३; पञ्चविध-३.११८
मनोपुष्पगम ३.४५
मनोसिला १.३९; ३.५६, २७०
मम्मच्छेदक ३.१५२
मरण १.५८; ५.१४५
मरिच ४.५९
मल्ल, निवृद्ध-, मुट्टिक- ५.१३६;
-युद्ध ३.५५८

मल्लिका १.३२; (Proper name)
३.१३; ६.३२
महग्गत २.२८; -धम्म ३.६१३
महग्गसो (Sim.) ३.३९१
महज्झासय ३.५८६
महत्त-पञ्चवेक्खण ३.२४०
महत्तपातुमाव ४.४
महत्तरदुक २.४९
महल्लक ५.१९
महा, -अट्टकथा ३.९२, १०९, १७५,
३१३; -कच्चान १.८; -कस्सप
१.१, ६८; ६.१७, १८; -कवि
निग० २; -किरिया ३.३३;
६.३२; -कुसल ३.६७; -गज
३.६६३; -गोसिगसुत्त १.७१;
-चित्त ३.५१, ५५; -चेतिय ३.
५६, ७४; ४.९८; -जन ३.१०३;
-जनसम्मत्त ५.११३; -तिस्स
३.२०३, ४२५; -तुला (Sim.)
३.२२९; -थेर ३.१९४; -दत्त-
त्थेर [मोरवापीवासी] ३.५०४,
५८७, ६३५; -धम्म १.५; -
धम्मरक्खित्तथेर ३.५८७, ६१३,
६४२; -धातुकथा १.५; -धातु-
निधान ६.१७, १८; -नया(वीसति)
३.४६२; -नाग १.८०; -नाग-
-तिमिय-तिस्सदत्त १.२७; -नाग-
गजा ५.१३०; -पकरण १.११,
१७, ४३; ३.११३, ४६२, ६५०;
५.९४; ६.१; -पञ्ज १.८०;
-पठवी १.६८; ५.११५; -पठवी-
कम्पन १.८४; -पधान १.८७; -परि-
हारतो ४.९; -पुण्णम(सुत्त) १.६६;

-बोधि १.२७; -बोधि-निदान १.
७४; -बोधिपल्लक १.४४, ७७, ८१;
-बोधिमण्ड १.७५; -ब्रह्मा १.३४,
८८; ३.३२१; -भूत ३.८४,
६३२; ४.१-१२; -मेरी ४.५६;
-भेसज्जदान ५.१३०; -मच्छ १.
३१; -मातिका ३.५९४; -मुखं
(पूरेत्वा) १.७१; -मुग्गर ३.४६६;
मोग्गल्लान १.७१; ३.५२०, ६११
-योधो (Sim.) ३.२१५; -राजा
(Sim.) ३.५३८; -राजानमावासा
४.५; -रोहणगुत्तथेर ३.३८९;
-वड्ढकी ३.१९२; -वारा ३.१,
३०९, (तयो) ३.३०८; -वाल
३.१६५; -विकार ४.१०; -वि-
पाक ६.३१; -विपाकचित्त ३.५८४-
६५०, ५९५; -विलोकनानि (पञ्च)
१.८५; -विहार १.१; -विहार-
वासो निग० २; -वीर १.८५;
-वेदल १.६६; -वेय्याकरण निग०
२; -संघरक्खित्तथेर ३.५९१; -स-
न्तुट्ठो ५.१४६; -सम्मत्त ५.११३,
११५; -समुद्द १.५४, ५५; (Sim.)
१.५५; (Sim.) ३.६०२ -सकुल-
दायिसुत्त ३.३८६; -सोवज ३.
१४३; -सीवत्थेर ३.४८१, ५८६;
५.१३९
महालि २.१५
महिन्द १.१, १०
महिस ३.२८
मही ३.२७७
महेसक्ख १.४१
महेसी १.१, २७; निग० २
मस्सु-शठिका ४.६३
मामविक ४.२४
माता (Sim.) ३.४१३, ६२२, ६२३;
५.१००; -वितरो (Sim.) ६.१२
मातिका १.३, ६, ७, ९, १८, ६७, २.२;
३.२३४, ५८७; ४.१३, १९, २२,
१०४, ११८; -ठपन ३.९२, ११५;
५.११९; महा- ३.५९४
मातु, ५.५१; -कुच्छि १.८६; -गाम
(Sim.) ४.६१; ५.१३६; -वा-
तक ५.३७; -सन्तक १.८१
मातुच्छा ३.२४७
मालुथेर ५.११
मातुलानी ३.२४७
मान ३.५२८; -अनुसय ३.४८७;
-अभिसमय ३.१३; -मद ५.१३६
मानत्त ५.१२९
मानस ३.२७४
मायाकार (Sim.) ४.८
मार ३.९; -बल १.८७; -सेना १.४४
मारिस ५.१४
मालुतो ४.४
मालुवत्ता ३.६०१
मासक ४.५४; कूट- ३.४३५; जतु-
दारु-, लोह- ४.५३.
मिगपोतक ३.१८९
मिच्छतानियत २.३१
मिच्छा, -आचार ३.१०२; -दिट्ठि
३.५४२; -दिट्ठिकुसल ३.५५६;
-संकप ३.५४२.
मित्त २.१०; -अनुकूल ३.२४१;
-संथव ३.४८
मिद्ध ५.८०-९४; आहारज- ५.९१;

INDEX

उतुज- ५.९१; -रूप ४.११२
मिलपेत्वा ४.८२. मिलायिषु ६.१८
मुख, -आदान १.३७; उल्लोकि- ५.
१६; -मत्त ३.६५; -वट्टि ३.१७७
मुचलिद १.८८
मुद्रसच २.५७; ३.२३३; ५.१३२
मुद्रिक-मल्ल ५.१३६
मुद्रिकापुत्त ३.१३
मुर्तिग ३.७८, ६६१
मुत्त ३.५६२; -गत ३.४६७, ५४०
मुत्तक, मातिका- ४.१३; नामतो- ५.
११४
मुत्ता, -आवुणने (Sim.) ३.२१; -हार
१.८८
मुदिता ३.४०१, ४०४, ४०६
मुखा ३.११२
मुहुत्तिक ३.१४६
मूल, -कम्मपथ ३.५६२; -तो १.११;
५.२; -परियायसुत्त १.४६, ६३;
-मवंग ३.५९५, ६०८, ६१०,
६४३, ६४४; ५.४१; -यमक
१.१६
मूलह ३.५९०
मेघ (Sim.) ५.७९, १०७
मेचकपट (Sim.) १.३२
मेज्झ ३.५५४
मेण्ड (Sim.) ३.१८०
मेत्ता १.४९; ३.२९९; -कार ५.४५;
-पुब्बभाग ३.५८५
मेत्तायन ५.४५
मेत्तेय्य ५.४२; ६.९
मेघति ५.७९
मेरय ५.८७

मोग्गलान १.७२; ३.५२०
मोग्गलिपुत्त १.५, ७, ९, ८०
मोघ ५.७७; -पुरिस १.५८; -वार
३.५९२, ५९४, ५९६, ६०८,
६१०, ६३६, ६४३
मोर ४.९०; मोरवापीवासी-महादत्तत्थेर
३.५०४, ५८७, ६३५, ६४१
मोहो ३.५४४
यक्ख ३.२७०; -, यक्खिनी ४.८
यट्ठिकोटि ३.२७०
यथा, -अनुलोम १.५२; -अपराध
१.५२; -कम्मपगजाण-चतुत्थ
६.८, २४; -गतमग्गो ३.३०४;
-धम्म १.५५; -धम्मसासन १.५२;
-रुत्त ३.२५६ -लाम ५.५८,
८९, ९०
यन्त, -उपमा ३.६०६, ६०७, ६३८,
६४०, ६४५; -वाह ३.६०६,
६०७, ६०९; -चाला (Sim.) ३.
६०७
यमक, -साला १.४४; -पाटिहारिय
१.२९, ४२
यमक १.४, १६; -प्पकरण १.२९,
३०, ७३; ५.३९
यमुना ३.२७७
याग ५.१००
यागु ३.४४९
याथाव, -गहणकुसल ३.२४५; -मान
५.६४. -समाव ३.२४२.
यान (Sim.) गोण-, भन्त-, ३.५६८
यापन ३.२९१
याम १.३३
यायन्त ३.३८

INDEX

यावदेव ५.१३७
यिद्ध ५.१००
युग ३.९७
युगन्धर १.१; ४.५
युगलकानि (छ) ३.५४६
युत्त, -गोण ३.९७; -मुत्तवादी निग०२
युत्ति १.६
यूप-उत्सापन (Sim.) ३.२८४
यूसपिवन (Sim.) ३.६१७
ये-वा-पनक ३.९९, २५२, २५४,
२५६, ४७२, ५४७, ५४८, ५५७,
५५९, ५६३, ५६५, ५६६, ५६८,
५७३, ५७८, ५८४; ४.५५, ५७
योग २.४, ४६; ३.७१
योगिनिय ५.४६
योगावचर ३.१९८; (Sim.) ३.२१४
योजना ३.१७३
योनि ३.२१९; -सो २.५८
योब्बन ३.२४४
रक्खस ३.२१५
रक्खितत्थेर ३.३८९
रजक ३.५३४, ५३६; ४.४३; ६.१९
रजनीयसह ३.७८
रजुठानठान ३.२८१
रज्जन ३.३५; ५.४७
रण, रणन्ति २.५२
रतन १.३०, ७३; ३.१८८, २२१,
२५२; -आवलि (Sim.) १.४४;
-वर १.७९; -त्तय १.१
रतनसुत्त १.६६
रत्तकम्बल (Sim.) १.३२
रथ २.८; (Sim.) ३.३८; -अंग
(Sim.) ३.४७३

रथिक २.२४; ४.२४
रस ३.३२; -अनुमवन ३.६२०;
उच्छु- ३.६०६; -वत्थु ३.८३
रस्मि १.३०, ३२, ३३, ४१
रागचरित ३.४१७
राज, -कुमार १.२; -नाटक ३.५५९;
-महामत्त (Sim.) ३.४८०; ४.९१;
-वल्लम (Sim.) ३.१९८
राजागह १.७३, ८७
राजा (Sim.) २.२४; ३.४३, १८६;
५.३२; ६.३; -अरह १.७३;
दिठ्ठदीसो- ३.४५९; पण्डितो- ३.
२६४; हत्थिकलन्धगतो- ३.४४६
राजायतन १.८८
रासिबुद्ध १.८१
राहुल, -कुमार १.८७; -त्थेर ३.४८७
रक्ख ४.४३; (Sim.) ५.२५, १२३;
- छाया (Sim.) ४.५१; - पुष्प
(Sim.) ३.६५९
रुधिर ३.६२८
रूपन २.४२
रूप २.५५; ४.१२; -अव्याकत ४.१;
-उपपत्ति १.४९ -कण्ड १.११;
४.१-११९; -कोट्टासा (छन्नवुत्ति)
४.२; -माव ५.९२; -राग ३.५२८;
-विमत्ति १.१०. ११; -सञ्जा ३.
४२८; -सन्तति ६.२०
रूप-अव्याकतकथा ४.१-११९
रूपानि, छब्बीसति- ४.११२; पञ्च-
वीसति- ४.२; सत्तवीसति- ४.१२
रूपारूप ३.४७०, ४९३; -परिच्छेद
१.७२
रूपावचर २.५२; ३.११३; - किरिया

INDEX

३.६६६; -कुसल ३.३२६-४२६;
-चतुर्थ ६.६-९, ११, १३, २७,
३३; -विपाक ३.६५१
रूपिनो २.४२. रूपी ३.३९६
रुद्धि ३.३०, ४४१
रे ४.२४
रेवत १.८०
रोग ३.१६४; -रूप ४.११२
लक्ष्मण ३.३२; ५.२७; -सम्मिहसित
४.३७
लघु १.३७
लंगति, लंगी ३.५५४;
लंघक, -नट ५.१३६
लञ्छन ३.१८६
लट्टी ३.९७
लतापुष्प (Sim.) १.३८
लाखा ३.१८३; -रस (Sim.) १.३२
लातव्य २.१०
लावु ३.२८६
लाम ३.५४४; ५.६९
लामक ३.४६१; ५.६४
लिंग ३.३६; ४.६१; ५.२; -तो १.
११; ५.२; -नानत्त ३.३६;
-सञ्ज्ञा ३.३८
लुज्ज-पलुज्ज २.४२; ४.३०
लुलित ३.२१४
लूय ३.७०
लेखा ३.३५
लेडु ३.१००; ४.८, ४७, ४८, ६०
लेण ३.६०२; ४.४५
लोक १.५९, ६२; २.४२; ४.३०;
५.१००; -जेट्ट निग० ३; -तौरक
५.२७; -धम्म ३.३७; -धातु

१.३३, ३४; ३.२२६; -नाथ
१.३५; -नासक ३.५४९, ५५०;
-पाल ३.२४७, २५८
लोकिय १.५५; २.४२; -देसना ३.
४५, ४६; -धम्मा २.४२
लोकुत्तर २.४२; ३.११३; -कुसल ३.
४६६-५३९; -विपाक ३.६५२-
६५७
लोल ५.७०. लोलुप्प ३.६६१
लोहगेह ५.७२. लोहपासाद १.७६
वंस ३.७४, ७६, ७८, ८०; -अनु-
रक्खण १.५८
वक्कलि ५.१९
वग्गसंगह १.६८
वग्गुलि १.४२; (Sim.) ५.७८
वंक ३.५४६; गोमुत्त-, चन्दलेखा-,
नङ्गलकोटि- ३.२९७; -भाव
३.२९६
वचन निग० २; अतीत- ५.४३
वचनत्थकोसल्लत्थ १.४७, ४८, ४९
वचीमेद १.३६
वच्छ ३.२८; धेनुपक-(Sim.) ३.३५५
वजिर ५.१०९; -उपमजाण ३.५८९;
५९०; -उपमा २.५४
वज्र ३.५४२; ५.९५; अन- ५.९५;
-सञ्जिता ५.९५
वञ्चन ५.४७; -क-त्त ४.८
वञ्चना-पञ्जा ३.५४६
वटुमक ६.९
वट्ट २.४२, ४४, ४५, ४६; ३.६५२;
५.४८, ५२, ७७; -अनुसारि ३.
५२५; -गामिकम्म ५.१४३; -तो
२.५२; -माणि ३.५६९; -मूल

INDEX

२.५२; ५.११६; -सेतु ३.५१३
वट्टि ४.५०; -स्नेह (Sim.) ३.२३१
वट्टकि ३.१८८; महा- ३.१९२
वट्टि ४.८०, ८१
वण ४.९७
वण्ट ३.५९८; ६.२२
वण्ण ५.६९; -पोक्खरता १.८१;
-भणन ३.३४८
वत्त, -पटिवत्त ५.१९; -सम्पन्न ५.
६८; -सीस ३.७८, ८०
वत्तकालक ३.२०४
वत्तन ३.३५, २९१
वत्तनियसेनासन ६.१८
वत्तमानुपपन्न ३.४०, ४२
वत्थ, किलिट्ठ- (Sim.) ३.५३४-५३६
वत्थु १.३५, ६७, ६८; ३.१६४;
-काम ३.३३१-३३२; ५.९९;
-दुक ४.१४; -प्पणीतता ३.१४४;
-विसदकिरिया ३.७२; -सम्पत्ति
३.३२४
वत्थुनि, किलेसानं ५.१०१
वनच्छाया (Sim.) ३.२२९
वपयन्ति १.४४
वमनविरेचन ३.४२४
वम्भन ५.१२३
वय ४.८५; -धम्म १.४४
वलज्जन १.७३; ३.६५३, ६६०;
४.३०. वलज्जेन्ति ५.१२६
वलाहक ३.५०९; ४.५३, ११८
वलि ४.८२. वलि ३.१६४
वक्त्यपेत्वा १.६८
वक्त्यानं ५.५८
वक्त्यापन ४.३२, ३३
ववत्थित ३.१०३
वसवत्तिता ३.२३
वसी १.१
वसुन्धरा ४.४
वस्सावासिक ५.१४६
वहन्त ३.४५
वा ३.३५९
वाचनामग्ग १.११, १४, १६, ४३
वात, -पान ४.९६; ५.११२; ६.२०;
-बुद्धि (Sim.) ३.३७१
वाप्ता, तयो- ३.५१०
वात्तिगण ४.५९
वाध ५.९९; -युत्ति (अट्टमुखा) १.६
वादिवर, निग० २
वानं ५.१४९
वापित ५.१०
वामनक ६.१२
वायाम ३.१४९; ४.११
वायोधातु ३.८४; -प्पकोप ४.१०
वार ३.११३
वारा (तेरस) ४.३४, ५५, ५७, ५८,
६०, ९४
वालण्डुपक, चुण्णतेल- ३.२०१
वालिका, -घट ३.६०२, ६०३; -चुण्ण
४.३७
वासना ३.३२७
वासी ३.१०५, १६५
वासुदेव-आयतन ३.२७५
विकल ३.३९
विकारमहत्त ४.१
विकुब्बन, इद्धि- ३.३८९
विक्रम्मम १.५३; ३.३८०
विगतपच्चय १.१७

INDEX

- विघात १.५९; ३.१३०; -पक्खिक ५.९४
विघासाद १.७२
विचार ३.३४१
विजम्मिका ३.५५७
विजमानकवत्थु ३.७५, ७९
विजा (अट्ट) २.५३, ५८; (तिस्सो) १.५९; -भागिनो २.५३
विजितसंगाम ३.५३८
विज्जु ४.३२; ५.१०७; -उपमा २.५४; -ओमास ३.२१
विज्झनपतोद (Sim.) ३.२८८
विज्झत्ति, काय- ३.९५, ९८, १००, १०१; वची- ३.१०८, १११
विज्झाण २.४२; -अपगम ६.१०; -द्वारानि ३.१३७; पञ्च- ३.१३७, १७२
विज्जेय्य ५.५७, ५८
वितक २.२२; ३.३४१
वितण्डवादी १.५; ३.१२३, १२९, ५३१
वित्त (Sim.) ३.२१६
वित्थम्भन ४.९३
वित्थारकथा ३.११५
विधा ४.२३
विधूपयन्त १.४४
विद्धसेसि ५.१०७
विनतक ४.५
विनय १.२७, ४७; ५.२०, २३, ५९, ७८, ९६; -अट्टकथा ३.१४३; -आचार ३.५६२; -धर ५.११३, ११५; -परियाय ३.४५; -पिटक १.४६, ५०, ५२, ५३, ५९, ६५, ६७, ६८, ७०
विनायक १.१
विनिम्भोग ३.२७७; ५.३१
विपचन ३.५८५
विपचचीक ५.११७; -सात २.५५
विपत्ति १.४१, ५७, ५९, ६०
विपन्नता ५.५४
विपरिणामधम्म ३.७
विपल्लव ३.५५२
विपल्लास ३.२९२; ४.१०७
विपस्सना १.१, २७; २.५७; ३.४९८, ४९९, ५०१; -गोचर ३.५०८; -जाण ३.४७०; -नियम ३.५०१, ५०२; -परिवास ३.४६९, ४७०
विपाक २.१९; ३.५९८, ६५५; ५.४१; -अन्तर १.७२; -अव्याकृत ४.१; -अहेतुकमनोविज्ज्ञाणधातु ५.१३२; -उद्धार ३.६३५; -उद्धारकथा ३.५८७-६५०; -कथा ३.५७१-६५८; -कम्म ५.४१; -चित्तानि (दस) ३.५८७; (द्वा-दस) ३.५८७; (सोळस) ३.५८७, ५९७, ६०५; -त्तिक २.१९; ५.१०; -दान २.३१; दुविध-५.४१; -धम्मधम्म २.१९; धुव-अद्धव-५.४२; -पचय १.१७; -माव २.१९; -मनोधातु ५.१३२; -मनोविज्ज्ञाणधातु ३.५९८, ६२०; -समाव २.१९
विप्पकार १.८७
विप्पटिसार ५.९६
विप्पयुत्त १.१३; -पचय १.१७
विप्फन्दित ५.४८

INDEX

- विमंग १.४, ४७; ३.३३१, ३३२; ३३३, ३३५, ३३६, ३३८, ३४१, ३४३, ३४४, ३६६, ४११, ४३१, ४४५; ५.९०, ९१; -अट्टकथा ५.५५, १४५; उमतो- १.६६; (द्वे विमंगा) १.४६; -पकरण १.१२, ३०
विमत्त ३.२५७-२६२
विमत्ति १.१०; ३.२६३, २६६, २६७
विमवदिट्ठि २.५५
विमाज्जन ५.१
विमावना १.५२; ३.३२७, ४७०
विमाविनो ३.४५४
विमति, -च्छेदना ३.६; -पक्खन्त ३.६
विमान १.३४; ४.५४, ११८; ५.६३
विमानवत्थु १.४६
विमुत्ति २.५८; ५.१४९
विमोक्खकथा ३.३९५-३९८
विरति ३.२५३, ४७८, ५८४, ६५७; तिविधा-३.१६३; -त्तय ३.४७२; समुच्छेद- ३.१६६
विरल ३.५२५; -वापितक्खेत्त ३.५२५
विरवन्त ३.६०२
विराम २.१५; ३.३४७
विरिय, -आधिपतेय्य ३.३४, ४६१, ४६२
विलिखति ३.५६७; विलिखमान ५.९६
विलोकगाहिता ५.११७
विलोकेन्त ४.७०
विवट ३.३६६
विवण्णुकाम १.७०
विवर ३.६०३
विविच्छ ५.७३
विवेकज ३.३३५
विवेचित ५.१०७
विसंवादन ३.१४८
विस (Sim.) ३.५२९; -कण्टक-वाणिज (Sim.) ३.४३४, ४३५; -निपात (Sim.) ३.५६२; -स-सट्ट ३.५६२
विसंखत, विसंखार १.४४
विसद ४.६१, ६३
विसमाग ५.१२०; -आरम्भणत्त ३.४१०
विसम ३.३६१; ४.४१
विसय १.२७, ७३; ६.२; -ग्गाह ३.६१५, ६२७
विसाख ४.२४
विसाखपुण्णमा १.८७; -सी १.७९
विसाण ४.९०
विसाहट ३.२८२
विसाहार ३.२८२, ५५१
विसुकायिक ३.५५२
विसुद्धि २.५७; ३.२४९, ४१३; -प्पत्त ५.१४२
विसुद्धिमग्ग १.१; ३.३३९, ३७७, ३८६, ३८८, ३८९, ३९२, ३९४, ३९९
विसुं ३.३३२; ५.११०
विसेस ३.१७२
विस्सकम्म १.८७
विस्सज्जन १.६७, ७१
विस्सट्ट ३.५३८, ५३९
विस्सासिक ३.१५१
विहरति ३.३३८
विहार ५.११२

INDEX

वीचि (Sim.) ३.२०२; ४.८४; ५. १०४
 वीजन ४.२८, ९४
 वीणा ३.३७०; ४.५६
 वीतिक्रम १.२७, ५३; ५.९५
 वीतिवत्त १.२९
 वीथि ३.५९४; अन्तर-३.६२२, ६२३;
 -चित्त ५.१३५; भवंग-३.५९४
 वीमंसन्त ४.९६; वीमंसा ३.४७; ६.
 ११; -अधिपतेय्य ३.३४
 वीहि ४.८४
 वुड्डान ५.१२९; -गामिनी विपस्सम्भ
 ३.४८४, ४८५, ४८९, ४९७;
 ४९९; -च्छाया ३.५१४, ५१५
 वुट्ठिधारा ४.११८
 वुट्ठपब्बजित ५.१९
 वुट्ठि, -गवेसन ३.५०५; -प्पत्तर २.७
 वुत्तिहेतु ३.४५९
 वृषम ३.३४१
 वेकल ३.१९
 वेतन ३.२६४, ६०६
 वेति ४.८५
 वेदना २.३, १६, २३; ३.३६७;
 -तिक ५.८
 वेदल, चुल्ल- महा- १.६६
 वेदेहमुनि १.१
 वेमव्य ३.२८७
 वेमतिक ३.५५६
 वेमानिक ३.६११
 वेय्यत्ति निग० २
 वेय्याकरण १.६६, ६९; महा-निग० २
 वेय्यावच्च ३.३१४, ३१५, ३१८
 वेय्यावटिक ३.३१५, ३१९
 वेरमणी ३.१६८
 वेरी ३.२४५
 वेल्न्त (वेला+अन्त) १.४०
 वेलयन, वेलायति ३.४७७
 वेवचन ५.४०, १२३
 वेवाणियं १.८५
 वेसारज्ज ३.३८४; -जाण १.७२
 वेहप्फल १.३३
 वेळुरिय ४.५४
 वोकार ३.१९४; चतु-; पञ्च-३.१९४
 वोकिण्ण ३.४७, २३८
 वोट्टपन ३.५९३, ६१२, ६६३; ६.१७
 वोदान ३.३१, ४७२
 वोस्सजन ३.६०४
 वोहरीयति ५.११२
 वोहार ३.३६; ४.५३, ५४, ११६;
 ५.१०४, ११२, ११३, १३१;
 तप्पचयमाव- ४.११६; -तो ३.
 १४३; -देसना १.५२; ३.११;
 -नानत्त ३.३६; -मत्तक ३.१६
 वोहारिक, अ-(अब्बोहारिक) ३.१२२,
 १३२, १३३, १३५
 संयुत्त, -अंगुत्तरिका (द्वे महानिकाया)
 १.३७; -निकाय १.४६, ६१,
 ६३ अ; -माणक ६.१९; -संगह
 १.६३ अ, ६६, ६८
 संयोजन २.४, ४४; ३.३४८; ५.६४-
 ७६; संयोजनानं उप्पत्ति ६.३५
 संयोजनिय २.४४
 संवट्टनारी ५.१२४
 संवर ५.१३१, १३२, १३५; (अट्ट)-
 ३.१४१; -असंवर १.५२; -द्वा-
 रानि ३.१४१; (पंचविध) ३.११८

INDEX

संवेग १.८७; २.५८
 संवेजनियट्टान २.५८
 संसट्ठ ३.४७, ४८
 संसन्दन ३.५, १६९
 संसन्दियमान १.८
 संसादेन्ति १.७१
 संसार, -वट्ट १.२५; ३.४७१, ५१५
 ५१९; -सागर १.२४
 संसीदन ३.५५७
 संसुद्धगहगिक १.८१
 संहरीति ६.२१
 स-उत्तर २.५२
 सक ५.१४३; -मनता ३.२८०;
 ५.१२१; -वाद १.७, ९, १५
 सकट (Sim.) ३.९७
 सकलाराम ५.६८
 सकलिका ४.५८
 सकिचक ३.५२९, ५३०
 सर्कि ५.४७
 सकुण (Sim.) ३.५५; ४.९०
 सकच्चदान ६.५
 सकपच्च १.६६
 सकायदिट्ठि ५.१३
 सकखरा ४.९७; -कठल ५.८९
 सकखलि, कण्ण- ३.५९८; ४.९७
 सक्खिमव्वता ३.२७५
 सकयराजकुल १.८५
 सखिलभाव २.५६
 सगाथकवग्ग १.६६
 स-गारव निग० १
 सगुण ५.११३; -तो ३.४८९, ६५२
 सगुणेन ३.४८४
 सग्ग २.१५
 संकन्ति ३.६०७; ४.९८
 संकम्पि १.६८
 संकर १.४९; -ट्टान ४.४४
 संकार ३.३७०; ५.७१
 संकिल्लेस २.२१; -पक्ख २.१०
 संकुटित ५.७४
 संकोचन्त ४.७०
 संखत २.४२; ३.९८; ४.११२,
 ११७, ११९
 संखा (छब्बीसति) ४.११२
 संखार १.४४; ३.१६०, २४५, ३२६;
 ५.११४; -अवसेससमापत्ति ३.
 ४४६, ४४९, ४५१; -उपेक्खा
 ३.४९७, ४९८; -माजनिय १.६६;
 -यमक १.१६
 संगति (तिण्ण) ३.१८२
 संगह १.१३; ४.२४; -वार १.३०१-
 ३०६; ३.४८२
 संगहित १.१३; ४.२४
 संगीति १.१, १५, १८, ६८, ८०
 संघ १.१; -मत्त ५.१४६
 संघट्टन ३.१७९; ४.१०७
 संघरविखत ३.४२५
 संघ-रतन ५.२८
 संघाट ३.१७७; संघाटि ५.८०
 संघुट्ट ५.१४३
 सच्च १.३, ७५; ५.१०८; -किरिया
 ३.१५२; -छादक ५.१०८; -प-
 ज्जति १.१४; -विभंग १.१२;
 ३.५२८
 सच्चयमक १.१६
 सच्छिकत, -निरोध १.५८; -परमत्थ
 १.६

INDEX

- स-जेटुक ५.११७
सज्येय ३.१२०
सज्ज्ञाय ४.४५
सञ्चरित्त-पेय्यालं १.२७
सञ्जातपमोद १.६८
सञ्जाति ४.२४. सञ्जात्ति ३.१२५
सञ्जा ३.१८८; चतुचत्तालीस- ३.
४३१; तिरसो-३.२४३; -नानत्त
३.३६; -मय ५.४१
सणिकं ४.४३
सण्टपेतव्व २.३६
सण्टान ४.२३. सण्टिति ३.५६७
सण्ह १.२७, ३२, ३५; वचन-(ता)
३.१५२; -वाचा ५.१२३
सतपत्त १.८
सति २.५७; ३.२५०; -उत्पाद ३.
३५५; -पारिसुद्धि ३.३६६; -मा
३.३५६, ३५७; -विष्णवास २.५७
सतिपट्टान १.३; ३.५२८; चतु-१.७५;
-विमंग १.१२
सतुत्पाद (सति+उत्पाद) ३.७१
सतो ३.३५५
सत्त ५.६२, १००, ११२; ६.५, ७
सत्तट्ठंगपरिणाम ३.४९३, ४९७
सत्त-पकरण १.४, ९, १८, ४२
सत्ताह, अनिमिस-, चकमन- १.८८
सत्ति ३.११९. सत्तो ३.५६०
सत्थ, स- (अवचर) ३.२६
सत्थकं ३.५४२
सत्थमुख ४.१०
सत्था १.६, ८, ९, २७, २९, ३०, ३२,
३६, ३८, ४०, ४१, ४२, ७१; ३.
३६८; ६.२
सद्, ४.५६; -कण्टक ३.४३०; -दान
३.७८, ७९; पालियं अनागत ४.५७
सद्दायतन ३.८१
सद्धम्म १.१; निग० १
सद्धिन्द्रिय ३.२१३
सद्धिविहारिक १.४१; ६.१, २
सनिदस्सन ४.१७; -सप्पटिघ २.३८
सन्तक ३.५४२
सन्तज्जन ३.३७३
सन्तति, -पच्चुप्पन्न ६.१९, २०, २२,
२३; -वार ६.१९
सन्ततिमहामत्त ६.३२
सन्तत्त ४.१०; ५.११
सन्तानसम्बद्ध ६.२८
सन्तीरण ३.६००
सन्थर, सुमनपुष्प- १.२७
सन्थव ५.४९. सन्देह १.८०
सन्धारक ४.४. सन्धि ४.७०
सन्निट्टान ३.११४, १९७; ५.९४;
निग० १; सन्निट्ठापक ३.१६१
सन्निपात ३.१७९, १८२
सन्निवेससिद्ध ४.५३
सपत्त ३.४०४; लद्धोकास- ३.५६२
सप्प ३.२७०; (Sim.) ३.३५३
सप्पन्चय २.४; २.४२
सप्पटिघ २.३८
सप्पटिस्सव ३.२४०
सप्पदेस २.६, ७
सप्पाय ३.३७७
सप्पिपिण्ड ५.७८
सव्वकालिक ५.६१
सव्वज्जुतजाण १.२८, २९, ७२, ८७
सव्वज्जु, -बुद्ध १.७३; -बोधिसत्त

INDEX

- ३.५८५, ५८६
सव्वज्जु १.१८; ५.७७, १००
सव्वत्थपादकचतुत्थ ६.६-११, ३३
सव्वनिमित्त २.३६
सव्वसो ३.४२७
सव्वसाव ५.५९
सब्रह्मचारी ३.५९
सभागा ५.९८
समावधारण २.१३
समक (मग्ग) ३.१९१
समजा ३.५५८
समतिक्कम ३.४२८
समतित्तिक ५.७४
समथ २.५७; ३.५४५; तिविध-
३.२८२; -निमित्त २.५७
समनन्तरपच्चय १.१७
समन्तपट्टान १.२३, २७
समन्तपासादिका ३.१४३, १४४
समन्नाहार ३.४४५
समय ३.१३-२४; सक-, पर- निग०
२; -निदिस ३.१, २; -वन्नत्थान
३.५४०
समवाय ३.१४, १८
समाधि ३.३६९; -ज ३.३४६; ति-
विध- ३.२०७; -सम्पदा १.५९
समान ४.४१; -अट्ठकया ३.१२२,
१२८, ५३१; -आधिकरण ३.२८३;
-कथा १.४
समापात्ति २.५६; ३.४७, ३६३; -कु-
सलता, -बुट्टान-कुसलता २.५६
समापन्न ५.१०५
समारम्भ ३.२८४
समाहित २.३६
सामिद्धि ३.११६
समुट्ठान ४.११२, ११३, ११८
समुदयसत्त्व १.६९
समुदाचार ३.६८, ६१४; ५.११६
समुद् १.४०; महा- १.२६
समोधान ४.११२; -मत्त ३.१९
समोरोध ५.७९, ८३, ८४
समोसयानि ४.५०
समोसरण ३.२७५
सम्पकम्पि १.६८
सम्पजज्ज २.५७; ५.१४२
सम्पज्जानो ३.३५५
सम्पटिच्छन्न ३.६००
सम्पत्त ४.४२, ४३; -गौचर ४.४५, ४६
सम्पत्ति १.४१, ५७, ६०
सम्पदान, पिटक- १.५०
सम्पयुत्त १.१३; २.१८; -पच्चय १.
१७; -धम्म २.५३
सम्पयोग १.१३; -वचन ५.८८
सम्पराय २.५४
सम्पराधिक ३.१३; ५.५९
सम्पवकं ३.५४१; -ता ५.११८
सम्पवेधि १.६८
सम्पसादन ३.३४२, ३४३
सम्पिण्डन ४.३
सम्फ ३.११२, १५०
सम्फरसा (छ) ३.१३८
सम्भल १.८०
सम्भाहन्त ४.९४
सम्भुक ५.८९
सम्भुद्ध १.१, ९; ४.११२
सम्भोज्झंगानि (सत्त) ३.११७, ६५७
सम्भवरूप ४.११२

INDEX

सम्भार ३.१४३, १४४, १४७, १४९,
१५१, १५६; ४.४१
सम्मिन्न ३.६२८; अ- ३.६२८-३३
सम्भेद ३.२४७
सम्मत्तनियत २.३१
सम्पन्धान १.३; ३.५२८; ५.६;
-विभंग १.१२
सम्मसन ३.७८, ४९४, ४९५; ५.४६,
११९
सम्मसितट्टान १.२०
सम्मा (Sim.) ३.१८०
सम्मा, -आजीव ३.११८; -दिट्ठि १.
६६; २.३२२; -सम्बुद्ध १.५, ६,
९, १९, ३८, ४०, ४१, ४२, ४४;
३.३८३; ६.२
सम्मिञ्जन्त ४.७०. सम्मिञ्जेन्त ३.९५
सम्मुखाविनयो ३.२८२
सर १.४२; -कुत्ति १.३९; -मञ्ज
३.५७, ७८, ७९; -मेसज्ज ३.७८
सर (Sim.) ३.२७९, ६०२
सरज ५.१०६
सरण १.११, १८; २.५२; ५.१०६
सरण ३.२८६; ५.१४६
सरमू ३.२७७
सरस, -तो ३.४८९; -माव ३.५२
सराव ५.६१
सरिक्ख ३.२८०; -क ५.१०; -ता
३.३०२
सरीरट्ठक ४.१०९; ५.४४
सलक्खण १.५५
सलन ३.२९. सलयन्ति २.१०
सलाक ३.८६; -मत्तं ५.१४६
सल्लाप ४.५६
सवण ५.११९. सवन ५.४६
सवाति १.४८
स-विचार ३.३३५
सविज्जाण ४.११३
सवितक्क ३.३३५
सविमात्तिक ३.२५७, ५४८, ५६६,
५६८, ५७३, ५७८
सस (Sim.) १.५४, ५५; ३.१६४;
४.९०, ११७
स-संस्वार ३.५१, ३०९; ३.११, ५५६,
५६५
ससम्भार ५.१३१; -सोत ४.३५
सस्स (Sim.) १.४८
सस्सत, -अभिनिवेस ३.४७३ -गहण
५.६२; -दिट्ठि २.५५
सस्सरिक १.७१
स-सीस ३.५९८
सहजात ३.११४; -पच्चय १.१७
सहजेकट्ठ ५.४, ५
सह, -धम्मिक १.७३; ५.११७; -मू
२.४९
सहम्पति (ब्रह्मा) १.८८
सहेतुक २.३९. सहेतुधम्म १.४४
सळायतन ५.५९
साकेतपञ्च ३.५८८, ६३५, ६४२
साखल्य २.५६
साखा, -पलास १.८; -मंगमुट्ठि ३.६०३
सागरा, चत्तारो १.२४-२९
साटक ३.२१०; ५.१३९
साटिका ३.४५५, ४५६
साट्टकथा (स+अट्टकथा) १.८८
सातं ३.२७२, ५६४; ५.११७
सातिसार १.७

INDEX

सादु-रस ३.८३
साधक १.६२
साधारणफल ३.१९
साधु, -कार १.६८, ७१; -कारी ५.१८
सान २.१०
सापतेय्य ३.२२१
सामग्गी ३.१९, २४; खण- ३.२०;
पच्चय- ३.१५
सामञ्ज ५.११२; -फल ३.४६८
सामायिकपरिसा १.६९
सामि, -भाव ३.१८५; -वचन ४.
१२, २९
सामुक्कसिक १.१८
सारक्खा ३.१४६
सार, -अस्थिक, -गवेसि १.८
साराथि (Sim.) ३.२५४
सारम्मण २.५; २.४९
साराणीयधम्म ३.६६१
सारिपुत्त १.१, १८, ४०, ४१, ४३,
७१, ८०; ३.३२६, ४५०, ५२०;
५.९६; ६.१
सारुप ३.६६१
साला-सामिक ३.६०६, ६०७, ६०९
सालि-बीज ५.१०
सावज्ज २.१३; ५.१३७
सावत्थि १.४१; ३.६०२
सासन १.५१, ६२, ६८, ७१
सासव २.४३; -कम्मनिव्वत्त २.२०
साहसिक ३.१४३, १४४, १४९, ३२३
साळव, कपिट्ट- बंदर- ४.५९
सिक्खा १.५१, ५३; -पद १.३, २७;
३.१३३, १३४, १६५; ५.११७;
-पदविभंग १.१२
सिक्खितसिक्खा १.७८
सिगाल ५.१८, १४१
सिग्गव १.८०
सिगाल (Sim.) ४.४९
सिगिवेर ४.५९
सिघाटक ३.१९४
सित ५.१३१
सिथिलकरण १.४७
सिद्ध, उपनिधाय-, सन्निवेस- ४.५३
सिद्धथ १.२९
सिनेह १.७०; ५.३७; -पव्वतुत्तम
४.५; -मत्त ३.३२१
सिनेह (Sim.) ४.३५, ३७
सिन्धुवार ४.५२
सिप्पिक ३.२६४, ४४६
सिप्पिका ५.८९
सिब्वति ५.४८
सिम्बलिरुक्ख ४.६
सिरिमा (सम्बुद्धो) १.१
सिरिवट्ठक २.५४
सिरी १.८७
सिरीस ४.६
सिलोक ५.१३६
सिब ३.१३२
सिस्सानुसिस्स १.८०
सीताहरण ३.१५३, १६१
सीतूदक ४.४१
सीमा ३.१९१
सील १.५९; -आचार निम० २;
-कलन्ध १.५८; -विपत्ति २.५७;
-सम्पदा २.५७
सीवथिका (नव) ३.४२६
सीहलदीप ३.१६४

INDEX

सुसुमार (Sim.) ४.४५
सुकट ५.१००
सुक २.५४; ३.११७, २४७; -पक्ख
१.४२; ५.११०
सुक्ख, -मत्त ६.१८; -विपस्सक ३.
४९८
सुख २.१५; ३.२०८-२१०, ३५६;
-विहार ३.६६६; -संकस्स १.५९;
-सील ३.५८९, ५९०, ५९१
सुखुम १.२७, ३२; -रूपदुक ४.१४
सूचि ४.९७; -विज्जन ५.१२४
सुजाता १.८७
सुञ्ज १.८५
सुञ्जत ३.५३९, ६५३, ६५४; -माव-
निस्सत्त ४.३०; -वार ३.१, ३०७-
३०८, ४८२, ५२८, ५६४
सुञ्जतो ३.४८३, ४८४, ४८७
सुञ्जत्त २.३६
सुत ३.६१; -विरहित ५.११८
सुत्त १.४८, ६२, ६६, ६८; (Sim.)
३.६१५-६१७; ५.४८; -क
५.४८; नो- (नामिका) १.६६;
-पद १.८६; -समाग १.४८
सुत्तनिपात १.४६, ६६, ७३
सुत्तन्त १.२, ३, ७०; -माजिनिय १.३,
१२; -पिटक १.४६, ५३, ६८
सुत्तन्तिक १.१८; -कथा ४.२९;
-देसना ३.३०४; -परियाय ३.
४८४, ४८६, ४९०, ६५२
सुत्तापिटक १.५०, (५९)
सुदत्त १.८०
सुदस्सन ४.५
सुद्ध, -अट्टक ४.११८; -रूप ५.२६

INDEX

से ५.२४
सेख ३.६४६, ६४८
सेक्ख १.७९; २.२७
सेतपच्छाद ५.१२४
सेतम्बङ्गण ५.१३०
सेतु, -घात ३.४७७; -समुग्घात ३.५१४
सेद १.८५; ४.९४
सेना (Sim.) ३.२११, २१४, २१८;
-अंग ३.२११, ४७३; -निगम
१.८७; -व्यूह ४.११८
सेम्ह ३.६२८
सेलमय १.३९
सेवाल ३.२१३, २१४; ५.२२
सोण ५.१८; -क १.८०; -सिगाल
३.४१७
सोत ३.५८२; (Sim.) ५.१२३;
-पतित ४.२२
सोतापत्तिमग्ग २.२४; -जाण ५.३४
सोत्थिय १.८७. सोमित १.८०
सोमनस्स १.२७; ३.३५९; -इन्द्रिय
१.६९; -जाण १.६६
सोरच्च २.५७
सोवच्चस्सता २.५५
सोवात्थिकत्तय ३.३५३
सोलसकमग्ग ३.६३४
हस्ति ४.२४
हथ (Sim.) ३.२१६; -प्पदेस २.
१०; -प्पसार ३.५४५; -मुद्दा
३.१३६
हत्थारोह ४.२४
हत्थि ४.९०; ६.३३; -क्खन्धगत
(Sim.) २.२४; ३.४४६; -दन्त
४.९९, ११८
हृदयवत्थु- ३.५६२, ५८०, ५८१,
६१७; ४.११८; ६.४; -क(चित्त)
३.६१८, ६३३
हन्द १.४४
हय ३.४८
हरिताल ३.५६. हरित्त ४.५२
हरीटक ४.५९
हवे १.४४
हसनक-चित्तानि ३.५६५
हसित ५.१३१; -उप्पाद ६.१५, ३२
हस्साविप्पाय ३.१४८
हासयमान ३.६६१
हितूपचार ३.५८६
हिम ४.५३. हिमवा ४.५
हिरि ३.२३४, २४०; -कोपीन ५.८७
हीन २.३०
हीळित ३.२३९
हुत ५.१००
हेट्ठतो ५.१०४; हेट्ठा ३.११२, ११४
हेतु २.९; ३.११६; ४.२१; -कित्तन
३.५९२, ६३५, ६४२, ६४९;
-गोच्छक २.४; -पच्चय; १.१७;
-वज २.२५; -विप्पयुत्त २.३९;
-संपयुत्त २.३९; -सो ४.२१
हेतु-धम्मा २.३९

Corrections and Additions

[Attention is particularly invited to corrections in ३.११५, १८२, ३०३.]

१

Para.	Line	For	Read
२	३	Add to note 7—S.v. 177	
५	२	मोगलिपुत्त	मोगलिपुत्त
६	throughout	सच्छिक्त्य	सच्चिक्त्य
८	२	परिसं	पुरिसं
८		To note 14, add—Cf. DCm. ii.449	
१७	८	Drop 1 (दण्ड) after अविगतपच्चयो ति	
२८	८	ठेपन्तो	ठपेन्तो
४९	६	Add to note 3—S. v. 177	
४९	७	In square brackets insert—म० १.२०.	
७१	note २	सुवण्णालिग	सुवण्णलिग
७३	५	Add a foot.note on विसयो	See ६.२.

२

३९	२	मा० २३-३८	मा० २३-२८
४२	last	Add a foot-note	See ५.५७.
५२	”	Add a note : (ब्रह्मचारी) नो परिशायी स्यान्न गायन्तो न नर्तनो न स-रणो न निष्ठीवेत । (गोपथब्राह्मण, पूर्वभाग २.७)	
५३	११	On पहानेकट्टता, add a foot-note—Cf. ५.४, ६, ३०.	

३९८

CORRECTIONS AND ADDITIONS

३

Para.	Line	For	Read
१३	last	On पटिवेधो, add a foot-note— = DCm i.31-32, = MCm. i.7-8, = SCm. i.9-10, = ACm. i. 11-12; but paras. 14-24 differ from the comment in all the Nikāyas.	
२५	२	पर... वस्सवति ...	पर... वसवति
२९	१	Add to foot-note २—Cf. DCm. iii.883	
३५	२	On चरण, add a note—गहेत्वा चरितब्बपटो (मूल-टीका p. 63).	
३५	४	लेखा-गहण	लेखागहण
४२	८-९	Read “उप्पन्नं... दुप्पटिविनोदनीयं” [अ० ३.१८५]; “उप्पन्नपुप्पे पापके.....अन्तरधापेती” [सं० ५.३२२] ति एत्थ....	
४३	२	On राजा आगतो, add a note—See ६.३.	
४५	last but one	Add a foot-note—Cf. शिक्षासमुच्चय 121.14-15	
५४	note ३	अ० या०	अ० यो०
७१	१	उपपत्तितो	उपपत्तितो
७४	५	On महाचेतिय, add a foot-note— See ३.३०३; ४.९८.	
८९	३	हाति	होति
९९	४-६	Add a foot-note—Cf. ४.८२.	
११५	१	तीणि कम्मद्वारानि	तीणि कम्मनि
१३०	१	At the end of note 3, add—Cf. शिक्षासमुच्चय, p.7; मध्यमकवृत्ति (Bib. Buddhica) pp.41-44.	
१३२	३	On खन्ध-सिवादयो add a foot-note—Cf. Ud- Cm. 351—खन्ददेवसिवादिपरिचरणं.	
१३२	३-४	On परिभण्ड, add a foot-note—गोमय-लेपनादि- परिभण्डं (अ० यो० p. 90)	
१३७	foot-note 1	२-९२	३-९२
१३९	५	उप्पन्नो ^१	उप्पन्ने ^२
१४०	४	संखे ^३	संखे ^३ , and add a foot- note—३ सि०,म०-संख्यं.

३९९

CORRECTIONS AND ADDITIONS

Para.	Line	For	Read
१४२	१	अदिज्ञादान	अदिज्ञादानं
१४३-४४		On the last line, add a foot-note—= MCm. i.198-99= SCm. ii.145; Cf. समन्त० ii.370-71 which differs slightly.	
१४६	१	अगमनीयद्वान	अगमनीयद्वानं
१४६	१	Add to foot.note 4—With ३.१४६-१४७, Cf. DCm. iii. 1048-49.	
१४८	५	यमत्थ	यमत्थं
१६५	३	वेदितब्बा	वेदितब्बा
१६५	७	गुरुनो	गुरुनो
१८२	२	संगतिया	संगति
२००	३ from below	अनुमज्जती ति	अनुमज्जती"ति
२०३	३	महाचेतियं	महाचेतियं and add a foot-note—See ३.७४; ४.९८.
२११	९	On सेना, add a foot-note—Cf. ३.२१८.	
२१८		To foot-note 5, add—Cf. ३.२११	
२२१	४	To foot-note 1, add— MCm.i.82-83 quotes a passage from Miln. similar in meaning but differing in words.	
२३४	५	हिरि	हिरि ^१ and insert in foot-note ५, after २२८, ६. Add at the end— Also MCm. ii. 313.
२४७	last	Add a foot-note—Also quoted in MCm. ii.313-14.	
२५८	६	Add a foot-note on लोकपाल—See ३.२४७.	
२६८	६ from below	Read "चत्तारो समणपधाना-इध भिक्खु ...	
२६८	५ from below	Read चित्तं पगण्हाति पदहती" [वि०२०८] ति	
२७२	६	कथ	कथं
२७४	५	तुम्हं	तुम्हं

CORRECTIONS AND ADDITIONS

Para.	Line	For	Read
२७७	५	पुरिस्सो	पुरिसो
२८४	3rd line after the verse	Insert in square brackets—Cf. सं० १.७६	
२८९	६	एकोभासा	एकोभासा
३०३	last	च लब्भन्ति	न लब्भन्ति
३१०	last	On पाकतिक, put a foot-note— Cf. ३.६०९, ६३५, ६४२.	
३१४	४	To foot-note 5, add—See DCm. iii.999-दिट्ठजुगत; also see Prof. D. Kosambi's अभि० ५.२५.	
३१६	२-६	किं पनेवं...वेदितब्बा — not found in DCm. iii. 999-1000.	
३१७	२	होती'ति	होती' [दी०अ०३.१०००] ति ।
३१८	१	To foot note 3, add—also A. iv. 241	
३१८	last	To foot-note 4, add DCm. iii. 1000	
३२४	१	Add a foot-note on दक्खिणाविसुद्धियो—M.iii 256 gives an altogether different list and explanation.	
३३९	६ from below	जाणाधिगमत्थाय	जाणाधिगमत्थाय
३४४	६	पुन 'वुत्तं अवितकं...	पुन वुत्तं 'अवितकं...
३४९	२	On उपेक्खा, add a foot-note— Cf. VinCm. i. 150.	
३५४	३	On सा, add a foot-note—Cf. VinCm.1.151	
३६१	६	After दोमनस्सिन्द्रियस्स, add a dash (—).	
३६८	२	To foot note 3, add—३.५९३.	
३७७	last but 2	अपरभागे	अपरभागे
३८४	१	To foot-note 5, add ३.५२३	
३८५	३-४	Remove the inverted commas and brackets.	
३९५	६	विस्सट्ठा अंग...	विस्सट्ठ अंग...
४१५	५	पवत्तति	पवत्तन्ति

Para.	Line	For	Read
४४६	१	On the word राजा, add a foot-note—See विसु० १०.४६.	
४६३	last, foot-note 2,		
	3rd line	पैप्पलादकमिति ।	पैप्पलादकमिति” ।
४६३	,,	p.131—भारद्वाज—	p.131—“भारद्वाज—
४७५	५	अपिलम्बपुब्ब	अ-पिलम्बपुब्ब
४७७	२	उरुवेलायं	उरुवेलायं
४८४	५	Add a foot-note on सगुणतो— See विसु० २१. १२०, १२३, १२४.	
५०३	१	To foot-note २, add— With ३. ५०३-५०५, Cf. Vis. 21.111-116 and Dhammapāla's comment on the same which confirms the names of the advocates of these views.	
५०७	last but one	Add to foot-note 9— The author of सच्चसंखेप refers to this passage of our text. (See JPTS, 1917-19, p.23, Verses 357-358).	
५०७	last but one	विसु० २२.१२९-३०	विसु० २१.१२९-१३०; २२.४, १५-१७.
६०३	३	On आह, add a foot-note— See DhpCm. iii. 38-43; Burlingame, Buddhist Legends, part ii (Vol.29, Harvard Oriental Series), pp. 286-91.	
६०४	५	Delete पन	
६०६	१	पञ्च-उच्छुनाळि यन्तोपमं	पञ्च-उच्छु-नाळियन्तोपमं
६१२	last	जवन	जवनं
६२७	After the end	(६२७)	(६२७) अ
६३५	४	To foot-note 4, add— See Prof. D. Kosambi's अभि० ५.३०.	
६५८	७	On जच्चन्धादीनं, add a foot-note—See Prof. D. Kosambi's अभि० ५.२७ (pp. 99-100).	
६५९	२	किरियां	किरिया

Para.	Line	For	Read
१२	१	[§ ५८१]	[§ ५८४]
२२	१	पण	पन
२४	१	On संगह, add a foot-note—See Dhātukathā- Commentary, pp. 115-116.	
२५	५	To note 2, add—For the omission of हृदयरूप see Z. Aung's 'Compendium of Philosophy,' pp. 277-78.	
३०	९	On द्वारा, add a note—Cf. Vedic द्वार (fem.)	
५२	८	सामवण्णकामं	सामवण्ण कामं
५४	last but one	To note 5, add—reads हेमवण्ण for सामवण्ण कहापणो...वुत्तं तं	कहापणो, ...जतुमासको —ये ...वुत्तं तं and
		add a foot-note—See Vin. iii.238; DCm. i.78; SCm. iii.304. Also see Dr. D. R. Bhandarkar's Lectures on 'Ancient Indian Numismatics,' (Carmichel Lectures, 1921), pp. 76-166.	
६४	last	[वि०...]	[वित०...]
६५	१	On हुमेसु, add a foot-note—See VinCm. i. 274.	
७७	२	अदन्धता...	अदन्धनता
८२	३	To foot-note 5, add—Also = SCm. ii.11-12 = MCm. i. 215-16.	
८२	last but 2	On गतमग, add a foot-note—See ३.९९.	
९०	२	On कुद्रूसक, add a foot-note—paras. ९०-९१ agree with MCm. i.208.	
९८	६	To foot-note ३, add—३.२०३; also विसु० ३.३०४; ४९५.	
११२	६	To foot-note ३, add—also see ५.७९-९४.	
११८	१२	In foot-note 2	
		विसु० ११.१०५,	विसु० ११.१०५;

५

Para.	Line	For	Read
१७	१	On अरिया, add a foot-note—५.१७. २६ = SCm. ii. 251-55.	
१७	४	[]	[Cf. सं० ५.१४०]
१७	१०	On वदन्ती ति, add a foot-note—Jā v. 146.	
१९	४-५	सह-चरन्तो	सह चरन्तो
२२	१२-१३	‘यं चतुर्णं ... पहानाया [] ति	यं चतुर्णं...सन्ताने “दिट्ठि- गतानं पहानाया” [§२७७] ति...
२४	२	सण्णुरिधम्मे	सण्णुरिसधम्मे
३२	२	On the word दस्सन, add a foot-note—Cf. SCm. iii. 55.	
४७	२ foot-note 1.	४.४७-५२	५.४७ ५२
८०	२	To foot-note 6, add—also see ४.११२.	
११५	२	On नामकरणट्ठेन, add a foot-note—५.११५ = DCm. iii. 977-978.	
११७	२	नामं	नाम
१२३	२	खुसन...	खुंसन...
१३३	last but 2	सेवर	सेवरं
१४२	३	दिट्ठ पादान	दिट्ठपादान

६

२	२	On सावकविसयो, add a foot-note—See १.७३.
७	६	अभिञ्जान अभिञ्जानं

Index

Page ३५८	कपिट्ट ४.४९	कपिट्ट ४.५९
Page ३८६	लघक, -नट	लघक, नट—